

ISTORIA CULTURA POPORULUI ARMEAN

ȘI

**EDITURA
ȘTIINȚIFICĂ
BUCUREȘTI, 1993**

*Autorul aduce omagiul său, cu
recunoștință, Sanctității Sale
Catolicosului Vazken I,
precum și celorlalte*

*personalități care au sprijinit
apariția lucrării de față.*

**Redactor: CORINA
BUŞE**

**ISBN 973-44-
0077-0**

Prefață

În momentul în care mi s-a propus să redactez o prefață la lucrarea *Istoria și cultura poporului armean*, am acceptat propunerea fără să stau o clipă pe gânduri. Simțeam că mi se oferă un dublu privilegiu: acela de a cunoaște înaintea cititorilor lucrarea, a cărei apariție o așteptam cu nerăbdare, precum și posibilitatea de a-mi formula propriul meu punct de vedere cu privire la cultura și civilizația Armeniei, față de care nutresc o admirație deosebită. Pentru a justifica această admirație a mea, pe care o împărtășesc mulți dintre cei care au avut contacte cu civilizația și cultura armeană, mă voi limita la a pune în evidență numai câteva fapte.

Statul armean a fost primul organism statal din lume care, în procesul opozițiilor cu Imperiul roman, politeist, și cu cel persan, mazdeist, a adoptat creștinismul ca religie oficială în anul 301. Or, Edictul de la Milan promulgat de către Constantin și Liciniu, în anul 312, se limita doar la a proclama libertatea cultelor (deci egalitatea celui creștin cu toate celelalte).

Încă de la Începutul secolului al V-lea, armenii sînt în posesia unui alfabet, care ar putea fi numit național, inventat de Mesrop Maștoț, cel dinții alfabet al antichității tirzii, anterior constituirii alfabetelor arab sau cirilic.

În domeniul arhitecturii și artelor plastice, utilizînd și interpretînd creator propria moștenire antică, cit și cea elenistică și romano-bizantină, armenii ajung să ocupe, încă din perioada de trecere de la antichitate la evul mediu, o poziție care îi situează, în secolul al VII-lea, pe primul loc în Europa și Orientul Apropiat și Mijlociu.

Iată deci câteva fapte din istoria culturii și civilizației armene care le plasează pe un loc reprezentativ în rîndul celorlalte civilizații și culturi.

Ca urmare, în jurul culturii și civilizației armene s-a constituit o disciplină specială, *armenologia* (sau armenistică, cum îi spune autorul), care se înscrie printre alte demersuri științifice similare cum sînt: *egiptologia*, *tracologia*, *bizantinologia*, *sinologia* și altele.

Autorul cărții *Istoria și cultura poporului armean* se situează în poziția unui veritabil armenolog (armenist). Există opere în care

cititorul este pus în oarecare încurcătură: nu știe ce să admire mai întâi, tema, problematica ce a prilejuit travaliul autorului sau competența și măiestria sa de a se descurca în păienjenişul informațiilor pe care tema aceasta le furnizează.

Desigur că, în cazul unei lucrări de factura celei pe care ne-o oferă Tigran Grigorian, obiectul, tema, sînt decisive pentru succesul operei. Dar, orice exegeză reprezintă o creație teoretică relativ autonomă, care însoțește, dublează și slujește din punct de vedere teoretic faptele și procesele prezentate. Autorul lucrării de față tinde, poate, ca manifestare a modestiei, să rămînă în umbră temei tratate, dar este foarte greu pentru cititor de a eluda sau a nu recunoaște faptul că opera este produsul unei îndelungate munci de acumulare, probabil de o viață întreagă, rodul unei îndelungate și profunde meditații, al unui remarcabil spirit de selecție și sinteză. Autorul oferă cititorului un material pe deplin structurat și elaborat.

Tratînd geografia, istoria, cultura și civilizația poporului armean, autorul a realizat o lucrare de caracter enciclopedic, care, desigur, va fi deosebit de utilă tuturor celor pe care îi interesează cultura și civilizația armeană.

Preocupările mele de cîteva decenii în cadrul studiilor de istorie universală a arhitecturii, pentru arhitectura din Caucaz și îndeosebi cea armenescă, nu mă fac să-mi atribui calitatea de armenolog, dar datoria mea față de disciplina al cărei obiect a devenit cultura și civilizația armeană, mă obligă să aduc în această prefață un adaos la strădania autorului de a le prezenta în adevărata lor lumină.

Valorile culturii și civilizației armenice, reprezintă fără îndoială o contribuție consistentă la tezaurul culturii și civilizației universale. Se poate afirma că ele rezistă în competiție cu valorile culturii și civilizației altor popoare, sau că participă, împreună cu acestea, la o constelație de valori. În ceea ce privește arhitectura, aceasta reprezintă un domeniu în care aportul armenesc se întrepătrunde cu tradițiile arhitecturale ale altor popoare, devenind o componentă a unei sinteze organice. Arhitectura armeană reprezintă în raport cu o seamă de fenomene ale altor arhitecturi o sursă sau un focar de iradiere de influențe.

Arhitectura armeană de la apariția ei și pînă în perioada unui ev mediu avansat, înfățișează o seamă de fenomene care unui specialist îi apar ca un miracol, că o manifestare excepțională.

În primul rînd, este de semnalat o consecventă continuitate a structurilor tradiționale care se pot urmări începînd cu producția arhitecturală a strămoșilor poporului armean. Această continuitate nu a însemnat absența unei modalități sau a unui progres. Dimpotrivă, cultivarea tradiției a permis arhitecților armeni ca, în fiecare etapă a evoluției fenomenului, să inoveze, să aducă în arhitectura națională și cea universală o contribuție originală. Aș

ilustra această idee prin fantastica supraviețuire a construcției de tip megaton, apărut cu milenii înaintea erei noastre, atestat în Armenia de către istoricul grec Xenophon în lucrarea sa *Anabasis* (sec. V înainte de Hristos), cât și de săpăturile arheologice care vizau perioada medievală. Transmis pînă aproape de zilele noastre, de către structura locuințelor de tip „gîl-

6

hatun“, în cursul evului mediu tipul spațial al unor asemenea construcții, executate în lemn, a fost transpus în arhitectura de piatră a pridvoarelor bisericesti de tip „gavit“ și „jamatun“. Acest proces poate fi apreciat ca o victorie în arhitectura religioasă a unui principiu laic și popular într-o vreme în care, după cum vom vedea, se poate vorbi de o Renaștere armeană.

În al doilea rînd, arhitectura armeană medievală, a oferit o seamă de priorități cu caracter mondial. Astfel, de pildă, arhitectura Armeniei deține primatul în elaborarea unor tipuri arhitecturale reprezentative, cum ar fi cel al bisericii în cruce greacă înscrisă, cristalizat în Armenia în secolul al VII-lea, aproximativ cu două secole înaintea constituirii sale în arhitectura bizantină constantinopolitană (sec. IX-X), difuzată apoi în Balcani, România și Rusia. Și această prioritate ca și altele, se explică prin capacitatea arhitecților armeni de a extrage din propria tradiție, din arhitectura țărilor vecine sau a marilor curenți acele elemente în baza cărora se poate realiza un salt creator către definirea noului.

În al treilea rînd, este de luat în considerație capacitatea arhitecturii armenesti de a difuza tipologii, structuri, forme, elemente altor arhitecturi. Se poate vorbi despre o energie informațională a arhitecturii armenesti similară cu cea pe care a avut-o arhitectura greco-elenistică, cea romană și cea a Renașterii italiene.

Calitățile de constructor și decorator ale meșterilor armeni, moștenite cel puțin în parte, de la precursorii lor urartici și dezvoltate prin receptivitatea față de tot ce era mai avansat, în țările vecine, i-au făcut prețuiți de beneficiari aparținînd celor mai diferite popoare. Această apreciere a arhitecților armeni, în conexiune cu cunoscutul fenomen de diaspora, face ca o seamă de manifestări ale unor arhitecturi, care se întind pe o zonă uriașă între Atlantic și Asia Centrală, să poarte amprenta intervenției lor directe sau a unor influențe ale operelor lor. M-aș limita la un singur exemplu, acela al ridicării cupolelor pe sisteme de arce încrucișate care se pot întîlni în Spania maură, în arhitectura romanică a Franței, arhitectura barocă a Italiei, arhitectura medievală a Moldovei și arhitectura islamică din Asia Centrală.

În al patrulea rînd, în momentul în care în Occident se conturează pre-mizele stilului gotic, arhitectura armeană, ca de altfel întreaga cultură armeană cunoaște o perioadă de înflorire

care poate să fie aliniată Renașterii din Apusul Europei.

Adoptarea în istoria culturii a termenului de „Renaștere orientală”, este de dată relativ recentă, de numai câteva decenii față de denumirea dată Renașterii din Italia în sec. al XVI-lea.

Demonstrația privind existența unei Renașteri armenesti ca și altor „Renașteri orientale” se poate face construind un model a ceea ce se înțelege prin Renaștere italiană sau a altor Renașteri europene (un model care să includă condiționările mediului material și spiritual cit și conținutul și forma de manifestare a Renașterii).

În baza unei asemenea comparații, se poate stabili faptul că în Armenia, Renașterea intervine între secolele X—XIII. Să se explice oare larga difuziune a tradițiilor arhitecturii Armeniei în lume prin energia informațională specifică „Renașterilor” în general? Probabil că, această energie specifică a acționat în conexiune cu factorii de difuziune semnalati mai sus. Se poate pune mai departe problema dacă răspîndirea formelor Renașterii armenie a fost generatoare de alte Renașteri după cum a fost difuzarea formelor Renașterii italiene.

În al cincilea rînd, ceea ce trezește interesul privitor la arhitectura armeană și adesea stîrnește uimirea, este înrîurirea acesteia asupra arhitecturii medievale românești.

Influența arhitecturii armenesti asupra celei din Țara Românească și Țara Moldovei a fost pe larg analizată de către primii istoriografi ai arhitecturii românești: Gheorghe Balș și N. Ghika Budești. Observațiile acestora au fost precedate (1891) de afirmațiile categorice ale celebrului istoric francez de arhitectură A. Choisy, care considera, din punct de vedere a „arhitecturii decorative”, Valea Dunării de Jos ca o colonie armenescă.

Problemele relațiilor arhitecturii medievale românești cu cea armeană prezintă multe aspecte, insuficient studiate, care așteaptă contribuții. Desigur, afirmația lui A. Choisy pare la prima vedere excesivă. Nu se poate nega însă faptul că, chiar în perioada formării unei arhitecturi monumentale a Țării Românești (sec. al XIV-lea) aceasta a preluat o seamă de trăsături ale soluțiilor spațiale și decorative din arhitectura sîrbească, despre care se poate afirma că, în afară de sursa de bază, bizantină, a beneficiat de o sursă asociată, armenescă. Acestei influențe i se datorează grupul de edificii de tip Cozia, înrudit cu monumentele sîrbești de pe Valea Moravei. La începutul secolului al XVI-lea, arhitectura bisericii Mănăstirii Dealu și a bisericii Mănăstirii Argeș, ctitorii ale lui Radu cel Mare și, respectiv, Nea- goe Basarab, ilustrează o recrudescență a tradițiilor arhitecturii armenie transmise, poate, prin intermediar otoman. Acestei influențe i se datorează atît splendoarea lor plastică, dar mai ales preluarea și transpunerea procedeeleor armenesti în arhitectura bisericească, realizată de către meșterii autohtoni, procedee care dăinuie pînă în pragul secolului al XIX-lea.

în Moldova, în arhitectura vremii lui Ștefan cel Mare și Petru Rareș (secolele XV—XVI) sisteme armenesti, derivate din pridvoarele de tip gavit și jamatiin contribuie la realizarea unor soluții spațiale și a unor siluete specifice (în arhitectura Moldovei influența armeană cunoaște recrudescențe în cursul secolului al XVII-lea: bisericile Mănăstirilor Dragomirna și Trei Ierarhi, clădite în 1610 și, respectiv, 1639, unde atât spațiul, dar mai cu seamă decorația, sînt puternic afectate).

Ceea ce este remarcabil este faptul că, arhitectura Armeniei, jucînd rolul de sursă sau de influență, nu a alterat specificul arhitecturii medievale românești. Dimpotrivă, asimilarea componentelor armenesti i-a permis celei din urmă, în mai mare măsură, să-și exprime propria ei esență și originalitate.

Trebuie să mă opresc aici pentru a nu scrie un capitol despre arhitectură paralel cu cel al autorului.

Închei, arătînd cît de mult vom rămîne datori *Istoriei și culturii poporului armean*, lucrare elaborată de Tigran Grigorian, pentru perspectivele pe care ea le deschide unei înțelegeri mai profunde, superioare, atât a culturii și civilizației armenice, cît mai cu seamă rolului pe care acestea le-au avut în cadrul conexiunii lor cu cultura și civilizația altor popoare.

Prof. dr. arh. GHEORGHE CURINSCHI-VORONA

București, noiembrie 1990

Alfabetul armean creat în anii 392—405 după Hristos

Majus cul tipar	Liter ă mică tipar	Denumirea		Valoarea fonetică în li.nba română	
		armean a clasică și oriental	armean a occiden- tală	armeană clasică și orientală	am eana occiden tală
11 P 9- O-	p 1	aib ben gim (cit.rom . ghim) da	aip pen kim ta	a b g dur (deci sila- ba <i>ge</i> se va citi <i>ghe</i> , silaba <i>gi-</i> d (cu unele excepții în armeană mo- dernă orientală, când se pronunță <i>t</i> ie- la începutul cuvintelor e- în interiorul silabelor	a P k t slab
b	b	iedj	ieci	ie- la începutul cuvintelor e- în interiorul silabelor	idem
a t	q t	za e	za e	z e ca în	z e
Q P- 4 b l h>	p p a b i	ît tho je ini liun che	ît tho je ini liun che	1b. franceză î, â, ă th aspirat j i 1 <i>ch</i> gutural ca în	î, â, ă. th j i 1 ch idem

Majus cul tipar	Liter ă mică tipar	Denumirea		Valoarea fonetică în limba română	
		armean a clasică Și oriental	armean a occide ntală	armean a clasică și orientală	armean a occiden tală
V	A	ța	dza	limba germană	
ti	4	ken	gen	(ex. mac/zen)	
			(cit.rom	ț slab	dz
			. ghen)	k slab	g
2	fi	ho	ho	h	h
S	&	dza	ta	dz	ț slab
Q.	4	ghat ^z	ghad	gh laringal ca	gh idem
				greaca	Y
				sau <i>r</i> araseiat	
				franceză	
	fi	c6	dje	vechiul 1 velar	dj ca In
				c înainte de <i>e</i>	ginere,
				<i>i</i> (cer, civil) dar	geam
				mai slab	m
<r	d	men	men	m	h- la
a	I	hi, y	hi, y	<i>y-h</i>	început
				sau diftong <i>iă</i>	cuvintel
				armean	-y (iă) în
				la începutul	interior.
				cuvintelor și	-Mut la
				-Mut la sfârșitul	sfârșitul
				cuvintelor în	cuvintel
				ortografia	or, cu
				clasică.	excepția
					va
				ortografia nouă	te (<i>vay</i> ,
				din Armenia	<i>-hay</i> ,
				vietică, la sfâr-	etc).
				șitul cuvintelor	
				(cu excepția	
				cîtorva cuvinte	
				ca <i>hay</i> , <i>vay</i> , <i>bay</i>	
				etc.) iar la	
				vintelor s-a	
				cuit cu <i>h</i> . -	-idem în
				dat de n (o),	ortogra
				formează	clasică

Majuscul tipar	Literă mică tipar	Denumirea		Valoarea fonetică în limba română	
		armean a clasică și orientală	armeană occidentală	armeană clasică și orientală	armeană occidentală
				<i>ui</i> , când e urmat de o consoană.	uzitată în majoritatea coloniilor armene. în România prae- sau armeană folosește
1, C n	& Z	nu Șa o, vo	nu Șa vo	n ș <i>o, vo</i> la începutul cuvintelor în armeană modernă, <i>o</i> în c aspirat, Înainte de <i>e</i> și <i>i</i> (cer, civil)	n Ș idem
9	<i>l</i>	cea	cea	c aspirat, Înainte de <i>e</i> și <i>i</i> (cer, civil)	idem
«	"1 l	pe dje	be ce	p dj	b c slab înaintea de <i>e</i> și » (cer,
n- "4 c p	n ii 4 m d	ra se vev tiun re	ra se vev diun re	rh aspirat s v t r fricativ ca în engleză (red, right)	rh s v d r idem
8 I»	9 l	to hiun	to hiun	th aspirat v slab sau diftong <i>iu</i> când e precedat	th idem

Majus cul tipar	Liter ă mică tipar	Denumirea		Valoarea fonetică în limba română	
		armean a clasică și orientală	armean a occiden- tală	armean a clasică și orientală	armean a occiden- tală
* 0	f 0	piur ke o	piur ke o	de li (i); <i>u</i> când e precedat de (o). în noua or- tografie din Ar- menia Sovietică este folosit nu- mai în această din urmă combinație, iar pentru diftongul iu se folosește joi ph aspirat kh aspirat o-introdus în al- fabetul armean la sfârșitul sec. XII pentru a înlocui combinația un înaintea consoanelor și pronunțat <i>o</i> , ca în limba alfabetul armean în secolele XI— XII, pentru a reda cuvintele de origine	ph aspirat kh 0
1	ș	fe	fe		f 1

Țara și poporal

1. Geografia

Armenia este situată în partea septentrională a Asiei Mici, în vecinătatea Mării Negre, a Mării Caspice, și a Munților Caucaz, încununați de zăpezi eterne, cu legendarul munte Ararat, cu șesurile sale întinzându-se pînă în partea de nord a Mesopotamiei. Aci își au obirșia marile fluvii Tigrul și Eufratul, de numele cărora se leagă apariția unor strălucite civilizații, cu rolul deosebit în antichitate.

Poporul armean a trăit, timp de milenii, în marea lui majoritate, în masivul muntos și pe platouri înalte din Armenia. Teritoriul țării cuprinde, în cea mai mare parte, lanțuri de munți, platouri cu structuri de lavă solidificată, depresiuni intramontane, defileuri. Părțile cele mai joase coboară pînă la 700 m, iar vîrfurile cel mai înalt, Araratul Mare, atinge 5156 m. Platoul muntos armean este o verigă a sistemului muntos ce se întinde din Alpi pînă în Himalaya, ocupînd peste 300 000 km² și întinzându-se, în linii mari, între 37°—41°30' latitudine nordică și 38°—47°30' longitudine estică, fără a socoti Armenia Ciliciană. În perioada extinderii sale maxime, în anii 93—66 înainte de Hristos, Imperiul Armean al lui Tigran al II-lea (cel Mare) se întindea de la Marea Mediterană (cuprinzînd Fenicia și o parte a Palestinei și a Siriei) pînă la Marea Caspică, respectiv teritoriul avînd coordonatele 32°40'—42°40' latitudine nordică și 34°—49° longitudine estică.

Platoul Armean se leagă organic de Platoul Anatolian la vest și Platoul Iranian la est, alcătuiind un sistem neîntrerupt, care merge mai departe de-a lungul Asiei, aidoma unui zid uriaș, ce leagă Estul de Vest și Vestul de Est. La nord, Platoul Armean se mărginește de lanțul Pontic, spre nord-est de lanțul Munților Caucazului Mic, iar spre sud cu Munții Taurus Armeni, în răsărit, Platoul Armean alunecă, pe nesimțite, peste Munții Kara-Dagh și lacul Kaputan (Urmia) spre Platoul Iranian. În apus, Platoul Armean se unește cu Anatolia prin Munții Antitaurus și Munții Antipontus.

Platoul Armean este situat la o altitudine mai mare față de cea a țărilor învecinate, ceea ce i-a conferit o poziție strategică avantajoasă. Aceasta a făcut ca Armenia să fie rîvnită de marile

imperii limitrofe din apus și răsărit

15 și să constituie, totodată, unul din motivele vicisitudinilor ce s-au abătut asupra poporului său în decursul mileniilor.

Spre sfârșitul erei terțiare și în era cuaternară, o intensă activitate vulcanică a acoperit masa principală a munților de încrețire de pe teritoriul Armeniei cu roci și cu torente de lavă, care au modificat flora și fauna, au distrus o bună parte din păduri.

Masivul muntos al Armeniei este de formațiune relativ recentă și mișcările tectonice din sinul lui continuă pînă în zilele noastre cu cutremure frecvente, și, uneori, catastrofale.

În peisajul muntos al Armeniei un aspect deosebit de frumos îl deține Muntele Ararat (turcii îl numesc Agir-Dagh) cu cele două piscuri conice Araratul Mare (5156 m) și Araratul Mic (3914 m) vechi vulcani stinși, care se deosebesc nu numai prin înălțime, ci și prin vîrsta lor geologică diferită: în timp ce Araratul Mare are 2 milioane de ani vechime, cel Mic are numai 300 000 de ani. În fața călătorului se oferă un spectacol unic și majestuos, cu cele două piscuri profilîndu-se solidar pe cer. Vîrfurile mare are zăpezi eterne, începînd de la altitudinea de 4250 m. Muntele se ridică aproape brusc de pe platoul său Valea Araratului, care are o altitudine de 900 m. Această imagine a Araratului se observă numai dinspre est, nu și dinspre vest, unde lanțul Armean (Haikakan Par), care cotește spre sud în dreptul Araratului, acoperă vederea în bună parte, vîrfurile sale pierzîndu-se în salba de munți. Armenii au numit încă din antichitate Araratul Mare, Azat Masis. Numele de Ararat este transliterația ebraică a numelui statului antic Urartu.

Potrivit legendelor biblice, pe acest vîrf s-ar fi oprit, după miticul potop, Arca lui Noe. De la acest nume se trage și denumirea provinciei centrale Airarat, una din cele opt provincii ale Armeniei vechi, celelalte fiind menționate de istoricii armeni din secolele V—VII după Hristos sub denumirea de Haykh Superior, Țopaț, Turuberan, Mokh, Vaspurakan, Siunik și Taikh.

La nord de Ararat, pe teritoriul Republicii Armenia de azi, se ridică muntele Aragaț (Alagyaz) cu o înălțime de 4090 m, compus din 4 piscuri stîlcoase și alcătuiind un crater circular. Zăpezi eterne și ghețari acoperă partea superioară a muntelui. Pe pîrîișurile Aragaț-ului există mici lacuri cu ape limpezi, de unde izvorăsc numeroase pîraie bogate în apă. Poalele muntelui sînt bogate în vegetație. De la acest masiv spre vest se întinde cîmpia Șirak și mai departe podișul Kars. La marginea de sud a podișului central vulcanic și dominînd lacul Van se ridică al doilea munte ca înălțime după Ararat, Muntele Neh-Masik sau Țipan (în prezent Sipan) de 4 434 m. La sud-vest de aceasta, se înalță vulcanul stins Nemrut sau Nebrovth (3 050 m), cu unul din cele mai mari cratere din lume, avînd un diametru de 8 km. Ultima erupție a acestui vulcan este consemnată în anul 1441.

Masivul muntos armean constituie principala sursă a apelor din

Asia Mică; fluviile și râurile sînt alimentate de zăpezile de pe munții acoperiți în cea mai mare parte a anului, precum și de ploi, izvoare și ape subterane. Aici ia naștere Eufratul (2 700 km), cel mai mare fluviu din Asia Mică, al cărui traseu parcurge 600 km prin masivul muntos armean. La început e **16** format din două ramuri: Eufratul Occidental (în prezent, Kara-Su) și Ara-țani sau Eufratul Oriental (în prezent, Murad). Cele două ramuri se unesc în apropierea orașului Lusatarici (în prezent Kapan-Maden), după care Eufratul curge spre sud prin defileuri înguste, intrînd în deșertul Mesopotamiei. Al doilea mare fluviu al Asiei Mici, Tigrul, pornește de asemenea din masivul muntos armean, formîndu-se prin unirea Tigrului Occidental cu Tigrul Oriental sau Djermi (în prezent, Bohdan-Su). Are o lungime de 1 950 km din care 540 pe teritoriul Armeniei.

Printre marile fluvii care brăzdează Armenia, se numără și Yerasch (Arax) cu o lungime de 1 072 km. Ia naștere din masivul Sermanț din nord-est, parcurge teritoriul Armeniei și se varsă în Marea Caspică. Poporul îl numește Mair Arax (Mama Arax), închinîndu-i cîntece și poezii, cîntate și recitate și în prezent. Depresiunile din nordul Armeniei, ca și depresiunea Araratului erau vestite încă din antichitate pentru rodnicia lor. Strabon (63 înainte de Hristos — 19 după Hristos) descrie cu admirație acest ținut, menționînd: „întregul ținut este bogat în fructe, vii, plante verzi tot anul și produce chiar măslina”, iar Ptolemeu relatează despre bogățiile regiunii de la Marea Caspică ce a făcut parte din Armenia Maior, între secolul al II-lea înainte de Hristos și secolul al IV-lea după Hristos (Ptolemeu, V, 12,1).

Trei râuri care-și au obîrșia în masivul muntos armean (Cioroch, Gail Get și Halis) se varsă în Marea Neagră.

Încă din antichitatea păgînă, armenii au avut un cult pentru izvoarele de apă, ceea ce este atestat de descoperirea unor dragoni uriași din piatră în apropierea lor. Cultul s-a menținut mult timp și după proclamarea creștinismului ca religie de stat (301), în preajma izvoarelor construindu-se biserici.

O trăsătură caracteristică a masivului muntos armean o formează existența a numeroase lacuri mari și mici, cele mai importante din Asia Mică, în ordinea mărimii lor menționăm lacul Kaputan (Urmia), lacul Van, lacul Sevan, care se numea în vechime Geghama (citit în românește Ghehama) Դո՛ւ (Marea lui Gegham), Ardjișak, Դո՛ւկ și altele. Lacul Kaputan (Urmia) se află într-o depresiune, la altitudinea de 1275 m la frontiera dintre Armenia istorică și Iran. Are o suprafață variabilă între 3900—599 km², cu adîncimea maximă de 16 m (cea medie de 4,5 m); lungimea sa de la nord la sud atinge 128 km, iar lățimea maximă de 38 km. Este un lac mort, cu apa atît de alcalină îneît nici un pește și nici o moluscă nu poate trăi în el. Fauna lacului se reduce doar la niște crustacee, lebede și picioroange.

Lacul Van, situat la 1720 m de la nivelul mării, are o lungime de 120 km, o lățime de 60 km și o adîncime medie de 16 m,

maximum 25 m. Oglinda apei atinge 3733 km². Mai multe râuri se varsă în lac, însă acesta nu are nici o ieșire. Din cauza mării concentrații de carbonați de potasiu, cloruri și sulfati, apele sale nu sînt nici potabile și nu pot fi folosite nici pentru irigații. În evul mediu, armenii numeau lacul Van, Bîznuniațn sau Rîștuniațn Țov. Pe malurile lacului s-au ridicat însă din timpul statului Urartu orașe mari, cum au fost capitala Tușpa, apoi Arceș, Chlat, Datvan și altele. Nivelul apelor sale este în continuă creștere. Din cele șapte insule pomenite în secolul

17 al VII-lea după Hristos au mai rămas doar trei: Aghthamar — pe care se află un monument istoric reprezentativ al arhitecturii armene din secolul al X-lea, Artin și Lim.

Lacul Sevan, aflat în prezent pe teritoriul Republicii Armenia, la o altitudine de 1916 m și avînd o suprafață de 1416 m², înconjurat de munți înalți, era cel mai mare lac de munte din lumea veche și cel mai înalt din lacurile mari. Are o lungime de 70 km și o lățime maximă de 40 km. Adîncimea medie este de 45 m, iar cea maximă de 99. Cîteva zeci de râulețe se varsă în lac, dar numai un singur râu, Hrazdan, izvorăște din lac. Are apă dulce, limpede, cristalină, în care trăiesc cîteva specii de păstrăvi și alte specii de pești. Are o singură insulă, care, în ultimele decenii, a devenit o peninsulă, în urma scăderii cu 18 m a apelor, ce au fost folosite pentru irigații și punerea în mișcare a turbinelor hidrocentralelor construite în cascadă de-a lungul râului Hrazdan. În prezent, prin darea în funcțiune a tunelului de aducțiune Arpha-Sevan, în lungime de 49 km, care a deturnat spre nord o parte a râului Arpha, situat peste munți la sud de Sevan, nivelul apelor lacului este în creștere.

Din punct de vedere economic, podișurile, văile și depresiunile au prezentat din totdeauna o deosebită importanță, s-au putut practica agricultura, cultiva cereale, viță de vie, pomi fructiferi, în timp ce pe povîrnișurile și pășunile alpine, populația se ocupă cu creșterea vitelor și ovinelor.

Poporul armean și civilizația sa au luat naștere și s-au dezvoltat, în principal, de-a lungul văilor marilor fluvii. Astfel, în bazinul fluviului Eufrat (în arm. Yephreat-Yeprad), de la izvoare și pînă în apropiere de orașul Akn, de unde o cotește spre sud, s-au format provinciile istorice Karin (în prezent Erzurum), Derdjan, Yekeghiaț (în prezent, Yerzindjan-Yerzlnka). Aceasta din urmă este cel mai vechi leagăn al formării poporului armean.

În bazinul Arațani — Aradzanl (Eufratul Oriental) se întind șesurile provinciilor Bagrevand (în prezent, Alașkert — Alașgerd), Harkh (în prezent, Bulanîch), Taron-Daron (în prezent, Muș), Hașteank (în prezent Ciapaghdjur-Djabaghciur), Anthias (în prezent, Charberd-Charpert) și Țophkh cu vechea sa capitală Arșamașat și marile centre medievale Horebertd (Horepert) sau Charberd (Charpert). Pe aceste meleaguri se încrucișau marile căi

comerciale și drumuri strategice din Asia Mică.

În regiunea izvoarelor Tigrului (în arm. Tigris sau Dikris) se afla provincia Angegh (Ankegh) cu capitala Angîgh-Ankîgh sau Arkathiakert (în prezent, Egil). Cîmpia Tigrului ce se întinde mai spre sud cu marele centru Tigrana-kert-Dikranagerd (Tigranokerta, „Orașul lui Tigran») a fost în epoca elenismului, una din capitalele Armeniei.

În bazinul fluviului Arax, din Armenia Orientală, în partea de nord a izvoarelor, se întinde cîmpia fertilă a Basenului, iar spre nord-est, în valea râului Achurian, podișurile vulcanice Vânnând (în regiunea Kars-Gars), Șirak (în regiunea actuală Kumayr fost Leninakan, unde se găsește Ani, una din capitalele Armeniei medievale), Nig sau Nik (actualmente regiunea Aparan sau Abaran, Așornekh sau Yeraschadzor). În aceste regiuni se cultivă cereale din timpuri străvechi. Pe cursul mijlociu al Araxului se află cea mai impor- **18** tantă cîmpie de podiș a Armeniei, cîmpia Araratului, străjuită de profilul maiestuos al muntelui cu același nume, străveche regiune fertilă și de importanță istorico-culturală, aflată la o altitudine de 900—1000 m. După cum arată Strabon: „în Armenia propriu-zisă există mulți munți și podișuri, pe care cu greu crește vița de vie, dar există și numeroase văi, dintre care unele sînt de o fertilitate potrivită, iar altele de o fertilitate excepțională. O asemenea vale este Valea Araksene (n. n. Cîmpia Araratului), prin care fluviul Arax curge (în est) spre munții Țării Albanilor și de acolo se varsă în Marea Caspică” (Strabo, XI, 14,4).

Clima continentală permite, în condițiile irigației, cultura cerealelor, precum și cea a legumelor, a viței de vie și a pomilor fructiferi. Această regiune era o cale de răscruce, pe unde trecea drumul comercial care lega China și India de vestul și nordul Europei. Încă din antichitatea îndepărtată s-au dezvoltat aici mari centre urbane și culturale ca orașele capitală Erebuni- Erevan, Artașat sau Ardașad (grecii și românii îl numeau Artaksata), Dvin sau Tvin, Vagharșapat sau Vagharșabad, Armavir, Yervandașat (Yervan- tașad).

Clima. Poziția platoului muntos armean și lanțurile de munți, care îl protejează dinspre Marea Neagră, Marea Caspică și Marea Mediterană, determină un climat aspru, cu mari variațiuni de temperatură între vară și iarnă. Din luna noiembrie pînă în luna martie, asupra întregii Asii Minore, inclusiv Podișul Armean, se instalează mase de aer rece, uscat, venit din Asia Centrală, cu scăderile maxime de temperatură în luna ianuarie. În regiunile Karin (Erzurum) și Kars s-au înregistrat cele mai scăzute temperaturi (— 43, 5 °C). În valea Arax-ului sînt, de asemenea, ierni aspre, media temperaturii ajungînd în ianuarie la — 11,5 °C, iar în masivul muntos central media în ianuarie coboară la — 15°C. Grosimea stratului de zăpadă ajunge chiar și în văi pînă la 1,5 m și se menține pînă în aprilie. Marile cantități de zăpadă căzute în cursul iernii alimentează torenții și lacurile, acumulînd, totodată,

mari cantități de apă, ce sînt folosite pentru irigații în lunile toride de vară.

Spre deosebire de clima din masivul muntos, în Valea fluviului Tigr, în provincia Aghdznik, la sud de munții Taurus Armeni, temperatura medie a iernii este de 3° — 6° și nu sînt rare ploile în lunile de iarnă. În regiunea Erevanului domnesc temperaturi extreme: în lunile iulie-august temperatura medie atinge 25°C , iar media din ianuarie coboară la $-6,4^{\circ}\text{C}$, deși se înregistrează și geruri de -20°C , -25°C . Primăvara și toamna sînt foarte scurte. Vara este secetoasă și toridă, însă în masivul muntos și pe platourile de la poalele lanțurilor muntoase canicula din timpul zilei este urmată de răcoarea accentuată a nopții.

Regimul pluvial este diferențiat după regiuni.

În ciuda asprimii sale, clima Armeniei este sănătoasă și înviorătoare, dînd naștere unei populații robuste și longevive, care a reușit să supraviețuiască tuturor vicisitudinilor istoriei poporului armean.

Bogății naturale. Masivul muntos armean se găsește între două zone vegetale antagoniste: pe de o parte zona Virkana-Pontică din nord, cu umiditate sporită și împădurită, iar de cealaltă, zona iraniană, aridă și lipsită de păduri. În general, numai pîrîisurile exterioare ale Podișului central sînt acoperite de păduri, în special de conifere și anume flancul sudic al Munților Taurus Armeni, cel nordic al Munților Adjara, care coboară spre cîmpiile Georgiei occidentale și Marea Neagră, precum și pe versanții munților din Arțach (Karabagh) în estul Armeniei. Pe podișul central al Armeniei, peisajul devine arid, cu oaze de vegetație mai mult în regiunile irigate. Pe podișuri, cîmpiile de podiș și văi, se întîlnesc: griul (a cărui patrie străveche este, după toate probabilitățile, tocmai Podișul Armeniei), orzul, secara, orezul, porumbul, precum și culturile legumicole.

Strugurii și fructele au constituit, din toate timpurile, o bogăție apreciată a Armeniei, mai ales pentru gustul, suculența și conținutul lor bogat în zahăr. Se găsesc piersici, cași, vișini, cireși, meri, peri, pruni, rodii, mana, pepenele verde și galben, smochine. Caisul este originar din Armenia, iar romanii l-au numit *prunus armenicus*.

Fauna. Zootehnia este dezvoltată în regiunile montane, unde se întîlnesc cirezi de vite cornute, turme de oi și caprine. Dintre animalele domestice, trebuie menționați, de asemenea, caii, renumiți pentru calitățile lor, măgarii, catîrii, bivolii, berbecul gras cu coadă, în număr mai mic cămila și porcul. Strabon menționează că regii armeni plăteau ca tribut anual Persiei 20 000 de mînji. Printre animalele sălbatice se numără capre, cerbi, antilope, urși, lupi, porci mistreți, vulpi, șacali, linx, dar și tigri și leoparzi care azi au dispărut. Din categoria animalelor mici menționăm castorul cenușiu, bursucul, porcul spinos, dihorul, popîndăul, lemingul, hermina — sau cum o numeau romanii *sora armenica* (șoarecele

armenesc) — șerpi, șopârle etc.

Lumea păsărilor oferă o varietate deosebită. Numai pe podișul Kari- nului (Erzurum) se întâlnesc peste 170 de specii. Printre cele mai numeroase sînt de remarcat: vulturii, vulturii pleșuvi, șoimii, potîrnichea, porumbeii, prepelița, fazanul, rața sălbatică, bîtlanul, ibisul, lebăda, barza și mai ales cocorul (în arm. krunk sau grung), cea mai populară pasăre, care este subiect de poezie și cîntec popular. În jurul lacurilor și în regiunile mlăștinoase sălășluiesc păsări și numeroase insecte. Pe rădăcinile plantei cunoscute sub numele științific de *aeleropus littoralis* trăiește viermele numit margarode hameii, pe care armenii vechi îl numeau vordan karmir (viermele roșu-cocci- num) și din care se obținea vestita „vopsea armeană”.

Flora Armeniei este, de asemenea, foarte variată, mergînd de la arbori și vegetația alpină, pînă la plantele subtropicale. Arborii mai răspîndiți sînt stejarul, plopul, nucul, teiul, pinul ș.a.

Dintre flori sînt de menționat crinul, violeta, iasomia, trandafirul, precum și plante aromatice ca: geraniul, lavanda, irisul etc. din care se extrag uleiuri pentru industria de parfumerie.

Bogațiile minerale. Subsolul Armeniei conține minereuri, descoperite încă din antichitatea îndepărtată, ceea ce a permis exploatarea și prelucrarea lor încă de atunci. Începînd din Caucazul Mic și pînă în munții din sudul

20 și sud-vestul Armeniei sînt cunoscute minele de aramă, fier, plumb, zinc cositor, molibden, antimoniu, mercur, argint și aur.

Epoca bronzului începe cu circa 3200 de ani înainte de Hristos, adică cu circa 1200 de ani mai devreme decît în Europa Centrală.

Din timpuri străvechi se exploata, de asemenea, sarea. Sînt cunoscute salinele din regiunile Nachceavan, Koghb, Kaghzvan.

Armenia este bogată, de asemenea, în minerale și excelente pietre de construcție, cum sînt: agat, calcedon, lazurit, obsidian, onix, marmoră, pietre termorezistente, granit, bazalt, felzit, dar, mai ales, admirabila piatră de construcție, tuful vulcanic, ce se găsește din abundență în culori variate, mergînd de la cenușiu și negru pînă la roșu închis, portocaliu, crem, violet și mai cu seamă roz, nuanță ce predomină azi la clădirile construite în orașele din Republica Armenia.

Izvoarele de ape minerale carbogazoase și apele termale reprezintă o altă bogăție cunoscută din antichitate.

Căile de comunicații. Armenia a jucat, din toate timpurile, un rol de punte între Asia și Europa. Pe aici treceau drumurile de caravane internaționale și cele strategice, pentru a căror stăpînire imperiile învecinate cu Armenia au dus, în decursul istoriei, lupte singeroase. Încă din sec. al XIII-lea înainte de Hristos regii Asiriei și-au îndreptat atenția asupra acestei regiuni, efectuînd frecvente invazii.

Podișul Armeniei era brăzdat de câteva drumuri principale de la vest spre est și de la nord spre sud. Aceste căi de comunicații interne și internaționale au permis, încă din antichitatea îndepărtată, schimburile și contactele intertribale, ceea ce a favorizat crearea statului armean centralizat din vechime. Cel mai vechi drum era cel care venea dinspre vest, traversa Eufratul lângă orașul Melitine și, continuând pe lângă Lacul Țovkh, intra în Valea Tigrului Occidental, iar de aici se îndrepta spre sud-est în inima Iranului. În timpul dinastiei Ahemenizilor (550—330 înainte de Hristos), acest drum era cunoscut sub numele de „calea regală”. Un alt drum, venind tot din Iran, traversa Arax-ul în apropiere de Djughha, pătrundea în Cîmpia Araratului, nod de comunicații în antichitate, de unde făcea legătura cu drumurile ce duceau la porturile de la Marea Neagră. O altă cale pornea din orașul Nachceavan, se îndrepta spre sud-vest, tăind lanțul munților din Vaspurakan și ajungea la Orașul Van, iar din sudul lacului Van se făcea legătura cu Tigranokerta.

Drumurile care treceau prin Podișul Armeniei ofereau avantaje caravanelor, întrucît clima era favorabilă comparativ cu drumurile prin deșertul Mesopotamiei, iar pe de altă parte traversau regiuni dens populate de agricultori pașnici, care nu se dedau la jefuirea caravanelor, cum se întîmpla în Mesopotamia.

Conchizînd această scurtă privire asupra geografiei Armeniei, spațiu unde s-a format poporul armean și în care s-a desfășurat principala parte a istoriei sale și de unde s-au creat principalele sale valori culturale și artistice, trebuie reținut faptul că, în decursul istoriei, această țară a purtat denumirile de: *Armenia Mare* (romanii o numeau *Armenia Maior*, armenii îi spuneau

21

Meț Haykh, iar părții *Varzurg Armenaan*), care cuprindea cea mai mare parte a Podișului Armean cu o suprafață de 320 000 km², precum și *Armenia Mică* (după romani *Armenia Minor*, în textele armenesti *Phokhr Haykh*, situată la extremitatea de nord-vest a Armeniei Mari, iar în izvoarele persane și arabe *Buzurg Armenaan*).

2. Preistoria și comuna primitivă

Cercetările arheologice efectuate în ultimul secol au demonstrat că teritoriul Armeniei a fost locuit neînterupt din paleolitic, mezolitic și neolitic, aici luînd naștere culturi și civilizații dintre cele mai vechi.

În epocile geologice, teritoriul său a fost acoperit de câteva ori de apele mărilor, care apoi s-au retras (evenimente al căror ecou

se regăsește în legendele antichității: Potopul și Arca lui Noe din Biblie). În consecință, s-au modificat atât fauna, cât și flora. La începutul cuaternarului, aici domnea o climă subtropicală, Armenia fiind acoperită de păduri dese, în care mișunau rinocerii strămoșii cailor, elefantul, cerbul uriaș. Era glaciară a modificat fauna și flora. Apar mamutul cu păr des și lung, rinocerul păros, ursul de cavernă, taurul sălbatic, renul etc. În epoca post-glaciară dispar elefantul, mamutul și rino- cerul, iar flora și fauna capătă aspectul ce se menține și în prezent. La granița pleistocenului (prima epocă a cuaternarului) și a holocenului au loc revărsări de lavă vulcanică, care au modelat relieful și aspectul general al Armeniei, așa cum se vede astăzi. La sfârșitul terțiarului și începutul cuaternarului, apar primii antropoizi (udabnopitecul, după numele localității Udabno din Georgia răsăriteană, unde au fost găsite rămășițele sale).

În perioada paleoliticului inferior, cuprins între 800 000—100 000 apar primii oameni care trăiesc în păduri și peșteri, folosind obiecte din piatră cioplită,

în general, zona cuprinsă între Podișul Armean și Golful Persic a constituit un loc prin excelență propice dezvoltării primelor civilizații ale Lumii Vechi, ale „Oicumenei”.

În paleoliticul mijlociu, cuprins între anii 100 000 —40 000, o bună parte a Podișului Armeniei a fost acoperită de ghetari, ale căror rămășițe se mai văd și astăzi sub formă de morene. În urma noii glaciațiuni, cea mai mare parte a pădurilor Armeniei a fost distrusă. În condițiile vitrege ale mediului ambiant, în lupta pentru supraviețuire, omul acestor regiuni a devenit mai inventiv, adaptabil, i s-a dezvoltat spiritul de observație. O mare cucerire a perioadei a constituit-o descoperirea focului.

La 7 km sud de Erevan a fost scoasă la iveală o așezare din paleoliticul superior, care cuprinde perioada dintre anii 40 000—12 000 înainte de Hristos. Au fost descoperite craniile de *homo sapiens fossilis*, schelete de cerbi, cai, măgari.

22

Sînt cunoscute, de asemenea, numeroase așezări din această epocă și în alte părți ale Armeniei. Omul din paleoliticul superior, de pe aceste meleaguri a creat nu numai instrumente de cioplit, de găurit, securi, vîrfuri de lance, sulite, cuțite etc., ci și instrumente de tăiat, lucrate din silex sau din obsidian, cu lamă fină.

Sucesiunea neîntreruptă a diferitelor etape de dezvoltare a culturii preistorice a comunei primitive permite să se tragă concluzia că Armenia constituie unul din cele mai vechi focare ale culturii umane, reprezentînd o verigă de legătură între culturile paleolitice din Asia Mică, Bazinul Mediteranei și Africa de Nord.

În perioada mezoliticului, cuprins între 120 000 și 7 000 înainte de Hristos, dispar treptat ghetarii, iar natura Armeniei capătă,

aproximativ, aspectul actual. în condițiile schimbate, favorabile, cultura vechilor locuitori ai Armeniei a luat avânt. în mezolitic și în epoca următoare a neoliticului, forțele de producție se dezvoltă, se descoperă arcul și săgeata.

Desenele rupestre, descoperite din epoca de piatră, atestă că locuitorii din aceste ținuturi vînau bizoni, elani, mufloni și capre sălbatice, cu arcul și săgeata. Ele reprezintă, de asemenea, scene de magie, practică pentru reușita expedițiilor de vînătoare. Cocorul era considerat o pasăre cu valoare de totem.

în comparație cu alte regiuni, domesticirea vitelor cornute pare să fi avut loc ceva mai devreme și anume în mezolitic (12000—7000). Treptat, apare și prima scriere pictografică, prin simplificarea motivelor de reprezentare a vieții cotidiene.

Epoca neoliticului în mileniile VII-VI înainte de Hristos, marchează trecerea, și în Podișul Armeniei, de la etapa de culegător și vîntor la agricultura primitivă, la creșterea vitelor și pescuit.

4

Săpăturile arheologice, precum și existența pînă în prezent a soiurilor de grâu și orz sălbatic, precum și a speciilor sălbatice de oi și capre sînt o mărturie pentru ipoteza că Armenia a constituit una din țările originare ale cultivării pămîntului și creșterii animalelor domestice.

în agricultură se folosea plugul cu brăzdat din piatră cioplită, se secera cu coase din silex, iar boii erau întrebuințați la tracțiune.

Se prelucrau piatra, lemnul și osul, se împleteau coșuri din nuiele și trestie, se făceau plase de pescuit, se țeseau diferite pînzeturi din fibre vegetale, și se confecționa ceramică.

în această perioadă au început să fie înjghebate așezări stabile omenști: locuitorii construiau case, compuse din cîteva încăperi, de formă dreptunghiulară sau rotundă, din piatră sau cărămidă nearsă, cu tencuială din argilă, cu uși joase și înguste. Casele erau acoperite cu crengi sau cu nuiele împletite și apoi tencuite.

Spre sfîrșitul neoliticului se dezvoltă relațiile sociale, schimburile, se constată trecerea de la organizarea în gîntă la primele uniuni tribale teritoriale. Descoperirile arheologice dovedesc că în mileniile VI—V înainte

23 de Hristos a început formarea grupurilor etnice ce au stat la baza viitoarelor popoare din Podișul Armeniei și Asia Mică.

Triburile mai dezvoltate care trăiau pe meleagurile întinse, cuprinse între văile fluviilor Eufrat-Tigru și Arax-Kura, în care se află și teritoriul Armeniei, precum și în spațiul afro-asiatic, au trecut, începînd cu mileniile V—IV înainte de Hristos, la epoca neoliticului. Din această perioadă au fost scoase la iveală așezările de la Șamiram-Alti la 1,5 km de lacul Van, la Kiul — Thaphan pe rîul Arax, în provincia Nachicevan, la Mețamor (la vest de Erevan). La Mochrablur (Dealul de Cenușă), la circa 30 km nord-vest de Erevan, pe malul rîului Kasar, s-au găsit baraje, ridicate pe acest

rîu încă din mileniul IV înainte de Hristos, cu scopul de a folosi debitul crescut al apelor primăvara și a le îndrepta spre cîmpii, pentru irigarea culturilor. Resturile de grîne arse care au fost descoperite aici dovedesc calitatea excelentă a griului din acele vremuri. În această așezare au fost dezgropate obiecte agricole din os, securi de silex cu tăișul bine lucrat, vase de ceramică colorate (negru, roz, galben), datate în mileniul al V-lea înainte de Hristos, cu o evoluție mergînd pînă la jumătatea mileniului al IV-lea înainte de Hristos, cînd se produc vase smălțuite, ornamentate, cu desene în roșu și incizate cu linii ondulate vertical.

Vasele de ceramică erau folosite și la păstrarea produselor alimentare.

Metalurgia ia un mare avînt. Au fost descoperite un număr mare de obiecte de aramă ca: ace, cîrlige de undiță, lame de cuțit, vîrfuri de săgeată. Produsele metalurgice din Asia Mică și Armenia s-au răspîndit în Asiria, Palestina și alte țări. După cum arată Gordon Childe, *regiunii Mesopotamiei de Nord și Armeniei îi revine meritul de a fi descoperit metalurgia, ceramica, roata, roata olarului, culturile cerealiere* ș.a. care au intrat în tezaurul civilizației mondiale.

În provincia Aghdznik (sud-vest de lacul Van), arheologii au descoperit pe teritoriul localității Arghana-Maden cele mai vechi urme ale prelucrării fierului, iar pe teritoriul actualei Republici Armenia, la Mețamor (40 km vest de Erevan) s-a descoperit un mare centru de prelucrare a aramei. Aici s-au găsit diferite ustensile de uz gospodăresc, pentru agricultură, vînătoare, podoabe, precum și arme. Produsele de aramă, descoperite în Egiptul antic, se pare că proveneau de pe teritoriul Armeniei. Acest centru, un adevărat așa-zis combinat metalurgic, datînd din mileniul al IV-lea înainte de Hristos, folosea metode care trezesc și azi interesul specialiștilor. S-au descoperit aici conducte din argilă arsă ce erau introduse în cuptoare pentru a asigura suflarea de aer proaspăt, precum și vase cu mai multe brațe, asemănătoare cu cele folosite azi pentru analize chimice. Lîngă cuptoare au fost descoperite cărămizi presate, fabricate dintr-un amestec de argilă și pulbere de oase. Avînd în vedere conținutul lor bogat de fosfor, s-a presupus că ele au servit ca un fel de catalizator. Spațiul era îngrădit, iar intrarea interzisă, sub amenințarea unor blesteme înscrise pe pietrele de împrejmuire.

Toate acestea dovedesc că Armenia a fost unul din primele leagăne ale metalurgiei în antichitate și poate cel mai important. Pe această bază s-a **24** dezvoltat un comerț intens cu regiunile învecinate, exportîndu-se obiecte de aramă, bronz și fier, începînd încă din mileniul al III-lea, înainte de Hristos.

În noile condiții create, din punct de vedere social are loc trecerea de la organizarea ginții matriarhale la cea patriarhală, consolidînd poziția bărbaților în societate.

În mileniul al III-lea, înainte de Hristos, Podișul Armeniei se

distinge ca unul din leagănele civilizației umane, cu caracteristici proprii și unitate culturală. Cel mai important centru al agriculturii devine Cîmpia Araratului, care se remarcă prin fertilitatea și bogăția sa. Aici au fost descoperite așezări întinse din epoca bronzului, ca cea de la Șengavith, la marginea Erevanului, pe malul stîng al Hrazdanului. Ocupa o suprafață de 6 ha, avea formă ovală, fiind împrejmuită de un zid gros din pietre neprelucrate, cu turnuri de apărare și tuneluri subterane, ce duceau la albia râului. Casele erau mai spațioase și mai rezistente, intrările aveau trepte de piatră, fiind orientate spre răsărit. Podeaua era formată din pietre sfărîmate, așezate concentric, apoi ten- cuite sau acoperite cu mortar, pereții acoperiți pe dinăuntru și pe dinafară cu un strat fin de mortar de argilă. În interiorul caselor, de jur împrejur se confecționau bănci și paturi din cărămidă, iar în mijlocul încăperii se găsea vatra de cult și de gătit. Casele în formă circulară aveau acoperișuri conice, iar construcțiile anexe, dreptunghiulare, acoperișuri netede. S-au găsit unelte gospodărești, provizii, obiecte de aramă și obiecte de ceramică deosebit de frumoase, printre care urcioare colorate în negru strălucitor în exterior și în roz pe dinăuntru, cu motive decorative în spirală, în zig-zag și în relief, statuete reprezentînd figuri omenești și animaliere.

În agricultură se întrebuintau coase de metal, iar pentru măcinat piulițele și pietrele de diferite tipuri. În părțile secate ale lacului Sevan s-au descoperit care cu roți bine lucrate, folosite și pentru luptă. În jurul anului 2500 înainte de Hristos calul a înlocuit taurinele la tracțiune.

A luat, de asemenea, o apreciazabilă dezvoltare țesătoria, producîndu-se țesături din cînepă și in, iar o dată cu înmulțirea ovinelor, se realizau schimburi cu produse din lînă de oaie și capră, cu diferite regiuni ale Asiei Mici, ale Egiptului și Bazinului Mediteranean. Acele fine, găsite în așezările Garni, Elar și în alte locuri, sînt un indiciu pentru existența unor țesătorii casnice de postavuri și îmbrăcăminte.

Creșterea vitelor a dat posibilitatea prelucrării pieilor pentru încălțăminte, curele, cimpoaie.

Cultura epocii mijlocii a bronzului se distinge prin perfecționarea continuă a ceramicii și a metalurgiei, dar și prin schimburi mai dezvoltate cu culturile învecinate.

Din această epocă au fost scoase la iveală așezări fortificate (ca cea de lîngă Sisian în Republica Armenia, cu ziduri duble de apărare, case de piatră lipite unele de altele, coridoare interioare, străzi, iar în jurul localității, dîtnburi și morminte, cromlehuri, menhire, sarcofage de piatră, precum și numeroase rămășițe de vase de ceramică. Este de remarcat stilul

25 nou al motivelor de pe vasele colorate cu smalt roșu și negru, cu desene decorative monumentale, cu linii semicirculare, spirale

întrerupte, motive triunghiulare și rombice sau în valuri paralele. Acest tip de motive nu se întâlnește nici în culturile mai vechi din Armenia și nici în alte regiuni din Asia Mică, constituind o fază specifică Podișului Armeniei. Meșterii olari încep să lucreze cu compas, echer și stileturi, marcând o etapă intermediară de trecere la ceramica epocii târzii a bronzului. În secolele XVI—XV înainte de Hristos, vasele, paharele și obiectele de ceramică, găsite în jurul localităților Treggh-Kirovakan, se disting prin frumusețea lor, având suprafețele roșu și negru, glazurate, cu bogate motive decorative, cu ornamente albe cizelate pe suprafețele negre lucioase.

Ca o ramură aparte a metalurgiei, în Armenia se dezvoltă giuvaergeria, prelucrându-se aurul și argintul, din care se confecționează pahare, urcioare, podoabe sau chiar părți ale unor arme, gravate și încrustate cu mult gust, iar unele exemplare sînt acoperite cu filigran și granulație, precum și cu pietre prețioase și semi-prețioase.

Decorația constă în scene rituale, reprezentînd ființe cu corp omenesc, dar cu coadă și capete de animale, asemănătoare cu reliefurile hitite.

3. Formarea poporului armean

Originea poporului armean se pierde în negura antichității. Deși descoperirile de pînă acum nu permit încă elucidarea completă a acestei probleme, totuși materialele arheologice, lingvistice, studiile antropologice asupra cra- niilor dezgropate, precum și inscripțiile sumeriene, akkadiene, asiro-babi- loniene, hitite, persane și egiptene cercetate în ultimele decenii, coroborate cu datele furnizate de vechii istorici eleni și tradițiile transmise din generație în generație au dus la elaborarea a două teorii de bază ale etnogenezei poporului armean: una care recunoaște existența unor componente autohtone la care s-ar fi adăugat un element imigrat, „armenii” indo-europeni și a doua, care neagă teoria imigrării elementului indo-european, susținînd că patria de origine a indo-europenilor s-a aflat în Asia Mică și Podișul Armean, iar armenii sînt autohtoni din cele mai vechi timpuri.

Potrivit primei teorii, încă din mileniul al III-lea și începutul mileniului al II-lea înainte de Hristos, triburile hurrite (churrite) urartice erau cele mai răspîndite pe teritoriul Armeniei, ca și în Mesopotamia de Nord și în răsăritul Asiei Mici. Acestea, precum și triburile kuti, hati (chati), kaška, etiuni, hyksos au devenit componente de bază ale formării poporului armean.

Cercetările antropologice vin să întărească această presupunere. Studiarea caracteristicilor fizice ale populației triburilor menționate demonstrează predominanța tipului cranian-

brahicefal, a nasului acvilin, specifice rasei balcano-caucaziene, făcînd parte din marea rasă europoidă. Basoreliefurile **26** din Mesopotamia de nord, Asiria, cele hitite și frescele din mormintele egiptene sînt reprezentative în acest sens. Aceeași tipologie fizică se întîlnește și la armeni și alte popoare din Asia Mică, ceea ce a făcut pe unii oameni de știință să vorbească despre o componentă *armenoidă*.

Dintre vorbitorii limbilor indo-europene, cei mai vechi care apar pe scena istoriei sînt *hitiții* și *luviții*, ca purtători ai limbii anatoliene.

Hitiții aparțineau sub-ramurii nord-vestice, dar ei nu pot fi considerați indo-europeni imigrați întrucît grosul populației era alcătuit din protohitiții autohtoni, care-și pierduseră limba lor de origine, însușindu-și limba hitită de origine indo-europeană, căreia i se mai spunea Nesi.

Începînd din secolul al XH-lea înainte de Hristos, limbile indo-europene vorbite în Asia Mică Centrală sînt treptat eliminate de noul val migratoriu indo-european al *frigienilor* stabiliți în vestul Asiei Mici. În vestul, sud-vestul și sudul Peninsulei Asiei Mici, au mai dăinuit un timp două din limbile anatoliene, limba *lydiană* și cea *lykiană*. În regiunea cuprinsă între Munții Iranului și Palestina a mai existat, la mijlocul mileniului al II-lea înainte de Hristos, o populație care vorbea o limbă indo-iraniană, în cadrul regatului mitanni, despre care nu se cunosc prea multe detalii.

Tabloul etnic care ni se prezintă pe teritoriul Armeniei, în mileniul al II-lea înainte de Hristos, se caracterizează prin aceea că Podișul muntos Armean era locuit în cea mai mare parte de hurriți, iar extremitățile de nord-vest și sud-vest intraseră în componența regatului hitit (Armenia Superioară și întreaga Armenie Minoră), precum și în regatul mitanni (provinciile Tophkh, Aghdznikh și probabil Vaspurakan în jurul lacului Van), unde se vorbea hurrita, dar în inscripțiile oficiale se folosea akkadiana cu sistem propriu de cuneiforme. *Pe acest substrat etnic a început formarea poporului armean.*

În aceeași perioadă, după regatul akkad, de la sfîrșitul mileniului al III-lea înainte de Hristos, din Mesopotamia de Nord, în secolele XIX—XVIII înainte de Hristos, începe să se ridice orașul stat Așșur pe malul Tigrului, care stăpînește întregul teritoriu cuprins între Eufrat la apus și Zagrs la răsărit. Curînd, însă, atît Așșur, cît și orașul învecinat Ninive au căzut sub dominația regelui Hammurabi al Babilonului; dar începînd din secolul al XVII-lea înainte de Hristos domină triburile hurri.

Uniunea tribală Hayasa-Azzi. Începînd din antichitatea îndepărtată, în inscripțiile akkadiene, asiriene, elamite și mai tîrziu partice, numele Armeniei apare în diferite variante: *Arme*, *Urme*, *Armani*, *Armina*, *Țara Ararat* etc., în timp ce armenii îi spun hay la singular și haykh la plural iar țării Hayastan (Hayasdan). Această ultimă denumire s-a atribuit mai mult timp legendarului *Hayk* (Hayg), întemeietorul eponim al națiunii armene. Deosebirea de

denumire a rămas nedeșlegată pînă în deceniile doi-trei ale secolului nostru, cînd a fost descoperită la Bogazkoy (Corum), la 187 km nord-est de Ankara, arhiva anticului regat, hitit, compusă din cîteva zeci de mii de tăblițe de lut cu inscripții cuneiforme și în care sînt consemnate relațiile cu țările învecinate, războaiele purtate de hitiți, cronică diferitelor evenimente, faptele regilor etc. în aceste

2T inscripții a apărut prima dată denumirea țării vecine, *Hayasa* și a poporului său, *haya*.

Formarea poporului armean și a limbii sale este legată de evoluția migrației triburilor și dezvoltarea etnică, începînd din mileniul al IV-lea înainte de Hristos, în spațiul ce se întinde din India pînă în Peninsula Balcanică, în acest teritoriu vast, s-au stabilit triburile care vorbeau limbi indo-europene. Aria de răspîndire a acestora cuprinde cîmpiile de la nord și nord-vest de Marea Neagră. Din această zonă, strămoșii indo-europeni ai hitiților au migrat, în mileniul al IV-lea spre Asia Mică, iar triburile proto-grecești, traco-pelasge spre sudul Peninsulei Balcanice și în insulele din Marea Egee. Triburile indo-iraniene au afluat din șesurile Rusiei de sud spre sud-est. Apoi, *traco-frigienii*, migrați din Peninsula Balcanică, au trecut peste Helespont (Dardanele) și au pătruns în Asia Mică și Podișul Armeniei. Pe Podișul Armeniei, în Asia Mică și în insulele din Marea Egee se stabilesc influențe reciproce între triburi indo-europene înrudite prin limbă, precum și cu autohtoni. La capătul occidental al interacțiunii lingvistice a triburilor indo-europene se afla partea de sud a Peninsulei Balcanice și Insula Creta, unde a predominat influența triburilor protoelene tracopelasge și pe baza căroră s-a format lumea elenă, iar la capătul răsăritean se găsea mediul formațiunilor etnice hurri-urartice de pe Podișul Armeniei, care a avut contacte îndelungate cu triburile indo-europene hititoluvite și trace și frigieni. *Etnosul armean s-a format ca rezultat al multiplelor și multiformelor influențe reciproce între triburile hurri-urartice și cele indo-europene.* Din izvoarele istorice, lingvistice, arheologice, etnografice rezultă concluzia că poporul armean a început să se formeze în Podișul Armeniei, încă din perioada cînd pe acest teritoriu și în jurul său nu existau triburi și popoare vorbind limbi indo-europene L în procesul formării limbii și poporului armean o verigă importantă a constituit-o, potrivit celor arătate mai sus, uniunea tribală Hayasa-Azzi, care apare în inscripțiile arhivei regale hitite. După cum au dovedit cercetările efectuate de E. Forrer^{39 40} și Gr. Kapanțian⁴¹, de aici derivă denumirea de *Hay*, iar

³⁹ *Hay Joghovrdi Patmuthiun (Istoria Poporului Armean)*. vol.I, pp. 189 –190, Editura Academiei de Științe, Institutul de Istorie, Erevan 1971.

⁴⁰* E. Forrer *Hajasa-Azzi*, „Caucas:ca”, nr. 9, 1931.

⁴¹⁸ Gr. Kapanțian, *Hayasa-Kolibel Armian. Etnogeneza Armienilor și Istoria Națională*, Erevan, 1947.

P. Kretschmer^{42 43} a dovedit că din punct de vedere filologic numele de *Hayasa* se compune din radicalul *Haya* sau *Hayo* și desinența *sa*, obișnuită în limbile hitito-luvite pentru toponimele din Asia Mică. În inscripțiile cuneiforme hitite se vorbește despre „țara orașului Azzi”. Teritoriul Hayasa corespunde cu vechea provincie armeană Egeghiaṭh și actuala cîmpie Er- zînka. Orașul Azzi se găsea probabil nu departe de vechiul oraș Eriza sau Ariza (în prezent Erzînka sau Erzindjan) și unde se găsea templul zeiței Anahit (Anahid). Celelalte orașe menționate în statul Hayasa-Azzi se găseau

În Valea Eufratului Superior, în Armenia Minor și unele în Armenia de Sus (Bardzâr Haykh), precum și Kummache (în prezent, Kemach) și Inga- lava-Tharchigama (Thorgoma, ulterior Thordan). După descompunerea uniunii tribale Hayasa-Azzi și prăbușirea statului hitit, în jurul anilor 1200—1190 înainte de Hristos nu se mai pomenește nimic despre Hayasa, iar centrul triburilor armene s-a deplasat spre sud, în Cîmpia Harberd (Charpert).

Ce limbă vorbeau oare locuitorii acestei formațiuni tribale, pe care sursele hitite o numeau „regat”? Datele existente pînă în prezent nu permit să se tragă o concluzie clară, dar toponimele și patronimele hayasene, care ne-au parvenit, constituie un indiciu că această limbă aparținea ramurii hitito- luvite a vechilor limbi indo-europene anatoliene sau era chiar o limbă anatoliană de sine stătătoare. Se poate deduce că ea a constituit unul din substraturile componente ale viitoarei limbi armene. De fapt, baza limbii armene a format-o limba *arim-armenilor*, o ramură a triburilor *trace* și *frigieni*, care după teoria imigrării au pătruns, începînd din secolul al XII-lea înainte de Hristos în Podișul Armeniei. Nicolae Iorga arăta, de altfel, că *armenii* și *dacii* sînt înrudiți fiind și unii și alții triburi ale tracilor^s, iar Vasile Pârvan vorbea de „rădăcina traco-geto-frigiano-armeană”.

Savantul suedez Johansson susținea, încă din 1911, că armenii ar fi venit din România de astăzi și că limba armenilor e înrudită cu limba tracică și își păstrează, pînă în prezent, vechea sa structură⁴⁴. Mai recent, filologul indo-europeist Werner Winter, profesor la Universitatea din Kiel, afirma că din analiza comparativă a limbilor elenă și armeană rezultă pătrunderea în limba armeană a unor

42 P. Kretschmer, *Der Nationale Name der Armenier Haykh*, *Anzeiger der Akad. der Wiss. in Wien, phil.-hist. Klasse*, no. 1—7, 1932.

43 28

¹ Maria Francisca Băltăceanu *Armenien et Daco-Mesien*, comunicare la cel de-al II-lea Congres Internațional de Tracologie, București, 4—10 septembrie 1976 și *Rapports entre l'Armenien et le Daco-Mesien*, pag. 146, Universitatea din București, 1980. Idem *Armenii fi limba lor*, în volumul *Introducere în studiul limbii fi culturii indo-europene*, de Lucia Wald și Dan Slușanski, p. 142 și urm. Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.

² Vlad Bănăfăanu, *Cîteva probleme ale etnogenezei armenilor*, p. 103 și N. Adontz, *Histoire d'ArmMa*, p. 332.

elemente grecești anterioare influenței limbii elene din epoca traducerilor efectuate în limba armeană din secolele V—VII. Savantul german presupune că triburile armenе și cele protoelene au locuit în Panonia, în mileniul al II-lea înainte de Hristos, înainte de migrarea protoelenilor spre sudul Peninsulei Balcanice și a armenilor spre Asia Mică, peste Helespont (*Conferință*, ținută la Asociația orientaliștilor din România, București, 28 febr. 1976).

În același sens, savantul bulgar, Vladimir Georgiev, într-un studiu comparativ între limbile traco-pelasgice (protoelene) și armeană, ajunge la concluzia că „Proto-elena ocupă un loc intermediar între albaneză și armeană, atât sub raport geografic, cât și sub raportul particularităților evoluției fonetice”, și în consecință, la studierea limbii hayasice trebuie avută în vedere, în afară de limbile hitito-luvite, și limba triburilor traco-pelasgice, a căror influență s-a făcut simțită în limba, credința, toponimele și numele triburilor de pe Podișul Armeniei^{45 46 47}.

Cercetătoarea Maria Francisca Băltăceanu a scos în evidență unele trăsături semnificative comune între daco-moesiană și limba armeană, îndeosebi în fonetică.

Vocabularul conține, de asemenea, cuvinte comune, ceea ce a dat posibilitatea să se identifice originea veche tracică a unor cuvinte din limba română, ca de exemplu „dîmb”, regăsit în limba armeană sub forma de „daraban”, ca și interjecția „ait”, folosită în unele regiuni din România, pentru a chema capra, dar care în limba armeană înseamnă chiar „capră”, precum și alte cuvinte care vin să întărească ideea înrudirii limbilor armeană și tracă, precum și ceea ce se poate cunoaște din substratul limbii române. Aceeași autoare emite ipoteza concordanțelor stabilite între armeană, daco-moesiană și greacă, ca argument istoric important, privind originea „balcanică a limbii armenе, susținută de sursele antice”.⁸

Potrivit acestei teorii, și „popoarele mării”, despre care pomenesc izvoarele egiptene în mileniul al II-lea înainte de Hristos, ar fi fost triburi din Balcani și spațiul Mării Egee, care au migrat spre Asia Mică și Egipt pînă la Delta Nilului. Migrația triburilor traco-frigiene ar fi avut loc în cîteva valuri, care s-au desfășurat în timp, o parte spre sfîrșitul sec. al XHI-lea înainte de Hristos și, în parte, după acesta. Printre primele triburi trace și frigiene s-ar fi numărat *arimii* (în sursele grecești, *arimoi*), purtători ai limbii proto-armene. Potrivit *Iliadei* (II, 783) ei trăiau în jurul Muntelui

30

45• Nicolae Iorga, *Conferința finută la Ateneul Român*, 1935, cu prilejul celei de a 1500-a aniversări a traducerii *Bibliei* în limba armeană, în H. Dj. Siruni *Cu Nicolae Iorga* (1b. armeană, pp. 172—173), Beirut, 1972.

• Iosif Constantin Drăgan, *Noi, tracii — Istoria multimilenară a neamului românesc*, vol. I, p. 124—125, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1976.

46 V. I. Georgiev *Issledovaniia po sravnitelno-istoriceskomu — iazikoznaniiu*, Moscova.

471958, p. 92.

Argeios și al orașului Majakh (Cezarea din Capadocia-Kayseri).

În luptele dintre regatul hitit și Hayasa-Azzi, acest din urmă stat s-a descompus la începutul secolului al XII-lea înainte de Hristos. Curînd după aceasta, însă, în cursul aceluiași secol, se prăbușește și Regatul hitit sub loviturile *arimilor* și ale frigienilor. În jurul anului 1170 înainte de Hristos, aceste triburi cotropesc provincia Șupria, aflată sub dominație asiriană. În inscripțiile asiro-babiloniene, triburile arimo-frigiene sînt denumite *nnišku* și *muşkaya*. Autorii teoriei „imigrării” invocă argumentul că întregul drum urmat de triburile traco-frigiene în timpul migrațiunii lor este presărat de morminte (în formă de dîmb) de tip frigian. Cultura materială a triburilor traco-frigiene este identică cu cea a Troiei, a văii rîului Aksios sau a cîmpiei Salonicului. Ea constă în morminte în formă de ridicătură de pămînt, identificate pe traseul Malatia-Harberd-Diarbekir-Sasun, conținînd vase de tip „cană cu plisc” și „depas amfikypellon”, caracteristice pentru ceramica troiană’.

În perioada creării epopeii homerice (sec. IX—VIII înainte de Hristos) unul din triburile protoarmene, tribul armenilor, era cunoscut grecilor care îl localizau în valea rîului Aksios, în Mysia, în regiunea Katakekavmen, în valea rîului Hida, în zona orașului Efesos și în Cilicia, unde se găseau „munții arimilor”⁴⁸, în apropierea gurii rîului Orontes, în regiunea Antio-hiei. În sfîrșit, în regiunea muntelui Argeos din Capadocia era țara denumită „Proto Armenia” (Prima Armenie — Aradjin Haykh). Potrivit părerii lui J. Markwart⁴⁸, Aram din mitologia antică armeană, care l-a înlocuit pe Zeus, este un eponim al arimilor, strămoșii armenilor.

În ultimii ani, unii cercetători și-au concentrat atenția asupra ariei de răspîndire a inscripțiilor hieroglifice hitite. Acest spațiu coincide, în general, cu granițele Armeniei Mici, depășind-o numai în sud și sud-vest spre teritoriul frigian. Protoarmenii care se stabiliseră în aceste părți încă din sec. al XII-lea înainte de Hristos au folosit limba și scrierea hieroglifică hitită, ceea ce ar explica și prezența în limba armeană a unui substrat hitit. Pe baza acestor date, cercetătorul rus I. M. Diakonov ajunge la concluzia că „la începutul mileniului I (înainte de Hristos) armenii s-au format ca rezultat al amestecului dintre populația locală, care folosea hitita hieroglifică, și triburile muşk traco-frigiene”⁴⁹. Posibil ca în mileniul II—I înainte de Hristos și alte triburi tracice să fi migrat spre teritoriul Armeniei. Printre aceștia, în Iliada (II, 857) se pomenește de alizoni, care proveneau din regiunea cuprinsă între Nistru și Bug. Judecînd după unele toponime rămase în Armenia istorică și din datele furnizate de Herodot (ca. 484—425 înainte de Hristos) și tribul tracic al odomantesilor a migrat din Macedonia spre Armenia (Herodot V, 16; VII. 112). Alți autori susțin că strămoșii indo-europeni ai armenilor s-au deplasat într-adevăr de la

48 J. Markwart, *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*, Berlin 1919, p. 67; M. I. M. Diakonov, *Hititii, frigienii fi armenii*, în limba rusă, p. 73.

49 I. M. Diakonov, *Op. cit.*, p. 73.

vest spre est, dar începînd din partea de sud-vest a Asiei Mici⁵⁰.

Uniunea tribală din Arme-Şupria. Izvoarele asiro-babiloniene încep să vorbească, după prăbuşirea regatului hitit (în anii 1200—1118 înainte de Hristos), despre frigiano-misieni sub denumirea de *muški occidentali*, precum şi despre triburile *arim-urum* (muşti orientali), care se mişcă spre fluviul Eufrat şi Podişul Armeniei. Aceştia pătrund în teritoriul locuit de *uniunea tribală Hayasa-Azzi*, pe care-1 traversează. Izvoarele asiriene menţionează frecvente invazii ale muşkilor, în anii 1170—1165 înainte de Hristos, în partea de nord-vest a regatului Asiriei. Atunci cînd în secolul al IX-lea înainte de Hristos, prin expansiunea statului Urartu spre vest, forţele acestei ţări pătrund în ţara numită pînă în acea perioadă Şupria (care între timp fusese colonizată de către noul val de triburi tracice) inscripţiile urartice o numesc de acum ţara *Urmeuchi-Urmeuni* sau *Arme*, ce se întindea la vest şi la sud de lacul Van. J. Markwart face observaţia că tocmai din acest etnonim *Arme* prin adăugirea terminaţiei hurri-urartice de *-ini*, care, sub influenţa limbii medice s-a transformat în *-ina*, s-a născut denumirea de *Armina*, sub care este menţionată numele Armeniei în vechile inscripţii persane şi greceşti⁵¹.

Uniunea tribală Arme-Şupria (pe teritoriul provinciei armene ulterioare *Sasan*, la vest de lacul Van) s-a dovedit a fi o formaţiune stabilă, deşi era o uniune de triburi heteroclitice, în care arimii, strămoşii indo-europeni ai armenilor, aveau un rol preponderent. Limba armenilor a devenit limba uniunii tribale Arme-Şupria, iar limbile celorlalte triburi, în special ale hurriţilor, au devenit dialecte ale limbii armene rămase pînă în zilele noastre. La începutul mileniului I înainte de Hristos, limba armeană s-a îmbogăţit cu elemente locale şi, o dată cu dislocarea masivă a populaţiei din Arme-Şupria în interiorul statului Urartu, ca urmare a politicii expansioniste a acestuia din urmă, limba armeană — potrivit acestei teorii — s-a răspîndit pe Podişul Armeniei.

Despre originea poporului armean izvoarele vechi greceşti furnizează alte două versiuni care coincid în general cu datele din izvoarele menţionate pînă acum în sensul că o populaţie cu numele de „armeni” migrează din vest spre est în Asia Mică. Astfel, Herodot afirmă că „armenii erau înarmaţi aidoma frigienilor şi au emigrat din Frigia” (Herodot, VII, 73). În alt loc afirmă că „armenii sînt originari din Frigia, iar în limba lor sînt multe elemente frigiene”. În legătură cu această versiune, trebuie precizat, însă, că după desprinderea din limba comună tracică, armeană şi frigiana au urmat căi diferite proprii de dezvoltare.

În versiunea dată de Strabon, care se referă la scrierile a doi generali tesalioţi ai lui Alexandru Macedon (356—323 înainte de

⁵⁰¹⁸ N. Adontz, *Histoire d'Arménie*, p. 320—327.

⁵¹¹⁸ J. Markwart, *Op. cit.*, p. 67.

Hristos), scrieri pierdute, aceștia susțineau că numeroase localități din Armenia aveau denumiri comune cu cele din Tesalia (Grecia), iar costumele purtate erau asemănătoare cu cele din patria lor. Ei legau denumirea de Armenia de eponimul lui Armenin, originar din localitatea Armenion din Tesalia, care ar fi participat la expediția legendarilor argonauți spre Colchida, ajungând pînă la Marea Caspică (Strabo, XI, 4, 8; XI, 12, 14). Însoțitorii lui s-ar fi stabilit în regiunile Akilisene (Cîmpia Erzîнка) și Sispiritis (Șupritis), pînă la Ka-lakene și Adiabene în sud-est.

În legătură cu referirile antice la Armenia, amintim aici despre orașul stat Thegarama, menționat în inscripțiile hitite și care apare în *Biblie* sub numele de Thogarma, iar în traducerea armeană a *Bibliei* sub cel de „Tun (poporul) Thorgoma” (Dun Thorkomâ), care ar fi existat încă din anul 593 înainte de Hristos. În tradiția armeană, această denumire este socotită sinonimă cu Armenia, iar armenii sînt numiți, de asemenea, *Thcrgomian s&uThor-gomafin*.

Statul Urartu-Nairi-Biainili. În secolul al XIII-lea înainte de Hristos, **pe** Podișul Armeniei apare o nouă uniune tribală, hurrito-urartică, care este menționată în inscripțiile regelui Asiriei Salmanasar I (1280—1261 înainte de Hristos) sub forma de Uruatri, iar mai tîrziu sub forma de Urartu, în inscripțiile regilor asirieni Assur-Nazirpal al II-lea (883—859 înainte de Hristos) și Salmanasar al III-lea (860—825 înainte de Hristos). Inscripțiile **32** babiloniene reiau această denumire sub forma de Uraștu, *Vechiul Testament* sub forma de Ararat sau Eriath, iar în textele comunității Kumrani de la Marea Moartă sub forma de Urarat, stat situat inițial în regiunea lacului Van. În inscripțiile regelui Asiriei, Tukulti-Ninurta I (1243—1221 înainte de Hristos) apare și denumirea de Țara Nairi care înlocuiește numele țării Uruatri, timp de un secol. Apoi cele două denumiri sînt folosite adesea împreună fără a se delimita precis teritoriul lor. În orice caz, în istoriografie s-a reținut cu precădere denumirea statului Urartu, care a luat naștere în anii 870—860 înainte de Hristos⁵².

În istoria Asiriei se fac frecvente referiri la războaiele purtate în nord împotriva acestui nou stat puternic, care a apărut în Asia Mică și a dănuit pînă în sec. al VI-lea înainte de Hristos, cînd ambele state s-au prăbușit, dispărînd de pe scena istoriei.

Printre primii regi ai statului Urartu, asirienii pomenesc de Aramu (în jurul anului 845 înainte de Hristos) și de Seduri sau

⁵² Hai Joghovirdi Patmuthiun, *(Istoria poporului armean I, editată de Academia de Științe a RSS Armene, Institutul de Istorie, vol. I, pag. 279 și urm.; G. A. Tirațian Strămoși ne-indoeuropeni ai armenilor, hurri-urarticii fi problema Urartu-Armenia, în „Patma-Bana- sirakan Handes”*, „Revista de istorie și filologie”*, a Academiei de Științe a RSS Armene, Erevan nr. 1, 1985, pag. 195.*

Sarduri I (845—825 înainte de Hristos). Sub domnia acestuia din urmă începe perioada de avînt a statului Urartu, prin întărirea puterii sale militare, construirea capitalei Tuşpa (Tosp), devenit ulterior oraşul Van, pe malul răsăritean al lacului Van.

Informaţii preţioase ne-au parvenit din timpul domniei regelui Işpuini (825 — 810 înainte de Hristos) şi a domniei comune, spre sfîrşitul vieţii, cu fiul său, Menua. Inscriptiile acestor regi sînt pentru prima oară, în limba urartică, folosindu-se cuneiformele neo-asiriene. În timp ce în textul asirian al inscripţiei de la Kelişini apare titulatura de „rege al ţării Nairi”, în textul corespunzător în limba urartică se vorbeşte de „regele ţării Biainili” denumire care este folosită frecvent, de la această dată, pentru a desemna statul Urartu. „Biainili” s-a transformat ulterior în Biaina-Viaina „Van”, şi în popor a apărut noţiunea de „regat al Vanului”. Sub domnia celor doi regi şi ulterior a lui Menua (810—786 înainte de Hristos) şi Argişti I (786—764 înainte de Hristos), frontierele statului Urartu s-au extins spre sud-est, în direcţia Musasir, pînă la frontiera actualului Iran, spre nord pînă pe podişul regiunii Erzurum şi dincolo de râul Arax, pînă în părţile Colhidei şi Iberiei în sud pînă în Siria septentrională, în vest, pînă la Eufratul superior şi regatul Hayasa. Perioada domniei lui Argişti I, statul Urartu ajunge la apogeul puterii sale, cuprinzînd şi fertila cîmpie a Araratului, precum şi Lacul Sevan în al cincilea an al domniei sale, 782 înainte de Hristos, Argişti construieşte cetatea-oraş de importanţă strategică Erebuni (astăzi cartier în sud-estul oraşului Erevan, nume ce derivă din Erebuni, căruia armenii vechi i-au spus Erebanî, iar prin transformarea lui b în v, Erevanî şi apoi Erevan).

Cronica lui Argişti menţionează că oraşul a fost construit cu prizonierii aduşi din Țupani (Țopkh) şi Hate (ţara hitiţilor), stat, care, după cum am văzut, s-a prăbuşit încă în sec. al XII-lea înainte de Hristos şi a fost ocupat în mare parte de triburi protoarmene. Cronica vorbeşte de 6 600 de prizonieri, dar dacă ținem seama de faptul că, după obiceiul timpului, prizonierii erau duşi în captivitate împreună cu întreaga lor familie, cifra trebuie să fi fost mai mare.

Este probabil că o bună parte a prizonierilor aduşi la Erebuni împreună cu familiile lor aparţinea triburilor protoarmene şi atunci trebuie presupus că *o dată cu ridicarea cetă(ii)-oraş Erebuni, a început armenizarea cîmpiei Araratului*⁵³.

De la înălţimea cetăţii, se putea supraveghea întreaga cîmpiea Araratului. Cetatea avea trei rînduri de ziduri de piatră care impresionează şi astăzi prin soliditatea lor de 3 m grosime şi 12 m înălţime. Zidurile exterioare de apărare adăposteau cazărmile. Un alt zid înalt, tot din piatră masivă, apăra citadela centrală, în faţa porţii căreia s-au găsit, aşezate de o parte şi de alta a intrării,

statuile unor ființe imaginare cu cap de om și corp de animal înaripat. O scară largă din piatră ducea la o piață, de unde pornea o cale de acces la marele templu al zeului Haldi (principalul zeu al mitologiei urartice). Sub templu, se afla un arsenal, incluzând armele purtate de rege și care erau consacrate acestei divinități.

Pe pereții templului s-au descoperit fresce decorative, încadrate cu o bandă ornamentală, care îl reprezintă pe zeul Haldi călare pe un leu. În apropierea templului se găsea palatul regelui, cuprinzând o mare sală cu colonade, decorată cu fresce, unde aveau loc recepțiile oficiale și primirile solilor străini, un fel de sală a tronului. Una din fresce reprezintă o scenă de vânătoare cu personaje în costumație luxoasă și animale sălbatice, printre care și un leopard într-o pădure, sugerată prin câțiva arbori. Alte fresce reprezintă scene din agricultură cum ar fi aratul cu plugul cu boi, însămânțări, secerișul, îngrijirea vitelor, dar și procesiuni religioase, cu divinități ținând în mână frunze de palmier.

Sub sala de recepții s-a descoperit un canal de scurgere, iar sub pereți, grinzi de susținere din lemn. Se știe că Urartu exploata și exporta chiar cherestea de construcție din lemn de stejar, pin și piop, în Asiria, Egipt și alte țări.

Lângă palat se găseau miri depozite de cereale, vin și alte produse alimentare, ce se păstrau în urcioare mari de argilă, unele atingând înălțimea de 2 m. Pe marginea acestor recipiente s-au descoperit inscripții în cuneiforme, indicând capacitatea și conținutul lor.

Argiști I a construit, ceva mai târziu (776 înainte de Hristos) încă un mare oraș, numit după numele lui, Argiștichinili, mai la nord, pe malul Araxului, pe unde trecea o importantă cale comercială. Orașul se întindea în jurul a două dealuri întărite, legate de o cale de 10 m lărgime, și a fost construit după un plan rațional, cu străzi lungi, drepte, perpendiculare, piețe întinse, cu cartiere de locuit. Ele cuprind o suprafață de 700—800 ha în mijlocul unor grădini, vii, culturi legumicole și cîmpuri semănate, fiind traversat de canale de irigații și un sistem de distribuire a apei potabile. Clădirile de locuit erau construite în majoritate prin contribuția statului, iar locatarii nu plăteau chirie. Existau însă și gospodării particulare. Planul orașului semăna mult atît cu planul orașelor asiro-babiloniene cît și cu cel al orașelor sumeriene, din sudul Mesopotamiei (Ur și Lagaș). Este interesantă concepția de apărare a citadelei, unde se putea intra numai printr-o poartă mică, ce da într-o curte interioară neîncăpătoare, un fel de capcană, încercuită de ziduri înalte, de pe înălțimea cărora se trăgea prin ferăstruici în dușmanii pătrunși în număr mic și care erau nimiciți pe rînd.

În afară de orașele propriu-zise, un rol de seamă a avut capitala Tușpa (în sursele armenesti Tosp sau Van) și Teișebaini (azi Karmir-Blur-Dealul Roșu, din apropierea Erevanului). Construită sub domnia lui Menua, pe malul de sud-est al lacului Van, pe o

stîncă, era vestită pentru frumusețea ei. Istoricul armean Movses Chorenathi (Moise din Choren) din sec. al V-lea după Hristos, dă o descriere detaliată a acestui oraș, confirmată de descoperirile arheologice din epoca noastră, însă atribuie construirea ei reginei Semiramida (Șamiram sau Șammuramat) a Asiriei. Chorenathi vorbește cu admirație despre clădirile cu cîte 2—3 etaje, decorate cu pietre colorate, cu ferestre, cu străzi largi și drepte, cu băi publice, canale de irigație pentru grădinile din oraș, precum și pentru împrejurimi.

Sub domnia lui Rusa al II-lea (sec. al VII-lea înainte de Hristos) a mai fost construit și orașul reședință Rusachinili, în apropierea capitalei Tușpa (unde s-a deschis șantierul arheologic cunoscut sub denumirea de Toprak- kale).

Aici s-au descoperit tăblițe cu inscripții cuneiforme, scuturi de bronz, fragmente de mobilier, ornamente în fildeș, o machetă de palat, ceramică, sigilii, o oglindă de bronz, precum și figurine feminine înaripate, în bronz, care se regăsesc și în templele grecești, precum și în mormintele etrusce, ceea ce ar dovedi după unii, că aceste obiecte, fie că au fost importate din Urartu, fie că sînt copii fabricate ulterior în Grecia și Italia.¹⁸ De altfel, Elisabeth Bauer consideră că etruscii provin de pe platourile Armeniei și că au păstrat relații strînse cu regatul Urartu, ducînd cu ei în Toscana, în sec. al VIII-lea înainte de Hristos, civilizația și obiceiurile urartice. Pentru susținerea acestei ipoteze, se aduce ca argument asemănarea izbitoare între orașele construite de etrusci și planul orașelor urartice, privind canalizarea, dispunerea zidurilor de apărare. Astfel, cupola sau rotonda care se regăsește cîteva secole mai tîrziu în Etruria, își are originea în Armenia, unde se folosea pentru acoperirea unor edificii pătrate, avînd în interior un sistem de grinzi suprapuse. În Armenia, cupola s-a perfecționat după o îndelungată practică arhitectonică. Pe linie religioasă, anumite superstiții și credințe urartice au fost împărtășite⁵⁴ de etrusci, care au avut un panteon format din trei zeități principale; se regăsesc, totodată, mituri și credințe identice.

Asemănări se constată și în prelucrarea metalelor între metodele și arta etruscă și cele practicate la vechile populații de pe podișul Armeniei.⁵⁵ Regii urartici Menua, Argiști I, Sarduri al II-lea și alții încearcă să supună triburile din această țară, însă ca și cotropitorii asirieni nu au reușit să înfrîngă pe deplin rezistența armenilor.

În inscripțiile rămase de la regele Sarduri al II-lea, se

54fâl ¹⁸ Elisabeth Bauer *Armenie son histoire el son present*, Lausanne-Paris, 1977, pag. 43-

55 *Ibidem*, pag. 29—30.

amintește că acesta a copleșit țara Arme, la jumătatea secolului al VIII-lea înainte de Hristos, a luat un mare număr de prizonieri, a cucerit „orașul său regal” (capitala) Necheriani, dar după câțiva ani revine, invadând Arme, luând prizonieri pe care-i duce în Urartu.

În timpul domniei lui Rusa I (735—713 înainte de Hristos) și a lui Argiști al II-lea (713—685 înainte de Hristos) statul Urartu este invadat de cimerieni veniți din nord. Iscoadele regelui Sargon al III-lea (722—705 înainte de Hristos), trimise în Urartu, semnalează în rapoartele lor secrete că armatele urartice au suferit mari înfrângeri în luptele cu aceștia. Ceva mai târziu, totuși, în anul 676 înainte de Hristos, regele Rusa al II-lea cucerește și lichidează regatul frigian, în alianță cu cimerienii. Aceștia din urmă suferă însă ulterior mari înfrângeri, ceea ce contribuie și la slăbirea statului urartic, care nu mai rezistă invaziei unor noi triburi ce se ivesc în estul și nordul Asiei Mici, mai cu seamă scitii și mezii. La aceasta se adaugă tendințele centrifuge care duc la fărâmițarea statului centralizat urartic.

Un rol important joacă *triburile armen* din Arme-Șupria, care se răs-pîndesc pe tot teritoriul statului Urartu, deși nu se cunosc războaie care să fi dus la acest fenomen. Se pare că a avut loc mai degrabă o infiltrare pe cale pașnică, ce s-a adăugat populației armeno-fone, duse anterior în captivitate în Urartu și a meseriașilor și constructorilor, folosiți la ridicarea orașelor urartice. S-ar putea face o paralelă istorică cu răspîndirea slavilor în Peninsula Balcanică, pentru a înțelege evoluția situației etnografice din ultimii ani ai existenței statului urartic.

Ultimii doi regi urartici, Rusa al III-lea și Rusa al IV-lea (609—590 înainte de Hristos) abia au reușit să-și mai mențină autoritatea în jurul lacului Van și cîmpia Araratului, la Erebuni și Argiștichinili. *Cronica babiloniană* pomeneste de invazia mezilor, veniți din răsărit, în Urartu, iar în anul 605 înainte de Hristos, cînd Asiria a fost împărțită între Media și Babilon, Urartu trebuie să fi căzut cu totul sub dominația mezilor. Herodot, vorbind despre războiul dintre Media și Lydia, menționează că frontiera dintre aceste două state trecea de-a lungul râului Halis, care se afla la vest de Urartu, ceea ce ar arăta că la începutul războiului (590 înainte de Hristos), statul Urartu trebuie să-și fi încetat existența.

*Prăbușirea Regatului Urartu la începutul secolului al VI-lea înainte de Hristos a facilitat crearea, pe același teritoriu, a statului armean, de către populația cu preponderență armeană, care, potrivit teoriei imigrării, a impus limba sa indo-europeană populațiilor ce vorbeau limbi hurrito-urartice*¹⁸.

Reprezentanții celei de-a doua teorii a etnogenezei poporului armean, cercetători din Uniunea Sovietică, în special filologi (Rafael Ișchanian, Bagrat Ulubabian ș.a.), dar și istorici, ca academicianul Suren Eremian, specialist în istoria antică și geografie, precum și cercetătorii O. Sirokov, A. Koroliov, V. V. Ivanov și T. V. Gamkrelidze, bazîndu-se pe unele ipoteze emise încă în secolul al XIX-lea, susțin puncte de vedere opuse celor expuse

mai sus, aducînd următoarele argumente:

— patria de origine a indo-europenilor s-a găsit în Asia Mică răsăriteană pînă la Podișul Iranian și nu în Europa, ipoteză susținută în trecut de Brunhoff, 1885 (apud Lucia Wald și Dan Slușanschi în *Introducerea în studiul limbii și culturii indo-europene*, p. 346, București 1987, Edit. Științifică și Enciclopedică), care a propus ca „sediul al patriei indo-europene ținutul armean” ; F. Link (*Die Urwelt und das Altertum 1811*, apud Lucia Wald op. cit p. 345) „sediul primar al indo-europenilor a fost regiunea medo-armeană-georgiană”; Aug. Fick „regiunea la sud și nord deCaucaz** în anii 1868—1869; A. H. Sayce (1927) „patria primitivă a fost în Asia Mică** și istoricul german Theodor Mommsen (1817—1903). Acesta din urmă susținea chiar că „după separarea indienilor, ramura europeană a zăbovit timp îndelungat în Persia și Armenia, întrucît, după toate aparențele, aici se găsește leagănul agriculturii și viticulturii**¹⁹. Această ipoteză este confirmată și de unele înrudiri de vocabular ale indo-europenilor cu popoarele semite din zona Orientului Mijlociu constatîndu-se în limba indo-europeană 24 de rădăcini împrumutate din limba comună semită, ceea ce ar dovedi vecinătatea formării celor două familii de limbi și popoare (punct de vedere susținut și de cercetători occidentali ca: J. Mellart în *The End of the Early Bronze Age in Anatolia and the Aegean* 1958, E. Mason, *Recherches sur les plus anciens emprunts semitiques engrec*, Paris 1967, I. Kordatos *Nouă prefață la Homer*, Atena 1956 (în 1. greacă).

— filologia a dovedit că armenii și limba lor, s-au despărțit de indo-europeana comună, atunci cînd s-au separat și ramurile greacă, hitito-luvită, indo-iraniană, în mileniile V—IV înainte de Hristos. Armeana, ca limbă indo-europeană de sine stătătoare, nu putea să apară mai tîrziu și nici să fi rezultat din încrucișarea mai multor limbi, ca un hibrid, lucru considerat ireal. Armeana a rămas deci pînă în zilele noastre aceeași limbă de la separarea sa de indo-europeana comună, cu modificările și împrumuturile din alte limbi survenite în timp, în mod inerent²⁰.

— O. Sirokov, R. Ișchanian și alții consideră că armenii ocupau Podișul Armeniei încă de la jumătatea mileniului al III-lea înainte de Hristos, aducînd

“ *Hay Joghovrdi Patmuthiun (Istoria poporului armean)*, Ed. Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan, 1971, vol. I, pag. 336—337.

>• Theodor Mommsen *Roemische Geschichte*, pag. 25, Phaidon-Verlag, Wien-Leipzig.

¹⁰ R. A. Ișchanian *Hay joghovrdi tagman u hnaguin palmulian harjer* pag. 16 și urm. (*Probleme ale originii și istoriei celei mai vechi a poporului armean*), Erevan, 1988.

37 în sprijinul acestei teorii identității de vocabular cu greaca, akkadiana și alte limbi vechi vorbite în Asia Mică. În acest sens sînt invocate și vechi inscripții akkadiene, ca de exemplu cea a regelui

Naram-Sueni din sec. al XXIII-lea înainte de Hristos în akkadiană și hitită în care se pomenește cucerirea țării *Armani*, la nord de Regatul Akkad din Mesopotamia. Se invocă și faptul că în akkadiană, caisul (originar din Armenia) era numit *armanu*, după numele Armeniei care a existat deci pe vremea civilizației akkadiene, premergătoare asirobabilonienilor. Mai sînt și alte argumente asemănătoare, ca de exemplu denumirea caprei sălbătice (care trăiește în munții Armeniei) în akkadiană: *armu*, *armatu* sau *armantu*.

— Contemporaneitatea poporului armean cu Regatul Hitit în secolele XIX—XIII înainte de Hristos este dovedită de inscripțiile hitite care denumesc Armenia *Hayasa*, iar pe armeni, *haya* așa cum își spun și armenii (hay, haykh)'

Începînd din a doua jumătate a secolului al XHI-lea înainte de Hristos, regii asirieni încep să numească în inscripțiile lor Armenia, *Nairi* (în akkadiană „țara fluviilor”¹⁴).

— În problema statului Urartu, Rafael Ișchanian insistă asupra caracterului armean al acestuia, considerînd neconcludente inscripțiile oficiale scrise în neo-hurrită, numită convențional și urartică, în cuneiforme neo- asiriene, întrucît și în alte țări limba inscripțiilor oficiale nu a fost cea vorbită de popor (aramaica și elamita în Persia antică, latina în Europa Occidentală, slavona în Țările Românești etc.). Statul Urartu, care a dăinuit între secolele IX—VII înainte de Hristos, pe teritoriul Armeniei Mari, a fost întemeiat de o dinastie armeană, care a fost doborâtă în anul 590 și înlocuită de o altă dinastie sau, după expresia academicianului Suren Eremian, „o castă de militari și aristocrați” a Ervandizilor (Orontizilor), în timp ce poporul era tot cel armean. Ca argumente, sînt invocate denumirea de Ararat pentru a desemna Armenia în *Cartea a IV-a a Regilor din Vechiul Testament*, scrisă în secolul al VII-lea înainte de Hristos. În variante antice ale *Vechiului Testament* apar, pe lîngă denumirea ebraică de Ararat și cea de Urarat, precum și Arartu, deci Urartu = Armenia. De asemenea, istoricul Movses Chorenathi', vorbind despre Armenia antică o denumeste Țara Araratului. Cel mai grăitor argument al acestei teze pare să fie inscripția regelui Darius I al Persiei din 522—519 de la Behistun, în trei limbi (akkadiană, elamită și persana veche), în timp ce în persană, Armenia este denumită Armina, în elamită, Harminuia, în akkadiană, Uraštu (variante babiloniană a denumirii asiriene *Urartu*). De asemenea, în textul pe papyrus în limba aramaică trimis de Darius în diferite provincii, vorbind despre victoriile sale, Armenia este denumită Urartu, în concluzie, se confirmă că „Urartu ” a reprezentat primul stat armean unitar din Armenia Mare, întemeiat în anii 890 sau 880 înainte de Hristos.

Ca un ultim argument al „autohtonității” se arată că în legendele grecești create în secolele IX—VII înainte de Hristos nu se pomenește de Urartu, denumirea fiind deci folosită numai de

akkadieni și evrei, pentru a desemna Armenia.

38

4. Limba armeană

Astăzi este unanim recunoscut caracterul indo-european al limbi armene, ca o ramură distinctă, ca și greaca și albaneza (Vezi și studiile marelui filolog Heinrich Hiibschmann intitulate *Die Stellung des Armenischen im Kreise der indogermanischen Sprachen* — {*Locul limbii armene în cadrul limbilor indo-germanice*) în „Kuhn's Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung“, nr. 23 din 1875 și *Kleine Schriften zum Armenischen*, Herausgegeben von Rüdiger Schmitt-New York, 1976).

Studiile efectuate de armeniști au stabilit 800—900 de rădăcini provenite din indo-europeană și peste 400 de origine urartică sau hurrită.⁵⁶

Limba armeană este vorbită în lume de aproximativ 7 milioane de persoane, din care 5 milioane în U.R.S.S. (1985) și 2 milioane în diferite țări.

În evoluția limbii armene din vechea limbă indo-europeană au rezultat, din punct de vedere fonetic, două particularități: pe de o parte consoanele explozive au suferit o mutație asemănătoare cu cea de la trecerea din indo-europeană la limbile germanice, iar accentul care se fixase pe penultima silabă a ajuns pe ultima silabă, ca urmare a căderii silabei finale a cuvântului.

De la crearea alfabetului armean, fonetica limbii nu a suferit modificări cât de cât semnificative. Este de notat doar transformarea unui /velar/ în fricativă velară *gh* pronunțată ca și a doua mutație consonantică în dialectele de vest *gamma* (1) în greaca modernă (de exemplu *b, d, g* în *p, t, k* și invers *dz* în *ț, b* în *dj* etc). În limba armeană există, de asemenea, diftonguri (*oi, ai, ie, io, iu, ia* etc), precum și triftonguri (*uoi, iai* etc.)

Limba armeană scrisă în alfabet propriu și literatura armeană creată pe această bază, începînd din secolul al V-lea după Hristos se numește *grabar* (krapar) adică „limba scrisă”^{*1}. Nu s-a descoperit pînă acum nici o dovadă că armeană s-ar fi scris înainte într-un alt alfabet. După părerea lui G. A. Kapanțian⁵⁷ și a altor cercetători, limba armeană s-a desăvîrșit între secolele VII-III înainte de Hristos, cînd au fost armenizate diferite popoare care trăiau pe acele meleaguri. Limba scrisă *grabar* din secolul al V-lea d.Hr., era

⁵⁶ H. Kostanian în introducerea la *Hayo/h lezvi patmuthiun-H in sirdjan (Istoria limbii armene-Perioada veche*, de G. A. Kapanțian. Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene, pag. 8, Erevan 1961.

⁵⁷^{2a} G. A. Kapan(ian) *Hayafh lezvipatmuthiun (Istoria limbii armene. Perioada veche)* pag. 48, Editată de Academia de Științe a R.S.S. Armene — Institutul de lingvistică, Erevan 1961.

de fapt limba vorbită și înțeleasă de întregul popor, cu unele diferențieri între provincii. Combătînd pe cei care emiteau ipoteza că grabarul ar fi fost o limbă artificială creată de un cerc restrîns de învățați, ilustrul filolog Hralcia Acearian arăta că „Un întreg popor și timpul de milenii care au trecut peste capul lui — iată care au fost autorii limbii armene și acești autori au înfăptuit o operă mult mai mare decît fiii geniali cărora le-a dat naștere**⁵⁸. De altfel, Strabon, (XI, 14, 5) menționează că întregul popor din Armenia vorbea o limbă unitară, care era limba de stat. În secolul al II-lea după Hristos, minoritățile din provinciile anexate la Armenia vorbeau 19 limbi diferite, iar în secolul al VIII-lea, mai rămăseseră doar 7 limbi ale minorităților naționale.

Grabarul este atestat de existența unei literaturi orale încă din perioada precreștină, din care ne-au parvenit frînturi; se știe că el a mai fost folosit în reprezentații teatrale, în ritualuri mistice, în predicile creștine din biserici, în cercurile palatului regal⁵⁹. Pentru cercetătorii străini, *grabarul* impresionează prin „extrema varietate a sonorităților sale, amplexarea ritmului scandat de un puternic accent tonic, muzicalitatea modulației sale. Limba armeană alunecă singură într-un tipar poetic”⁶⁰. Ca exemplificare a sonorității limbii armene, să cităm versiunea în *grabar* a locuțiunii antice: „ak înd akân, atâmn înd atamân” (Ochi pentru ochi, dinte pentru dinte).

Limba clasică *grabar*, care a rămas pînă în secolele XVIII-XIX limba literară armeană și limba scrierilor bisericești, începe, după secolul al V-lea, „secolul de aur” al literaturii armene, să se izoleze treptat de limba vorbită de popor, „limba vulgară”, în sensul în care vorbim și de „latina vulgară” etc. O situație analogă prezintă trecerea de la greaca veche la greaca bizantină. Limba populară, vulgară, începe să pătrundă și în literatură, ca, de pildă, în scrierile lui Hovhannes Mamikonian în sec. al VII-lea, care amestecă *grabarul* cu limba populară, apoi, într-o măsură mai accentuată la istoricul Șapuh Bagratuni (Pakraduni) în sec. al IX-lea și marele poet Grigor Narekachi (Krikor Naregați) în sec. al X-lea. Deosebirile dintre limba literară și limba populară se adîncesc din ce în ce mai mult, începînd din secolul al XI-lea, cînd statul armean se prăbușește sub loviturile Bizanțului și apoi ale invadatorilor seldjucizi.

Predominanța limbii populare dă naștere între secolele XII—

⁵⁸ Hralcia Acearian *Hayolh lezvi Patmuthiun II Mas (Istoria limbii armene, partea a II-a)*, pag. 98, Haypethrat, Erevan, 1951.

⁵⁹ Haykakan Sovietakan Hanragitaran (*Enciclopedia Sovietică Armeană*) vol. VI art. „Limba armeană”, Erevan, 1980.

⁶⁰ *Encyclopaedia Universalis*, vol. II, p. 430, Paris, 1970.

XVI la *armeana medie* (*midjin hayeren*) în care se scrie o mare parte din operele de beletristică, istoriografie, drept, filozofie, precum și documentele de cancelarie (în special în Regatul Armeniei Ciliciene). Limba orală armeană se deosebește de acum în multe privințe de limba clasică literară grabar, nu numai sub raportul vocabularului și al mutațiilor semantice, ci și prin declinare, conjugare, acord și sintaxă. Se creează cuvinte noi, în limba populară pătrund multe neologisme, se elaborează reguli gramaticale noi. Astfel, de pildă, în timp ce în limba clasică se respectă principiul acordului în număr și caz între adjectiv și substantiv, în *armeana populară*, devenită apoi *armeana medie* și mai târziu modernă, adjectivul rămîne invariabil (în afară de cazul cînd este substantivat). Topica în fraza clasică cere ca determinatul să fie așezat înaintea determinantului, în timp ce în limba modernă se procedează invers. Se extinde folosirea participiului prezent, trecut și viitor, ceea ce împuținează cazurile de folosire a propozițiilor relative și circumstanțiale de loc și de timp.

Cel mai vechi document scris în *armeana medie* (înainte de generalizarea ei) datează din anul 1037 și este un text medico-farmaceutic. Trebuie precizat că *armeana medie* vorbită în popor este mult mai veche decît apariția ei în literatură și știință. Un alt fenomen, care este comun și altor limbi și popoare, e faptul că alături de limba populară, continuă să coexiste și cea clasică, ba unii autori scriu și într-o limbă și în alta, așa cum s-au folosit limba latină sau slavonă în Europa, alături de limbile naționale.

În modificările morfologice intervine o inovație la conjugarea verbului, unde la prezent se adaugă prefixul *ku* (*gu*) înaintea oricărui verb. Acest sistem a rămas în *armeana modernă* occidentală, în care se folosește *gu* înaintea verbelor monosilabice, *gî* înaintea celor polisilabice și *g* înaintea verbelor care încep cu o vocală (ex. *gudâm-dau*, *gîsirem-iubesc*, *gașchadim-muncesc*) în declinarea substantivelor, *armeana medie* păstrează la acuzativ prefixul *z*, o formă care a dăinuit și în perioada armenei moderne în dialectele armenilor din regiunea Muș (Armenia turcească) și de la Suceava. La pluralul substantivelor, se păstrează din *grabar* desinența *er* la substantivele terminate cu o consoană.

În evoluția sa, limba armeană trece treptat de la *armeana medie* la *armeana modernă* (*așcharhabar* sau *așchahapar*), cu cele două ramuri literare ale sale: occidentală și orientală. Ca și trecerea de la *grabar* la *armeana medie*, nu se poate identifica o dată precisă a acestui proces. Chiar în perioada de predominare a armenei medii (sec. XII—XVI), au apărut texte care se apropie foarte mult de *armeana modernă* (*așcharhabar*). Un astfel de document este privilegiul comercial, dat, în anul 1288, de regele Levon al III-lea al Armeniei Ciliciene, comercianților genovezi. De asemenea, o inscripție din anul 1358 de la Bîdjni (în prezent în Republica Armenia), precum și cartea de medicină *Inutil pentru*

neștiutori, a medicului Amirdovlat Amasiathi, scrisă în 1478, folosesc o limbă foarte apropiată de *așcharhabar*. O caracteristică ce o deosebește pe aceasta din urmă de armeana medie este eliminarea prefixului *z* la acuzativ. Primele texte scrise în *așcharhabar* conțin numeroase elemente de *grabar* și poartă pecetea dialectelor locale, astfel încât, în realitate, fiecare provincie are propria sa limbă modernă. La sfârșitul secolului al XVI-lea și în secolul al XVII-lea, apar din ce în ce mai multe scrieri care se apropie de armeana modernă. În secolul al XVIII-lea, literatura este scrisă încă în armeana clasică, iar în armeana modernă au apărut, într-un secol întreg, doar 10 titluri de cărți. În secolul al XIX-lea predomină limba modernă — *așcharhabar*. Până în 1830 au apărut 40 de titluri de cărți în această limbă, dintre care două în limba modernă orientală. Caracteristic pentru limba armeană occidentală, spre deosebire de cea orientală, este existența sufixului *-gor* la verbele folosite la forma continuă (*continuous* sau *progressive form*, în limba engleză). Această formă constituie însă în *așcharhabar*ul occidental o influență a limbii turce. Trebuie avut în vedere că sub presiunea dominației seculare turcești, o bună parte a populației armenesti din Turcia transformase

41 limba armeană într-un jargon, iar în unele provincii», armenii foloseau mai mult limba turcă sau deveniseră cu totul turcofoni. În dialectul armean din Constantinopol pătrunseseră cca 4000 de cuvinte turcești și expresii străine limbii armenice. Față de situația creată, în secolul al XIX-lea s-a declanșat o puternică reacție, atât în păturile de mijloc ale populației armenice, a cărei conștiință națională s-a redeșteptat, cât și în rîndurile intelectualității. A început o viguroasă mișcare culturală, avînd ca scop epurarea limbii armenice de elemente străine. S-au format cuvinte noi chiar și pentru neologismele de origine greacă sau latină, intrate în limbă pe calea limbilor europene occidentale.

În cadrul acestei campanii, s-au alcătuit dicționare din limba turcă în *grabar*, din *grabar* în limba modernă armeană și invers. Primul asemenea dicționar a fost alcătuit la Veneția în 1769 de Academia Armeană a Congregației Mîchitariste. S-au putut elimina aproape toate turcismele (reținîndu-se doar 20 de cuvinte pentru a desemna situații și funcții specifice Turciei) și totodată, au fost înlocuite și traduse în cuvinte pur armenice, noțiuni avînd circulație internațională ca: aritmetică (*thvabanuthiun*), anatomia (*mardakazmuthiun-martagazmuthiun*), telegraf (*heragir-herakir*), telefon (*he-rachos* sau *heradzain*), televiziune (*herustatesuthiun-herusdadesuthiun*) sau *heradesil*) ș.a.m.d. Practic, limba armeană are capacitatea de a-și însuși orice noțiune nouă apărută în progresul științei și tehnicii. În prezent, limba armeană se numără printre puținele limbi din lume care se pot dezvolta independent, fără a trebui să fie tributare elenei clasice, limbii latine sau oricărei alte limbi. Formarea de cuvinte noi, compuse prin aglutinare, dă

limbii armene posibilitatea de a traduce și asimila orice cuvînt din limbi străine cu un procedeu foarte simplu și anume: cînd cuvîntul adăugat la un alt cuvînt **de** bază începe cu o vocală, se aglutinează direct fără intermediar, cînd cuvîntul adăugat începe cu o consoană, între cele două cuvinte se intercalează particula *a*.

Crearea limbii literare moderne armene a fost un fenomen fără precedent **în** istoria limbilor, dat fiind că s-a apelat la vocabularul unei limbi din antichitate, precum și la cel al unor dialecte armene. În felul acesta, limba armeană modernă, atît cea occidentală, cît și cea orientală, s-au legat de limba din secolul al V-lea, păstrînd în linii generale același fond de cuvinte uzuale (31 % din total) și aceeași ortografie (făcînd excepție ortografia din Armenia Sovietică, unde a avut loc o reformă, care a adus modificări și simplificări minore). Deși între cele două ramuri ale limbii literare moderne armene există unele deosebiri morfologice, roabularul este același și armenii care folosesc cele două ramuri ale *așcharhabar-uhii* se înțeleg între ei. Această limbă, din care s-au eliminat neologismele și barbarismele, s-a răspîndit cu o repeziciune uimitoare, în cursul secolului al XIX-lea. L'n rol important l-au jucat școlile și ziarele armenesti care au apărut în Turcia, în Rusia, în Italia, în Austria, în India, precum și literatura originală și de traduceri scrisă în a:- meana modernă. Armeana modernă occidentală, ajunsă deci la un grad de desăvîrșire, putea fi preluată de oamenii de litere armeni din Rusia și adaptată **42** la'nevoile armenilor din această țară și din mica parte a teritoriului Armeniei istorice, trecută la Rusia în 1828, după războiul ruso-persan. Cu toate acestea ei au creat o altă limbă literară (armeana modernă orientală), bazată pe dialectul vorbit în regiunea Erevan. Se consideră că promotorii acestei ramuri a limbii literare armene au fost studenții de la Institutul Lazarian de la Moscova care au procedat asemănător ca în armeana occidentală, eliminînd neologismele, preluînd vocabularul de bază, uzual, al *grabarului* și gramatica dialectului erevanian.⁶¹ Prima operă literară pornind de la acest dialect, care conținea încă multe turcisme a fost *Verk Hayastani (Rana Armeniei)*, scrisă de marele scriitor Chaciatur Abovian, întemeietorul *așcharhabarului* oriental.

În prezent, prin forța lucrurilor, armeana modernă orientală, devenind limba de stat a Armeniei unde este folosită în școlile de toate gradele, în massmedia literară, în institutele științifice, în administrație, în toate instituțiile culturale și artistice, avînd și o bază materială corespunzătoare, a căpătat un rol precumpănitor.

Fonetica. La trecerea de la indo-europeană la limba armeană (o limbă din grupul Satem ca și sanscrita veche, persana, limbile slavone și baltice) a avut loc o mutație a unor consoane, în timp ce

alteale s-au păstrat. Astfel, sonorele *b, d, f, g*, au devenit în armeană surdele: *p, t, (, k*, cum e de pildă cu- vîntul *stipel* („a obliga“, „a grăbi“) care are ca echivalent în limba greacă *steibo* („a călca în picioare“) sau față de *da* în sanscrită, *do* în latină, *tam* (dau) în armeană; *djanaiti* în sanscrită (cunoaște) cianacem (cunosc) în armeană.

Aspiratele sonore *bh, dh, gh, gh*, au devenit în limba armeană sonore simple *b, d, dz*, sau *z, g*.

Oclusivele surde indo-europene *p, t, kh, k*, devin aspirate, în afară de *k*, ce se transformă în *s*, ca și în grupa orientală a limbilor indo-europene, de exemplu în greaca *kardia* (inimă), în slavonă *serdfe*, în armeană *sirt*.

Aspiratele surde — *ph, th, kh*, din indo-europeană se păstrează și în limba armeană. Înaintea unui exploziv surd *sterci* (steril), grecește *steira*, latină *sterilis*, după o sonanță nazală (*m, n*) ca și armenescul *amis* (lună), sanscrita *āmsah*, gotica *ams*, latina *mensis*.

Vocalele din indo-europeană s-au păstrat sub o singură formă, pierzîndu-se opoziția dintre vocalele lungi și scurte ca *a* scurt și *ā* lung.

În armeană occidentală a dispărut diferența dintre *p, t, k* și aspiratele *ph, th, kh*, pronunțîndu-se toate ca acestea din urmă. De asemenea, au dispărut diferențele în fonetică dintre *t* și *Zh* aspirat, *t* și *th* aspirat, pronunțîndu-se ambele în forma aspirată.

Declinarea. Limba armeană nu are genuri, dar are număr singular și plural nu și dual. Din cele opt cazuri ale indo-europenei (nominativ, genitiv, dativ, acuzativ, locativ, ablativ, instrumental și vocativ) limba armeană a păstrat șapte, excluzînd vocativul, în timp ce în limba greacă și alte limbi indo-europene moderne s-au păstrat doar cinci. După indo-iraniană, armeană este limba care a rămas cea mai fidelă sistemului de declinare indo-european, ceea ce explică și interesul filologilor pentru studiul acestei limbi.

Conjugarea. În limba clasică, armeană, indicativul are cinci timpuri: prezentul, imperfectul, perfectul, simplu, perfectul compus, mai mult ca perfectul și aoristul (viitorul). Subjonctivul are două timpuri: prezent și aorist care are valoare de viitor și pentru indicativ și pentru subjonctiv. Imperativul are două timpuri, prezent și aorist; participiul are o formă de trecut și una de viitor, fără formă de prezent. Armeană a introdus ca o inovație perfectul compus și mai mult ca perfectul, așa cum va apărea mai tîrziu și în limbile romanice, cu excepția faptului că armeană clasică nu posedă încă verbul *a avea*, exprimîndu-se prin perifrază „*la mine este*“ (în genul limbii ruse „*u meni a iest*“ -am).

Vocabularul. În decursul istoriei sale, limba armeană care a avut încă din trecut un vocabular de bază foarte bogat, s-a înzestrat cu împrumuturi din limbile de cultură din vechime (caucaziene, anatoliene), iar mai tîrziu, ca urmare a dominației străine cu iranisme, din limba pahlavi, introduse în limbă din secolele al VI-lea înainte de Hristos — XI după Hristos), și datorită

traducerilor din limbi străine, în special cuvinte din greacă. Traducătorii operelor filosofilor antici greci, începînd încă din secolul al V-lea după Hristos, au trebuit să-și aducă contribuția la perfecționarea limbii *grabar*, pentru a putea reda limba foarte cultă a elenei clasice, sub raportul vocabularului, al preciziei și clarității exprimării. Pentru a reda ideile abstracte ale filozofilor greci, traducătorii armeni au întîmpinat mari greutăți în traducerea numeroaselor derivate grecești prin prefixe, ceea ce a necesitat introducerea **în** limba armeană a unor prefixe, care să permită o traducere cît mai exactă a cuvintelor grecești. Începînd din secolul al VII-lea după Hristos, lucrările științifice originale au îmbogățit și mai mult vocabularul limbii în domenii **ca**: matematica, astronomia, geografia, medicina, dreptul, gramatica.

„Armeana — afirmă savantul francez Frederic Feydit — este una dintre **cele** mai perfecte printre limbile civilizației occidentale”²⁷.

²⁷ Frederic Feydit în *Uistoire des Armeniens*, pag. 46—47. Toulones. 1982 și la „Masa rotundă”, organizată de Televiziunea de la Erevan (sept. 1982). cu prilejul Simpozionului internațional de armenistică.

Privire asupra istoriei poporului armean

1. Primele formațiuni statale armenesti și întemeierea primului stat unificat

După cum am mai arătat, primele uniuni tribale protoarmene, Hayasa Azzi și Arme-Șupria, apar în Asia Mică pe aproximativ același teritoriu care a fost cunoscut ulterior în istorie sub numele de Armenia (Hayastan), în văile Tigrului occidental și oriental și la vest și sud de lacul Van. Izvoarele asiriene menționează aceste teritorii ca făcând parte din Regatul asirian, dar în perioada ascensiunii puterii Regatului Urartii, sînt menționate mai multe incursiuni ale urarticilor în această țară. Abia în perioada 773—714 înainte de Hristos, urarticii reușesc să o mențină sub dominația lor pentru scurtă vreme, ceea ce denotă că aici exista, totuși, o formă statală avînd o conducere unică, armată și o politică externă proprie, care se exprima prin alianțe cu diferite țări. Astfel, la sfîrșitul secolului al VII-lea înainte de Hristos Arme-Șupria, împreună cu Nairi Chubușkia, Ardini-Musasir și Media, împreună cu Babilonia doboară Regatul asirian și apoi statul Urartu. Triburile armenice din Arme-Șupria, pătrund în părțile centrale ale statului Urartii, pe teritoriul capitalei Tușpa-Van, devenind cu timpul populația predominantă. Prezența lor în sudul și sud-estul lacului Van a devenit atît de evidentă, încît regiunea a început să fie numită „Valea armenilor”. În favoarea existenței unei formațiuni statale în Arme-Șupria vorbește și faptul că mulți refugiați și sclavi fugiți de pe latifundiile stăpînilor lor asirieni și urartici au găsit azil în Arme-Șupria, ceea ce a determinat în mai multe rînduri cereri de extrădare a refugiaților sau chiar invazii în această țară a unor forțe urartice și asiriene. Asiria a reușit să stăpînească Arme-Șupria doar 20 de ani.

Pe baza celor mai recente descoperiri, cercetători ca acad. S. Eremian, prof. B. Piotrovski, Gr. Kapanțian, I. M. Diakonov, G. Tirațian trag concluzia că Arme-Șupria a fost prima formațiune statală armeană, iar spre sfîrșitul secolului al VII-lea înainte de Hristos aici a domnit *Paruir Skaïordi* (Baruir Sgaiorti) de origine

scită, despre a cărei existență pomenește și Movses Chorenathi. Acest rege apare ca un aliat al mezilor, sciților și babilo- **43** nienilor, care au ocupat Ninive în 612 înainte de Hristos, iar în anul 605, în ciuda ajutorului dat Asiriei de Egipt, cade și ultimul punct de sprijin asirian, punându-se capăt existenței acestui stat sclavagist, deosebit de crunt și asupritor, care era spaima tuturor popoarelor din Asia Mică. După distrugerea orașului Ninive, regele mezilor, Kiakhsar, îl recunoaște, potrivit izvoarelor semi-istorice și semi-legendare, pe Paruir (652—612 înainte de Hristos) ca rege al Țării Anne-Șupria (Armenia).

Existența armenilor este atestată și de istoricul antic grec Hekâtaios din Milet (sec. al VI-lea înainte de Hristos), precum și de istoricul și comandantul militar Xenofon 430—355 înainte de Hristos), care arată în *Cyropedia*, scrisă la începutul secolului al IV-lea înainte de Hristos, că pe vremea regelui mezilor Astiages (584—553 înainte de Hristos), Armenia era sub suzeranitatea Mediei. Din datele furnizate de Xenofon, teritoriul Armeniei era destul de întins, de la frontierele Mediei, care se găsea între lacul Van și lacul Urmia, până în munții Armeniei Minore de vest (Xenofon, *Cyropedia* II, 1, 6).

În concluzie, rezultă că formațiunea statală armeană a trecut prin patru etape :

1. Formarea unei uniuni tribale la jumătatea mileniului al II-lea înainte de Hristos, în câmpia Erzînka, sub numele de *Hayasa-Azzi* în frunte cu etno- sul *haya*.

2. Formarea uniunii tribale *Arme-Șupria* cu predominanța etnosului *arme* sau *urme*, cuprinzând provinciile vechi armene Aghdznik, Câmpia Charberdului și Valea Tigrului occidental, unde a luat naștere prima formațiune statală armeană.

3. Ocuparea bazinului lacului Van de etnosul armean, care realizează — potrivit teoriei „imigrării” — o sinteză cu substratul hurri-urartic chiar pe teritoriul *Urartu-Biainili*, formînd poporul unitar armean, începînd din secolele VII—VI înainte de Hristos.

4. Extinderea poporului armean în regiunile de nord și nord-est ale Podișului Armean, respectiv în câmpia Araratului și armenizarea triburilor locale.

Dominarea Armeniei de către mezi a luat sfîrșit prin descompunerea Mediei.

În Armenia, formată deci pe ruinele regatului Urartu se instalase la începutul secolului al VI-lea înainte de Hristos dinastia Ervandizilor (Orontizilor), după numele primului rege *Ervand (Errant)* sau după cum apare în textele grecești Orontes sau Orontas. Datele ce ne-au parvenit despre acesta și fiul și succesorul său Tigran (Dikran) au caracter semi-istoric și semi-legendar. Sub această dinastie s-a ajuns la unificarea între Arme-

Supria și Biainili și formarea unui mare regat armean sub denumirea armeană de *Haykh*, cunoscut de vecini cu numele de *Armina* sau *Armenia*. Mai târziu, acest regat a căzut sub hegemonia regelui Darius I al Persiei (522—486), fiind împărțit în două satrapii, care aveau ca bază cele două teritorii mai vechi armenesti.

46

Din unele date, provenite de la istoricul și literatul roman Pliniu cel Bătrân (24 — 79 după Hristos), ar rezulta că, dinastia Orontizilor și-ar avea obârșia în regiunea Ardini-Musasir din sud-estul Armeniei sau statului Urartu. Pliniu pomeneste de existența în această regiune a tribului Oroandes (Pliniu cel Bătrân, NH, VI, 1, 18).

După părerea lui B. Piotrovski, urarticii nu au alcătuit niciodată o majoritate în Urartu, ci o minoritate, care a supus triburile din această țară prin forța armelor. După prăbușirea regatului Urarti, clasa conducătoare a rămas mai departe în țară, fiind cunoscută de Herodot sub numele de alarozii (Herodot, III, 94), iar mai târziu, arabii pomeneau de tribul de munteni alartan, în provincia Vaspurakan din regiunea Van, care însă s-a armenizat. La începutul secolului al VI-lea înainte de Hristos, limba urartică sau neo-hurrită a încetat de a mai fi o limbă scrisă, fiind înlocuită de arameică, care era folosită de noii stăpâni ai țării.

Armenia dinastiei Ervandizilor (Orontizilor) este atestată documentar în inscripția trilingvă scrisă în cuneiforme în anii 522—519 înainte de Hristos, menționată mai sus, lăsată de regele Darius I, pe stînca de la Behistun (în apropiere de orașul Kermanshah din Iran) care se referă, printre altele, la o răscoală a Armeniei (potrivit interpretării date de *The Cambridge Ancient History* vol. IV, p. 178, această răscoală „a avut în întregime un caracter național” și „rezistența armenilor a fost dîrză”). În pasajul menționat al inscripției, se afirmă printre altele: „Regele Darius spune: Cînd mă aflam la Babilon, s-au răscolit împotriva mea următoarele țări: Persia, Media, Soșă, Asiria, Egipt, *Armina*, Partia, Margiana „... „Regele Darius spune: Am trimis în *Armina* pe un *armin*, pe slujitorul meu (de fapt comandant n.a.) cu numele de Dadarșîș și i-am ordonat următoarele : «Du-te și supune pe soldații aceia răscolți, care nu mi se supun»”.

Din restul inscripției rezultă că această campanie nu a dat rezultate și că Darius a fost nevoit să-l înlocuiască pe comandantul armean printr-un altul persan și că au fost duse cinci campanii între anii 522—520 înainte de Hristos pentru a supune Armenia.

Armina (Armenia) a fost împărțită de Darius I în satrapiile a 13-a și a 18-a. Herodot relatează că cea de-a 13-a satrapie cuprindea Paktiuike, pe armeni și vecinii lor pînă la Marea Neagră. Mai exact, în nord-vest ea ajungea pînă la izvoarele rîului Halys, unde se găsea „Muntele Armenilor¹⁴ și de acolo pînă pe malul Mării

Negre (Pontos Euxinos), iar în sud-est pînă la frontiera Matianei (în jurul lacului Urmia). Granița de vest era reprezentată de fluviul Eufrat, în est și nord-est se învecina cu satrapia a 18-a (Herodot, III, 93). Centrul celei de a 13-a satrapii a fost, probabil, orașul Van (Tușpa). Centrul administrativ al celei de-a 18-a satrapii se găsea în Cimpia Araratului la Erebuni (Erevan). În inscripțiile rămase de la regii ahemenizi nu se mai fac însă referiri la aceste două satrapii, ci se vorbește de țara *Armina* sau *Uraștu* (Urartu), ceea ce înseamnă că perșii considerau Armenia ca o singură țară, moștenitoare a vechiului regat Urartu. Armenii plăteau tribut regilor ahemenizi și erau obligați să dea soldați. Herodot ⁶² menționează prezența acestora în armata lui Xerxes, care a cucerit Grecia în anul 470 înainte de Hristos (Herodot, VII, 73).

Despre stările de lucruri din Armenia în secolele V—IV înainte de Hristos avem mărturiile lui *Xenofon*, care sînt de o valoare autentică istorică excepțională. Xenofon a participat cu o armată de 10 000 de mercenari la luptele de succesiune din Persia, alături de Cyrus cel Tânăr împotriva fratelui său regele perșilor Artaxerxes al II-lea. După înfrîngerea și omorîrea lui Cyrus, cei zece mii de mercenari s-au retras spre Marea Neagră, traversînd Armenia în iarna 401—400 înainte de Hristos. În opera sa *Anabasis*, Xenofon relatează cele văzute de el în Armenia, pe care o redă sub această denumire (Xenofon, *Anabasis*, III, 8, 17). Și în lucrarea sa *Cyropedia*, istoricii au putut găsi, de asemenea, date prețioase despre relațiile armeno-mede și armeno-persane.

Încă înainte de a intra în Armenia, Xenofon a fost informat că aceasta este „o țară mare și bogată” și că se găsește sub domnia satrapului Orontas. Grecii pătrund în țară prin provincia numită „Armenia Occidentală”, al cărei guvernator (hiparhos) era un anume Tiribazos. Primul sat în care ajunseră era o localitate mai mare, aflîndu-se aici și palatul satrapului. Cea mai mare parte a locuințelor aveau cîte un turn și provizii din belșug. Tiribazos a cerut să vorbească cu comandantul corpului expediționar grec, cărora le-a promis libera trecere și securitatea pentru soldații greci, cu condiția ca aceștia să se comporte pașnic, să nu dea foc caselor și să nu ia provizii mai mult decît au nevoie. Comandanții declarîndu-se de acord cu aceste condiții, soldații au fost cantonați prin sate, unde găsiră toate bunătățile: animale, grîu, vinuri aromate, stafide și tot felul de legume, grăsimi de porc, ulei de susan, ulei de migdale amare, precum și un fel de esență parfumată, extrasă tot din aceste produse ²⁸.

Într-un alt sat, în fruntea căruia se găsea un *comarh*, Xenofon a văzut locuințe săpate în pămînt, avînd o intrare care semăna cu gura unui puț, însă partea de jos era destul de încăpătoare.

Vitele erau ținute în adăposturi, în care oamenii coborau pe scară; în ele se găseau capre, oi, păsări și puii acestor animale. Toate vitele erau hrănite cu fîn, acolo, în adăposturi.

Grecii au iflai găsit în acest sat grâu, orz, legume și vin de orz (de fapt bere, băutură pe care grecii n-o cunoșteau). Berea era păstrată în vase mari și largi, iar localnicii o beau cu un pai, prin care sugeau. Xenofon spune că era o băutură foarte plăcută.

Tot el vorbește de ospitalitatea armenilor, care a rămas pînă în zilele noastre ca o tradiție națională. Astfel, el arată că pornind la drum cu comarhul, s-au abătut prin satele unde erau cantonați soldați greci, găsindu-i pe aceștia peste tot în petrecere și veselie și de nicăieri nu erau lăsați să plece fără să li se întindă masa. În nici un loc — arată autorul grec — nu se întîm-

⁸⁸ Xenofon, *Anabasis* IV., 4.

48 pla ca la masă să nu li se servească carne de miel, de capră, de porc, de vacă sau de pasăre, precum și pîine de grâu sau de orz, din belșug.

Într-un alt pasaj, Xenofon arată că au vorbit printr-un tălmăci cu *co-marh-ul* unui sat, care cunoștea limba persană. Întrebîndu-l în ce țară se aflau, acesta răspunse că în Armenia. Comarhul a mai relatat că localnicii cresc cai de o rasă de munte, mai mici de statură, pe care-i predau drept tribut regelui (*Anabasis*, IV, 5).

Din cele relatate de Xenofon despre belșugul din gospodăriile țărănești, ezultă că aceștia erau țărani liberi și practicau o agricultură cu mai multe amuri, precum și creșterea vitelor, ovinelor, porcinelor și păsărilor, un fapt sesizat și de Herodot, care numea pe armeni „un popor bogat în animale” (*Herodot*, V, 49).

Viticultura era, de asemenea, la un înalt nivel de dezvoltare, ceea ce rezultă din afirmația că se prelucrau cu procedee speciale vinuri vechi, din care o parte se exporta. Atît din mărturiile lui Herodot, cît și ale lui Xenofon rezultă că în Armenia antică era dezvoltat atît comerțul interior cît și cel exterior. Herodot precizează că vinul era exportat spre Babilon pe calea fluviului Eufrat, de către negustori semiți. În schimbul acestui produs, armenii, nefiind interesați în produsele din Mesopotamia, erau plătiți în bani (*Herodot*, I, 194).

Faptul că era dezvoltată și legumicultura, precum și culturile de plante tehnice, legate de sisteme de irigații, dovedește că agricultorii armeni din acele timpuri practicau o agricultură intensivă (pentru condițiile antichității) care necesita un volum mare de muncă, multă pricepere și experiență seculară.

Din relatările lui Xenofon rezultă că armenii se ocupau și de vînătoare, iar pe mesele unor locuitori, grecii au văzut bucate gătite din vînat.

De asemenea, există referiri la meseriașii din Armenia, la meșterii țesători și cioplitorii în piatră (Xenofon, *Cyropedia*, III, 2, 11).

Problema orînduirii sociale existente în secolele V—IV înainte

de Hristos a făcut obiectul unor analize și controverse între istoricii armeni contemporani. S. T. Eremian și istoriografia sovietică sînt de părere că satele descrise de Xenofon nu erau unități întemeiate pe legături gentilice, ci comunități sătești bazate pe criterii teritoriale și economice. Din relatările lui Xenofon rezultă — arată ei — că familiile armenesti erau monogame, aveau gospodăriile lor, animalele lor, provizii agricole proprii. Cu alte cuvinte, aveau drept de proprietate asupra mijloacelor de producție și mijloacelor de consum. Organizarea lor colectivă constituia comuna sătească pe baze economice și numai în al doilea rînd și parțial pe criterii de legături de familie. De asemenea, trebuie presupus că a existat proprietatea privată asupra pămîntului, lucru ce nu se împacă cu comunitatea gentilică. De asemenea, și mărturia lui Xenofon, după care comarhul, cu care a făcut deplasări, a întîlnit rude în alte sate, confirmă aceasta din urmă teză. Din alte materiale rezultă, totuși, că în Armenia antică au existat și rămășițe ale comunei rimitive.

49

În mai multe capitole din *Cyropedia*, Xenofon dă unele amănunte în legătură cu clasa conducătoare armeană, care, după exemplul regelui lor, avea comori și multe obiecte personale ce se transmiteau prin moștenire. Această clasă și-a îngroșat rîndurile cu ofițerimea superioară, percepatorii, funcționarii superiori și preoțimea, care au primit latifundii și sclavi dintre prizonierii de război. Istoricii armeni contemporani înclină să creadă că încă din secolele VI—V înainte de Hristos societatea armeană era împărțită în clase, deci încă de la apariția primului stat unitar armean. Stratificarea socială s-a accentuat, odată cu apariția moșierilor stăpîni de sclavi. Din unele aluzii ale lui Xenofon, la bogățiile bănești ale clasei conducătoare, rezultă că, încă din acea perioadă, a început să se dezvolte economia bazată pe piață și circulația monetară și să se destrame economia naturală. Ultimele săpături arheologice efectuate în Armenia, care au dus la descoperirea unor monede bătute în secolele VI—IV înainte de Hristos la Atena, Milet și în Persia nu lasă nici o îndoială. Izvoarele istorice și arheologice atestă, de asemenea, faptul că în aceeași perioadă, în Armenia a avut loc cea de-a doua mare diviziune a muncii, prin despărțirea meșteșugarilor de agricultori, ceea ce a dus la dezvoltarea comerțului.

Totuși, în această perioadă istorică din antichitate, agricultura avea o greutate preponderentă în economia Armeniei.

Contactul cu lumea elenistică și relațiile cu Seleucizii. Campania lui Alexandru Macedon (356—323 înainte de Hristos) în Asia Mică și Orientul Mijlociu, începînd din anul 334, a schimbat soarta multor țări și popoare din această zonă, contribuind, totodată, la extinderea culturii elenistice. Armatele lui Alexandru Macedon nu au trecut prin Armenia, ci pe la granițele sale de sud cu Asiria. O încercare de a invada Armenia de nord-vest s-a soldat

cu un eșec. Victoriile lui Alexandru asupra armatelor persane ale lui Darius al III-lea la Granicas (334), Issos (333) și Gaugamela (331) au dus la destrămarea imperiului ahemenid persan. La Gaugamela au luptat alături de perși și soldați armeni, sub conducerea lui Ervand (Orontes) și Mitrausdesi Mihrvahișt). Înfrângerea finală a perșilor a permis Armeniei să se elibereze de sub dominația ahemenizilor, care a durat două secole.

Odată cu invazia lui Alexandru Macedon în Asia Mică, au venit mii de militari, negustori, meșteșugari, reprezentanți ai culturii grecești, care nu au întârziat să-și pună amprenta asupra dezvoltării economice, politice și culturale a popoarelor din zonă. După moartea lui, în anul 323, la Babilon, imperiul său s-a destrămat în trei mari fracțiuni, în fruntea cărora s-au așezat comandanții săi, care purtau titlul de *diadohi* (moștenitori) și au întemeiat la rîndul lor dinastii proprii. Cea mai mare parte a imperiului a fost moștenită de generalul Seleucos (306—280 înainte de Hristos) care a cucerit Asia Mică, Siria, Mesopotamia și *Armenia*; Egiptul a trecut sub stăpînirea lui Ptolomeu, iar Macedonia, împreună cu Grecia, au intrat sub dominația urmașilor generalului Antigonos. Extinderea elenismului în Asia Mică a jucat un rol important în dezvoltarea civilizațiilor și culturii popoarelor din Orientul Apropiat. Armenia a devenit una din țările cele mai importante ale lumii **50** elenistice, cultura și civilizația antică greacă jucînd un rol de seamă în viața social-economică și culturală a poporului armean, în ciuda faptului că dominația seleucidă asupra Armeniei a fost de scurtă durată începînd din jurul anului 301 înainte de Hristos, pînă în aprox. 266 înainte de Hristos.

După prăbușirea imperiului ahemenid, Armenia și-a recăpătat independența sub domnia Ervandizilor (Orontizilor), care aveau relații de rudenie cu dinastia ahemenizilor, ceea ce a însemnat o condiție de legitimitate, chiar și după prăbușirea imperiului, pentru fostele țări dependente. În felul acesta, în anii 331—330, *Ervand* (*Ervant*) s-a proclamat guvernator independent al Armeniei, iar după unele surse a purtat chiar titlul de rege. După căderea imperiului ahemenid, partea de nord-vest se rupe de Armenia Mare, constituindu-se, sub denumirea de Armenia Minor (Mică), într-un stat separat sub hegemonie macedoneană. În a doua jumătate a secolului al IV-lea înainte de Hristos, în regatul Ervandizilor au intrat Commagene, Tophkh, Vaspurakan Cîmpia Araratului, Gugarkh, Taikh, Siunikh, Artach (actualmente Karabagh) ș.a. Avînd în vedere marea importanță a Cîmpiei Araratului, capitala a fost mutată la Armavir.

În tot cursul secolului al III-lea înainte de Hristos, Armenia s-a aflat sub domnia dinastiei Ervandizilor, iar la sfîrșitul acestui secol domnea un rege cu numele tot de Ervand; inscripțiile în limba greacă în capitala sa Armavir dau o imagine grăitoare despre stările de lucruri din Armenia din acea perioadă. Curtea lui Ervand era alcătuită după modelul statelor elenistice. Fratele său, Ervaz,

era marele preot. Lucrările cancelariei regelui se efectuau în limba greacă. Regele era înconjurat de curteni elenizați, printre care se găseau și greci, iar anturajul său gusta mult literatura greacă. Aceștia aveau culegeri sub formă de inscripții cioplite în piatră din dramaturgii greci și în special din Euripide. La Armavir exista și o școală cu limba de predare elenă.

Ervand a întemeiat mai multe orașe, îndeosebi în Cîmpia Araratului ca: Ervandașat, Ervandakert, precum și centrul de cult Bagaran.

După domnia dinastiei Ervandizilor, Armenia trece, din nou, pentru o scurtă perioadă, sub dominația seleucizilor.

Evenimentele ulterioare au favorizat, însă, redobîndirea independenței Armeniei, întrucît planurile lui Antioh al III-lea al Seleucidei de dominare asupra Asiei Mici, a Armeniei și apoi a Europei, s-au lovit de expansiunea romană, care, după ce a înfrînt Cartagina și și-a asigurat dominația în Mediterana Occidentală, s-a îndreptat spre Peninsula Balcanică și orașele-cetăți grecești; Armata lui Antioh a intrat în Grecia, însă a suferit o grea înfrîngere din partea romanilor, întîi lîngă Termopile (191) și apoi, după ce s-a retras din Europa, la Magnesia (190). În felul acesta, romanii au pus pentru întîia oară piciorul pe pămîntul Asiei Mici. Antioh a trebuit să renunțe la cuceririle sale din Asia Mică și, ca urmare, Armenia, după o dominație de numai un deceniu din partea lui Antioh și-a recăpătat independența, însă țara a rămas în continuare împărțită în Armenia Mare, în răsărit, condusă de *Artases* (*Ardases*) și Armenia Mică, în apus, condusă de *Zareh*.

51

2. Dinastia Artaxiadă (sec. al II-lea înainte de Hristos — sec. I după Hristos)

După eliberarea de sub dominația seleucidă, *Artases* (Artaxias), născut cca. 230 înainte de Hristos, care ocupase cîteva funcții înalte în imperiul seleucid, fiind numit pînă la urmă strateg (guvernator) al Armeniei Mari, s-a proclamat, în anul 189 înainte de Hristos, rege al Armeniei. Într-o inscripție în limba arameică, găsită pe malurile lacului Sevan, acesta se intitulează „rege Artases, fiu al lui Zareh Ervandit”, iar într-o inscripție găsită la Sisian (230 km sud de Erevan) se intitulează „cel bun”. Regele *Artases* Z (189-cca. 160 înainte de Hristos) apare, pe baza celor mai recente descoperiri, drept una dintre cele mai mari figuri din istoria Armeniei, atît pe plan politic, cît și militar. O realizare deosebită a sa a fost reunificarea provinciilor locuite de armeni și constituirea unui singur stat centralizat, cu o administrație și armată unică.

Despre Artases I ca întemeietor al dinastiei Artaxiade (în limba

armeană Artasisian-Ardaşisian) fac referiri marii istorici din antichitate ca: Polibiu, contemporan cu Artases, Strabon, Diodor din Sicilia, Plutarh, Apian, Porfir şi alţii. Movses Chorenathi, la rîndul său, relatează date despre Artases I, culese din *Istoria Templului* a lui Olimprios, preot la templul lui Zeus-Aramazd din oraşul Ani (provincia Daranaghiath), care au fost confirmate de relatările istoricilor antici şi de descoperirile arheologice recente. Chorenathi greşeşte numai în privinţa cronologiei, datînd domnia acestuia la sfîrşitul secolului I începutul secolului al II-lea după Hristos.

Sub domnia lui Artases I, Armenia a cunoscut o dezvoltare impetuoasă pe plan economic, politico-administrativ, militar, cultural. Printre măsurile luate trebuie menţionată în mod deosebit reforma agrară, devenită necesară în urma schimbărilor în structura socială, dezvoltarea proprietăţii funciare şi a sclavajului. Clasele bogate s-au înmulţit prin dezvoltarea aparatului administrativ şi militar, dotarea cu latifundii a preoţilor templelor şi a altor categorii sociale. Tendinţa latifundiarilor de a-şi extinde domeniile pe seama comunelor, acaparînd cele mai bune terenuri, a dus la conflicte sociale. Pentru a pune capăt acestei stări de lucruri, Artases I realizează *prima reforma agrară* din istoria poporului armean, bazată pe cadastrul funciar. Aceasta este atestată de pietrele de hotar descoperite în diferite locuri şi care marcau *limitele satelor şi domeniilor*. Inscriptiile de pe pietre sînt în arameică. După cum afirmă Movses Chorenathi în *Istoria Armenilor*, „pe vremea lui Artases, nu au existat terenuri necultivate, nici în cîmpii şi nici în munţi, atît de înfloritoare era ţara“.

Din datele ce ne-au fost transmise de autorii vechi, scopul reformei era, pe de o parte, satisfacerea intereselor noii clase de latifundieri şi aristocraţiei militaro-administrative, iar, pe de alta, urmărirea să apere drepturile comunei, care era principalul contribuabil al vistieriei statului şi furnizor de oşteni pedestri.

52

În regatul întins şi centralizat al lui Artases I, rolul dinastiei şi al antu rajului său a crescut simţitor. Au apărut zeci de funcţii noi. Prinţii regali erau însărcinaţi cu conducerea armatei şi a preoţilor.

Artases nu a urmat exemplul regilor elenistici de a se declara „zeu“ şi a impune cultul personalităţii regale. El a întemeiat în capitala Artasat doar un templu, pentru cultul strămoşilor, unde au fost instalate statuile lor. Totodată, a numit cîteva din oraşele pe care le-a întemeiat, după numele tatălui său, Zareh.

În perioada războaielor dintre cele două alianţe opuse din Asia Mică (Roma împreună cu regatele Cappadociei şi a Pergamului, pe de o parte şi Seleucizii împreună cu Pontul şi alte ţări mai mici care aveau la această alianţă, ca Armenia Mică, pe de altă parte)

Armenia Mare simpatiza cu Roma. Războiul dintre cele două grupări (183—179 înainte de Hristos) a avut drept rezultat alipirea la Armenia Mare a unor regiuni din Armenia Mică (Phokhâr Haykh), precum și Akilisene, și provincia *Tîmorikh*, locuită de armeni. Armata armeană a pătruns în Mesopotamia și a reușit să elibereze Tîmorikhul în anul 168 înainte de Hristos, respingînd contraatacul seleucizilor.

Sursele istorice din antichitate nu mai pomenesc de ultimii ani ai domniei, lui *Artashes I*. Se presupune că el a murit în anul 160 înainte de Hristos. Numele lui a rămas în istorie ca cel care a unificat aproape întreaga Armenie și ca întemeietor (în jurul anului 185 înainte de Hristos) al uneia dintre celebrele capitale ale Armeniei: *Artaşat* (Ardașad). Grecii și romanii îi spuneau *Artaxata*. Strabon relatează că la început orașul s-a numit *Artashesaşat* („Bucuria lui Artashes”), care apare și pe o monedă a orașului, sub forma de *Artaxisata*. Potrivit acestei relatări, orașul, care se găsea pe cursul mijlociu al râului Arax, era așezat pe nouă coline și ocupa 500 de hectare. Una din aceste coline, cunoscută sub numele de *Chor Virap* și pe care se găsea o cetate transformată ulterior în închisoare pentru deținuții politici din vechime, a devenit celebră datorită tradiției istorice a Bisericii armene, după care, la sfîrșitul secolului al II-lea, aici ar fi fost întemnițat episcopul *Grigor* (Krikor) *Lusavorici* (Iluminatorul), care a devenit primul patriarh al Bisericii armene, cînd regele Tîrdat al III-lea al Armeniei a proclamat creștinismul religie de stat, în anul 301. În prezent, pe teritoriul acestui oraș se găsește comuna *Phokhr Vedi*, la sud-vest de Erevan, unde s-au descoperit, recent, inscripții din timpul împăratului Traian.

Strabon a descris în termeni elogioși orașul, arătînd că era foarte frumos* avînd străzi drepte și clădiri monumentale (Strabo XI, 14, 6), iar Plutarh a atribuit ideea construirii orașului pe acel amplasament lui Elanibal, care ar fi devenit consilierul lui Artashes în urma înfrîngerii sale de către romani și refugiarea în Asia Mică. După Plutarh, Artaxata a fost construită de la început după un plan urbanistic, conform regulilor orașelor elenistice ale epocii, cu cartiere dreptunghiulare, cu străzi ce se întretîneau perpendicular și înconjurat cu ziduri de apărare. Romanii îl numeau „Cartagena armeană”. Orașul a devenit în scurt timp un centru de cultură elenistică. Opere sculpturale și monumentale au apărut în toate colțurile orașului. Statuata unei femei

îmbrăcate într-o tunică (chiton), găsită în ruinele Artășatului, este caracteristică pentru arta elenistică târzie. Aceasta lasă să se întrevadă faptul că în oraș au fost aduși meșteșugari și artiști greci, pentru a transforma Artășatul într-o adevărată metropolă elenistică.

Ca și celelalte capitale de pînă atunci ale Armeniei, *Armavir*, *Ervandașat*, și mai târziu *Vagharsapat*, *Dvin*, iar în prezent *Erevan*, și Artaxata era așezată în *Cîmpia Araratului*, a cărei importanță economică devine o premisă a centrului puterii politice și militare a regatului armean. Drumurile comerciale de tranzit est-vest și nord-sud, care treceau pe aici, au contribuit la înflorirea economică a țării.

După moartea lui Artășes I, Armenia trece printr-o perioadă relativ calmă. Pe tronul țării se succed doi fii ai săi, Artavazd I (Ardavazt) și Tigran I (Dikran).

3. Relațiile Armeniei cu Roma

Imperiul lui Tigran al II-lea (cel Mare). În secolul I înainte de Hristos, Armenia a început o politică de expansiune și cuceriri de teritorii străine,¹ devenind una din marile puteri ale lumii antice. Figura centrală a acestor cuceriri a fost *Tigran* (Dikran) al II-lea (95 — 55 înainte de Hristos), fiul lui *Tigran I*.

Istoricii antici îl prezintă în general, într-o lumină falsă, privindu-l prin prisma intereselor Romei, considerat aliat al lui Mithridate al VI-lea (111—63 înainte de Hristos) regele Pontului. În realitate, după cum se va vedea și din desfășurarea evenimentelor, Tigran apare ca un monarh independent, *preocupat* în primul rînd de interesele statului armean. Sînt semnificative cuvintele istoricului francez Rene Grousset (1885—1952) care arăta: „... Tigran, acel mare stăpînitor subapreciat... este desigur mult mai demn de admirația istoriei decît contemporanul său Mithridate Eupator, dacă am lua în considerație faptul că Mithridate a dus țara sa la sinucidere, în timp ce Tigran a asigurat poporului său o existență veșnică”¹²⁰.

O reapreciere a domniei lui Tigran cel Mare a făcut și istoricul contemporan armean, Hakob Manandian, în volumul *Tigran al II-lea și Roma* (Erevan, 1940), luînd în considerare nu numai cele relatate de istoricii romani, ci și izvoarele primare relativ neutre din Asia Mică. El ajunge la concluzia¹ că lupta lui Tigran împotriva Romei nu a fost o reacție împotriva influenței civilizatoare a Romei, ci a pornit, mai de grabă, din holărîrea de a apăra cuceririle elenismului, a cărui influență era precumpănitoare și în Armenia.

Tigran al II-lea, născut în cca. 140 înainte de Hristos era nepotul în linie directă a regelui *Artășes I* (Artaxias), întemeietorul

dinastiei artaxiade din ⁶³ ⁶⁴ Armenia. Luat ostatec în timpul războiului armeano-part, a petrecut o bună parte din viață la curtea regelui părților. Când a ajuns pe tronul Armeniei, în 95 cu sprijinul regelui part, avea 45 de ani. Pe plan extern, el pornește de la punctul unde lăsase lucrurile bunicul său Artases I, care reușise să unifice în bună măsură Armenia, dar nu apucase să alipească și provincia Tophkh (Sofene), locuită de armeni. În al doilea an al domniei sale (94), armata armeană pătrunde în această provincie de pe malurile Eufratului Superior și o include în Armenia Mare (Strabo, XI, 14, 15). Se pune capăt domniei Zarehienilor, fiind numit ca guvernator de către Tigran un alt reprezentant din aceeași familie, *Mehrujan* (Mithrobuzanes). Acțiunea a provocat un conflict cu Cappadocia, care era protectoarea Tophkhului și cu care Armenia avusese relații încordate și în trecut. Această situație a apropiat Armenia de regele Pontului, Mithridate al VI-lea Eupator, care nutrea planuri de cucerire a Cappadociei. Mithridate începuse deja campania sa de cucerire, prin anexarea orașelor grecești de pe litoralul de sud al Mării Negre, cucerirea regatului Bosfor, a Paflagoniei și a Galatiei, după care a urmat anexarea Armeniei Mici și a regiunilor aflate la nord și nord-vest, în apropierea Mării Negre (Strabo, XII, 3, 28). Încercările de anexare a Cappadociei s-au lovit de opoziția Romei. În această situație, el și-a căutat aliați, îndreptându-și atenția spre Tigran, căruia i-a trimis o solie în acest sens. Tigran a acceptat propunerile lui Mithridate, fiind de acord, totodată, să se căsătorească cu fiica acestuia, Cleopatra. Potrivit condițiilor alianței, teritoriul Cappadociei urma să treacă sub suzeranitatea Pontului, iar oamenii, animalele și bogățiile mobile să fie puse la dispoziția Armeniei. În felul acesta alianța slujește interesele ambelor țări. Ulterior, însă, prin forța lucrurilor, Pontul și Armenia s-au găsit în contradicție cu planurile Romei de expansiune în Asia. Ciocnirile au început pe teritoriul Cappadociei, întrucât Roma a dat dispoziție lui Lucius Cornelius Sulla, care era guvernatorul Ciliciei, să restabilească *statu quo ante* în Cappadocia, ceea ce s-a realizat în anul 92. În anul următor, doi generali armeni au cucerit, din nou, teritoriul Cappadociei, dar, după alți doi ani, romanii au restabilit fără lupte în Cappadocia și Bitinia pe protejații lor.

Între timp, lucrurile s-au complicat și în Iran, unde în anul 87 a murit cumnatul lui Tigran, regele Mithridate (Mithridat) al II-lea al părților, tronul său fiind ocupat de uzurpatorul Goderdz, „Satrapul satrapilor“, din Babilon. În acel moment, Tigran nu s-a mai simțit legat de obligații morale și prima lui acțiune a fost eliberarea regiunii armenie denumite „Cele 70 de văi“, aflate sub dominație partă. Neîntâlnind o rezistență serioasă, armata armeană și-a

⁶³^B Ren6 Grousset, *Preface*, „N. Adontz, *Histoire d'Arménie*“, Paris, 1946, pag. VII.

continuat înaintarea în Atropatene (azi Azerbaidjanul iranian) și Media, urmărindu-i pe părți și cucerind Ekbatana, una din reședințele regelui-regilor al Imperiului Part. Goderdz a încheiat pace, cedînd lui Tigran nu numai „Cele 70 de văi”, ci și Atropatene și Mesopotamia de nord, renunțînd, tot odată, la titlul de rege al regilor, care a trecut din acel moment asupra lui Tigran al II-lea. Continuîndu-și campania spre sud, Tigran a cucerit Gordiene și Adiabene (Asiria istorică). Trecînd apoi Tigrul, armata armeană a intra **56** în cîmaile fertile ale Mesopotamiei de nord, a ocupat Migdonia cu capital Mîțbin (Nisibin) și Osroene cu centrul Urha (Edesia, Edesa, Etesia).

În acest timp, Imperiul Seleucid era măcinat de conflicte, lupte fratricide printre pretendenții la tron, ceea ce slăbise economia și adusese nesiguranță pentru negustori. În consecință, clasele conducătoare căutau — potrivit celor relatate de Justinus — ajutor din afară și chiar un rege străin, fiind favorabile chemării pe tronul țării a lui Tigran. Acesta a domnit timp de 17 ani pe tronul Asiriei seleucide de la Antiohia, fiind o perioadă de pace.

Armata armeană a atins malurile Mediteranei, continuîndu-și înaintarea în *Femeia* (actualul Liban), ajungînd pînă la orașul *Ptolemais* (Akko), în apropierea frontierei cu Egiptul (Jos. Flavius, Aj, XIII, 16, 4), în *Palestina de nord*, care a fost ocupată ceva mai tîrziu, în anul 70 înainte de Hristos. La *Damasc*, Tigran a bătut o monedă cu efigia sa. Armatele sale au cucerit apoi *Cimpia Ciliciană*. În felul acesta, Imperiul armean a devenit vecin cu Republica romană, care se extinsese pînă în Munții Ciliciei. Cuceririle lui Tigran s-au încheiat prin anexarea și a regatului Comagene, situat la est de Cilicia, între Marea Mediterană și Eufrat.

Caracterul imperiului lui Tigran al II-lea. La încheierea șirului de campanii militare victorioase ale lui Tigran cel Mare, Armenia cuprindea un teritoriu vast, mergînd de la Marea Caspică, în est, pînă la Marea Mediterană, în vest, și de la rîul Kura, în nord, pînă în Mesopotamia și granița cu Egiptul, în sud. Au căzut în dependență Armeniei și țări mai mici limitrofe, ca, Virkh (Gruzia) și Albania caucaziană (Aghvankh), în nord și nord-est, precum și regiuni locuite de arabi. Numele lui Tigran apare și într-un document din Babilonia, scris în cuneiforme. În imperiul său se vorbeau peste 15 limbi și aidoma predecesorilor săi din Asia Mică — imperiul ahemenizilor, statul neo-babilonian, Media, Asiria, regatele lui Alexandru Macedon și al Seleucizilor avea un caracter militaro-politic, cuprinzînd diferite etnii, aflate pe diverse trepte de dezvoltare, neconsolidat sub raport moral-politic.

Tigran a făcut din Antiohia (din apropierea Mării Mediterane) a doua capitală a imperiului său, Artașatul rămînînd departe, în răsărit. După datele relatate de Plinius, Antiohia avea pe atunci 500 000 de locuitori, fiind considerat drept unul dintre cele mai mari și mai dezvoltate orașe ale antichității, în perioada de 15 ani

cît a rămas sub stăpînire armeană, orașul s-a îmbogățit cu noi construcții, s-a introdus conductă de apă potabilă, care aproviziona toate locuințele.

Tigran al II-lea a strămutat populații din orașele ciliciene *Adana, Mallos, Tarson, Solen, Epifanee* și altele, precum și din orașele din Cappadocia, în special din capitala *Majak* (Cezarea, Caesaria) și din centre elenistice, în Armenia Mare, în ideea de a dezvolta și orașele nucleului imperiului său, la spiritul culturii elenistice.

Centrul militaro-administrativ al țărilor din Mesopotamia era la *Mi(bin)* (Mîdzpin-Nisibin), unde a fost numit guvernator fratele lui Tigran, Guras. După cum relatează istoricii Dio Cassius (Dio XXXVI; 6) și Plutarh (Plut. Lucul. 32), Mîtbin a fost nu numai un oraș bogat și cu populație numeroasă,

57 dar și o cetate bine apărată, cu două rînduri de ziduri înalte și o tranșee exterioară largă.

Pe timpul lui Tigran, după relatările lui Strabon, a existat o populație armeană numeroasă și dincolo de hotarele Armeniei istorice, în *Adiabene*, care cuprindea cea mai mare parte a vechii *Asirii* cu capitala sa *Ninive* (Strabo, XVI, 1, 19).

Imperiul lui Tigran s-a caracterizat prin aceea că nu s-a dus o politică de colonizare a noilor teritorii cucerite, ci dimpotrivă, a strămutării în Armenia Mare a unor populații de meșteșugari, negustori, oameni de artă, constructori, care puteau contribui la dezvoltarea orașelor armenesti. În afară de cilicieni și cappadocieni, despre care s-a vorbit mai sus, Plutarh arată că au fost aduse mase mari de *asirieni, adiabeni, korduani* și *evrei* (Plut., Lucul., 26; Phaustos Buzand, IV, 55). După unele aprecieri, circa jumătate de milion de străini au fost strămutați în acest fel în orașele armenesti.

După modelul imperiilor elenistice, care introduseseră cultul dinastiei domnitoare, Tigran al II-lea, după ce a zeificat pe strămoșii săi, a impus cultul personalității sale, primind titlul de „zeu”, identificîndu-se, probabil, cu zeul din mitologia armeană *Vahagn* (Vahakn-Herakles).

Istoricii antici pomenesc de fastul și strălucirea curții lui Tigran al II-lea, de cei patru regi învinși care-l escortau permanent, de cortegiul său impunător, de straietele luxoase, toate acestea urmărind să impună respect față de monarhul atotputernic și să-i întărească autoritatea.

În relațiile față de statele învinse, Tigran a dus o politică flexibilă și diferențiată. El a apreciat just importanța orașelor bogate elenistice din Asiria, Fenicia și Cilicia pentru economia imperiului și, în consecință, le-a păstrat privilegiile de orașe seleucide și, în plus, unele orașe-port ca *Laodiceia* (Latakia) și *Beritos* (Beirut) au primit autorizația denumită „libertate”, care implica drepturi mai largi decît autonomia și de care au fost lipsite

pe vremea ocupației seleucide.

Tigran al II-lea a adoptat, de asemenea, măsuri speciale pentru a favoriza comerțul internațional și de tranzit. Și înainte Armenia oferea căi de tranzit pentru comerțul dintre Europa, Asia Mijlocie și China, dar, după extinderea imperiului pînă la Marea Mediterană, practic, toate căile de comunicații între Occident și Orient treceau pe teritoriul Imperiului armean.

Totodată, epoca lui Tigran cel Mare s-a caracterizat și prin ridicarea unor orașe noi. În urma expansiunii spre vest și sud-vest, vechea capitală Artașat (Artaxata) nu mai făcea față conducerii întregului imperiu, ceea ce l-a determinat pe Tigran să înceapă construirea unei noi capitale în centrul imperiului, Tigranakert (Dikranagerd, Tigranocerta), care înseamnă „construit de Tigran”. Data întemeierii sale este apreciată diferit de istoricii moderni, situînd-o între 82—77 înainte de Hristos. Localizarea exactă este încă sub semnul întrebării. Se știe că era situată în valea confluentului Nikephorion (în prezent Farkin-Su) în stînga cursului superior al Tigrului, spre nord de acest fluviu. Intenționînd să facă din acest oraș principala capitală a imperiului său, Tigran a obligat o parte din nobilimea armeană să se stabilească **58** aici, dar cea mai mare parte a populației, care se cifra la aproximativ 100 000 de suflete, se compunea din străini strămutați din 12 orașe elenistice. Într-un termen scurt de 10—15 ani, cit a durat de la întemeiere și pînă la jefuirea și distrugerea ei de către romani, s-au ridicat un număr considerabil de clădiri monumentale, printre care și un teatru, unde jucau artiști greci. Influența elenismului s-a întărit pe de o parte, datorită faptului că Armenia a devenit nucleul unui nou stat elenistic și, pe de altă parte, faptului că au fost aduse mase mari de populații purtătoare ale culturii și tradițiilor elenistice. Cea mai mare parte a populațiilor străine s-a asimilat relativ repede în masa poporului armean cu excepția *evreilor*, care existau încă în secolul al IV-lea după Hristos, sub forma unor comunități închise în interiorul orașelor. În schimb, limba greacă a devenit limba curții regale, a nobilimii, a negustorimii și a păturii intelectuale. Cu timpul, ea a înlocuit arameica în actele de cancelarie și treburile de stat.

La curtea lui Tigran trăiau filozofi, istorici, oratori greci. Dintre istoricii greci se amintește numele lui *Amfikrates Atenianul* și al lui *Metrodoros* din *Skepsios* cu porecla „Romanofobul”. Acesta din urmă a scris istoria domniei lui Tigran, din care nu s-a păstrat, din păcate, decît un fragment nesemnificativ.

În acest anturaj și al educației în spirit elenistic, a crescut prințul moștenitor Artavazd (Ardavast), personalitate cultă, care a devenit rege după moartea tatălui său.

Pe linia religiei, asistăm la o pătrundere în Armenia a panteonului zeităților elene, care, amestecîndu-se cu panteonul armean a dat naștere unor zeiități sincretice ca: Zeus-Aramazd (Aramazt), Herakles-Vahagn (Vahakn), Arev (Soarele)-Apollon-Tir,

Lusin (Luna)-Artemis-Anahit (Anahid), Astghik (Asdghig)-Afrodita etc. Este de notat, însă, că aceste zeități sincretice erau proprii claselor conducătoare, în timp ce în rîndurile poporului au rămas, în continuare, vechile credințe și zeități locale tradiționale.

Elenismul a dus la extinderea sclavagismului, la dezvoltarea urbanizării, a comerțului, a economiei de schimb bazate pe circulația monetară, ceea ce a provocat destrămarea economiei naturale sătęști, exploatarea satului de către oraș, adîncirea diferențierilor de clasă. Puternica influență elenistică nu a dus la deznaționalizarea și grecizarea poporului armean, așa după cum nici influențele iraniene nu au schimbat identitatea națională a armenilor. Dimpotrivă, aceste influențe, din Est și din Vest, au avut rezultate pozitive pentru dezvoltarea poporului armean.

Armata. Victoriile militare obținute de armata lui Tigran nu sînt numai rezultatul slăbiciunilor adversarilor săi, ci și al unei superiorități organizatorice și de tactică de luptă.

Armata era impunătoare prin mărimea și forța sa de șoc. Principala parte componentă era infanteria, mai numeroasă decît cavaleria și alcătuită din *hoplifi* (soldați pedestri, dotați cu armament greu), *aruncători cu praștia* și *arcași*. Istoricii antici pomenesc de o împărțire a infanteriei în falange și companii, ceea ce ar denota o influență seleucidă. Totuși, se acorda o impor- **59** tanță primordială cavaleriei, și la această armă un rol de frunte revenea *ca valeriei cuirasate* a lui Tigran, unitate de elită și de șoc, compusă din recruți din rîndurile nobilimii. Aceste unități, cu cai și călăreți, apărați din cap pînă în picioare cu cuirase grele, formau vîrfurile de atac în orice bătălie, creînd panică și dezorganizare în rîndurile dușmanului. Urma cavaleria ușoară, mai numeroasă decît cea în cuirasă, și care cuprindea arcași călare și lăncieri. De multe ori, avangarda simula retrageri, acoperite de intervenția arcașilor, care provocau mari pierderi adversarului.

Armata lui Tigran cuprindea soldați din teritoriile ocupate și avea o componență etnică eteroclită, unitatea ei fiind reprezentată de persoana comandantului său suprem, regele regilor. Această structură, precum și lipsa de mobilitate a cavaleriei cuirasate în înfruntările cu armata romană, mai mobilă și cu o tactică de luptă mai evoluată, urma să aibă consecințe catastrofale pentru imperiul lui Tigran.

Războaiele armeno-romane. Primele contacte ale Armeniei cu Roma au avut un caracter de prietenie reciprocă, mai ales după victoria romană de la Magnesia asupra lui Antioh al III-lea, care a dat posibilitate Armeniei să se elibereze de dominația seleucidă, cu ajutorul Romei. Romanii apăreau inițial în postura de eliberatori ai popoarelor asuprite, cu timpul însă, a devenit clar că aceasta era doar o tactică sub care se ascundeau planuri expansioniste și de exploatare a altor țări și popoare.

Romanii nu au avut scrupule nici față de foștii lor aliați ca Pergamul, care a fost pur și simplu anexat la Roma (139—129 î. n. e. de Hristos) și proclamat „Provincia Asia”. Perceptorii

romani obțineau prin mezaat dreptul de a încasa tribut de la populație, ceea ce le dădea posibilitatea de a comite abuzuri și a spolia pe locuitorii provinciei.

Exploatarea economică și militară din ce în ce mai apăsătoare a posesiunilor romane din Asia Mică a constituit premisa pentru succesul campaniei anti-romane a regelui Pontului, Mithridate al VI-lea Eupator, care s-a transformat într-o răscoală a popoarelor asuprite de Roma și masacrarea a aproape 80 (XX) de romani. După cucerirea părții occidentale a Asiei Mici, Mithridate a trecut în Peninsula Balcanică, ajungând pînă la Atena. Războiul s-a terminat cu înfrîngerea sa de către Sulla (84) și apoi de către Lucius Lucullus (71). Mithridate s-a refugiat în Armenia, la aliatul și ginerele său, Tigran. Ca om politic realist și bun strateg, Tigran era conștient de puterea Romei, dar a subapreciat pericolul pe care o prezenta aceasta pentru imperiul său, considerînd că acțiunile sale militare nu ar afecta interesele romane în Orientul Apropiat. Prin forța împrejurărilor, a trebuit să intre în conflict cu romanii, atunci cînd aceștia au cerut extrădarea lui Mithridate, pentru a-l expune la Roma, în urma carului lui Lucullus, la parada victoriei asupra Pontului.

Tigran a respins categoric cererea prezentată de solul lui Lucullus, Appius Claudius, la reședința sa din Antiohia, afirmînd că „toți oamenii l-ar disprețui, dacă i-ar preda lui Lucullus pe socrul său”. Drept care Lucullus a pătruns în Armenia și a înaintat spre Tigranakert, cu un corp de gardă de 6000 că- ăreți, parcurgînd 1000 km. Orașul era de-acum asediat de trupele romane.

60

A urmat o înțelegere cu Mithridate, privind tactica de război. Acesta din urmă, bazîndu-se pe experiența sa în luptele purtate împotriva Romei, l-a sfătuit pe regele armean să ducă un război de hărțuială, pîrjolind pămîntul și distrugînd proviziile. Tigran nu a fost de acord cu acest mod de a purta războiul, care ar fi implicat pierderi și sacrificii și din partea Armeniei, optînd pentru o bătălie decisivă, frontală, care s-a dat în fața orașului Tigranakert (Tigranocerta). Tigran a pierdut bătălia (6 oct. 69 înainte de Hristos), aceasta fiind prima înfrîngere a sa în 25 de ani.

Lucullus a continuat înaintarea spre Artașat, vechea capitală a Armeniei Mari, cu scopul vădit de a ocupa Armenia. Pentru a-l determina pe Tigran să dea o bătălie decisivă, acesta s-a îndreptat direct asupra Artașatului, încercînd să forțeze vadul de trecere peste rîul Arațani la circa 160 km, vest de Artașat. Aici a avut loc o ciocnire cu armata lui Tigran (68 înainte de Hristos). Unii istorici, ca Plutarh, bazîndu-se pe rapoartele lui Lucullus, vorbesc de o victorie a acestuia. Dar Dio Cassius amintește pierderile grele suferite de romani și de faptul că în toiul luptei, cavaleria armeană a pus într-o situație foarte grea cavaleria romană. În realitate ce se întîmplase? Mîndria și vanitatea binecunoscută a romanilor nu le

permitea să se recunoască învinși. Fapt este însă că după câteva zile de la această bătălie, armata lui Lucullus face cale întoarsă și se retrage spre vest, fiind urmărită de forțele lui Tigran, cărui i se alăturase și Mithridate. Cum se putea justifica retragerea unei armate „victorioase”? Plutarh o explică printr-o răzvrătire a armatei lui Lucullus și prin „gerurile, zăpada și înghețarea apelor”⁴. Evenimentele se petreceau la jumătatea lunii septembrie. Or, în acea perioadă a anului, pe podișul Armeniei clima este caldă. Deci nici urmă de „geruri, zăpadă” etc. Dio Cassius, în schimb, explica retragerea prin marile pierderi ale trupelor romane și lipsa de provizii (Dio, XXXVI, 6, 1); în același sens s-a exprimat și Cicero, contemporan al acestor evenimente. În timpul retragerii și pentru a da oarecare satisfacție trupelor sale, Lucullus a cucerit, după un asediu de câteva luni, orașul Mîtbin, din sud-vestul Armeniei, împărțind prada de război soldaților săi.

Trecînd la contraofensivă, Tigran a recucerit întreg teritoriul Armeniei Mari a curățat de trupe romane și Cappadocia, izgonind pe regele instalat de romani. În același timp, Mithridate, în fruntea unei armate armene a eliberat Pontul, provocînd o grea înfrîngere romanilor, comandați de generalul Fabius, care au pierdut 7000 de oameni. Încercările lui Lucullus, de a salva situația generalului său, nu au dat nici un rezultat, iar armata romană s-a retras în debandadă. Lucullus a trebuit să renunțe definitiv la planurile de cucerire a Armeniei și s-a întors la Roma. Aici, a avut de înfruntat critici severe, cu atît mai mult cu cît începuse războiul împotriva lui Tigran, fără o hotărîre corespunzătoare a Senatului. Dacă s-ar fi întors victorios, senatul ar fi trecut cu vederea indisciplina generalului roman, însă la Roma s-a creat convingerea că trîmbițatele victorii ale lui Lucullus seamănă mai mult cu înfrînged. De aceasta au profitat dușmanii săi, care au determinat înlocuirea lui cu generalul Pompei.

61

Răzvrătirea lui Tigran cel Tînăr și campania lui Pompei în Armenia. În Armenia, lucrurile s-au complicat însă și pentru Tigran, a cărui domnie era amenințată de comploturi interne, ce s-au extins în sînul familiei domnitoare, împotriva lui s-a răzvrătit cel de-al treilea fiu al său, de la Cleopatra, Tigran, numit de istoricii vechi „cel tînăr”. Acesta a încercat, în anul 67, să organizeze o lovitură de stat. Fiind însă înfrînt, s-a refugiat la regele part Frahat al III-lea, care l-a primit cu bunăvoință, l-a căsătorit cu fiica sa și a intenționat să-l ajute să se instaleze pe tronul Armeniei. Frahat al III-lea a trimis chiar o armată la Artașat, însă părții au fost învinși și s-au retras, iar Tigran cel Tînăr s-a refugiat la Pompei. Tigran a fost informat între timp că socrul său Mithridate, a sprijinit răzvrătirea lui Tigran cel Tînăr. De-acum, alianța ponto- armeană era pusă sub semnul întrebării, ceea ce a ușurat sarcina lui Pompei

de a recuceri Pontul.

După înfrîngerea lui Mithridate, Pompei a pornit spre Artasat, capitala Armeniei, fiind însoțit de Tigran cel Tânăr, pretendent la tronul Armeniei.

În fața situației create, cînd fostul său aliat, Mithridate, se întorsese împotriva și fusese și înfrînt de romani, cînd regele părților își dovedise dușmănia, iar propriul său fiu încerca să-l omoare, Tigran al II-lea căuta o alianță cu Roma. Iată de ce, atunci cînd legiunile romane, înaintînd fără să întîmpine rezistență, au apărut în fața capitalei Artasat (66 înainte de Hristos), bătrînul rege, în vîrstă de 75 de ani, se hotărî să rezolve situația printr-un act de diplomatie personală. Călare pe calul său și neînarmat s-a prezentat în tabăra lui Pompei. Cunoscînd bunătatea sufletească a tînărului general roman și caracterul său vanitos, el a îngenuncheat în fața lui și, conform obiceiului vremii, a depus coroana sa la picioarele acestuia, ceea ce era un semn că se recunoaște învins. Mișcat de gestul bătrînului rege, Pompei l-a ridicat în picioare, l-a îmbrățișat și l-a așezat alături de el, eferindu-i spre cinstire un dineu.

Tratatul de pace încheiat între Tigran al II-lea și Pompei punea unele condiții grele regatului Armeniei ca: cedarea tuturor posesiunilor externe (Asiria, Fenicia, Cilicia și altele), plata sumei enorme de 6 000 de talanii,, drept despăgubire de război plus o sumă mare pentru comandanții și soldații armatei lui Pompei. Banii urmau să fie plătiți din tezaurul lui Tigran, care se afla în Tophkh (Sofene), adică acolo unde guverna Tigran cel Tânăr, ceea ce a devenit un motiv de ceartă între acesta și Pompei. Tigran cel Tânăr era nemulțumit, însă, în primul rînd de faptul că Pompei nu l-a așezat pe tronul Armeniei așa cum îi promisese. Pe de altă parte, tratatul recunoștea integritatea teritorială a Armeniei propriu-zise (care ocupa atunci o suprafață de peste 300 000 km pătrați), calitatea și titlul de „rege al regilor” pentru Tigran al II-lea și proclamarea Armeniei drept „aliat și prieten al poporului roman”. Dar, pentru „aliații” Romei, alianța era obligatorie, astfel îneît, de fapt, aceasta însemna recunoașterea hegemoniei romane, cel puțin în privința politicii externe.

Tratatul semnat cu Roma a avut o importanță istorică pentru Armenia, întrucît și-a salvat integritatea și independența. Actul lui Tigran s-a dovedit **62** plin de înțelepciune și bine studiat din punct de vedere psihologic. El a avut cîștig de cauză în diferendul cu fiul său, Tigran cel Tânăr, care a fost arestat de Pompei, dus la Roma și legat de carul său la parada victoriei, iar provincia Sofene restituită lui Tigran. De asemenea, între Armenia și Regatul part, Roma a optat pentru Armenia, ducînd o politică de cîștigare a simpatiei armenilor. În acest sens, în conflictul iscat între Armenia și regatul part, pe tema apartenenței provinciei gordiene, romanii nu numai că au atri- buit-o Armeniei, dar Tigran a recăpătat și unele teritorii din Mesopotamia cu centrul Mîtbin, precum și, cu concursul lui Pompei, provincia Akilisene, ce făcea parte din regatul, desființat

de acum, al Pontului.

Pe de altă parte, și regele Frahat, simțind iminența conflictului cu Roma, a început să-l curteze pe Tigran al II-lea și n-a opus rezistență nici atunci când unele mici teritorii iraniene au fost revendicate de Armenia. Astfel, deși Tigran a pierdut imperiul său, Armenia a ieșit cu teritoriul național simțitor mărit.

Domnia lui Tigran cel Mare s-a încheiat în anul 55 înainte de Hristos când a murit în vîrstă de 85 de ani. Făcînd un bilanț al domniei sale, putem spune că el a urmat în prima fază tendința monarhilor epocii sale, de expansiune și întemeiere de imperii eteroclite, care, de obicei, au avut o existență relativ scurtă, sau chiar foarte scurtă. Imperiul lui Alexandru Macedon a durat ceva mai mult de 10 ani, cel al lui Tigran al II-lea 17—20 de ani. Corolarul expansiunii teritoriale și încorporarea orașelor elenistice cu vechi tradiții culturale și a diferite etnii a avut ca efect influențe reciproce, civilizatoare, care au dus la dezvoltarea generală a țărilor ce au intrat în componența imperiului.

Armenia sub domnia lui Artavazd al II-lea (55—31 înainte de Hristos). După moartea lui Tigran al II-lea, pe tronul Armeniei s-a urcat unul din fiii săi, Artavazd (Ardavazt) al II-lea, a cărui domnie a marcat începutul unei ere îndelungate în istoria Armeniei, caracterizată prin poziția sa de stat tampon între două mari imperii, Roma și Imperiul părților. Formal, după războaiele armeno-romane din anii 69—66 înainte de Hristos, Armenia era aliata Romei, cu toate obligațiile ce rezultau din aceasta. Pretențiile Romei față de Armenia s-au făcut în curînd simțite. La Roma se crease, între timp, un triumvirat compus din Pompei, Marcus Licinius Crassus și Caius Iulius Cezar. Lui Crassus i-a revenit Orientul, după ce a reprimat cu cruzime revolta sclavilor de sub conducerea lui Spartacus. În primăvara anului 54 înainte de Hristos, Crassus pornește campania împotriva părților, trecînd Eufratul și pătrunzînd în Asiria.

Pe baza obligațiilor de aliat al Romei, regele Artavazd se prezintă la cartierul lui Crassus cu 6 000 de călăreți de gardă. Aflînd, însă, ulterior că Crassus a pornit războiul fără aprobarea Senatului de la Roma, regele armean s-a socotit dezlegat de obligația de a-l sprijini, și a ajuns la înțelegere cu regele părților, Orodes înțelegere ce se transformă în alianță, întărită prin tro căsătorie dinastică: sora lui Artavazd se mărită cu moștenitorul part Baur. Nunta a avut loc în capitala Armeniei, în prezența celor doi regi,

La petrecere, o trupă de actori, condusă de tragegianul grec Iason, a dat o reprezentație cu „Baccantele” de Euripide. În toiu petrecerii, satrapul part Sillak, înapoiat de pe cîmpul de bătălie din Mesopotamia, aduce capul retezat al lui Crassus, pe care-l aruncă în mijlocul sălii.

Cu acest prilej s-a aflat că armata lui Crassus a fost încercuită și luată prizonier, în frunte cu comandantul său, în marea bătălie ce avusese loc lângă orașul Haran (Karra) din Mesopotamia. Romanii au pierdut în luptă 20 000 de oameni. Înfrângerea răsunătoare a legiunilor romane, socotite pînă atunci invincibile și sfîrșitul tragic al generalului Crassus au rămas în amintirea multor generații de romani. În același timp, acest episod din înfruntarea istorică dintre romani și părți a evidențiat rolul hotărîtor pe care-l avea poziția Armeniei, recunoscută din ce în ce mai mult ca a treia putere a lumii antice, potrivit afirmației istoricului roman Justinus, atît ca întindere teritorială, poziție strategică, cît și ca forță militară.

La Roma, între timp, se iscaseră rivalități între ceilalți doi triumviri, Cezar și Pompei. Acesta din urmă se refugiază în Grecia, unde este învins de trupele lui Cezar și apoi fuge în Egipt, unde este omorît (48 înainte de Hristos). În timpul războiului civil dintre cei doi generali romani, Artavazd La susținut pe Pompei cu o unitate armeană. Cezar a început pregătiri pentru un nou război împotriva părților, însă asasinarea lui (15 martie 44 înainte de Hristos) a întrerupt realizarea planului. S-a format un nou triumvirat compus din Octavianus (August), nepotul și fiul adoptiv al lui Cezar, Marcus Antonius și Marcus Lepidus. Lui Antonius i-a revenit Orientul și sarcina realizării planului moștenit de la Cezar. Primul său act a fost convocarea reginei Egiptului, Cleopatra a VH-a la cartierul său de la Tars, în Cilicia, spre a-i cere socoteală pentru sprijinul acordat adversarului său Cassius (care luptase împreună cu Brutus împotriva cezarienilor). Regina Egiptului a știut însă să cucerească inima generalului roman și Antonius a însoțit-o la înapoiere pînă la Alexandria.

În primăvara anului 36, Antonius pune în aplicare planul campaniei preconizate de Cezar în Orient, la a cărei elaborare participase personal. Acest plan prevedea cîștigarea sprijinului Armeniei. Artavazd, după un sprijin inițial, și-a retras însă forțele și nu a mai participat la campania lui Antonius, care a fost, de altfel, înfrînt de părți și și-a căutat salvarea în Armenia.

Antonius pierduse 35 (XX) de oameni în această campanie, din cei 100 000 cu care pornise, fără să fi realizat nici unul din obiectivele fixate. El căuta, totuși, să ascundă poporului roman înfrângerea suferită, ba încerca să inducă în eroare și senatul, afirmînd că ar fi repurtat victorii. Vicleniile nu puteau fi de durată, întrucît relațiile lui Antonius cu Octavianus în sînul triumviratului se înrăutățiseră și acesta din urmă era interesat să facă public adevărul, în acest scop — după cum afirmă Dio Cassius-Octavianus a purtat corespondență cu Artavazd. În încercarea de a ieși din impas, Antonius a început intrigile și mașinațiunile împotriva regelui Artavazd, acuzîndu-l de trădare și căutînd să-l scoată vinovat de înfrîngerile ce le suferise. În anul 34 înainte **64** de Hristos a încercat, sub diferite pretexte să-l atragă în cursă, însă

de fiecare dată Artavazd a reușit să se eschiveze. Antonius a mai făcut o ultimă încercare, mergînd cu o armată pînă în fața capitalei Artașat și, invitîndu-l pe regele armean în tabăra sa, spre a discuta, chipurile, căsătoria dintre fiul său Alexandru, avut cu Cleopatra și fiica lui Artavazd, îl ia pe acesta prizonier împreună cu regina și fiii lor, Tigran și Artavazd. A scăpat numai fiul mai mare, Artașes, moștenitorul tronului. Regele Armeniei a fost ferecat în lanțuri de argint (ca prizonier regal), purtat din oraș în oraș, unde Antonius cerea preț de răscumpărare pentru el, dar în realitate jefuia aceste orașe. Apoi l-a dus în Egipt, unde a organizat o paradă a „victoriilor” purtate de el și ocuparea Armeniei (cu care de fapt nu se războiese) și l-a predat pe Artavazd, împreună cu familia, drept „dar” reginei Cleopatra. În fața promisiunilor de eliberare, dacă cere îndurare, Artavazd, ca rege, cărturar și scriitor cunoscut deja în lumea antică, a avut o atitudine demnă și disprețuitoare, refuzînd să se umilească. A fost ținut în închisoare, iar mai tirziu, cînd Antonius, învins de Octavianus în bătălia de la Actium (2 septembrie 31 înainte de Hristos) se refugiase în Egipt și își aștepta sfîrșitul, Cleopatra, în căutare de noi protectori, a încercat să cîștige prietenia regelui mezilor, dușmanul lui Artavazd, în care scop l-a decapitat pe acesta (31 înainte de Hristos) și i-a trimis în „dar” capul lui. Nici Antonius nu a avut însă o soartă mai bună, sinucigîndu-se, curînd după aceea, pentru a nu cădea în mîinile lui Octavianus, exemplul lui fiind urmat de Cleopatra, din aceleași motive. După cum aprecia Tacitus, Antonius nu a reușit să cucerească Armenia, care s-a eliberat din nou, în schimb și-a atras ura de neîmpăcat a poporului armean, atît asupra sa, cît și asupra romanilor, în general (Tacit, Annal., III, 1).

Lupta poporului armean pentru independență împotriva Romei. După moartea lui Artavazd, fiul său mai mare, Artașes (Ardașes), care reușise să scape din cursa întinsă de Antonius și se refugiase la curtea regelui part, a revenit în Armenia și, după oarecare rezistență din partea romanilor, s-a instalat pe tron, fiind cunoscut în istorie ca Artașes (Artaxerxes) al II-lea (30—20 înainte de Hristos). Frații săi, Tigran și Artavazd, care fuseseră duși în captivitate în Egipt, au fost transportați de Octavianus la Roma și ținute ca ostateci, conform politicii romane de a avea întotdeauna la îndemîină pretendenți la tronul țărilor supuse sau aliante și care să le fie loiali.

Artașes al II-lea a căutat, în primul rînd, să răzbune asasinarea tatălui său, dînd ordin ca toate garnizoanele romane din Armenia să fie nimicite, iar negustorii romani, veniți pe urmele armatei romane, să fie lichidați. Aceasta a constituit, totodată, declarația de independență față de Roma.

Noua situație creată pe plan internațional, cu împărțirea lumii între două mari centre de putere, Roma în Occident și Imperiul părților în Orient, cu Armenia la mijloc a determinat crearea a două mari partide în această țară: partida pro-romană și partida pro-

partă. Experiența țărilor din Asia Mică din ultimul secol și jumătate dovedise că dominația romană era mult mai dură decît cea a părților. Aceștia din urmă se ghidau după principiile de

65 guvernare seleucidă, care preconizau acordarea de autonomie diferitelor etnii. În afară de aceasta, armenii se simțeau mai legați de părți și prin tradițiile elenistice moștenite în comun pe plan cultural, economic, al construcției de stat. În consecință, partida pro-partă din Armenia a fost mai puternică cu mici întreruperi, atît timp cît a dăinuit statul part, pînă în anul 226 după Hristos. Pe monedele bătute de Artases al II-lea apare titulatura de „rege al regilor”¹¹, ceea ce dovedește că, în perioada domniei sale, Armenia era independentă și a trăit în pace. Monarhii dependenți de Roma sau Imperiul part aveau dreptul să se intituleze cel mult „mare rege”. Din nefericire, nu există suficiente date în legătură cu domnia acestui rege. Se știe numai că, spre sfîrșitul domniei sale, părții au căutat să se acomodeze cu Imperiul roman, slăbind astfel sprijinul pentru Armenia. Pe de altă parte, romanii au folosit mijloacele lor specifice pentru subminarea și destabilizarea regimurilor care nu erau pe placul lor. Și în cazul Armeniei, agenții Romei acționează prin mituirii și promisiuni și, cu ajutorul partidei pro-romane, organizează un atentat împotriva regelui, asasinîndu-l în anul 20 înainte de Hristos. Roma îl trimite numaidecît pe fratele regelui asasinat, Tigran, care era ținut ostatic și fusese educat de către romani. Acesta s-a urcat pe tronul Armeniei, cu titlul de Tigran al III-lea.

Schimbarea de pe tronul Armeniei este considerată la Roma ca o mare victorie. Poeți ca Ovidiu, Vergiliu, Horațiu scriu poeme, se bat monede de argint și aur cu inscripții ca: „Armenia capta”¹, „Armenia recapta”¹¹.

În testamentul său, împăratul Augustus scrie cu emfază: „Deși după asasinarea regelui Artases, eu aș fi putut transforma Armenia Mare în provincie, am considerat mai potrivit ca, urmînd exemplul înaintașilor noștri să dau acest regat” lui Tigran, care era fiul lui Artavazd și nepotul regelui Tigran. Afirmatiile lui August trebuie analizate critic, întrucît nu dau o apreciere reală a raportului de forțe. Dacă ar fi fost atît de ușor să transforme Armenia într-o provincie romană, de ce n-ar fi făcut-o, așa cum s-a întîmplat în cazul Peninsulei Iberice, Galiei, Britaniei, Egiptului sau Asiei Mici. Adevărul este că o asemenea soluție nu era nici posibilă și nici de dorit din punctul de vedere al însuși intereselor Romei. Dragostea și dorința de libertate a poporului armean ar fi creat mari dificultăți unor trupe de ocupație romane. O astfel de măsură ar fi pus, de asemenea, Roma într-un conflict permanent cu Imperiul part. În perspectivă, oamenii politici romani erau convinși că, în rivalitatea cu Imperiul part, aveau nevoie de prietenia armenilor.

Evenimentele ce s-au desfășurat, ulterior, au confirmat

existența acestor factori permanenți. Pretendenții puși pe tronul Armeniei, chiar dacă aveau educație romană și apăreau ca filoromani, odată ajunși pe tron, sub influența mediului deveneau patrioți, căutau să apere interesele poporului armean, se ridicau împotriva Romei sau dacă nu, erau înlăturați de la putere de forțele interne. Așa s-a întâmplat și cu Tigran al III-lea, care spre sfârșitul domniei sale de un deceniu, în jurul anului 10 înainte de Hristos, părăsește orientarea pro-romană. După moartea lui au urmat pe tronul Armeniei 66 copii săi, Tigran al IV-lea și sora sa Erato, fără aprobarea Romei. Încercarea de a-l înlocui pe Tigran al IV-lea cu unchiul său, Artavazd, care trăise 25 de ani la Roma, nu a reușit, fiindcă armenii s-au răsculat și l-au izgonit.

Odată cu moartea lui Tigran al IV-lea, a luat sfârșit domnia dinastiei artaxiade (artășesian), care a durat aproape două secole, 189—1 înainte de Hristos și a marcat una din epocile cele mai de seamă ale îndelungatei istorii a poporului armean, epocă ilustrată prin întărirea statului centralizat și a puterii militare. În această perioadă, Armenia a jucat un rol de seamă și pe plan internațional, în echilibrul de forțe din lumea antică.

Ordinea social-economică-politico-administrativă în Armenia Artaxiadă. Armenia antică a fost un stat sclavagist, ca și celelalte state ale epocii, însă cu unele particularități locale.

În agricultură a dăinuit în toată perioada antică, ca și în Evul Mediu (chiar pînă în Epoca Modernă) *comuna*, proprietară asupra pămîntului, împărțind loturile de pămînt, periodic, printre membrii săi. În proprietate comună erau pășunile, pădurile, iazurile ș.a.

Dezvoltarea schimbului de mărfuri, a comerțului de tranzit, războaiele de cucerire, înmulțirea numărului de sclavi, cultivarea unor pămînturi destelenite au determinat apariția de latifundii numite „dastakert” (tasda- gerd — lucrat manual), asupra cărora nu se extindea dreptul de proprietate al comunelor. Acest tip de proprietate rurală s-a identificat, cu timpul, cu noțiunea mai veche de „agarak” (akarag — fermă, cîmp arat). Dastaker- turile aparțineau regilor, nobililor, templelor (la început păgîne și apoi creștine), țăranilor liberi, orașelor, cetăților, satelor, azilurilor de săraci etc. Țăranii lipsiți de pămînt care cultivau pămînturile altora erau numiți „mîșak”.

În perioada elenistică, regii armeni dețineau funcții atît pe plan intern cît și pe plan extern. Pe plan intern, puteau să acționeze fie pe baza dreptului cutumiar, fie pe baza legilor emise de ei; hotărau întemeierea de noi orașe sau denumirea lor. Pe plan extern, conduceau politica și diplomația, pe baza normelor de relații internaționale; decideau în problemele păcii și războiului, încheierea de alianțe defensive și ofensive. Drepturile monarhului nu erau, totuși, nelimitate. El trebuia să țină seama de interesele și cererile clasei, conducătoare.

Un rol deosebit revenea păturii superioare conducătoare, care

alcătuia curtea. Aici, posturile principale erau deținute de rudele regelui și în primul rând de fiii și frații săi.

Din punct de vedere administrativ, țara era împărțită — potrivit relatărilor lui Plinius cel Bătrîn — în 120 de prefecturi sau „strategii” (Plinius, NH, VI, 9). Mai multe asemenea „strategii” formau satrapii, la care se referea Ptolemeu când arăta că Armenia se compunea din 20 de regiuni (Ptol., V, 12, 4, 9).

67

4. Lupta pentru independență a poporului armean după prăbușirea dinastiei artaxiade

Primul secol al erei noastre este marcat de evenimente importante în istoria Armeniei. După prăbușirea dinastiei artaxiade, regatul Armeniei Mari a rămas în sfera de influență a Romei pe baza tratatului de pace încheiat la Artaxat (Artaxata) între Tigran cel Mare și Pompei, în anul 66 înainte de Hristos, care stipula că *regele Armeniei este „aliatul și prietenul poporului roman”*. Cu această formulă, împărații romani își asumaseră dreptul de a se amesteca în afacerile interne ale țării, de a încorona rege pe pretendenții care le conveneau. Aceștia se autointitulau „romanofili”, se înconjurau de nobili cu aceleași concepții, cărora le repartizau posturile de conducere. În felul acesta, atât în Armenia cât și în Partia, Roma și-a creat partide roma-nofile, care ajutau la realizarea politicii expansioniste imperiale.

Armenia, după cum s-a mai arătat, devenise, în acel timp, a treia putere a lumii antice. În lucrarea sa intitulată *Historiae Philippicae*, istoricul Trogus Pompeius scria la începutul secolului I după Hristos: „Nu se poate trece sub tăcere existența unui regat atât de mare cum este Armenia, întrucât frontierele sale depășesc ca întindere, după cele ale Părtiei, frontierele tuturor celorlalte regate” (Pomp. Trogi, XL, XII, 2). Într-adevăr, după tratatul de la Artaxata, Armenia avea o suprafață de 310 000 km², însă ea se deosebea de Imperiul roman și de Imperiul part prin aceea că eră un stat din punct de vedere etnic unitar, în care se vorbea o singură limbă. În ciuda inferiorității sale ca număr de populație, unitatea etnică a făcut posibil ca Armenia să se poată opune cu mai multă eficacitate tendințelor de cotorpire și asimilare, atât din est, cât și din vest. Tacitus, de asemenea, pomenește de faptul că Armenia se situează printre cele mai mari state și „armenii urăsc pe romani și în același timp invidiază pe părți” (Tacitus, Annales II, 3).

În urma luptelor dintre romani și părți, în anul 37 după Hristos sub domnia împăratului Tiberius, romanii cedează Părtiei două provincii: Mesopotamia Armeană în sud-vest și Goderț (Kotardzene)

în nord, teritoriul Armeniei Mari reducându-se la 285 000 Km².

În perioada următoare, raportul de forțe din Orient se modifică în favoarea Părției, unde luptele pentru succesiune iau sfârșit și pe tronul arsa- cizilor părți se instalează regele Vologeses I (în limba armeană, Vagharș). Acesta hotărăște să reia dominația parță asupra Armeniei, profitînd de nemulțumirea nobilimii și poporului armean privind dominația romană. Vologeses I a promis nobilimii armene stabilitate în Armenia, ceea ce a determinat partida filo- parță să accepte trimiterea pe tronul Armeniei a fratelui regelui part, Tîrdat (Dîrtad, Tiridate), care vine în Armenia în fruntea unei armate parte (52 după Hristos). Romanii și prepusul lor din dinastia iberiană (georgiană) nu opun rezistență, însă odată cu venirea pe tronul Imperiului roman a lui Nero (54— 68) și preluarea conducerii efective de către mentorul **68** său, Seneca și de către prefectul pretorienilor, Bur, politica față de Armenia se modifică. Roma pune în mișcare aparatul său informativ și diplomatic, pentru a izola Partia și Armenia, întărind, totodată, dominația romană în regatele adiacente Armeniei. În anul 58, o armată romană sub comanda generalului Corbulon întreprinde operațiuni militare împotriva Armeniei. Regele Tîrdat, rămas singur și biziundu-se numai pe forțele proprii, nu a putut decît stăvili ofensiva romană, sprijinită și de forțele statelor vasale ale Romei. Vologeses, fiind ocupat ca conflictele în alte părți ale imperiului său, nu a venit în ajutorul Armeniei. Astfel, Corbulon a ocupat capitala Artașat și a distrus-o în mare parte. Din relatările lui Tacitus rezultă că „cetățile au fost luate cu asalt, toți adulții (cei capabili de a purta arme) au fost trași prin sabie“, iar „populația necombatantă a fost vîndută ca sclavi. Prada rămasă a trecut în mîinile învingătorilor“. Cucerirea Artașatului a dat loc la manifestații de bucurie la Roma. După cum relatează Tacitus: „Datorită acestei victorii, Nero a fost ovaționat ca împărat, s-au adus omagii din partea Senatului, s-a hotărît ridicarea de statui pentru monarh, construirea de arcuri de triumf, acordarea de titluri de consuli“ etc. (Tacit Annal. XIII, 39 și XIII, 41).

Cu toate „ovațiile“ și trîmbițatele victorii, Roma nu reușește să transforme Armenia în „provincie romană“, iar Tîrdat, cu ajutorul lui Vologeses I, pornește la contra-ofensivă. Romanii suferă o grea înfrîngere din partea trupelor parto-armene la Hrandeia, aproape de confluența Arațaniului cu fluviul Eufrat. Armata romană se predă (62) și comandantul său, Petus, încheie o pace oneroasă pentru romani, prin care se obligă să cedeze învingătorilor toate cetățile ocupate, toate armele și proviziile și să se îndepărteze din Armenia. Retragera lui Petus din Armenia a căpătat aspectul unei fugi în panică, legiunile romane parcurgînd peste 60 km pe zi și abandonate în drum rănii și bolnavii. Trupele armene au eliberat pe cei duși în robie, au reluat comorile jefuite de romani. La Roma, se povestea că legiunile romane au fost supuse din partea învingătorilor la umilințe și insulte, ceea ce însemna o grea lovitură

dată prestigiului Imperiului roman.

Încoronarea lui Tîrdat I și instalarea dinastiei arsacidice în Armenia. Problema expansiunii romane în Orient și cuceririi Mării Negre au făcut obiectul unei consfătuiri la Roma, în urma căreia s-a hotărît reluarea războiului împotriva părților. În ceea ce privește Armenia, Nero era dispus să-l accepte pe Tîrdat rege al Armeniei, cu condiția ca el însuși să-l încoroneze la Roma, iar acesta să se recunoască supus al Imperiului roman. Campania împotriva Armeniei a început în primăvara anului 64, sub conducerea generalului Corbulon, dar nu s-au produs ostilități, întrucît acesta a reușit să convingă pe solii lui Vologeses și Tîrdat să ajungă la un compromis, spre a salva prestigiul și onoarea Romei. Printr-un nou tratat încheiat tot la Hrandeia, s-a ajuns la următoarea formulă de compromis: regele Tîrdat își va depune coroana la picioarele statuii lui Nero, aflată la Hrandeia, după care va pleca cu suita sa la Roma, unde împăratul îl va încorona rege al Armeniei. Primirea lui Tîrdat a avut loc cu toată pompa la Neapole unde era așteptat de

69

Nero. În cinstea oaspetelui armean se organizează spectacole cu gladiatori și recepții, după care Nero îl duce pe Tîrdat, împreună cu toată suita sa, la Roma, unde are loc ceremonia încoronării în Forum (66). Istoricii romani au relatat cu lux de amănunte acest eveniment, care a fost marcat la Roma cu mari festivități populare, încoronarea făcîndu-se în public, pentru a se putea vedea, de către întreaga lume, cum Tîrdat, îngenunchiat, primește coroana sa de „mare rege” al Armeniei din mîinile împăratului. Nero i-a dăruit lui Tîrdat 50 de milioane de denari, pentru a reclădi capitala Artașat distrusă de Corbulon. În plus, i-a oferit un număr mare de meșteșugari, pentru a munci la reclădirea orașului.

O parte din acești meșteșugari au fost folosiți și la dezvoltarea reședinței de vară a regelui, la Garni (28 km est de Erevan), unde s-a clădit un templu păgîn închinat zeului soarelui (Tir-Mihr).

Înscăunarea regelui Tîrdat și recunoașterea sa de către Imperiul roman, a însemnat schimbarea dinastiei domnitoare artaxiade cu cea arsacidă, o ramură a dinastiei parte, care și-a luat numele de la regele Arsaces (Arșak). Trecerea dinastiei de origine armeană la o dinastie de origine partă a făcut pe unii istorici, pînă recent, să presupună că aceasta ar fi dus la „iranizarea” Armeniei, care s-a adăugat la influențele persane mai vechi de pe vremea ahemenizilor. Este adevărat că odată cu venirea lui *Tîrdat I Arșakuni* (Arșaguni) adică „ArsaciduT” pe tronul Armeniei se vor introduce unele forme de guvernare parte cum a fost crearea pături conducătoare a *nachararilor*, primii reprezentanți ai feudalității armene. Totuși, Armenia nu a urmat exemplul Iranului de respingere a elenismului și transformarea zoroastrismului în

religie de stat.

Rezultatul evoluției acestei culturi a fost primirea creștinismului, care a devenit doctrina clasei feudale. Pe plan politic, ca particularitate a societății armenice s-a ajuns la armenizarea arșacizilor și crearea, în secolele II—III, a unei ramuri armenice a acestei dinastii de origine partă.

Sub Tîrdat I se realizează integritatea teritorială a Armeniei (cu excepția celor două provincii din sud și din nord). Provincia Sofene (Tophkh) din vest, devenită pentru scurt timp un regat autonom, s-a reunificat cu Armenia Mare. După un secol de războaie duse de Roma împotriva Părtiei pentru a-și asigura suzeranitatea asupra Armeniei, romanii au ajuns la concluzia că enormele cheltuieli militare nu au fost răsplătite de efemerele victorii, care asigurau vremelnic și formal dominația romană asupra Armeniei. Țara era stăpînită din ce în ce mai ferm de nobilimea armeană, care, alături de misele populare, lupta pentru independență, în alianță cu părții, considerînd că pericolul pentru acea perioadă îl reprezenta Roma. Fastul și pompi încoronării lui Tîrdat I de către Nero nu puteau ascunde faptul că învingătorii erau de fapt părții și armenii, că armata romană fusese obligată să părăsească Armenia, devenită independentă și că hegemonia Romei era pur formală, limitîndu-se la primirea simbolică a însemnelor puterii regale din mîna împăraților romani.

70

Traian in Armenia. Sfîrșitul domniei lui Tîrdat este mai puțin cunoscut. El a murit în jurul anului 88, după care au urmat cîțiva regi tot din dinastia arșacidă, recunoscuți de Roma. În 113, regele Chosroes (Hosrov) al părților hotărăște să-l instaleze pe tronul Armeniei pe Partamasir din familia regelui part, fără a cere asentimentul împăratului Traian. După campaniile din Dacia (101 — 102 și 105—106) care s-au soldat cu transformarea acesteia în provincie romană, Traian (98—117) a pornit o campanie de anexiuni și în Asia Mică, profitînd de slăbirea vremelnică a Imperiului Part. Traian nu putea ierta nici faptul că părții, sub regele Bakur al II-lea, au întreținut relații de prietenie cu Decebal. Pretextînd faptul că ultimul rege armean nu a primit coroana jegală din mîinile sale, Traian a pornit în toamna anului 113 spre Orient. În primăvara anului următor, a declarat război părților și armenilor, pornind din Asiria spre nord, în părțile joase ale Armeniei fiind hotărît să transforme Armenia în provincie romană, guvernată de un pretor roman, din care motiv, după plecarea din tabăra sa, Partamasir a fost decapitat în drum, din însuși ordinul împăratului. Trupele romane au ocupat și capitala Armeniei, Artașat.

Traian și-a continuat înaintarea în Orientul Mijlociu, cîmpind, în 115, Adiabene și transformînd-o în provincie „Asiria”, după care

a cucerit Babilonia, apoi capitala Imperiului part, Tizbon (Ctesifon), ^ celebrul oraș de pe Tigru, Seleucia, iar în 116 a ajuns la Golful Persic. În drumul lor, trupele romane au jefuit toate aceste orașe bogate. În fața lui Traian se deschidea promițătoarea cale spre India însă provinciile romane nou cucerite începuseră să se răscoale, iar garnizoanele lăsate, să fie măcelărite. Răscoala cuprinsese Armenia, Mesopotamia și Adiabene. În Armenia, în fruntea poporului răsculat se afla *Vagharș* (Vologes), fiul regelui armean Sanatruk (Sanatruk) care murise în anul 109. Traian a reprimat răscoala în mai multe orașe, transformându-le în ruine, dar n-a reușit să lichideze toate focarele de rezistență, astfel îneît s-a hotărât să amâne campania de represii pentru anul următor. Între timp însă s-a îmbolnăvit grav și, în drum spre Roma, a murit la 7 august 117, în orașul Selinunt din Cilicia. Urmasul său adoptiv Hadrian (117—138) și apoi Antoninus Pius (138—161) au renunțat la politica de cuceriri în est, iar frontiera imperiului s-a restabilit pe malul apusean al Eufratului. Astfel, după o existență efemeră de numai trei ani (114—117) „Provincia Armenia” a revenit la *statu quo ante*, iar trupele romane s-au retras, atît din Armenia, cît și din Mesopotamia și Adiabene. Traian desconsiderase „testamentul” lui August și aventura sa din Orient a costat Roma multe pierderi de vieți omenești și materiale.

Vagharș I rege al Armeniei. După retragerea romanilor din Armenia, pe tronul țării s-a urcat, cu acordul împăratului Hadrian, fiul regelui armean Sanatruk al II-lea, *Vagharș I* (117—144) care nu provenea din dinastia partă propriu-zisă, ci din ramura ei armeană, care manifesta tendința spre independență și față de părți. Sub domnia acestui rege, Armenia a cunoscut o perioadă de prosperitate economică și construcție de noi orașe. Astfel, a luat naștere în 164 o a doua capitală, *Vagharșapat* (Vagharșabad), după

71 numele domnitorului, oraș care și-a schimbat numele ulterior, după creștinarea Armeniei și stabilirea acolo a unei mînăstiri. În Edjmiatîn (Ecimiadzin), la 18 km vest de Erevan.

Rivalitatea romano-partă în Orient și tendințele expansioniste ale Romei au continuat în secolele II—III, avînd repercusiuni pentru soarta poporului armean. Armenia, prinsă între interese contradictorii, trebuia să opteze între una sau cealaltă mare putere, tinzînd însă tot timpul la independență. Astfel, după ce Marc Aureliu (121 — 180) a cîștigat Asiria, Armenia și Mesopotamia, luîndu-și supranumele de „Armenicus”, Armenia nu s-a mulțumit cu statutul de țară ocupată și poporul s-a răsculat. Măsurile represive ale Romei au provocat o insurecție generală, care, deși s-a sfîrșit cu prinderea și exilarea conducătorului insurecției (nachararul Tîrdat) în Britania, romanii au trebuit să renunțe încă odată la planurile lor de a preface Armenia în provincie romană. Războiul romano-part din 161 — 166 s-a terminat cu victoria romanilor, iar împăratul Marc Aureliu

împreună cu coîmpăratul, fratele și fiul său adoptiv, Lucius Verus, au sărbătorit la Roma victoria lor (23 august 166). Din ordinul lui Marc Aureliu, la Roma s-a ridicat un monument, pe care stă scris: „împăratul Aureliu, după ce a învins în marele război pe armeni, părți și germani, a dedicat această columnă, în amintirea faptelor împlinite, tatălui său împăratul Antoninus Pius“.

Evoluția evenimentelor din Iran a determinat o schimbare radicală în orientarea politică a Armeniei. În anii 224 —227, în provincia Paršk a regatului part s-a răsculat *Artasir I Papakan* din familia *Sasan*. Acesta a întemeiat dinastia sasanidă persană opusă arșacizilor părți, dînd Iranului o orientare imperială mai agresivă, anti-elenistică și fanatic zoroastristă. În- trucît Armenia a acordat azil politic arșacizilor părți, sasanizii au urmărit și desființarea regatului arșacid armean, precum și crearea unui stat armean mai mic sub domnia unui suveran din dinastia sasanidă. Opuîndu-se acestor tendințe, Armenia s-a orientat spre Roma, ale cărei interese imperiale cereau, dimpotrivă, existența unei Armenii puternice, sub protectorat roman, care să-i asigure spatele în regiunea Eufratului Superior. Acest moment istoric a fost hotărîtor pentru dezvoltarea cultural-ideologică ulterioară a poporului armean, care a păstrat caracterul său neo-elenistic și și-a întărit orientarea spre Occident, împreună cu celelalte țări de influență elenistică cum erau: Egiptul, Asirii, Cappadocia, Palestina, Osroene, Adiabene, Iberia caucaziană. Îmbrățișînd ulterior și credința creștină dominantă în bazinul mediteranean, Armenia s-a îndepărtat și mai mult de Iran.

Economia și relațiile sociale în Armenia, în secolele I—II. Din punct de vedere teoretic, întreg teritoriul Armeniei Mari era considerat proprietate regală. Sub supravegherea „*hazarapet*“-ului (adică „șef de o mie“, un fel de prim-ministru) se aflau toate pășunile și pădurile, toate bogățiile subsolului: minele de fier, argint, aur, cupru și alte mine de minereuri, precum și minele de sare, apele minerale și termale, pescăriile din lacuri și râuri. Probabil că și producția și exportul celebrului colorant roșu din viermele „*vordan karmir*“ era monopol regal.

72

Dezvoltarea comerțului Imperiului roman cu Orientul, mai ales după ce Roma și-a întărit dominația în bazinul Mării Negre, a pus stăpînire pe coasta caucaziană și a luat sub controlul său calea comercială de tranzit, care trecea de la Tanais și de la porturile Colhidei prin Armenia și Media, iar de acolo spre Babilon și Golful Persic, de unde pe cale maritimă se mergea pînă în porturile din Ceylon și India. La începutul secolului I după Hristos, drumul comercial, care pleca de la Artasat la Marea Neagră, trecea prin orașele pontice Satala și Comana, la porturile Amisos și Sinope și ulterior la Tra- bizon (Trabizonda). Roma întreținea relații comerciale pe cale terestră prin Asia Centrală cu China și

Indochina. Includerea Armeniei Mari în acest flux intens de comerț exterior și de tranzit a dus la înflorirea economică a țării. „Drumul mătăsii”, care venea din China, trecea prin capitala Armeniei, Artașat, ca și drumurile venind din India.

Sistemul statal. În timpul dinastiei arsacide statul armean era o monarhie sclavagistă centralizată, regele fiind un autocrat (despot) de tip oriental antic și elenistic. Regatul Armeniei Mari se bucura de autonomie internă, iar garnizoanele romane erau staționate temporar pe teritoriul Armeniei. Dependenta de Roma și părți se exprima în primul rând prin aceea că regii armeni nu au mai avut dreptul de a bate monedă proprie. După cum s-a arătat, însă, nici politica romană de a romaniza Armenia și nici politica partă de a converti pe armeni la zoroastrism și a-i îndepărta de elenism, nu au dat rezultate, în ceea ce privește influența elenismului, deși Armenia a rămas sub influența culturii elene în această perioadă, după cum constată Theodor Mommsen, ea a fost totuși „o țară neelenă”.

În timpul domniei lui Tîrdat, populația Armeniei era evaluată la cca 3,5 milioane de suflete, ceea ce nu era puțin, dacă se ține seama de faptul că pe tot globul pămîntesc trăiau pe atunci aproximativ 150 de milioane de oameni.

Regii arsacizi armeni, deși se considerau domnitori supremi ai țării, au păstrat, pe lângă curtea lor, instituția din perioada gentilică, cunoscută sub numele de „*Așcharajoghov* (Adunarea populară) un organ consultativ. Cu timpul acest organ a devenit forul superior consultativ al nobilimii armene, care era convocat în anumite perioade ale anului, la inițiativa regelui. În secolele IV-V, cînd se întărește feudalismul, alături de *nacharari* și prinți, la ședințele *Așcharajoghov*-ului participau reprezentanți ai tuturor păturilor populației, printre care conducătorii *comunelor* (*hamaink*) sătești.

În perioada de trecere de la antichitate la evul mediu (secolele III—V după Hristos), Armenia se prezintă ca o societate împărțită în clase. Este de notat că în această perioadă, în țările elenistice unde se formaseră state independente, ca în Iran și în Armenia, relațiile feudale s-au dezvoltat mai repede decît în ținuturile elenizate devenite provincii romane (Egiptul, Asiria, Asia Mică), unde trecerea la noua orînduire socială a fost încetinită. În timpul dinastiei arsacide din Armenia (63—428 după Hristos), societatea armeană începe să se dezvolte pe calea feudalismului. O dată cu extinderea relațiilor de producție feudale și crearea de mari proprietăți funciare în stă-pînirea nobilimii, a *nachararilor* și a unor mari familii nobiliare, teritoriul

73 aflat sub stăpînirea directă a regelui se reduce, iar puterea sade monarh absolut, scade, ceea ce duce, în ultimă instanță, la slăbirea autorității centrale. Această situație a fost rezultatul sporirii drepturilor și autorității seniorilor feudali, a cavalerilor (*azat*) și a

preoțimii asupra țăranilor liberi (*șinakan*) și a țăranilor dependenți (*kachial șinakan*).

Fiecare *nacharar* avea armata sa, blazonul și drapelul propriu. El încasa impozite, avea drept de jurisdicție asupra iobagilor săi și în Armenia orientală aflată sub suzeranitatea sasanizilor, se considera adesea direct vasalul regelui Persiei, ocolind autoritatea regelui Armeniei. După expresia istoricului Eghişe, din secolul al V-lea, „Regatul Armeniei a trecut în mâinile *na-chararilor*”. Slăbirea puterii regale centrale a fost și o consecință a presiunilor Imperiului roman, pe de o parte și a celui sasanid, pe de altă parte, fiecare căutând să-și extindă hegemonia asupra Armeniei, bizuindu-se pe partizanii săi din rîndul *nachararilor*, care, adesea, ignorau interesele etniei lor și a majorității populației, urmărind exclusiv scopuri egoiste. Numai un număr restrîns de nacharari, strînși în jurul tronului, luptau pentru independența Armeniei Mari.

În fața expansiunii tot mai amenințătoare a sasanizilor, Armenia și-a căutat aliați, atât în răsărit, cit și în apus. În răsărit, aliații naturali ai regelui armean erau rămășițele arsiacizilor părți și kușanii, unde domnea tot o ramură a dinastiei arsiacide. Într-o primă fază (228—230), confrunțați cu atacurile sasanizilor, trupele armenie și aliații lor au înregistrat unele succese. Mai tîrziu, regele Armeniei, Tîrdat al II-lea, cunoscut și sub numele de Chosrov cel Mare (Chosrov fiind considerat mai mult un titlu) a trecut la operațiuni militare în alianță cu romanii.

Influența romană, exercitată mai puternic sub împăratul Dioclețian (284—305), cînd Tîrdat al III-lea (citat în sursele greco-romane sub forma de Tiri-dates; în armeană occidentală Dîrtad) a fost întronat rege al Armeniei romane (287) ca vasal al împăratului roman, pînă în anul 293. Bucurîndu-se de sprijinul Persiei, Tîrdat al III-lea devine și regele părții răsăritene (293), restabilindu-se unitatea Armeniei Mari, sub o autoritate centrală. El și-a mutat capitala în Cîmpia Araratului, la Vagharșapat (Vagharșabad).

Domnia lui Tîrdat al III-lea a fost tulburată de un nou război cu Iranul. Regele Nerseh, considerînd că Iranul a fost pus într-o stare de inferioritate față de Imperiul roman, a denunțat acordurile cu Dioclețian și Tîrdat al III-lea din anii 284, 287 și 293, și a început operațiuni ofensive împotriva Mesopotamiei romane și Armeniei. După înfrîngeri inițiale, forțele romano-aimene au zdrobit trupele iraniene, încheindu-se pacea de la *Mifbin* din 298, pe o durată de 40 de ani. Potrivit prevederilor tratatului de pace, Armenia Mare trece sub protectorat roman, iar Tîrdafal III-lea este recunoscut rege al Armeniei reîntregite (cu excepția cîtorva provincii din vest și sud care sînt anexate Imperiului roman). Printre primele măsuri administrative s-au numărat: împărțirea țării în 201 provincii (gavar), recensămîntul terenurilor utile (cadastrul), restabilirea pietrelor de hotar artășesice, reglementarea impozitului funciar și de persoane.

Armenia primului stat creștin. Evenimentul cel mai important din timpul domniei lui Tîrdat al III-lea a fost răspîndirea creștinismului în Armenia, care a dus la proclamarea acestuia ca religie de stat în anul 301. Astfel, *Armenia devine primul stat creștin din lume*, dacă facem abstracție de convertirea personală la creștinism a regelui Abgar al IX-lea (179—214) al micului regat Osroene cu centrul la Edessa, stat elenistic dispărut de mult de pe scena istoriei.

Încă din secolul al II-lea, se semnalează pătrunderea în provincia Taron, la vest de lacul Van și provincia Eghekiath, în nord-vest, a unor misionari creștini de la Edessa, din Asiria, din Cappadocia și Armenia Minor (centre ale creștinismului în Orient). Se presupune că orașul Aștișat din Taron a fost nucleul comunităților primitive creștine armene. Sursele vechi armenesti ale literaturii hagiografice pomenesc de prezența apostolilor Tadeu și Bartolomeu în Armenia la cca. 20 de ani după crucificarea, potrivit tradiției creștine, a lui Iisus Hristos, ceea ce a făcut ca Biserica armeană să se intituleze „Biserică Apostolică”³⁰. La început, ca în întreaga lume antică, creștinii au fost prigoniți de reprezentanții cultelor păgîne și de către autoritățile de stat. Spre sfîrșitul secolului al III-lea și la începutul secolului al IV-lea, atitudinea monarhiei și nobilimii armene s-a schimbat radical față de noua religie.

Istoricii moderni, care au analizat critic acest fenomen, au ajuns la concluzia că orientarea regelui Tîrdat al III-lea și a nobilimii armene spre creștinism a avut un substrat politic, echivalînd cu politica antisasanidă și în general antipersană. Era un reflex de autoconservare a poporului armean față de încercările sasanizilor de a asimila poporul și de a anexa Armenia la Iran. Iată de ce arsacizii armeni și masele largi ale poporului au devenit dușmanii hotărîți împotriva a tot ceea ce provenea din Iran, înțelegînd că tendințele de convertire la zoroastrism înseamnă de fapt subjugarea pe vecie a poporului armean și pierderea identității sale etnice, specifice. Dinastia arsacidă armeană avea nevoie, pe de altă parte, de întărirea puterii centrale monarhice pe baza unei ideologii, care să legitimizeze puterea monarhului. Creștinismul, proclamînd puterea regală ca fiind de origine divină, „din mila lui Dumnezeu”, convenea planurilor lui Tîrdat al III-lea. Însuși sistemul ierarhic al bisericii era apropiat de sistemul monarhiei și oferea un temei ideologic pentru crearea statului unitar centralizat³¹. În orice caz inițiativa lui Tîrdat de a adopta o religie cu o ideologie condamnată și prigonită nu numai în Imperiul sasanid, ci și în Imperiul roman, a fost un act de mare cutezanță, o sfidare a ideologiei oficiale a celor două mari puteri din antichitate, care era, totodată, ideologia orînduirii sclavagiste. Această împrejurare nu a fost lipsită de urmări, ajun- gîndu-se la ascuțirea relațiilor atît cu sasanizii, cît și cu romanii, deși la un sfert de secol după creștinarea Armeniei, și împărații romani au văzut în Biserica

creștină posibilitatea de a o folosi ca instrument pentru întărirea puterii politice a clasei dominante.

•° David Marshall Lang *The Armenians — A people in Exile*, p. 47, Londra, 1981; Girard Didiyan, *Histoire des Armeniens*, p. 135, Toulouse, 1982

⁸¹ Hay joghovrdi Patmuthiun (*Istoria poporului armean*), vol. II, pp. 71—74, Editura Academiei de Științe a RSS Armene, Erevan, 1984.

75

Primul episcop al Bisericii creștine armene a fost ales în perscana lui Grigor (Krikor) supranumit Lusavorici (Iluminatorul), care a trăit în anii 252—325. Acesta provenea din provinciile occidentale ale Armeniei Mari, învecinate cu Cappadocia, fiind inițial hirotonisit episcop de Daranagh, Ekeghiaț și Derdjan de către arhiepiscopul de Cezarea din Cappadocia.

După proclamarea creștinismului religie de stat, Grigor Lusavorici s-a dus în anul 301 din nou la Cezarea, pentru a fi hirotonisit, de astă dată ca arhiepiscopal Armeniei Mari de către mitropolitul creștinilor din acel oraș.

Tradiția Bisericii armene amintește și de legenda semireală a instaurării creștinismului în Armenia și a originii lui Grigor Lusavorici, pornind de la Cronica lui *Agatangelos* din secolul al V-lea. Potrivit acestei tradiții, regele Tîrdat a persecutat inițial pe creștini, martirizînd pe tînerele religioase Hrip-sime și Gaiane, crimă pentru care — spune legenda — a fost transformat într-un porc mistreț și și-a revenit doar după ce s-a convertit la creștinism și l-a eliberat pe Grigor Iluminatorul din închisoarea Chor Virap (actualmente lîngă satul Phokhr Vedi din Republica Armenia, pe amplasamentul vechii capitale Artasat). După cronica sus-amintită, Grigor ar fi fost de origine partă, fiul seniorului Anak, care, la instigarea regelui Persiei, l-ar fi omorît pe regele Tîrdat al II-lea (Chosroy cel Mare), tatăl lui Tîrdat al III-lea. Istoriografia armeană modernă consideră că această versiune apărută relativ tîrziu, are menirea să acorde legitimitate ereditară familiei lui Grigor Lusavorici, ceea ce s-a și realizat practic. Capul bisericii avea rang aproape egal cu monarhul și stăpînea domenii, sate întregi și ateliere meșteșugărești ca și regele. Reprezentanți ai bisericii erau trimiși ca soli ai regelui în străinătate și chiar cu misiuni informative. Pîna la Edictul de la Milan (313), cînd creștinismul a fost tolerat în Imperiul roman, acesta a dus o politică represivă, iar împăratul Maximianus Daia a trimis un corp expediționar în Armenia (311—312) pentru a înăbuși creștinismul, ceea ce nu a reușit. Abia în anul 323 lucrurile s-au limpezit, cînd împăratul Constantin I (cel Mare), în cinstea victoriei sale asupra lui Liciniu, care conducea partea de răsărit a Imperiului roman, a emis un decret, recunoscînd creștinismul drept „singura religie justă”, iar păgînismul „eretism”, deși era tolerat în continuare. Acest act a apropiat Armenia de Roma, atît din punct de vedere politic cît și

cultural și religios.

Deși victoria creștinismului în Armenia, legată de generalizarea orînduirii feudale, a însemnat un progres, trebuie totuși remarcat că sub raportul dezvoltării culturii armene, acest eveniment a avut și aspecte negative. Introducerea lui prin impunere, intoleranța brutală față de alte religii și concepții au avut un efect dintre cele mai nefaste asupra culturii armene. S-au distrus multe din tradițiile culturii și civilizației antice armene³².

Lupta pentru independență a Armeniei Mari. O dată cu mutarea capitalei Imperiului roman la Bizanț (11 mai 330), care a fost rebotezat Constantinopol,

^a M. G. Nersisian [*tay joghovrdi Patmuthiun*, p. 145, Editura Universității din Erevan. 1972.

76 după numele împăratului, interesele Imperiului în Orient au căpătat noi dimensiuni, iar importanța Armeniei, prin poziția sa strategică, a crescut enorm. Dar țara era rîvnită de Șahpur al II-lea, regele Iranului, care a dus o politică expansionistă, denunțînd tratatul de 40 de ani de la Mîțbin (298).

În condițiile cînd cele două mari puteri se pregăteau să reia războiul, Armenia se confrunta cu mari dispute politice, marcate prin conflictele între puterea centrală, cler și partidele pro-roman și pro-iranian.

Arșak al II-lea este un simbol al Armeniei aflate în situația de stat tampon între cele două mari puteri, iar tragismul vieții lui a inspirat dramaturgi și compozitori în literatură și muzică. După ce restabilește relațiile de prietenie cu Imperiul roman și obține eliberarea ostaticilor, Arșak al II-lea normalizează relațiile și cu persii. Ambele imperii fiind prinse în războaie, desfășurate în diferite părți, Armenia se bucură de o perioadă de pace și înflorire economică. La rîndul său, catolicosul Nerses I cel Mare, convoacă o adunare legislativă bisericească (354) la Aștișat, în centrul Armeniei (nord-vest de lacul Van), unde, în afară de probleme bisericești, se hotărăște construirea de așezăminte sociale și de binefacere ca: spitale, leprozerii, aziluri de săraci, școli mănăstirești și hanuri, întreținute din veniturile realizate din domeniile bisericești și dări speciale încasate de la populație. Art. IV din hotărîrile canonice se referă la relațiile dintre stăpîni și iobagi, respectiv servitori. În condițiile ascutirii relațiilor romano-persane, devenea tot mai dificilă păstrarea neutralității între cele două mari puteri. Arșak al II-lea a pendulat între romani și persi, aliindu-se cînd cu unii, cînd cu alții, sau păstrînd o atitudine de expectativă. Ambele părți trimiteau soli la Curtea regelui Armeniei, iar împăratul Constantin al II-lea i-a impus căsătoria cu ruda sa Olimpia, deși Arșak al II-lea era căsătorit cu o prințesă autohtonă, Parandzem (Paranțem). Aceasta din urmă, neîndurînd umilirea la care fusese supusă, a otrăvit-o pe rivala sa prin intermediul

preotului curții.

Situația s-a complicat, ca urmare a păcii capitulare încheiate de împăratul Iovian (363—364) cu perșii, pe o perioadă de 30 de ani (363—393), prin care Armenia era lăsată în voia soartei, iar împăratul se angaja să nu-l sprijine pe Arșak al II-lea, dacă acesta va fi atacat de perși. Pacea încheiată de împărat cu Șahpur al II-lea a fost etichetată de istoricul roman Ammianus Marcellinus (c. 330 — c. 400) drept „rușinoasă”. Avînd în mînă un asemenea tratat de pace, regele Persiei s-a hotărît să se războie pe Arșak al II-lea și să lichideze independența Armeniei. Pentru a-și pune în aplicare planul, el i-a invitat împreună cu comandantul suprem al armatei armenie, Vasak Mamikonian, la o „consfătuire ” la Ctesifon și întrucît regele șovăia, i-a trimis o solie cu o invitație întărită cu cele mai sacre jurăminte zoroastriete. După ce i-a atras în cursă pe cei doi, Șahpur a pus pe călăii săi să-l jupoaie de viu pe Vasak Mamikonian, să-l împăieze și să-l trimită astfel lui Arșak al II-lea, care fusese aruncat într-o închisoare. Acesta a fost omorît sau s-a sinucis la puțin timp după aceea. Asemenea cruzime nu era însă de natură să îngenuncheze poporul armean, care s-a replit în jurul reginei Parandzem, rezistînd perșilor timp de 14 luni. Regina a reușit să-l pună în siguranță pe

77 moștenitorul tronului, prințul Pap (Bab). După căderea forlăreței în care se afla încercuită, regina Parandzem a fost omorîta în chinuri de perși, însă Pap, cu ajutorul împăratului Vales, a reușit să revină în Armenia și să se urce pe tron victorios, ca rege al Armeniei Mari (369). Perșii au fost izgoniți cu sprijinul trupelor armenie și romane, iar Șahpur al II-lea a fost nevoit să-l recunoască pe Pap. Domnia acestuia (369—373) a fost caracterizată de lupta pentru independență a Armeniei. Tînărul rege s-a dovedit o personalitate deosebită, cu o voință fermă și în același timp modest. Participă ca aliat al romanilor în războiul împotriva lui Șahpur al II-lea, pe care-l infringe. Deși a venit la putere cu sprijin roman, el a căutat să-și normalizeze relațiile cu perșii, să elibereze Biserica armeană de dependența față de Roma, să fie mai tolerant față de armenii păgîni. Pap a stabilit titulatura de „Catolicos al Armeniei Mari” pentru patriarh, care nu mai era uns la Cezarea, ci în Armenia și în consecință era independent de Imperiu. A desființat unele așezăminte de binefacere și aziluri de săraci, devenite adevărate cuiburi de paraziți, dînd ordin ca cei apți să fie trimiși la muncă. Totodată, a redus unele privilegii ale clerului cum ar fi, scutirea de serviciul militar, a dispus confiscarea unei părți din pămînturile bisericii și ale clerului sătesc, reducerea numărului preoților și al altor slujitori ai bisericii; de asemenea, a închis mănăstirile de călugărițe, permițîndu-le acestora să se mărite, a admis divorțul și a introdus reforme în beneficiul unor pături sărace ale populației, cum ar fi desființarea dărilor deosebit de

grele — ca zeciuiala.

În același timp, a întărit armata, măbind numărul ostașilor de la 10000 la 90000. Cu această armată a recucerit 17 provincii periferice ale Armeniei, pierdute de Arșak al II-lea. Toate aceste măsuri și îndeosebi cele de politică externă independentă nu puteau să nu displacă romanilor, care au căutat să pună capăt domniei lui Pap. După câteva încercări ce dau greș, romanii reușesc să-l atragă într-o cursă, invitându-l la un ospăț în cinstea lui, unde, în văzul comesenilor îl asasinează.

După uciderea lui Pap, romanii intervin din nou în problemele interne ale Armeniei, așezându-l pe tron pe Varazdat (Varaztad), un nepot de frate al regelui asasinat, care a domnit între anii 374—378. Varazdat era cunoscut ca un atlet puternic; el a participat la cea de-a 291-a Olimpiadă antică, fiind proclamat „olympion” la lupte (după regulamentul olimpiadelor antice, se recunoștea un singur învingător). A fost deci *primul campion olimpic armean din istorie* și unul dintre puținii străini admiși să participe la olimpiadă în Grecia.

Varazdat a urmat drumul parcurs de predecesorii săi. Odată ajuns pe tronul Armeniei cu sprijinul roman, a încercat să ducă o politică independentă, ceea ce i-a atras dușmănia romanilor. Dar nici perșii nu erau mulțumiți de el, pentru simplul fapt că fusese impus de romani. Varazdat a intrat în conflict cu nobilimea armeană pro-romană și îndeosebi cu familia Mamikonian, din care se recruta, prin tradiție, comandantul suprem (sparapet-sbarabed) al armatei armene. După ce un dregător apropiat de rege îl asasinează pe sparapet-ul Mușegh Mamikonian, Varazdat este detronat de fratele celui

78

asasinat, Manuel Mamikonian, înapoiat din prizonieratul perșilor, și se refugiază la romani, fiind apoi exilat în Insulele Britanice.

Întrucât pe linie dinastică nu rămăseseră în țară decât văduva și copiii Arșak și Vaghirșak ai regelui Pap, conducerea țării a fost preluată efectiv de Manuel Mamikonian, în calitate de regent. Această situație a convenit noului rege al regilor sasanid Artășir al II-lea (379—383), care îl considera pe regentul armean drept partizan al orientării pro-persane. În consecință, îl trimite pe solul Suren la el cu drapelul Armeniei și cu coroane pentru cei doi prinți moștenitori, conform unui obicei iranian tradițional.

Totul părea să se desfășoare în cea mai bună înțelegere, numai că Suren a venit însoțit de 10 000 de călăreți perși, chipurile pentru a proteja Armenia de atacurile romane. Manuel și-a dat seama că, în realitate, Suren urma să fie adevăratul guvernator al țării, ceea ce l-a determinat să treacă de partea partidei filo-romane. Apoi, la aflarea veștii despre moartea lui Artășir al II-lea în Persia și a unor certuri dinastice de succesiune, atacă prin

surprindere garnizoana persană, pe care o măcelărește, iar Suren fuge.

Ca urmare a acestor evenimente, se întărește influența romană, iar grija lui Mamikonian înainte de a muri a fost de a-l ruga pe împăratul Teodosiu cel Mare (379—395) să-l protejeze pe tânărul rege Arșak al III-lea (378—387). Împăratul roman însă, după cea zdrobit revolta vizigoților (382), a început în anii 383—384 să ducă tratative secret cu regele Șahpur al III-lea (383—388) al Persiei pentru împărțirea Armeniei.

împărțirea Armeniei între Imperiul roman și Persia.

Sfârșitul secolului al IV-lea a cunoscut un eveniment tragic în istoria statului armean: după o existență de aproximativ șase secole, regatul centralizat al Armeniei Mari a fost sfărâmat, fiind împărțit între cele două mari imperii, Imperiul roman în vest și cel sasanid în est. Prăbușirea statului unitar armean a fost facilitată de dezvoltarea orînduirii feudale timpurii, întărirea puterii economice și politice, atât a nachararilor, cât și a bisericii, care deveniseră stăpîni absoluți ai domeniilor lor, și nu mai plăteau statului dările pe care le încasau de la comune. În aceste condiții, puterea dinastiei arsacide slăbea din ce în ce mai mult.

Tratativele romano-persane, începute în anul 383—384, s-au terminat în 387 (data aceasta este contestată de alți istorici: unii consideră că a fost în 384 sau 385, alții în 389/90). Potrivit înțelegerii dintre împăratul Teodosiu și regele Persiei, Șahpur al III-lea, Armenia este împărțită, fiecare parte căutînd să obțină provinciile cele mai bogate sau de importanță strategică, Persia asigurîndu-și trei pături din teritoriul Armeniei, iar Bizanțul numai o pătrime. Acest act nu a fost în interesul politic al Imperiului și în perspectiva istorică s-a dovedit a fi profund dăunător pentru însăși supraviețuirea Imperiului Roman de Răsărit (Bizanțul) în fața invaziilor arabe, turcești, mongole.

Linia de despărțire mergea de la Karin (Theodosiopolis-Erzurum), în nord, pînă la Amida în sud. Provincia *Bardzâr Haykh* (Armenia de Sus, care a trecut la romani, s-a numit *Armenia Interior* sau *Armenia Maior*, iar Safene, *Armenia quarta*, împărțită în cinci satrapii. Arșak al III-lea a rămas,

79 pînă la moartea sa, rege al Armeniei de Sus, care cuprindea Valea Eufratului Superior, avînd ca centru administrativ Cermes. În partea orientală, care a trecut la Persia și pe care romanii au început s-o numească *Persarmenia*, a domnit în continuare regele *Chosrov al III-lea*. După moartea lui Arșak al III-lea în partea bizantină, romanii nu au mai numit alt rege armean. În această situație, Chosrov al III-lea, cîștigînd de partea sa pe *nachararii* din Armenia romană, l-a rugat pe împărat să-i încredințeze și această parte a Armeniei, angajîndu-se să plătească cu conștiinciozitate dările încasate. O perioadă, Chosrov a domnit astfel și asupra părții persane și asupra celei romane a Armeniei, considerîndu-se vasal,

atît al împăratului, cît și al regelui Persiei. Politica de apropiere față de împărat a provocat nemulțumirea lui Șahpur, care l-a arestat, numind în locul lui pe regele *Vramșapuh* (Vramșabuh, 388 —414) tot din dinastia arsaidă, menținîndu-1, totodată, pe scaunul său pe catolicosul *Sahak Parthev* (Sahag Bartev), ultimul descendent al familiei lui Grigor Iluminătorul. La început, și regele Vramșapuh a domnit asupra celor două părți ale Armeniei. Pentru a-și menține influența în Armenia, perșii au încercat să domine Biserica armeană cu ajutorul clerului siriatic, profitînd de faptul că liturghia din bisericile armene se ținea în limba siriacă și textele bisericești erau tot în această limbă, pînă la inventarea alfabetului armean.

După moartea lui Arcadiu, Theodosiu al II-lea (408 —450), deși a păstrat aceleași relații prietenești cu regele Vramșapuh, nu i-a mai încredințat domnia asupra părții occidentale a Armeniei, numind în loc un *Comes Armeniae* apoi un *Magister Militum per Armeniam*. Astfel, începînd din anul 408, regele Vramșapuh a domnit numai asupra părții răsăritene a Armeniei, care și-a păstrat identitatea națională și datorită faptului că în jurul regelui și al catolicosului Sahak Parthev s-au aliat forțele patriotice, iar Biserica armeană, în condițiile slăbirii forțelor politice din Armenia, a început să joace un rol mai important în viața poporului armean.

După împărțirea Armeniei între cele două puteri, mase mari ale populației armene au rămas în afara celor două părți ale țării. Astfel, provincia Gugarkh (Kukarkh) din nordul țării, a trecut sub dominația regatului iberian (Georgia de azi) care era, la rîndul său, un stat vasal al perșilor. Provinciile Utik, și Artach, denumite ulterior, începînd din sec. al XIV-lea, de către turci și tătari, Karabagh și a cărei populație era exclusiv armenescă, au trecut la Regatul alban (aghuan) din Caucaz. Provinciile de sud (la frontiera cu Mesopotamia) care au fost despărțite de Armenia, aveau populație mixtă. Astfel, în Aghdznik, Corduene (Korduk), Nor Șirakani, Țara mezilor, trăiau alături de armeni, arameeni creștini, arameeni păgîni, siriaci (asirieni), perși, evrei.

Armenia bizantină era mai omogenă din punct de vedere etnic; numai în sud locuia un mare număr de arameeni și siriaci.

În urma reîmpărțirilor administrative, în partea bizantină a Armeniei, *Armenia Minor*, care fusese unită cu provincia romană Cappadocia, a fost separată din nou în timpul împăratului Dioclețian (284—305) și alipită la

regatul Armeniei Mari. În timpul lui Theodosiu I, *Armenia Minor* a fost împărțită în două provincii separate: Armenia Primă sau Armenia de Sus cu capitala la Sebastia și Armenia Secundă sau Armenia Inferioară cu capitala la Melitine. În partea bizantină a Armeniei au rămas și unele ramuri ale dinastiei arsaidice, care

aveau domenii în provinciile ocupate de romani. Reprezentanții acestor familii au avut mare influență la curtea bizantină, ocupînd funcții înalte și beneficiind de privilegii și onoruri. În *Armenia interior* deținea mari domenii și familia Iluminătorului, pe care, după moartea lui Sahak Parthev (438), a moștenit-o familia Mamikonian, care a avut, de asemenea, o poziție puternică la curtea bizantină.

Spre deosebire de partea bizantină a Armeniei, partea persană a rămas încă 40 de ani sub domnia regilor armeni din dinastia arsacidă. Pe cuprinsul teritoriului Armeniei Mari a continuat lupta pentru eliberarea sa de sub dominația străină. În fruntea luptei de rezistență se situau regele Vramșapuh și catolicosul Sahak Parthev (Sahag Bartevev).

5. Inventarea alfabetului armean

Nefind mulțumiți numai cu împărțirea teritorială, atît bizantinii, cît și persii au început să ducă o politică de asimilare a poporului armean, în vest, bizantinii căutau să impună această politică prin biserică și prin reprezentanții aristocrației, care-și primiseră educația în limba greacă. Folosind aceste pîrghii, imperiul urmărea să asimileze partea Armeniei care trecuse în stăpînirea sa.

Și în partea persană se încerca același proces, avîndu-se în vedere că, în trecut, religia păgînă a armenilor fusese apropiată de cea a persilor, iar creștinismul nu se consolidase încă în Armenia, el fiind impus de curtea regală și unii nobili.

Păturile conducătoare, regele, catolicosul, intelectualitatea și masele populare patriotice erau conștiente de pericolul care amenința existența poporului armean³³. În această situație, a căpătat o importanță istorică religioasă și culturală deosebită necesitatea creării unui alfabet național și dezvoltarea pe această bază a învățămîntului, literaturii și științei cu un caracter propriu. Meritul principal al acestei opere revine lui *Mesrop Mașto/h* și catolicosului Bisericii armene, Sahak Parthev, care l-a susținut și a contribuit apoi personal, prin traduceri, la îmbogățirea culturii armene. Dintre cele 15 alfabete existente în lume, sînt rare cazurile cînd istoria să fi reținut

³³ H. G. Jamkocian, A. G. Abrahamian. S. T. Melik-Bachșian, S. P. Poghosian *Hay joghovrdi patmuthiun (Istoria poporului armean)* vol.II, pp. 319—328, Editura Universității din Erevan, 1975.

alfabetului armean. Cine era Mesrop Maștoth?

Personalitatea sa ne este cunoscută din scrierile a trei autori armeni din secolul al V-lea: istoricul *Koriun*, elevul lui Maștoth, care, la moartea dascălului său a scris o biografie a acestuia (prima operă literară originală scrisă în limba armeană), precum și istoricii *Movses Chorenathi* și *Ghazar (Lazar) Pharpethi* (Pharbeți).

Din relatările contemporanilor, se știe că *Mesrop Maștoth* s-a născut în anul 361, în provincia Taron, satul Hațik sau Hațekat din vestul lacului Van, fiul lui Vardan (se presupune că ar fi fost din nobilimea armeană). A primit educație într-o școală de limbă greacă, probabil la Antiohia, în celebra școală a lui Libaanios, unde au învățat și alți cărturari și teologi de seamă ai secolului ca: Ioan Gură de Aur, Bazil din Cezarea, Grigore din Na-zianz, Ghevond Haykazîn și alții. După ce și-a terminat studiile, tânărul Maștoth vine la Vagharșapat, unde devine ofițer la curtea arșacidă și apoi secretarul regelui Vramșapuh. În această calitate, el cunoaște pe dregătorii curții, reprezentanți ai nobilimii și bisericii. După scurt timp însă nu se știe din ce motive, el se călugărește și pleacă în provincia Goghth, unde mai persista păgânismul, pentru a duce activitate misionară. Venind în contact cu poporul, el a ajuns la concluzia că fără o scriere proprie, poporul armean este sortit pieirii, prin asimilare. Totodată, el și-a dat seama că nici creștinismul nu va putea fi răspândit în mase, dacă scrierile religioase nu vor fi aduse la cunoștința populației în limba vorbită de ea, ceea ce necesita, de asemenea, inventarea unui alfabet propriu și traducerea scrierilor creștine în limba națională. Din datele transmise de istoricii epocii, Maștoth a fost acela care a luat inițiativa creării unui alfabet propriu, reușind să-și asocieze pe catolicosul Sahik Parthev. Apoi, amândoi s-au prezentat la regele Vramșapuh, expunându-i planul lor, care a fost aprobat de acesta. Regele a precizat, cu acest prilej, că a văzut la episcopul Daniel Sirciacul din Mesopotamia un alfabet creat pentru limba armeană. În consecință, aceste litere au fost aduse în Armenia și experimentate cu un grup de elevi, însă s-a constatat foarte repede că ele nu corespundeau pentru redarea bogăției fonetice a limbii armenice. Renunțându-se la ideea folosirii unui alfabet gata elaborat, s-a hotărât trimiterea lui Mesrop Maștoth, cu un grup de elevi, în Asiria, cu misiunea de a studia alfabetele popoarelor străine, a se consulta cu învățații greci și siriaci, pentru a crea un alfabet propriu și a pregăti traducători din limbile străine. Maștoth lasă o parte din elevii săi la Edessa, pentru a învăța limba siriacă (limbă vorbită în nord-vestul Mesopotamiei și aparținând ramurii răsăritene a limbii arameice-n.a.), iar cealaltă parte o trimite la Samosat, pentru a se perfecționa în limba greacă. El însuși rămâne la Edessa, unde creează alfabetul armean, împreună cu semnele grafice, corespunzând fiecărei foneme, fiecărei nuanțe a limbii armenice vorbite, în timpul său, în capitala țării, Vagharșapat. Fiecărui sunet corespunde o literă cu excepția vocalei *u* care este

exprimată, ca și în alfabetul grecesc, prin două litere, *o* și *w* sau în franceza modernă (*o* plus *u*).

82

În total, alfabetul creat de Maștoth avea 36 de semne, la care s-au adăugat ulterior încă două: *o* rotund și *f*, pentru a reda cuvinte străine. Astfel, în prezent el are 38 de semne, din care 29 de consoane, adaptate tuturor nuanțelor sistemului fonetic armean, 6 vocale: *a*, *o* (de două feluri), *u*, *e* (de două feluri), *i*, *â* și două semi-consoane: *w* și *y*. În unele dialecte există și sunetele *o* și *u* fără a avea însă caractere corespunzătoare. Se scrie, ca și greaca sau latina, de la stînga la dreapta.

Simplitatea și precizia acestui alfabet, precum și numărul mare de caractere, fac ca el să poată fi adaptat la sistemul fonetic al multor limbi moderne. De pildă, limba română poate fi redată cu multă fidelitate în alfabetul armean, în Turcia a existat în secolul al XIX-lea o întreagă literatură și presă scrise în limba turcă cu caractere armenesti, literatură citită nu numai de armenii din Turcia, ci și de intelectualii turci, care întâmpinau dificultăți în însușirea alfabetului arab neadaptabil perfect la sistemul fonetic turcesc. Și în Țările Românești au apărut la armeni documente și corespondență scrise în limba română sau în limba turcă cu alfabet armean. Perioada creării alfabetului armean este așezată de filologi între 392—406 după Hristos, neputîndu-se preciza mai exact, din cauza deteriorării unor cifre din manuscrisele vechi. Majoritatea istoricilor înclină să considere anul 405 ca anul definitivării alfabetului și al înapoierii lui Maștoth în patrie, cu misiunea. îndeplinită în mod strălucit. Din relatările elevului său Koriun, în *Viața lui Maștoth*, rezultă că oficialitățile, biserica, intelectualitatea patriotică și, în general, societatea armeană a epocii și-au dat seama de însemnătatea creării alfabetului armean pentru păstrarea ființei naționale. Maștoth a fost întâmpinat la intrarea în Vagharșapat de rege, nobilime, cler, și practic, întreaga populație a capitalei, într-o atmosferă de însuflețire și bucurie generală, iar ziua aceea a fost proclamată sărbătoare națională.

Pe lângă erudiția sa excepțională, Maștoth a dovedit și un talent organizatoric deosebit, pornind la alfabetizarea întregului popor, pentru a-i înlesni accesul la cultură și la scrierile creștinești, ceea ce este în sine o realizare de mare cutezanță intelectuală și politică pentru începutul secolului al V-lea, cînd țara era subjugară de perși.

Mesrop Maștoth a trecut și în partea ocupată de Bizanț, încercînd să deschidă școli și aici, dar s-a izbit de rezistența autorităților locale, care urmăreau asimilarea populației armenesti, folosind în acest scop școli grecești. Maștoth nu s-a lăsat dezarmat. El s-a dus la Constantinopol, s-a prezentat la împăratul Theodosiu al II-lea și la patriarhul Attikos, reușind să-i convingă și să obțină

aprobarea în vederea deschiderii de școli armenesti și în teritoriul ocupat de Bizanț. în felul acesta s-a asigurat pe întregul teritoriu al celor două părți ale Armeniei aceeași limbă literară, păstrându-se unitatea culturală a poporului armean.

Potrivit celor relatate de istoricul Koriun, Maștoth este creatorul unui alfabet și pentru georgieni (iberi sau gruzini), precum și pentru albanii (agh-vani, popor din Caucaz dispărut în Evul mediu de pe scena istoriei). El a

83 murit la 17 februarie 440, fiind înmormântat în comuna Oșakan (20 km nord-vest de Erevan), devenită loc de pelerinaj pentru armenii din întreaga lume.

La dezvoltarea scrierii și literaturii armenie au contribuit în mare măsură mănăstirile și școlile mănăstirești. După reforma introdusă de mitropolitul Bazil din Cezarea cu privire la obligativitatea ce o aveau călugării din Cappadocia de a efectua o muncă fizică sau intelectuală în colectivități religioase și Biserica armeană a introdus o reformă similară, în secolul al IV-lea, organizând încă de pe timpul catalicosului Nerses cel Mare (tatăl Catalicosului Sahak) o viață monahală bazată pe aceleași principii. Totodată, mănăstirile armenesti capătă un caracter pronunțat național, prin deschiderea de școli anexe cu predare în limba armeană. Pe de altă parte, atât efectuarea de traduceri, cât și crearea de opere literare, teologice și științifice originale se concentrează în aceste mănăstiri.

Făurirea unei literaturi beletristice și științifice originale a reprezentat în istoria poporului armean o armă mai puternică de rezistență și supraviețuire decât orice armată, permițând, chiar în condițiile grele de pierdere a independenței naționale și a unui stat propriu, timp de secole întregi, păstrarea unității și identității naționale.

6. Luptele pentru independență. Bătălia de la Avarayr

După moartea regelui Vramșapuh (414), de al cărui nume rămîne legată marea revoluție ce a avut loc în cultura armeană, pe tronul Armeniei au fost instalați cîțiva regi de origine străină, pînă la înscăunarea unui rege autohton, în persoana lui Artășes (422-428). Sasanizii nu renunțaseră însă la vechiul lor plan de a desființa dinastia arsacidă din Armenia și, profitînd de tendințele centrifuge ale *nachararilor* armeni, cărora le-au promis că, o dată cu înlăturarea regelui le vor preda întreaga putere, l-au detronat pe Artășes (428) și au pus capăt astfel regatului armean și dinastiei arsacide. Dar nici puterea n-au predat-o nobililor armeni, ci au

numit un *tnarzpan* (guvernator) persan, ceea ce a ascuțit contradicțiile dintre feudații armeni și regele Persiei, care tindea să transforme Armenia într-o simplă provincie persană. Este adevărat totuși că unele dregătorii ca, cea de *sparapet* (comandantul suprem al armatei armene) și cea de *hazarapet* (șef de guvern și responsabil cu strângerea dărilor) s-au păstrat în mâinile nobililor armeni.

O problemă ce rămânea nerezolvată pentru sasanizi era cea a bisericii considerată o organizație antistatală, avînd în vedere că zoroastrismul fusese proclamat religie de stat în Persia. Yezdegerd I socotea, că atîta timp cit armenii vor păstra creștinismul, vor fi aliați naturali ai Bizanțului creștin, principalul inamic al Persiei; de aici numeroasele încercări ale sasanizilor de a-i converti pe armeni la religia lor, ce urma a fi folosită, la rîndul ei, ca instrument ideologic, pentru dominația persană în Armenia. Pe de altă **84** parte, ceea ce îi neliniștea pe regii Persiei era faptul că, după desființarea dinastiei • arsadice, biserica își asumase într-un fel rolul acestei dinastii, devenind o puternică pîrghie, pentru păstrarea forțelor centripetale, a unității poporului armean și punînd cele două părți ale Armeniei sub autoritatea spirituală a catolicosului. Totodată, unind întreaga Armenie Mare sub păstoria sa, biserica a trezit timpuriu conștiința poporului, privind, comunitatea intereselor sale naționale, și a determinat hotărîrea capilor bisericii armene de a deveni independenți față de Bizanț și biserica universală, de a avea o biserică autocefală, națională. În felul acesta, Biserica armeană a contribuit la lupta poporului armean împotriva dominației străine.

Sasanizii i-au permis catolicosului Sahak Parthev să se înapoieze în patrie, însă i-au redus simțiter puterile, trimițînd o dată cu el pe episcopul, siriatic Șmuel.

La moartea lui Sahak (439), istoricul Movses Chorenathi a scris: „Deși Sahak Parthev s-a născut muritor, a lăsat o amintire nemuritoare”.

O dată cu urcarea pe tronul Persiei a lui Yezdegerd al II-lea, situația Armeniei s-a înrăutățit. Pentru războaiele purtate în Asia Centrală și împotriva hunilor, care năvăleau dinspre Caucaz, a ordonat să se recruteze scldați nu numai din Iran, ci și din țările creștine subjugate, în special din Armenia. Aceste țări rămîneau astfel fără apărare, în timp ce trupele lor se găseau angajate în lupte, departe de hotarele țării. Forțele armene și în general creștine (inclusiv cele georgiene și albane) erau trimise în locurile cele mai periculoase, unde sufereau pierderi grele. Aceste practici, împreună cu dările spoliatoare, care semănau mai mult a jaf, au provocat mari nemulțumiri în rîndul nobilimii, dar și al țărănimii. Starea de spirit antipersană și antizorocastă a ajuns la culme atunci cînd *hazarapetul* Mihrnerseh a trimis nobililor armeni decretul prin care se impunea convertirea la zoroastrism, cu concluzia din scrisoarea însoțitoare, cum că, în cazul convertirii

armenilor, le vor urma exemplul și georgienii și albanii. Pentru a întocmi un răspuns, se convoacă o adunare cu reprezentanții din toate provinciile Armeniei, la care participă 17 prinți și 17 episcopi. Cei prezenți erau conștienți de însemnătatea momentului, pentru apărarea identității poporului armean și a patriei sale, de superioritatea lor morală și culturală. Ei și-au exprimat părerea că decretul de convertire este rodul lipsei de instruire și cunoștințe. Istoricul *Eghise*, contemporan al evenimentelor, scrie în acest context: „Orbul este lipsit de razele soarelui, iar incultul de posibilitatea de a-și trăi viața integral. E preferabil să fii orb de vedere, decît orb cu spiritul. După cum spiritul este superior trupului, tot așa vederea spiritului este superioară vederii organice”. Participanții la adunare erau însuflețiți de asemenea idei umaniste și progresiste. Ei au respins zoroastrismul, considerată o religie puerilă, afirmînd că problemele legate de libertatea de conștiință nu pot fi impuse cu forța, că nu sînt dispuși să-și schimbe credința și dacă e nevoie să moară pentru credință și patrie, sînt gata s-o facă. Ei trimit o scrisoare în acest sens, care provoacă furia regelui și a nobililor persani. Yezdegerd al II-lea îi invită pe toți nobilii din Armenia, Georgia (Gruzia) și Albania (caucaziană n.a.)- **85**- să S3 prezinte la Ctesiphon, unde îi amenință cu execuția, dacă nu se convertesc (450). În fața acestor amenințări brutale, reprezentanții celor trei țări creștine se hotărăsc să accepte de formă convertirea, decisi ca, odată ajunși în patrie, să organizeze rezistența. Sparapetui Vardan Mamikonian a acceptat cu reticență această concesie, chiar dacă era o stratagemă. Odată înapoiți în patrie, împreună cu 700 de magi (preoți zoroastriști) și soldați persani, ei au întâmpinat ura populației care s-a răsculat în mod spontan, necunoscînd intențiile reale ale nachararilor. După cum se exprimă Eghise, răsculații erau hotărîți ca: „Fratele să lupte împotriva propriului frate, dacă acesta trădează legămîntul față de preceptele lui Dumnezeu; tatăl să nu-și cruce fiul, iar fiul să nu aibă considerație față de părintele ce-și încalcă onoarea; soția să lupte împotriva soțului, iar servitorul să-și înfrunte stăpînul”. Au ieșit la Jpjtă bărbați și femei, tineri și bătrîni.

Răsculații au măcelărit garnizoanele persane, izgonind pe magii și funcționarii persani. Curînd, însă, lucrurile se lămuresc: nachararii, în frunte cu sparapetui Vardan Mamikonian preiau comanda răsculaților. Lor li se alătură, cu multe rezerve și oscilări, însuși *Vasak Siuni*, de naționalitate armeană, numit de persani *marzpan* al Armeniei. Trupele de răsculați ocupă toate punctele strategice ale țării. Totodată, ele caută să-și asigure aliați, adresîndu-se în primul rînd „împăratului creștin” al Bizanțului care refuză să-i sprijine, fiind ocupat cu luptele la Dunăre împotriva „barbarilor”. Numai hunii din nordul Caucazului au promis să sprijine lupta împotriva Persiei. Pentru a face legătura cu ei, Vardan Mamikonian lichidează garnizoanele persane care apărau trecătorile prin Caucaz, fără să reușească totuși să obțină sprijinul

hunilor. La cererea expresă a regelui Persiei, împăratul bizantin Marcian se angajează chiar solemn să nu ajute pe răsculații armeni. La aceasta se adaugă trădarea lui Vasak Siuni, care se retrage din armata răsculaților, predând o seamă de puncte de sprijin trupelor persane în Cîmpia Araratului și atrăgînd de partea sa pe unii nacharari șovăielnici. Mamikonian nu s-a lăsat însă intimidat, ci și-a adunat forțele și pe nachararii patrioți la Artașat, unde a format un nou guvern sub conducerea sa, proclamînd independența Armeniei. Oastea răsculaților, compusă din 66 000 de luptători, recrutați din toate păturile populației, inclusiv din clerul creștin, animată de un puternic sentiment patriotic, a pornit spre sud, pentru a întîm- pina armat? perima pe cît posibil în afara granițelor țării. Dar aceasta pătrunsese ueja în Armenia și ciocnirea între cele două forțe a avut loc în Cîmpia Avarayr, pe malul rîului Tighmut, la sud de Nachceavan, în ziua de sîmbătă 26 mai 451. Armata persană, sub conducerea lui Mușkin Nisala vurt, număra. 80—90 000 de soldați bine instruiți, însoțiți de 13 elefanți de luptă. Evenimentul este consemnat în opera istoricilor vremii, Ghazar (Lazar), Pharpethî (Pharbeți) și Eghișe. Acesta din urmă își intitulează lucrarea *Războiul armenilor*. După succesele inițiale, cînd tr 'pele persane încep să se retragă, o defecțiune în dispozitivul oștirii armene dă posibilitatea forțelor persane să contraatace cu sprijinul elefanților. în lupta aprigă ce se încinge «cad 1036 de ostași și nacharari armeni în frunte cu comandantul armatei, **.86**

Vardan Mamikonian (Vartan Mamigonian), iar persanii pierd 3544 de oameni. Oastea armeană s-a retras, dar și-a păstrat puterea combativă. Mult istorici contestă că ciocnirea dintre cele două armate de la Avarayr a fost o. victorie pentru persani, bazîndu-se pe relatarea detaliată dată de Eghișe, care, după ce descrie în mod poetic, cu multă plasticitate, situația cîmpului de luplă după bătălie și starea de spirit a diverselor categorii de ostași, trage următoarea concluzie: „Nu au fost învingători și învinși, ci, ieșind la luptă, vitejii centra vitejilor, ambele părți au suferit înfrîngere”.

De fapt, după bătălia de la Avarayr a urmat un război de partizani,, purtat de întregul popor împotriva cotoptitorilor persani, ceea ce a dus pînă la urmă la renunțarea planurilor de convertire la păgînism a armenilor și la recunoașterea din partea sasanizilor a libertății cultului creștin în Armenia, și implicit a păstrării identității naționale a poporului aimean.

Această pagină din lupta penlru libertate s-a imprimat atît de adînc în? conștiința națională a armenilor de pretutindeni îneît pînă astăzi încă, după peste 1 SCO de ani de la acel eveniment memorabil, ziua luptei de la Avarayr este comemorată în fiecare an ca o sărbătoare națională. „Sărbătoarea Vardanienilor” (Vartananț Ton-Dcn), iar biserica a proclamat victimele bătăliei „martiri” și pe Vardan Mamikonian „sfînt”.

Epilogul răscoalei din 450—451, deși în general favorabil pentru poporul; armean, din punct de vedere național, a fost tragic penru majoritatea capilor răsculaților. 37 de nacharari și 8 clerici, luați prizonieri în bătălia de la Avarayr, au fost deportați în locuri îndepărtate din Iran. După câțiva ani, unii dintre clerici au fost executați, altora li s-au tăiat urechile și au fost trimiși la muncă forțată. Marzpanul Vasak Siuni a fost destituit, judecat la Ctesiphon și executat pentru trădarea intereselor persane, la începutul răscoalei. În istoria poporului armean a rămas însă ca o figură de trădător de patrie și neam.

Drepturile cucerite de răsculații armeni nu au avut o viață lungă, întrucât regele Feroz, care a urmat tatălui său Yezdegerd în anul 459, în mare parte cu ajutorul nachararilor armeni, și-a încălcat promisiunile făcute acestora și a reînceput politica de opresiune și prigoană. Aceasta a făcut ca poporul să se răscoale din nou, de astă dată sub conducerea sparapetului Vahan Mamikonian și a nachararului Sahak Bagratuni. Lupta, care a durat trei ani (482—484), în alianță cu Georgia, a fost victorioasă. La aceasta s-a adăugat înfrângerea armatei persane în Asia Centrală, în ciocnirile cu hunii și omorîrea regelui Peroz. Urmașul său, Vologeses (484—491), sub presiunea înfrîngerilor suferite pe toate fronturile și cu forțele armate slăbite, a acceptat să încheie un tratat de pace cu răsculații armeni în condițiile cerute de aceștia și anume: 1) încetarea oricărei prigoane împotriva creștinismului în Armenia; 2) Respectarea orînduirii feudale din Armenia și a drepturilor și privilegiilor nobililor; 3) Nachararii armeni recunosc numai suzeranitatea personală a regelui Persiei, fără intermediul altor persoane (aluzie la marz- pan).

87

Bilantul răscoalei din 481—484 a fost mai pozitiv decât cel al răscoalei din 450—451, întrucât Armenia a fost recunoscută ca țară semi-independentă, autonomă. Ea și-a păstrat identitatea sa politică și posibilitățile de dezvoltare economică și culturală. Armenia feudalo-princiară (Tanutirakan- Danudiragan) a avut o existență relativ scurtă (450—509). În această perioadă, au avut loc sciziuni dogmatice în Biserica Creștină, care au fost exploatare pe plan politic, atât de Imperiul bizantin, cât și de Persia sasanidă. În anul 451, când poporul armean se răsculase împotriva dominației persane și ducea o luptă aprigă pentru existență națională, pe malul asiatic al Bosforului, la Calchedon, a avut loc cel de-al patrulea Conciliu universal al Bisericii Creștine, care a dus la sciziunea dintre *monofiziți* (cei care susțineau că în Iisus Hristos există o singură natură, atât divină, cât și umană sau că Hristos este el însuși Dumnezeu cu față umană) și *diofiziți* (care susțineau că în Hristos există două naturi una divină și alta umană). Diofiziții, susținuți de împăratul Marcianus, au învins, declarînd pe monofiziți

„eretici”. Armenii, georgienii și albanii, care nu participaseră la conciliu, dar care simpatizau cu monofiziții, ca și coptii și siriaccii, au fost, de asemenea, etichetați „eretici” față de Biserica bizantină considerată „ortodoxă” sau calchedoniană. O dată cu victoria diofiziților, a început prigoana împotriva monofiziților din Imperiul bizantin. Sub această mască scolastică, se ascundea tendința de dominație universală a Bizanțului, iar popoarele asuprite de bizantini, în provinciile orientale, duceau lupta de eliberare sub mantia monofizitismului. Persia, la rîndul ei, pentru a se contrapune Bizanțului, a recunoscut oficial nestorianismul⁶⁵ drept cult unic al creștinilor ce trăiau pe teritoriul ei. Armenii, georgienii și albanii au trebuit să ducă lupta de existență națională pe două fronturi: împotriva Bizanțului și a diofizitismului susținut de acesta, precum și împotriva Persiei și a nestorianismului.

Armenia bizantină. După cum s-a arătat mai sus, prin tratatul semnat în anul 387 între Imperiul roman de răsărit și Persia, 1/4 din teritoriul Armeniei a trecut la Imperiu, cunoscut ulterior sub denumirea de Bizanț. Dominația bizantină în Armenia a luat forme din ce în ce mai opresive și spoliatoare, în asemenea măsură, încît abuzurile funcționarilor bizantini, dările grele, războaiele nesfîrșite au determinat țărănimia să-și părăsească pămînturile și să se refugieze la orașe, în special la Constantinopol, pentru a-și asigura existența.

Domnia împăratului Iustinian I 527—565 a fost caracterizată prin tendința de expansiune și refacere a Imperiului roman. În timpul domniei lui, Bizanțul capătă din ce în ce mii mult caracterul unui stat grecesc, limba greacă înlocuind treptat limba latină în administrație și ca limbă de cancelarie, datorită predominanței populațiilor elene sau elenizate din Orient. Atenția lui Iustinian s-a îndreptat, la început, spre Occident. După lupte grele, generalul de naționalitate armeană *Narses*, a reușit să izgonească definitiv pe ostrogoți din Italia (552—555), el însuși devenind vice-rege al Italiei, în timp ce un alt general armean, *Artavan Arșakuni*, a cucerit Africa de Nord, izgonind pe vandali. În urma războaielor purtate în Bazinul mediteranean, suprafața imperiului s-a dublat. Această expansiune continuă trebuia să ducă la ciocniri și cu Persia, care aveau loc adesea pe teritoriul Armeniei, cu sorți schimbători de izbîndă, pentru o parte sau cealaltă. Politica opresivă bizantină în Armenia a dus și la răscoale ale populației, precum și la comploturi pentru asasinarea lui Iustinian și a generalului *Belizarie*, susținătorul său (539—540). Armenia bizantină a rămas, însă, în ■continuare sub stăpînirea imperiului,

65 **Doctrină religioasă creștină care susține că trebuie să se recunoască în Hristos două persoane, individualități, așa cum se disting două naturi.**

fiind împărțită în patru părți, conduse de guvernatori de obicei armeni, cum au fost: Toma, Hamazasp, generalii Guzes, Sittas (Ursikios), Akakios, care serveau cu fidelitate pe împărat și la nevoie reprimeau chiar mișcările insurecționale ale populației. Politica bizantină de strămutare a populațiilor eterogene ale imperiului dintr-o parte în alta a Bizanțului a avut consecințe nefaste asupra unității teritorial-naționale a poporului. Mulți armeni au fost smulși de pe pământurile lor și duși în Balcani și în alte țări occidentale. Trupe și comandanți armeni erau folosiți în războaiele Imperiului, ca trupe de elită. Pentru a lovi în puterea nobilimii armene, a fost desființată moștenirea ereditară pe linie bărbătească, care era menită să împiedice fărâmițarea pământurilor și slăbirea bazei materiale a familiilor nobiliare. Iustinian a desființat acest drept, pe motiv că încalcă dreptul roman și nedreptățește pe femei. La aceasta se adăuga folosirea nobililor în serviciul Imperiului, departe de patria lor, împiedicând astfel organizarea și conducerea unor eventuale răscoale.

Luptele de eliberare împotriva Persiei și Bizanțului. Politica opresivă dusă atât de Persia, cât și de Bizanț, a provocat și în cursul secolelor VI—VII numeroase răscoale ale armenilor împotriva dominației străine, răsculații căutând să se alieze când cu unul din cele două imperii împotriva celuilalt, când cu terțe țări aflate în conflict cu una din cele două mari puteri. Politica lui Iustinian de asimilare forțată și încercările de subordonare a Bisericii armene față de Biserica bizantină calchedoniană a dus la ostilitatea armenilor împotriva Bizanțului, care, cu scurte împăcări sau alianțe comune împotriva Persiei, a durat în tot cursul evului mediu.

Pentru a-și afirma independența față de presiunile ideologice venite din ambele părți, în anul 554 a fost convocată la Dvin, sub președinția catolicosului Nerses al II-lea Bagrevandeti (Pakrevanteti), o adunare generală a clerului, nobilimii și a reprezentanților altor pături ale populației, cu care prilej a fost anatemitizat atât calchedonismul cât și nestorianismul. Se pun bazele autocefaliei Bisericii armene, care va avea un rol național din ce în ce mai mare în secolele următoare. Pe aceeași linie de afirmare națională, s-a hotărât data de început a calendarului armean anul 551 după Hristos. Atitudinea anti-calchedoniană a Bisericii armene era și pe placul sasanizilor, care au încercat să o câștige de partea lor, dându-i dreptul de a încasa dările de la populație, în locul nobilimii armene.

Atitudinea binevoitoare a curții regale persane era însă în contradicție cu comportarea marzpanului persan, în special a lui Suren Vișnaspi și a magilor care au continuat să construiască

temple păgîne în Armenia persană, să oprească poporul, să ducă o viață de desfrâu, să comită violuri, să atenteze la onoarea familiilor armene, să practice obiceiuri zoroastriaste abjecte ca aceea a căsătoriei dintre părinte și fiică etc.

7. Invazia arabă

Triburile arabe din Peninsula Arabia care, pînă în secolul al VII-lea, nu au jucat un rol în evenimentele istorice din Orientul apropiat și mijlociu, s-au activat începînd din anul 611, cînd reformatorul religios Mahomed a întemeiat și a predicat religia musulmană, unindu-le în jurul acestei religii. Din anul 632, profitînd de slăbirea forțelor bizantine și persane, în urma nesfârșitelor războaie dintre ele și de sciziunea din sînul Bisericii creștine, arabii au cucerit în scurt timp Mesopotamia inferioară și superioară, Siria, Palestina, Egiptul, Persia, iar în anul 640 au pătruns și în Armenia, înaintînd pînă la capitala Dvin (Tvin). Luptele dintre arabi și bizantini pentru dominația asupra Armeniei s-au desfășurat timp de 53 de ani, pînă ce, în anul 693, arabii și-au stabilit hegemonia pînă la Munții Caucaz.

În perioada de decadentă a regatului sasanid, au început să se afirme în Armenia prinții din familia Bagratuni (Pakraduni) și cei din familia Rîștuni (Rîșdunl), în timp ce puterea mamikonienilor slăbise.

Astfel, în 639, Theodoros Rîștuni a unit partea persană și cea bizantină a Armeniei, care a devenit un principat autonom sub conducerea sa. El și-a luat titlul de principe și comandant suprem al Armeniei reunificate, stabilindu-și sediul pe insula Agthamar din lacul Van. În anul 649, împăratul Heraclios al Bizanțului l-a recunoscut pe Theodoros Rîștuni în calitate de principe. Lucrurile au început însă să se complice pentru acesta, datorită situației militare nefavorabile din Armenia, unde, nemaexistînd trupe bizantine, armenii erau lăsați în voia soartei, în fața amenințărilor arabe. Luînd în considerare conjunctura creată, Rîștuni a preferat să ajungă la un *modus vivendi* cu arabii și a încheiat, în 652, un tratat, prin care Armenia era scutită de a plăti tribut, timp de trei ani, iar după aceea suma tributului rămînea la aprecierea Armeniei. Totodată, armenii au primit dreptul de a avea o armată de 15 000 călăreți, care era însă obligată să participe la campaniile arabilor. Recunoscînd, în mod formal, suzeranitatea Califatului din Medina, Armenia și-a păstrat cîtva timp autonomia. În plus, Rîștuni a fost recunoscut principe suprem și al Georgiei și Albaniei (caucaziene), dar s-a îmbolnăvit în curînd și s-a retras de la conducerea țării (654). Arabii au invadat Armenia, profitînd și de neînțelegerile și rivalitățile dintre nobilii feudali armeni. Figura lui Rîștuni, considerat ca una dintre cele mai mar-

personalități politice armenie din evul mediu, s-a reflectat în epopeea eroică „*Sasna Trer*” sub numele de *Unchiul Thoros* sau *Tevathoros*, personificând înțelepciunea politică.

Totuși, în ciuda hegemoniei arabe, datorită luptei sale îndărătnice, Armenia și-a restabilit în mare măsură autonomia internă, iar în timpul urmașilor lui Rîștuni a rămas în continuare un principat semi-independent, cu o economie înfloritoare și o cultură dezvoltată.

În a doua jumătate a secolului al VII-lea, Armenia a oscilat între Bizanț și Califatul din Damasc, în funcție de conjunctura politico-militară, iar cele două puteri își disputau hegemonia asupra Armeniei, pînă cînd califul din dinastia omayadă, Abd-al-Malik (685—705) și-a stabilit hegemonia asupra Armeniei, numindu-l pe fratele său Muhammadin (693) vice-rege al Armeniei, Atropatenci și Djazirei (Mesopotamia superioară). În anul 701, Armenia, Georgia, Albania, regiunile pre-caspiene și Ciogha (Darband) au fost transformate de arabi în provincia denumită de ei „*Arminia*”. În această perioadă, opresiunea și exploatarea economică arabă s-a înăsprit, ceea ce a dus la răscoala populației, uciderea guvernatorului arab și nimicirea garnizoanelor arabe de către răsculații conduși de Sîmbat Bagratuni (Bagratidul). Pentru a se răzbuna, arabii au atras prin viclenie într-o cursă pe nachararii armeni și, închizîndu-i în bisericile din Nachceavan și Chram, i-au ars de vii. Bagratuni a scăpat de această cursă. Deși răscoala a fost reprimată, ea a avut totuși urmări favorabile pentru poporul armean și pentru drepturile ereditare ale nobilimii armenie, drepturi ce au fost recunoscute de califii omayazi. Politica arabă față de Armenia era însă foarte schimbătoare, tre-cînd de la încercările de cîștigare a populației, la represii brutale și spolierea ei, sub jugul greu al birurilor.

Exploatarea economică a popoarelor supuse de arabi și prigonirea creștinilor au luat proporții mai mari prin folosirea unor mijloace viclene, o dată cu venirea la putere a dinastiei abbaside (750—1258), care a organizat califatul din Bagdad pe baza unui mahomedanism bigot și intolerant. Armenia avea un *vostikan* arab (cuvînt provenit din limba pahlavi și însemnînd persoană de încredere a regelui, în speță, în timpul dominației arabe, „guvernator”), care supraveghea activitatea principelui armean. Vostikanul, la rîndul lui, era supravegheat și spionat de administratorul poștei, care trimitea califului rapoarte confidențiale despre fiecare pas al acestuia.

Cu toate măsurile de opresiune și supraveghere strictă, arabii nu au putut preveni răscoalele periodice ale poporului armean împotriva jugului străin. O problemă mai gravă s-a ivit însă, datorită politicii califatului de a coloniza cu arabi teritoriul Armeniei învecinat cu Bizanțul și de a islamiza poporul armean, ca și celelalte popoare dominate de arabi. În anii opresiunii abbaside a început emigrarea unor largi mase ale poporului armean, iar în unele părți ale Armeniei s-au creat emirate arabe.

Cu toate condițiile externe nefavorabile, familia nobiliară a *bagratizilor* și-a extins domeniile în cea mai mare parte a Podișului Armeniei, ajungînd în nord pînă la Djavachkh, iar în sud pînă la Mesopotamia superioară.

91

După ce și-a extins în felul acesta domeniile, *Așot Bagratuni* a fost recunoscut, în 804, prinț al armenilor, mutîndu-și capitala la Bagaran, în timp ce fratele, său Șapuh, a fost numit comandant suprem al armatei. Alături de bagratizi s-au întărit și familiile nobiliare: *Arfruni* în *Vaspurakan* (în jurul lacului Van), *Siunefhi* în *Siunikh* (sud-estul Armeniei) și prinții din *Arfach* (a răsărit de lacul Sevan). Sub presiunea neîntreruptelor răscoale ale poporului armean, Califatul abbasid a fost obligat să recunoască suveranitatea bagratizilor în *Arminia*, iar Bagarat Bagratuni (Pakarad Pakraduni) a fost recunoscut „prinț al prinților” nu numai față de nobilii armeni, ci și față de cei din Georgia și Albania. În anii domniei lui (826—850), Armenia și-a recăpătat autonomia internă, deși prințul prinților trebuia să strîngă dările, prin *nachararii* armeni, și să trimită califului tributul anual. Sub califul Mutavakkil (847—861), arabii au mai făcut o încercare de a opri procesul de descompunere a califatului. Pentru a frînge rezistența poporului armean, el l-a numit pe generalul de origine turcă Bugha, cunoscut pentru cruzimea sa, în calitate de comandant al trupelor arabe. După succese inițiale, trupele arabe au fost înfrînte (855), iar Bugha a fugit din Armenia. Centrul principal al rezistenței armenice s-a mutat în Vaspurakan. În felul acesta, în timp ce Califatul abbasid se destrăma, iar forțele bizantine înaintau în Asia Mică, se pregăteau condițiile pentru restabilirea independenței Armeniei.

În anul 861, generalii turci din armata arabă l-au asasinat pe califul Mutavakkil, ceea ce a grăbit descompunerea califatului. În 862, *Așot* (Așod) *Bagratuni* (Bagratidul), a devenit „prinț al prinților armenilor și georgienilor”, întemeind regatul independent al bagratizilor.

Dominația arabă de peste două secole asupra Armeniei nu a schimbat instituțiile, credința și cultura poporului armean, nu a lăsat urme nici asupra limbii, dar a frînat dezvoltarea artei și culturii. Deși arabii porniseră expansiunea lor cu ideea de a răspîndi islamismul, aceasta nu a reușit decît în țările păgîne ca: Persia, Afghanistan, Belucistan, India, Turkestan, în rîndul unor triburi din Munții Caucaz și din Africa, care au adoptat scrierea arabă, literatura și civilizația arabă. Poporul persan și-a pierdut în mare măsură identitatea sa națională, a trecut la islamism, a distrus vechea sa cultură și literatură, cărțile vechi, scrierea pahlavi. Persanii au adoptat alfabetul arab, iar în limba lor au pătruns foarte multe cuvinte arabe. Țările creștine, cu excepția Palestinei, Siriei, Mesopotamiei și Egiptului (unde s-au instalat

mase mari arabe) nu s-au islamizat⁶⁶.

8. Restabilirea independenței Armeniei

Regatul bagratid. În condițiile slăbirii puterii califatului arab de la Bagdad, care se bizuia din ce în ce mai mult pe armata alcătuită dinmer- cenari turci, nesiguri, aduși din Asia Centrală, o seamă de țări și regiuni dominate de arabi s-au desprins în secolul al IX-lea de sub dominația lor. Au izbucnit revolte cacele ale armenilor din Sasun și din Chuthe, care au zdrobit armata arabă. În Georgia, de asemenea, unde se stabilise o ramură a bagratizilor sub conducerea unui alt Așot Bagratuni, fiul lui Atîrnerseh, au apărut principate independente.

Pas cu pas, Armenia se elibera de dominația arabă și de obligațiile sale pecuniare față de calif. În 874/75, Vostikanul arab a fost izgonit din Armenia. Pe o inscripție din insula lacului Sevan, din anul 874, se menționează că Așot Bagratuni este recunoscut de către nobilii armeni rege. Acesta s-a dovedit și un bun diplomat în relațiile cu Bizanțul, care, sub împăratul de origine armeană *Vasile I* (867—886), întemeietorul dinastiei macedonene (867—1057), i-a propus o alianță și încoronarea ca rege. Așot a acceptat să primească coroana atât din partea împăratului Bizanțului, cât și din partea califului Mutamid, fiind încoronat oficial în Armenia, în anul 884 sau 885 și recunoscut ca rege de ambele puteri.

Prin urmare, după aproape 450 de ani de la căderea dinastiei arsacide și dispariția statului armean, se restabilește statul centralizat independent al Armeniei. Aceasta a avut o mare însemnătate, atât din punct de vedere politic, cât și economic și cultural. Istoricul Stepanos din Taron (Taronethi), contemporan al acestor evenimente, considera că Așot I „a refăcut, pentru a treia oară, regatul Armeniei”.

Sub domnia lui *Sîmbat I* (Sîmpad, 890—914), fiul lui Așot I, s-a încheiat un tratat comercial cu împăratul Bizanțului de naționalitate armeană, *Leon al VI-lea Filozoful* (sau înțeleptul, 886—912). Sîmbat a întărit prietenia cu Imperiul și a contribuit la dezvoltarea comerțului de tranzit prin Armenia, între Bizanț și țările arabe. Hotarele Armeniei s-au extins sub domnia primilor regi bagratizi, cuprinzând cea mai mare parte a Armeniei istorice. Regatul bagratid se întindea de la Samchor pînă la Karin (Erzurum) și de la riul Kura pînă la malul de sud al lacului Van și provincia Taron în vest. Dacă primii 17 ani ai domniei lui Sîmbat I au trecut în pace, ultimii 5 ani au fost ani de restriște, Armenia trebuind să

⁶⁶⁸⁵ H. Acearian, *Hayolphlezvi putmuthiun (Istoria limbii armere)* Vol. II, p. 171 — 172, Haipethrat, Erevan, 1951.

facă față invaziilor emirilor Sadj din Atropatene, încercărilor de scindare prin crearea unui al doilea regat armean în Vaspurakan (908) sub regele *Gagik* (cit. rom. Gaghik) *Ar-* (*runi*, iar Sîmbat I însuși, fiind atras în cursă de emirul lusuf, a fost decapitat în 914, iar corpul său crucificat în piața publică din Dvin. Fiul defunctului rege, *Așot al II-lea* supranumit *Ierkat* („fier”, 914—929) a răzbunat moartea tatălui său, înfrîngînd oștile arabe, prin atacuri rapide și curajoase. În felul acesta, Armenia s-a eliberat nu numai de cotropirile arabilor din Atropatene, ci a încetat, în general, să recunoască chiar și suzeranitatea formală a califului arab. Nemaifiind tributară nimănui, economia Armeniei s-a dezvoltat rapid, o dată cu progresul cultural. În multe provincii ale țării s-au construit lacuri de acumulare, canale de irigații, agricultura și zootehnia au cunoscut un mare avînt. S-au construit palate, hanuri, șosele și poduri, precum și mănăstiri și biserici, în stil autohton.

93

O dată cu cîștigarea independenței, a început o nouă eră în dezvoltarea culturii armenie. Pe lîngă mănăstiri și biserici s-au deschis școli, ateliere de copiat și miniat manuscrise, biblioteci; au luat avînt diferite ramuri ale științei, au fost scrise cronicile și lucrări istorice, s-a dezvoltat literatura religioasă, s-au scris imnuri și cîntece religioase. Pe timpul lui *Așot al III-lea Voghormat* (*Milostivul*) (953—977) s-au deschis leprozerii, spitale, aziluri pentru orbi și Schiopi, precum și alte așezăminte sociale. De asemenea, capitala țării a fost mutată la Ani (961) care a fost înconjurată de ziduri și turnuri de apărare, rămase pînă în zilele noastre. S-au construit clădiri monumentale, clădiri de locuit, băi publice, biserici etc. din piatră, remarcîndu-se prin eleganța și finisajul lor deosebit. S-au realizat construcții edilitare și în alte orașe și comune.

Armenia a trăit o perioadă de securitate externă, datorită și faptului că puterea Califului arab slăbise considerabil, mai ales după campaniile trupelor bizantine conduse de generalii armeni ai imperiului, Nichifor Focas și Ioan (Hovhannes) Timiskes, care au zdrobit pe arabi și au ocupat Cilicia (964—965). Acesta din urmă a înfrînt, de asemenea, oastea prințului rus Sviatoslav, care intrase în Bulgaria, iar după aceea a anexat partea răsăriteană a Bulgariei. Aceste evenimente au avut, însă, consecințe și pentru poporul armean, întrucît în vederea apărării frontierelor de nord ale imperiului, Timiskes a populat Tracia cu armeni, în special sectanți, din provinciile armenie stăpînite de bizantini.

În secolul al X-lea, Armenia bagratidă trebuia să facă față pe de o parte tendințelor expansioniste ale Imperiului bizantin, iar pe de altă parte, pericolului ce rezulta din existența pe teritoriul Armeniei a unor mici emirate arabe, înfipte în trupul țării și care, deși se supuseseră regelui Armeniei bagratide, împiedicau reconstituirea unui stat unitar cu o singură limbă, așa cum a existat

odinioară. Emiratele arabe, avînd centrele la Dvin (Tvin)* Berkri (Pergri) și Manazkert (Manazgerd) au contribuit la scindarea Armeniei și izolarea Regatului Bagratid de la Ani de bagralizii din Taron (Daron> și de provincia Vaspu-akan (Vasburagan). Această situație a dăinuit vreme îndelungată în evul mediu, pînă la invazia otomană și mongolă în secolele XIII-XV.

Regatul din Vaspurakan. în secolele IX —X, Vaspurakan, care se întindea în partea de est, nord-est, nord și sud a bazinului lacului Van, mergînd în est pînă la Nachceavan (actualmente Nachicevan, era cea mai mare regiune (nahang) a Armeniei Mari, cuprinzînd 35 de provincii (gavar- kavar). Dintre acestea 33 intrau în componența regatului Vaspurakan. Regiunea se caracterizează prin podișuri, văi înalte situate între munți, cărora le dau viață cursuri de ape mici. Cîmpiile ce se întind pe malurile lacului Vam au o climă blîndă, favorabilă agriculturii, cu predilecție cultivării viței de vie și a livezilor, iar pășunile de munte permit dezvoltarea creșterii animalelor. în afară de regiunea Vaspurakan, în regatul dinastiei Arșruni (Ardz- runi) au mai intrat provinciile Mokh, Tamber (Damper) și Irna, precum, și o parte a provinciilor Her și Zarevand.

94

în secolul al X-lea, regatul Vaspurakan se întindea de la rîul Arax în nord pînă la Munții Cordueni și de la lacul Van în vest, pînă la lacul Ka- putan (Urmia) în sud-est.

Unificarea Vaspurakanului a avut loc în perioada 852—858, datorită eforturilor lui *Gurgen* (cit. rom. Gurghen—arm. occ.-Kurken) *Apupelci* (Abu- beldj) dintr-o ramură secundară a familiei Arșruni (Ardzruni). Inițial, în lupta pentru restabilirea unei Armenii independente, familia feudală Arșruni a sprijinit eforturile bagratizilor din nord, iar bagratizii, la rîndullor, i-au sprijinit pe prinții Arșruni, dîndu-le chiar provincia Nachceavan, un important nod de comunicații și de comerț internațional. După moartea lui Așot Arșruni (904) domnia a trecut în mîna fratelui său mijlociu *Gagik* (cit. rom. Gaghik, arm. occ.-K.akig), care, într-o perioadă de disensiuni cu bagratizii și apropiere de arabi, a fost proclamat „rege al tuturor armenilor” de către emirul Atropatenei, lusuf (908), titlu întărit în 919 și de către califat. în felul acesta, arabii au reușit să spargă unitatea poporului armean, exploatînd în folosul lor interesele înguste feudale și tendințele centrifuge ale nobililor armeni. Această situație nu a exclus însă alianța dintre dinastiile bagratide și arșrunide, ori de cîte ori trebuiau să facă față pericolului comun arab.

Domnia regelui Gagik s-a caracterizat, pe plan intern, prin mari construcții edilitare și bisericești. Orașul Vostan, situat pe malul de sud al lacului Van, într-o poziție geografică frumoasă, a fost reconstruit ca și orașul Van (pe malul răsăritean al lacului), unde au fost ridicate biserici, s-au construit trepte, ducînd de la citadela

de pe deal spre bazinul de acumulare a apei, s-a săpat un tunel de piatră de aducțiune a apei potabile de la poalele muntelui Varag (situat mai la răsărit) pînă în orașul Van. În cetatea Vanului a fost terminată construcția palatului regal, amenajat somptuos cu săli aurite. S-a dezvoltat reședința de vară și de odihnă de la Get, precum și reședința de iarnă de la Marakan. Mari lucrări de construcții au fost inițiate pe insula Aghthamar din sudul lacului Van. Aici s-a ridicat și un oraș cu același nume, cu portul său, unde s-a construit, de asemenea, un palat regal și o monumentală catedrală (919—921) decorată cu basoreliefuli în piatră, considerată o capodoperă a arhitecturii medievale armene.

Regele Gagik s-a dovedit a fi, totodată, un eminent om politic și bun diplomat, îmbinînd spiritul de rezistență cu o tactică flexibilă și cu acceptarea de compromisuri pentru salvagardarea păcii și independenței țării. El a recunoscut suzeranitatea bagratizilor, colaborînd cu ei și domnind în pace pînă aproximativ în anul 942. În anii care au urmat, s-au accentuat presiunile Bizanțului, atît pe plan politic, cit și religios, ceea ce a dus la fărîmîțarea și slăbirea acestui regat.

Crearea altor mici regate fi principate armenesti. După slăbirea dominației arabe, s-au mai creat în Armenia o Seamă de regate sau principate mai mici ca:

a. *Principatul Taron* (Daron) situat în vestul țării, între lacul Van și Tigrlul superior;

95

b. *Principatul Arfach* (numit ulterior *Chacen*), în răsăritul Armeniei, la st-sud-est de lacul Sevan, condus de familia princiară Aranshahik-Eran-ahik, din timpuri îndepărtate.

c. *Regatul Kars* (*Gars, Ghars*) sau *Regatul Vânnând*.

În perioada sa de existență, secolele X—XI, regatul Kars a cunoscut o înflorire economică și culturală. Ocupînd cca. 10 000 km.², și dispunînd de mine de minereu de fier, de cupru, argint, plumb, pe baza cărora s-a dezvoltat producția meșteșugărească, precum și dc o bogată zootehnie, regatul a intrat în circuitul de schimburi de mărfuri din Orientul Apropiat și Mijlociu.

d. *Regatul Kiurikienilor din Tașir-Dzoraget*, cunoscut și sub numele de regatul din Lori, aflat în extremitatea de nord a țării, a avut inițial capitala la Samsulde apoi la Lori. A dăinuit între secolele IX—XI sub suzeranitatea regilor bagratizi.

Regatul Kiurikienilor, avînd întinse pășuni alpine, precum și șesuri cu culturi cerealiere, a devenit un puternic centru agro-zootehnic. Subsolul era, de asemenea, bogat în mine de cupru și fier.

e. *Principatul Taik* (Daik) din Armenia Occidentală. Populația Taikului se ocupa de agricultură, creșterea vitelor, pomicultură, viticultură, folosind sisteme de irigații. Regiunea avea minereuri utile, precum și mine de aur și cariere de piatră de construcții.

f. *Regatul Siunikh sau Sisakan* (sec. IX—XI) din sud-estul Armeniei (la sud de lacul Sevan), de sub suzeranitatea regilor bagratizi.

La sfârșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, în Siunikh au fost ridicate clădiri sociale, publice și bisericești, cea mai importantă fiind mănăstirea Tathev, unde au fost adăugate ateliere meșteșugărești și depozite.

În 1044, ultimul an al domniei regelui Sîmbat (Sîmpad) al Siunikhului, țara a fost copleșită de emirii din Atropatene. Trupele arabe venite din sud au provocat mari distrugeri și multe victime în rândurile populației, mai ales în marele centru religios și cultural de la mănăstirea Tathev, unde se aflau aprox. 1000 de călugări, sihaștri și mulți meșteșugari. Copleșitorii au tras prin sabie cea mai mare parte a călugărilor care nu reușiseră să fugă și au incendiat și distrus biserici și alte construcții, jefuind, totodată, bogățiile mănăstirii și ale unităților anexe. Cu toate distrugerile mari, mănăstirea a fost refăcută în decurs de doi ani.

9. Aportul armean în Imperiul Bizantin

O dată cu transferarea în 330 a capitalei Imperiului roman la Bizanț, Armenia, cu poziția sa strategică dominantă, a devenit mărul discordiei între marile puteri din zonă; mai întâi între Bizanț și Persia, ulterior între Bizanț și Califul Arab, mai apoi între Bizanț și triburile turcomane. Deși prin tratatul din 387 cu Persia, Bizanțul obținea partea occidentală a Armeniei, denu- **96**

mită Armenia Minor, împărații bizantini au încercat să-și extindă dominația și asupra Armeniei Mari, intrată sub hegemonia persană. În fond Bizanțul era interesat în anexarea Armeniei, dar fără armeni. Această politică s-a concretizat prin dislocarea forțată a unei părți a populației armene. Soldații și generalii (strategii) armeni erau deosebit de apreciați pentru valoarea lor, dar au fost și 14 împărați și 9 împărătese de origine armeană pe tronul Bizanțului. Încă din secolul al III-lea legiunile romine *Apollinaris* și *Fulminata*, staționate la Satala și la Melitene, erau compuse în parte din armeni creștinați, pomenindu-se chiar de o „legiune armeană”. Iustinian a inaugurat dislocarea forțată a soldaților armeni în Europa, pentru apărarea frontierei de la Dunăre, împotriva invaziilor avară și slave. Împăratul Mauriciu a dispus, printr-un decret, la sfârșitul secolului al VI-lea, mutarea în Tracia, a 30 000 de călăreți armeni împreună cu familiile lor.

O dată cu răspîndirea armenilor în zonele europene ale Imperiului Bizantin se face simțită și influența artei armene. Mulți cercetători găsesc că bisericile armene cu cupolă pe plan pătrat sau dreptunghiular au influențat construcțiile bizantine ca, Sfînta Sofia de la Constantinopol. În schimburile culturale, Armenia Minoră a jucat un rol de seamă.

Prin încorporarea în Imperiul Bizantin a unei părți însemnate din Armenia Mare, unde se găseau multe familii nobiliare, influența acestora a crescut în imperiu, reprezentanții lor ajungînd în cele mai înalte ierarhii militare și politice. Numai în perioada 582—842, din 22 de împărați, cel puțin 7 au fost de origine armeană, începînd cu *Mauriciu*. Împăratul *Heraclius* avea o ascendență arsică sau mamikoniană; era fiul lui *Heraclius-Vahan*, exarh (guvernator) al Cartaginei. Cei patru împărați care i-au succedat erau descendenții săi direcți. Heraclius a încredințat un rol important armenilor în reorganizarea imperiului, în fața invaziei persane. Avînd o atitudine mai tolerantă față de Biserica armeană, s-a bucurat de mare prestigiu în rîndul populației armene. Ultimul heraclid a fost înlăturat de la putere în 711 de prințul armean *Vardan* (Vartan) probabil din familia Mamikonian, care s-a urcat pe tronul Bizanțului sub numele de *Filippikos* (711—713). A dus o politică de convertire cu forța la calchedonism a populației armene, ceea ce a făcut pe unii să se refugieze în teritoriul ocupat de arabi.

Împăratul *Leon al V-lea Armeanul* (813—820) era un descendent al familiei nobiliare armene Arșruni. Fiii săi purtau nume armenesti (Vard, Sîmbat). Urcarea sa pe tronul Bizanțului a statornicit predominanța elementului oriental și iconoclast din Imperiu, față de cel occidental și ortodox. El a restaurat iconoclasmul și a oprit atacurile bulgare împotriva Constantinopolului.

De la mijlocul secolului al IX-lea și pînă la mijlocul secolului al XI-lea, tronul Bizanțului a fost ocupat, fără întrerupere, de împărați armeni (842—1056), această perioadă corespunzînd apogeuului puterii și culturii bizantine, împărăteasa *Theodora* era născută

prințesă Mamikonian. Fiul ei, *Mihail al III-lea* a domnit între 842—867, căzînd victima unui complot urzit de un alt clan armean de la curte, condus de *Vasile I* (Bazil 867—886), un armean

98 originar din Adrianopol, care a pus bazele dinastiei „macedonene”. Reprezentanții ei au domnit pînă în 1056, dinastia dînd dovadă de o longevitate excepțională (aproape 200 de ani), datorită principiului eredității dinastice moștenite de la monarhii armeni. În secolul al X-lea, au fost cîțiva uzurpatori, și ei armeni, care au căutat însă să-și dea aparența de legitimitate, căsătorindu-se cu cîte o descendentă a familiei „macedonene”. De asemenea, cînd după 1028 pe tronul Bizanțului s-au urcat și unii reprezentanți ai altor familii, ei au procedat în același mod. În general, în această perioadă, împărații de origine armeană păstrau conștiința etnicității lor și mîndria de apartenență la familiile nobiliare de nacharari. Astfel, succesorul lui Vasile I, *Lecn al VI-lea Filozoful* (886—912) este pomenit în cronicile bizantine ca fiind „fiu de armean și generos mai mult decît un armean”. *Constantin al VII-lea Porfiro-genetul* (912—919, 944—959), în *Elogiul* pe care-l scrie despre bunicul său Vasile I, revendică originea arsică a acestuia. În remarcabilele enciclopedii istorice și geografice, pe care le-a întocmit, acest împărat-scriitor manifestă un interes deosebit pentru armenii iluștri, ca prinții din Taron sau Mleh și strategii armeni, lăudînd vitejia lor. În timpul copilăriei lui Constantin Porfirogenetul, tronul imperial a fost ocupat între 919-944 de marele amiral *Roman Lecapene*, fiul unui nobil armean atras ca mulți alți armeni la curtea lui Vasile I, după înscăunarea acestuia. Fiica lui Roman Lecapene s-a căsătorit cu Constantin Porfirogenetul, care s-a urcat pentru a doua oară pe tronul Bizanțului. Fiul rezultat din această căsătorie, Roman al II-lea i-a succedat ca împărat al Bizanțului (959—963).

Generalii (strategii) armeni menționați mai sus, Nichifor Focas (963—969) și Ioan (Hovhannes) Țimiskes (969—976), care s-au acoperit de glorie în războaiele contra arabilor, s-au urcat succesiv pe tronul Bizanțului, fiind sprijiniți de familiile nobiliare armene și grecești, care participaseră alături de ei la campaniile militare. Nichifor Focas a fost proclamat împărat (963) la îndemnul și cu sprijinul a doi descendenți ai iluștrului general armean Ioan Kurkuas (Hovhannes Gurgen-Kurken), a strategilor Roman Kurkuas și Ioan Țimiskes și cu încuviințarea văduvei lui Roman al II-lea, al cărui fiu, viitorul împărat Vasile al II-lea Bulgaroctonul (976—1025) era încă minor. Focas a cucerit Creta, Cipru și Cilicia, unde au fost dislocați mulți soldați armeni, precum și populație armeană. El s-a bucurat de atașamentul trupelor sale, dar a fost detestat de populația civilă, care era brutalizată și jefuită de administrația sa. Această situație a favorizat complotul lui *Ioan Țimiskes*, ajutat de

loctiitorul său *Mihail Burțes* și armeanul *Sahak Vahram*, care a dus la asasinarea lui Focas și urcarea pe tronul Bizanțului a lui Țimiskes (969). Noul împărat era originar din localitatea Cemeșkațaghk (forma grecoizată, Țimiskes) din Armenia bizantină. Atît împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul, cît și ultimii împărați din dinastia macedoneană, Constantin al VIII-lea și cele două fiice Zoe și Theodora, au slăbit legăturile cu Armenia și familiile nobiliare armeno-bizantine. De altfel, relațiile dintre împărații bizantini de origine armeană și Armenia erau dictate de interesele imperiale ale Bizanțului, care pînă la mijlocul secolului al X-lea au coincis în fața pericolului comun arab, la care s-au adăugat ideologia și credința creștină comună, ce au permis împăraților bizantini de origine armeană să-și manifeste pe față solidaritatea etnică. Lucrurile s-au schimbat întrucîtva, cînd o parte a vechii Armenii bizantine s-a eliberat, în anii premergători urcării pe tron a lui Nichifor Focas. Bizanțul încercase permanent să-și impună hegemonia asupra întregii Armenii Mari. În consecință, în 966, Focas a obligat pe principii Bagrat și Grigor din Taron să cedeze principatul lor în schimbul unor domenii în Bizanț. Succesorul său, Ioan Țimiskes a fost mai aproape de armeni și a dus o politică de alianță cu regatele armenе.

Vasile al II-lea Bulgaroctonul, deși a respectat specificul etnic al populațiilor din Imperiu, oprind persecuțiile din partea Bisericii grecești și dorind să apară în provinciile de răsărit ale Imperiului drept „protector” al armenilor și sirienilor, a dus o politică expansionistă. În Occident, a cucerit Imperiul bulgar, iar în răsărit a anexat regatul Vaspurakan. Urmașii săi au dus o politică și mai mioapă în fața pericolului seldjucid, lovind pe la spate în regatele armenе, demobilizînd trupele armenе și lăsînd astfel frontierele răsăritene descoperite în fața invaziilor seldjucide. Armenii și grecii nu au opus un front comun față de invadatori, iar prin înfrîngerea suferită de trupele bizantine în bătălia de la Manazkert, dominația bizantină în Asia Mică a fost zdruncinată.

Strategii armeni în armata bizantină și alte personalități. Politica împăraților bizantini de a folosi ostași și comandanți armeni recrutați fie din populația Armeniei bizantine, fie din rîndurile refugiaților veniți din Armenia Mare, cu prilejul unor persecuții periodice din partea persanilor și apoi a arabilor, a făcut ca militarii armeni să se afirme din ce în ce mai mult în ierarhia armatei bizantine. Această politică, începută în secolul al VI-lea sub domnia lui Iustinian cu generali ca: Narses, Nerses din Basen, Artavan Arșakuni, a devenit tradițională în secolele următoare. În secolul al VIII-lea, *nacharar-ul* Artavazd Mamikonian (Ardavazt Mamigonian) vice-împărat și strateg al *themei* armeniace a ajutat la urcarea pe tron al socrului său împăratul Leon al III-lea Isaurianul și apoi a uzurpat el însuși tronul Bizanțului (742—743). Și alți generali armeni au ocupat pentru scurt timp tronul Bizanțului prin lovituri

de stat militare, cum a fost cazul generalului Vahan, în 637, împotrivi împăratului Heraclius, al generalului Măjej Gnuni (Knuni), trimis în Sicilia pentru a lupta împotriva arabilor și care a fost proclamat împărat de trupde sale, al generalului Alexis Muzele (dintr-o ramură a familiei Mamikonian), care s-a răsculat împotriva împărătesei Irina, când aceasta a încercat să-1 înlăture de la putere pe fiul ei Constantin al VI-lea. Alți generali armeni au fost numiți în fruntea altor *theme* cum a fost Taciad Andzevați, strateg al bucelarilor sub Leon al IV-lea (775—780), Artavazd Mamikonian (omonim cu uzurpatorul sus-menționat), strateg în aceeași perioadă al themei anatolienilor. În Balcani este menționat generalul Bardas (Vard-Vart) ucis în campania împotriva bulgarilor în 792; în Grecia, Leon Skleros (strămoș al celebrei familii de magnati din Asia Mică), era strateg al Peloponezului la începutul secolului al IX-lea, Grigor Taronatlı (Krikor Daronatı) a devenit

100

duce al Thesalonicului în anii 991—995. Descendenții săi au ocupat funcții de înalți funcționari în Macedonia, Tracia, Bulgaria. În Grecia, se mai pomenește de strategul Rupenes, strămoș al lui Ruben (Rupen) întemeietorul principatului armean din Cilicia. Armenii instalați în Balcani deși aveau sarcina de a combate pe bulgari, au stabilit în unele cazuri legături maritale cu aceștia. Țarul Samuil (997—1014) al Bulgariei era armean din partea mamei; în anii 625—644 Isaac (Sahak-Sahag) a fost exarh (guvernator) al Italici, cu sediul la Ravenna. În sec. al IX-lea armenii erau folosiți de Imperiu, de asemenea, în Italia de sud și Sicilia, împotriva invaziei arabilor din Maghreb. În orașele eliberate din Calabria (880) au fost instalate garnizoane armenie și de sectanți paulicieni. Cel mai celebru strateg armean din această perioadă a fost Sîmbat (Sîmpad), care a condus, la sfîrșitul secolului al IX-lea, un vast comandament, cuprinzînd toată Italia de Sud, Macedonia și Tracia.

Dintre succesorii săi armeni s-au remarcat, în secolul al XI-lea, Kurkuas și Thornik. Dintre strategii de origine armeană din Sicilia este cunoscut celebrul Katakalon Kekaumenos, care a apărut cu vitejie Messina, asediată de arabi (1041). Alături de arabi, evrei și slavi, armenii au constituit în Italia de sud o puternică minoritate etnică, avînd reprezentanți în toate domeniile de activitate: administrație, armată, moșierime (în regiunea Bari), meșteșuguri, comerț. Au existat biserici armenesti la: Bari, Tarent, Matera. Niste moaște ale lui Grigore Iluminătorul au fost transferate la Nardo (regiunea Otranto), care l-a recunoscut drept „protector”.

Se întîlnesc armeni și în alte funcții conducătoare din Imperiu. Urcarea pe tron a lui Vasile I, a atras la Constantinopol mulți armeni dornici să ajungă în poziții conducătoare. Un prieten armean din tinerețe al lui Vasile I, *Sty-lianos Zauțes* a devenit consilierul său personal în perioada domniei acestuia. Apoi a fost

numit ministrul principal al lui Leon al VI-lea, care s-a căsătorit cu fiica sa, Zoe și i s-a atribuit titlul creat anume pentru el de „Tată al împăratului”. Zauțes a restabilit dreptul roman în Imperiu. Între secolele IX—XI numeroși funcționari de origine armeană ocupă posturi importante în provinciile Bizanțului. Sînt cunoscute cîteva familii nobiliare care transmit funcțiile lor ereditar, cum au fost familiile Mamikonian, Kekaumenos, Taroniții (Bagratizi din Taron), Thornik, Kurkuas. Acestea au influențat cercurile conducătoare bizantine, răspîndind spiritul feudal.

În această perioadă a existenței Imperiului Bizantin, armenii au jucat un rol important și în viața religioasă, ocupînd adesea poziții conducătoare în ierarhia ecleziastică. În a doua jumătate a secolului al IX-lea, a fost ales patriarh al Constantinopolului, Fotios, fiul unei prințese Kamsarakan (familie nobiliară armeană), cunoscut ca cel care a răspîndit ortodoxismul printre slavi. Împărații Vasile I și Roman Lecapene au numit proprii lor fii patriarhi ai Bisericii ortodoxe. În 843, împărăteasa Theodora (Mamikonian) a restabilit cultul icoanelor pentru care a fost canonizată. Împărații din dinastia macedoneană au avut în general o atitudine mai tolerantă față

101 de Biserica armeană monofizită decît în trecut. Vasile I a dispus chiar reprezentarea figurii lui Grigore Iluminatorul în mozaicurile de la Catedrala Sf. Sofia (distrusă în timpul cutremurului din 1894).

Rolul culturii armate: în Bizanț. Numărul mare de armeni care au pătruns în viața politică, obștească și culturală a Bizanțului a lăsat urme sesizabile în arta bizantină.

După dispariția iconoclasmului, arta bizantină s-a putut dezvolta în voie și asistăm la revoluția în artă, premergătoare Renașterii, încă de la mijlocul secolului al IX-lea, ai cărei principali promotori au fost învățați și oameni de cultură de origine armeană ca: Fotios, un profesor eminent, înainte de a deveni patriarh; Cezar Bardas, fratele împărătesei Theodora, care a întemeiat noua Universitate din Constantinopol; Leon Filozoful, rector al aceleiași Universități, Ioan Gramaticianul și alții care au contribuit la reînvierea științei și filozofiei antice, cu precădere grecești.

Cultura națională a armenilor de sub stăpînire bizantină s-a păstrat mai bine în păturile muncitoare, mai puțin supuse presiunii culturale și bisericești a statului. Acest lucru s-a vădit în deosebi la Sobastia, Adrianopol și Filipopolis (Plovdiv), unde se copiau manuscrisele armenesti.

Arta și arhitectura armeană s-au răspîndit în Imperiu o dată cu dislocarea populației armenilor în Răsărit în provinciile occidentale ale Bizanțului (secolele VI—XI). În perioada iconoclasmului, 730—843 (cu o scurtă întrerupere la sfîrșitul secolului al VIII-lea), cînd împărații bizantini au ordonat distrugerea icoanelor, au fost

încurajate temele pur decorative în artă, unde se face simțită influența armeană. Motivele armenesti sînt vizibile în sculpturile unor biserici ortodoxe din Tracia și Macedonia, regiuni de imigrare a armenilor. Reprezentarea animalelor fantastice în sculpturile unor biserici de la Atena și Teba, în Grecia, sînt de o evidentă inspirație armeană. Au fost găsite chiar *chacikaruri* (stele funerare și monumentale specifice artei armenie).

Ulterior, această influență s-a extins și în Bulgaria, așa cum o dovedesc frizele de animale de la Stara Zagora. Influența în artă s-a evidențiat mai ales în perioada dinastiei macedonene. În unele biserici ctitorite de Vasile I se observă adoptarea planului bisericilor armenie în formă de cruce cu cupolă. Do asemenea, unele biserici din Grecia (la Dafni, la Focis etc) și din Bulgaria, regiuni unde au existat colonii armenie, se constată folosirea planului pătrat, sprijinit de patru abside, obișnuit cu mult timp înainte în Armenia Mare. Aceste influențe se explică și prin prezența la Constantinopol și în Imperiu a unor arhitecți armeni, printre aceștia numărîndu-se Tîrdat (Dîrtad-Tiridates), celebrul constructor al Catedralei din Ani, capitala Armoniei bagratide, care a reconstruit cupola Sfintei Sofia din Constantinopol, prăbușită la cutremurul din 989, într-o concepție nouă și care se menține și este admirată pînă în zilele noastre.

102

10. Mișcările sociale-secctante din Armenia

încă din perioada feudalismului timpuriu, în Armenia se semnalează mișcări sociale, lupte de clasă între feudali și iobagi, care iau forme sectanto- sociale, ele fiind îndreptate simultan împotriva feudalității și a ierarhiei bisericești deținătoare de întinse moșii lucrate de iobagi. Despre mișcările sociale din secolele IV—V calificate drept „erezii”, „secte diavolicești” etc., există aluzii în lucrările istoricilor armeni Phavstos (Faust) Buzant și Movses Chorenathi. „Ereticii” din primele secole ale erei noastre cereau desființarea ierarhiei bisericești, a curții papale și a comunităților creștine de la începuturile creștinismului, dar, în același timp, luptau pentru desființarea exploatării feudale.

în secolul al IV-lea, lupta de clasă și antagonismele sociale se exprimau în Imperiul bizantin, în Armenia, în Georgia, prin mișcarea anahoreților (pustnicilor). Elementele exploatate lipsite de mijloace de existență, se refugiau în munți sau în deșerturile din Mesopotamia, Siria sau Africa, unde căutau dreptatea și egalitatea socială. Aceste mișcări sectante-sociale au apărut, în timp, sub denumirile de *tnesalieni* (mîțghneaik), *borboriți* (borboritoni),

manichei, pavlicieni, thondrakieni.

Mișcarea mesalienilor, care a luat naștere în secolul al IV-lea în împrejurimile orașului Ninive din Mesopotamia, a pătruns în Armenia, în secolul al V-lea. Reprezentanții ei respingeau ritualul bisericesc, adorațiunea, viața religioasă, cereau egalitatea între membrii din societate, între oamenii culti și inculti, între bărbați și femei. Secta s-a răspândit în rîndurile iobagilor din toate regiunile Armeniei, iar ideile de egalitarism proclamate au găsit răsunet în masele largi populare, ceea ce a constituit un pericol real pentru stăpînirea feudalilor și clericilor.

Mișcarea pavlicienilor. în secolul al VII-lea, în Armenia bizantină a luat naștere mișcarea pavliciană, cu caracter religios și social-economic antifeudal, determinată de exploatarea economică nemiloasă a bizantinilor, de birurile insuportabile, de exploatarea propriilor feudali, la care se adăugau presiunile politico-religioase de convertirea populației armene la calchedonism. Denumirea sectei provine, probabil, de la numele apostolului Pavel, care se bucura de mare popularitate. Mișcarea s-a răspândit în tot răsăritul Imperiului bizantin, pătrunzînd și în Armenia răsăriteană. Sectanții strămutați de Bizanț în Tracia au difuzat și aici ideile lor, pregătind terenul pentru luptele ulterioare de clasă și crearea altor mișcări social-sectante.

Din cauza prigoanei dezlănțuite de biserica oficială și de autorități împotriva pavlicienilor, nu ne-au rămas scrierile lor. Ceea ce cunoaștem despre doctrina și acțiunile lor ne-a parvenit din surse ale feudalității și ale reprezentanților bisericii. Din interpretarea critică a acestor scrieri se pot deduce unele concluzii grăitoare despre natura mișcării, care a răscolit timp îndelungat societatea epocii. De regulă, membrii ei aparțineau păturilor muncitoare

103 și în special țărănimii, care își exprimau pe această cale nemulțumirea și revolta împotriva abuzurilor clerului, care se ocupa de camătă, exploata ateliere și mari latifundii, hirotonisea preoți și chiar episcopi contra unor mari sume de bani, făcea împărțășanie contra cost, participa la reprezentații teatrale și curse de cai, considerate, atunci, imorale.

Cu timpul, mișcarea capătă și un caracter de eliberare populară împotriva străinilor, bucurîndu-se de sprijinul unor mase largi ale populației.

În secolul al IX-lea, doctrina pavliciană s-a cristalizat. Principiul ei de bază consta în dualismul credinței dintre Dumnezeu Binelui și cel al Răului, primul fiind considerat ca stăpînul cerurilor, care nu are putere pe lumea noastră, iar celălalt, creatorul și stăpînul acestei lumi. Tot ce e vizibil — spuneau pavlicienii — este creația Răului, iar divinității Binelui îi aparține tot ce ține de rațiune și este invizibil. „Pămînturile cultivabile, casele,

latifundiile sînt creațiile Divinității Răului ". Ei nu admiteau că inegalitățile sociale, exploatarea, sărăcia lor, lipsa de pămînt, arbitrariul și nedreptățile ar putea fi opera Divinității Binelui. Luptînd împotriva inegalităților și nedreptăților, pavlicienii erau convinși că luptă împotriva „Divinității Răului” și a ordinii stabilite de el, apropiind ziua cînd pe lume va domni Dumnezeu Binelui. Caracterul de clasă al mișcării pavliciene rezultă și din informația furnizată de un istoric al epocii, care relatează că pavlicienii ofereau cu plăcere azil iobagilor și servitorilor fugiți de la stăpîinii lor.

Pe plan teologic, pavlicienii respingeau *Vechiul Testament*, considerîndu-l o operă a Satanei, iar pe prooroci, hoți și corupători, servitori ai Răului. Ei îl urau pe apostolul Petru, care simboliza instituția Bisericii (socotită „lăcaș al diavolilor”), pe călugări, considerați exploatare, ca și toată pătura clericală. Refuzau să recunoască pe sfinți și imaginile lor, acuzînd de idolatrie pe cei ce se rugau în fața icoanelor; respingeau taina botezului și a împărțășaniei, socotind că, din moment ce Hristos era fiul Dumnezeului ceresc, neavînd nimic comun cu lumea aceasta — lumea Satanei — nu se poate comunica cu el prin pîine și vin sau boteza cu apă, toate creații ale Satanei. Se rugau în case speciale, sub supravegherea „tovarășilor de drum” sau a „notarilor”, care nu se deosebeau prin nimic de ceilalți oameni, nici prin îmbrăcăminte și nici prin modul de trai.

Începînd din secolul al IX-lea, pavlicienii se organizează în comunități teritoriale, avînd și forțe armate proprii, conduse nu de șeful sectei, ci de un comandant suprem (sparapet). Atît conducătorul sectei, cît și cel al armatei erau aleși de un nucleu de cadre numite *sinekdemos* (tovarăși de drum).

Dintre conducătorii sectei în această perioadă sînt cunoscuți Vahan și Sergios (Sarkis), acesta din urmă devenind cel mai important ideolog al mișcării. El și-a atras ura teologilor și cronicarilor clericali, întrucît influența sa în mase lua proporții, punînd în pericol dominația Bisericii și a feudalilor. Călugărul grec Petros Sicilianul din sec. al IX-lea, îl descrie în felul următor:

Sergios, apărătorul Satanei, care a transformat pe mulți (credincioși) **104** din miei în lupi și cu ajutorul lor a împrăștiat turmele lui Hristos. Sergios, acest lup îngrozitor cu chip de miel... “ etc.³⁶

Cile mii diferite păтури ale claselor laborioase și oameni de diferite naționalități participu la mișcarea pavliciană, cerînd egalitatea pentru toate păturile sociale, fără deosebire de sex și origine sau poziție în societate, împărțirea egilă a tuturor bunurilor societății în rîndul membrilor ei și folosirea lor de către toți oamenii, fără deosebire de sex și clasă, pentru a crea o viață

plăcută și fericită pe pământ și nu în lumea fantastică de dincolo de mormânt⁹¹.

Potrivit directivelor Bisericii ortodoxe bizantine, pavlicienii erau pasibili de pedeapsa cu moartea și confiscarea averii. Aceleași sancțiuni se aplicau și deținătorilor de scrieri pavliciene, care nu le predau spre a fi arse. Împărații bizantini, la rîndul lor, au luat măsuri de represiune din ce în ce mai sălbatice. Urmișul împăratului Nichifor, Mihail I Rangabe (811—813) și Leon al V-lei Armeanul (813—320), „văzînd că secta pivliciană a contaminat cea mii mire parte a creștinilor — după cum relatează Petros Sicilianul — au transmis ordine în toate regiunile Imperiului roman ca partizanii acestei secte abominabile să fie măcelăriți¹.

Ca răspuns la prigoana împăraților bizantini, pavlicienii participau la toate mișcările laic; care erau îndreptate împotriva statului bizantin. Astfel, la începutul secolului al IX-lea, ei se aflau în rîndul răsculaților conduși de Torni din Gazira, care nu avea nici o legătură cu pavlicienii și doctrina lor. După reprimarea revoltei, bizantinii au dezlănțuit un nou val de persecuții armate împotriva pavlicienilor. Împăratul Teofil (829—842), apoi împărăteasa Theodora (842—856) au fost hotărîți să pună capăt cu orice preț mișcării. Mii de pavlicieni au fost trași în țeapă, înjunghiați sau înecați în mare, dar în fața prigoanei crunte, aceștia s-au aliat cu arabii. Încercările Imperiului de a infringe coaliția arabo-pavliciană nu au avut succes, tentativele lui Mihail al III-lea și Vasile I Macedoneanul fiind inefficiente. Trupele de pavlicieni conduse de Chrisochir au ajuns la apogeul puterii lor în jurul anului 870, pătrunzînd pînă pe meleagurile Mării de Marmara și stabilind relații cu țarul Boris I al Bulgariei, unde existau mase mari de pavlicieni. Însă, în urma unor lupte interne din califatul arab, acesta nu i-a mai putut ajuta, încît, rămași singuri față în față cu armatele bizantine, au suferit o grea înfrîngere în anul 872, iar capitala lor, Tefrike, a căzut în mîna acestora. Totuși, existența lor nu a fost curmată, o parte s-au retras în regiuni muntoase inaccesibile, iar alții în Armenia răsăriteană, care se afla sub dominație arabă și unde exista secta thondrakienilor, cu o ideologie apropiată de cea a pavlicienilor. Cei care au fost dislocați în Tracia și-au continuat existența pînă în secolul al XIX-lea, asimilîndu-se în masa poporului bulgar, dar trecînd la catolicism. Centrul lor în Bulgaria era orașul Filipopolis (azi Plovdiv).^{67 68}

Mișcarea a dăinuit în Armenia și în provinciile răsăritene ale Bizanțului, timp de aproape două secole, punînd la grea încercare dominația Bisericii oficiale, a clerului și a feudalității.

⁶⁷¹¹⁶ Petros Sicilianul, *Epistolă către israelieni*, pag. 29, edi(ia armeană.

⁸⁷ Arakel Arakelian, *Hay joghovrdi mltavor mtfakuithi zargafman patmuthiun (Istoria dezvoltării culturii spirituale a poporului armean)*, pag. 552, Editura Haypethrat, Erevan, 1959.

Mișcarea thondrakiană. Nemulțumirea populară din Armenia împotriva orînduirii feudale, a exploatării și bisericii a re izbucnit în prima jumătate a secolului al IX-lea sub conducerea lui Sîmbat (Sîmpad) din Zarehavan, care și-a stabilit sediul în satul Thondrak sau Thondrik (Thontrag-Thontrig). Acesta a fost un om cult, și-a petrecut tinerețea în Persia, unde a studiat astronomia și doctrinele sectelor. Se bănuiește că a fost un membru al dinastiei bagratide din Armenia. Mișcarea thondrakiană, care era prezentată de cler, nobili și istoricii vremii drept o „sectă” și o „erezie”, a avut, în realitate, o importanță socială și istorică ce depășește cadrul strict bisericesc. Injuriile, acuzațiile exagerate, calomniile vădite la adresa mișcării și a conducătorilor săi, precum și poziția de clasă a celor care aduceau aceste injurii, par să constituie o dovadă în plus a caracterului social al conflictului. De altfel, thon-drakienii au avut o participare activă și la răscoalele țărănești violente ce au zguduit regatele armene independente, în secolul al X-lea, după eliberarea de sub jugul arab.

Din relatările istoricului religios, Aristakes Lastivertthi (Arisdages Lasdiverdthi), ale învățatului Grigor Magistros (Krikor Makisdros), prinț Pahlavuni (Bahlavuni), ambii din secolul al XI-lea și ale poetului călugărit Grigor Narekațhi (sec. X), (singurele surse păstrate despre această mișcare), rezultă că thondrakienii luptau împotriva clerului armean, a feudalilor laici și clericali, împotriva inegalităților sociale și economice existente în Armenia, împotriva ierarhiei clericale, respingeau ritualurile bisericești, deținerea unor moșii de către biserică și opresiunea, cerînd reîntoarcerea la viața comunitară simplă din primele secole ale creștinismului. Ei considerau că tainele bisericești ca: hirotonisirea, straiile preoțești, slujbele religioase, împărțășania, botezul, mirul, Paștele, postul, cununia religioasă nu constituie decît ipocrizie și o încercare de înșelare a poporului, propunînd în schimb iubirea liberă și sinceră dintre bărbat și femeie ca legătură fundamentală în viața conjugală. Nu recunoșteau autoritatea bisericii și nici nu credeau în ea, se pronunțau împotriva hirotonisirii ierarhilor, disprețuiau și ironizau pe sfinți și toate legile bisericești, nu credeau în cruce, considerînd-o inutilă din care cauză au dărîmat unele biserici și cruci. Ei admiteau existența lui Isus Hristos, însă, spre deosebire de pavlicieni, nu-i atribuiau o origine divină, ci afirmău că a fost un om ca toți oamenii, fiul din flori al unei „prostitute” din Bethlehem. În consecință, nu recunoșteau nici miracolul învierii și nemuririi sale. În general, nu credeau în viața de apoi, socotind că omu 1 trebuie să se bucure de condiții de trai fericit în această lume.

Thondrakienii luptau împotriva inegalității sociale și predica u egalitatea materială și de drepturi, denunțau abuzurile, libertinajul și nedreptățile. Trăind o viață simplă, în comune anume constituite, dădeau dovadă de virtuți morale și se abțineau de la acumulări de bunuri materiale. În cuprinsul comunelor lor, domnea egalitatea în drepturi între toți membrii societății, **106** precum și între bărbați și

femei, condamnând rînduielile bisericii prin care femeia era subordonată și aservită bărbatului. Recunoașterea de drepturi egale pentru femei este atestată de faptul că în fruntea mișcării s-au găsit, în mai multe rînduri, femei ca: Hranuș, Achni, Kamara ș.a.

În a doua jumătate a secolului al X-lea, lupta socială din Armenia, sub thondrakieni, s-a accentuat ca urmare a acaparării pămînturilor obștiilor sătești de către feudali și a transformării țăranilor liberi de pe moșiile nobililor și ale mănăstirilor în iobagi. Doctrina thondrakienilor depășise conceptul simplist al dualismului dintre bine și rău al sectelor anterioare, avînd un caracter mai realist și practic. Apărînd într-o perioadă istorică în care conștiința de sine a maselor populare atinsese un grad mai înalt de dezvoltare, mișcarea a prins rădăcini adinei și a căpătat un caracter de luptă ascuțită, punîndu-și amprenta asupra tuturor mișcărilor sociale din Armenia medievală. Începînd din secolul al IX-lea, mișcarea thondrakiană a provocat o vie neliniște în rîndurile feudalilor și ierarhiei bisericești⁶⁹. Mișcarea era îndreptată, totodată, împotriva cotropitorilor străini, arabi sau bizantini. Doctrina ei a făcut ca, în timp, să i se alăture nu numai mase de oameni simpli și supuși la diferite biruri, ci și unii clerici și reprezentanți ai micii nobilimi nemulțumiți de marii latifundiați, care-i amenințau cu acapararea pămînturilor. Așa s-a întîmplat că la începutul secolului al XI-lea conducător al mișcării devine episcopul Hakobos(Iacob)dinHarkh, care își câștigase un mare prestigiu prin viața austeră, reușind să atragă mase mari de creștini. El a luptat împotriva practicilor bisericii de a folosi slujba religioasă, spovedania și împărtășania ca mijloc de jefuire a populației. Darurile către biserici și clerici erau considerate drept mijloc de răscumpărare a păcatelor, așa cum au fost mai tîrziu în Europa occidentală „indulgențele”.

În prima jumătate a secolului al XI-lea, mișcarea thondrakiană a ajuns la apogeul puterii și expansiunii sale, cîștigînd mulți aderenți în sud-vestul Armeniei, în Mesopotamia, în Armenia bizantină, în Balcani (unde predicatorul bulgar Bogomil a răspîndit învățătura, care a devenit cunoscută sub numele de *bogomilism*, în Rusia Kieviană, în Italia, în Spania, în Franța (sub numele de mișcarea sau secta *albigenzilor* din secolele XII—XIII și a *catarilor* din secolele XI—XIV etc. Datorită caracterului său social, mișcarea și-a dovedit rezistența în timp, aproape două secole, învingînd toată prigoana și represiunile, provocînd mari frămîntări în Armenia, în Albania Caucaziană, ca și în Imperiul bizantin.

Mișcarea și-a pierdut forța în urma căderii regatului armean bagratid și apoi a invaziei seldjucizilor. Ea a marcat un episod de seamă în istoria poporului armean, avînd caracter progresist prin aceea că a reușit să trezească conștiința de sine a poporului

⁶⁹ *Hay joghovrdi patmuthiun*, vol. III, pag. 289, 295, Academia de Științe a R.S.S. Armene, Institutul de Istorie, Erevan, 1976.

oprimat, să-l ridice la luptă, atît împotriva exploatorilor autohtoni cît și a năvălitorilor străini. Mișcarea a fost o expresie a luptei împotriva orînduirii feudale și a bisericii ce o servea. Prin extinderea în alte țări, a căpătat un caracter internațional, mobilizînd mase mari de oameni, atît în Răsărit cît și în Apus. Ideile emise de thondrakieni au apărut cîteva secole mai tîrziu în operele marilor reprezentanți ai Renașterii, Dante, Boccacio, Petrarca, Thomas Miinzer, iar pe plan religios, în secolele XIV— XVI, în doctrinele reformatorilor Jan Hus, Martin Luther ș.a.

în ciuda prigoanei din evul mediu, la o epocă mult mai tîrzie, în anul 1880, se mai semnalează încă existența unor sectanți thondrakieni în unele sate din provincia Șirak (în jurul actualului oraș Leninakan-Kumairi).

11. Prăbușirea regatului bagratid de la Ani. Aparariția turclior seldjucizi

Criza internă a regatului bagratid de la Ani, ca urmare a luptelor sociale și subminării independenței statului, au slăbit puterea lui de rezistență. La sfîrșitul secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea, cel mai mare pericol îl reprezenta expansiunea Bizanțului. încă în 949, acesta a ocupat orașul Karin (Erzurum), în 966 a ocupat Taronul, iar în 968 Manazkertul. Au urmat apoi: Arceș (Argeș), Berkri și anexarea regatului Vaspurakan, de către împăratul Vasile al II-lea Bulgaroctonul (după cum am văzut mai sus, el însuși de origine armeană). Regatul Ani a fost prins ca într-un clește dinspre nord și sud de bizantini, în timp ce triburile nomade turcomane făceau incursiuni pe teritoriul Armeniei.

Aflîndu-se într-o situație dificilă, regele Hovhannes-Sîmbat a sperat să oprească iminenta campanie bizantină, printr-un aranjament politic, în acest scop, în anul 1022, l-a trimis pe catolicosul filo-bizantin, Petros Getadardz (Kedatart) la împăratul Vasile al II-lea, care se afla la Trebizonda, dîndu-i indicația de a încheia un tratat, în virtutea căruia regele se angaja să lase Bizanțului moștenire regatul său, prin „testament”. Împăratul a acceptat cu bucurie acest tîrg, calificat de cronicarii armeni ai vremii drept trădare și vînzare de țară. Aceștia îl acuzau pe catolicosul Petros pentru acordul încheiat, reușind să-l determine pe rege să-l exileze în fortăreața de la Bîdjni. Dar Petros nu era singur în orientarea sa pro-bizantină și alți prelați și nobili armeni erau partizanii recunoașterii suzeranității bizantine, cum a fost Sargis (Sarkis), care a jucat un rol nefast în subminarea independenței Armeniei, în timp ce conducătorul partidei patriotice, atașate ideii de independență-comandantul suprem, sparapetul Vahram Pahlavuni, a cîștigat teren. La moartea lui Hovhannes-

Sîmbat (1041), împăratul Mihail al Bizanțului s-a prevalat de drepturile sale de „moștenitor” al Armeniei, năvălind cu o armată de 100 000 de oameni pentru a anexa regatul de la Ani. Dar poporul și apoi noul rege Gagik al II-lea, nepotul de frate al regelui decedat și care s-a urcat pe tron la vîrsta de 18 ani, au refuzat să predea țara. Armata bizantină a suferit o înfrîngere umilitoare sub zidurile capitalei Ani. Istoricii **108** armeni menționează că masele populare și combatanții erau ferm hotărîți să apere independența Armeniei bagratide, care dura de aproape două secole. Succesorul lui Mihail, împăratul Constantin Monomahul a trimis o mare armată (1044) pentru a cuceri Armenia. Dar și a doua, ca și a treia ofensivă bizantină s-au prăbușit în fața rezistenței populare și a armatei conduse de Gagik al II-lea și sparapetul Vahram Pahlavuni. Micul regat al Armeniei bagratide, rezistînd în fața celui mai mare imperiu al epocii, dădea pilde de eroism în lupta pentru apărarea independenței și libertății sale.

Nereușind să înfrîngă cu forța armată rezistența poporului, împăratul Constantin Monomah l-a atras într-o cursă pe regele Gagik al II-lea, invi- tîndu-l la Constantinopol, unde i-a propus să renunțe la stăpînirea Armeniei, oferindu-i în schimb orașul Melitene și regiunile învecinate (la vest de Armenia). Gagik al II-lea a refuzat oferta, însă, fiind reținut la Constantinopol, adversarii săi pro-bizantini — catolicosul Petros, Sargis și partizanii lor — au trimis împăratului cheile orașului Ani. Datorită trădării, trupele împăratului au reușit să cucerească Ani, punînd capăt regatului centralizat bagratid (1045) și transformîndu-l în provincie bizantină. Regele Gagik al II-lea a primit două domenii pe teritoriul Imperiului, unde a trăit cîțva timp, după care a fost asasinat.

Căderea Armeniei bagratide urmată de invazia seldjucidă a avut consecințe tragice pentru poporul armean din teritoriul Armeniei Mari. Mase mari de oameni au emigrat, slăbind rezistența în fața invaziilor ce au urmat și a dominației străine. Bizanțul era preocupat, ca și în trecut, de dezrădăcinarea nobilimii armene și dislocarea ei în Asia Mică și în Balcani, lăsînd pe teritoriul Armeniei numai pe nobilii fideli. În același timp, nobili și ofițeri superiori bizantini au primit latifundii în Armenia, dar numărul lor fiind redus, nu au jucat nici un rol în viața social-politică a țării. În schimb, nobilimea armeană dislocată a contribuit la armenizarea unor teritorii care suferiseră ocupația arabă sau bizantină, așa cum s-a întîmplat în Armenia Minor și în Cillicia. Această politică a dus la slăbirea apărării granițelor răsăritene ale Imperiului împotriva invaziilor.

Treptat, au fost desființate și trupele compuse din soldați armeni încît, în secolul al XI-lea cînd s-au produs primele invazii turcomane, ele au întîm- pinat o foarte slabă rezistență.

Apariția turcilor seldjucizi. Strămoșii triburilor turcești trăiau în vechime în regiunile de la nord de China și, ca triburi războinice, efectuau frecvente incursiuni în China. Treptat, ei s-au

întins spre apus, ajungînd pînă pe malurile Mării Caspice și ale Dunării. Chinezii îi numeau *hion-nu*. în secolul al V-lea a avut loc o unire tribală, care a devenit cunoscută sub numele de *huni*. în secolele IX—XI triburile turcomane din Asia centrală, care vorbeau diferite dialecte ale aceleiași limbi de bază, au suferit influența arabă și s-au islamizat. Ei intrau în grupuri izolate în solda califilor arabi, dar cu timpul au început să întemeieze state proprii. Astfel, în secolul al X-lea, un trib turcesc, pornind din Turkestanul occidental a format sultanatul din Chorasani, dar acești turci s-au asimilat în sinul poporului persan. în a doua jumătate

109 a secolului al X-lea, tot în Turkestan a luat naștere o mișcare condusă de Seldjuc, după al cărui nume a fost întemeiată dinastia și a luat ființă Imperiul seldjucid. La origine, triburile seldjucide de păstori, de pe cursul mijlociu al râului Sîr-Daria, au intrat în conflict cu conducătorul Turkestanului, din cauza tendințelor lor de a ocupa noi pășuni. Evitînd o ciocnire fătîșă, ele au pornit în deceniul șase al secolului al X-lea spre apus, stabilindu-se la Samarkand, Buchara și Nura, extinzîndu-se apoi în Iran, Irak, Transcaucazia, Asia Mică, Armenia, provocînd pretutindeni jafuri, distrugerii, incendii, masacre. Seldjucizii au întemeiat un imperiu mai mare decît reușiseră arabii, stăpînind teritorii întinse între China și Marea Mediterană, precum și între Marea Neagră și Oceanul Indian. în perioada aceasta, Bizanțul era ocupat cu lupta împotriva pecenegilor în Peninsula Balcanică. Trupele de mercenari folosite împotriva seldjucizilor s-au dovedit lipsite de combativitate. în consecință, Imperiul bizantin a pierdut nu numai Armenia, ci și provincii mai vechi ale imperiului, în Asia Mică. în anul 1064, seldjucizii au cucerit orașul Ani, l-au jefuit și l-au distrus în mare parte. în 1071, bizantinii au suferit o nouă înfrîngere la Manazkert, de la seldjucizii conduși de Alpaslan. Dominația acestora a durat pînă la sfîrșitul secolului al XII-lea cînd imperiul lor s-a fărîmițat și a dispărut. Deși scurtă, stăpînirea lor a schimbat totuși configurația etnică și politică din Asia Mică, inclusiv din Armenia. Astfel, în Atropatene, elementul persan s-a turcizat, ca și elementul alban (aghvan) din Albania caucaziană (actualmente o parte din Azerbaidjan). în Armenia Mare, după căderea regatului bagratid, au rezistat cîteva mici regate și principate ca: Tașir-Dzoraget și Siunikh, Vaspurakan, Arțach, Sadun, Mokkh, Etegikh. Acestea au dus o luptă disperată, pentru a rezista invaziei turcești, dar pînă la urmă au fost răpuse în confruntarea inegală cu un dușman numericeste mult superior. Deosebit de tragică a fost prăbușirea regatului Siunikh din sud-estul Armeniei, după o existență de 183 de ani. în capitolul final al istoriei acestui mic regat, în anul 1170, seldjucizii au năvălit în țară și au cucerit ultimul reazăm al regatului, cetatea Bagha (Baghaberd-Pagha- pert), unde erau

ascunse mari comori ale culturii armene. Aici, seldjucizii au incendiat cea mai mare parte a bibliotecii, cuprinzînd 10000 de manuscrise vechi, în parte aduse și din alte părți ale Armeniei și adăpostite în această cetate.

Din punct de vedere social-economic și cultural, năvălirea seldjucizilor, aflați pe o treaptă inferioară de dezvoltare, a avut consecințe negative, atît în Armenia, cît și în celelalte țări.

O dată cu fărîmîțarea Imperiului seldjucid în numeroase sultanate și emirate, a slăbit forța lor militară și s-au creat noi posibilități de refacere a independenței Armeniei. Începînd din prima decadă a secolului al XII-lea, regatul Georgiei (Gruziei) a dus o luptă neîncetată împotriva seldjucizilor, care a durat, cu întreruperi, peste un secol. Ca rezultat al unor războaie victorioase, la care au contribuit prinții, comandanții și soldații armeni, seldjucizii au fost înfrînți și Georgia a devenit, la începutul secolului al XIII-lea, cel mai puternic stat din Transcaucazia. Regele David Bagratidul (1089— **110** 1125), dintr-o ramură a dinastiei bagratide din Armenia, a extins hotarele Georgiei pe seama emiratelor seldjucide. În felul acesta, ea va prelua rolul pe care-l jucase Armenia în secolele IX—X, ca hegemon al luptei împotriva cotropitorilor străini. Unele familii princiare armene din nordul Armeniei, care supraviețuiseră asaltului seldjucid au cerut protecția bagratizilor georgieni și și-au unit forțele cu aceștia. În urma unor lupte victorioase, orașul Ani a fost eliberat de dominația turcească în trei rînduri: în 1123, 1161, 1174. După 1174 orașul și regiunea au fost puse sub conducerea prințului armean Ivane Orbeli (Orpeli) și a adjunctului său Sargis (Sarkis) Zakarian. Armenii s-au afirmat la curtea regilor georgieni, în special după urcarea pe tron a reginei Tamar (1184—1213), cînd bagratizii georgieni au ajuns la apogeul puterii lor. După lupte înverșunate, ce au durat 25 de ani, trupele georgiano-armene au reușit să lichideze emiratele seldjucide din Ani, Dvin și Kars și să slăbească dominația seldjucidă din alte provincii armene. Pînă în 1212 au fost eliberate și provinciile armene din sud ca Araratul, Gugarkhul, Siunikhul și altele. Toată zona depresurată (corespunzînd aproximativ cu actualul teritoriu al Republicii Armenia) a fost dată în stăpînire fraților Zakarian, care recunoșteau suzeranitatea suveranului georgian, dar stăpîneau regiunile lor în mod independent. Nominal, principatul Zakarienilor reprezenta unul din cele șapte „regate” federate, alcătuiind Georgia și pe care georgienii îl numeau „Somchiti” (Armenia). Zakarienii, originari din Armenia de sud, s-au stabilit în secolul al XI-lea în regiunea Dzoraget din nordul Armeniei și s-au înrudit cu dinastia bagratidă.

Ei și-au împărțit principatul în trei prefecturi, guvernate de delegați: în Siunikh, guvernau Orbelienii; în Ararat, Vaciudienii, iar în Valea Vaioth (Vaioth Dzor), Chaghbakian-Proșienii (Broșienii).

Sub domnia Zakarienilor, Armenia a cunoscut o perioadă de avînt atît în economie (agricultură, meșteșuguri, comerț, urbanism), cît și în arhitectură, artă, literatură, istoriografie, drept. Din această perioadă au rămas minunate opere arhitectonice și de artă. În secolele XII—XIII a fost refăcută rețeaua de irigații, s-au construit noi canale de irigații și lacuri de acumulare. Orașele s-au îmbogățit cu construcții mari din piatră, palate și așezăminte obștești. S-au dezvoltat breslele, care luaseră naștere cu mult mai înainte decît în Occident, încă din secolul al X-lea. Populația orașului Ani a ajuns la 100000 din care numeroși erau meșteșugari, comercianți, cămătari, intelectuali, oameni de artă. Locuitorii erau în mare măsură alfabetizați și posedau un gust dezvoltat pentru reprezentații teatrale, spectacole de muzică și dans, pentru artele plastice. În condițiile create în economie și prin dezvoltarea comerțului internațional și de tranzit, a apărut o burghezie bine situată, cu bogătași care și-au lăsat numele în istorie, ca marele comerciant și moșier Tigran Honențh, la inițiativa căruia s-a construit în 1215, o biserică monumentală ce-i poartă numele, păstrată pînă în zilele noastre. Orășenii încep să-și ia nume de familie. Dacă mai înainte lingă prenume se adăuga denumirea localității de naștere sau de reședință, începînd din secolul al

111

XIV-lea se folosesc nume de familie pentru cetățenii de rînd cu terminația în *-ian* — sau *-ianț* — ca „Hovhannesian” sau „Hovhannesianț

12. Invazia mongolă

Perioada de pace și prosperitate a fost de relativ scurtă durată, intrucît la începutul secolului al XIII-lea, din Asia Centrală au început să năvălească în Asia Mică și Europa Răsăriteană triburi nomade cunoscute sub numele general de *mongoli*, de la denumirea chineză „men-ghu”. La început, ei au fost cunoscuți după numele celui mai puternic dintre aceste triburi războinice și anume *tătari*. Mongolii și-au extins dominația de la Oceanul Pacific pînă la Marea Mediterană și Marea Neagră. Erau de credință șamanistă, la început, apoi unii au devenit budiști, alții creștini nestorieni, iar mai tîrziu, majoritatea celor aflați în Orientul Mijlociu și Apropiat s-au convertit la islamism.

Cuceririle mongole au început în 1209, cînd Cinghiz han a copleșit o mare parte a Chinei. În 1220 primele hoarde au apărut în Iran și Trans-caucazia, trimise în scop de cercetare a regiunilor ce urmau a fi atacate de grosul trupelor mongole. Dar, încă înainte de

invazia mongolă propriu-zisă, în 1225, sub presiunea și prigoana forțelor mongole, șahul regatului turcoman Chorezm, Djalal ad-Din, a năvălit în Iran, Armenia și Georgia, ucigînd, jefuind și ducînd în captivitate pe mulți locuitori, pe care-i vindea ca sclavi. Invazia a durat 7 ani și a avut urmări grave pentru Armenia: orașele și satele au fost în mare parte distruse, economia ruinată, foametea și epidemiile au decimat populația.

Nu se vindecaseră încă rănilor provocate de invazia lui Djalal ad-Din, cînd hordurile mongole conduse de Cearmaghan au năvălit în Armenia, au cucerit orașul Ani (1236), unde au masacrat populația, iar pe copiii, femeile și meșteșugarii care au supraviețuit i-au dus în captivitate. Aceeași soartă a fost rezervată și populației din Kars, care nu opusese totuși rezistență, în speranța de a fi cruțată de cotropitori. Pînă la jumătatea secolului al XIII-lea, mongolii ocupaseră întreaga Armenie Mare, pătrunzînd în Mesopotamia și Siria.

După cum reiese și din cronicile vremii, dintre toți cotropitorii, mongolii au fost cei mai cruzi, răspîndind pretutindeni groaza și atacînd în marș necruțător. Cînd cucereau un oraș, obișnuiau să evacueze întreaga populație, pentru a putea jefui casele în voie, iar ceea ce nu puteau lua cu ei, incendiau. După ce îi țineau pe locuitori 7—10 zile în cîmp deschis, începeau să se ocupe de ei: pe luptătorii luați prizonieri îi ucideau fără nici un discernămint, majoritatea meșteșugarilor erau împărțiți ca sclavi între căpetenii, tinerii erau repartizați în activități auxiliare pentru armată: la asedirea cetăților, la asalturi periculoase, împinși în fața trupelor lor, la munci grele etc., iar femeile și copiii erau vînduți ca sclavi.

112

Mongolii îi foloseau adesea *pe* feudații localnici, dîndu-le sarcini mili- taro-administrative. Pentru a-i lega de ei, îi obligau cîteodată să se căsătorească cu femei mongole și le dădeau cadouri prețioase. Dările grele și jugul cotropitorilor îi făceau totuși pe mulți nobili să ia calea emigrației. În Siunikh, familia feudaților Chaghabkian, devenită în secolul al XHI-lea, Proșian (Bro- șian) s-a mai menținut cîtva timp, contribuind la întemeierea primei universități armene, în 1284, la Gladzor, în sud-estul Armeniei. Dar, treptat, marile familii feudale armene au dispărut de pe scena istoriei: Proșienii în anii 50 ai secolului al XIV-lea, Zakarienii, în anii 60, Vacutienii în anii 60, iar Orbe- lienii în anii 90 ai aceluiași secol.

Dominația mongolă a avut efecte pustiitoare pentru economia Armeniei, ca și în celelalte țări din Orientul Apropiat și Mijlociu. Agricultură dezvoltată a Armeniei, încă din antichitate, a fost ruinată de economia pastorală nomadă. Cîmpiile, vilele și livezile roditoare au fost transformate în pășuni, au devenit pustii. Sistemul de irigații a fost distrus. A fost dezorganizată nu numai agricultura, ci și viața orășenească (meșteșugurile, comerțul, sistemul monetar).

Economia feudală mai avansată și în plină dezvoltare a trebuit să cedeze locul unor relații de producție pastorale și tribale. Destabilizarea vieții economice a țărilor supuse a dus până la urmă și la prăbușirea Imperiului mongol, dar pentru Armenia Mare ea a avut consecințe nefaste nemijlocite, întrucât o mare parte a populației a fost nevoită să-și părăsească leagănul strămoșesc, dispersându-se în diferite zone învecinate, cum a fost Crimeea.

După mongoli au urmat alți năvălitori nomazi, a căror invazie a agravat și mai mult situația din Armenia Mare, oprind dezvoltarea sa politică, economică și culturală.

13. Armenia Ciliciană (secolele XI-XIV)

Cilicia se află în sud-vestul Asiei Mici la Marea Mediterană. în secolul al XI-lea, aici a luat naștere un stat armean, care a fost numit de istoricii europeni *Armenia Mică* sau pur și simplu *Armenia* (în franceza medievală *Hermenie*), iar în sursele armene *Kilikian aşcharh* (Țara Ciliciei) sau *Sisuan*, după numele capitalei *Sis*. Spre vest, Cilicia cuprinde o regiune stîncoasă cu dealuri mici, spre răsărit o regiune de șes, iar spre nord-est un masiv muntos cu piscuri ce ating 3500 m. Partea de nord e acoperită de Munții Taurus Cilicieni, Antitaurus și Amanus, unde au fost înălțate cetăți inexpugnabile. Partea de sud este scăldată de apele Mediteranei, întinzîndu-se de-a lungul unui litoral de 500 km, cu mari porturi comerciale, ca Ayas și Korikos. Cilicia muntoasă are o climă aspră, cu veri toride și ierni geroase. Cilicia de jos cu cîmpii fertile, are în schimb o climă blîndă, permițînd cultivarea de plante subtropicale, de vii și livezi. Munții sînt acoperiți de pășuni bogate și păduri de conifere și foioase, care furnizează cherestea. în regiunile de șes ale Arme- **11**» uiei Ciliciene se cultiva bumbac, orez, grâu, orz, precum și citrice, măsline și trestie de zahăr. Bogățiile minerale cuprindeau: minereu de fier, plumb, argint, sulf, sare, ape minerale medicinale. Țara este brăzdată de râuri rapide ■ca: Piramus (Djihun), Sarus (Sihun), Kydnos (Tarsus), Calycadnos.

în evul mediu, populația Ciliciei se compunea din armeni, siriaci, greci, «vrei și arabi. în perioada sa de înflorire, în secolul al XIII-lea, Armenia Ciliciană ocupa o suprafață de 40 000 km² și avea o populație de peste un milion de locuitori. Orașele cele mai mari erau: Sis, Tarson, Adana, Anazarba, Mamestia, iar dintre cetăți trebuie menționate: Lambron, Kuklak (Guglag), Kapan (Gaban) și Vahgan.

Cum s-a ajuns la crearea unui stat armean la o depărtare atît de mare •de Armenia propriu-zisă? După cum s-a arătat mai sus, împărații bizantini practicau o politică de strămutare și dispersare a populațiilor autohtone spre alte ținuturi ale Imperiului. Potrivit

acestei politici, Bizanțul a strămutat mase mari de armeni și în Cilicia unde exista din vechime o populație armeană. Printre cei strămutați se aflau familii nobiliare și ofițeri, care aveau sarcina de a apăra frontierele Imperiului, dar și meșteșugari, comercianți și țărani, în felul acesta, Bizanțul urmărea, totodată, zdrobirea rezistenței populației armenie din Armenia. În unele cazuri, în secolul al XI-lea, nobilii și populația plecau din vatra lor strămoșască și se stabileau în Cilicia din proprie inițiativă, pentru a scăpa de agresiunea și fărâdelegile comise de seldjucizi sub Tughril-bek și apoi sub sultanul Alpaslan. Unul dintre acești emigranți a fost și prințul Oșin, care s-a mutat în Cilicia împreună cu oștenii săi. Pe la jumătatea secolului al XI-lea, în Cilicia au luat naștere câteva principate armenie, care au încercat să-și asigure hegemonia asupra întregii Cilicii. Istoria a reținut numele prințului Filaret (Philartos) Varajnuni, Gogh (Kogh) Vasil, Bagrat (Pakrad), Abilgharib Pahlavuni, dar domnia cea mai puternică și viabilă s-a dovedit cea a prinților rubenizi, care s-au afirmat, purtând războaie de apărare împotriva bizantinilor, seldjucizilor și cruciaților. Numele acestei dinastii provine de la prințul Ruben (Rupen), care s-a răsculat în 1080 împotriva bizantinilor, a eliberat Cilicia de Sus, a izgonit pe bizantini și a pus bazele Principatului armean din Cilicia (1080—1095), devenit ulterior Regatul rubenid al Ciliciei. Datorită intereselor comerciale, atrase mai ales de bogățiile Orientului, chemate, totodată, în ajutor de Bizanț în lupta împotriva musulmanilor, statele occidentale (Țara francilor, Sfântul Imperiu Roman și orașele-republici italiene Venetia și Genova) și-au trimis trupe în Orientul Apropiat, sub pretextul de a elibera „sfântul mormânt” de la Ierusalim de dominația necredincioșilor (musulmani). Principatul — apoi Regatul Armeniei Ciliciene — a sprijinit pe cruciați și, în unele situații, a participat cu trupe la campaniile lor. Aceștia au creat în jurul Ciliciei și unele state proprii, cum au fost Comitatul latin de la Edessa (Urha), care, ținând seama de numărul și rolul armenilor, apare ca un comitat armeano-franc. Principatul de la Anti-ohia, Regatul de la Ierusalim, Comitatul de la Tripoli. Deși, în general, statul Armeniei Ciliciene a colaborat cu statele cruciaților, au existat și conflicte armate, ca urmare a tendințelor unor state ale cruciaților de a ocupa părți⁷⁰ din Cilicia. La aceasta s-au adăugat și încercările Bizanțului, în secolul al XII-lea, de a readuce Cilicia sub dominația sa. *Rubenizii* au reușit să apere independența Armeniei Ciliciene împotriva tuturor încercărilor bizantine, seldjucide și ale cruciaților de la Antiohia de a o subjuga sau răpi părți din teritoriul său.

Un moment important în istoria Armeniei Ciliciene a reprezentat domnia lui Levon al II-lea Magnificul (1187—1219), om politic talentat, bun militar și diplomat, care a știut să manevreze cu iscusință între împăratul Germaniei Frederic-I Barbarossa (1152—

1190), sultanul Salah al-Din al Egiptului (*Saladin*), seldjucizii din Asia Mică și papa Inocențiu al III-lea, asigurând independența și integritatea țării. El a respins invazia triburilor nomade turcomane venite dinspre nord-vest, precum și trupele lui Salah al-Din și a dejucat intrigile țesute împotriva sa de ducele de Antiohia, Bohemund al III-lea (1163—1201), reușind, treptat, să extindă granițele Armeniei Ciliciene de la Seleucia până la Alezandretta, de la portul Atalia până la fluviul Eufrat și să-și consolideze suveranitatea asupra Cîmpiei Ciliciene, rîvnite atît de bizantini, cît și de cruciați. El a supus, totodată, familia princiară a *hethumi-zilor* din cetatea Lambron. Condițiile interne și internaționale erau de acum coapte pentru încoronarea sa ca rege al Armeniei Ciliciene. Mai era un ultim obstacol: cererea papei ca armenii cilicieni să treacă la catolicism. Episcopii armeni și Levon au hotărît să accepte formal cererea papei, iar încoronarea a avut loc la Tarson, la 6 ianuarie 1198, după ritualul armean, coroana trimisă de împăratul german (Sfîntul Imperiu Roman) fiind pusă de catolicosul armean. Noul rege a încheiat tratate comerciale cu statele occidentale, semnînd „Levon, rege al armenilor, din mila lui Dumnezeu”, inscripție ce apare și pe monede de aur și argint pe care le-a bătut. Levon a avut o atitudine binevoitoare față de cavalerii teutoni, templieri și ospitalieri și le-a acordat pămînturi la frontierele țării. Regatul a cunoscut o mare dezvoltare economică și culturală, au fost reconstituite porturile, căile comerciale și strategice, podurile, au fost construite hanuri, piețe și o fiolă comercială. Pe plan cultural, Levon a luat măsuri energice, pentru a crea școli pe lîngă mănăstiri, a invitat la curtea sa oameni de știință și artă cărora le-a creat condiții materiale pentru activitatea lor.

După moartea lui Levon al II-lea (1219), în viața statului cilician intervine un eveniment deosebit, care întărește unitatea statului. Mult timp, dinastiile rubenide și hethumide purtaseră lupte fratricide, existînd rivalități între ele. După cum arăta Nicolae Iorga, se poate afirma, pe bază de analogie cu relațiile dintre Moldova și Țara Românească, că lupta era între „două văi”, de-a lungul cărora s-au dezvoltat două centre ale puterii.⁷¹ Rivalitățile au luat sfîrșit printr-o uniune matrimonială între moștenitoarea regelui Levon al II-lea, Zabel (Izabela) și Hethum, fiul bailului Costantin, tutorele Zabelei, care era minoră la moartea tatălui ei.

O dată cu preluarea puterii de către dinastia hethumidă (1226), Armenia Ciliciană a devenit un stat centralizat în care principalele funcții au fost concentrate în mîinile familiei lui Hethum. Tatăl său, Constantin, a primit titlul de *Tagovorahair* (tată de rege) și baron superior; fratele mai mare, Sîmbat (Simpad), celebru istoric, geograf, poet, legislator și, în același timp, om politic, a devenit

⁷¹•• Nicolae Iorga *Brive Histoire de la Petite Arménie — VArménie Cilicienne*, pag.10- 11, Paris, 1930.

sparapeC (conetabil) al forțelor armate. Un alt frate al regelui, Leon, a fost numit *mareșal*.

De la urcarea pe tron a lui Herthum I, în Asia Mică a apărut pericolul mongol, care a amenințat, atât pe seldjucizi, cât și toate popoarele din zonă. Conducătorii Ciliciei s-au găsit în fața alternativei: fie a-i ajuta pe seldjucizi împotriva mongolilor, în care caz și-ar fi atras represaliile mongole, fie a se alia cu mongolii împotriva seldjucizilor. Dinastia hethumidă a ales această din urmă cale, ceea ce a fost hotărâtor pentru soarta viitoare a Regatului Cilician, întrucât el a intrat într-un conflict permanent, atât cu sultanatul Seldjacid de la Ikonion, cât și cu sultanatul mamelucilor din Egipt. După înfrângerea seldjucizilor în 1243, Cilicia, se apropie din ce în ce mai mult de Imperiul mongol, sparapetul (conetabilul) Sîmbat a plecat la Karakorum, unde s-a întâlnit (1246) cu hanul mongol Goyak, pentru a pregăti vizita regelui Hethum I la cartea hanului mongol și încheierea unui tratat de alianță și asistență mutuală. Acest tratat, prin care se recunoaște, totodată, suzeranitatea Imperiului mongol, a fost semnat de Hethum I, în 1254, cu noul jan Mangu, Tratatul de alianță și asistență mutuală armeano-mongolă prevedea, printre altele, următoarele:

1. Părțile se obligă să se ajute reciproc în caz de război și așadar Cilicia să ajute pe mongoli la cucerirea Mesopotamiei, Siriei și Palestinei, iar mongolii să apere integritatea Armeniei Ciliciene împotriva sultanatelor din Ikonion și Egipt, precum și împotriva celorlalte state islamice din jurul Ciliciei;

2. stabilirea păcii și prieteniei veșnice între părțile contractante;

3. interdicția pentru trupele și funcționarii mongoli de a încălca frontierele Ciliciei, fără asentimentul și cererea Regatului Armeniei;

4. retrocedarea către Armenia a plmînturilor, orașelor și cetăților care aparținuseră Armeniei Ciliciene, ocupate de alte state și apoi cucerite de mongoli.

După prăbușirea Califatului de la Bagdad sub lobiturile mongolilor, rolul porturilor Ciliciei și ale crucianților din Siria a crescut, atât din punct de vedere al relațiilor politico-militare dintre Răsărit și Apus cât și al schimburilor comerciale internaționale.

În a doua jumătate a secolului al XIII-lea, profitînd de slăbirea Imperiului Mongol, ca urmare a unor lupte interne, mamelucii au atacat Cilicia (1266), care, neprimind ajutor din partea mongolilor a fost înfrîntă. După doi ani, ei au ocupat Antiohia și au pus capăt existenței principatului crucianților. Ca urmare a acestor evenimente, Hethum I a abdicat în 1269, în favoarea fiului său Levon, iar ei a murit într-o mănăstire, în anul 1270.

În perioada secolelor XII—XIV, în Cilicia s-a realizat o sinteză de influențe între Apus și Răsărit rezultînd o nouă civilizație, pe care Nicolae Iorga o numea „civilizația armeano-francă cu un grad avansat de „franci-

zare" și „latinizare”⁷². În actele publice a început să se folosească latina și franceza, denumirile funcțiilor de stat sînt împrumutate de la franci, îmbrăcămintea, obiceiurile sînt occidentale, baronii poartă nume latine, au loc căsătorii mixte. Totuși, lumea călugărilor, a prelaților, a scriitorilor și oamenilor de artă n-a abandonat niciodată tradiția armeană, bine înrădăcinată pe baza alfabetului și a literaturii autohtone, care avea o vechime de șapte secole, cînd s-a creat statul Armeniei Ciliciene, ceea ce a ferit cultura armeană de pericolul unei asimilări bizantine sau latine. Dar are loc o sinteză cu păstrarea elementelor naționale. Aici se regăsesc influențele vechi orientale» precum și cele occidentale, care se suprapun vechii culturi armene.

Orașele și porturile Ciliciei au cunoscut o mare înflorire în perioada regatului armean. Din populația de un milion, aproape jumătate trăia în orașe și porturi. Orașul Sis, situat în munți, a devenit centrul politic, administrativ, comercial, meșteșugăresc, reședința catolicosului Bisericii armene mutată apoi la Ecimiadzin. Din punct de vedere al dezvoltării comerciale și meșteșugărești, portul Ayas (Lajazzo) a avut o importanță mai mare, după dispariția statelor cruciaților din Siria, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Marco Polo, care a vizitat acest port, îi laudă activitatea în *Cartea Minunilor*. Meșteșugarii armeni produceau articole de metal, lemnărie, articole textile, covoare manuale, ceramică, sticlărie ș.a. pe care în bună parte le exportau. Regii Armeniei Ciliciene băteau monede, care s-au răspîndit și în afara hotarelor țării, în Italia, în țările riverane ale Mării Negre și în Moldova. Legăturile comerciale ale Armeniei Ciliciene au luat o mare dezvoltare cu Genova, Veneția, apoi Franta, Spania țările din Orientul Apropiat și Mijlociu, cu Crimeea, Moldova (lîngă Cetatea Albă s-au găsit monede ale regilor Armeniei Ciliciene⁷³). Începînd din 1201, Cilicia a încheiat tratate comerciale cu țări străine și comercianți, acestora din urmă acordîndu-le autorizații și privilegii. Negustorii străini primeau prin aceste privilegii dreptul de a avea cartiere proprii în orașele ciliciene, administrație locală, judecătorii proprii, biserici, dreptul de a exercita meserii și comerț. Cilicia exporta bumbac, cereale, cherestea, vite, fructe, măsline, condimente, minereuri și importa mătăsuri, podoabe, arme, săpun. Negustorii străini care beneficiau de autorizații plăteau taxe vamale de numai 1/100, în timp ce cei fără, autorizații plăteau 4/100.

Structura de stat a Ciliciei avea multe trăsături comune cu societățile feudale occidentale, preluînd chiar o serie întregă de denumiri de funcții. La curte a luat ființă un for suprem, *curiae*

⁷² Nicolae Iorga, *op. cit.*, pag. 54, și urm.

⁷³ G. Bratianu, *Recherches sur le commerce Genoïse de la Mer Noire*, p. 161.

regis, cu rol consultativ pe lângă rege. În autorizația comercială acordată genovezilor, în 1201, se folosește formula „cu aprobarea curiei” (*assensi curiae*), înlocuită mai târziu cu formula *moto proprio* (din proprie voință — a regelui). Funcția veche armeană de sparapet (comandant al armatei) a devenit *comes stabuli* (conetabil, consta-bul), primul consilier șilcctihcii al regelui ir. abschr. ța acestuia s-a numit *bail* (din latină, *bajulus*), care, în cazul cînd regele era minor, purta titlul de „tată al regelui”, șeful secretariatului (cancelariei) regelui purta titlul de canțler sau *djanțler* (cancelar) ș.a.

Ansamblul de instituții, legi și norme internaționale de drept cunoscute în istorie dovedește că Armenia Ciliciană din secolele XII-XIII era de-acum un stat feudal bine organizat, cu o ordine complexă, cu un sistem solid de legislație, care reglementa raporturile interne și externe, bazată pe *Codul de legi* (Dastanagirk) al lui Mîchithar Goș (secolul al XII-lea) adaptat pentru Cilicia de conetabilul Sîmbat.

La sfîrșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea, situația regatului Armeniei Ciliciene s-a agravat, indirect din cauza slăbirii Imperiului mongol cu centrul în Iran, ca urmare a luptelor cu celălalt stat mongol, Hoarda de Aur, din nordul Mării Negre. Creșterea puterii mame-lucilor din Egipt amenința, totodată, existența, atît a Armeniei, cît și a statelor cruciaților. Cea de-a opta cruciadă organizată de papă și statele occidentale cu sprijinul direct al Regatului armean s-a terminat cu un eșec, ceea ce a lăsat Armenia izolată față de mameluci și ceilalți musulmani din zonă. Armenia Ciliciană a fost invadată în mai multe rînduri de mameluci, care au provocat multe distrugerii și victime în rîndul populației civile.

Războaiele izbucnite în Europa la începutul secolului al XIV-lea nu au mai permis organizarea de noi cruciade. Mongolii mai fac o ultimă încercare, în 1303, cu ajutorul trupelor armeno-georgiene și ciliciene de a cucerii Siria, însă suferă o înfrîngere în fața Damascului. Regele Hethum al II-lea (1289—1305), care se erijase în organizatorul unei cruciade, reușind să ocupe (1303) pentru cîteva zile Ierusalimul, trebuie să se retragă. Ca urmare a unor fărâdelegi comise de mongoli (asasinarea regelui Levon al IV-lea și a 40 de prinți armeni, în 1307, de către un comandant de oști mongol), precum și datorită slăbirii treptate a Imperiului și trecerii mongolilor la mahomedanism, alianța armeno-mongolă a luat sfîrșit, în primele două decenii ale secolului al XIV-lea. Toate încercările de a obține ajutoare din Occident se loveau de condiția pusă de Papă de a accepta Unirea cu Biserica catolică și chiar folosirea limbii latine în școli, condiții respinse de regulă de clerul armean, precum și de marea majoritate a poporului, atașată de credința strămoșească. Dar, chiar și în eventualitatea acceptării acestora, cum s-a întîmplat în 1307, cînd, sub presiunea filo-

latinilor, sinodul bisericesc convocat la Sis a acceptat propunerea Papei, statele occidentale s-au dovedit incapabile să vină în ajutorul Ciliciei. Aceste presiuni papale nu au făcut altceva decât să zdruncine unitatea politică internă a țării, ducând la puternice contradicții între partida conservatoare patriotică și partizanii prooccidentali ai Unirii. Fiind informați de certurile interne din Cilicia, mameiucii au început, după anul 1320, incursiuni devastatoare periodice pe teritoriul Ciliciei, care se repetau la fiecare 5—10 ani, obligînd regatul armean să plătească tribut Egiptului și să facă cedări teritoriale, printre care, portul Ayas-Lajazzo, iar regele Levon al V-lea (cunoscut în inscripțiile în limba latină cu titulatura de „Leon rex omnium **118** Hennenorum “), s-a obligat să întrerupă legăturile cu Papa și regele Franței, Totuși, el a reluat în secret relațiile cu Papa Benedict al XH-lea, ceea ce nu a împiedicat însă pe partizanii catolicismului să pună la cale asasinarea sa (1342), considering că nu colaborează suficient cu Occidentul. Gruparea pro-occidentală l-a adus pe tronul țării pe prințul Guy de Lusignan din dinastia franceză Lusignan din Cipru. Acesta a fost înscăunat (1343) după ritualul armean, ca rege al Ciliciei, sub denumirea de Costandin al III-lea. Dar, abia urcat pe tronul Ciliciei, noul rege a încercat să impună limba franceză la curte și să-i catolicizeze pe armeni, ceea ce a atras bănuiala și dușmănia atît a Egiptului, cît și a triburilor turcomane, care au invadat țara în mai multe rînduri, în anii 1343 — 1344. Dar și prinții armeni s-au ridicat împotriva politicii regelui și, cu sprijinul maselor populare, l-au răsturnat de la putere* asasinîndu-l în palatul său de la Adana (1345), împreună cu fratele său, contele Bohemond și cei 300 de cavaleri franci, pe care regele îi adusese cu el. în locul lui a fost ales un rege autohton în persoana „marelui mareșal “ Costandin al IV-lea, care a domnit între anii 1345—1363 și care provenea,, probabil, din familia hethumizilor. Și acesta s-a lăsat înșelat, la început, de promisiunile papei — care-și mutase sediul la Avignon, în Franța — de a ajuta Cilicia. De un ajutor occidental propriu-zis nici nu putea fi vorba, mai ales în condițiunile izbucnirii războiului anglo-francez de 100 de ani-

Cu toată lipsa de realism a politicii pro-occidentale, în condițiile istorice din acea perioadă, francofilii și latinofilii au mai făcut o ultimă încercare, de a lega Cilicia de interesele Occidentului și ale Catolicismului. Aceștia au organizat un complot împotriva lui Costandin al V-lea și l-au asasinat, pe motiv că încearcă o împăcare cu Egiptul.

în ciuda experienței negative și a iluziilor foarte adesea spulberate, ei și-au pus din nou speranța în ajutorul Occidentului, trimițînd o delegație în Cipru și invitîndu-l pe Levon de Lusignan (Costandin al III-lea) să ocupe tronul Ciliciei. Acesta, un catolic fervent, fidel bisericii de la Roma, devenit rege al Armeniei Ciliciene în 1374, sub numele de Levon (Leon) al VI-lea, a cerut ajutor țărilor

din Europa Occidentală, angajându-se, în schimb, să răspindească catolicismul în Cilicia.

Ultimul rege al Armeniei a avut parte de o domnie efemeră. La câteva luni după înscăunarea sa, mamelucii, turcomanii și trupele Emiratului de la Alep* au invadat țara, iar la 16 aprilie 1375, în condițiile lipsei totale de ajutor din exterior și a foametei, a căzut cetatea Șişului și o dată cu ea s-a prăbușit ultimul stat armean centralizat. Regele, Catolicosului *Poghos* (Pavel), regina Mariam și alți nobili au fost duși în captivitate la Cairo. În urma intervenției regelui Castiliei, Ioan I, sultanul Egiptului a consimțit să-l pună în libertate pe Levon al VI-lea, după o detenție de 7 ani, în 1382. Regele Franței, Carol al VI-lea, l-a primit la Paris cu toate onorurile și l-a însărcinat (1384) cu purtarea de tratative cu Anglia, în vederea terminării Războiului de 100 de ani, misiune ce nu a fost încununată de succes. A murit la Paris, la 29 noiembrie 1393, fiind înmormântat în bazilica regală de la Saint-Denis, lângă Paris*

REGATUL ARMENIEI CILICIENE
SECOLELE XII-XIII
după Gerard Dedeyan

O°o

Orăș

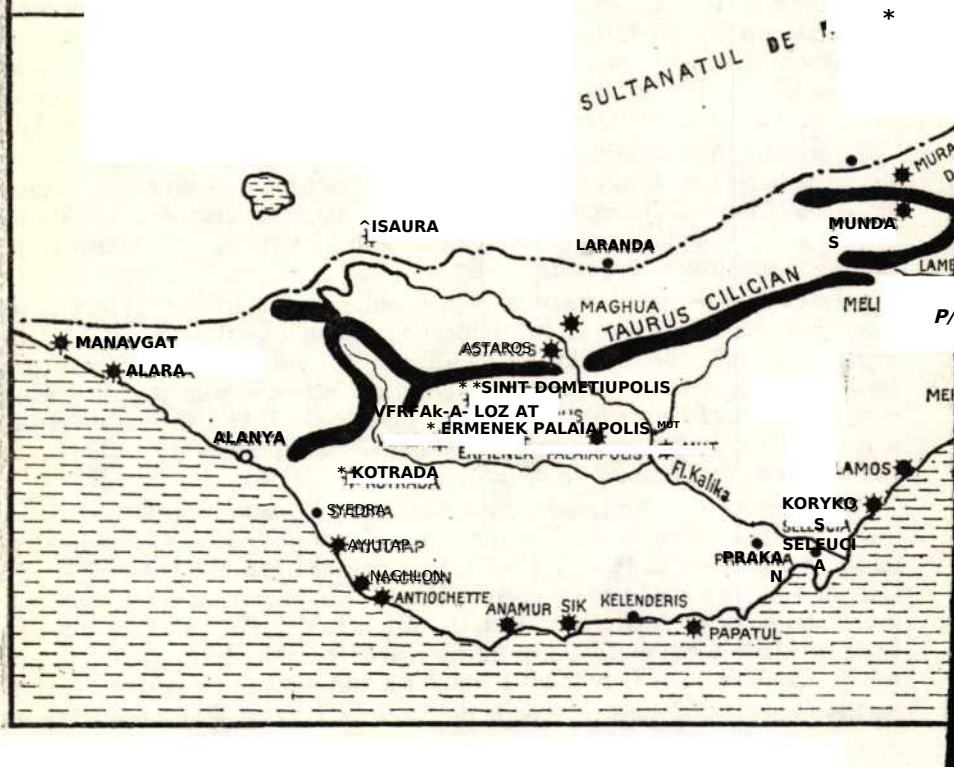
Fortărețe

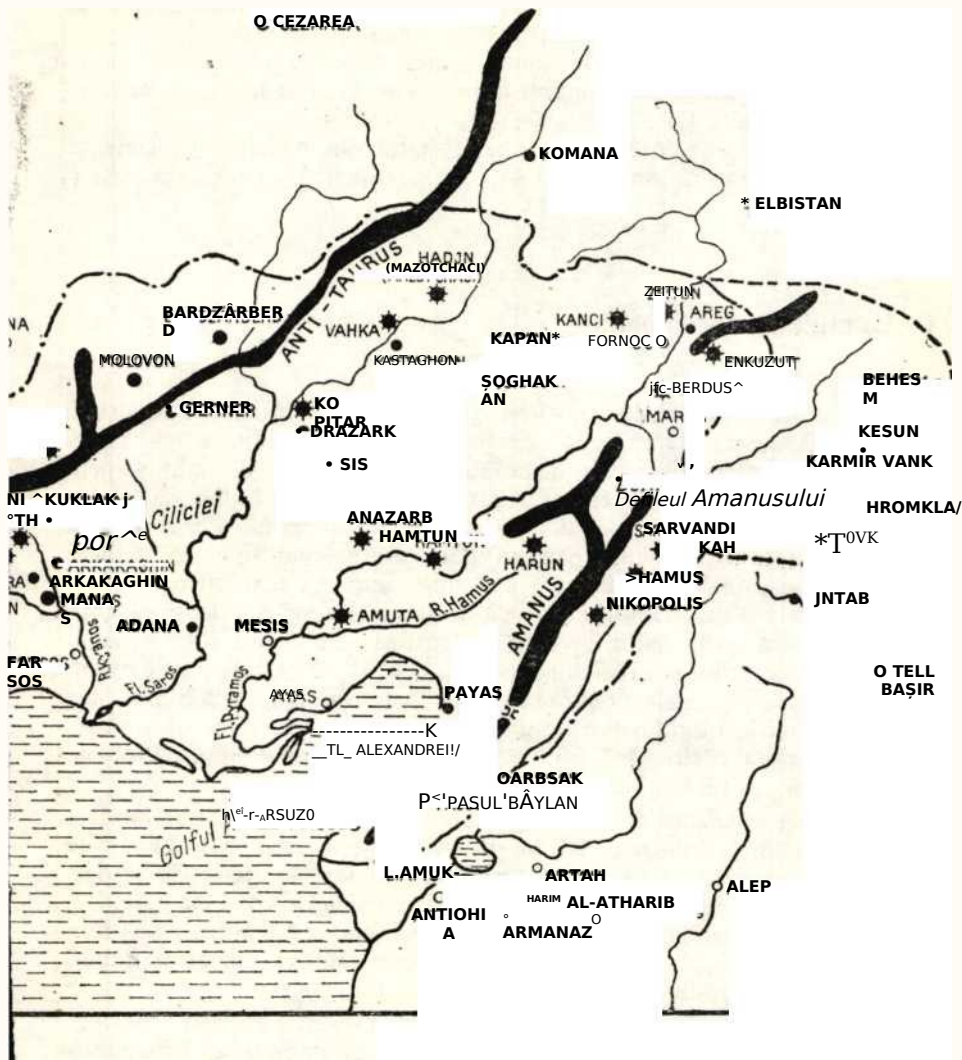
e

Mănăstiri

Frontiere

State suverane State vasale 0 10
20 30 Km

ca „...roy latin du royaume d'Arménie... ” după cum se menționează pe epitaful de pe mormîntul său.

Deși Armenia Ciliciană fusese desființată ca stat, totuși timp de încă o jumătate de secol, cîteva principate armene din munții Ciliciei și-au menținut independența. Și chiar mai tîrziu, pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea, sub dominația turcă, s-au păstrat, în stare de semiindependență principate armene la Hadjîn, Maraș, Zeithun, Thomarza, însă o mare parte a populației a fost nevoită să ia drumul pribegiei din cauza neîncetatelor războaie dintre mame-luci și turcomani. Mase de emigranți armeni s-au refugiat în Cipru, Rhodos, Italia, Franța și alte țări.

După 300 de ani de existență liberă, statul din Armenia Ciliciană, a dispărut de pe scena istoriei, lăsînd însă urme adînci în cultura armeană și universală.

14. Dominația turcomană

Secolele XIV—XVIII ău constituit o etapă nefastă în istoria poporului armean din Armenia Mare. După dezvoltarea remarcabilă din perioada precedentă, invaziile triburilor turcomane au pus capăt stării de semiindependență a principatelor armene ca cel al zakarienilor, oprind în loc și evoluția culturii armene, cu micii excepții. Numai Biserica armeană a mai păstrat drepturi de proprietate asupra pămînturilor sale, precum și unele atribute de autoritate națională, întărite mai ales după mutarea sediului catolicosal de la Sis la Ecimiadzin. Datorită activității asidue a unor catolicoși patrioți, s-au putut păstra unele centre de cultură, legături permanente între armenii din provinciile cotropite și cu cei din diaspora. În felul acesta, biserica a devenit, în decursul timpului, singura reprezentantă a națiunii în fața stăpînitorilor străini și singura instituție națională unanim recunoscută de poporul armean. Masele largi și-au păstrat în toată această perioadă identitatea națională, limba, scrierea, cultura, obiceiurile și credința.

După moartea *ilchanidului* mongol Abu Said (1335), Imperiul mongol a intrat în declin, fărîmîndu-se între diferiți moștenitori și rivali. Dinastiile *ciobanide* și *gealayiride* și-au împărțit puterea, dar luptele dintre ele se desfășurau adesea pe teritoriul Armeniei. Țara era pustiită de hoardele mongole, orașele jefuite și incendiate, populația civilă masacrată. Nu scăpau nici feudalii de abuzurile și jaful cotropitorilor. În aceste condiții, numeroși nobili, orășeni, negustori, meșteșugari, au luat din nou calea emigrării.

În această perioadă, în Asia Mică s-au format diferite emirate (*beylik*) turcomane, ca cele ale turcilor *oghuz* și *otomani*, care au început să-i înlocuiască pe emirii mongoli în Iran, Irak și Armenia. La sfîrșitul secolului al XIV-lea, după victoria sultanului *Baiazid* la

Nicopole (1396) asupra forțelor unite europene, *otomanii* au asediat Constantinopolul (ultimul punct de sprijin **122** al Imperiului Bizantin) și au absorbit numeroasele emirate ale turcilor *oghuz* din Asia Mică. Emiratele mongole *ciobanide* și *gealayiride* din Armenia, Iran și Irak au fost înghițite de dinastiile turcomane Kara Koyunlu (Oaia Neagră) și Ak Koyunlu (Oaia Albă), numite astfel după emblemele de pe drapelurile lor.

Situația urma să se modifice însă între anii 1387 și 1402, când hoardele lui Timur Lenk („Timur Șchiopul” numit și Tamerlan) au răspîndit teroarea, devastînd și omorînd cu o cruzime rar întîlnită în istorie, de-a lungul teritoriilor străbătute, din Asia Centrală pînă la Marea Egee. Instituțiile culturale din Armenia au avut mult de suferit, dar voința de a învăța și a păstra moștenirea culturală națională nu a putut fi înfrîntă. Este semnificativă soarta pe care a avut-o Hovhan Vorotnețhi, rectorul Universității din Tathev (Datev), •care, fiind pus sub urmărire, a luat cu el 60 dintre studenții săi și, peregrinînd din localitate în localitate, a continuat cu ei procesul de învățămînt. Deși se proclama descendent al Cuceritorului lumii (Genghis Han), Timur Lenk nu era mongol, ci turcoman și musulman, avîndu-și obîrșia la Samarkand. Expansiunea imperiului său l-a obligat pe sultanul Baiazid să ridice asediul Constantinopolului și să se îndrepte împotriva acestuia dînd bătălia decisivă, lîngă Angora (Ankara) în 1402. Forțele otomane au fost înfrînte, iar Baiazid luat prizonier. Statul otoman a dispărut în felul acesta din Orientul Mijlociu și din Asia Mică, însă au rămas posesiunile din Balcani, de unde s-a pornit ulterior la recucerirea Anatoliei.

După moartea lui Timur Lenk (1405), au început lupte devastatoare între hoardele Kara Koyunlu și hoardele turcești Geaghatai ale succesorilor lui Timur Lenk. De multe ori, aceste hoarde rămîneau fără conducători și anarhia domnea în toate regiunile cutureierate de ele. În general, luptele se soldau cu un bilanț tragic pentru populația civilă, nevoită ori să se refugieze în munți, ori să emigreze, spre a nu cădea în mîinile cötropitorilor, care fie că îi omorau fie îi duceau în captivitate în Hurasan și îi vindeau ca sclavi.

În a doua jumătate a secolului al XV-lea și în primele decenii ale secolului al XVII-lea, Armenia a fost pustiită de luptele dintre diferitele triburi turcomane ca Ak Koyunlu, Sefevizi, Kîzîlbași ș.a.

Aceștia au fost înfrînți în cele din urmă de turcii otomani (în 1554, sultanul Soliman a ocupat și incendiat Erevanul, care era sub ocupația se- fevidă din Iran). Tratatul de pace semnat în 1555 la Amasia a dat otomanilor Armenia Occidentală (cu Vaspurakan și Alașkert, precum și Georgia Occidentală), iar Iranul a primit regiuni din Transcaucazia și Armenia Orientală. Pentru turci, cucerirea Transcaucaziei devenise actuală și datorită faptului că rușii au ocupat Cazanul și Astrahanul ui au intrat în Caucazul de Nord, pînă la Terek, unde au construit cetăți. În 1578, turcii au ocupat Șirvanul, Derbendul, Karabaghul, Arțach), Erevanul și au

ajuns în provincia Geghar- khunikh. După pacea dintre otomani și persani, semnată în 1590, cavaleria turcă (*sipahi*) a fost demobilizată, ca și soldații neregulați din Anatolia, *seb- kanii* (țărani tineri, lipsiți de pământ, recrutați în timp de război). Toți aceștia, lăsați la vatră, s-au unit cu nomazi kurzi și turci, constituind bande de tîl- hari, cunoscuți sub numele de *djislali*. În anii 1590—1610 ei atacau și jefuiau

123 orașele și satele Armeniei, Anatoliei, Cappadociei, fără ca puterea centrală otomană să-i poată struni.

Profitînd de haosul din Imperiul otoman, Șah Abbas al Persiei (1588— 1629) a recucerit pămînturile pierdute, dar războiul a durat cu intermitențe pînă în 1639, cînd s-a încheiat pacea, în urma căreia otomanii au primit Irakul, regiunea Van și Armenia pînă la Kars, iar Persia Erevanul și Atro- patene (Azerbaidjan). În timpul războaielor turco-persane, politica dusă de Șah Abbas de a pîrjoli pămînturile în calea trupelor turcești a avut consecințe tragice pentru poporul armean, care și-a văzut patria pustiită, iar populația civilă deportată în străfundurile Persiei. În anii 1604—1605, au fost deportați cca. 300000 de oameni din provinciile Armeniei spre centrul Persiei. Alături de ei se găseau, georgieni și kurzi. Localitățile pe care le părăseau erau incendiate de soldații șahului, recolte distruse, hambarele arse. Pe drumul „marelui surghiun” cum numește un cronicar al vremii deportarea, au murit zeci de mii de bărbați, femei, copii, fiind expuși la foamete, frig, maltratări, violuri. Mii de oameni au pierit în mlaștinile și stepele aride din Persia centrală. Numai o cincime a celor deportați—după unele mărturii — au reușit să supraviețuiască, stabilindu-se pînă la urmă în capitala Ispahan și în regiunile învecinate. Armenii au căpătat dreptul de a crea o suburbie a capitalei, care s-a numit, în amintirea unuia din orașele de unde fuseseră deportați, Nor Djugha (Noul Djugha), care, în secolul al XVII-lea, a devenit un centru economic înfloritor cu 30000 de locuitori. O mică parte a populației a scăpat totuși de deportarea în Iran, refugiindu-se temporar în munți sau în Georgia. Șah Abbas a format, după modelul *ienicerilor* din armata turcă, un corp de soldați permanenți, recrutați dintre copiii armeni și georgieni, care au fost îndepărtați de părinți, ținuti ca sclavi și islamizați.

15. Mișcările de eliberare națională

În urma situației critice în care s-a găsit poporul armean din cauza dominației opresive a turcilor otomani și a sefevizilor din Iran, au început să apară primele semne ale unei mișcări de eliberare politică. Diverși emisari armeni s-au deplasat în Europa (Polonia, Veneția, Roma) solicitînd ajutor pentru eliberarea

Armeniei. Aceste demersuri erau sortite, însă, de la început eșecului, întrucât statele europene aflate în faza inițială de acumulare a capitalului erau interesate în dezvoltarea relațiilor comerciale cu Orientul și mai puțin în angajarea unor conflicte religioase sau de eliberare a creștinilor. Chiar în situația când habsburgii, venețienii sau regii Poloniei aveau o atitudine ostilă Imperiului Otoman, ei se fereau să-și periclitizeze relațiile cu Persia, de dragul creștinilor oprimați de această țară.

Războiul din Kandia (insula Creta) din anii 1645—1669, dintre Veneția, Franța și statul papal, pe de o parte și Imperiul Otoman, pe de altă parte, 124

a trezit noi speranțe în rîndurile creștinilor supuși turcilor, inclusiv ale armenilor. În timpul acestui război, catolicosul Chaciatur de la Sis a apelat la regele Ludovic al XIV-lea al Franței pentru a conduce opera de eliberare a tuturor creștinilor, dar statele occidentale au fost învinse de turci. Cruciada anti-otomană din Europa a fost preluată, începînd din 1670, de habsburgi, cu care se aliaseră Polonia, Veneția și, ceva mai tîrziu, Rusia. Dar, și de această dată, speranțele de eliberare ale armenilor au fost spulberate.

încercările de eliberare s-au întetit în secolele următoare, exponenții mișcării de emancipare fiind intelectuali și patrioți armeni, atît din Armenia, cît și din afara hotarelor Armeniei propriu-zise. O figură deosebită în acest sens a fost Israel Ory, fiul melikului Israel. *Melik-ii*, în număr de cinci, erau reprezentanți ai dinastiilor principare armene, recunoscuți sub domnia sefe-vizilor din Persia, stabiliți mai ales în provinciile din sud-estul Armeniei ca, Sisakan-Siunikh, Ghaphan și Karabagh (Arțach); ei controlau un teritoriu ce se întindea de la Marea Caspică pînă la frontiera otomană, la vest de lacul Urmia și erau însărcinați cu apărarea frontierelor persane în fața atacurilor turcilor, rușilor și georgienilor, în care scop li se permisesese să aibă cîte o armată proprie de 1 000—2 000 de oameni.

Israel Ory, care făcuse parte din delegația condusă de Catolicosul Hakob ce s-a deplasat în Occident, s-a pus în slujba ideii de eliberare încă de la vîrsta de 18—19 ani. După moartea Catolicosului, a plecat în Europa Occidentală, angajîndu-se mai întîi voluntar în armata franceză și apoi în slujba Kurfiirstului Johann Wilhelm al Renaniei-Palatinat, unde a devenit comisar al aprovizionării. În acea perioadă, Renania-Palatinat participa, sub conducerea Austriei, la războiul împotriva Imperiului otoman. Căpătînd acces la Johann Wilhelm, Ory l-a convins să preia lupta de eliberare a Armeniei și să devină rege acolo, iar pe curtenii și prelații iezuiți de la curtea lui i-a făcut să creadă că armenii se vor converti la catolicism. Planul prevedea o expediție militară în

primăvara anului 1700, la care urmau să participe împăratul german Leopold I, Papa de la Roma și Marele duce de Toscana, trecînd prin Polonia și Rusia. La începutul anului 1700, Ory s-a dus la Viena, pentru a purta tratative cu Leopold I, dar și-a dat repede seama că după încheierea păcii separate cu turcii la Karlovitz, în 1699 și războiul de succesiune la tronul Spaniei, ce se pregătea în Occident, puterile europene nu vor putea să se ocupe de problema eliberării Armeniei, chiar dacă s-ar fi gîndit în mod serios să pună în aplicare acest proiect îndrăzneț. Atunci, Israel Ory și-a îndreptat atenția spre țarul Rusiei, Petru I, cărui i-a prezentat, în 1701, un apel semnat de melikii armeni din Siunikh, prin care țarul era solicitat să ia în mîinile sale problema eliberării Armeniei. Cererea a rămas fără urmare.

Israel Ory s-a îndreptat din nou spre Austria și Germania, pentru a reveni la Rusia, dar toate aceste încercări nu au dus la nici un rezultat concret, puterile europene nefiind realmente interesate în eliberarea popoarelor creștine de sub dominația turcă și persană.

125

În timp ce începutul de secol 18 era pus sub semnul apariției unei noi, mari puteri pe scena mondială, imperiul țărilor, în Persia, Imperiul sefevid era în plină descompunere, lucru de care au profitat atît turcii, dar și popoarele subjugate, inclusiv armenii. Aceștia, sub conducerea lui Davith Bek, au organizat o insurecție armată, în 1722, în provincia Siunikh, cu centrul la Ghaphan (sudul Armeniei), îndreptată împotriva asupritorilor sefevizi, a cîmpitorilor otomani, precum și a reprezentanților păturilor nobiliare armene, care pactizaseră cu asupritorii străini. După succesele inițiale împotriva turcilor, ei au fost zdrobiți, în 1728.

Condițiile de organizare a luptei de eliberare din interiorul Armeniei ocupate devenind din ce în ce mai grele, încep să ia naștere în diaspora diferite mișcări de renaștere națională și eliberare. Unul din fenomenele cele mai interesante în acest domeniu a fost mișcarea de renaștere culturală inițiată de abatele Mîchithar Sebastathi, încă de la începutul secolului al XVIII-lea. Acesta, născut, în 1676, la Sebastia (Sivas), și-a primit educația în mănăstiri armene din Sebastia, Erzurum, Edjmiatîn (Ecimiadzin), Sevan și Cipru. Încă din anul 1700, la Constantinopol, a pus bazele unei instituții „în serviciul iluminării spirituale a națiunii noastre armene”, după cum se exprimă într-una din scrisorile sale. A fost obligat curînd să părăsească orașul, sub presiunea Patriarhului armean și a autorităților otomane, care nu tolerau apropierea de Biserica catolică. Mîchithar s-a mutat mai întîi în Peninsula Moreea, ce se afla sub dominația Veneției și, după căderea ei în mîinile turcilor, în 1715, s-a refugiat la Veneția, unde i s-a acordat, în 1717, insula San Lazzaro din lagună, pe care a construit o

mănăstire, devenită ulterior Academia armeană. El considera că trebuie creată o punte între Biserica armeană și cea catolică, refuzînd, totodată, latinizarea ritului armean și limbii armene. Unirea cu catolicismul, prin păstrarea specificității culturale armene a facilitat activitatea congregației create de Mîchithar pe pămîntul Italiei. Acesta, împreună cu colaboratorii săi au început să desfășoare o activitate remarcabilă în domeniul culturii armene, editînd și tipărind vechile opere de istoriografie, filozofie, știință, ale primilor autori armeni din secolele V—VI și din evul mediu, opere literare vechi, studii despre artă, istorie, etc., au tradus în limbi occidentale opere ale autorilor vechi armeni, iar în limba armeană, opere din literatura universală. Au întocmit un monumental dicționar complet al limbii literare clasice armene, *grabar* (*Haykazian Ba-raran*), în două volume, care a fost publicat în 1749, armeană devenind astfel, după greaca, latina, franceza, italiana și spaniola, a șasea limbă din lume, care se îmbogățea cu un dicționar complet și de mari proporții. Acest dicționar a fost perfecționat ulterior și reeditat în 1836—1837 sub denumirea de *Nor Haykazian Bararan* (*Noul dicționar al limbii armene*), retipărit în Armenia Sovietică în 1979—1981. Această ultimă formă este opera a trei cercetători de la Congregația Mîchitharistă de la Veneția: Gabriel Avetikian (1750—1827), Chaciatur Siurmelian (1751 — 1827) și Mîkîrtici Avgerian (1762—1854), care au lucrat timp de 50 de ani, cercetînd manuscrisele vechi armene cunoscute pînă la acea dată. Lucrarea s-a compus inițial din 12 **126** volume manuscrise, dar din lipsă de fonduri nu a putut fi tipărită mult timp. A văzut lumina tiparului sub o formă prescurtată de două volume mari, cînd mai trăia numai ultimul dintre cei trei autori. Cuvintele sînt prelucrate din punct de vedere semantic și filologic, cu o parte explicativă ușor accesibilă, dîndu-se, totodată, traducerea lor în greacă, latină, turcă și uneori în persană, arabă, franceză, rusă, ceea ce face ca dicționarul să aibă valoare poliglotă.

În afară de aceste activități, mîchithariștii au publicat și lucrări de popularizare ca: almanahuri, tratate de agricultură, sericicultură, apicultură, contabilitate, manuale școlare. Opera de renaștere a culturii armene desfășurată de mîchithariști pătrundea în mase pe două căi: școli și presă. Prima școală armeană mîchitharistă a fost întemeiată în Transilvania, în 1747, constituind și prima școală armeană organizată după modelul școlilor occidentale dezvoltate de după Renașterea europeană și nu după modelul seminarelor teologice Vardapetanoth. În a doua jumătate a secolului al XVIII-lea au fost întemeiate și alte școli în diaspora armeană, dar marea dezvoltare a rețelei de școli mîchithariste a avut loc în primele decenii ale secolului al XIX-lea. Principalele institute de învățămînt mediu liceal ale mîchithariștilor au fost — și continuă să fie — colegiile de la Veneția și Paris, care au dat culturii și artelor din diaspora armeană mari personalități. Din nefericire din cauza greutăților financiare și a lipsei oricărui sprijin

din partea statului colegiul de la Paris a fost lichidat în 1990.

Presa mîchitharistă este reprezentată de revista „Bazmavep” (Paz- maveb), care apare la Veneția și revista „Handes Amsorya”, editate de mîchithariștii de la Viena, conținînd atît articole cu caracter teologic, cît și studii istorice, filologice, etnografice etc. Devenind un centru important de studii armenistice și dispunînd de un fond însemnat de manuscrise vechi și documente, Academia de la San Lazzaro din Veneția a atras personalități culturale de seamă ca marele poet englez Lord Byron, care a stat acolo aproape un an, pentru a învăța limba armeană și a colabora la o gramatică anglo-armeană, precum și Nicolae Iorga, care a vizitat în mai multe rînduri acest lăcaș de cultură.

Activitatea culturală multilaterală a Congregației mîchithariste a avut o mare însemnătate în trezirea conștiinței naționale a poporului armean, purificarea limbii literare, eliminarea turcismelor și a tendințelor latinizante, ajutînd, totodată, lupta de eliberare.

Centrul de la Veneția nu a fost singurul reazăm al renașterii naționale armenice. Constantinopol, unde se concentrase o importantă populație armeană, cu o intelectualitate de vază, în toate domeniile artei, literaturii și științelor, a rivalizat cu opera mîchithariștilor. Aici s-au creat edituri, tipografii, școli, presă. Patriarhul Kolot a jucat un rol important în dezvoltarea culturii armenice în capitala Imperiului otoman și, de aici, în răspîndirea ei în provinciile armenice, precum și în alte centre ale diasporei.

Un rol de seamă au avut și armenii stabiliți în India, mulți dintre aceștia îmbogățindu-se și finanțînd acțiunile culturale. Printre instituțiile create de ei se numără, în secolul al XIX-lea, Colegiul Murat de la Padova în Italia,

12T mutat ulterior la Paris și Colegiul Rafael de la Veneția, devenit ulterior, prin fuziune, Murat-Rafael, întemeiate de două familii bogate din Madras, Rafael Gharamian și Samuel Murat. Din rîndul armenilor din India s-au ridicat mari luptători pentru cauza eliberării și independenței ca Șahamir Șahamirian (1723—1797), Hovseph Emin (1726—1809) și Movses Baghra- mian, aflați sub influența filozofiei și iluminismului englez.

Cel mai important reprezentant al mișcării de eliberare din India a fost, fără îndoială, Hovseph Emin, care avea ca scop al vieții sale eliberarea Armeniei de dominația străină. El a sperat, la început, să obțină sprijinul guvernului englez pentru cauza sa, dar și-a dat repede seama că interesele Angliei erau contrare tendințelor de restabilire a statului armean. În consecință, și-a îndreptat pașii spre Petersburg, dar nici demersurile pe lîngă Rusia nu au avut rezultate concrete.

În concepția acestuia „oamenii trebuie să domnească numai asupra naturii și nu asupra unor ființe raționale ca și ei; — asupra oamenilor trebuie să domnească legile”, ca atare, în tot ceea ce a întreprins, Șahamirian avea în vedere modernizarea și independența statului.

Războiul ruso-turc din anii 1768 — 1774 a dat un nou avânt mișcării de eliberare a poporului armean, ca și popoarelor din Balcani, subjugate de turci. Guvernul țarist, încercînd să ridice popoarele creștine împotriva Imperiului otoman, susținea că unul din scopurile de bază ale războiului este eliberarea acestor popoare. O adunare a notabililor armeni convocată la Edjmiatîn (Ecimiadzin), în 1782, hotărăște în unanimitate să ceară ajutor militar Rusiei, pentru eliberarea Armeniei. Ei s-au angajat să lupte cu forțele proprii ale melikilor, care cuprindeau 5000 de soldați.

Proiectele prezentate Rusiei țariste proveneau deci fie din cercurile feu- dalo-clericale, fie din cercurile burgheziei armenie. Era însă evident că Rusia monarhistă cu orînduirea sa feudală nu va admite niciodată ca pe pămîn- turile cucerite cu forța armelor să fie instituită orînduirea burgheză și mai puțin încă să recunoască crearea unei „republici armenie” așa cum prevedea proiectul grupului de la Madras al lui Șahamirian. Oricum, planurile Rusiei țariste prevedeau ocuparea Transcaucaziei și crearea acolo a două state sub suzeranitate rusă: Georgia și Armenia⁷⁴.

Din cauza neîncetătelor hărțuiri turco-persane, regele Erakli al II-lea (1737—1797) al Georgiei ceruse protecția Rusiei și recunoscuse, încă cu un deceniu în urmă, suzeranitatea acesteia, care avea să se termine, în 1801, prin încorporarea Georgiei în Imperiul țarist sub Alexandru I.

La începutul secolului al XIX-lea, deșteptarea naționalităților oprite și dobîndirea independenței popoarelor din Europa a avut un ecou puternic și în rîndul poporului armean, care forma pe atunci o comunitate de circa 3 milioane de suflete, avînd o limbă, scriere și cultură proprii, o religie unitară creștină. Teritoriul țării era împărțit între Turcia și Persia, iar din

1828 și Rusia, care a ocupat partea răsăriteană, ce aparținuse pînă acum Persiei. Majoritatea populației trăia pe teritoriul ocupat de Turcia, precum și în districtele și orașele din apusul Turciei, unde fusese deplasată o parte din populația armeană în decursul istoriei, așa cum s-a arătat mai sus. În afară de aceasta, mase mari de refugiați părăsiseră patria lor milenară și se stabiliseră în colonii ce se întindeau din India pînă în Europa Occidentală și Răsăriteană. În imperiile otoman și persan, armenii trăiau în mijlocul unor popoare musulmane ca turci, tătari, persani, kurzi, lazi, arabi.

Invaziile, decimările, transferurile de populații au determinat mutații în sînul locuitorilor armeni din Armenia Occidentală. Mare parte a acesteia (85—90%) era formată din țărănime, dar majoritatea armenilor de la orașe se ocupau de meserii, comerț sau erau intelectuali. Nobilimea dispăruse aproape în întregime, însă o nouă clasă de privilegiați a fost creată, începînd din secolul al XVI-

⁷⁴ *Hay joghovrdi patmuthiun (Istoria poporului armean)* Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan 1972, Vol. IV, pag. 219.

lea, atunci cînd sultanii au recompensat cu titlul de *amira* un număr restrîns de armeni bogați, care se aflau în slujba statului ca: familia Dadian, care a întemeiat în Imperiul otoman manufacturile de mătăsuri, bumbăcărie, hîrtie, fontă, praf de pușcă, arme. Un membru al acestei familii a construit prima cale ferată de-a lungul Bosforului (1847). Familia Balian, arhitecți din tată în fiu, au construit pentru sultani mari palate (care sînt admirate pînă în zilele noastre la Istanbul), moschei și edificii publice, mai ales în secolul al XIX-lea. Familia Bezdjian s-a îmbogățit din comerțul cu pînă de in. Familia Diuzian a dat Imperiului, între 1757 și 1880, aproape fără întrerupere, pe superintendenții monetăriei. Pînă la războiul din Crimeea, *amira-ii* sînt principalii bancheri din Imperiu (sarafi), precum și bijutierii curții. Acumulînd mari averi din comerțul internațional, din monopolul asupra unor produse sau din dreptul de folosire exclusivă a unor drumuri, ei au pus bazele, în secolul al XIX-lea, a industriei din Imperiul otoman. Prin contactele lor cu pașalele, vizirii și sultanii turci, devin personalități influente în cercurile conducătoare turcești. În același timp, bizuindu-se pe marile tor averi, joacă un rol preponderent în viața comunităților armene, controlează biserica. Numele lor este legat însă și de opere de binefacere și cultură ca: întemeierea de școli, instituții de caritate și religioase etc.

Meseriașii de la orașe, constituiți în bresle (*esnaf* în Imperiul otoman, *hamkar* în Imperiul persan) se ocupă de cizmărie, croitorie, fierărie, ceasornicărie, bijuterie, brutărie, morărit etc., prelucrau metalele și în special arama la Erzurum, Tokat, Mersivan, pieile, lîna, mătasea, bumbacul la Van și Erzurum. În domeniul bijuteriei, covoarelor, tapiseriei, broderiilor, ceramicii, artizanii armeni dau lucrări de valoare artistică.

Situația țaranului era dificilă; supus exploatării moșierilor turci și kurzi sau a unor mănăstiri, redus adesea la statutul de iobag, el trebuia să efectueze corvezi și să plătească biruri grele, în natură și în bani. În puține cazuri, dispune de mici loturi de pămînt sau părți din pămîntul comunal. În afară de mizeria materială, țaranul armean era supus opresiunii naționale, lipsit de drepturi civice, asimilat forțat sau trecut cu de-a sila la mahomedanism,

129 astfel incit in secolul al XIX-lea, mulți vorbeau turcește și în familie, deși își păstrau obiceiurile naționale și atașamentul față de Biserica armeană.

Ca și ceilalți supuși creștini sau izraeliți din Imperiul otoman, armeanul era considerat un raia și *ghiaur* (necredincios), lipsit de drepturi și avînd obligații fiscale mai grele decît populația musulmană. El nu putea să călărească un cal, să poarte anumite culori rezervate musulmanilor, să depună mărturie împotriva unui musulman, să fie numit în funcții publice, să poarte arme. Printre impozitele discriminatorii se numărau: *djiziyeul*, *bedeliaskeri* (pentru răscumpărarea serviciului militar), precum și *așarul* și *haraciul* pe recoltă.

în hanatul Erevanului, perșii încasau c. 40 de impozite și drepturi feudale, dintre care principalul era *mulk-ul*.

Unele legislații turcești au favorizat numai instituția bisericească. Patriarhul armean de la Constantinopol a fost recunoscut, în 1764, drept cea mai înaltă autoritate a comunității armenie (*Ermeni millet*) din Imperiul Otoman. În afară de prerogativele spirituale, el avea drepturi în materie de stare civilă, fisc, notariat, binefaceri, învățământ laic și religios, tipărituri, cenzură, judecarea ereticilor, care se rezuma la începutul secolului al XIX-lea la predarea armenilor convertiți la catolicism organelor de stat turcești, spre a fi pedepsiți.

Situația în Armenia orientală. Prin tratatul de la Turkmançai (1828), semnat între Rusia și Persia, șahul cedează țarului hanatele Erevan și Nachi- djevan. Totodată, o clauză a tratatului prevede că armenii rămași sub dominație persană au dreptul de a emigra, la cerere, în Rusia, ceea ce a permis întoarcerea la căminele lor a armenilor deportați, în decursul secolelor, în Persia. Și astfel, pe parcursul anului 1828, 45—50 000 de armeni din Azerbaidjanul persan, corespunzând vechii Persarmenia, emigrează în Armenia orientală. Emigrările spre Rusia au luat amploare după războiul ruso-turc din 1828 —1829, când Rusia a intervenit în favoarea grecilor răsculați. Pe frontul de est, trupele rusești conduse de generalul Paskevici, sub comanda căruia au luptat și mulți voluntari armeni, au ocupat Kars, Ardahan, Baiazet, Erzurum, Muş din Armenia turcească. Prin Tratatul de la Adrianopol (1829) Rusia s-a obligat să evacueze provinciile cucerite în Armenia turcească. Și în acest caz, s-a prevăzut pentru armeni dreptul de a emigra în Rusia. Speriați de spectrul unor represalii și masacre, ca 100 000 de armeni, mai ales țărani și meșteșugari, s-au refugiat, în iarna anului 1829—1830 și primăvara anului 1830, pe teritoriul Rusiei.

Soarta teritoriilor armenie ocupate de Rusia țaristă a rămas cîtva timp nedecisă. Grupul de patrioți armeni, compus din K. Arghutian, Ch. Lazarian (Lazarev) și A. Chudabașian, a cerut crearea unui stat autonom armean sub suzeranitatea Rusiei, crearea de forțe naționale și cadre administrative proprii. Guvernul țarist a respins aceste cereri, iar catolicosul Nerses Aștarakețhi, care inițial fusese numit într-un Comitet provizoriu de guvernare a provinciilor armenie eliberate de sub persani, a fost îndepărtat din Armenia și trimis, ca într-un fel de exil, în calitate de șef spiritual al armenilor din Basarabia.

130

Totuși, decretul țarului Nicolae I din 1828, prin care se constituia Armians- kaia Oblast (Provincia Armeană), cuprinzînd hanatele Erevan și Nachidjevan, a fost primit cu satisfacție de populația armeană, deși rămîneau pe din afară regiuni populate în majoritate de armeni ca Lori, Karabagh, Achalkhalakh. Reorganizările administrative ulterioare au desființat această împărțire teritorială, înlocuind-o cu *guvernămîntul Erevan*, avînd o mai mică

concentrare etnică armeană.

Pentru viața armenilor din Imperiul țarist a avut o importanță deosebită promulgarea, în 1836, a așa numitului *Polojenie* (Statut) care se referea la drepturile și funcțiunile Bisericii armenie din Rusia. Catolicosului i se recunoștea conducerea spirituală a tuturor comunităților armenie din Rusia, consolidând proprietatea bisericească și acordând anumite privilegii clerului armean. Biserica armeană primea drepturi de stare civilă, învățămînt și de conducere a vieții culturale armenie. Țarul capătă dreptul de a confirma numirea episcopilor și a alege Catolicosul dintre doi candidați propuși de Adunarea Națională, în care rolul laicilor a fost redus. Ca și Biserica ortodoxă rusă, Biserica armeană a fost supusă controlului politic și administrativ al guvernului țarist. *Polojenie* acorda totuși oarecare autonomie culturală și religioasă armenilor din Rusia. Seminarul întemeiat în 1813 la Ecimiadzin (unde se află și reședința Catolicosului) a devenit cel mai important centru intelectual al armenilor din Rusia. Economia și urbanistica provinciei armenie purtau amprenta îndelungatei dominații persane și apoi a unei colonii periferice a țarismului. *Alexandropol* (actualmente *Kumayri*) cu cei 11 280 locuitori, în 1830, era singurul oraș cu populație armeană unitară. Erevanul, cu casele sale joase, de pămînt, cu străzi întortocheate și prăfuite, avea în 1830 11 463 locuitori, din care 6 125 armeni și 5 338 musulmani (astăzi, Erevanul are peste un milion de locuitori în mare majoritate armeni). În general, pe teritoriul provinciei armenie, la începutul anului 1827, în urma deportărilor în masă practicate de Persia, numărul populației armenie scăzuse în mod catastrofal, reprezentînd doar 25 151 de suflete dintr-un total de 106 900, adică aproximativ 25%. După patru ani, în 1831, numărul populației armenie ajunsese la 82 377 (comparativ în R.S.S. Armeană, numărul populației era, în 1987, de 3 411 900, din care armenii reprezintă 90%; numai în 15 ani, între 1970—1985, populația republicii a crescut cu 30%). Din aceste date rezultă tendința netă de dispariție fizică a poporului armean din Armenia răsăriteană aflată sub stăpînire persană. Este de înțeles, prin urmare, de ce poporul armean își îndreptase privirile spre Rusia, își lega speranțele de salvare de pătrunderea trupelor rusești în Transcaucazia și a salutat pe ruși ca eliberatori.

Cu toată înapoierea generală a Rusiei țariste, nivelul ei economic era totuși superior vecinilor din sud, ceea ce a ajutat la o oarecare înviorare a economiei Armeniei Răsăritene, prin extinderea suprafețelor însămînțate, crearea de manufacturi și dezvoltarea legăturilor comerciale cu regiunile învecinate. Mai important era însă faptul că în sinul societății ruse apăruseră forțe revoluționare, care promiteau, în perspectivă, să îmbunătățească, atît situația socială cît și cea națională a maselor de armeni. Dar pînă la maturi- **131** zarea mișcării revoluționare din Rusia, țarismul a oprimat și exploatat poporul armean, care n-a obținut nici eliberarea națională și nici drepturi sociale și politice.

Trezirea conștiinței naționale în Armenia turcească. Colonia armeană de la Constantinopol, care exista de pe vremea Imperiului bizantin a crescut vertiginos în cursul secolului al XIX-lea. La începutul secolului erau 150 000 de armeni, iar potrivit unui recensământ otoman, din 1831, numărul lor crescuse la 160 000, reprezentând 20% din populația capitalei; între 1860 și 1880 au ajuns la 300 000. Armenii numeau capitala *Bolis* (de la *Constantinopol*), în timp ce Armenia istorică cu centrele sale *Van*, *Karin* (Erzurum), *Muş*, *Sasun* era denumită *Iergir* (cit. Ierghir) adică „Țara”. La Constantinopol, Izmir și Kayseri (Cezarea) a luat naștere o puternică burghezie armeană din rîndurile căreia s-au ridicat *efendii*, funcționari armeni, culți și poligloți, educați după principii pedagogice occidentale, care serveau Imperiul otoman în ministerele nou create. În 1885, numărul acestora se ridica la 494. În jurul lor se formează și o pătură de intelectuali, medici, avocați, precum și cadre naționale (scriitori, ziariști, învățători). În primul sfert al secolului al XIX-lea, în sinul populației armenice urbane se accentuează diferențierea între clase. La Constantinopol se refugiază zeci de mii de țărani armeni din interiorul țării, din cauza exploatării crunte a moșierilor musulmani (turci și kurzi), a birurilor insuportabile, a atacurilor tîlhărești, a răpirilor femeilor și fetelor, a tot felul de abuzuri, față de care autoritățile, fie că închideau ochii, fie că erau neputincioase.

Acești refugiați, *bantuchd*, formează proletariatul urban; în timp ce familiile lor rămîneau în provincie, la țară, ei se stabileau la Constantinopol, cîștigînd un salariu de mizerie ca muncitori necalificați (hamali, cărăuși de apă potabilă, servitori, gunoieri etc); trăiau în promiscuitate, în niște hanuri vechi. Meseriașii (cizmari, croitori, bijutieri, brutari, armurieri, fierari) aveau corporațiile lor. Aceștia împreună cu păturile proletare erau excluși de la treburile Patriarhiei, adică de la toate problemele politice, sociale și de învățămînt ale comunității armenice. În aceste condiții, în prima jumătate a secolului al XIX-lea se desfășoară o adevărată luptă de clasă, care nu era îndreptată împotriva guvernului otoman, ci împotriva propriei burghezii, reprezentate de purtătorii titlului de *amira*. Dar, ori de cîte ori păturile de jos se revoltau împotriva claselor privilegiate armenice, autoritățile turcești interveneau în favoarea acestora din urmă. Întrucît Marile Puteri profitau adesea de frămîntările interne din Turcia, pentru a-i impune anumite condiții, sultanul Abdul Medjid a introdus reforme (*Tanzimat*) și *Carta imperială* (*hatt-i şerif*) de la *Giul-Hane* (1839), care proclamau egalitatea de drept a tuturor supușilor otomani, fără deosebire de religie și garantau securitatea personală și a bunurilor, o justă repartizare a impozitelor etc.

În această perioadă, prin intervenția guvernului francez, catolicii armeni sînt recunoscuți ca *Millet* („națiune”), în timp ce, în urma intervenției Angliei, și protestanții armeni sînt recunoscuți ca *Millet*, ceea ce duce la ruperea acestora de comunitatea armeană și slăbirea atotputerniciei Patriarhiei armenice.

Revoluțiile din Europa, din anul 1848, mai ales cea din Franța și cea din Italia la care au participat studenți armeni, au constituit un imbold pentru mișcările populare ale armenilor din Turcia, mișcări care vizau emanciparea maselor populare de tutela patriarhului și amira-ilor. După războiul din Crimeea, cînd Anglia și Franța au dat ajutor militar Turciei împotriva Rusiei, Turcia a fost obligată de cele două mari puteri să reafirme egalitatea dintre supușii musulmani și cei nemusulmani. Profitînd de situația nou creată, populația armeană a reușit, după multe lupte interne, să proclame o *Constituție Națională* proprie, recunoscută de autorități, dar care făcea din patriarhul armean un fel de monarh constituțional, numit de o Adunare Națională compusă din 140 de deputați aleși, atît laici, cît și clerici și care avea o seamă de Comisii specializate pe profil politic, religios, economic, judiciar, școlar. În felul acesta, s-a realizat o oarecare autonomie culturală și religioasă, care a permis dezvoltarea instrucțiunii publice în limba maternă. Constituția națională a armenilor din Turcia a influențat și pe liberalii turci care au reușit să proclame în 1876 Constituția otomană.

Reformele care promiteau să îmbunătățească și să normalizeze traiul populațiilor nemusulmane din Turcia nu au fost traduse în viață în interiorul țării. Marii moșieri musulmani acaparau recoltele și pămînturile țăranilor armeni. Situația se agravează în cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea, cînd în Armenia sînt instalați cerkezi și kurzi. Triburile nomade kurde se extind treptat spre nord și nord-est, jefuiesc și ocupă pămînturile țăranilor armeni lipsiți de apărare, le cer tribut sau sume pentru răscumpărare, le răpesc soțiile și ficele. Împinși la exasperare, locuitorii armeni din unele regiuni, *Zeithun* (1862), *Van* (1862), *Erzurum* (1863), iau măsuri de autoapărare sau de răscoală. Imperiul otoman trece printr-o criză gravă în anii 1876—1878, reformele nefiind aplicate. „Problema armeană”, ca o parte a „problemei Orientului”, este redeschisă, o dată cu răscoalele din Bosnia și Hertegovina și insurecția bulgară din 1876, care este reprimată cu sîlbăticie. Sultanul Abdul-Hamid, care este înscăunat în august 1876, dă o nouă Constituție, prevăzînd crearea unui parlament cu două camere. Prin aceasta, guvernul turc a redus la tăcere pe criticii săi, iar față de puterile occidentale a folosit argumentul că, din moment ce se recunoaște egalitatea în drepturi a tuturor supușilor otomani, care au și posibilitatea democratică de a-și face auzită vocea în parlament, nu ar mai fi nevoie de prevederi speciale pentru populațiile creștine. Dar acest parlament nu a ținut decît o singură sesiune, Constituția fiind suspendată în februarie 1878. După aceea, timp de 30 de ani, sultanul Abdul-Hamid, poreclit „sultanul roșu”, din cauza represiunilor sîngeroase pe care le-a dezlănțuit, a instituit un regim despotice de teroare. Prigonirea populațiilor creștine din Imperiul otoman a oferit Rusiei țariste un pretext de a-și lua revanșa față de condițiile grele ce i se

impuseseră la Conferința de la Paris, după războiul din Crimeea, pentru a-și restabili pozițiile zdruncinate pe litoralul Mării Negre și a-și realiza planurile de cucerire în Orientul Apropiat. În aprilie 1877, Rusia a încheiat o alianță cu România împotriva Turciei, iar la 12/24 aprilie 1877, țarul Alexandru al II-lea, sosit

133 la Chișinău, a semnat manifestul de război adresat „Fraților slavi Sub pretextul ajutorării acestora, țarul a pornit un război de cuceriri. Operațiunile de război au început simultan pe frontul din Balcani, unde și-a adus contribuția armata română, și pe frontul din Caucaz, unde armata rusă era condusă în mare parte de comandanți armeni și număra în rândurile sale 40 000 de voluntari armeni. Corpul de armată din Caucaz era comandat de generalul Mikael Loris-Melikov pe numele de origine Loru-Melikian (devenit ulterior generalisim al Armatei ruse, prim-ministru cu puteri dictatoriale al Rusiei), generalul Arșak Ter-Ghukasov (Ter-Ghukasian), șef al Statului major, generalii Hovhannes Lazarian (Lazarev), Matadian, Șelkov-nikov, Alchazoy, Kișmișev și alți 500 de ofițeri armeni de diferite grade alături de ofițerii ruși. Ostași armeni au participat și la luptele din Balcani. Pe frontul de răsărit, armata rusă a ocupat *Kars, Ardahan, Olthin, Alasgert, Baiazet, Erzurum, Batum* și alte centre ale Armeniei Occidentale și Georgiei Occidentale, fiind întâmpinată de populația armeană ca o armată eliberatoare. Pe frontul din Balcani, după victoriile hotărâtoare ale armatelor ruse și române pe teritoriul Bulgariei, armata rusă a ajuns la Adrianopol, la 30 km de Constantinopol, obligînd Turcia să ceară pace.

În noua situație creată, prin înfrîngerea Imperiului otoman, membrii Adunării Naționale armenie de la Constantinopol au avut păreri divergente; în timp ce unii cereau autonomia provinciilor armenie din Turcia, sub protectorat rus sau chiar alipirea lor la provincia armeană din Imperiul țarist, alții, în frunte cu patriarhul Nerses Varjabedian, cu toată atitudinea lor de loialitate față de Imperiul otoman, căutau să-și lege viitorul de soluționarea problemelor balcanice. În urma demersurilor Patriarhului pe lângă negociatorii ruși, în *Tratatul de la San Stefano* (3 martie 1878) s-a introdus articolul XVI, care prevedea reforme imediate în favoarea armenilor din Imperiul otoman și în primul rând securitatea lor față de kurzi și cerkezi. Tratatul nu a fost însă tradus în viață, lovindu-se de opoziția Angliei și Austriei, care nu vedeau cu ochi buni extinderea influenței ruse în Balcani și în Asia Mică, întrucît ea contravenea propriilor lor planuri de expansiune în această zonă. Rusia țaristă a cedat presiunilor exercitate de puterile europene, acceptînd convocarea *Congresului de la Berlin* (iunie-iulie 1878), la care au participat Rusia, Anglia, Austria, Germania, Franța și Italia, iar din partea populației armenie din Turcia, o delegație

condusă de Chrimian Hairig (devenit ulterior Catolicos). Delegația armeană circulase în prealabil, timp de câteva luni, prin capitalele europene, cu un proiect de autonomie a Armeniei, inspirat din statutul pentru Liban (1861). Puterile occidentale s-au opus doleanțelor populației armenie, admitând doar, în articolul 61 al Tratatului de la Berlin obligația „înaltei Porți de a realiza, în provinciile locuite de armeni, unele reforme, rezultând din necesitățile locale și de a garanta securitatea supușilor armeni față de kurzi și cerkezi... “. Deși, practic, populația armeană nu a obținut nimic concret, problema armeană s-a transformat într-o chestiune internațională, a devenit obiect de manevre diplomatice în relațiile dintre marile puteri. Rusia, la rândul ei, a trebuit să facă concesii importante: Bul-

134 garia a fost dezmembrată și a devenit un stat vasal al Turciei, Bosnia și Herțegovina au fost ocupate de Austria, Erzurum, Baiazet și Valea Alașkertului au fost înapoiate Turciei, dar Kars, Ardahan și Batum au fost anexate la Rusia. *Art 61* nu a fost tradus realmente în viață, dar a întreținut iluzii periculoase în rândul populației armenie, în timp ce conducătorii Imperiului otoman au văzut în redeşptarea conștiinței naționale a armenilor și interesul purtat de marile puteri pentru poporul armean un real pericol pentru integritatea Imperiului în Asia⁷⁵.

Lipsa reformelor promise și neîncetatele abuzuri atât din partea moșierilor kurzi, cât și din partea autorităților au determinat populația armeană din regiunea asiatică a Imperiului otoman să se organizeze din punct de vedere politic și să ia măsuri de autoapărare. La Van (1885) s-a constituit primul partid revoluționar armean, numit *Partidul Armenakan* compus din elemente democrate și liberale; la Erzurum a fost creată organizația *Apărătorii Patriei* (1881). Acestea aveau obiective modeste: să pună capăt nedreptăților, să obțină reforme administrative și fiscale, iar în cazul organizației de la Van se preconiza libertatea națională și înarmarea țăranimii armenie pentru autoapărare.

Cele mai importante partide politice naționale armenie au luat naștere în diaspora. În 1887, la Geneva, a fost întemeiat Partidul Social-Democrat *Hînceak*, iar în 1890, la Tiflis, a fost creată Federația Revoluționară Armeană (Partidul *Dașnak* sau Tașnag de la cuvîntul *dașnakfuthiun* = federație), în avangarda noilor partide armenie se situează intelectualitatea armeană, atât din Turcia, cât și din Rusia, care se orientează spre cultura și ideile politice din Occident. Intelectualitatea armeană din Turcia, după ce absolvă

⁷⁵ *Histoire des Armeniens*, Editura Privat-Toulouse, 1982, p. 463 și urm.

școlile primare sau secundare armenesti din Turcia, își îndreaptă pașii spre universitățile din Franța, Belgia, Italia, Elveția, inspirându-se, în timpul studiilor, din ideile revoluției franceze, din lupta de eliberare națională a Greciei, lupta pentru unitatea Italiei, precum și de ideile socialismului utopic. Intelectualitatea armeană din Rusia, după absolvirea școlilor primare și secundare armenesti — iar în perioadele când au fost închise de autoritățile țariste, în 1885 și 1897— a gimnaziilor ruse, și-a continuat studiile superioare la universitățile din Moscova, Petrograd, Dorpat, Berlin, Leipzig, Geneva, Zurich. Intelectualii care ieșeau din aceste instituții de învățământ superior erau animați de ideile emancipării naționale și ale dreptății sociale.

Sub influența acestora, partidele politice armenesti își cristalizează doctrina lor care suferă modificări în timp, în contactul cu partidele politice din Rusia și în funcție de evoluția din Imperiul otoman. La început, Partidul Hînceak a fost influențat de ideile organizației populiste teroriste ruse *Narodnaia Volia*, ceea ce s-a tradus, în anii 1890—1896, prin acțiuni violente în Imperiul otoman (manifestația de la *Kum-Kapu* din Constantinopol, în 1890, revolta din *Sasun* în 1894, insurecția de la *Zeithun* în 1895—96).

16. Represiunile și masacrele din Imperiul Otoman

Regimul sultanului Abdul-Hamid, alarmat de acțiunile violente ale unor organizații armenesti, a răspuns prin represalii brutale, care s-au soldat în 1894—1896 cu masacrarea a aproximativ 200 000 — 300 000 de civili armeni de pe teritoriul Imperiului otoman, în timp ce 80 000 pînă la 100 000 de persoane s-au refugiat în Transcaucazia, precum și în Bulgaria și România. Masacrele organizate de „sultanul roșu” au declanșat o puternică reacție a opiniei publice din țările civilizate. În Franța, personalități ca Anatole France, Georges Clemenceau, Jean Jaures, în Anglia, cunoscutul om de stat Gladstone, în Germania, Johannes Lepsius și alții au mobilizat opinia publică împotriva fărâdelegilor ce se comiteau în Imperiul otoman⁷⁶.

La Congresul de la Londra din 1896, hînceakistii din Turcia și Egipt au criticat tactica Centrului hînceakist din Transcaucazia, acuzându-l că leagă rezolvarea „problemei armenesti” de mișcarea muncitorească rusă, ceea ce a speriat pe mulșulmanii conservatori și burghezia occidentală, care nu vedeau cu ochi buni dezvoltarea

⁷⁶ Dr. Johannes Lepsius *Armenien und Europa*, Berlin, 1896; *Massacres d'Arménie, témoignages des victimes* preface de Georges Clemenceau, Paris, 1896; *Encyclopaedia Universads*. art. „Armenie”, vol. 2, pp 429, 433, Paris, 1970; David Marshall Lang *The Armenians A people in Exile*, p. 9—11, London-Boston-Sydney, 1982; Crăciun Ionescu *Furtună deasupra Orientului*, p. 56—58, București, Editura Politică, 1985 etc.

unei mișcări socialiste armene în Imperiul otoman.

Ajutorul extern s-a dovedit iluzoriu (lucru ilustrat prin slaba reacție diplomatică față de masacrele din 1894—96 din Sasun). Doar personalități politice și culturale din Occident s-au raliat cauzei armene, constituind, în 1900, la Paris, asociația *Pro Armenia*. În 1901, Biroul Internațional Socialiste a lansat un apel către toți socialiștii, pentru a acționa în Parlamentele țărilor lor și pe lângă guvernele respective, în vederea unor intervenții care să ducă la oprirea masacrelor din Imperiul otoman împotriva armenilor și a altor naționalități. În Rusia, de asemenea, opinia publică progresistă și oameni de cultură au luat atitudine în favoarea cauzei poporului armean.

Partidele cu program revoluționar din Turcia (armenakan, hînceak, dașnak) pregătesc luptători revoluționari înarmați (feday), inspirîndu-se după modelul haiducilor bulgari și a garibaldienilor italieni. Cel mai de seamă conducător de haiduci a fost Andranik (Antranig) Ozanian, tîmplar din Șabin Karahisar, care a devenit erou național al luptei de eliberare a armenilor din Imperiul otoman.

Revoluționarii naționaliști armeni erau însă prigonîți nu numai în Imperiul otoman, ci și în Rusia. Burghezia armeană, cu sprijinul înaltului cler, se pronunța împotriva tacticilor revoluționare, tinzînd, în Imperiul otoman, doar la reforme, iar în Imperiul rus, la dezvoltarea avantajelor economice obținute de ea. Între 1898—1901, marele capital armean a ocupat poziții dominante în industria petrolieră de la Baku, care a devenit cel mai mare producător mondial de țiței. Armenii Ghukasov și Mirzoiev, pionierii industriei petrolului între 1850 și 1872, dețineau aproape un monopol, iar cu timpul, industriașii armeni s-au ocupat nu numai de extracția țițeiului, ci și de rafinarea, transportul și comercializarea lui la scară internațională. Industriașul Lianozov construiește primul, după Nobel, propriile sale conducte petoliere; „regele petrolului” din Baku, Mantașian (Mantașev) se asociază cu bogătașul Aramiant, creînd un adevărat imperiu petrolier, cu terenuri proprii, vagoane-cisternă, rafinării, uzine de îmbuteliere în barili, cu propria flotă de petoliere, cu circuitele sale de comercializare, atît în Rusia cît și în Orientul Apropiat și Mijlociu, precum și în Europa Occidentală. Acești industriași armeni concurează cu Nobel și Rothschild, iar la îndemnul Bisericii armene, joacă un rol de mecena în viața culturală, sprijinind construirea de școli și teatre, acordînd burse.

Din recensămîntul efectuat în 1897, rezultă că armenii alcătuiau 12% din populația Transcaucaziei cu un total de 1 173 096. La Tiflis, trăiau 200 000 de armeni, reprezentînd jumătate din populația orașului, iar la Baku erau 52 233 armeni. În 1917, numărul populației de naționalitate armeană din Caucaz ajunge la 1 783 000, dintre care 669 000 trăiau în guvernoratul Erevan, formînd majoritatea populației (60%). Mișcarea muncitorească din Rusia cuprinde în curînd și păături largi ale proletariatului armean

din Transcaucazia. În 1898, la Tiflis a fost creat „grupul muncitorilor armeni marxști” care leagă problema eliberării poporului armean și a muncitorimii armenice de cea a proletariatului din Transcaucazia și din întreaga Rusie.

Reprezentanții proletariatului armean erau foarte activi în Comitetele din Transcaucazia ale *Partidului Muncitoresc Social-democrat din Rusia (P.M.S.D.R.)*, în care un rol deosebit l-a avut Stephan Șahumian. Relațiile sociale și naționale se ascut continuu în Rusia, la începutul secolului al XX-lea. După închiderea școlilor armenice, guvernul țarist decretează confiscarea averilor bisericesti și ale clerului armean, ceea ce este resimțită de populația armeană ca o prigoană împotriva culturii sale naționale. Măsurile restrictive împotriva armenilor au fost ridicate de țarul Nicolae al II-lea abia după înfrângerea din războiul ruso-japonez și mișcările revoluționare din 1905. În situația creată, se cristalizează cele două orientări opuse din rîndurile populației armenice din Rusia: o parte, alcătuită în special de păturile muncitoare își leagă soarta de cea a proletariatului din toată Rusia, în timp ce dașnacii se afirmă împotriva luptei de clasă, preconizînd alianța tuturor claselor, în faza emancipării naționale. Agitațiile naționaliste din Transcaucazia au dus la lupte sîngeroase între armeni și musulmani în anii 1905—1906.

Revoluțiile din Orientul Mijlociu, „Mișcarea constituționalistă persană” din 1906—1912, „Revolta de la Tabriz” din 1908, revoluția Junilor turci din Imperiul otoman (1908), deschid noi perspective și populației armenice, al cărei număr, în Imperiul otoman era, în 1882, conform statisticii Patriarhiei Armenice, de 2 660 000, dintre care 1 630 000 în cele 6 vilaiete orientale. Revoluția Junilor turci (Comitetul Uniune și Progres) își fixează ca obiectiv „otomanizarea”, adică egalitatea între toți supușii otomani, sub deviza

137 revoluției franceze „libertate, egalitate, fraternitate Dașnacii se aliază cu junii turci, iar în prima Cameră a deputaților, din decembrie 1908, armenii capătă dreptul de a avea zece locuri, din 266. Burghezia armeană din Turcia se organizează, însă, în Partidul Jtawfcmw-Ramgavar (liberal-democrat) ostil dașnacilor și neîncrezător, în sinceritatea Junilor turci. Evenimentele ulterioare au exacerbat naționalismul și șovinismul pan-turc. În 1909, în timpul guvernării junilor turci, sub pretextul că armenii din Cilicia ar intenționa să întemeieze un stat independent, autoritățile au organizat masacrarea a 30000 de armeni la Adana. Înfrîngerea Turciei în războaiele balcanice (1912—1913), care a dus și la lichidarea ultimelor posesiuni otomane din Africa și Europa, a împins mai mult pe junii turci pe pozițiile șovinismului, aceștia trecînd de la politica otomanizării la cea a turcizării. Chiar și în aceste condiții, Partidul dașnak a continuat alianța cu junii turci, ceea ce i-a atras critici severe din partea Partidului hînceak și a

multor personalități, printre care și generalul Antranig Ozanian, care s-a retras din Partidul dașnak încă din 1907, acuzându-i pe dașnaci că se lasă înșelați de junii turci și înșeală la rîndul lor, poporul armean despre adevăratele intenții ale acestora⁷⁷.

În toamna anului 1912, catolicosul Gevork al V-lea (Kevork) a prezentat țarului Nicolae al II-lea o cerere de protecție în favoarea armenilor din Turcia. El l-a însărcinat, totodată, pe fruntașul armean Boghos Nubar Pașa (fiul fostului prim-ministru al Egiptului, remarcabilul om de stat, Nubar Pașa) să plece cu o delegație la Paris și în alte capitale europene. Aceste demersuri conveneau în acel moment diplomației țariste, care reușește să înfrîngă opoziția Austro-Ungariei și Germaniei, obținînd acordul Puterilor occidentale pentru proiectul final. Proiectul prevedea, în locul celor 6 vilaiete orientale, la care s-a adăugat vilaietul Trebizonda, crearea a două provincii anatoliene locuite de armeni, care urmau să fie puse sub supravegherea a doi inspectori generali străini, însărcinați cu îndeplinirea reformelor necesare în colaborare cu populația locală. Proiectul a fost acceptat de guvernul Junilor turci, condus de triumviratul compus din Talaat, Enver și Djemal, la 8 februarie 1914, iar în luna aprilie a aceluiași an, au fost numiți ca inspectori generali olandezul Westenenk și norvegianul Hoff. Se părea că problema armeană este pe punctul de a fi rezolvată, însă izbucnirea primului război mondial avea să dea o cu totul altă turnură soartei poporului armean, care supraviețuise pînă atunci, pe pămînturile sale istorice.

După o perioadă de expectativă, Turcia s-a alăturat, la începutul lunii noiembrie 1914, Puterilor Centrale. De fapt, cercurile conducătoare ale partidului Junilor turci, Partidul Ittihad, vizau să cotopească Transcaucazia și să formeze un imperiu, care să unească în frontierele sale popoarele musulmane și turcomane din Caucaz și Asia Centrală (panturanism, pan-turcism). Aceste intenții au fost exprimate, încă din iulie 1914, la Congresul Partidului dașnak ce s-a ținut la Erzurum, de către o delegație a Ittihadului, care a cerut conducerii dașnace ca, în caz de război cu Rusia, dașnaccii să provoace o revoltă a armenilor din Rusia, pentru a ușura pătrunderea armatelor turcești în Transcaucazia. Junii turci promiteau în schimb să sprijine formarea unui *stat autonom armean*, cuprinzînd teritoriul Armeniei Caucaziene, precum și mai multe sandjakuri din vilaietele Erzurum, Van și Bitlis. Conducătorii dașnaci au refuzat propunerea, afirmînd că partidul lor dorește să rămînă neutru, dar că susțin loialitatea armenilor din Turcia față de stat, în cazul cînd Imperiul otoman ar fi angajat într-un război. Și, într-adevăr, cînd Turcia a intrat în război, populația armeană a

⁷⁷⁴³ **Zoravar Antranig gichosi** (*Vorbește generalul Antranig*), pag. 18—21, Editura Nor Or, 1974, Los Angeles, California.

răspuns conștiincios la ordinul de mobilizare, cazurile de dezertare și nesupunere fiind foarte rare, ceea ce nu a împiedicat guvernul să pună pe seama armenilor înfrîngerile suferite pe frontul împotriva Rusiei. Conducătorii Junilor turci erau nemulțumiți, de asemenea, de formarea unor unități de voluntari armeni proveniți, atît din Rusia, cît și din alte țări (Statele Unite, Franța, România, Bulgaria etc) care luptau, fie alături de armata rusă, fie alături de armatele aliate ale Antantei. Aceste nemulțumiri se adaugă la vechi gînduri de răfuială cu minoritatea armeană din Turcia, care ceruse respectarea drepturilor sale naționale. Pentru planurile pan-turce, existența populației armenice din Armenia turcească reprezenta, de asemenea, un obstacol. Conducătorii Imperiului otoman au considerat că starea de război le oferă un prilej pentru a trece la lichidarea întregii populații armenice din Turcia. Pretextul folosit la început, precum că populația armeană periclita spatele trupelor turcești de pe frontul ruso-turc, a fost foarte repede spulberat, întrucît deportarea și anihilarea populației civile armenice a avut loc, începînd din luna aprilie 1915, în regiuni foarte îndepărtate de frontul din Caucaz, precum Cilicia, Tracia, litoralul Mării de Marmara etc. După cum a devenit cunoscut ulterior, chiar din surse turcești și germane, la începutul anului 1915 a avut loc, sub președinția lui Talaat, o ședință secretă a Comitetului central al partidului de guvernămînt Ittihad, la care au participat secretarul general al partidului, Nazîm, ministrul de război, Enver, Behaeddin Șakirș.a. Raportorul principal a fost Nazîm, care a afirmat, printre altele, „... trebuie să lichidăm din rădăcini poporul armean, pe pămîntul nostru să nu mai rămînă nici un singur armean, să fie dat uitării numele de armean. În prezent, ne aflăm în război; nu se va găsi prilej mai favorabil; intervenția Marilor Puteri și vocea de protest a ziarelor nu va putea atrage atenția și chiar dacă ar atrage atenția, problema va deveni unfapt împlinitși se va închide. De astă dată va fi o operație de exterminare”⁴⁶.

După cum arată omul de știință francez Yves Ternon, istoric al geno- cidelor, „în locul unor masacre anarhice, asistăm la executarea unui plan, ale cărui faze se succed în mod riguros. Deportarea este inaugurată la Zeithun (Cilicia) la începutul lunii aprilie 1915. Casele sînt golite de locuitorii lor armeni și convoaiele sînt îndreptate spre Konia și Deir-es-Zor (deșertul ■P8C-

⁴⁶ Melvan-zade Rifat *Dedesubturile întunecoase ale revoluției otomane*, Beirut, 1892, pag. 97—98. Idem *Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diplomatischer Ak- tenstücke. Herausgegeben und eingeleitet von Dr. Johannes Lepsius*, Potsdam, 1919, pag. 94, 113, 142.

139 sirian). Ordinul de deportare este extins la satele de munte din Amanus și Taurus. Pretextul folosit de guvern pentru a

generaliza și oficializa deportarea este rezistența armenilor din orașul Van, care ridică armele pentru a se apăra împotriva valiului Djeveded. Acesta, după ce masacraseră pe locuitorii creștini din Persia ocupată de turci, a revenit la Van, la începutul lunii aprilie, pustiind și trecând prin sabie populația satelor armenesti. Armenii din Van au rezistat aproape o lună asaltului trupelor și jandarmeriei turcești, pînă ce unitățile de voluntari armeni și armata rusă au despresurat orașul, la 18 mai 1915, salvîndu-i de la deportare și masacru. Vestea rezistenței armenilor de la Van ajunsă la Constantinopol a oferit guvernului încă un pretext pentru a precipita și generaliza operațiunea de deportare**⁷⁸. În noaptea de 24/25 aprilie 1915, numai la Constantinopol au fost arestați 235 de intelectuali armeni de vază. Numărul lor s-a ridicat în curînd la 800. Ei au fost duși în partea asiatică și, fără să li se prezinte vreun act de acuzare, fără a fi judecați, au fost asasinați pe ascuns, cu mijloacele cele mai barbare. Printre cei omorîți se găseau mari poeți și prozatori ai literaturii armenice occidentale ca Daniel Varujan, Siamanto, Rupen Zartarian, Ervant Sîrmakeșchanlian, deputatul, juristul și prozatorul Krikor Zohrab, ziaristi, oameni de știință și de artă, profesori etc. Marele compozitor Komitas a fost readus la Constantinopol, la intervenția corpului diplomatic, dar a înnebunit în urma celor trăite și văzute în deportare, fără să-și mai revină pînă la sfîrșitul vieții, murind în 1935, într-un sanatoriu, la Paris. Dacă la Constantinopol și la Izmir, masele populației armenice nu au fost afectate de măsurile de deportare și masacrare (din cauza prezenței unor diplomați și corespondenți străini), în schimb, în provincie, ordinele guvernului au fost executate întocmai. Guvernul Junilor turci a emis o circulară secretă, sub semnătura ministrului de interne, Talaat, în care se ordona autorităților din vilaiete să extermină populația armeană, precizîndu-se că „guvernul își asumă întreaga răspundere și ordonă să nu fie cruțați nici copiii din leagăne”⁷⁹. Ordinul a fost executat cu mici excepții locale (unii prefecți care nu s-au supus au fost destituiți, ca cel de la Angora-Ankara), cu cea mai mare strictețe. În cazuri izolate, oameni inimoși din rîndul populației turce sau kurde au ascuns și adăpostit pe prietenii lor armeni sau copiii rămași orfani.

De regulă, se proceda după o metodă comună pe întreg teritoriul Turciei: bărbații și tinerii erau scoși din orașe și sate și

⁷⁸ Yves Temon, *Le genocide de Turquie et la guerre (1914–1923) în Histoire des Armeniens*, Toulouse, 1982, pag. 489 și urm.

⁷⁹ *The Memoirs of Naim Bey. Turkish Official Documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians*, London, 1920, p. 16, citat în *Istoria poporului armean*. Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene Erevan 1981, vol. VI, pag. 555.

spînzurați ori omorîți cu alte mijloace, iar femeile și copiii trimiși în deșerturile Mesopotamiei, unde majoritatea au murit din lipsă de hrană și apă sau de boli, iar în multe cazuri au căzut victimă unor masacre din partea unor criminali de drept comun eliberați anume din închisori sau a unor triburi musulmane kurde, ațîțate de autorități. Deși autoritățile otomane au încercat să dea operațiunii lor caracterul unui *djihad* (război sfînt) împotriva creștinilor, conducătorii religioși ai lumii arabe au condamnat masacrarea armenilor ca fiind contrară eticii musulmane.

Operațiunea de exterminare a populației armenice era ținută secret de autorități, însă lumea a aflat în curînd de cele ce se întîmplau din rapoartele consulilor străini de la fața locului, a raportului ambasadorului Statelor Unite în Turcia, Henry Morgenthau, de la oameni de cultură și ziaristi, ca scriitorul german Armin Wegner, precum și din relatările misionarilor străini, martori oculari ai deportărilor și masacrelor. Aceasta a prilejuit Antantei să trimită, la 24 mai 1915, un avertisment guvernului otoman, pentru a pune capăt masacrelor, făcînd răspunzători pe membrii guvernului și pe executanți. Guvernul Junilor turci s-a văzut nevoit să recunoască în parte cele întîmplute, oficializînd prin decrete ordinul de deportare, cu acuzația că armenii ar fi colaborat cu dușmanul, ar fi comis sabotaje și acțiuni teroriste, acuzații care nu au fost niciodată dovedite.⁸⁰

Opinia publică mondială inclusiv din România a luat o atitudine fermă împotriva genocidului comis de guvernul Imperiului Otoman. Winston Churchill scria în 1929: „Nu există nici o îndoială că această crimă a fost pregătită și executată din rațiuni politice. Se ivise un prilej pentru a face să dispară din țară un popor creștin”⁸¹.

Scriitorul Jean Bart, care a fost martor ocular al evenimentelor de la Trebizonda, scria în al său *Jurnal de bord*: „Turcii din satele vecine au năvălit cu cuțitele prin casele creștinilor și îi înjunghiau în pragurile caselor și pe scările bisericilor. Numai cei ce s-au

80 Yves Ternon *op. cit.*, pag. 491. De asemenea, *Mejdunarodnie otnoșeniia v epochu imperializma, Dokirnenti iz arhivov țarskovo i vremen, pravitehtva* seria III, voi. 8, partea II, pag. 433; Idem, Evgenii Târle *Evropa v epochu imperializma 1871–1919*, Moscova–Leningrad, 1928, pag. 393. Idem, Crăciun Ionescu *Furtună deasupra Orientului*, pag. 93, Editura Politică, București, 1985. De asemenea: Christopher Walker *Armenia: The Survival of a Nation*, London, 1980; *Encyclopaedia Universalis*, Vol. 2, pag. 429. Paris 1970; David Marshall Lang *The Armenians, A people in Exile* p. 16 – 38, London–Boston–Sydney, 1982; Viscount James Bryce *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–1916* 2-nd Edition, Beirut, 1972. Dr. Johannes Lepsius, *Deutschland und Armenien 1914 – 1918*, Potsdam 1919, Henry Morgenthau *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, 1919; Rafael de Nogales, *Four years beneath the Crescent*, London. 1926 etc.

81 Winston Churchill *World's Crisis* (Criza mondială), vol. V. p. 405.

refugiat pe vasele străine din port au putut scăpa".

Măsurile luate împotriva populației armenice au continuat și în anii următori, chiar în afara hotarelor Imperiului otoman, după cum rezultă dintr-un „memorandum” secret, trimis în octombrie 1916 de ministrul de război, Enver Pașa, comandantului armatei germane de la Dunăre, generalului Mackensen, care se pregătea să năvălească în România, după intrarea în război a României. Enver recomandă lui Mackensen să adopte măsuri discriminatorii față de cetățenii de altă naționalitate, pe care îi va găsi în regiunile ce le va ocupa în România, precizînd: „... în mod special, domnule general, atrag atenția Excelenței Voastre asupra populației armenice care trăiește pe teritoriul Regatului României și care, în urma ultimei noastre politici (masacrele din 1915, n.a.), a reușit să scape din Turcia și să se stabilească acolo. Față de ei trebuie să se aplice neapărat cele mai severe măsuri, inclusiv deportarea și nimicirea lor în masă”⁸².

Deși nu au fost semnalate cazuri de prigoană deosebită împotriva cetățenilor de naționalitate armeană din România, în timpul ocupației germane (cea mai mare parte refugiindu-se, de altfel, în Rusia, în mod temporar), „memorandumul”^{**} lui Enver confirmă caracterul premeditat, organizat și inflexibil al genocidului inițiat de guvernul junilor turci.

La sfîrșitul primului război mondial, dintr-o populație de circa 2,5 milioane de armeni, care trăiau în Imperiul otoman, mai supraviețuiau 850 000, dintre care 200 000 în Imperiul otoman, 200 000 de femei și copii au fost islamizați forțat, 250 000 s-au refugiat în Transcaucazia și Rusia, iar circa 200 000 au găsit adăpost în alte țări ale lumii.

Recensămîntul oficial din 1927 din Turcia, consemna existența numai a 64 000 de armeni pe teritoriul țării, iar conform datelor oficiale din 1965, mai rămăseseră doar 33 000.

Astfel, peste 1,5 milioane de armeni căzuseră jertfă măsurilor inumane adoptate de conducătorii Ittihadului și, ulterior, în perioada 1918—1922, de kemaliști, împotriva populației civile lipsite de apărare. A fost singurul caz cînd un popor întreg a fost exterminat pe teritoriul său național istoric. Luptele disperate de autoapărare purtate cu arme primitive, în unele locuri, cum au fost cele de la Van, Urfa, Şabin—Karahisar, Muş, Muntele Musa (epopee de rezistență eroică, despre care marele scriitor austriac *Franz Werfel* a scris celebrul roman *Cele 40 de zile de la Musa-Dagh*, tradus în 30 de limbi, inclusiv în limba română) au reușit să salveze puține vieți, mulți jertfindu-se într-o luptă inegală. La Muş, de pildă, din 59 000 de armeni și-au salvat viața doar 9 000, refugiindu-se în munții din Sasun.

82 Arhivele *Mejdunarodriie Otnoşeniia 1870—1918 (Sbornik Dokumentov)* Moskva, 1940, pag. 124, citat în *Vasken I. Catholicos of all Armenians — A brief Chronology 1908— 1955*, Compiled by Souren Sh. Vanetzi, pag. 14 Ecimiadzin, 1986 (în lb. arm.).

După încheierea armistițiului de la Mudros cu Puterile Antantei, la 30 octombrie 1918, căpeteniile Junilor turci au fugit în străinătate. În februarie 1919, Tribunalul militar turc din Istanbul a început judecarea lor în contumacie și, după 6 luni de dezbateri, a condamnat la moarte pe Marele vizir și ministru de interne, Talaat, pe ministrul de război, Enver, pe ministrul marinei militare, Djemal, pe ministrul învățămîntului și secretarul general al partidului Ittihad al Junilor turci, doctorul Nazîm, pentru crima de a fi antrenat Turcia în război și de a fi deportat și masacrat populația armeană.

Deși fugiți în străinătate, aceștia nu au scăpat de pedeapsa ce le fusese hărăzită. La 15 martie 1921, tînărul Solomon Tehlerian (singurul supraviețuitor al familiei sale) l-a împușcat cu un foc de revolver, pe străzile Berlinului, pe principalul acuzat, Talaat, predîndu-se apoi poliției. Procesul, care a avut un răsunet larg în lumea întreagă, s-a terminat cu achitarea inculpatului.

Documentele prezentate și depozițiile martorilor în fața tribunalului german au dovedit vina lui Talaat de organizator al genocidului. În 1921, Djemal Pașa a fost asasinat la Tiflis. În același an, Enver a fost ucis în Asia Centrală, unde a condus lupta basmacilor împotriva Armatei Roșii. Fostul prim-ministru, Said Halim Pașa, a fost asasinat, în 1921, la Roma, iar în 1922, a fost asasinat la Berlin, un alt conducător al Junilor turci, Behaeddin Şakir.

După toate pierderile suferite în primul război mondial, poporul armean nu a avut nici satisfacția de a-și vedea visurile împlinite, cu toate promisiunile generoase făcute de Marile Puteri în perioada luptelor, cînd sute de mii de armeni luptau cu arma în mîină în rîndurile armatelor aliate. O primă decepție au avut armenii care luptau în unitățile de voluntari alături de armata rusă. încă de la sfîrșitul anului 1915, autoritățile țariste au hotărît să dizolve unitățile armenie și să le încadreze în unitățile rusești. Politica urmărită de Rusia țaristă față de problema armeană a fost exprimată în mod clar într-un comunicat al comandantului Corpului 4 Caucazian, generalul Oganovski, care arăta: „... guvernul Rusiei n-a uitat politica sa istorică și misiunea sa în Orient (adică politica sa în problema armeană). El urmărește interesele statului rus și nu realizarea visurilor armenilor despre autonomia Armeniei”⁸³.

Cînd au devenit clare scopurile imperialiste ale Rusiei țariste, marea majoritate a voluntarilor armeni au părăsit unitățile lor, ceea ce dovedea cu prisosință că ei se angajasera în luptă pentru realizarea idealurilor lor naționale și nu pentru satisfacerea scopurilor expansioniste ale Rusiei țariste. Aprecierea situației de către voluntarii armeni s-a dovedit a fi justă, întrucît, în acordul

⁸³ " *Istoria poporului armean*, Erevan, 1981, Vol. VI, pag. 551 (în 1b. arm.).

semnat de Rusia cu Anglia și Franța, la 26 aprilie 1916, se stipula că după terminarea victorioasă a războiului, Rusia va putea anexa vilaieturile Erzurum, Trabzon, Van și Bitlis. Nu se făcea nici o referire la crearea unui stat armean sau la autonomia Armeniei.

Decepții asemănătoare au avut armenii și cu puterile occidentale. Guvernele englez și francez au promis să satisfacă cererile naționale ale armenilor, iar Franța a promis chiar restaurarea statului armean în Cilicia, sub protectorat francez, ceea ce nu s-a realizat.

17. Situația din Transcaucazia

Revoluția din Octombrie 1917, din Rusia, a răsturnat complet situația pe frontul din Caucaz și Turcia răsăriteană. Forțele turco-germane au profitat de noua situație și, pretextând incidentele sângeroase ce avuseseră loc între populația armeană și populația musulmană, care trăia în teritoriile ocupate de trupele rusești (provocate de fapt de trupele neregulate turcești împotriva populației civile), au năvălit, în ianuarie 1918, în Transcaucazia. Pe frontul european, trupele germane au atacat Rusia Sovietică, obligînd-o să semneze, la 3 martie 1918, tratatul de pace înrobitor de la Brest-Litovsk.

Articolul 4 al tratatului prevedea retragerea trupelor rusești din Ardahan, Kars și Batum și dreptul populațiilor locale de a hotărî regimul acestor regiuni, în înțelegere cu statele învecinate și în special cu Turcia. Comisariatul transcaucazian nu a recunoscut Tratatul de la Brest-Litovsk, inițiind tratative separate cu Turcia. Seimul transcaucazian a cerut Turciei restabilirea frontierei rusoturce de dinaintea primului război mondial și acordarea autonomiei Armeniei Occidentale în cadrul statului turc, cerere respinsă de delegația turcă la tratativele de la Trabzon, în martie, 1918. Turcia a cerut, la 6 aprilie 1918, ultimativ, conformarea cu condițiile dictate în Tratatul de la Brest-Litovsk. Între timp, armata turcă își continua ofensiva. Au căzut unul după altul, Erzindjan, Erzurum, Batum, Kars. Populația armeană, care nu reușea să se retragă spre răsărit, era trecută prin sabie.

La 22 aprilie 1918, blocul partidelor antisovietice (menșevicii georgieni, dașnacii armeni, musavatiștii azerbaidjani) au proclamat independența Transcaucaziei. Acest act nu a fost recunoscut de Rusia Sovietică, dar a fost recunoscut de Germania și Turcia, care aveau astfel posibilitatea de a ocoli Tratatul de la Brest-Litovsk și de a-și extinde dominația în Transcaucazia. Germania urmărea să pună mîna pe petrolul și bogățiile naturale ale Transcaucaziei, iar Turcia să realizeze vechiul său plan panturcic de extindere a dominației sale asupra popoarelor turcomane din Transcaucazia și chiar de dincolo de Marea Caspică.

La 21 mai 1918 trupele turcești pătrund în Cîmpia Araratului și

ocupă satul Sardarapat, care avea o importanță strategică. Pentru poporul armean însemna o luptă pe viață și pe moarte. Trupele armene, înarmate cu armamentul rămas de la armata țaristă, ajutate de milițiile populare, bătrâni, adolescenți și femei, practic întreaga populație, au reușit să respingă ofensiva turcească și să recucerească (22 mai 1918) importanta poziție strategică de la Sardarapat. Înaintarea turcească a fost oprită și pe celelalte fronturi din Armenia, împiedicând astfel ajungerea turcilor la Baku, lipsind totodată Germania de mult râvnitul petrol din Caucaz, într-un moment hotărâtor al primului război mondial. Poziția trupelor armene a fost însă slăbită prin proclamarea independenței Georgiei, care a încheiat pace separată cu Turcia, la 4 iunie 1918, la Batum, precum și prin proclamarea independenței Azerbaidjanului, la 27 mai 1918, de către Consiliul național azerbaidjan.

18. Republica Armenia

Față de situația creată, Consiliul național armean din Tiflis, aflat sub conducerea Partidului dașnac, a proclamat independența Armeniei, la 28 **144** mai 1918, sub denumirea de „Republica Armenia” (Hayastani Hanrapetut'iun), având ca drapel național vechiul steag tricolor al dinastiei de Lusignan, care a domnit în Armenia Ciliciană cu puțin timp înainte de prăbușirea ultimului stat medieval armean (1375). Tricolorul armean (recunoscut în prezent și în Republica Armenia ca simbol național) are culorile roșu, albastru, portocaliu (auriu) așezate orizontal. După 543 de ani, renășteva statul independent armean, deși pe un teritoriu foarte mic din Armenia istorică. Aceasta a constituit o victorie de mare însemnătate pentru toate forțele patriotice și mișcările de eliberare națională din societatea armeană.

Potrivit tratatelor de la Batum, teritoriul Armeniei urma să cuprindă numai 10.000 km². Mari zone din regiunile Alexandropol și Ecimiadzin, părți din provinciile Erevan și Șarur-Daralagiaz, precum și regiunea Surmalu, în întregime, urmau să treacă la Turcia. Armenia trebuia să fie dezarmată, să nu întrețină relații diplomatice cu țările aflate în război cu Turcia, să permită trupelor turcești tranzitarea teritoriului Armeniei, să pună sub controlul Turciei stațiile sale de cale ferată etc.

Pe teritoriul Republicii Armenia trăiau un milion de oameni, din care 700 000 de armeni și 300 000 de musulmani (în 1914, în toată Rusia trăiau 2 000 000 de armeni, din care 1 685 000 în Transcaucazia). Din cei 700 000 de armeni, care trăiau în Republica Armenia, jumătate erau refugiați din Armenia turcească. Această republică nu s-a dovedit un stat viabil. Populația ei lupta pentru supraviețuire. Țara era într-o stare de mizerie inimaginabilă. Lipseau hrana, îmbrăcămintea, medicamentele, locuințele. Republica se afla sub blocadă economică, mai întâi de

către turci și germani, pînă în noiembrie 1918, apoi din cauza conflictelor cu Georgia și Azerbaidjan. Jaful și nesiguranța, tifosul și holera, bandele înarmate, care cutureau șoselele, au făcut ravagii. În primăvara anului 1919, 20% a populației republicii murise de foamete și boli.⁸⁴

Guvernul Republicii Armenia era conștient de haosul economic ce domnea în țară și primul ministru Kaciaznuni a pus în fața parlamentului (Chorhurd), în care erau reprezentate toate partidele, obiective foarte modeste pentru a scoate țara din marasm. Dar chiar și în aceste momente grele, guvernul a hotărît în primăvara anului 1919 să întemeieze o universitate, care a funcționat la început la Alexandropol, fiind mutată apoi la Erevan.

Situația în țările învecinate din Transcaucazia era tulbură. Puterea sovietică reușise să se instaleze doar la Baku (Comuna din Baku condusă de Stephan Șahumian), însă trupele engleze intră pentru o scurtă perioadă la Baku (4 august 1918), urmate de trupele turcești (15 septembrie 1918), apoi iar de englezi, care, împreună cu autoritățile antibolșevice de la Așchabad (dincolo de Marea Caspică), au reușit să lichideze Comuna din Baku și să execute pe cei 26 de comisari ai poporului, în frunte cu S. Șahumian (20 septembrie 1918). După armistițiul cu Puterile Centrale, englezii s-au instalat în Transcaucazia și au început să croiască frontierele naționale ■ după cum le dictau propriile interese imperialiste. Generalul Thompson, instalat la Baku, a atribuit Azerbaidjanului provincia Karabagh (locuit în majoritate de armeni), iar Armeniei districtele Șarur-Daralagiaz și Nachid-jevan evacuate de turci. Cu acordul englezilor, Armenia reocupă regiunea Kars, guvernul armean crezînd că va putea să se prezinte la Conferința de Pace de pe poziții de forță și să reclame alipirea la Republica Armenia celor trei vilaiete din Armenia turcească, Bitlis, Van și Erzurum. Speranțe deșarte!

În aprilie 1920, la Conferința de la San Remo, pentru pregătirea tratatului de pace cu Turcia, Lloyd George, Georges Clemenceau și Nitti hotărîsc crearea unui stat armean, care să cuprindă numai o parte a provinciilor Trabzon, Van, Bitlis și Erzurum. Turciei i se atribuia Cilicia situată la vest de râul Djihan, cuprinzînd Adana, Mersin și regiunile Maraș și Diyar-bekir, iar o parte din Cilicia urma să rămînă sub mandat francez. Tratatul de pace a fost semnat cu Turcia, la Sevres, la 10 august 1920. Articolul 88 preconiza recunoașterea independenței și suveranității statului armean, iar articolul 89 stipula că Turcia și Armenia acceptă arbitrajul președintelui Thomas Woodrow Wilson al Statelor Unite, în vederea delimitării frontierelor dintre cele două țări. Guvernul turc de la Constantinopol nu a ratificat Tratatul de la Sevres, iar kemaliștii, care dețineau de acum puterea reală în Turcia, l-au ignorat. Tratatul a rămas literă moartă.

84 " *Histoire des Arminiens*, pag. 507, Toulouse, 1982.

Eșecul Tratatului de la Sevres venea după o altă speranță spulberată • a Republicii Armenia și anume aceea că Statele Unite își vor asuma mandatul asupra unei Armenii unite, cuprinzând atât Armenia Caucaziană, cât și mai multe provincii din Armenia turcească. În vederea realizării acestui plan, propus de președintele Wilson, încă din vara anului 1919, o misiune militară americană, condusă de generalul Harbord, a efectuat o călătorie de studiu în Armenia turcească și Transcaucazia. Misiunea a cules mărturii nemijlocite despre atrocitățile din 1915. Deși raportul final se exprima în favoarea adoptării mandatului american asupra Armeniei, nota că majoritatea locuitorilor consideră că restabilirea legăturilor cu Rusia reprezintă singurul mijloc de a obține stabilitatea economică și de a asigura securitatea externă a țării. De altfel, reprezentanții Partidului Socialist Revoluționar și ai Social- Democraților din Parlament cereau pur și simplu alipirea la Rusia. Luînd în considerare concluziile raportului misiunii Harbord, precum și temerea că trupele americane trimise în Armenia ar putea fi izolate, în urma unei eventuale ascuțiri a contradicțiilor cu Anglia și Franța, sau ar putea intra în conflict cu Rusia Sovietică, ale cărei trupe se apropiau de frontierele Armeniei, Congresul Statelor Unite a votat, la 1 iunie 1920, împotriva asumării mandatului asupra Armeniei. În ceea ce-l privește, guvernul Republicii Armenia acceptă în principiu punerea țării sub mandatul unei mari puteri, avînd în vedere ca ordine de prioritate: SUA, Anglia, Franța și numai în ultimă instanță Rusia Sovietică.⁸⁵

În cursul anului 1920, în Transcaucazia se petreceau evenimente care au avut consecințe holăritoare pentru soarta poporului armean. Pe de o parte, expansiunea Armatei Roșii în Transcaucazia, iar pe de altă parte agresivitatea crescîndă a Turciei au creat o situație nouă și pentru poporul armean. La începutul anului 1920, Armata Roșie a înfrînt gărzile albe din Rusia, precum și pe intervenționiștii străini, apropiindu-se de Transcaucazia. La 28 aprilie 1920, comuniștii din Azerbaidjan, cu sprijinul celei de-a XI-a Armate Roșii, au doborât regimul musavatist, instaurînd puterea sovietică.

În perioada mai-iulie 1920, la Moscova s-au desfășurat tratative între Rusia Sovietică și Republica Armenia. Partea sovietică a declarat că recunoaște independența Armeniei, s-a oferit să-i acorde ajutor și să intervină pe lîngă Turcia, pentru a stabili linia de frontieră, pe baza dreptului de autodeterminare a popoarelor și a etnicității, cerînd, în schimb, încheierea unui tratat de prietenie între Rusia Sovietică și Republica Armenia, guvernul sovietic fiind

⁸⁵M Anahid Ter-Minasian „*F' Aout 1918: le drapeau flotte sur Erevan*” în *Special Armenie* pag. 127, Ed. Nouvel Observateur și La Vie, Paris aprilie 1989.

preocupat ca Armenia să nu devină un cap de pod al Antantei în Caucaz. Guvernul dașnac a refuzat oferta guvernului sovietic și, în felul acesta, s-a găsit izolat în fața amenințării turcești, în așteptarea unui tratat în favoarea Armeniei, încheiat de Antantă cu Turcia și care, sub forma Tratatului de la Sevres, s-a dovedit a fi o iluzie.

În această perioadă, în Turcia s-a întărit autoritatea kemaliștilor, care duceau lupta împotriva puterilor Antantei, ceea ce le-a atras simpatia și sprijinul material și moral al guvernului Rusiei sovietice. Totodată, însă, mișcarea kemalistă era naționalistă și expansionistă, urmărind cucerirea Transcaucaziei. Și, într-adevăr, încă din luna iunie 1920, forțele turcești au început să pătrundă în provincia Kars, care, în 1919, fusese curățată de trupele turcești de către englezi și restituită Republicii Armenia. În septembrie 1920, turcii au ocupat Sarighamîș și înaintînd spre inima Republicii Armenia, au pus stăpînire la 30 octombrie, pe orașul și fortăreața Kars, iar după cîteva zile pe Alexandropol (Leninakan, actualmente Kumayri). Disperat, guvernul dașnac a apelat la puterile Antantei, cerînd o debarcare la Trabzon, în spatele liniilor turcești, dar și-a dat repede seama că puterile occidentale, fie că nu puteau, fie că nu voiau să ajute Republica Armenia. Problema a fost discutată și la prima adunare generală a Ligii Națiunilor, la 15 noiembrie 1920, unde delegatul României a propus trimiterea în Caucaz a unui corp expediționar, care să ajute Armenia. Propunerea a fost respinsă, ca și cererea de admitere a Republicii Armenia la Liga Națiunilor, pe motiv că Tratatul de la Sevres nu a fost ratificat.

Cotropirea trupelor turcești a costat poporul armean încă 200 000 de morți, în cea mai mare parte din rîndul populației civile. Numai la Kars, după cum a relatat cetățeanul român V. Ionescu, martor ocular al ocupării orașului de către trupele turcești, au fost omorîți 10—12 000 de armeni.⁸⁶ În fața imposibilității de a face față singură asaltului turcesc, Republica Armenia a cerut pacea. Tratatativele au început la 25 noiembrie 1920, în Alexandropolul ocupat și s-au finalizat la 2 decembrie 1920, prin încheierea de către delegația guvernului dașnac a unui tratat de pace înrobitor, deși respectivul guvern fusese, între timp, răsturnat de bolșevicii armeni, cu sprijinul celei de a XI-a Armate Roșii rusești, care a pătruns în Armenia, venind din Azerbaidjan. Soldații guvernului dașnac nu au opus în general rezistență. Comitetul Revoluționar (Heghkom) a proclamat, la 29 noiembrie 1920, constituirea Republicii Sovietice Socialiste Armene.

Tratatul de la Alexandropol, semnat de guvernul dașnac, prevedea restrîngerea teritoriului Armeniei, în conformitate cu

⁸⁶⁴⁵ *Istoria poporului armean*, Erevan, 1967, Vol. VII, pag. 128 (în 1b. armeană).

prevederile tratatului anterior de la Batum, în limitele provinciei Erevan și lacului Sevan. în Na- chidjevan și Șarur urma să se stabilească o administrație separată, aleasă prin plebiscit, așezată temporar sub protecția Turciei. Armenia urma să fie dezarmată, păstrînd numai 1 500 de soldați, 8 tunuri și 20 de mitraliere, pentru sarcini grănicerești și de apărare a ordinii interne. Guvernul Armeniei Sovietice nu a recunoscut valabilitatea acestui tratat, iar prin Tratatul de la Moscova dintre Rusia Sovietică și Turcia (16 martie 1921), precum și Tratatul de la Kars (21 octombrie 1921) între Rusia Sovietică și Republicile Sovietice Transcaucaziene, pe de o parte și Turcia, pe de altă parte, aceasta din urmă s-a obligat să se retragă din Batum, Alexandropol și de la calea ferată Alexandropol-Erevan, primind în schimb teritoriul armean pînă la râul Arax (inclusiv regiunile Kars, Ardahan și Siirmalu). Totodată, partea turcă a impus ca provincia armeană Nachidjevan să fie trecută în componența Republicii Sovietice Azerbaidjan.

Epilogul dramei armene. Primul război mondial se terminase de cîțiva ani, dar „problema armeană” continua să facă obiectul unor dispute și discuții nesfîrșite. O conferință convocată la Londra, în februarie 1921, a studiat împreună cu reprezentanții Turciei kemaliste revizuirea Tratatului de la Sevres, acceptînd suprimarea articolului 88. Nu s-a mai pus problema creării unui stat armean liber și independent, ci a unui „cămin național la frontiera orientală a Turciei”. Astfel, aliații Antantei făceau abstracție de sentința arbitrală, dată la cererea lor de președintele S.U.A., Thomas Woodrow Wilson, la 20 noiembrie 1920 și care atribuia statului armean cea mai mare parte a vilaietelor Van, Erzurum, Bitlis, și o parte a vilaietului Trabzon, drept acces la mare. în martie 1922, la Conferința de la Paris, aliații au recunoscut revendicările turcești, proclamînd deplina suveranitate turcească de la frontierele cu Transcaucazia, Persia și Mesopotamia, pînă la Marea Egee. Paragraful referitor la armeni nu mai pomenea de căminul național, ci de „aspirațiile tradiționale ale armenilor pentru constituirea unui cămin național”. Delegația turcă nu se mai simțea obligată să dea nici măcar garanții pentru minoritățile creștine, întrucît, între timp, începînd din martie 1921, au fost exterminați și jumătate de milion de greci de pe țărmurile Mării Negre, nemairămînînd decît un număr neînsemnat pe coasta Mării Egee, lichidați și aceia, împreună cu armenii, în masacrele și incendiul de la Izmir, în septembrie 1922.

La Conferința de pace de la Lausanne, care s-a deschis la 13 noiembrie 1922, în numele Turciei s-a prezentat generalul Ismet Inonii, delegat al guvernului de la Ankara, care se proclamase

suveran pe întreg teritoriul Turciei» destituind pe sultanul Mahomed al VI-lea și nemiarecunoscînd guvernul de la Constantinopol. în legătură cu „regretabila chestiune armeană”, Inbnii a aruncat întreaga vină asupra Rusiei țariste și „mișcării insurecționale armenе”, pretinzînd că „guvernul și poporul turc n-au făcut altceva decît să recurgă, în toate cazurile și fără excepție, la măsuri de represiune sau la represalii, după ce au ajuns la capătul răbdării Această versiune, care refuză orice condamnare a Junilor turci pentru masacrele comise și scutește Turcia de plata unor reparații, a fost reținută de guvernele turcești succesive.

În general, se neagă că a avut loc un genocid în Turcia, ci o deportare a populației armenе, care este acuzată de lipsă de loialitate față de guvernul otoman și pactizare cu dușmanii Imperiului Otoman. Autoritățile turcești au afirmat că în timpul deportărilor au pierit „numai “ 600 000 de armeni din rîndul populației civile. Nu se recunoaște ordinul de masacrare dat de guvernul Junilor turci, afirmîndu-se că documentele prezentate în acest sens, în fața diferitelor instanțe sînt false. Se trece sub tăcere omorîrea reprezentanților literaturii și culturii armenе. Linia oficială turcă este că în Imperiul otoman sultanii „au respectat întotdeauna securitatea națională și religia celorlalte popoare”, iar că armenii au exploatat și masacrat pe turci. Pentru a înțări această afirmație, la Erzurum a fost ridicat un monument închinat „victimelor turce” ale masacrului care ar fi fost organizat de armeni împotriva populației turcești în 1918.

În raportul prezentat de subcomisiunea de pregătire a Tratatului de pace» chestiunea armeană a figurat la rubrica problemelor nerezolvate. De atunci, situația armenilor ce au mai rămas în Turcia este reglementată de dispozițiunile privind minoritățile. Tratatul de pace de la Lausanne cu Turcia a fost semnat, la 24 iulie 1923.

Discuțiile din cadrul Ligii Națiunilor referitoare la soarta poporului armean s-a rezumat la exprimarea unor dorințe nesemnificative.

În sesiunea sa din 1922, Liga Națiunilor a aprobat propunerea avansată de Fridtjof Nansen, comisar al *Ligii pentru problema refugiaților*, de a se elibera refugiaților armeni și altor refugiați rămași apatrizi, pașapoarte internaționale „Dr. Nansen”. Aceasta a ușurat statutul legal al armenilor refugiați din Turcia în România, Bulgaria, Grecia, Franța și alte țări.

Din 1923, Liga Națiunilor a început să se ocupe de ajutorarea refugiaților armeni, studiind, printre altele, posibilitatea de a așeza 50 000 pe teritoriul Armeniei Sovietice, pentru care s-a propus alocarea unui fond de un milion de lire sterline. Astfel, „chestiunea armeană” a fost redusă, pînă la urmă, la dimensiunea unei probleme umanitare a refugiaților, dar nici măcar fondul promis de un milion de lire sterline nu a fost procurat, în mare măsură din cauza obstrucțiilor ridicate de Anglia. Convingîndu-se însă definitiv că puterile occidentale sînt indiferente față de suferințele

refugiaților armeni și nemaiputînd suporta ca Liga Națiunilor să înșele speranțele miilor de

14»

Tefugiați, la sesiunea Ligii din toamna anului 1929, Fr. Nansen a introdus o rezoluție, prin care a cerut să se înceteze dezbaterile inutile a problemei acestor refugiați. În consecință, la 21 septembrie 1929, Liga Națiunilor a hotărît scoaterea ei de pe ordinea de zi. Astfel, s-a închis un capitol trist al istoriei poporului armean.

Pe baza impresiilor culese la fața locului în Armenia și a studiilor efectuate, Fridtjof Nansen a scris o carte intitulată „Popor înșelat”¹¹.

Evenimentele legate de soarta poporului armean din Imperiul otoman, la sfîrșitul secolului al XIX-lea și în timpul primului război mondial au făcut obiectul unor luări de poziție, în ultima vreme, atît de către foruri politice internaționale și parlamentare, cît și din partea unor personalități politice, de cultură și în presă. Este de reținut, în mod deosebit, rezoluția adoptată cu majoritate de voturi de către Parlamentul European de la Strasbourg, în ședința sa din 18 iunie 1987, în care se recunoaște că: „... evenimentele tragice, care s-au desfășurat împotriva armenilor, în anii 1915—1917, pe teritoriul Imperiului otoman constituie un genocid în sensul convenției pentru prevenirea și reprimarea genocidului, adoptate de Adunarea Generală a O.N.U., la 9 decembrie 1948”.

Luări de poziție asemănătoare au avut loc din partea unor personalități politice din Occident, ca președintele Mitterand și alți reprezentanți ai opiniei publice din Franța, președintele George Bush (înainte de a fi ales) și alte personalități din S.U.A., precum și din alte țări.

19. Republica Sovietică Socialistă Armeană

În linii generale, Republica Armenia, cu suprafață de 29 800 Km² (aproximativ a zecea parte din Armenia istorică) și o populație de peste 3,5 milioane (1988) s-a constituit pe baza vechii Provincii Armene (Armianskaia Oblast) din Rusia țaristă, cu excepția provinciei Nachidjevan, anexată la R.S.S. Azerbaidjan, a provinciei Karabagh (Arțach), trecută în 1921 în componența Azerbaidjanului, precum și a regiunilor Achalkalak și Achaltcha din nord, alipite la R.S.S. Georgiană. Capitala a fost stabilită la Erevan

Este de reținut că a doua zi după proclamarea puterii sovietice în Armenia, în ședința comună a Biroului Politic și a Biroului Organizatoric al C.C. al Partidului Comunist din Azerbaidjan, la 30 noiembrie 1920, s-a adoptat o declarație, în care, după ce se salută proclamarea R.S.S. Armene și poporul său „frățesc”¹¹, se afirmă: „...

Începînd de azi, declarăm că conflictele de frontieră dintre Armenia și Azerbaidjan sînt rezolvate. Se consideră că Nagorno-Karabagh, Zangezur și Nachicevan fac parte din Republica Socialistă a Armeniei¹¹. La 1 decembrie 1920, Nariman Narimanov, primul secretar al C.C. al Partidului Comunist din Azerbaidjan, trimite Partidului Comunist al Armeniei o telegramă în același sens. Declarația a fost întărită și de

150

Plenara Biroului Caucazian al Partidului Comunist (b) al Rusiei, din 3 iunie- 1921. Cu toate acestea, spre sfîrșitul aceleiași luni, sub presiunea elementelor naționaliste șovine musulmane, precum și a Turciei, Narimanov revendică Karabaghul, folosind cu această ocazie și amenințarea că Azerbaidjanul (pe atunci cel mai important producător de țiței din toată Rusia) va opri? livrările de petrol. La 5 iulie 1921, sub dictatul lui Stalin, Biroul Caucazian își revocă hotărîrea anterioară, atribuind Karabaghul Azerbaidjanului, împotriva voinței populației din această provincie, care era constituită din armeni în proporție de 95%. În urma repetatelor proteste ale populației provinciei, în 1923 s-a constituit în cadrul Azerbaidjanului Regiunea Autonomă Nagorno- Karabagh, care reprezintă o parte din vechile provincii armenice Artach și Udik. La trasarea frontierei, autoritățile de la Baku au avut grijă ca Regiunea Autonomă să fie separată de Armenia printr-un coridor populat de azeri și kurzi, apărînd ca o enclavă în interiorul Azerbaidjanului. Revendicările repetate ulterioare ale Armeniei și populației din Karabagh nu au găsit ecou la Moscova și Baku. Autoritățile azerbaidjene au dus în Karabagh. o politică de deznaționalizare forțată, restricții pentru răspîndirea culturii armenie, izolare de Armenia, închiderea bisericilor, ceea ce a provocat protestele și cererea de alipire la Armenia a cetățenilor de naționalitate armeană din această regiune, revendicări care au escaladat într-un conflict deschis între cele două republici, blocada instituită împotriva Armeniei și expulzarea populației armenie din Azerbaidjan (cea 500 000 de oameni) în anii 1988— 1990.

În 1922, s-a format Republica Federativă Sovietică Socialistă a Trans- caucaziei, din care făceau parte Georgia, Azerbaidjan și Armenia. Din 1936, Armenia a devenit o republică de sine stătătoare, membră a Uniunii Sovietice, ca și celelalte republici transcaucaziene, dar în același an, a început un nou val de persecuții și represii, care, de astă dată, a avut mai puțin drept obiectiv suprimarea dașnacilor și altor patrioți armeni ce au luptat pentru independența Armeniei, ci mai mult lichidarea a însuși revoluționarilor comuniști participanți la instaurarea puterii sovietice în Armenia, precum și a unor activiști de partid și de stat de seamă, acuzați de „troțkism”, de „pactizare cu imperialiștii și burghezia internațională”, de „naționalism” și alte învinuiri

imaginare. Ei au fost etichetați ca „dușmani ai poporului”, pe baza unor simple denunțuri calomniatoare, deportați fără procese sau pur și simplu asasinați în secret. Stalinistii au acreditat ideea că în Armenia ar exista o rețea întinsă de organizații naționaliste-troțkiste. În 1936, primul secretar al Partidului comunist din Armenia, Aghasi Chandjian, care avusese tendințe patriotice, a fost chemat de Lavrentii Beria (secretarul organizației de partid din Transcaucazia) la Tbilisi, împreună cu Sahak Ter-Gabriellian, președintele Consiliului comisarilor poporului și asasinați acolo, fără nici un proces, pretinzându-se că amândoi s-ar fi sinucis. După aceea, sute de alte cadre și intelectuali au fost fie deportați, fie omorâți fără judecată drept adepți ai lui Chandjian. În felul acesta,, în cursul anilor 1936—1937 au fost lichidați fizic foști secretari ai C.C. al P.C. din Armenia ca: Gevork Alichanian (tatăl Elenei Bonner, ulterior soția academicianului disident Andrei Sacharov), Sargis Srapionian (Lușkașin),

151

Sargis Kasian (primul președinte al Comitetului militar revoluționar din Armenia) și sute de alte personalități politice și culturale.

După război, în 1949, la ordinul lui Stalin, a început un nou val de prigoane, căruia i-au căzut victime foști dașnaci, personalități politice, științifice, culturale și cetățeni simpli, care își exprimau nemulțumirea pentru condițiile de viață, printr-ei numărându-se și mulți repatriați în anii postbelici, inclusiv din România. Mii de familii de armeni au fost deportați din Armenia și din alte regiuni ale Transcaucaziei în Siberia și Asia Centrală. Fiind în plin război rece, acuzația curentă era că cei deportați sînt „spioni ” ai (puterilor occidentale.

Economia. Puterea Sovietică a moștenit o țară cu caracter colonial cu o economie înapoiată, cu o industrie foarte slab dezvoltată.

În 1920, Armenia Sovietică era lipsită de instituții social-culturale, avea puține cadre de specialiști și intelectuali (aceștia aflându-se cu precădere la Tiflis și Baku sau în diaspora armeană). Datorită hărniciei și dîrzeniei populației, oțelite în lupta milenară cu vitregia naturii, aceasta a reușit, într-o perioadă istorică scurtă, să facă pași importanți pe calea creării unei țări moderne, cu o economie și cultură dezvoltate, în ciuda concepțiilor dogmatice comuniste impuse poporului armean în toate domeniile vieții și a prigoanei împotriva intelectualității naționale patriotice. Deși republica se bucura de oarecare autonomie, ea s-a aflat întotdeauna sub controlul și supravegherea strictă a autorităților centrale de la Moscova, exercitate prin Partidul Comunist (b) al U.R.S.S. și organele de securitate (G.P.U., N.K.V.D., K.G.B.). Sub pretextul că Comitetul Central al partidului trebuie să oglindească compoziția etnică a republicii, secretarul II al Comitetului Central și alți cîțiva membri erau numiți și trimiși de la Moscova, nefiind

nici măcar locuitori ai Armeniei (de altfel, rușii reprezintă doar câteva procente ale populației republicii). În organele centrale, atât de partid, cât și de stat se folosea mai mult limba rusă. Cea mai mare parte a întreprinderilor marii industrie erau de subordonare unională, prin aceasta realizându-se o adevărată exploatare a poporului armean. Prin descompunerea Uniunii Sovietice, poporul armean și-a luat soarta în propriile sale mâini (1991).

Agricultura. Munții, stîncile și Lacul Sevan acoperă două treimi din suprafața republicii. 90% din teritoriu se află la o altitudine de peste 1 000 de metri, iar altitudinea medie este de 1820 m. Cea mai mare parte a țării este acoperită cu pietre, lavă vulcanică și praf. Fără irigație nu crește aproape nimic. Subsolul țării conține puține minereuri utile (cupru, fier, molibden, aur) și este complet lipsit de materii prime energetice. În 1980, suprafața agricolă reprezenta 1 385 000 de hectare, respectiv 45 % din suprafața republicii, iar suprafața arabilă numai 0,5 milioane ha. Colectivizarea forțată a agriculturii și măsurile restrictive dogmatice luate ulterior au frînat dezvoltarea ei. În ciuda mecanizării și chimizării, s-a redus eficiența. Agricultura Armeniei produce cu precădere struguri, fructe, legume, cereale, plante industriale, geraniu (pentru parfumuri). Republica își asigură pe deplin necesarul de leguminoase și fructe, dar importă în cea mai mare parte cerealele, precum și unele produse lactate și de carne.

152

Nivelul de trai al țărănimii a crescut în general, prin electrificarea satelor, construcția de case noi din piatră, extinderea rețelei de apă potabilă, a gazelor naturale, a rețelei telefonice, a instituțiilor social-culturale.

Pentru a folosi complet brațele de muncă existente la țară, mai ales în perioadele cînd nu se desfășoară muncile agricole, marile întreprinderi din orașe (de încălțăminte, îmbrăcăminte, ceasuri etc.) au început să creeze, în ultimul timp, sucursale și ateliere în localitățile rurale.

Industria. În ultimele decenii industria a cunoscut o dezvoltare spectaculoasă, deși inegală și ineficientă. S-au dezvoltat: electrotehnica, industria chimică, metalurgia neferoasă, industria mecanică și de autoutilitare, automatică, electronica, radio-electronica, industria de calculatoare electronice, de aparate de precizie, de utilaje astronomice, de echipamente pentru nave și stații cosmice, industria de ceasornice, industria textilă și de încălțăminte, industria de materiale de construcții, industria agroalimentară etc. Față de perioada dominației țariste, producția industrială a crescut de 250 de ori (1986).

În anii antebelici, cînd a început industrializarea, Armenia era foarte săracă în energie electrică. În lipsa materiilor prime energetice locale, s-a pus accentul pe construirea de hidrocentrale electrice, folosindu-se rezervorul natural al Lacului Sevan. În anii post-belici, cînd s-a pus problema economisirii apei din Lacul

Sevan, s-a trecut la construirea de 3 termocentrale pe păcură și gaz metan (la Erevan, Kirovakan și Hrazdan). Producția de energie electrică a crescut de la 20,6 milioane kWh în 1928, la 395 milioane în 1940 și la 14,5 miliarde kWh în 1986. Producția de energie electrică pe cap de locuitor se situa (1986—1988) între 4 254—4 500 kWh.

În ultimii ani, industria Armeniei este în curs de reprofilare și re-tehnologizare. În acest proces, de o atenție deosebită se bucură măsurile de îndepărtare din republică a întreprinderilor sau secțiilor poluante ale mediului înconjurător, energofage și mari consumatoare de materii prime. Astfel, marea uzină de aluminiu din Erevan, care producea aluminiu primar prin electroliză, un procedeu mare consumator de energie electrică și totodată poluant al atmosferei, a fost transformată, în anii 1984—1989, într-o fabrică producătoare de folii și foite de aluminiu, pe baza materiei brute primite de la uzine din alte părți ale C.S.I. Din aceleași motive, după accidentul de la Cernobîl, Centrala nuclearo-electrică a Armeniei, care furniza 38% din energia electrică a republicii, a fost desființată.

Cultura. Creația culturală a cunoscut, de asemenea, o puternică dezvoltare în pofida dictaturii și a unei ideologii deformante. Analfabetismul, o grea moștenire a regimului țarist și care afecta 90% din populație a fost lichidat aproape în întregime și s-a făcut un efort deosebit pentru pregătirea de cadre naționale în toate domeniile științei, tehnicii, artei. În viața unei singure generații, Armenia Sovietică a dat lumii personalități, care depășesc cu mult dimensiunile geografice și cifra demografică a celei mai mici republici foste sovietice. Numele lui Aram Chaciaturian (Haciaturian) în muzică, al lui Victor Hambartumian, în astrofizică,

153 ales, în anii de după război, președinte al Uniunii Astronomice Internaționale și, în două rânduri, președinte al Uniunii Internaționale a Societăților Științifice, al lui Avetik Isaakian în literatură, al lui Martiros Sarian în pictură, precum și creațiile numeroșilor oameni de știință, litere, artă, care au contribuit la dezvoltarea culturii universale în ultimele decenii, au devenit cunoscute pe plan mondial.

Deși aflată sub dependența directă a Moscovei și lipsită de independență, noua patrie a constituit un refugiu pentru numeroși oameni de cultură de naționalitate armeană, care trăiau în alte regiuni ale fostei Uniuni Sovietice și în străinătate.

Realizările din domeniul învățămîntului sînt relevante: 1500 de școli de învățămînt general, marea majoritate în limba națională, precum și 80 de limbă rusă, 15 cu profil de limbă engleză și alte cîteva cu profil de limbă germană și franceză, în afară de școli pentru minoritățile naționale.

Republica dispune de 13 institute de învățămînt superior, care pregătesc cadre în 156 de specialități, numărînd 59 200 de

studenți (1988). În 1987, la 1 000 de locuitori reveneau 145 de specialiști cu studii superioare.

O importanță capitală pentru progresul diferitelor ramuri științifice și al culturii armene în general a avut-o crearea, în 1943, a Academiei de Științe a R.S.S. Armene, primul său președinte fiind ales în persoana lui Iosif (Hovseph) Orbeli, eminent filolog, orientalist și armenist de renume mondial, fost director al Muzeului Ermitaj din Leningrad. Din 1945, președinte a fost ales Victor Hambartumian, întemeietorul astrofizicii sovietice, șeful primei catedre de astrofizică a Universității din Leningrad. Din prima zi a creării Academiei, s-a hotărât specializarea și adâncirea anumitor direcții ale cercetărilor științifice de vîrf, acordîndu-se prioritate științelor exacte în anumite domenii: în matematică — teoria funcțiilor, în astrofizică — cercetările extragalactice, în fizică — particulele elementare, razele cosmice și optica neliniară, în chimie — mecanismul reacțiilor chimice și crearea de medicamente de sinteză, în biologie — neurochimia și procesele fiziologice ale plantelor. În același timp, se continuă, prin institutele de profil ale Academiei, cercetări în domeniul istoriei, literaturii, artei și lingvisticii armene.

În ultimele decenii, Armenia a devenit un important centru științific nu numai la nivelul fostei URSS, ci și pe plan mondial. Este semnificativ faptul că Buletinele de matematică și astrofizică, precum și revista de Neuro- chimie editate de Academia de Științe a Armeniei sînt traduse integral în limba engleză, în S.U.A.

Pentru efectuarea cercetărilor în direcțiile alese, s-a creat o puternică bază materială. În această privință este suficient să pomenim de Observatorul astronomic și astrofizic de la Biurakan (creat în 1946), unul din cele mai mari și importante din fosta URSS și din lume, dotat cu un telescop, avînd diametrul oglinzii de 2,60 m (unul dintre cele mai mari din lume), diferite alte telescoape, spectroscopice și lunete, un radiotelescop parabolic **154** de 54 m diametru, cuplat cu un telescop optic, de o precizie unică, intrat în funcțiune în 1986.

Mai importante sînt, însă, noile teorii ce au luat naștere în acest centru, precum și descoperirile de noi galaxii. Academicianul Victor Hambartumian a emis încă din 1956 ipoteza caracterului activ al nucleelor galactice, care explică în bună măsură evoluția sistemelor stelare, punînd bazele unei noi direcții de cercetare ce indica, de fapt, calea de dezvoltare a întregii astronomii extragalactice contemporane.

Astronomul american Vera Rubin subliniază că această ipoteză a început să se confirme în decursul timpului, cu noi dovezi. Printre aceste dovezi sînt citate galaxiile Seyfert și o serie de galaxii neregulate. S-a confirmat, și se bucură de o recunoaștere unanimă, ipoteza avansată de V. Hambartumian la Congresul de la Solvay (SUA) din 1958, după care radiogalaxiile sînt rezultatul

evoluției interne a fiecărei galaxii în parte și că apariția unor nori uriași emițând radiații radio își are originea, în primul rând, în caracterul activ al nucleelor galaxiilor. Emisiunea uriașă de energie electromagnetică a cvasarurilor a constituit încă o dovadă a activității nucleelor galaxiilor (Conferința științifică internațională de la Biurakan, 1986, organizată de Uniunea Astronomică Internațională).

Și alți eminenti cercetători de la Biurakan s-au făcut cunoscuți pe plan internațional, ca academicianul Beniamin Markarian (decedat în 1986), care a descoperit împreună cu colaboratorii săi, în decurs de 15 ani, 1 500 de galaxii, fiecare cu cel puțin 100 de miliarde de stele, cunoscute acum în lumea întreagă sub denumirea de *Galaxiile Markarian*.

Succese de seamă au înregistrat și oamenii de știință de la Institutul de fizică din Erevan, care dispun (începând din 1967) de un puternic accelerator liniar de electroni (unul din cele câteva existente în lume, celelalte fiind situate în S.U.A. și Germania). S-au înregistrat succese în domeniul particulelor elementare și a dezlegării secretului forțelor interne ale materiei, probleme de avangardă, care preocupă pe fizicienii din țările cu potențial științific dezvoltat. În Uniunea Sovietică se consideră că dintre cercetătorii sovietici, cei mai avansați în acest domeniu sînt fizicienii armeni, ceea ce a determinat și ținerea la Erevan a unei consfățuirii sovieto-americane pe teme ale materiei și particulelor elementare.

Legat de aceste preocupări sînt și cercetările efectuate în domeniul razelor cosmice, încă din 1943, de frații Alichanian. Artem Alichanian a fost primul care a descoperit existența protonilor în razele cosmice. În 1947, a intrat în funcțiune „Spectrometrul Alichanov-Alichanian”, avînd un magnet puternic (astăzi însă piesă de muzeu). În prezent, în urma hotărîrii Academiei de Științe a U.R.S.S., de a instala în Armenia cel mai mare centru de studiere a razelor cosmice, ținîndu-se seama de experiența acumulată de oamenii de știință armeni, stațiunea s-a construit la o altitudine de peste 3 000 m, pe pîrînișurile Muntelui Aragaș. Aici a fost instalată cea mai mare „celulă Wilson”, detectori de raze Roentgen, primele celule scintilometrice cu pereți despărțitori largi din lume. Noua stațiune științifică de studiere a razelor

155 cosmice, poartă numele vechii capitale armene „Ani”. Are un calorimetru de ionizare cu o suprafață de 16 000 m² și o greutate de 10 000 tone, un magnet de 3 000 de tone, unul dintre cele mai mari din lume și 4 000 de calculatoare.⁸⁷ Oamenii de știință urmăresc cu interes lucrările acestei stațiuni.

87 „Sovietakan Haiastan”, Erevan, din 1 mai 1986.

Succese de seamă înregistrează și Institutul de fizică aplicativă în domeniul fenomenelor Roentgeno-acustice, precum și alte probleme legate de acestea. Pe baza cercetărilor fundamentale, au fost create instalații fizice originale dintr-o nouă generație, care prezintă interes pentru diferite ramuri ale economiei naționale.

Printre institutele create la Erevan un loc important îl ocupă Institutul de Chimie-fizică, întemeiat de academicianul Aram Nalbandian, fost colaborator al eminentului chimist rus Nikolai Semionov, laureat al Premiului Nobel.

De mare apreciere s-au bucurat lucrările lui Nalbandian în domeniul cercetărilor, privind mecanismele primare ale reacțiilor chimice în stare gazoasă. Cu ajutorul acestui institut, s-a rezolvat și problema producerii metalelor greu fuzibile, pe baza unei tehnologii noi. Realizări de seamă au obținut și celelalte institute de cercetări în domeniile chimiei organice, microbiologici, energeticii atomice, elaborării de sisteme program și de modele matematice pentru calculatoare și al automatizării sistemelor de conducere, centrul de studii și folosire a energiei solare cu instalații de focalizare cu oglindă parabolică și folosire în metalurgie (heliometalurgie) etc.

În cadrul Academiei de Științe și în instituțiile de ramură activează 100 de institute științifice cu un efectiv de 21 000 de cercetători, care dispun de toate posibilitățile științei și tehnicii moderne.

În ciuda unor dogme ideologice impuse în mod brutal, de regimul comunist-stalinist, oamenii de știință armeni au înregistrat succese de seamă și în domeniul științelor sociale.

Leo a scris o istorie a poporului armean, începută încă înaintea de revoluția bolșevică, Manandian a publicat valoroase studii despre istoria antică a Armeniei. Hrăcea Adjarian a întocmit *Dicționarul etimologic al limbii armenie*, în 7 volume (1926—1935), rod a 40 de ani de cercetări, inițial litografiat și apoi tipărit. După părerea unor lingviști occidentali, puține limbi din lume dispun de un dicționar asemănător, privind etimologia cuvintelor lor. Același autor a scris o gramatică comparată a limbii armenie cu 560 de limbi vorbite sau moarte, o operă completă în 5 volume; un dicționar în 3 volume al numelor proprii armenesti; o istorie a limbii armenie etc.

În anii de după revoluție s-au creat și o seamă de noi instituții social- culturale, de care ducea lipsă țara ca: operă, teatre, săli de concerte, muzee, studio cinematografic, cinematografe, presă, edituri.

Institutul de Istorie a Academiei de Științe a editat o vastă *Istorie a Poporului armean*, în 8 volume. Editura Enciclopedică a editat *Enciclopedia*

Armeană în 13 volume. S-au publicat numeroase opere în domeniul lingvisticii, istoriei literaturii armenie, filozofiei, economiei, artei, arhitecturii. Muzica simfonică armeană a cunoscut mari succese,

ieșind pe scena mondială și devenind un bun al muzicii universale, prin operele muzicale create de Aram Chaciaturian (Haciaturian), Alexandr Harutiunian, Arno Babadjanian, Eduard Mirzoian, Edgar Hovhannisian, Ghazaros Sarian, Terterian ș.a.

Arhitecți talentați ca Rafi Israelian, Mark Grigorian, Jim Torosian, Spartak Chacikian ș.a. au creat construcții în stil național modernizat, care împodobesc Erevanul și regiunile Armeniei, în timp ce arhitectul Karo Hala- bian a elaborat planul de reconstruire a Stalingradului (Volgograd).

Se acordă o importanță sporită educației artistice a copiilor și tineretului. Începând din anul 1970, în școlile medii din Armenia s-a instituit obligativitatea predării bazelor eticii și esteticii, considerându-se rolul incontestabil al artei în formarea personalității. Aceluiași scop servește *Centrul de educație estetică a copiilor*, din Erevan, cu ramificații în toată republica și care se ocupă de educația estetică a copiilor de la vârsta preșcolară pînă la 15 ani.

Pe linia învățămîntului de stat, s-au creat 123 de școli cu profil de muzică, artă și balet, unde învață 30 000 de copii.

Au luat naștere numeroase ansambluri artistice: orchestre simfonice, de cameră, de muzică veche, de dansuri și cîntece populare, coruri academice etc.

Printre mijloacele audio-vizuale, un rol important revine radioului și televiziunii, care acoperă practic întregul teritoriu al republicii. Televiziunea are două programe naționale, ambele color. Capitala, Erevan, dispune de numeroase instituții social-culturale, unele de celebritate mondială ca *Institutul de manuscrise vechi Matenadaran* (bibliotecă întemeiată în secolul al V-lea și care conține manuscrise în limba armeană și alte limbi vechi, multe de importanță culturală universală), Galeria republicană de arte plastice, numărînd opere ale unor artiști armeni, ruși și occidentali, îmbogățită cu donații ale unor armeni din străinătate, Muzeul de Istorie, Muzeul de Artă Contemporană (construcție originală cu săli în formă cilindrică, opera arh. Jim Torosian), Casa-muzeu „Aram Haciaturian”, Casa-muzeu „Martiros Sarian”, Casa-muzeu „Hovhannes Tumanian” etc.

În anii postbelici, nivelul de trai al populației s-a ridicat simțitor. Semnificativă este următoarea situație statistică (1985): la 100 de familii reveneau 101 frigider electrice, 95 de televizoare, 70 de mașini de spălat.

Cu toate că în primele decenii de după sovietizare, țara a trecut prin mari greutăți materiale, cca 200 000 de armeni din străinătate (în marea lor majoritate neoriginari din fosta Rusie țaristă) au venit să se stabilească cu familiile lor în Armenia Sovietică. Totuși. în anii din urmă, din cauza condițiilor de trai nesatisfăcătoare și a conflictului cu Azerbaidjanul Sovietic, mulți repatriați au părăsit țara, emigrînd în special în S.U.A. și alte țări.

Situația social-economică a Armeniei s-a înrăutățit și ca urmare a cutremurului catastrofal din 7 decembrie 1988, într-o regiune

dens populată din nordul țării, care a afectat 40% din teritoriul republicii, cuprinzând 21

157 de orașe, peste 350 de sate, numeroase exploatări agricole, obiective industriale și social-culturale, agravând și mai mult condițiile și așa acute de locuit. Ceea ce este mai tragic, cutremurul a îngropat sub dărâmături peste 25 000 de oameni de toate vîrstele și profesiunile; zeci de mii au rămas invalizi și orfani, 500 000 s-au pomenit fără adăpost. Situația a devenit dramatică și în urma refugierii în Armenia în aceeași perioadă, a sute de mii de armeni din Azerbaidjan, iar lucrările de reconstrucție au fost îngreuiate în urma întreruperii comunicațiilor pe calea ferată care trece prin Azerbaidjan și face legătura cu restul fostei URSS. precum și a blocadei economice de către autoritățile de la Baku, care au oprit aprovizionarea cu petrol și gaze din Azerbaidjan.

Începînd din 1990, Armenia Sovietică, urmînd exemplul și al altor republici sovietice, s-a angajat în transformări politico-organizatorice profunde. Astfel, potrivit hotărîrii Sovietului Suprem al Republicii din 24 august 1990, țara și-a proclamat suveranitatea și independența, schimbîndu-și titulatura în „Republica Armenia” sau pe scurt „Armenia”. Drapelul de stat a fost schimbat, reintroducîndu-se drapelul tricolor al Republicii Armene din anii 1918—1920. S-au introdus principiile democrației parlamentare pluripartide, au fost recunoscute drept legale și partidele dinaintea sovietizării, care își mutaseră sediile în emigrație.

Mitologia, credințele populare și religia antică armeană

Ca la toate popoarele vechi, și la armeni mitologia era legată de concepții naturaliste și cosmologice asupra fenomenelor din natură și societate. Soarele și luna, stelele, fulgerele și tunetul, furtunile, vulcanii și cutremurele, apa și focul, frigul și seceta, fertilitatea și pierderile de recoltă, nașterea și moartea, precum și alte fenomene naturale impresionau profund gândirea omului primitiv,*ajungându-se la interpretări neștiințifice, mistice și supra-naturale. Autorii vechi armeni din secolele V—VII după Hristos, ca Eznik sau Anania Șirakațhi au păstrat pentru posteritate informații prețioase despre credința și superstițiile vechilor armeni. Eznik Koghbațhl, filozof și istoric din secolul al V-lea, în opera sa *Respingerea sectelor* vorbește despre unele credințe păstrate pînă în secolul său, printre care aceea că balaurii (vișap) sînt înălțați în cer cu ajutorul boilor. *Vișapii* care erau reprezentați în Armenia prin blocuri de piatră cioplite sub formă de pești sau șerpi destinați să păzească sistemele antice de irigații, au devenit ulterior obiecte de groază. Potrivit superstițiilor populare, *vișapii* puteau să se introducă în corpul omenesc: suflul lor era considerat a fi otrăvitor; ei puteau călări și vîna sau zbura; le plăcea să sugă laptele vacilor sau să fure grînele de pe aria de treierat.

Înrudiți cu ei erau *nhangii*, asemănători însă cu aligatorii. Se credea că aceștia iau forma unor foci sau sirene, stau la pîndă în rîuri, unde apucă pe înotători de picioare, îi trag la fund, își satisfac cu ei poftele sexuale, le sug sîngele și îi lasă morți pe malul apei.

Ca și la indieni și perși, întîlnim la vechii armeni ideea existenței spiritului rău, care se numea *dev* (tev), în sanscrită *deva*, în Avesta *daeva*, în pahlevi și persana modernă *dev*. *Devii* erau reprezentați ca tirani cu șapte capete. Cînd se băteau între ei, se părea că se ciocnesc munții și lava se scurge din vulcani. Ei puteau să azvîrle stînci uriașe la mari distanțe și trăiau în peșteri sau păduri dese. *Devii* femeii erau închipuite a fi de mărimea unor dealuri. Acestea circulau cu sînul stîng aruncat peste umărul drept, iar sînul drept peste umărul stîng, crezîndu-se că, altfel, sîinii lor ar săpa găuri adinei în pămînt. *Devii* erau considerați a fi

foarte bogați, aveau cai de foc cu care călătoreau în depărtări, într-o clipită. Avîndu-se în vedere

159 aspectul respingător al femeilor lor, *devii* bărbați preferau fetele din rasa umană, cărora le dăruiau orice cereau, în schimbul relațiilor sexuale cu ele- Armenii credeau, pînă în timpurile moderne, în vrăjitoare și, de asemenea,, în „spiritele bolilor”. Aceste spirite erau reprezentate de oameni scunzi, purtînd pălării triunghiulare. Ele țineau în mînă ramuri albe, negre și, roșii. Dacă spiritul lovea pe cineva cu ramura albă, respectivul se îmbolnăvea, dar se însănătoșea curînd; dacă lovea cu ramura roșie, victima urma să rămînă mai mult timp în pat, iar dacă lovea cu o ramură neagră, victima era sortită să piară și nimic nu-o mai putea salva.

Spiritului rău era opus spiritul bun numit la armeni *hrestak*, denumire care s-a păstrat mai tîrziu în religia creștină, în sens de înger. în vechea credință armeană, fiecare copil are de la naștere un înger păzitor, care îl apără de spiritele rele. Printre sarcinile acestui înger se numără tăierea, unghiilor copilului, distrarea lui cu măruș de aur ținut de înger în mînă. Cînd copilul crește și se întărește, îngerul păzitor se întoarce în ceruri, în timp ce copilul îi zîmbește și îi întinde micile sale brațe.

Printre făpturile supranaturale bune se numărau și așa numiții: *șahapet* (șahabed), protectori ai gospodăriei, care apărau, de asemenea, viile și măslinii de forțele răului; *vișapakagh*, care omora vișapii (balaurii), precum și *arlez* sau *aralez*, care, potrivit unei credințe existente și la asirieni, învia morții, lingîndu-i (credință consemnată la autorii armeni din secolul al V-lea, Faust Buzant și Eznik Koghbahtl). Despre făpturile numite *kadj* (kaci) sau *kadjk* există două interpretări diferite. După unii ar fi genii ale binelui, după alții, ale răului.

în afară de făpturi supranaturale, cărora li se atribuiau diferite forțe, armenii vechi aveau cultul pădurii, al plopului, al focului, timpului, apei, soarelui.

Pădurea era calificată drept „sfîntă”, precum și *plopii albi*, care erau, de asemenea, „sfînți”. Potrivit relatării lui Movses Chorenathi, cînd legendarul rege Ara cel Frumos a murit, de pe urma lui a rămas un fiu numit Anuşavan, căruia i se spunea *Sos* (plop alb), fiindcă era închinat cultului plopilor albi din orașul Armavir. Armenii ghiceau după foșnetul mai slab sau mai intens al frunzelor copacilor. Adorarea plopilor albi a dăinuit în Armenia vreme îndelungată. Nerses Șnorhali relatează că, pe vremea sa (sec. XII), secta adoratorilor soarelui (Arevordi) din Samosat adora și plopul tremurător. Cultul pomilor se întîlnește și la alte popoare în vechime. în India, de pildă, smochinul era un obiect al cultului, în Fenicia chiparosul, în Scandinavia și Suedia de sud tisa, nucul, stejarul etc. în Roma antică erau considerați arbori sfinți stejarul, închinat lui Jupiter, laurul, închinat lui Apollo, măslinul, închinat Minervei, mirtul, dedicat Venerei etc.

În antichitate, armenii adorau, de asemenea, focul. Cultul acestuia s-a păstrat mult timp, rămânând și în epoca creștinismului, sub forma sărbătorii. Intrarea în biserică, când, după slujba de seară, în curtea bisericii, unde se aprindea un rug, tinerii căsătoriți dansau în jurul lui, iar bărbații săreau deasupra flăcărilor.

160

Pe alocuri, încă pînă în secolul trecut, se jura pe foc, se considera un păcat să se spună „stinge focul!”, se spunea „binecuvîntează focul!”. Oricum această operațiune trebuia făcută cu cenușă. Ca și la multe alte popoare, stingerea focului cu apă sau suflînd era considerată un păcat. De asemenea, nu trebuia scuipat în foc, nu trebuia murdărit în alt mod și nici călcat.

Focul era socotit un mijloc eficace de apărare împotriva spiritelor rele. Se considera că demonii sînt prezenți pretutindeni, în afară de foc.

Focul și apa erau considerați soră și frate. Însă, spre deosebire de alte popoare din Asia ca, indienii și iranienii, care aveau un zeu al focului de sex bărbătesc, la armeni focul era de sex feminin (sora) și apa, fratele, în antichitate, se povestea că focul și apa s-au certat odată în jurul întrebării cine e mai tare și atunci au hotărît să-și măsoare forțele. Sora (focul) a început să ardă tot finul de pe munți, dar fratele (apa) a venit repede și a stins focul. De atunci, sora și fratele se dușmănesc.

În gospodărie, vatra (*thonir*) avea aceeași valoare ca biserica și era socotită sfîntă. După construirea ei, se chîta preotul, pentru a sfînti. Unele din vechile pietre mari funerare de pe morminte, considerate morminte de *aznavuri* (uriași, socotiți locuitorii vechi ai Armeniei) erau, de asemenea, venerate ca vetre.

În timpul focului se făceau ghicitorii, după cum se îndreptau flăcările și fumul. Dacă ele se îndreptau spre răsărit, însemna că va fi un an agricol bun, dacă se îndreptau spre vest, era interpretat ca un semn că va fi recoltă proastă ^{s7}.

Pînă recent, în popor se foloseau descîntece sub formă de *aghothkh* (rugăciuni) fie în scris, fie oral. Cele în scris sînt consemnate pe fișii lungi de hîrtie, la care sînt adăugate și rugăciuni creștine, în general în formă de proză. Cele orale sînt compuse sub formă de dialoguri în versuri și poartă pecetea antichității. Descîntecele sînt îndreptate împotriva spiritelor rele care provoacă oamenilor boli și pagube. Printre acestea apar îndeosebi spiritele rele ale nopții, care fac rău lăuzelor, *grogh-xA* (scribul), spiritele bolilor și ochiul rău. Un loc deosebit era atribuit lupului, care era echivalent cu diavolul, fiind considerat mai periculos și mai rău decît toate celelalte spirite rele ale nopții în formă de animale ca: șerpui, scorpionii, broaștele etc. Cremenea era considerată un mijloc de apărare împotriva lupilor, prin însușirea sa de a scăpăra și face focul. Legat de lupi era credința

în existența vîrco-lacilor, numiți în armeneste *martagail* (om-lup) și reprezentați ca oameni, de obicei femeii, transformați în lupoaice.

În credințele populare armenesti se atribuie un rol important deochiului (ochiul rău), considerat un demon, personificarea însăși a răului, care dăunează cailor, oilor, pietrelor de măcinat, câmpiilor, provoacă boli și distruge fulgerător. Acest demon este reprezentat fie sub forma unui bărbat blond cu

⁵⁷ Manuk Abeghian *Dtr armenische Volksglaube*. Leipzig, 1899, în *Opere complete*. vol. VII, pag. 518 — 526, Erevan, 1975.

161 ochi albaștri, fie un brunet cu ochi căprui. De obicei bărbații cu ochii albaștri deschiși sau verde sînt considerați răi și trebuie să te ferești de ei. Dacă un bărbat cu asemenea ochi privește pe cineva, acela nu mai reușește în nimic și dacă îi urează unui călător noroc, atunci i se va întîmpla o nenorocire. Movses Chorenathi relatează că regele Ervand era considerat un om cu ochi rău și, potrivit legendei, servitorii regali aveau obiceiul ca, în zorii zilei, să țină în fața lui pietre foarte dure, care crăpau însă sub privirea sa.⁸⁸ Un obicei vechi rămas pînă în zilele noastre este *Viceak-ul* (vidjag), „jocul ursitei jucat de fete. Cu o zi înainte, numită *Taghkamor ton*, „Sărbătoarea mamei florilor”, fetele se pregătesc, culegînd din munți florile *horot* și *morot*, în timp ce alte fete merg să „fure” apă din șapte izvoare sau șapte râuri și fîntîni. Aceasta trebuie să se facă pe ascuns, o fată nu trebuie s-o vadă pe cealaltă și oamenii nu trebuie să știe. „Hoațele” își umplu ulcioarele lor cu apă, aruncă cîte o piatră în ele și se înapoiază numaidecît, fără să scoată o vorbă, fără să se uite în jur și fără să așeze ulciorul pe jos. Ele își închipuie că munții, văile, pomii, pajiștile strigă după ele. Cine se uită înapoi și ascultă aceste voci, este transformată pe loc într-o piatră.

Sensul acestei operațiuni este legat de credința existentă în legende armenesti, după care eroul fură din apa nemuririi, al cărei izvor este păzit de demoni, șerpi și scorpioni. De aceea, el se furișează pînă la acest izvor, pentru ca demonii și șerpii să nu-l observe, își umple ulciorul cu apă și fuge de acolo, în timp ce munții, pomii și altele strigă pentru a înștiința pe paznicii izvorului. Aceștia se trezesc și îl urmăresc pe erou.

Seara, fetele care au „furat” apa se adună într-o grădină, toarnă apa din șapte izvoare într-un vas, aruncă în el șapte pietre, precum și petale. Toți cei care doresc să afle ursita lor aruncă în vas cîte un obiect, ca semn al soartei proprii. După aceea, fetele împodobesc vasul cu flori și confecționează „ursita”, din două bețe legate în cruce, care se îmbracă în formă de păpușă, reprezentînd

⁸⁸ Manuk Abeghian, *op. cit.*, pp. 565—579. '• Manuk Abeghian. *op. cit.*, p. 514—518.

o mireasă (*hars*) avînd pe ea diverse podoabe. Această păpușă este „ursita” (Viceak-Vidjag), care se fixează pe vas și se lasă noaptea sub stele, pentru ca ele, adevăratele ursite, să acționeze asupra ei. Cîteva fete o păzesc toată noaptea împotriva flăcăilor, care caută s-o fure.

În ziua următoare sau, pe alocuri, după 7 sau 14 zile, fetele și femeile tinere se adună dis-de-dimineată într-o grădină, la un izvor sau lîngă un pîrîu. Se cîntă așa-numitele cîntece de ursită. După fiecare strofă, „mireasa” reprezentată de o fetiță de 7 ani trage din vas cîte un semn al sortii. Conținutul strofei premergătoare indică soarta aceleia căreia îi aparține semnul tras și se referă la mărițiș și noroc.⁸⁹

Este interesant de notat că un obicei asemănător se întîlnește și la greci.

Preocuparea de a ghici soarta după stele și constelații se întîlnește la armeni din cele mai vechi timpuri, ca și la celelalte popoare antice. În funcție de constelația ce se vede pe cer în momentul nașterii pruncului, se prevestea dacă noul născut va trăi mai mult sau mai puțin, dacă va fi fericit sau nenorocit, și ce caracter va avea.

Stelele, constelațiile și planetele aveau denumirile lor armenesti, din care s-au păstrat însă numai numele a cinci planete: Luț sau Phailațu (Pai-ladzu) — Mercur, leghdjtru sau Arusiak — Venus, Țikravori sau Hrat — Marte, Artachuir sau Lusînthag — Jupiter, Phoraznoti sau Ierevak — Saturn. Se considera că fiecare om se naște sub o anumită stea, care este norocul sau soarta sa.

Dacă steaua sa este bună, atunci va fi fericit, dacă steaua este rea, atunci va fi nefericit. Dar nu numai norocul, bogăția și sărăcia, ci și moartea, re- numele, înțelepciunea, puterea, tot ce e bun și ce e rău depinde de stele.

Ca la multe popoare din vechime, și la armenii vechi a existat un cult al soarelui, al luminii. Soarele era socotit că dă viață oamenilor, animalelor și plantelor. „Bună dimineata”, se spune în armeneste „*bari luis*” (bună lumină). Lumina zorilor distruge spiritele rele ale nopții. Pentru un eveniment fericit în viața cuiva, i se urează „*acikîd luis*” („să fie lumină în ochii tăi” adică „îți urez bucurie”). Soare în limba armeană este *arev* (de la sanscrita *ravi* sau *aregak* (din *arev* + *ak* = izvor adică izvor de căldură și lumină, dătător de viață). În *grabar* întîlnim denumirea de *arphi*.

În credința populară armeană, atît soarele cît și luna (*lusin*) sînt ființe personificateenerate. Potrivit mărturiei lui Xenofon din anii 401—400 înainte de Hristos armenii sacrificau cai pentru soare (Xenofon, *Anabasis*, IV, 5). În credința populară, soarele este reprezentat fie ca o roată de moară de apă, fie ca un tînar care are o mamă ba inimoasă, ba malițioasă. Cu soarele (viața) fiului ei se luminează cerul și pămîntul. Seara, mama își culcă copilul în

poalele ei, pentru ca a doua zi, dis-de-dimineată, să reîncea- pă mersul său pe cer. De aceea, în limba armeană se nu vorbește de „apusul” soarelui, ci de „*mairamut*”, adică „intrarea în mamă” sau „areva mair e mătnum — mair gămadne” — soarele intră în mamă. Pînă în ultima vreme, rămășițe ale cultului soarelui din antichitate s-au păstrat în conștiința populară sub forma de rugăciuni de dimineată, la răsăritul soarelui (Oh, tu soare dumnezeesc strălucitor! Piciorul tău să se așeze pe fața mea! Păzește copiii mei!).

Soarele și luna sînt considerați frați și anume soarele este fratele și luna sora. Legenda povestește că, mai înainte, sora mergea, împreună cu fratele în sus și în jos, dar fiindcă era foarte frumoasă, a fost deochiată și s-a îmbolnăvit de vărsat (craterele de pe lună!).

De rușine, sora (luna) umblă numai noaptea pe cer, atunci cînd pămîntul doarme și nimeni nu poate să-i vadă fața ciupită de vărsat.

Cultul lunii la armeni este foarte asemănător cu cel al etruscilor, despre care se presupune că au trăit inițial în Asia Mică, unde au avut contact cu armenii și ulterior au migrat în Italia. Ei numeau luna *losna* (comparativ în limba armeană *lusin*). În Armenia antică a existat un templu al soarelui și unul al lunii la Armavir (una din vechile capitale ale Armeniei).

163

Calea Laptelui a apărut, după un vechi mit armean, atunci cînd, într-o iarnă aspră, zeul armenilor Vahagn a furat de la Barșam, zeul asirienilor, niște fin, din care au rămas urme, o dîră, pe cer. De aceea, Calea Laptelui s-a numit „Dîra hoțului de fin”.

Ca și la vechii greci, armenii aveau cultul *timpului* (Cronos), care era numit Juk și Jamanak. Acesta veghea asupra mersului regulat al luminii zilei și întinericului nopții. El era reprezentat ca un bătrîn cu părul albit, •care sta tolănit pe un munte înalt, iar în povestirile populare, în cer. Juk ține în mină două ghemuri, dintre care unul alb, iar celălalt negru. El adună, •cu rîndul, pe unul și îi dă drumul celui alt sau rostogolește pe unul în josul muntelui și urcă pe celălalt. Acestea erau reprezentările zilei și cerului din timpul zilei, precum și a nopții și a cerului din timpul nopții.

1. Politeismul armean

În perioada de formare a poporului armean, în concepțiile religioase •ale triburilor armenie predominau naturalismul și reprezentările cosmologice. Cu timpul, s-a format un întreg sistem local de zei cu reprezentare umană și ierarhizare. Panteonul zeilor

armeni cuprindea un mare număr de zei, care se asemănau în unele privințe cu cei din lumea indo-iraniană și apoi elenistă.

În fruntea panteonului zeităților armene se situa Aramazd, zeul suprem, părintele tuturor zeilor, creatorul cerului și pământului, cel care asigură belșugul și bunăstarea pentru omenire, precum și vitejia bărbaților. După nume, se aseamănă cu zeul iranian Ahura Mazda însă nu și ca funcție. Aramazd, deși era bun, putea să împartă și pedepse. Religiei păgâne armene îi era străină concepția dualistă contrară a zeilor buni și a celor răi. Astfel, zeul răului, Ahriman al iraniienilor nu exista la armeni. Aramazd se aseamănă mai mult cu Dios sau Zeus al grecilor, Jupiter al romanilor și Indra al indienilor. Templul principal al lui Aramazd se găsea în fortăreața Ani, din apropierea orașului Erzindjan (Erzindjan).

Potrivit tradiției, Aramazd a avut un fiu numit Mihr și două fiice, Anahit și Nane. Nu se pomeniște nicăieri de existența unei soții a lui Aramazd, presupunându-se că nu a avut soție. Mihr a fost considerat zeul soarelui și al focului, cultul său pornind din mediul iranian pînă la granițele Imperiului Roman. În Armenia, templul său se găsea în satul Bagahariei din provincia Derdjan. În Armenia veche, soarele avea chip uman și se identifica cu zeul Tir, iar pe timpul lui Tigran cel Mare, alături de Mihr apare zeul soarelui de origine asiriană, Barșamin, a cărui statuie fusese înălțată în comuna Thordan.

Zeita Anahit (Anahid). Era corespondenta zeiței elene Artemis, romane Diana, persane Anahita, indiene Niyadya și apare sub numele de Aneid, **164** Ani etc. Cultul acesteia s-a răspîndit printre asirieni, babilonieni, fenicieni, fiind considerată „mama zeilor”, „regina pământului”, „doamna cea mare”. Deși numele ei pare să fi trecut în Armenia, venind din Iran, ideea personificată în această zeiță este originară dintr-o rădăcină comună a unor popoare din Asia și Asia Mică, funcțiile ei fiind diferite la armeni. Anahit era zeița lunii și a apei, egală cu soarele și tot atît de puternică, dat fiind că era purtătoarea umidității, „moașa ploilor și doica plantelor”, zeița fertilității, maternității, a dragostei, a înțelepciunii, protectoarea capitalei Artasat și a întregii Armenii. În antichitate, patru temple erau închinete acestei zeițe (la Artasat, Aștișat, Erez și Darbnaț Kar). La Erez, centrul principal, unde regii Armeniei se închinau zeilor păgîni, exista o statuie de aur a zeiței. Un cap de bronz al zeiței, găsit într-o altă localitate, se află astăzi la British Museum din Londra.

Anahit era numită la asirieni Derketo, Astarte, Beltis sau Bilati, iar la babilonieni, Milita și Iștar, fiind considerată cu predilecție zeița dragostei senzuală și simbolul apei și fertilității, iar cultul ei era legat de scene de desfrîu. Și în Armenia, într-o epocă mai veche, după cum relatează Strabon, la templul ei din Erez (Eriza) din provincia Akilisena, zeița avea numeroase slujii și

slujitoare. Sărbătoarea ei se ținea în primăvară și toamnă. În acea zi de sărbătoare, tinerele fete se dedau prostituției în cinstea zeiței, practică socotită sfântă și permisă. Chiar și nobilii își dăruiau tinerele fiice zeiței și numai după ce se prostituau în templu o dădeau în căsătorie tânărului ales (Strabon, XI, 14, 16).

Asemănătoare cu Anahit era *Astghik* (de la *astghă* — stea) zeița luminii, a frumuseții și dragostei, avîndu-și originea în zeitățile antice orientale ale dragostei și mai apropiat de zeița asiriană Astarte. Era considerată iubită zeului Vahagn, din care cauză și templul din provincia Taron, închinat ei, era numit „Concubina lui Vahagn în timp ce la greci idealul suprem era considerat frumosul și bunătatea, la armeni frumusețea și eroismul erau considerate cele mai înalte virtuți, care erau simbolizate prin unirea lui Vahagn cu Astghik.

La început, cele două zeități, Anahit și Astghik, se confundau, pentru ca, cu timpul, prima să rămînă simbolul înțelepciunii și sobrietății, pe cînd cea de-a doua a devenit simbolul dragostei și a voluptății. Într-o legendă veche armeană se povestește că acolo unde fluviul Eufrat trece prin munți și intră în cîmpia Mușului, Astghik obișnuia să se scalde noaptea. Pentru a-i admira goliciunea, tinerii aprindeau un mare rug pe muntele Daghon spre a face vizibilă frumusețea corpului zeiței. Aceasta, însă, acoperea întreaga cîmpie cu o ceață deasă, pentru a se ascunde de privirile indiscrete. De aici și numele de Muș al orașului și cîmpiei (mșuș — ceață).⁹⁰

Astghik era serbată în fiecare an cu mare pompă în luna *navas* (iulie). Sărbătoarea se numea *Vardavar* (vard sau vart — trandafir, var — strălucire), întrucît se aduceau zeiței, ca ofrandă, trandafiri.

S-a menținut, de asemenea, pe vremea creștinismului ca sărbătoarea „Schimbarea la față”, figurînd însă în calendarul Bisericii apostolice armene sub denumirea sa antică. Cu acest prilej, oamenii din popor se stropeau cu apă de trandafir sau apă simplă în case și străzi, iar pe malul apelor sau lingă izvoare, se împingeau unii pe alții în apă. De asemenea, se obișnuia să se lanseze porumbei. Atît Astghik, cît și Vahagn, reprezentau în imaginația poporului corpuri cerești.

O altă zeităte feminină era *Nane* considerată sora Astghikăi și cea de-a treia fiică a lui Aramazd. De numele ei este legat simbolul înțelepciunii, a inventivității, a maternității, alăptării, a gospodinei,

⁹⁰*M. Arakhel Arakhelian Hai joghovărdi mătavor mășakuithi zargaiman pqtmuthiun (istoria dezvoltării culturii spirituale a poporului armean), Erevan, 1959, pag. 59.*

iar ca funcții ce i se atribuiau, această zeiță poate fi asemuită cu zeița Nane a grecilor sau Nanna a popoarelor scandinave. De asemenea, georgienii o numeau Nina da Nana, în jurul originii cuvântului există două variante. După unii, numele zeiței provine din sanscrita nana, care înseamnă mamă. După alții, ar fi vorba de zeița babiloniană Iștar, care purta numele de Nana la asirieni. Oricum, un fapt este cert, că această zeiță era comună multor popoare din Asia Mică, fără a se putea stabili cine a împrumutat-o de la cine.

În religia politeistă armeană, Vahagn (Vahakn) apare ca zeu al vitejie, furtunii, tunetului, fulgerelor și al ploii. Ca funcții se aseamănă cu Indra, zeul furtunii la indieni, Keresasba, zeul furtunii sau fulgerelor la persi, cu epitetul Verethragna adică „Ucigător de balauri” (la armeni, Vișapakghagh), cu zeul furtunii Thor sau Donar la germani, dar și cu Heracles (Hercules) la greci, sub raportul atributului său de zeu al vitejie. Movses Chorenatși redă o legendă, care circula la armeni în antichitate și potrivit căruia Vahaghi era fiul lui Tigran Ervandian, dar se născuse din „unirea cerului cu pământul și din marea purpurie”. Legenda îl descrie astfel:

El avea părul de foc, Avea flăcări în barbă, Iar ochii erau niște sorii.

Într-una din variante, Vahagn luptă cu balaurii și îi învinge, omorându-i, de unde epitetul de „Vișapakghagh”.

Temple ale lui Vahagn existau la Aștișat, în provincia Taron, precum și în alte localități. Aceste temple erau frecventate și de dansatorii pe sîrmă, care prindeau astfel curajul necesar, înainte de a se produce în fața spectatorilor.

Tir (Dir). Zeul era socotit scribul părintelui zeilor Aramazd, precum și protectorul științei și artei, dascălul preoților, interpretul visurilor, zeul învățaturii și arhitecturii. El corespundea aproximativ cu funcțiile lui Hermes și Apollo, la greci, Mercur, la romani, Tyr la celti și scandinavi, Taut la **166** fenicieni, Toth sau Teth la egipteni. Tir erau un zeu iubit la armeni, templul său fiind înălțat la Erazamuin, între Erevan și Artasat. Numele lui s-a dat lunii aprilie (la armenii vechi, Tre sau Trea), unui sat și unui munte. De asemenea, este folosit pînă în zilele noastre, ca o componentă în prenume bărbătești ca Tiran (Diran), Tiratur (Diradur), Tirair (Dirair), Tîrdat- Tiridat (Dîrtad) etc.

Amenabegh, Amanor, Vanatur. Aceste trei zeități erau specifice vechii credințe armenie. Amenabegh trecea drept zeu al fertilității și recoltei, ca apărător al holdelor și viilor de îngheț, grindină și inundații, care sînt destul de frecvente în masivul muntos al Armeniei. Locul său de cult era în localitatea Bagavan din regiunea Bagrevand. Sărbătoarea acestui zeu se ținea în

fiecare început de an și la ea participau regele și prinții, alături de masele largi populare. Aveau loc jocuri, concursuri, curse de cai, lupte între animale, se dădea drumul la porumbei etc.

Anul nou era numit *Amanor*, considerat un zeu căruia i se aduceau jertfe. Se povestește că regele Tigran al III-lea ar fi ordonat să se construiască un han și să fie hrăniți toți participanții la această sărbătoare, din care cauză poporul a numit Amanor-ul și Vanatur(Vanadur), adică „ospitalier”. Acest zeu s-a bucurat de mare stimă în poporul armean, cunoscut pentru spiritul său deosebit de ospitalitate și în zilele noastre.

In epoca elenismului, ca și în celelalte țări din Orientul Apropiat, o dată cu pătrunderea influenței elene, s-a extins și panteonul zeilor greci ca Hercules, Apollon, Hefaistos, Artemis, Afrodita, Pallas Athenas etc. Regii elenofili armeni au adus în Armenia statui ale acestor zeități, amplasându-le în templele din orașe sau la marginea șoselelor. Cultul zeilor aduși de afară nu a cîștigat teren în rîndul populației, el limitîndu-se în general la cercurile palatului, ale aristocrației elenofile și ale negustorimii. Poporul a fost străin de limba, obiceiurile și politeismul grec, rămînînd atașat de limba, obiceiurile și proprii săi zei. De altfel, chiar și în cercurile conducătoare, cultul zeilor importanți nu a durat prea mult.

Locurile de cult păgîn, templele, aveau denumiri specifice ca „mehian” sau, în cazul cultului focului, „atrușan”. Paralel cu denumirea de „mehian” se folosea și denumirea de „bagin” de la cuvîntul „bag” — dumnezeu, în limba pahlavi. „Bagin” era fie numai masa de jertfe, fie tot templul de idoli.

În temple și „mehian”-uri slujeau bărbați sau femei („kurm” — preot și „kîrmuhi** — preoteasă). Conducătorul preoților era numit „kîrmapet”, care era desemnat de rege, conducea toate treburile cultului și era șeful suprem al acestei puternice păтури a societății antice armene, deținătoare a unei baze economice proprii.

Cultura spirituală

1. Legende antice armene

Ca gen al creației literare antice, legendele erau foarte răspândite printre vechii armeni. Primele referiri la legendele și istoria poporului armean le găsim la autorii greci din secolele V—IV înainte de Hristos, Herodot și Xenofon, iar mai târziu la Strabon. Acesta din urmă, vorbind despre Media (Țara mezilor), povestește că acolo era foarte răspândită legenda lui Iason și Medeea, după care Medeea, fiica lui Aietes, regele Colhidei, era o vrăjitoare care l-a ajutat pe argonautul Iason să dobândească Lîna de aur, după care s-a căsătorit cu el. Dar fiind părăsită de acesta, pentru fiica regelui Corintului, și-a ucis rivala, precum și proprii ei copii. După Strabon, Țara mezilor a fost numită după Medeea, Media, acolo construindu-se temple închinat lui Iason. Strabon afirmă că și în Armenia existau temple închinat lui Iason (Strabon, XI, 13, 10; XI, 14, 12). În literatura veche greacă, legenda lui Iason și Medeea este pomenită prima oară de Homcr (aproximativ secolele X—VIII înainte de Hristos) în *Odiseea* și de *Hesiodos* (sec. VII înainte de Hristos) în *Theogonia*. Faptul că, nici în Grecia și nici la Roma, Iason nu a devenit obiect de cult, ca în Media și Armenia, a făcut pe unii cercetători să considere că această legendă își are originea în Media și Armenia de unde a trecut în Grecia și la romani⁹¹.

Legenda lui Hayk (Hayg). O legendă foarte populară și care a circulat printre armeni din toate timpurile, pînă în zilele noastre, este cea a lui Hayk, presupusul întemeietor și eponimul poporului armean, care își spune *hay*. Despre această legendă se vorbește pe larg la vechii scriitori armeni, cum sînt Movses Chorenathi în a sa *Istorie a poporului armean* (sec. al V-lea după Hristos), „*Istoria*” Episcopului Sebeos (sec. al VH-lea). *Astronomia* și *Calendarul* de Anania Șirakathi (sec. al VII-lea). Chorenathi a cules această legendă din cîntecele trubadurilor (gusan) armeni din provincia Goghth.

Hayk, descendent din lafet, un fiu al lui Noe (din *Vechiul Testament*) e reprezentat ca un arcaș uriaș, un erou iubitor de libertate, care, refuzînd să se supună tiranului Bel (Marduk), zeul

⁹¹M Arakhel Arakheliaa, *op. cit.*, p. 34—35.

babylonian, pleacă din Babilon împreună cu copiii săi și se stabilește în Armenia. Bel îi propune să se înapoieze și să i se supună, însă Hayk respinge oferta. Atunci Bel cotopește țara lui Hayk, dar în lupta ce se încinge, Hayk îl ucide și își afirmă astfel independența. În această legendă regăsim ecouri îndepărtate ale istoriei poporului armean, ale răspîndirii sale în masivul armean, ale războaielor dintre Urartu și asirieni. Ideea centrală a legendei lui Hayk este apărarea patriei, eliberarea ei de cotropitorii străini. În imaginația populară, Hayk este confundat cu un zeu, care își are imaginea pe cer sub forma *Constelației Orion* numită la armenii vechi *Hayk*. Ca și Orion din mitologia greacă, Hayk este un vânător viteaz.

Din punct de vedere istoric, legenda redă anele fapte reale, sub o formă mitologică, păstrată în amintirea populară. Denumirile geografice la care se referă ca: Harkh, Haykașen, Hayoțh Dzor (Valea armenilor) etc. aflate în regiunea lacului Van, denotă că legenda își are într-adevăr rădăcina în epoca formării poporului armean, în vecinătatea și pe malurile lacului Van, când o parte din componentele poporului armean s-a infiltrat pe teritoriul Urartu, de fapt venind, după cum am văzut, din Peninsula Balcanică și nu din Asiria sau Babilonia, după cum pretinde legenda. Aserțiunea că presupusul fiu al lui *Hayk*, un anume *Armenak* a condus tribul său spre nord-est de Harkh și s-a stabilit în cîmpia Araratului, de unde s-a răspîndit mai spre nord în regiunea Șirak și spre sud în Siunikh este o reflectare a unor evenimente istorice îndepărtate. Versiunea din legendă după care armenii ar fi venit din sud este legată, după părerea lui M. Abeghian, de legenda biblică a construirii turnului de la Babilon, adăugată ulterior legendei inițiale, de scriitorii creștini.⁹²

Chorenațhi și ceilalți scriitori vechi armeni explică deci originea și numele poporului armean cu numele lui Hayk, considerat patriarhul, strămoșul, poporului armean. În imaginația populară, locul diavolului, al spiritului întunericului a fost luat de dușmanii vechilor armeni, asirienii, babilonienii și alte popoare semite, al căror zeu principal era Bel, creator al lumii și oamenilor, simbolizînd soarele, lumina și aerul. În legenda lui Hayk și Bel se face simțită influența civilizației, culturii și credinței asiriene.

Legenda lui Aram. Această legendă conține elemente istorice ce se referă la relațiile armenilor cu țările învecinate ca: Media, Asiria, Cappadocia. Numele însuși de Aram este probabil un ecou al figurii istorice cu același nume, un rege urartic, care a luptat împotriva regelui Asiriei, Salmanasar al II-lea (860—826 înainte de Hristos) și totodată, eponimul elementului component al poporului armean numit de celelalte popoare *armen*. Războiul lui Aram împotriva Asiriei este prezentat într-o formă legendară ca luptă

⁹²⁸³ Manuk Abeghian, *op. cit.*, pp. 22.

împotriva zeului asirian Barşam. Același caracter îmbracă și faptele lui Aram în regiunea Cezarea (Majak) din Cappadocia, unde luptă împotriva Titanilor conduși de Paiapis din neamul Titanilor, pe care-l învinge și îl împinge pe o insulă din Marea Asiatică (Mediterană). Această legendă are o asemănare izbitoare cu legendele grecești legate de lupta lui Zeus împotriva Titanilor și înfrîngerea lor. Conducătorul gigantilor înrudiți cu Titanii, Tifon (Typhaeus), simbolul vulcanilor și uraganelor pustiitoare, care avea o sută de capete și o sută de guri din care scuipa flăcări, pornit să răzbune înfrîngerea Titanilor, a fost, de asemenea, învins de Zeus și aruncat sub vulcanul Etna din Sicilia sau, după alții, sub insula vulcanică Enaria din Marea Mediterană. După Markwart ", această legendă a fost însușită de neamul *armen-ilor*, cînd mai trăiau încă în Cappadocia. În Iliada, teritoriul locuit de *arimi* (adică armeni) era identificat cu regiunea locuită de gigantul Tifon, adică muntele vulcanic Argaios, la sud de Cezarea (Majak), ceea ce înseamnă că legenda luptei dintre Zeus și Titani sau Giganți, care este interpretată ca o reflectare legendară a fenomenelor vulcanice, era povestită și în împrejurimile muntelui Argaios. Arimii, care locuiau prin acele părți, au legat-o însă de muntele strămoșului lor, Arim, prezentînd-o drept o luptă a acestuia cu Titanii sau Giganții. Ulterior, numele de Arim a devenit Aram, probabil în amintirea regelui Aram menționat mai sus. Locul luptei este situat în legenda armeană tot în apropiere de Cezarea, iar Aram îl învinge pe *Papaios* (Paiapis), Titanul înrudit cu Tifon și îl așază sub o insulă din Marea Mediterană, ca în legenda greacă.

Legenda lui Torkh (Turkh, Durkh). Despre acest uriaș cu o forță neobișnuită ne povestește Movses Chorenathi în *Istoria armenilor*. Torkh sfarmă stînci întregi (aidoma lui Sfarmă-Piatră din basmele românilor), șlefuieste pietrele cu unghiile sale, sapă inscripții pe pietre, aruncă stînci asupra vaselor dușmane ce se apropie de țărm și care se scufundă.

Legenda amintește de *Odiseea* lui Homer și de faptele Ciclopului Poli-mene, lăsînd să se întrevadă, fie o origine comună, fie o transmitere din gură în gură, prin barzii populari, care cîntau, în lumea antică, legende versificate. De altfel, *Odiseea* reprezintă o culegere a legendelor diferitelor popoare, prelucrate cu multă artă. Numele lui Torkh apare legat adesea și de denumirea Angeghea (Ankeghea) adică descendent din zeul armean Angegh, însă, ulterior, numele său a fost legat de uriașul Hayk.

Cu toate asemănările cu *Odiseea*, unii cercetători sînt înclinați să considere legenda lui *Torkh Angegh* de origine locală, luînd naștere pe fondul cultural din Asia Mică.

2. Literatura

Cultura elenistică armeană. Campania lui Alexandru

Macedon în Orient, spre sfârșitul secolului al IV-lea înainte de Hristos, deși nu a traversat Armenia, a vehiculat influența culturii grecești în aproape toate țările din Asia

“ Joseph Markwart, *Die Enistehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*, pp. 66 — 68, Berlin, 1919-

170

Mică și Transcaucazia. Din contactul său cu vechile culturi locale are loc o încrucișare, care a dat naștere la o sinteză originală cu fiecare cultură în parte, denumită sub numele generic de *elenism*. La Antiohia, Pergamon și la Alexandria, iau naștere mari centre ale elenismului, unde se dezvoltă filozofia, știința, literatura, dreptul etc. Astfel, se creează o nouă sinteză culturală de importanță universală.

Cultura elenistică devine la început un bun al claselor conducătoare, al aristocrației și al populației urbane, care vorbesc și limba greacă, în timp ce populația țărănească păstrează limba autohtonă, obiceiurile și tradițiile populare proprii, credința sa, așa cum s-a întâmplat în Egipt, Siria, Iran, Armenia, Georgia (Gruzia) etc. Orașele ce se întemeiază în această perioadă respectă, în general, urbanismul elen, iar arhitectura este, de asemenea, în mare parte de inspirație elenă, ca orașul Artășat (Artaxata), Tigranakert, templul de la Garni etc., în Armenia.

În perioada elenismului, Armenia a cunoscut un important avânt economic, au luat naștere noi orașe, s-au dezvoltat comerțul și meșteșugurile, s-au extins relațiile cu țările învecinate, în special elenistice. Deși primele influențe ale elenismului se fac simțite încă de la sfârșitul secolului al IV-lea înainte de Hristos, perioada propriu-zisă a elenismului cuprinde secolele III—I înainte de Hristos, iar perioada târzie, secolele I—III după Hristos, când asistăm la criza relațiilor sclavagiste și la apariția primelor forme ale feudalismului. Începând din anul 30 înainte de Hristos, când Egiptul a fost cucerit de romani, se extinde în Orientul Apropiat și influența civilizației latine, de care beneficiază, de asemenea, Armenia. Sub aceste influențe diversificate, cultura spirituală și materială a poporului armean, îmbogățită cu trăsături mai vechi locale, ia forme originale superioare, datorită cărora Armenia se situează în rîndul țărilor cu cultură înaintată din antichitate.

Și pînă la introducerea scrierii și limbii grecești în Armenia, au existat diferite alfabete și limbi, care se foloseau fie în inscripțiile de cult, fie în cancelaria regală. Astfel, în templele păgîne se foloseau unele semne specifice de comunicare. Apoi s-a folosit ca limbă și scriere oficială *pahlavi* și *aramaică*. Chiar și după pătrunderea elenismului în Armenia și folosirea limbii grecești de către aristocrație și anumite păături orășenești, s-a păstrat în paralel arameica pentru documentele de cancelarie. O dovadă în acest sens sînt pietrele de hotar ale lui Artășes I, descoperite în

regiunea lacului Sevan și care poartă inscripții arameice (sec. al II-lea înainte de Hristos).

Dintre inscripțiile în limbi străine, găsite pînă în prezent pe teritoriul Armeniei, 16 sînt în limba greacă, 9 în limba arameică și 7 în limba latină. Acestea prezintă mare importanță pentru studierea istoriei și culturii armenie din secolul al III-lea înainte de Hristos — secolul al IV-lea după Hristos. Inscripțiile de la Armavir (una din primele capitale ale Armeniei antice), scrise în limba greacă, consemnează evenimente din sec. al III-lea înainte de Hristos, legate de viața ultimului rege Ervand din dinastia Ervandizilor, iar inscripțiile grecești și latine găsite la Artaşat, Tigranakert, Charberd, Eci-miadzin au mare importanță pentru elucidarea raporturilor romano-armene

171 din secolele I—II după Hristos, cum este inscripția privind invazia lui Traian în Armenia (166 după Hristos), găsită la Phokr Vedi (sud-vest de Erevan).

Principala provincie, unde a început să se dezvolte cultura elenistică a fost Țophkh (Dzopk), situată în vestul Armeniei Mari, mărginită de malul stîng al Eufratului. Principatul Țophkh-ului bătea monedă proprie, cu inscripție în limba greacă (exemplu sînt monezile lui Arșam, 240—210 înainte de Hristos și ale lui Șavarș 210—200 înainte de Hristos). Aici, pe baza culturii proprii, s-a dezvoltat *cultura elenistico-armeană*, care s-a răspîndit apoi pe întregul teritoriu al Armeniei. Tot aici, în orașele Arșamașat și Karkathiokert, puternice centre comerciale, s-a creat prima cultură orășenească armeană, despre care, din păcate, nu se cunosc amănunte. Se știe că în secolul al III-lea înainte de Hristos, în Armenia circulau monedele de aur și argint bătute de Alexandru Macedon și de Seleucizi, ceea ce ilustrează nivelul atins de comerțul armean în acea epocă, precum și existența unor relații comerciale strînse cu statele elenistice seleucide.

În secolele II—I înainte de Hristos, cînd regatul armean independent ajunge la apogeul puterii sale și al extinderii sale teritoriale, cultura elenistică ia, de asemenea, un avînt deosebit, atingînd culmea sub Tigran al II-lea cel Mare și Artavazd. Limba oficială a Armeniei elenistice era limba greacă a epocii (*Koine*), care era scrisă și vorbită la curtea regală și în familiile aristocrate, ca și în celelalte țări elenistice. Creațiile literare erau, de asemenea, în limba greacă. Însă, în afară de inscripțiile în piatră și de pe monedele ce ne-au parvenit, nu ne-au rămas operele literare și istorice scrise în acea perioadă și despre care pomenesc istoricii greci și romani, precum și scriitorii armeni din secolul al V-lea după Hristos. Aceste surse atestă că a existat o literatură armeană în limba greacă. Plutarh, de pildă (50—125 după Hristos), relatează (Plutarh, Crassos, 33) că fiul lui Tigran cel Mare, Artavazd a scris tragedii, discursuri și opere istorice, dintre care unele se mai păstrau încă pînă în sec. al II-lea după Hristos,

dispărînd după aceea.

În a doua perioadă a elenismului (secolele I—III după Hristos) Armenia devine un stat tampon între Roma și Persia, ceea ce a făcut ca influența elenismului să slăbească și să crească, în schimb, importanța tradițiilor populare. Totuși, scrierile autorilor greci din antichitate au rămas în conștiința publicului cititor ca modele de literatură cultă cu un caracter profund umanist și universal.

Cea mai veche lucrare în limba armeană cu caracter de critică literară este *Cartea lucrurilor necesare* (*Girk pitoif*) scrisă în secolul al V-lea de un autor necunoscut și care se referă la poezii și scriitorii greci din antichitate: Homer, Hesiod, Menandru și Euripide, pe care-i numește „autori demni de laudă”. Cartea-manuscris pomenește pe scurt și de filozofii greci — Socrate, Pitagora, Diogene, de tiranul Periandru — de istoricul Herodot, de oratorul Demostene, ceea ce a dat posibilitate cititorilor armeni să ia cunoștință de clasicii greci.

172

Despre „marele Homer” se afirmă că este în fruntea tuturor poezilor, „părintele poezilor”. Hesiod este apreciat ca „cel mai grațios”, dintre poeți, fiind demn de toată lauda, cel care întrece, prin talentul său, pe toți poezii. Totodată, autorul cărții, referindu-se la lucrările *Theogonia* și *Munci și zile* ale lui Hesiod, scoate în evidență momentele referitoare la *munca în agricultură*, ceea ce constituie o noutate în literatura epocii, nu numai din Armenia; mulți autori străini se referiseră pînă atunci la Hesiod, fără însă să sesizeze calitatea acestuia de bard al muncii omului.

Cartea popularizează, de asemenea, mitologia greacă.

Apariția unei asemenea lucrări dovedește, pe de altă parte, nivelul atins în secolul al V-lea după Hristos de către publicul cititor armean și gusturile sale estetice, aprecierea care se dădea valorii neîntrecute a creației poetice grecești, în ciuda obscurantismului religios dominant în lumea veche, în perioada feudalismului timpuriu și a condamnării și ignorării de către biserică a tot ce era legat de cultura păgînismului.

Cititorul armean a luat cunoștință, totodată, de concepțiile politico-filozofice din lumea antică greacă, ca de exemplu de lupta dusă de Pittakos (c. 650—569 înainte de Hristos), unul din cei Șapte înțelepți ai Greciei, împotriva aristocrației tiranilor din Lesbos, instaurînd democrația și luînd conducerea puterii populare timp de 10 ani (589—579 înainte de Hristos) după care a abdicat. Printre ceilalți înțelepți menționați se numără Thales, Solon, Bias, filozoful, Periandres (cărui a îi este consacrată o pagină întreagă).

Si mai tîrziu creațiile autorilor greci au fost folosite de scriitorii și istoricii armeni. Astfel, Thovma Arțrunî din secolul al IX-lea, folosește legendele din *Theogonia* lui Hesiod pentru a

explica raționalist genealogia regilor din istoria Siriei.

Romanul antic armean. În poezia veche populară armeană, unde se transmitea din gură în gură, un loc de seamă îl ocupau mitologia și legendele, după cum am văzut mai sus. Este demn de notat că subiectul lor principal îl formau constituirea statului centralizat armean și lupta poporului pentru independență. Din secolul al III-lea înainte de Hristos și pînă la sfîrșitul secolului al II-lea după Hristos conținutul predominant al creației populare îl formează evenimentele și personajele istorice relatate mai mult sau mai puțin real. Se creează seria de romane ale tradiției istorice, în care se amestecă realul cu imaginarul și legendarul, se confundă persoanele și datele. Romanele sau povestirile se referă la Tigran Ervandian (Ervandidul), Tigran cel Mare, Ervand, Artases, Artavazd și în parte la cunoașterea lumii înconjurătoare, într-o formă mai reală decît vechiul naturalism.

Această creație antică populară ne-a fost păstrată grație operei lui Movses Chorenathî, care a cules povestirile *vipasanilor* și cîntecele *gusanilor* (trubadurilor) armeni din provincia Goghthan (Nachidjevan), relatările înțelepților și faptele povestite în scrierile existente încă în vremea lui.

Spre deosebire de legendele, care au mai mult un caracter mitologic și sînt adesea inspirate din modele străine, *romanul* are ca subiect istoria și reprezintă o creație originală națională. Chorenathî numește romanul

173 vechi armean *vipasankh* și *uneori araspel* (legendă), ceea ce denotă amestecul amintirilor istorice cu legendele. În romanele armene, ca și în romanele franceze, țesute în jurul persoanei lui Carol cel Mare (Charlemagne), în care sînt amestecate fapte aparținînd altor regi carolingieni, se confundă faptele și evenimentele mai multor regi și perioade istorice, atribuite unei aceleași persoane, cum este persoana regelui Artases (Artaxerxes)^M.

Primul roman armean cuprinde evenimente începînd din secolul al II-lea înainte de Hristos, deși apare și numele lui Ervand (Orontas, după Strabon) care a trăit în secolul al IV-lea înainte de Hristos, nume purtat apoi de mai mulți regi (satrapi) armeni. Înfrîngerea lui Antioh cel Mare de către romani lîngă Magnesia (190 înainte de Hristos) și destrămarea Imperiului seleucid, împotriva căruia se răsculasera și armenii, a făcut posibilă întemeierea Regatului Armeniei Mari sub regele Artases I. După secole de subjugare de către perși și seleucizi, poporul armean devenea independent, își întărea conștiința unei entități etnice vorbind o limbă unitară. Întemeierea dinastiei artaxiade, a capitalei sale, Artasat (Artaxata) în anul 180 înainte de Hristos, a victoriilor repurtate de Artases I, a perioadei de dezvoltare economică și de construcții, au impresionat adînc pe contemporani și au lăsat urme profunde în conștiința generațiilor următoare. S-a

creat un roman general cu mai multe ramificații despre domnitorii Armeniei, în urma unificării țării. Regii din dinastia artaxiadă aveau nevoie de un roman, care să povestească despre originea lor glorioasă, despre strămoșii lor iluștri și faptele lor eroice. Această sarcină a revenit *vipasanilor*, care au alcătuit o povestire-roman din vechile cîntece, relatări și legende. Deci este de presupus — după Manuk Abeghian — că literatura epică a fost opera unor profesioniști, care o povesteau acompaniindu-se de instrumentul popular numit „*phandirn*”. Romanul era ascultat cu plăcere de membrii familiei regale, de aristocrație, dar și de oamenii simpli din popor.

Romanul lui Tigran cel Mare. Prima ramură a romanului se referă, în principal, la evenimente petrecute în primul secol înainte erei noastre, pe vremea domniei lui Tigran cel Mare, care a lăsat o impresie adîncă în amintirea poporului armean, ca o perioadă de glorie. *Vipasanii*, spune Movses Chorenathi, îl cîntau acompaniați de *phandirn* pe „cel mai ilustru descendent al dinastiei artaxiade, regele regilor Tigran cel Mare, pe care-l numeau *Tigran Ervandian*. Astfel a luat naștere acest gen de roman, care a fost prelucrat literar, în secolul al V-lea după Hristos de două ori: prima dată sub formă de elogiu, iar a doua oară (care s-a păstrat) în versiunea lui M. Chorenathi. În centrul acțiunii se află relațiile dintre regii a două popoare învecinate, regele armenilor Tigran și regele mezilor Ajdahak (Astiages) care s-au războit, în urma complotului urzit de acesta din urmă împotriva regelui armean.

^M Manuk Abeghian *Haio/h hin grakanuthian paimutHun (Istoria literaturii vechi armene)*. Vol. I, p. 37 și urm., Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan 1944.

174

În roman, figura regelui Tigran este preamărită și, după cum se exprima Chorenathi: „... acest Tigran blond, cu părul buclat, cu obrazul îmbujorat cu privirea blîndă, cu picioarele puternice și frumoase, grațios și robust, frugal la mîncare și băutură, moderat la veselie, despre care strămoșii noștri, cîntînd cu *phandirn* spuneau că și în dorințele trupesti era măsurat, avea darul vorbirii și era învățat, fiind dotat cu toate însușirile necesare unui om”. Tigran este idealizat și prezentat ca un erou desăvîrșit din punct de vedere fizic și al caracterului, fiind totodată drept față de toți, atît cu cei puternici cît și cu cei slabi.

Chorenathi mai afirmă că, „punîndu-se în fruntea vitejilor și dovedind mult curaj, Tigran a ridicat poporul nostru și a făcut din noi, care eram subjugăți, cuceritori care au subjugat pe alții, impunîndu-le biruri”. O trăsătură, evidențiată în roman, e faptul că, spre deosebire de alți domnitori, care erau de origine străină,

Tigran era un autohton.

Stăpînii Iranului s-au temut de puterea lui Tigran. Din datele istorice se ştie că el a cucerit regiunile de nord-vest ale Iranului şi, ieşind învingător, şi-a măritat fiica cu regele part. Aceste realităţi istorice şi-au găsit expresia în roman, unde apar sub forme mitologice. Se povesteşte că Ajdahak, visîrid că Tigran, călărind pe aripi de vultur, zboară spre capitala Mediei şi îl omoară, s-a speriat că visul ar putea deveni realitate şi s-a căsătorit cu sora (de fapt fiica) lui Tigran, Tigranuhi. Ajdahak a încercat să o cîştige pe Tigra- nuhi de partea sa într-un complot împotriva regelui armean, dar aceasta l-a înştiinţat pe fratele ei despre complotul urzit de Tigran, adunînd oaste din Cappadocia, Georgia (Gruzia) şi Albania (Caucasiană) îl atacă pe Ajdahak, îl învinge şi îl omoară în luptă.

Eroul principal al romanului este descris după placul aristocraţiei armenе, intruchipînd idealurile sale de putere şi cuceriri, iar regele ca erou ideal. Şi pe cît este Tigran de puternic, viteaz, luminos şi sincer, pe atît este Ajdahak de fricos, neliniştit, suspicios, viclean, înşelător, linguşitor şi trădător. Învingutul este cel rău şi străin. Tigran este glorificat, iar mezii sau „balaarii “ sînt respinşi şi luaţi prizonieri.

Evenimentele citate în roman sînt luate din istoria lui Tigran cel Mare şi a epocii sale, dar unele fapte sînt atribuite, prin confuzie, lui Tigran Er- vandian, contemporan cu regele Cyrus al persilor.

Relaţiile dintre Tigran şi regele mezilor, despre care povesteşte romanul, sînt amintiri rămase în tradiţia populară, privind conflictele dintre armeni şi mezi, atît sub Tigran cel Mare, cît şi sub domnia succesorilor săi. Romanul a luat naştere la puţin timp după domnia lui Tigran cel Mare, deci spre sfîrşitul primului secol înainte de Hristos şi în primul secol după Hristos, într-o perioadă cînd în locul regilor pămînteni, domnia trece în mina unor regi de origine străină — mezi, ponti, georgieni şi în sfîrşit partul arşacid Tîrdat, 66 după Hristos — se creează tulburări, dezordine economică. Romanul lui Tigran aminteşte cu nostalgie perioada domniei sale, ca o perioadă de „pace şi construcţii" sub conducerea unui rege legitim armean.

Romanul lui Artases. O a doua ramură a vechiului roman armean, este cea a lui Artases (*Ardases*), care se referă fără îndoială la figura istorică a lui Artases I, din secolul al II-lea înainte de Hristos, întemeietorul dinastiei ce-i poartă numele, dar căruia i se adaugă fapte şi evenimente dintr-o epocă mai tîrzie, de pe timpul regelui Tîrdat din sec. I. Romanul apare ca o continuare a romanului lui Tigran cel Mare, însă este construit pe fundalul creării primului stat unitar armean şi a dezvoltării sale economice.

Povestirea începe cu regele legendar Sanatruk, care este ucis în timpul unei vînători. Nobilii îl aleg ca succesor pe prinţul

Ervand, care, potrivit romanului, a trăit pe vremea ultimului rege Darius al perșilor și care era numai pe jumătate din dinastia arsacizilor și anume pe linie maternă, în timp ce tatăl său fusese un taur, aidoma Minotaurului din insula Creta. Odată ajuns pe tronul Armeniei și temîndu-se ca nu cumva fiii legitimi ai lui Sanatruk să-i răpească tronul, el poruncește să fie omorîți toți fiii acestuia, care ar fi avut dreptul legitim de a fi numiți regi. Numai unul dintre ei, Artășes, scapă de masacru și este ascuns de doica sa printre păstori, iar apoi dus de tutorele său în Persia, la curtea regelui Darius. El se înapoiază în Armenia în fruntea unei oști, însoțit de prințul Sîmbat Bagratuni, poartă război împotriva lui Ervand, care este învins și omorît în luptă, iar Artășes devine regele Armeniei, creînd o nouă dinastie. Totuși, Ervand este amintit ca un **rege** întemeietor de orașe și monumente. El a ridicat orașul Ervandașat, castelut Ervandakert, orașul de temple Bagaran, unde a strămutat statuile zeilor și ale strămoșilor regilor armeni și a menținut pacea. Artășes a cinstit memoria regelui răsturnat, rezervîndu-i funeralii regale și înălțînd un monument pe mormîntul lui. Personalitatea lui Artășes este preamărită și glorificată ca unul care a extins teritoriul țării, a pus ordine în stat, a construit edificii, a întemeiat capitala ce-i poartă numele, Artășat și a apărât țara de invaziile străine. Aceste fapte corespund realităților istorice și Chorenathi precizează că a găsit confirmarea lor în scrierea preotului Olimpos, de la templul lui Aramazd, din orașelul Ani (provincia Daranagh) intitulată *Istoria templului* (lucrare ce nu ne-a fost păstrată).

În roman sînt amintite evenimente legate de *alani* și Sathenik, care, deși se referă la perioada tîrzie a regelui Tîrdat I, sînt atribuite lui Artășes. Se povestește că alanii, împreună cu alte popoare muntene năvălesc în Armenia. Artășes, în fruntea oastei sale, respinge pe invadatori, pe malul nordic al fluviului Kura, cu care ocazie îl ia prizonier pe prințul moștenitor al alanilor. În urma înfrîngerii suferite, regele alanilor cere pace și eliberarea fiului său, însă Artășes nu acceptă. Atunci, fiica regelui alan, Sathenik, sora prințului căzut prizonier, se adresează, de pe povîrnișul malului opus, regelui armean, cu următoarele cuvinte, în versiunea culeasă de la povestitorii populari de Movses Chorenathi:

„Ție-ți vorbesc, bărbat viteaz Artășes
Care ai învins neamul viteaz al alanilor,
Ascultă cuvintele ficei cu ochi frumoși a alanilor
Și redă libertatea adolescentului.

Căci nu-i în legea eroilor ca, din răzbunare, Să stingă viața familiei altor eroi
Sau să-i țină servitori în rînd cu sclavii
Și între două popoare viteze Să mențină eternă dușmănie."

Lui Artases i-a plăcut — spune povestirea — înțelepciunea și frumusețea Sathenikăi și, în consecință, La trimis pe preceptorul său, Sîmbat, la regele alanilor, spre a-i cere mîna ficei sale, însă la alani exista obiceiul de a plăti mari sume pentru mireasă. În acest sens, regele alan — povestește Chorenathi — a spus:

„Și de unde va plăti viteazul Artases

Mii și zeci și zeci de mii

Pentru această fecioară din seminția vitejilor,

Pentru domnișoara din neam regesc a alanilor?"

Răspunsul regelui alan a fost interpretat ca un afront impertinent. Oare se puneau problema banilor și a bogățiilor pentru regele Armeniei? În consecință, pentru învingător apăsarea mai onorabilă să folosească metoda obișnuită pe atunci, un obicei rămas pînă în vremurile din urmă și anume, răpirea.

„Curajosul rege Artases călărit-a pe frumosul său murg,

Și scoțînd arcanul cu chingă purpurie și inele de aur,

Și trecînd peste fluviu pe aripi de vultur,

Și aruncîndu-și arcanul cu chingă purpurie și inele de aur,

A înlănțuit mijlocul fecioarei alanilor,

Și a durut-o mult mijlocul gingașei fecioare, Și a adus-o cu iuțeală în tabăra sa".

Părinților Sathenikăi nu le-a rămas decît să se împace cu faptul împlinit, după cum se obișnuiește în asemenea situații, și, la nuntă, foștii dușmani s-au împăcat:

„Plouat-a cu aur

La nunta mirelui Artases.

Plouat-a cu mărgăritare La nunta miresei
Sathenik".

În relatarea acestui roman de către Movses Chorenathi, ni s-a păstrat din păcate, puține fragmente, din care reies însă multe asemănări cu povestiri ale altor popoare.

Romanul lui Artavazd. Potrivit romanului lui Artases, se povestește că acesta a avut mai mulți copii, dintre care cel mai mare era Artavazd. În jurul numelui lui s-a țesut un alt roman, care-l confundă în unele versiuni cu Artavazd, fiul lui Tigran cel Mare, care a trăit în primul secol înainte: de Hristos. Acesta s-a distins în luptele împotriva neamului balaurilor (mezilor) de la nord de fluviul Arax, l-a ucis pe conducătorul lor, bătrînul Argavan (Argamin), cucerind toate ținuturile lor. Regele Artases a murit după ce a domnit 41 de ani. Funeraliile sale sînt descrise cu lux de amănunte, care aruncă o lumină asupra obiceiurilor păgîne ale Armeniei antice. Regele a

177 fost așezat într-un sarcofag de aur, cu multe bijuterii și podoabe, cu armele sale. „Tronul (carul mortuar) pe care zăcea corpul său era înconjurat de mulțimea copiilor și rudelor sale, iar pe lingă ei stăteau ofițerii, prinții, unitățile militare ale acestora și în general armata, înarmați cu toții ca și cum s-ar pregăti de

război. În față, răsunau trompetele de alamă, iar în urma carului mergeau cîntărețe în rochii negre și bocitoare. La urmă de tot, cortegiul era însoțit de gloată". Se mai arată că multe dintre soțiile și iubitele sale, precum și servitorii săi au murit sau, potrivit spuselor lui Chorenat̃hl, au fost omorîți și înmormîntați o dată cu el, după obiceiul păgîn. Văzînd toate acestea și îngrijorat, Artavazd se adresează corpului neînsuflețit al tatălui său cu următoarele cuvinte:

„Cînd plecat-ai

Și dus-ai întreaga țară după tine Cum să mai domnesc eu Peste aceste ruine?"

Față de această plîngere, mortul îl blestemă de dincolo de mormînt: „Cînd îți vei călări calul mergînd la vînătoare Spre înaltele culmi ale Masisului, (Araratului n.a.) Kadj-ii să te prindă și să te ducă, Spre înaltele culmi ale Masisului, Și-acolo să rămîi, lumina să n-o mai vezi!"

După cum relatează Chorenat̃hi, blestemul bătrînului rege l-a ajuns pe Artavazd și moșnegii povesteau că acesta se află într-o peșteră din munți, legat în lanțuri grele, iar doi cîini îi tot rod lanțurile. El însuși se zbate să scape și să pună capăt lumii. Dar fierarii bat dominica de trei-patru ori cu ciocanul în nicovală pentru ca acest zgomot transmițîndu-se să-i întărească lanțurile.

Caracterul rău al lui Artavazd este explicat în roman prin aceea că, la nașterea sa, femeile l-au vrăjit, iar cîntăreții din Goghthan spuneau că „neamul balaurilor l-a răpit pe micuțul Artavazd și în locul lui a pus un diavol “.

Asemenea povestiri se întîlnesc la multe popoare, de exemplu, legenda lui Astiages la perși, legenda lui Prometeu la greci etc. De asemenea, la germani, pentru a întări chipurile lanțurile în care este legat Lucifer, fierarii au obiceiul de a bate seara, de sărbători, de cîte trei ori în nicovală.

În prezentarea lui Artavazd, există, totuși, și altă idee, întrucît Eznik Koghbat̃hi îl descria în culori luminoase, ca un erou bun, de neam regesc, pe care-l țîn închis diavolii și care, după cum sperau păgînii din vremea lui, va scăpa odată și odată devenind stăpînul Armeniei.

În această din urmă accepțiune, Artavazd este mai degrabă figura istorică a fiului lui Tigran cel Mare.

În ciclul de romane rămase din antichitate se numără și romanul lui Vardges Manuk, care, venind din provincia Tuh, s-ar fi așezat lingă dealul Șreș, unde a întemeiat o comună, pe care a dezvoltat-o ulterior Vaghars, numind noul oraș — Vagharsapat (în prezent Ecimiadzin). Vardges s-a căsă- **178** torit cu sora regelui Ervand, tatăl lui Tigran cel Mare din roman, iar Vaghars este fiul acestuia din urmă. În felul acesta se face legătura dintre cele două romane principale armene rămase din vechime. Au existat și alte

romane, care au dăinuit unele pînă în sec. al XI-lea, ca cel al lui Artases Partul sau Arsacidul, despre care pomenește Grigor Magistros, redînd un fragment versificat.

După cum reiese din exemplele de mai sus, vechiul roman armean s-a eliberat de reprezentările legendare și mitologice, legîndu-se mai mult de realitățile istorice și sociale, de caracterele umane generalizate ca: setea de putere, lupta pentru pămînt, tendința de război, jaf, căpătuială, aviditate, luare de prizonieri, gelozie, complot, dragoste și intrigă, îmbogățite cu descrierea unor obiceiuri vechi și detalii ale vieții de toate zilele.

Vechiul roman armean este o creație artistică populară și chiar dacă nu în întregime, totuși în părțile care erau cîntate, el era versificat. Valoarea acestui gen constă în simplitatea și spontaneitatea sa, în imaginile bogate și frumusețea stilului.

Deși evenimentele la care se referă romanele armenice din antichitate sînt luate din viața și activitatea regilor și aristocrației, fondul temelor tratate are un caracter mai larg, el oglindește aspirațiile generale ale poporului armean pentru independență, întregirea teritoriului țării, lupta împotriva cîmpitorilor străini, victoria binelui asupra răului.

Literatura scrisă armeană în alfabet național are o existență neîntreruptă de peste 1500 de ani. Se pot face diferite periodizări în funcție de criteriul adoptat. În ceea ce ne privește am adoptat o periodizare care ține seama atît de evoluția istorică, cît și de tematica și concepțiile estetice și anume:

1. Perioada de traduceri din alte literaturi;
2. Perioada primelor creații originale din sec. al V-lea;
3. Perioada renașterii literaturii armenice din secolele IX—XI;
4. Perioada dezvoltării și laicizării literaturii medievale armenice în secolele XII—XIV;
5. Perioada literaturii medievale tîrzii din secolele XIV—XVIII;
6. Literatura armeană modernă din secolele XIX—XX.

După cum s-a arătat mai sus, pregătirea și crearea alfabetului armean (392—406 după Hristos) de către Mesrop Maștoth, a avut o importanță uriașă, atît din punct de vedere cultural cît și național, în procesul de afirmare a identității poporului armean. Maștoth și catolicosul Sahak Partev au întemeiat școli, printre care una de grad superior. Scopul lor era de a pregăti, pe de o parte, cadre de învățători, de traducători și pe de altă parte, de a pune bazele unei literaturi și științe originale armenice. Chorenathi precizează că „Maștoth a întemeiat școli în toate provinciile Armeniei de sub dominația persană” și, ulterior, după cum am văzut, și în partea bizantină. Aceasta a dus încă din secolul al V-lea la alfabetizarea unei bune părți a populației. Este semnificativ că prima propoziție scrisă în limba ar- **179** meană cu alfabetul armean a fost prima dintre *Parabolele* lui Solomon din Biblie, traduse de însuși Maștoth: „Să se cunoască înțelepciunea și

*știința, să se înțeleagă cuvintele minții*¹¹, care în mod tacit a fost adoptată ca o linie călăuzitoare și programatică a tuturor autorilor armeni ai „Secolului de aur” al literaturii armenе, secolul al V-lea.

Mesrop Maștoth a pornit de la premisa că nu se poate crea o literatură națională, fără a cunoaște literaturile mai vechi și mai evoluatе. Și iată că are loc un eveniment singular în istoria culturii universale: se creează în mod organizat o școală de traducători din literatura universală, care avea să dăinuie timp de 250 de ani, păstrându-se pînă în zilele noastre traducerea a peste 60 de opere mai importante ale lumii antice și medievale. Dat fiind că ponderea mai mare a acestor traduceri au avut-o creațiile filozofilor și oamenilor de știință greci din antichitate, școala este cunoscută sub denumirea de „elenofilă”. Tineri bursieri ai regelui și ai Bisericii au fost trimiși în centrele culturale ale antichității elenistice, la Atena, Constantinopol, Alexandria, Antiohia, Edessa, pentru a învăța limbile străine și a cunoaște cultura popoarelor vechi. Prima lucrare de anvergură care a fost tradusă a fost *Biblia*, inițial, se pare, din siriacă și apoi din originalul grec. Traducerea a fost efectuată de Mesrop Maștoth împreună cu elevii săi, Yovhan Yegeghehathî și Yovseph Paghnathî, cu concursul catolicosului Sahak Parthev (348—438). Este a cincea traducere (anul 435) în ordine cronologică, distingîndu-se prin bogăția și frumusețea limbii armenе clasice, perfecțiunea sa stilistică și rigurozitatea gramaticală. Cercetătorii străini o consideră drept „regina tuturor traducerilor”, iar F. C. Conybeare afirmă că „traducerea *Vechiului Testament* (în limba armeană n.n.) are aproape aceeași valoare pentru noi ca și textul grecesc însuși... Aceeași opinie este valabilă și pentru *Noul Testament* armean”.

Pentru dezvoltarea ulterioară a culturii armenе a avut o însemnătate inestimabilă faptul că traducătorii armeni nu s-au limitat la scrieri teologice și bisericești, ci au tradus opere filozofice, științifice și beletristice, aparținînd antichității grecești, siriace, romane, precum și din limba ebraică, iar mai tirziu din alte limbi. Unele opere ale filozofilor greci antici s-au pierdut în întregime sau parțial și au fost reconstituite grație traducerilor în limba armeană, ce s-au păstrat de-a lungul secolelor, în ciuda încercărilor grele prin care a trecut Armenia. Opera de căpetenie *Despre natură* a lui Zenon din Cition, întemeietorul stoicismului (sec. al IV-lea înainte de Hristos) era pierdută din sec. al II-lea după Hristos și tot ce se știa despre concepțiile lui se baza pe niște parafrazări sumare și comentarii în operele altor filozofi, pînă ce, în 1947, un cercetător a descoperit în tezaurul Matenadaranului ■din Erevan traducerea integrală a acestei opere în limba armeană, resti- tuind-o astfel culturii universale. În asemenea situații, traducerea are valoare ■de original. Același lucru se poate afirma despre opera lui Timoteos Aelurus *Respingerea definiției Conciliului din Calcedon*, *Apologia* a lui Aristide Ate- nianul (sec. al II-lea), partea întâi a *Cronicii* lui Eusebios din

Cezarea (260— 340), al cărei original în limba greacă este pierdut, însă în 1787 a fost desco- 180 perită traducerea în limba armeană efectuată la începutul secolului al IX-lea, *Definițiile* atribuite lui Hermes Trismegistos, lucrări ale lui Ioan Gură de Aur (347—407), Grigore din Nazianz (329—389), Bazil din Cezarea, Theon din Alexandria, Ignatie al Antiohiei (35 — 107), Irineu (130—200), Dionisie al Alexandriei (sec. al III-lea) și alții. Pagini întregi din opera lui Aristotel, al căror original s-a pierdut, au putut fi reconstituite datorită traducerii lor în armeneste din secolele VI—VII. De asemenea, opera filozofului materialist Democrit (cca. 460 — cca. 370 înainte de Hristos) este cunoscută în mare măsură prin comentariile celebrului filozof armean din secolele V—VI Davith Anhaghth (Invincibilul) sau David Armeanul. Începînd din sec. al V-lea au fost traduse și operele lui Platon, Pitagora, Heraclit, Porfir ș.a.

Intellectualii armeni au avut posibilitatea să citească în limba maternă și alte opere celebre din vechime cum sînt lucrările de medicină ale lui Galen, Voribasius și ale altora, traduse în aceeași epocă, precum și lucrarea lui Nemesios din Emesa (sec. al IV-lea) intitulată *Despre natura umană*, tradusă în anul 772, *Anatomia* lui Grigore din Nyssa tradusă în sec. al VI-lea, opera *Elementele de geometrie* a lui Euclid, tradusă prima oară în limba armeană, încă din sec. al VH-lea, sau după alții, în sec. al XI-lea, oricum cu mult înainte de traducerea în limba latină. La Matenadaranul din Erevan se păstrează, de asemenea, traducerea în armeană a lucrărilor din evul mediu ale unor alchimiști europeni.

Arta traducerilor s-a dezvoltat în continuare în evul mediu, spiritualitatea armeană fiind dornică să se țină la curent cu realizări din domenii cît mai variate ale științei universale, fie în sfera științelor sociale, fie în cea a științelor exacte. În secolul al XHI-lea, învățatul și comandantul suprem al armatei armene ciliciene, conetabilul Sămbat (1208—1276) a tradus din franceza veche hotărîrile Curții de jurați din Antiohia (capitala regatului cruciaților franci) cunoscut sub denumirea de *Asizele de la Antiohia*, ai căror original francez s-a pierdut.

Lista traducerilor din știința și literatura universală este foarte lungă. Să mai cităm doar cîteva: fragmente din *Botanica* de Dioscoride, lucrarea de matematici *Kitabeh Nejab* de Avicenna (din limba arabă), *Istoria lui Alexandru cel Mare* de Pseudo-Calistene, tradusă încă din secolul al V-lea și întregită într-o versiune originală armeană cu versuri în stil de cîntece populare de Chaciatur Kecearethi în secolul al XIV-lea. În secolul al V-lea a existat o traducere din Homer, din care s-au păstrat, însă, numai fragmente. O nouă traducere integrală din *Iliada* s-a făcut în 1780. O traducere a Apologiei lui *Aristide Atenianul* există într-o copie din secolul al X-lea. S-au mai păstrat fragmente din poetul latin din sec. al V-lea Caius Sollius Apollinarius, din operele lui Diodor din Tars și Origen etc. O influență binefăcătoare asupra

literaturii armene au avut traducurile *Povețelor* lui Hikar, precum și ale fabulelor lui Esop și Olimpianos. Din limba arabă au mai fost traduse *Povestiri despre un cavaler și o fecioară, Istoria cetății de bronz, Istoria regelui Pahlul, Dojenile regelui Nușiravan* (extrase din 1001 de nopți). Din sanscrită s-au tradus: *Poveste despre regele indian Gadir Șah, Istoria celor Șapte tn- 181 felepti* ș.a.; din siriacă, *Înțelepciunea lui Ahikar*, din etiopiana, cartea intitulată *Cheia cugetărilor*, din franceza veche povestirea romantică *Paris și Vienna (l'Histoire du chevalier Paris et de la belle Vienne)*; două poeme ale poetului latin M. Annaeus Lucanus, două lucrări teologice din limba latină de Toma d'Aquino (sec. al XII-lea) și diferite apocrife. Din limba polonă s-a tradus *Marea oglindă (Wielkie Zwiercadło)*, iar în *Martiologia armeană* s-a păstrat o traducere dintr-un autor rus anonim din sec. XI—XII, intitulată *Istoria sfinților mucenici Boris și Gleb* (în versiunea armeană, *Povestire despre David și Roman*) și numeroase alte opere ale autorilor străini din Antichitate și evul mediu. Traducerile din știința și literatura universală au continuat neîntrerupt, luând un nou a /înt în epoca modernă și contemporană, prin tălmăciri din literatura europeană, inclusiv din limba română (Mihail Eminescu și scriitori și poeți români contemporani ca Tudor Arghezi ș.a., literatura americană, rusă ale celorlalte popoare din URSS etc.). Setea de cunoaștere a creațiilor celorlalte popoare a devenit un adevărat cult. Biserica armeană a trecut în calendarul său *Sărbătoarea traducătorilor (Thark- manceațh ton-don)*, ce se sărbătorește astăzi și printre laici în Armenia, o dată la trei ani, sub forma unor simpozioane internaționale ale traducătorilor. În acest spirit apare explicabil de ce în primele universități armene din secolele al XIII-lea și al XIV-lea la „cele șapte arte” s-a adăugat și „arta traducerilor” pentru formarea cadrelor de traducători. Printre cele cca 25 000 de manuscrise armenești păstrate în întreaga lume (din care peste 16 000 la Institutul de studiu al manuscriselor sau Matenadaran, de la Erevan), alături de creațiile originale ale autorilor armeni vechi, un loc de seamă îl ocupă vechile traduceri manuscrise. În aceste condiții, cultura armeană ne apare, spre deosebire poate de alte culturi vechi, nu ca o cultură închistată în sine, ci marcată de un caracter universal, care a dat naștere unei efervescențe creatoare în rîndul învățaților armeni, aflați în tot evul mediu în pas cu cuceririle științei din toată lumea și la curent cu orientările din filozofie și literatură, pe baza cărora au creat opere originale.

O problemă care a intrigat mult timp pe cercetătorii limbii armene este faptul că primele lucrări care s-au scris cu alfabetul nou creat, fie traduceri fie opere originale, au avut încă de la început o limbă bogată în cuvinte și expresii, un stil cizelat, o gramatică perfectă. Cum se putea explica acest fenomen? Atît armeană mesropiană sau „armeană epocii de aur”, cît și armeană post-mesropiană, adică de după 440, dovedește o maturitate rar întîlnită în începuturile altor literaturi, caracterizate prin căutări,

imperfecțiuni gramaticale și de stil. Explicația plauzibilă este aceea că primii traducători și autori au scris în limba vorbită uzuală din regiunea Araratului, care, după o folosire de peste o mie de ani de către popor și exprimată în literatura orală, unitară pe tot teritoriul Armeniei, fusese cizelată și ajunsese la perfecțiune. La aceasta au contribuit și traduceri orale ale textelor religioase creștine în sec. al IV-lea, înainte de inventarea alfabetului. De asemenea, traducerea în a doua jumătate a secolului al V-lea a gramaticii lui Dionisios Thrax (scrisă pentru limba greacă la cumpăna secolelor II—I înainte de 182 Hristos) care a fost adaptată la limba armeană, iar comentariile ce au apărut pe marginea ei în secolele V—IX au făcut ca ea să capete pînă la urmă caracterul unei gramatici originale armene, cu aplicare la structura limbii armene a principiilor și regulilor enumerate de Dionisios. Fără îndoială traduceri din genuri variate și a operelor științifice au făcut ca vocabularu limbii armene să se îmbogățească tot mai mult. O influență deosebită în acest sens a avut-o școala elenofilă de traducători.

Limba folosită în traducerea *Bibliei* a fost un îndreptar, atît pentru traduceri ulterioare, cît și pentru operele originale. Dat fiind că scopul primar urmărit de Maștoth și catolicosul Sahak Parthev era popularizarea noii doctrine religioase, primele lucrări originale aveau un caracter religios creștin și de combatere a concepțiilor păgîne, care mai persistau în popor, la peste un secol de la adoptarea oficială a creștinismului (301) de către statul armean. Această împrejurare întărește, pe de altă parte, ipoteza că limba cultă folosită în scrieri era într-adevăr limba vorbită în popor. *Biblia* și întreaga literatură de propagandă religioasă trebuia să fie pe înțelesul poporului și nu numai a unor pături culte, intenție, de altfel, mărturisită și confirmată de primii traducători și autori.

Primele opere originale din secolul al V-lea. Imnurile religioase (*șarakan*), cîntările religioase, hagiografiile, elogiile, panegiricile, epistolele, rugăciunile, comentariile *Evangheliei*, apologiile etc. sînt primele lucrări originale armene.

După traduceri din siriacă și greacă a unor asemenea lucrări, autorii armeni încep să creeze opere proprii, în care subiectul religios se îmbină cu preocupările politice pentru redobîndirea independenței patriei. Îndeosebi biografiile și hagiografiile se referă la subiecte interesante, scrise într-o limbă cu imagini bogate, cu dialoguri vii, cu conflicte dramatice ascuțite, prezentînd figuri viguroase de martiri pentru credință și patrie. Un exemplu de frumusețe literară din prima perioadă a literaturii secolului al V-lea este *Martiriul Șusanikâi*, cuprinzînd istoria vieții și martiriul fiicei comandantului armatei armene, Vardan Mamikonian, în lupta de eliberare împotriva persanilor. O altă creație literară valoroasă se înscrie în perioada dominației arabe și se referă la *Martiriul lui Vahan Goghthnafi* ca și biografia-

hagiografia lui Grigor Lusavorici, biografia lui Nerses cel Mare, martiriul Fecioarei Hripsime ș.a.

Dintre cioturile religioase din seria *Șarakanelor*, cele mai vechi creații sînt atribuite lui Mesrop Maștoth, Sahak Parthev și Yovhan Mandakuni. În aceste cînturi se întîlnesc în mod semnificativ multe referiri la viața politică și situația patriei. În lucrările teologice originale, un loc important îl ocupă în secolele VI—VIII lupta doctrinară împotriva calchedonismului și a Bisericii bizantine, care încearcă să-și subordoneze Biserica armeană și, pe această cale, să ușureze subjugarea întregii Armenii de către Imperiul bizantin.

Literatura istorică, la care ne vom referi în continuare și care are o pondere foarte mare în secolul al V-lea, se caracterizează nu numai prin valoarea sa științifică de sursă primară pentru cercetători, ci și prin meritele sale literare artistice, prin retorica sa strălucită și stilul desăvîrșit, prin atitudinea plină de patos patriotic a autorilor, precum și datorită legăturii cu legendele antichității păgîne. Această istoriografie s-a impus de-a lungul a 15 secole ca un izvor de inspirație patriotică și emoțională, în viața poporului armean. După lucrarea de critică literară *Cartea lucrurilor necesare*, menționată mai înainte, prima operă literară laică originală, scrisă în jurul anului 443 de istoricul Koriun (Goriun), este *Biografia lui Maștoth* (Viața lui Maștoth), dascălul său, care a murit în anul 440. Cartea amintește genul antic al biografiilor marilor personalități și se distinge prin stilul său îngrijit, elevat, marea măiestrie retorică și bogăția de imagini. Lucrarea a fost tradusă în limbile engleză, franceză, germană, rusă.

O operă istorică de mare valoare și cu certe merite literare este lucrarea lui Eghîșe, intitulată *Despre Vardan și războiul armenilor*, care povestește evenimentele legate de răscoala împotriva jugului persan din anul 451 și bătălia de la Avarayr, care este vie în memoria poporului armean pînă și astăzi, datorită în bună parte operei lui Eghîșe, completată de relatările celorlalți istorici armeni contemporani. Lucrarea se remarcă prin profunzimea ideilor sale și, după cum precizează autorul, a fost scrisă drept „consolare pentru cei dragi, dătătoare de speranță pentru cei ce speră și îmbărbătare pentru viteji”.

Este o operă cu caracter multiplu: istoric, politic, epic, liric, patetic, cu descrieri plastice, cu elemente de epopee populară tradițională, scrisă într-un limbaj sublim și un stil atrăgător, cu dialoguri vii și antiteze, mai ales atunci cînd relatează disputa doctrinară dintre creștinism și mazdeism, în discuția cu Marele preot al Persiei.

Descrierile sale despre bătălia de la Avarayr și aspectul cîmpului de luptă după lăsarea serii sînt de o rară plasticitate, măiestrie și realism zguduitor:

„Și în acea zi de primăvară, cîmpiile înflorite s-au umplut cu valuri de sînge. Cine vedea grămezile de cadavre ale numeroșilor

oșteni căzuți în luptă i se frîngea inima și i se încolăceau intestinele; se auzeau vaietele răniților și răcnetele celor masacrați, se vedeau răniți zvîrcolindu-se și tîrîndu-se, fricoși care fugeau, oameni îngroziți care se ascundeau, oșteni speriați cu inima zdrobită. Ce să mai spun de țipetele femeilor, lamentările rudelor, plînsetele prietenilor".⁶³

Opera lui Eghișe a fost tradusă în franceză, engleză, rusă, italiană, în creațiile pleiadei de istorici și filozofi armeni din secolul al V-lea găsim multe pagini de reală valoare estetică literară, în afară de faptul că au reprodus în formă inițială sau prelucrată multe legende și romane ale antichității după cum am văzut mai sus. Un loc de seamă trebuie recunoscut părintelui istoriografiei armene, Movses Chorenăți. Anumite pasaje ale operei sale de căpetenie *Istoria Armenilor*, sînt dintre cele mai frumoase bucăți ale literaturii vechi armene, prin înalta măiestrie poetică, bogăția⁹³ limbii, comparațiile cu imagini expresive. Ca exemplu se poate cita minunata descriere a Cîmpiei Araratului: „împreună cu întregul său popor Aramaniak (descendent al lui Hayk -n.a.) s-a îndreptat spre nord-est (venind de la Babilon n.a.), s-a dus și a coborît într-o depresiune adîncă înconjurată de munți cu vîrfuri semețe, prin care trece dinspre apus un rîu susurînd, iar partea răsăriteană a cîmpiei pare că stă culcată pe o coastă, întinzîndu-se în direcția soarelui, iar de la poalele munților izvorăsc ape cristaline, care, unindu-se și alcătuiind rîuri, curg lent în apropierea hotarelor lor, pe lîngă poalele munților și marginile cîmpiei, precum niște adolescenți care dau tîrcoale fecioarelor. Iar muntele de miazăzi care se naltă spre soare, cu vîrfurile de un alb strălucitor (muntele Araratul Mare n.a.), a crescut direct din pămînt... și se ridică cu ascuțișul în sus, precum un munte bătrîn în mijlocul munților întineriți. "⁹⁴

Și în capitala intitulat *Plîngerii* din aceeași operă, întîlnim pagini de înaltă ținută artistică, exprimînd și tragismul și eroismul poporului armean Chorenăți își ridică glasul împotriva nedreptăților soartei, a dominației opresive străine, împotriva domnitorilor proprii „ciudați“, „abuzivi“¹⁴ și „incapabili“, împotriva clericilor, „ipocriți, ostentativi și vanitoși“, a lipsurilor și viciilor societății. În *Plîngerii* autorul exteriorizează și propriile sale sentimente, influențate în mare măsură de nenorocirile patriei. El trăiește intens suferințele și durerile poporului său, exprimîndu-și, totodată, credința într-un viitor mai fericit al patriei sale.

⁹³ Eghișe Vardananț Palmathiun (*Istoria Vardanienilor*) p. 190—191, Editura Hay- pethrat, Erevan, 1946.

⁹⁴* Movses Chorenăți *Patmuthiun Hayoțh (Istoria armenilor)*, p. 90, Editura Hay- astan, Erevan, 1968.

Deși au trecut 15 secole de la redactarea acestei opere, ea nu și-a pierdut actualitatea, făcând parte din patrimoniul culturii universale. În decursul secolelor a fost tradusă în limbile latină, persană, franceză, italiană, engleză, rusă, germană (parțial), georgiană, maghiară.

Pagini de literatură întâlnim și în operele celorlalți clasici armeni din sec. al V-lea, ca de pildă în tratatul teologico-filozofic *Respingerea sectelor*, al filozofului Eznik Koghbaṭhi (Eznig Goghpaṭhi), născut în ultimul pătrar al sec. al IV-lea, care, pe alocuri, folosește un stil plin de imagini, cum este descrierea soarelui și lunii. Istoricul Phavstos Buzand (Faust din Bizanț) autorul unei alte *Istorii a armenilor* și-a îmbogățit lucrarea cu numeroase capitole de beletristică, folosind romanele antice, povestirile populare și tradițiile transmise din generație în generație, hagiografiile, legendele religioase. Autorul scrie într-un stil simplu, popular, cu expresii luate din vorbirea curentă, cu exagerări, cu idei proprii psihologiei și gândirii maselor populare largi.

Unele pasaje cu subiect poetic sînt citite cu desfătare pînă în zilele noastre, cum este de exemplu povestea lui *Vasak și regele Șapuh* sau a lui *Arșak și Șapuh*, moștenite încă din antichitatea păgînă.

Eroii patrioți ai lui Phavstos mor toți pe cîmpul de luptă. Numai Manvel Mamikonian moare de moarte bună în patul său, ceea ce este considerat de acesta ca o mare nenorocire și dezonoare.

Phavstos se exprimă în imagini sugestive originale, cu un gust rafinat și o prelucrare artistică a detaliilor. El a fost, în același timp, primul autor din literatura clasică armeană, care a folosit *satira*. Opera lui este una din realizările remarcabile ale vechii literaturi armene în ceea ce privește desăvîrșirea stilului epic și a servit ca izvor de inspirație pentru alte lucrări literare din literatura medievală armeană ca și din secolele XIX—XX. Marele romancier Raffi din secolul al XIX-lea, în romanul său istoric *Samvel* și scriitorul Stephan Zorian din Armenia, în trilogia sa istorică *Regele Pap*, și-au luat subiectele din *Istoria* lui Phavstos Buzand. Opera sa a fost tradusă în limbile rusă, franceză, germană.

În literatura secolului al V-lea, meritul de a fi creat *genul epistolar* revine lui Ghazar Pharpethi (Lazar din Pharpl) care a trăit în anii 441/ 443-510/515.

În *Epistolă către Vahan Mamikonian. Acuzația unui monah mincinos* își apără cu multă demnitate onoarea și respinge în mod convingător acuzațiile false la adresa sa, furnizînd cu acest prilej date interesante și despre persoana sa.

Epistola reprezintă unul din cele mai strălucite produse ale artei retorice și de publicistică politică armeană veche, scris într-un stil logic, plin de umor și sarcasm. Lucrarea este interesantă și

prin dezvăluirea unor moravuri și vicii ale societății în care trăia ca: gelozia, cupiditatea, minciuna, incultura unei pături de clerici cu care venea în contact etc.

Opera sa principală, *Istoria armenilor*, în afară de meritele sale documentare, științifice, conține pagini literare, ca cea privind flora și fauna provinciei Ararat. Lucrarea a fost tradusă în limba 'ranceză.

Poezia. încă din zorii literaturii scrise armene, ia naștere și poezia. La început, cu subiecte religioase, dar și cu vădite accente laice din viața de toate zilele, din frământările și pasiunile lumești. Creatorul alfabetului armean, *Mesrop Maștoth*, a fost unul dintre primii poeți armeni. Versurile de mai jos, scrise în primele decenii ale secolului al V-lea, ilustrează lirismul său religios:

„Prins în viitoarea greșelilor mele
Fierb precum marea în gheara furtunii. Atotiertător,
împărate, ajută-mi!

Ca marea-i păcatu-mi: un tulbure hău. Sînt în
puterea hainelor valuri, Salvează-mă, bietul,
cîrmaciule bun!" #7

Yovhan Mandakuni (420— 491) face parte dintre traducătorii pregătiți de Maștoth, dar s-a distins prin creații originale cum ar fi, predici, canoane rituale, șarakane pentru unele sărbători religioase, printre care și cinci închinare Sărbătorii Traducătorilor.

•' *Antologie de poezie armeană clasică fi contemporană*, p. 4—5,
„Biblioteca pentru toți". Editura Minerva. București, 1981.

186

Scriitorul religios Komitas, din secolul al VH-lea, ajuns catolicos al Bisericii armene, ne-a lăsat cîteva poezii în formă de șarakan, printre care un lung elogiu intitulat *Consacratele*, dedicat martiriului fecioarelor conduse de Hriphsime. Tema își are originea în primul secol al creștinării Armeniei, dar Komitas nu povestește faptele și nu scrie un panegiric, ci le transpune într-un șirag de imagini poetice, care se transformă într-un imn de glorie, ilustrat de conștiința deșertăciunii lumii și de corupția despre luptă și dedicare pentru „adevărul etern ceresc Komitas prezintă pe Hriphsime și fecioarele consacrate în toată frumusețea lor trupească, încîntătoare, de care se îndrăgostesc nu numai oamenii, ci și îngerii.

„Frumusețea corpului și a voastră
strălucire înnebunit-au pe rege și-n
păgîni băgat-au spaima

O, voi femei de fală poporului și țării,

Ați fost ca niște perle răbdînd
necunoscute

Voi v-ați întors privirea de la necazul
vieții Căci vis e-aicea totul, găteală a
minciunii. Ați alungat din suflet ispita
desfătării Convinse că trufia e doar
deșertăciune"

Prin lirismul său deosebit de puternic și imaginile artistice, poemul lui Komitas marchează o nouă etapă în dezvoltarea poeziei armene.

Secolul al VII-lea a lăsat moștenire nu numai poezii cu subiecte religioase, ci și laice, cea mai reprezentativă fiind poemul oratorului și poetului Davthak Kherthogh, intitulat *Plîngere la moartea marelui prinț Djevanșer*, scris cu prilejul asasinării prințului Djevanșer al albanilor, popor caucazian dispărut și despre care istoricul din secolul al VII-lea, Movses Kaghankatvați (Gaghangadvați) a scris *Istoria albanilor*, care cuprinde și poemul amintit. Acesta este conceput în acrostih, compus din 36 de catrene, cu accente puternic emoționale și, la început, cu caracter de panegiric, în care se elogiază meritele victimei asasinatului, iar apoi se relatează evenimentele premergătoare. Poemul este scris cu sensibilitate poetică, cu efuziune lirică tristă, cu un stil bogat în imagini, folosindu-se o prozodie potrivită cu conținutul.

Renașterea literaturii armene în secolele IX— XI. Eliberarea de sub stăpînirea arabă și crearea unor regate independente armene în secolul al IX-lea (la Ani, în provincia Vaspurakan și în Albania armeană — Agh- vankh) au creat condiții favorabile pentru dezvoltarea tuturor ramurilor culturii armene, iar beletristica a atins culmi fără precedent și o nouă calitate, caracterizată printr-o laicizare pronunțată a creațiilor literare, determinată de dezvoltarea economico-socială, de înmulțirea clasei comercianților și meseriașilor de la orașe.

Pe lângă imnurile religioase de tipul *șarakanelor*, au luat naștere și alte genuri poetice specific armenesti, sub denumirea de *gandz* (kant), *ode*, *innuri*, *predici*, *cîntece*, adunate în culegeri.

187

Un rol deosebit în laicizarea literaturii, îi revine lui Grigor Narekați, din secolul al X-lea, un poet și un prozator de o forță expresivă, bogăție de idei și expresii fără precedent în literatura armeană de pînă atunci. Specialiștii armeni și străini au dat o înaltă apreciere creației acestei perioade și, comparînd-o cu operele literare ale altor popoare din acea epocă, consideră că sînt la cel mai înalt nivel, iar opera lui Gr. Narekați devansează chiar epoca sa. Unii cercetători apreciază perioada ca o *Renaștere* în literatura armeană, iar alții chiar ca o mișcare premergătoare

Renășterii din Europa Occidentală. Sînt însă și păreri conform căreia literatura acestei perioade trebuie considerată ca o literatură a orînduirii feudale înaintate, create pe baza dezvoltării vieții orășenești, fără să-i conteste înalta valoare artistică.

Începînd din secolul al X-lea, în literatura armeană a luat naștere un nou curent spiritual, care, credincios noilor criterii filozofice și estetice urmărea o reformă culturală întinsă, pentru a se pune în slujba progresului vieții. Atît operele literare, cît și cele științifice și religioase erau chemate să consolideze cultura națională, să pună ordine în relațiile politice externe și cele obștești interne, să educe pe cetățeni, să slujească cerințele lor spirituale și fizice. În comparație cu perioadele anterioare, literatura s-a apropiat de problemele vieții, deși influențată încă frecvent de concepții religioase asupra lumii; totuși, în esență, sub impulsul noilor sensibilități, a umanitarismului, patriotismului, ea s-a referit la frumusețea naturii și omului, la valorile sale exterioare și interioare, la elogiul forței și virtuților, a justificat necesitatea ogîndirii relațiilor umane reale și a redării fidele a psihologiei omului. În general, în cultura scrisă, principiul ogîndirii artistice a vieții a căpătat o mai mare pondere și varietate. În literatură, omul a apărut ca un caracter mai complet, cu năzuințele sale sociale și individuale, cu gîndurile sale naționale și umanitare.⁸⁸

Nu putem vorbi de creațiile literare din această perioadă fără a menționa poezia și epopeea populară orală, care s-a transmis din generație în generație, o bună parte fiind consemnată în scris, începînd din secolele XIV-XV.

Epopeea Sasun̄hi Davith. Cea mai de seamă epopee populară armeană este *Sasn̄ă trer* cu eroul său central Sasun̄hi Davith (David din Sasun), care a luat naștere în secolele IX—XII, avînd drept temă lupta împotriva dominației arabe dintr-o perioadă anterioară, lupta împotriva exploatarelor, atît străini cît și autohtoni. Este o operă monumentală nu numai a culturii armene, ci și universale, în care se exprimă ideologia dominantă a maselor largi populare, axate pe ideea luptei de eliberare, pe aspirațiile oamenilor din popor. Epopeea transmite peste secole un mesaj, care este actual și în epoca noastră, după peste o mie de ani, ea purtînd germenii ideilor de eliberare națională, de proslăvire a muncii, de înțelepciune populară, de combatere a șovinismului.

•• V. S. Nalbandian, V. S. Nersisian, H. G. Bachcinian *Hay midjnadarian graka nuthiun (Literatura medievală armeană)*, p. 68 — 69, Erevan, 1986.

Epopeea se compune din patru părți, care prezintă patru generații de eroi ai luptei de eliberare. Prima generație este reprezentată de Sanasar și Baghdasar, care se răscoală împotriva

califului din Bagdad, se întorc în provincia Sasun, unde construiesc o cetate inexpugnabilă. După acești eroi urmează ramura fiului lui Sanasar, Marele Miher, care, avînd o putere uriașă, luptă împotriva forțelor naturii și a forțelor rele ale societății, apoi ramurile lui Davith și ale fiului său, Micul Mîher. Partea principală a epopeii este ramura lui Davith. Acesta personifică vitejia, patriotismul, generozitatea, mărinimia, atașamentul față de oamenii din popor, față de munca pașnică, dreptatea socială, răzvrătirea împotriva tiraniei și exploatarei. Dar, cu toate că el este înzestrat cu o putere supranaturală, nu dorește să domine nici propriul popor, nici alte popoare. Învîngător, el refuză coroana și tronul tiranului învins. În antiteză, apare chipul tiranului Mîsra Melikh, un uriaș monstruos, hrănit de mic copil în ideea de a cuceri alte țări și a jefui popoarele, fiind personificarea răului, a opresiunii, a senzualității și desfătărilor trupesti, a profitului nemuncit, a lenei și somnului. El cotopește Sasunul și stoarce avuțiile țării și poporului, duce în captivitate femeile, fetele, copiii și cînd întîmpină rezistență, trimite armatele sale să treacă prin foc și sabie populația țării. Dar Davith face discernămint între Mîsra Melikh și soldații săi, urmînd sfatul unui arab bătrîn care-i caracterizează astfel pe soldații arabi:

„Sînt aceștia oameni săraci și amărîți, Unul este
susținătorul maicii sale, Altulflăcău proaspăt
însurat, Unul este stîlpul căminului său Altul făclie
într-o casă abia clădită ...

Mîsra Melikh este cel care i-a luat și i-a adus cu de-a sila:

Mîsra Melikh este dușmanul tău Du-te și luptă-te cu
el...
Și de vei merge și-l vei ucide pe Melikh, Soldații
aceaia îți vor închina rugăciuni".

Davith învinge armata lui Melikh, dar refuză orice beneficii. Singura pradă de război, pe care o ia, este urechea tăiată a lui Melikh, iar pe soldații acestuia îi lasă liberi să se întorcă la căminele lor, în patria lor. Davith își mărturisește profesiunea de credință: popoarele să trăiască în bună înțelegere, în bună vecinătate și pace, fiecare să se bucure de roadele țării și muncii sale, iar dacă unii îndrăznesc să pornească din nou război, atunci fulgerul săbiei lui Davith nu-i va cruța. El însuși, însă, nu va fi niciodată agresor.

Ideea socială a epopeii se axează pe preamărirea muncii libere de exploatare, pe năzuința de a culege roadele obținute prin sudoarea frunții, bunăstarea generală a tuturor truditorilor și oprimaților, lupta dezinteresată și plină de sacrificii în folosul acestora pentru dreptate socială, împotriva „balaurilor” și „diavolilor”¹, a exploatare cu sau fără coroană din propria țară. Cînd Davith era încă copil și păștea turma de oi a tatălui său

189 nu a suportat ca animalele să fie înțârcate și „lipsite de libertate”, din care cauză a desfăcut țarcul și le-a redat libertatea.

Este evidentiată, de asemenea, ideea necesității muncii. Încă din adolescență, Davith nu concepe să stea fără să muncească și să mănânce pîine nemuncită, chiar și atunci cînd trăiește în casa unchiului său Thoros:

„Unchiule, e primăvară,

E vremea păstoritului, e vremea cultivatului... Hai
dă-ne de lucru”.

Și Davith ară cu plugul într-o oră cît ară alții în șase zile, întărind zicala țărănească, precum că „lumea se îndestulează la coarnele plugului”. El se erijează, totodată, în apărător al drepturilor „fraților” săi plugari, dacă stă- pinii ar îndrăzni să taie din drepturile lor. Exploatatorii interni sînt simbolizați și generalizați în chip de diavoli, în ale căror peșteri sînt îngrămădite avuțiile jefuite de la popor. Davith îi nimicește, capturează avuția furată și o restituie populației, umplînd hambarele.

În epopeea *Davith din Sasun* și-au pus amprenta concepțiile mișcării sociale-sectante *thondrakienne*, care a agitat populația Armeniei în secolele IX—XI, după cum s-a arătat mai sus. În ramura din epopee despre Micul Mîher, fiul lui Davith, se continuă lupta împotriva spoliatorilor externi și interni, dar răul și nedreptatea continuă să domnească în lume. Regii și prinții sînt hrăpăreți și exploatează propriul popor, stareții mănăstirilor sînt avizi, trădători și ... surprinzător pentru evlavia medievală, însuși Dumnezeu este părtinitor și protejează pe opresori. El trimite opt îngeri pe pămînt, care-1 înfrîng pe Mîher, adică tocmai pe acel erou al epopeii care personifică cel mai strălucit spiritul de luptă împotriva nedreptății sociale. Continuarea luptei devenind imposibilă, nu mai rămînea decît resemnarea și răbdarea, iar Mîher se închide împreună cu calul său într-o stîncă, aștep- tînd ca „lumea să fie distrusă și apoi reconstruită” pe baze noi. O filozofie optimistă populară, cu care se încheie marea epopee Davith din Sasun.

Poezia populară. În secolele IX—XII a înflorit literatura orală și sub formă de cîntece și poezii populare. S-au răspîndit în mod deosebit asemenea genuri ca poeziile numite *haiiren* ale gusanilor (trubaduri) și cîntece de iubire pe baza versificației cărora și-au creat operele poetice și mari scriitori ai evului mediu ca: Grigor Narekați, Nerses Șnorhali, Grigor Tîghaș.a. în acea perioadă, după cum pomenea scriitorul Grigor Magistros din sec. al XI-lea, acest gen de poezii populare era mai dezvoltat decît în literatura greacă. Deși ele nu erau scrise, fragmente ale lor ne-au fost păstrate de scriitori în operele lor. Creațiile populare îmbrăcau și alte forme ca: fabula, proverbul, maxima, zicătoarea, ghicitoarea, povești tradiționale. Unele poezii populare au origine precreștină, fiind transformate spre a satisface canoanele noului cult. Asemenea cîntece erau cele numite *avetis* (vestiri fericite). În

vechime, aceste cîntece erau legate de începutul primăverii, înverzirea cîmpiilor, înflorire, Anul Nou, ideea renașterii vieții, pentru ca în era creștinismului, ele să fie închinat sărbătorilor legate de Hristos, Fecioara Maria și alți sfinți ai bisericii. Alte genuri ale poeziei **190** populare sînt cîntecele de dansuri, care încep cu versul „A înflorit arborele vieții...” Fragmentele păstrate fac dovada unui înalt gust artistic, în ele fityd oglindite adesea viața de toate zilele a trudititorilor, dragostea și imagini poetice tradiționale.

în condițiile create prin eliberarea de sub stăpînire arabă, au apărut figuri importante care au ilustrat literatura, știința, arhitectura, arta.

în Aghvankh (Albania Caucaziană) s-au remarcat cărturari de seamă ca *Hamain Arevelfhi* (născut în anii 20—30 ai secolului al IX-lea), om cu cultură multilaterală, devenit rege, care, însă, după ce a abdicat, s-a consacrat literaturii, pedagogiei și muzicii. De la el ne-a rămas o gramatică a limbii armene, poezii, comentarii ale *Bibliei* ș.a. Atrag atenția versurile închinat definiției ființei „Om”, în care se exprimă ideea de libertate. Scriitorul Ananun (Anonim) din sec. IX—X are meritul de a fi creat o culegere de *Şarakane* de un gen special, în care, sub acoperirea imnurilor religioase, se exprimă concepțiile social-politice ale epocii, protestul împotriva opresiunii arabe, năzuințele de libertate și pace.

în regatul de la Ani-Şirak, sub pana lui Grigor Magistros, Vardan Anethi, Hovhannes Sarkavag, Mîchithar Anethi ș.a., şarakanele, elogiile, rugăciunile, istoriografia, arta traducerilor, epistolele laice, precum și poezia și povestirile au intrat într-o nouă fază a dezvoltării lor.

O personalitate deosebită a veacului al XI-lea a fost Grigor Magistros (cca. 990—1058) din casa princiară Pahlavunî (Bahlavuni), care s-a distins, atît ca general în armata armeană, cît și ca poet, filozof, om de știință, traducător și pedagog. El a luptat pentru crearea și dezvoltarea literaturii laice independente de cea religioasă, arătînd că poporul armean a avut nevoie de putere politică și rege, pentru ca inventarea alfabetului armean să nu rămînă un apanaj al unui cerc restrîns de clerici, numai pentru păstrarea tradițiilor religioase. El a devenit astfel cel mai de seamă reprezentant al acestei noi orientări, scriind despre sine: „am fost obișnuit încă din copilărie să nu mă ocup de literatura mistică, ci de poezia laică”. Magistros a fost preocupat nu numai de conținutul laic al lucrărilor sale ci și de forma lor artistică, într-una din poeziile sale patriotice, el invocă legenda lui Hayk și Bel și face apel la lupta împotriva invadatorilor străini.

Epistolele lui Grigor Magistros reprezintă exemple de proză artistică, redactate într-un stil frumos, cu concepții laice, în care se reflectă viața reală cu multiplele sale fațete.

Orientările poetice și filozofice ale lui Grigor Magistros nu au mai fost dezvoltate, din cauza nefericitelor evenimente istorice

care aveau să pună capăt existenței regatului de la Ani.

Din generația imediat următoare, în condițiile pustiirilor, masacrelor și emigrărilor, provocate de invazia triburilor seldjucide, a trăit Hovhannes Sarkavag Imastaser (1045/1050—1129) un enciclopedist, ca și predecesorul său, Gr. Magistros.

Hovhannes Sarkavag Imastaser ne-a lăsat un foarte valoros poem dramatic, în care își expune concepțiile despre societate și relațiile dintre om

191 și natură. Poemul se referă la dialogul imaginar alegoric dintre el, filozoful și poetul, ca reprezentant al intelectualității epocii, cu o mierlă (*înțeleaptă tăifăsuire pe care a avut-o la ceasul său de preumblare filozoful Hovharmes Sarkavag cu mierla*). De fapt, pasărea prezintă concepțiile noi ale poetului împotriva concepțiilor vechi. După cum observa Manuk Abeghian, prin această operă se reconsideră natura, cerîndu-se ca arta s-o urmeze, natura avînd primatul.

Reprezentantul gîndirii monahale cere mierlei să se îndepărteze, să nu-1 tulbure, la care mierla îi răspunde că lumea aparține în egală măsură oamenilor și păsărilor, acuzînd pe poet și pe oameni:

„Tu, cel atît de înțelept, mă-nvinuiești, dar nu este drept!
Pe noi din veac pe-acest pămînt ne-a pus stăpîni Cel-sfînt;
Ci voi, mult presus de noi, dar venetici, cu fală-n piept, Goniți
din rai pentru păcat, venirăți pe pămînt.
Pămîntul cel nemărginit a noastră dreaptă moștenire-i, Ca să
trăim, să ne-nmulțim sub cerul lui curat.
Ci voi, nesățioși mereu, v-ați rupt de sfînta lege-a firei.
Rîvnind și cerul să-l luați, voi căpătați iad!

Rîvnind noian de bogății, voi ați ajuns săraci cu duhul.
Cuvîntul Domnului călcînd, și nărăvind la jaf, în gheenă ați
nimerit, măcar că jinduiți vîzduhul.
Urmîndu-1 pe iscusitor, v-ați îngropat în praf.
Voi, crînceni ucigași de frați, veți rătăci fără-adăpost, Surzi vor
rămîne îngerii la geamătul din voi.
Stăpînul sfînt l-ați viclenit și-acum umblați fără de rost.
Vă-nvinuim ne-nduplecați, noi slugi acum la voi”⁹⁵.

Hovhannes Sarkavag s-a afirmat și prin lucrări științifice și pedagogice la care ne vom referi ulterior.

*
* *

⁹⁵•’ în *Antologie de poezie armeană clasică și contemporană* p. 30—31, București, 1981.

În anii 908 — 1021, în Vaspurakan a luat naștere regatul dinastiei Arțruni, unde s-au remarcat mari reprezentanți ai literelor armene ca Thovma Arțruni (pseudonim Șapuh Bagratuni), Chosrov Andzevațhi, Anania Narekațhi și mai ales genialul Grigor Narekațhi.

O operă originală este cea lăsată posterității de Șapuh Bagratuni (sec. al IX-lea), sub denumirea de *Istorie*, care cuprinde întâmplări din viața unor personalități reale, în proză artistică. Autorul prezintă în chip condensat trăsăturile de caracter ale personalităților descrise, situații psihice încordate. El laudă dragostea de muncă, sociabilitatea, distracțiile vesele, patriotismul, noblețea sufletească, dezinteresul material, eroismul, condamnând, totodată, aviditatea, discriminarea națională, privilegiile de clasă.

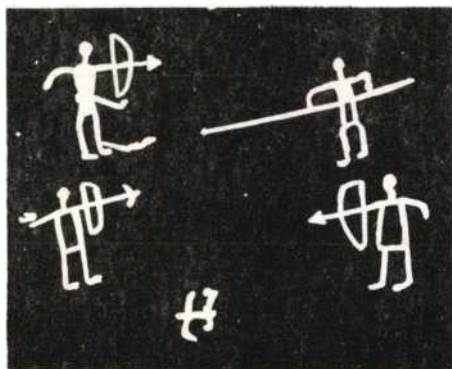

1. *Utfusar* (Muntele Cămilei) în Munții Vardenis, în provincia Sisian, Sudul Republicii Armenia, gravură rupestră, car cu boi (simbol zodiac?). Mileniul III—II înainte de Hristos. Preofunzimea gravurilor 2—6 mm. Lățimea 2—21 mm.

2. *Djermadjur*. Munții Vardenis, gravură rupestră. Vânătorul.

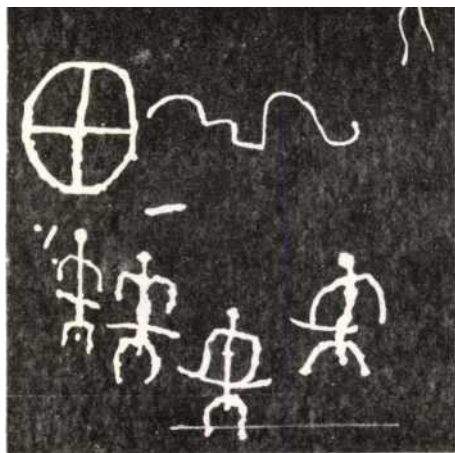
3. *Ughtasar*. Munții Vardenis, gravură rupestră. Bătălia.

4. *Djermadjur*. Munții Sisian, gravură rupestră (simbol balaur?)

5. *Utfuasar*. Munții Vardenis, gravură rupestră.

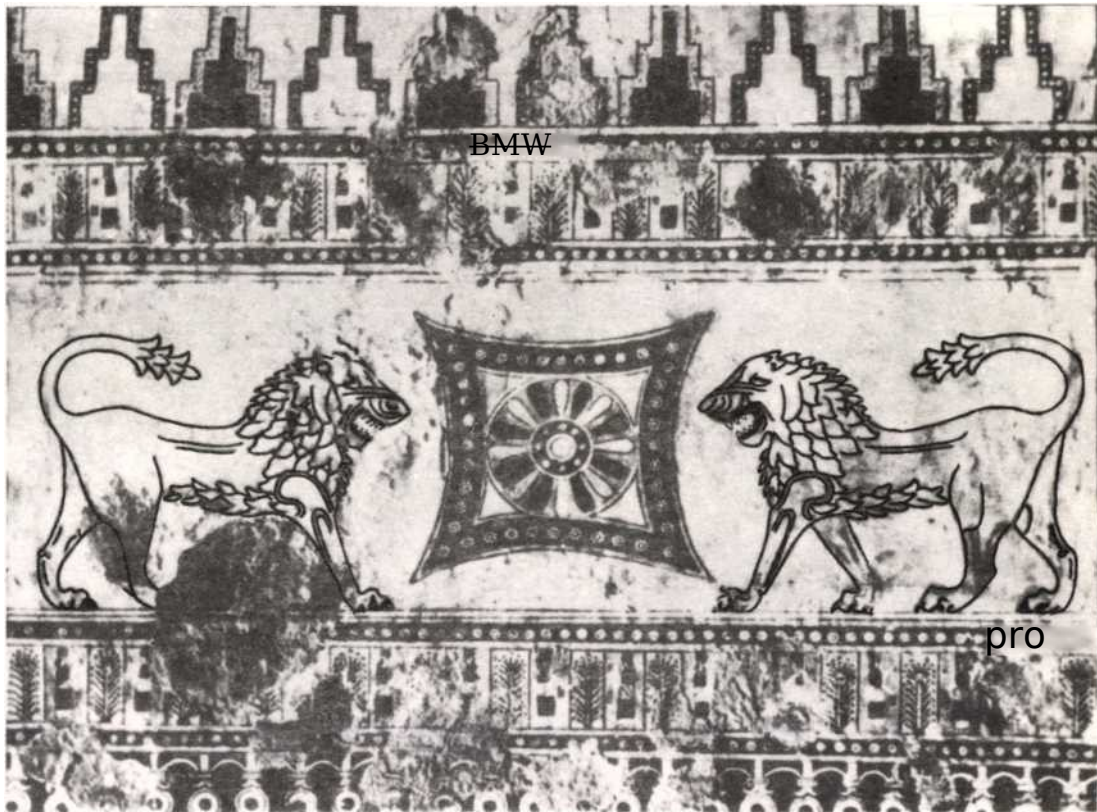
Pământul în formă de cerc împărțit în patru părți locuite de oameni (?).

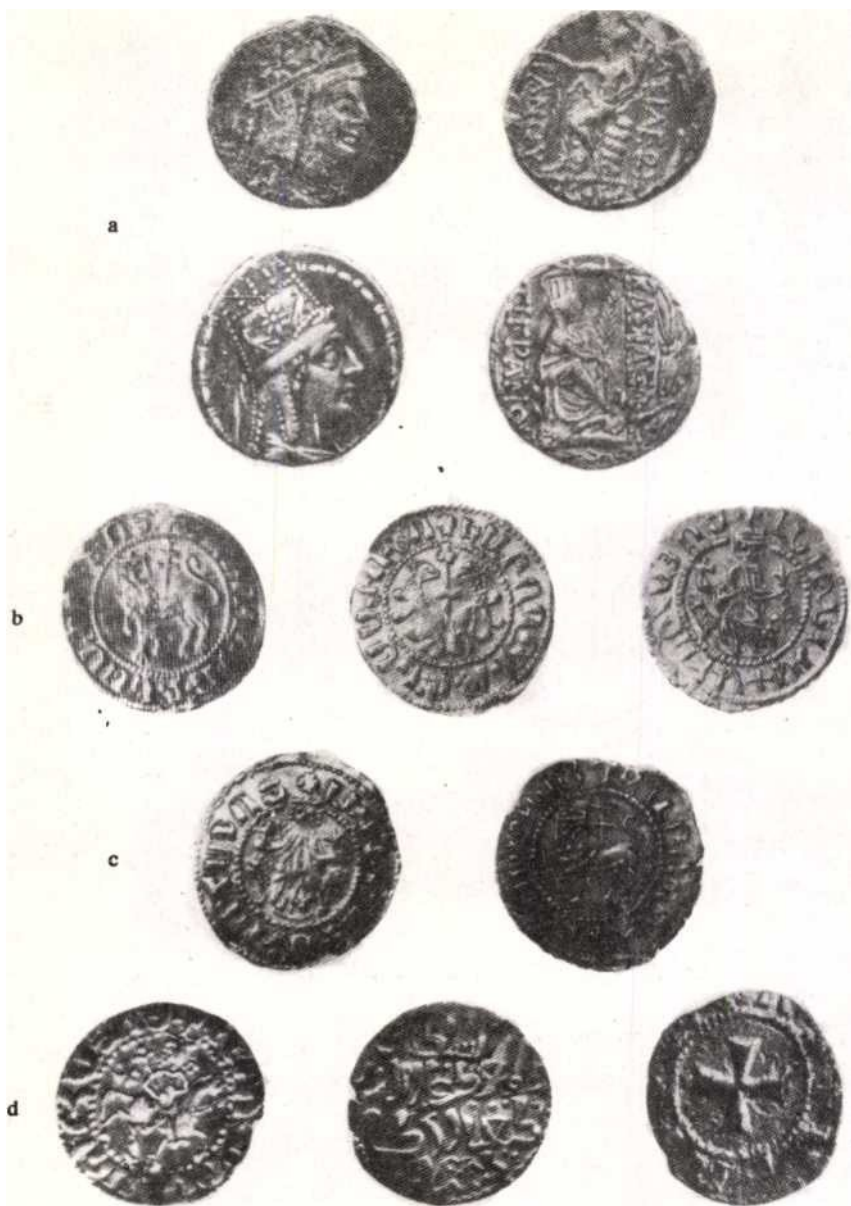
6. *Ugtttasar*. Munții Vardenis, gravură

7. *Erebuni*. Sculpturi la intrarea în palat (sec. VIII înainte de Hristos).

8. Erebus. Frescă (lei pe pereții sălii mici a palatului^sec. VIII înainte de Hristos).

9. a. *Monede ale lui Tigran cel Mare (95—55 înainte de Hristos) cu tiara armeană cu cinci vîrfuri. Pe revers, zeița Fortuna din Damasc. Dedesubt, monedă bătută la Antiohia cu inscripția în limba greacă „Rege Tigran” din anul 72/71 înainte de Hristos și zeița Fortuna din Antiohia.*
 b. *Monede ale regelui Armeniei Ciliciene Levon I (1196—1219).*
 c. *Monedă de argint a regelui Armeniei Ciliciene Hetum I (1226—1270).*
 d. *Monedă a regelui Armeniei Ciliciene Levon al V-lea Lusignan (1374—1375).*

10. *Gami*. Templul păgîn al Soarelui în stil ionic, elenistic-armean, sec. I după Hristos (Foto Movses Şlughian).

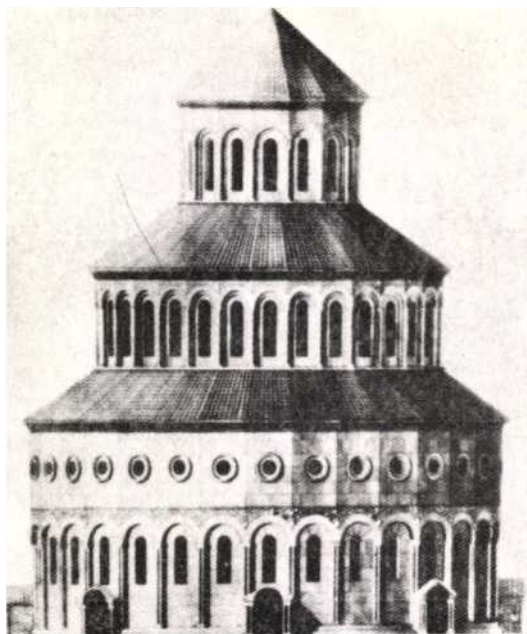
**11. Catedrala din
Ecimiadzin.**

**Catolicosul Vazken I al
tuturor armenilor (în
dreapta).**

12. Erenuk. Bazilica dinspre S.V. (sec. IV—V).

15. *Zvartnoff*. Biserica circulară (660). Reconstituire de Thoros Thoramanian.

16. *Zvannoff*. Biserica Sf. Grigore Iluminatorul (641— 660). Capitел în coș.

**17. Zvarmofh. Biserica Sf. Grigore
Iluminatorul. Capitel cu vultur.**

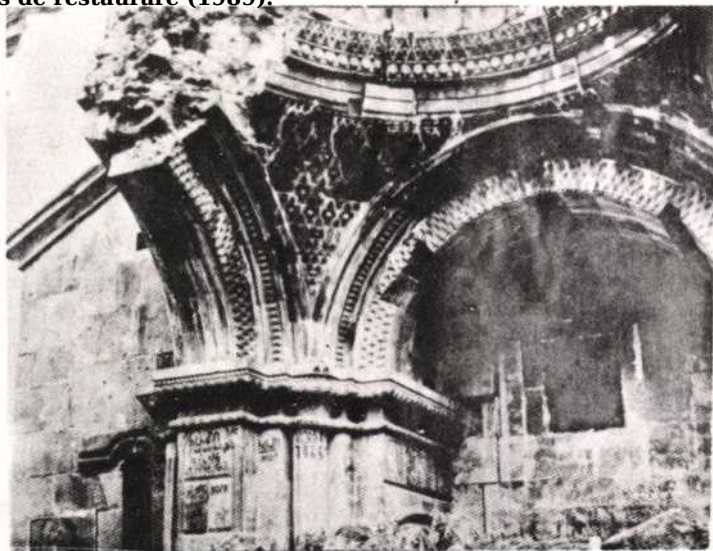
**18. Zvartnogh. Basoreliefuri reprezentînd pe constructorii
bisericii în arcatura fa adei.**

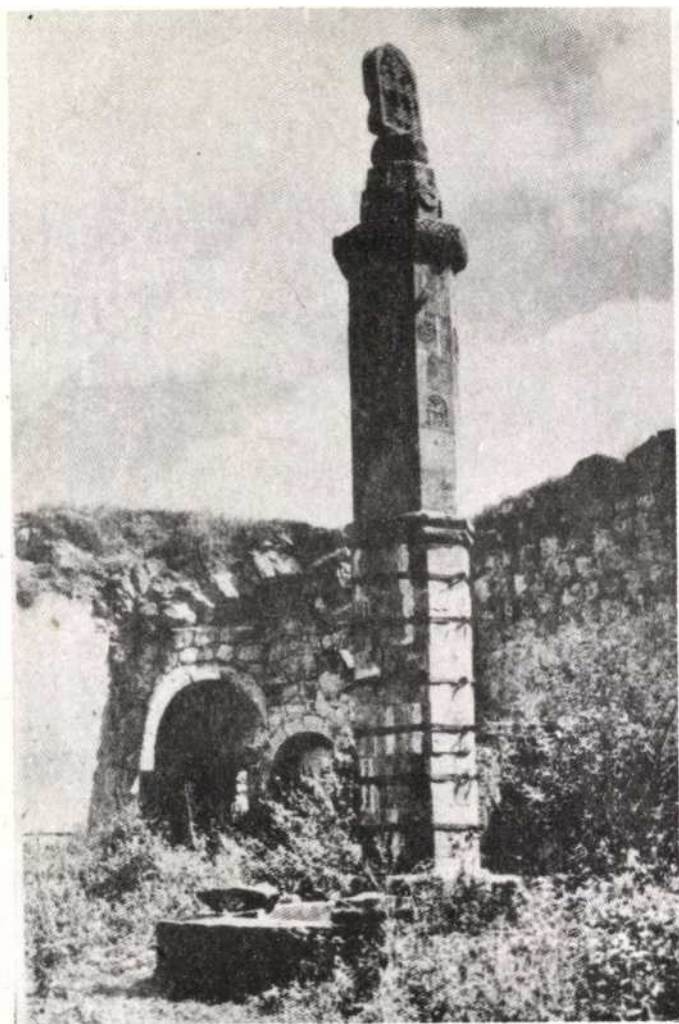

19. Sisavan.. Biserică cu cupolă centrală (sec. VII).

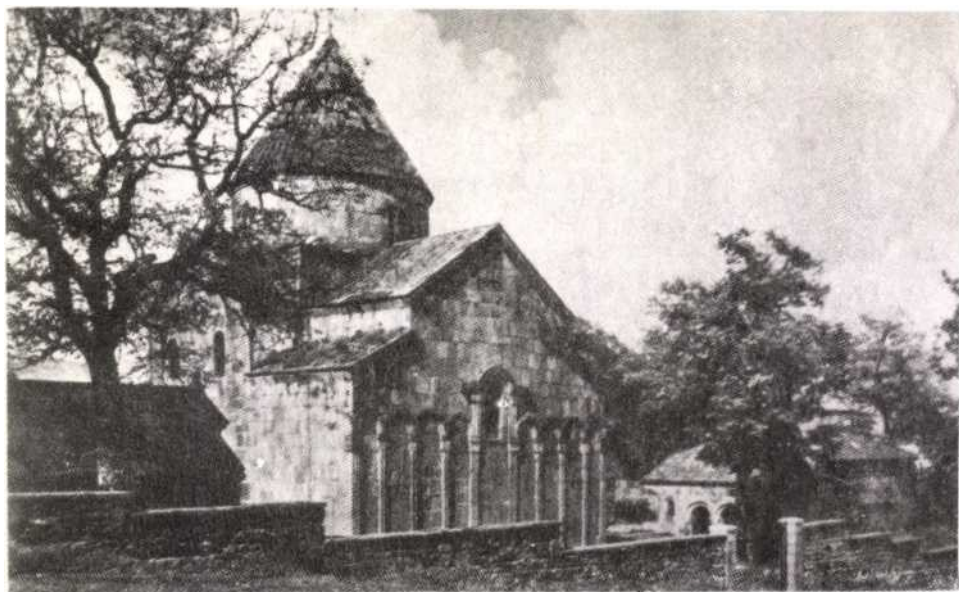
20. Mănăstirea Tathev. Biserica Petru și Sf. Pavel (895—906). La cutremurul din 1931 s-au prăbușit cupola și clopotnița. În curs de restaurare (1989).

21. *Mănăstirea Tathev.*

Stelă oscilantă (sec IX), care vibrează la orice grad de seism sau la simpla atingere.

22. *Sanahin*. Vedere generală a mănăstirii

19c. *Sanahin*. Galeria lui Grigor
Magistros (sec. XI).

24. *Sanahin*. Capitell al unui stîlp din naos.

25. *Biserica Sf. Cruce* de pe insula Aghthamar din lacul Van. Detalii ale benzii decorative.

26. *Aghthamar*. Biserica Sf. Cruce (915—920). Basorelief reprezentînd pe David și Goliat.

27. *Agfithamar*. Biserica Sf. Cruce. Basorelief zoomorf.

28. *AnL* Catedrala, interior (989—1001). Stâlpi multipli și ogivă.

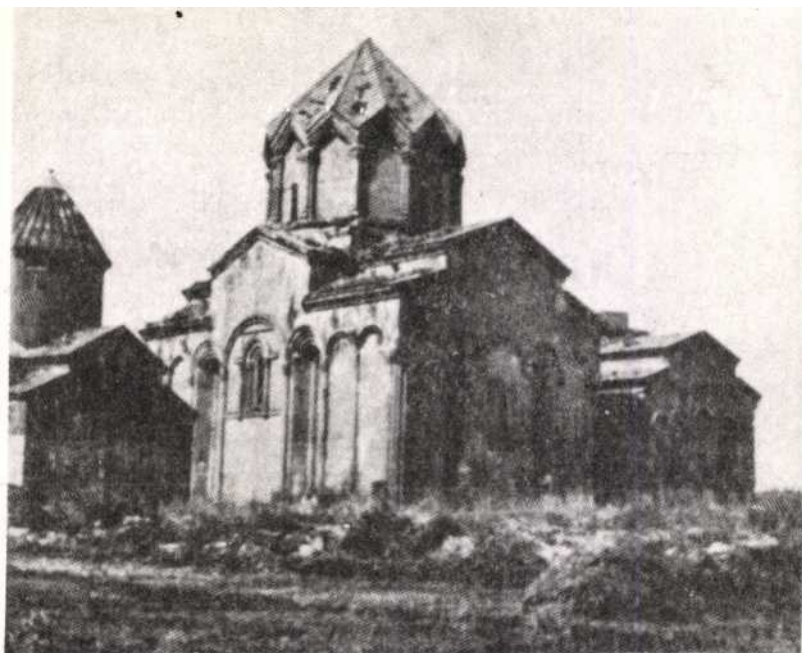

29. *AnL* Biserica Sf. Grigore. Statuia lui Gagik Bagratidul (1001—1020).

**30. AnL Biserica lui
Abughamrențh (sec. X).**

31. Ani Biserica Mântuitorului (1036).

32. *Marmashen. Vedere generală a mănăstirii (986—1029).*

33. *Chifkonkh. Vedere generală a mănăstirii (sec. IX—XI).*

34. Hatfipat Vedere generală a mănăstirii. în dreapta clopotnita (1245) în fiind: biserica Sf. Nșan (967—991). Ctitorii bisericii prinții Gurgen și Sîmbat.

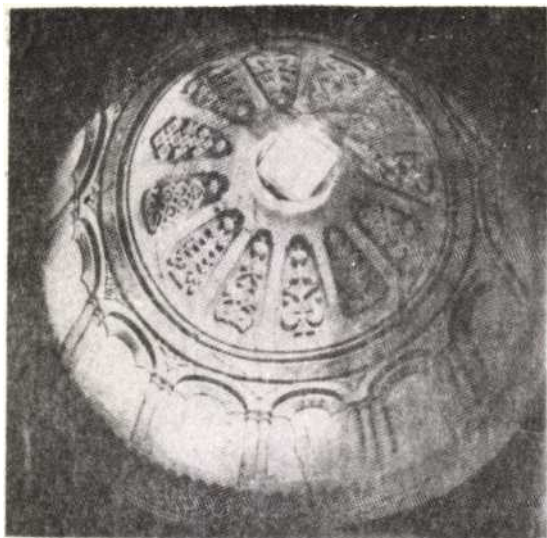
Keciaris. Biserica Sf. Nșan și Catedrala (sec. XIII).

i. *Mănăstirea Makaravankh*,
regiunea Id- ran, construită în
anii 1198—1205.

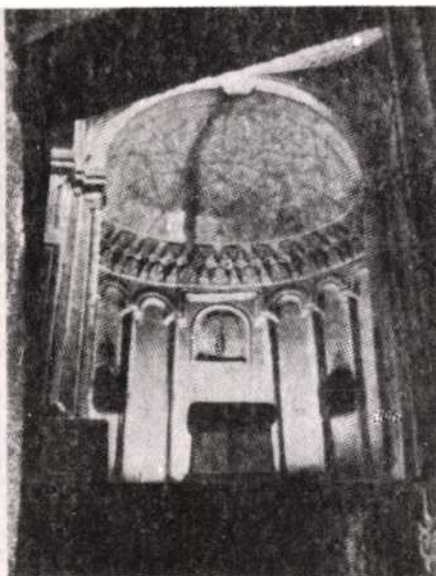

37. *Geghard*. generală a
Vedere (sec. XII

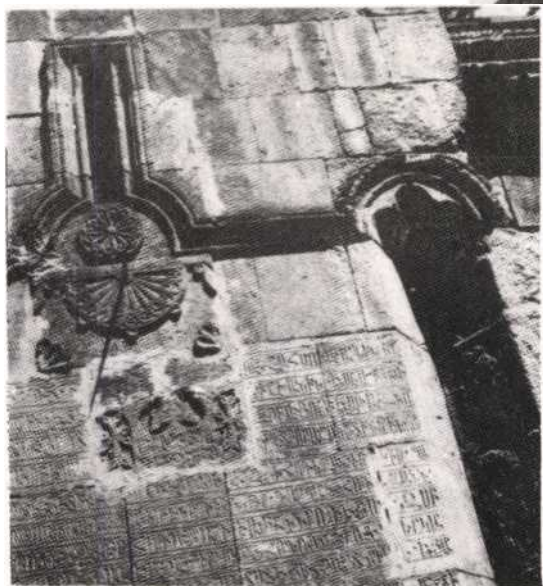

38. *Geghard*. Cupola bisericii rupestre (1282—1283). Arhitect Galdzag.

39. *Getfiard*. Biserica rupestră. Stema familiei

40. Hagfiartin. Vedere generală a mănăstirii (sec. XI—XIII). Regiunea Dilidjan.

Hatfiarpn. Cadran solar pe peretele bisericii.

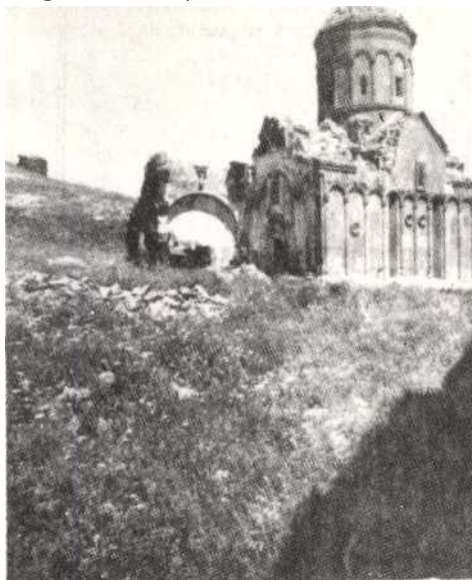

42. *AnL* Biserica mănăstirii fecioarelor. Ctitorită la începutul secolului al XIII-lea de Tigran Honenț. Construcție circulară cu cupolă centrală, cu șase abside și pronaos.

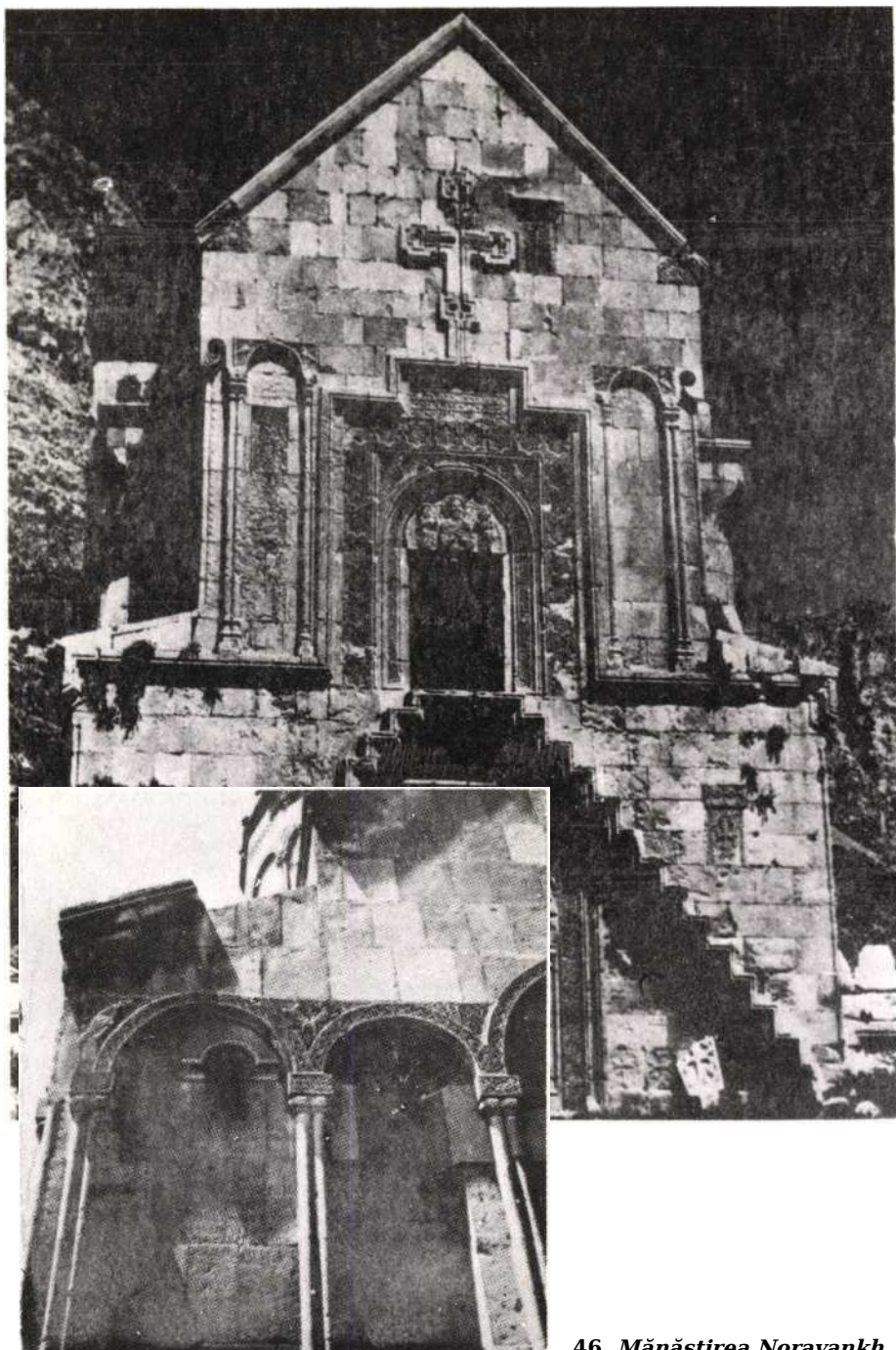
43. *Makaravankh* (regiunea Idjevan). Biserica Sf. Mana, motiv decorativ în basorelief deasupra unei ferestre. Vultur strangulînd un balaur (1204).

44. *Ani* Biserica Sf. Grigore ctitorită de Tigran Honențh (1215).

45. *AnL* Biserica lui Tigran Honenjh. Detalii decorative ale peretelui de sud, cu nișă triunghiulară (1215).

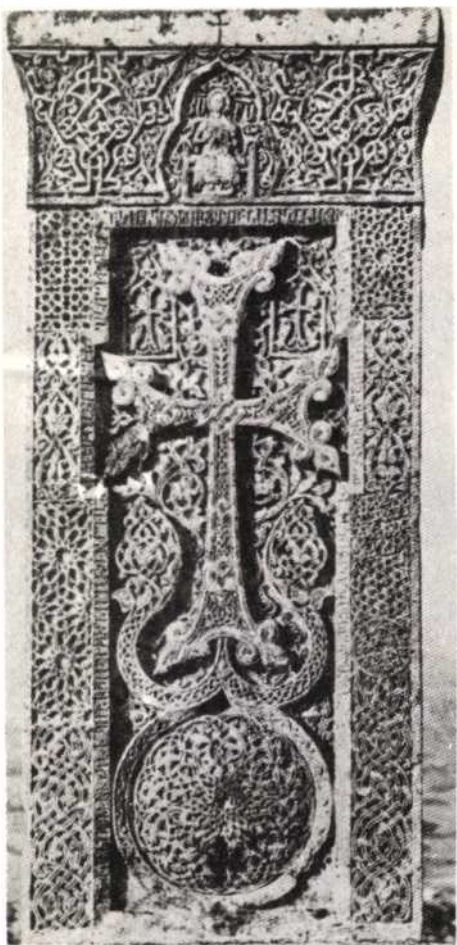
46. Mănăstirea Noravankh (regiunea Eghegnadzor). Biserica Sepulcrală a prinților Orbelian^pe două nivele , Sf. Maria (1339). Arhitect Mornik.

**47. Spitakavor. (regiunea
Eghegnadzor). In
trarea fa naoa. Detalii decorative
(sec. XIII).**

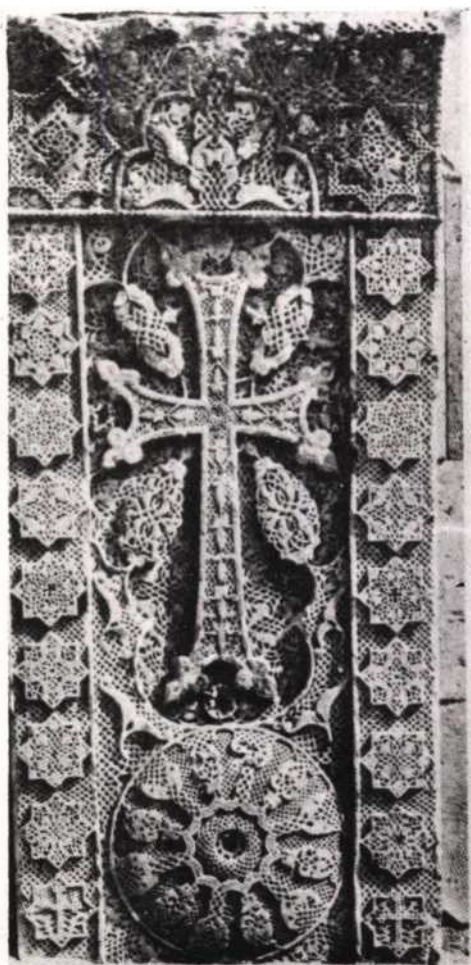

**48. Noravankh. Biserica Sf. Karapet. Basorelief reprezentadu-1 pe Dumnezeu,
pe fațada naosului (1339). Arhitect și sculptor Momik.**

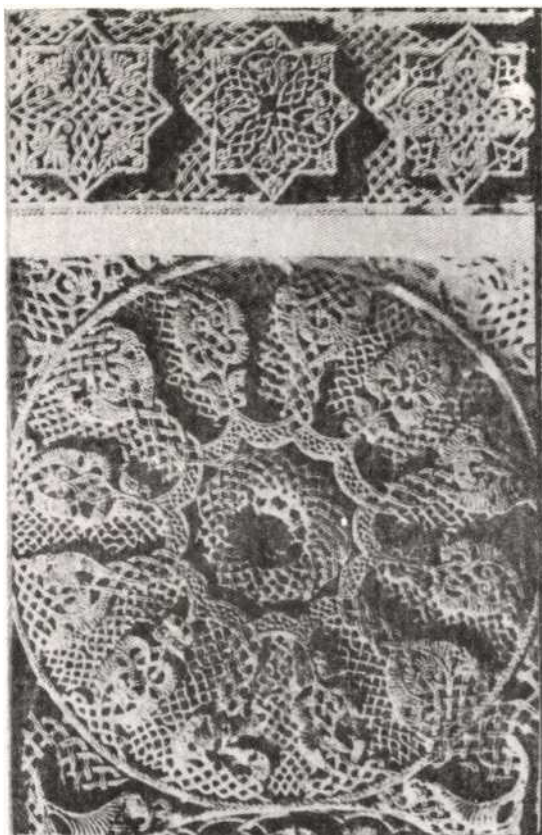

49. Regiunea Tumanian, Dsegh,
„*Sirun Chaci*” (Cruce frumoasă)
sec. XIII.

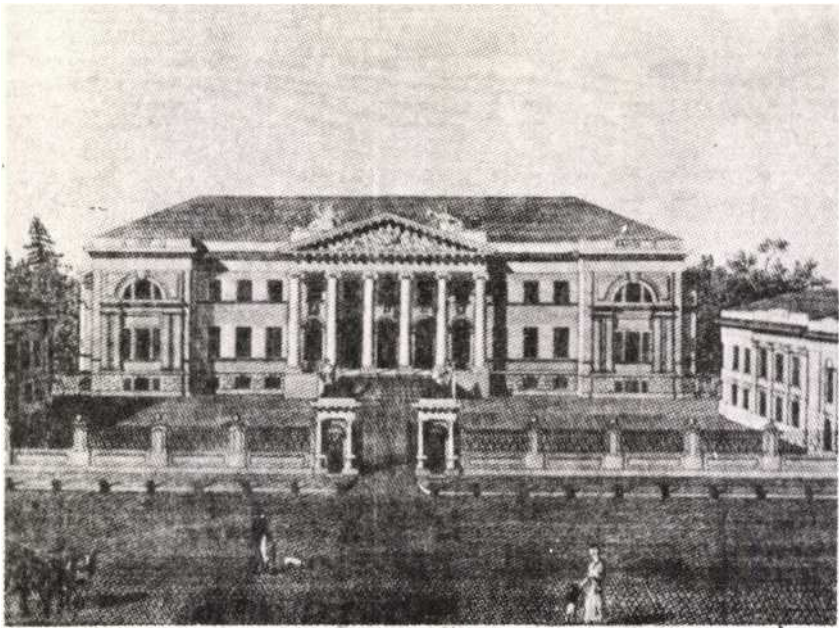
50. *Gosavank*. Chacikar lucrat de
Poghos (1291).

51. *Goşavank*. Chacikar lucrat de Poghos (frag ment).

52. *Eghegnadzor*, Noravankh. Chacikar sculptat de Momik (1308). În prezent în palatul catolicosal de la Ecimiadzin.

53. *Institutul Lazarian* (1815), Moscova. Gravură de E. de Lacombe.

54. *Evangheliarul de la Ecimiadzin*. Copertă lucrată în fildeș (sec. VI după Hristos).

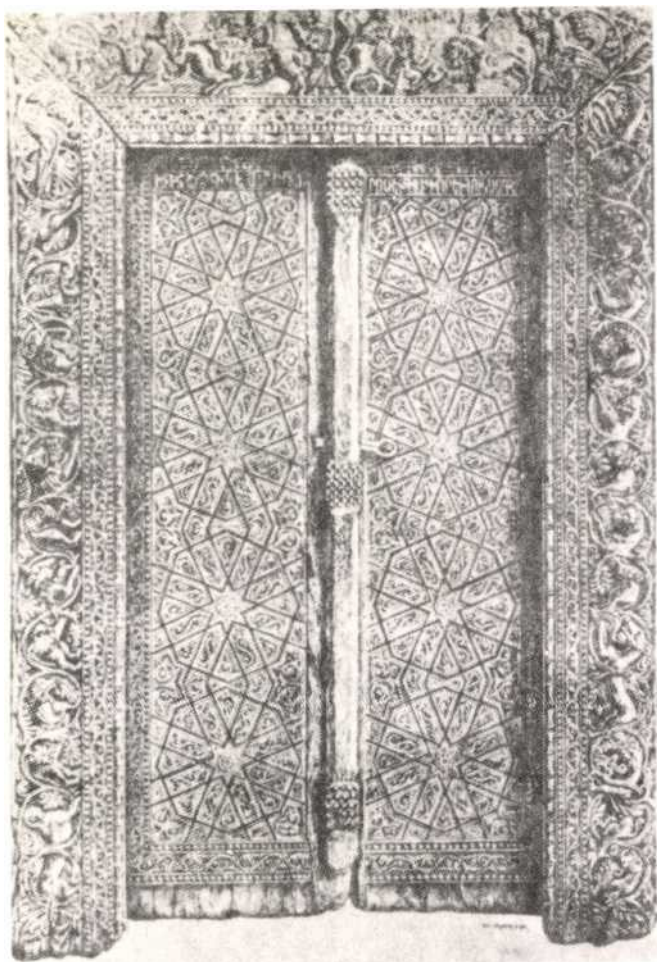
55. *începutul Evangheliei după Marcu* (Cilicia sec. XIV), Miniat de Sargis Pițak (cf. ipotezei Sylviei Ag6mian). Cluj-Napoca, Arhivele Statului.

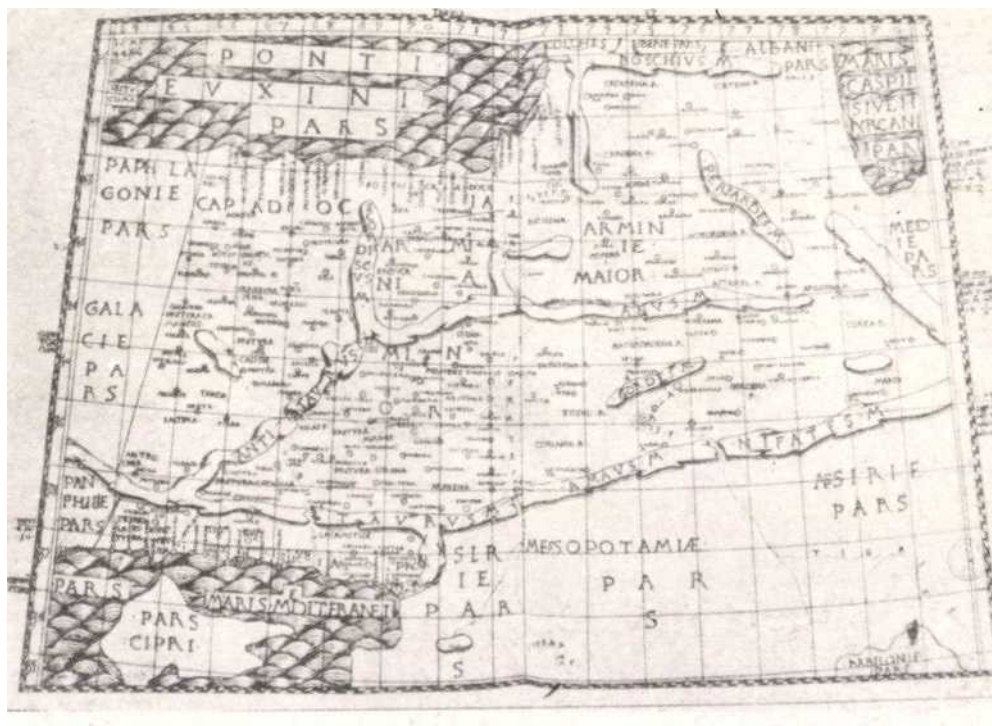
56. *Ornamente marginale*
Culegerea de la Famagusta (1310
—1312).
Cluj-Napoca, Arhivele Statului.

57. *Crimeea*. Biserică armeană (1371). Ușă de lemn. Muzeul Ermitaj.

**58. Mus. Ușa de biserică (1134).
Sculptură în lemn.**

59. Armenia Maior și Armenia Minor în harta lui Ptolemeu (150 d. Hr.).

În perioada sus-amintită au trăit și creat mulți alți scriitori și poeți, dar personalitatea cea mai ilustră, considerat cel mai mare poet din literatura medievală armeană, dacă nu chiar din întreaga literatură armeană, este Grigor Narekaṭhi (Krikor Naregaṭl adică Grigor din Narek, o mănăstire situată pe litoralul de sud al lacului Van) care a trăit în anii 951 — 1003. El și-a primit educația și a scris în această mănăstire, al cărei stareț era unchiul său, învățatul Anania Narekaṭhi. Tatăl său, Chcsrov Andze-vaṭhi, a fost, de asemenea, un cărturar cunoscut. Despre aceștia din urmă se știe că au fost acuzați de capii bisericii și de nobilime că sînt critici ai orînduielilor bisericesti și că intenționează să introducă reforme. Însuși Grigor din Narek a fost acuzat de asemenea păcate, iar pentru judecarea lui se constituie un juriu compus din capi ai bisericii, ai nobilimii și moșierimii, dar se pare că judecarea lui n-a mai avut loc. De la el ne-au rămas 30 de poeme, ode, panegirice, melodii, discursuri. Prima sa lucrare cunoscută, scrisă în 977, a fost un Comentariu la Cîntarea cîntărilor a lui Solomon.

Narekaṭhi rămîne celebru prin poemul său liric de o factură originală *Cartea plîngerilor* sau, după cum a fost cunoscut în popor, timp de secole, pur și simplu *Narek*. Poetul este un mistic prin aceea că tinde, încordînd: toate strunele sufletului său, să se contopească cu Dumnezeu, prezentat ca o ființă ideală. Pentru aceasta, însă, este nevoit să te izbăvești „neîncetat și zilnic” de păcatele tale, să învingi trupul păcătos să devii o participantă a divinității, reprezentînd perfecțiunea. Pentru scriitor, viața fizică de pe acest pămînt este un obstacol și cauza tragediei omului. Năzuințele contradictorii ale sufletului și trupului îl sacrifică pe om. Numai printr-o încordare extremă a voinței, prin renunțarea la plăcerile trupesti, concentrîndu-și spiritul și sentimentele asupra a ceea ce este ceresc, omul poate spera în izbăvire pentru păcatele sale comise sau necomise. Sufletul sfîșiat de contradicții tragice **pe** pămînt ajunge la fericirea supremă, fără intermediul simțurilor și rațiunii,, ci luminîndu-se nemijlocit de adevărul suprem divin.

Ideile mistice ale lui Grigor Narekaṭhi făceau, totodată, să apară de- prisos rolul de intermediar între om și Dumnezeu al clerului și bisericii, cu tot ritualul complicat teatral, cu obiectele sale de cult, cu tainele sale, cu privilegiile și interesele materiale ale clerului, din moment ce fiecare credincios, putea să „vorbească” nemijlocit cu Dumnezeu. Este firesc că asemenea idei, care periclita poziția și interesele clerului i-au atras ura și prigoana acestor cercuri. În fond, însă, poetul reedita în numele creștinismului unele idei ale filozofiei neoplatoniciene, după care, *cinul* trebuie să tindă cu toate puterile sale sufletești și spirituale să se asemene și să se apropie de divinitate, pentru a se contopi cu el. Dar ceea ce a dat naștere misticismului lui Narekaṭh» nu este într-atît ideologia precursorilor, pe cît realitățile în care trăia el, într-un secol marcat prin descompunerea orînduirii feudale din Armenia. **În** *Cartea plîngerilor*, Narekaṭhi iese din cercul restrîns al misticismului, pentru a prezenta

în persoana eroului său liric pe omul real, cu toate virtuțile și viciile sale, cu toate contradicțiile sale, cu trăirile și gândurile, cu frământările și răscolirile furtunoase ale simțămintelor sale. Conținutul bogat de idei **este**

193 îmbrăcat într-o formă artistică neîntrecută, cu expresii poetice originale în proză ritmată, cu folosirea unor procedee poetice inedite, cu un vocabular bogat, completat cu cuvinte create de el, cu adaptarea melodică a ritmului la conținut, cu onomatopee. Cele 99 de capitole ale voluminosului său poem sînt scrise sub forma *Plîngerii*, care era un gen popular, avîndu-și geneza în cîntecele populare de jale și tînguiuri. Poetul deplînge mizeria persoanei sale, pierzania sufletului său, exprimînd prin aceasta frământările omului, fiind conștient că *Plîngerea* trebuie însoțită de un cînt dătător de speranțe, ceea ce-l face să adopte un ton optimist. Căutînd să definească genul acestei opere, criticul literar A. A. Ghazinian, arăta că ea este „o creație originală este ea însăși propriul său gen literar... nu are nici antecedent și nici consecvent în sens direct... opera sa a deschis o cale nouă care a devenit fîgașul larg al liricii personale în literatura armeană.”⁹⁶

Mulți cercetători s-au aplecat asupra filelor îngălbenite de cele zece secole de existență ale poemului, pentru a-i descifra sensul său lăuntric. Marele filolog și critic literar Stephan Malchasian scria că „concepția lui, ideea sa interioară este cu totul nouă și unică în literatura universală”, iar literatul M. Mîkîrian din Republica Armenia considera că „Dintre toate poemele de gen liric existente în literatură este poate cel mai liric, fiindcă în structura sa generală, subiectul epic lipsește cu desăvîrșire”.

Specialistul de manuscrise și al literaturii medievale armenie, Babken Ciukasîzian, arăta într-o recenzie recentă, la apariția la Erevan a volumului complet al *Cărții Plîngerilor*, într-o ediție critică: „Opera lui Narekațhi a deschis o epocă nouă în istoria evoluției gândirii estetice a poporului armean. Ea a deschis calea liricii individuale, a transformat în subiect de creație tragismul lumii interioare a omului frământată de contradicții, a valorificat frumusețea vie și în continuă schimbare a naturii, a proslăvit divinizarea omului și ideea umanistă a perfecționării sale morale. Datorită puternicei sale capacități creatoare și imaginației sale, a îmbogățit în mod excepțional și a poetizat limba armeană.”⁹⁷

Scriitorul francez Gabriel Mourey caracteriza în felul următor pe Narekațhi și opera sa: „Cel mai surprinzător, cel mai încîntător poet mistic al acestei epoci, și, de asemenea, cel mai artist, în sensul

⁹⁶ „Patma-Banasirakan Handes” („Revista de istorie și filologie”) Nr. 3/1985* p. 95, Erevan, Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene.

⁹⁷ Babgen Ciukasîzian *Ediție monumentală* în cotidianul „Sovietakan Haiastan” nr. 264 din 18 noiembrie 1986.

modern al cuvîntului, acela care a știut să exprime cel mai intens și cu cel mai pronunțat relief și colorit sentimentele sale, a fost călugărul Grigor din Narek... Intr-adevăr, nimic nu este mai straniu, nimic nu este mai pătrunzător decît aceste strigăte de deznădejde, aceste chinuri de speranță, aceste remușcări sfișietoare, aceste viziuni ale iadului, aceste împovărări, aceste spaime, aceste extazieri, aceste elanuri, aceste inspirații, aceste porniri violente, unde sufletul și trupul bietului călugăr sînt legănate, torturate, răpite! Această poezie este înflăcărată, cuprinsă de delir, dar ea rămîne umană prin adevărul sentimentelor și senzațiilor pe care le traduce, prin realismul precis și îndrăzneț al imaginilor sale. Gindu te duce și la *Cîntarea Cîntărilor*, și la *Apocalips*, și la *Sf. Tereza* și la *Paradisul* lui Fra Angelico sau al lui Van Eyck, și la *Infernul* lui Orcagna sau al lui Van Bosch. " 98

Pentru a exemplifica aceste aprecieri, redăm cîteva fragmente, în traducere, din *Cartea Plîngerilor*, poem în care fiecare din cele 99 de capitole începe cu titlul *Din adîncurile inimii, cuvînt către Dumnezeu* și care acoperă, în versiunea tipărită, peste 400 de pagini! Mulți cercetători au afirmat că Narekați este intraductibil și, într-adevăr, pînă și traducerea lui din armeană clasică (grabar) în armeană modernă (așcharabar) a scăzut oarecum din valoarea sa artistică. Totuși, traduceri în limba română vor putea da, sperăm, cît de cît, o idee despre gîndurile lăuntrice și arta poetului, pespre stilul său exprimat în autoironii:

„Cum pot om să mă numesc, eu ce-ntre neoameni ies la număr?

Cum să mi se spună ființă gînditoare mie care-mpărtășesc stupiditatea dobitoacelor?

Cum să fiu eu ființă văzătoare cînd lumina stins-am dintru mine?

Și sensibil c-aș fi vestea să se ducă, eu ce-atîtea porți închis-am cite sigturi am?" 86 (cap. 21) Prin autobiciuirea poetului cu un torent de epitețe, cititorul poate vedea lesne că autorul se referă mai puțin la persoana sa și că, de fapt, se au în vedere tarele societății în care trăia:

„Sînt un vînat ce-1 caută o săgeată, Un rob fugar căzut sub stînci grămadă, Un prins în laț ce nu poate să scape, Sînt un pirat care se-neacă-n ape, Viteaz

98" Gabriel Mourey *Etude sur l'art et la poesie Armeniens* în voi. *Po&mes Armeniens anciens et modernes*, traduits par Archag Tchobanian, p. 22—23, Paris 1902.

" Traducere de Mihai Rădulescu în *Civilizația armenilor*, p. 243, Editura Sport- Turism, București, 1983.

sfielnic, martor mincinos, Oștean nevolnic, gospodar
slinos, Un preot care blestemă amvonul, Legiuitor care-
a-ncălcat canonul, Un clopotar cu clopotul dogit, Un
retor sînt cu graiul bâlbîit, Sînt spaimă pentru ochi, și
spurcăciune, Cu chipul hîd și inima cîrbune,

Un zaiafet ce-ncepe în zadar, Un dar milog, un cilibiu
murdar, Livadă pustiită, fără roade. Secerător de
buruieni neroade, Un grădinar de bozii și urzică, Un
stup în care șoarecii se strigă, Un moș uitat de-ai lui, și
huhurez, Eretic care stăruie-n eres, Flecă deșert și
mitocan fâlos, Avar, șperțar, viclean, zavistios, Sînt
lene, îngîmfare, necredință, Nerușinare,
nerecunoștință. Un ifos sînt, ros de slugărnice,
Slugărnice roasă de mîndrie, Mîndrie-ngenunchiată, și
dîrzie, Dîrzie vlăguită de tărie.

Vechil-tîlhar, sfătuitor pizmaș, Neguțător hot și prieten
laș, Vecin hîrbalnic, bogătan mișel, Toți așteptîndu-i
moartea în vreun fel, Un vistiernic fur, o slugă rea, Un
crainic fals, un tîndălău sadea, Răufăcător trecînd din
vatră-n vatră, Jăcmănit cu inimă de piatră, Un soi ce
vestea bună-o face vină, Un împăciuitor care dezbină,
Un rege izgonit din țară-n țară, Un rege fără lege,
rege-fiară, Un cîrcotaș îngălbenit de spaimă, Jude
părtinitor, domn fără faimă, O căpetenie fără-
ndrăzneală, O slugă care nu dă socoteală, Un cîntec
blestemat de autor, Osîndă sînt pentru acuzator.

Cîndva cînd răul nu-mi sta scris pe frunte, Cu laude
mă-ntîmpinau oriunde. S-au dus acele vremuri mari de
fală, Acum de rele-s spornic făurar — La unele-am
ajuns doar din greșeală, La altele din slăbiciune doar.
“⁷⁴

Viziunea sa despre *Judecata din urmă* prevestește cu cîteva
secole mai devreme imaginea atît de cutremurătoare a scriitorilor și
oamenilor de artă

⁷⁴ Tradus de Hiralambie Grămîscu din limba rusă, în *Antologie de poezie
armeană* ■ . . p. 21—22, București, 1981.

196 din Renaștere, cînd sună ceasul din urmă: „Cerul se răsucesce și
pămîntul se cutremură în toată profunzimea sa; asemenea valurilor
ce fug ale unei mări agitate, ele se ciocnesc între ele și se opresc
ambele, imobilizate, și vastul pămînt, zguduit pînă-n adîncurile sale,
nivelează munții cu înălțarea violentă și răsunătoare a măruntaielor
sale interioare; și pietrele se topec și se aprind și toate elementele
se descompun; cerurile sînt zguduite, transformîndu-se definitiv, și
ființele îmbracă forme noi; acțiunile noastre tainice sînt dezvăluite,
iar misterele pasiunilor noastre se descoperă, comportarea noastră

intimă se desenează pe corpul nostru, regele cerurilor se urcă la tribunal și ia în mână sentințele. Și atunci, vai, de două ori, de șapte ori, vai, după măsura faptelor de-aci jos, care conține infinitul cifrelor! Ce voi face eu, suflet lamentabil, în această mare zi de pericol? Dacă armatele celor luminați și corurile celor aleși, care sînt gloriificate de fericire se cutremură și tremură, neputînd suporta teribila priveliște a judecății sale, or eu, mizerabil fiu al morții, cum de voi îndrăzni să mă-nfățișez?"

Introspecțiunea lui Narekați îl duce la întrebări tulburătoare asupra naturii omului, „acest necunoscut", după cum ar spune dr. Alexis Carrel și în secolul nostru. Poetul medieval armean, ca psiholog profund, mărturisește :

„N-am știut, într-adevăr, nicicînd să mă cunosc de cine, după chipul cui și pentru cine-am fost creat"
(cap. 46)

Dar Narekați, ca toți marii umaniști, are încredere în creatura „Om", exprimîndu-și convingerea că se naște curat și cu proprietăți sufletești alese, dar, realitățile ulterioare, îl înrăiesc. Cu opt secole mai tîrziu, Goethe avea să spună: „Edel sei der Mensch, hilfreich und gut.. . " („Se spune că omul este nobil, săritor și bun"). Narekați crede în posibilitatea transformării omului. El cere, cu toată puterea imaginației și idealismului său, să se creeze asemenea condiții, ca umanul să învingă în om. Astfel se explică imaginile impresionante și bogate despre lumea interioară a omului, analiza profundă a caracterului său și condamnarea nemiloasă a trăsăturilor negative, a comportării antisociale și a încălcării legilor, oroarea și dezgustul poetului față de toate trăsăturile urâte și monstruoase ale sufletului omenesc, după cum exprimă plastic în versurile de mai jos:

„Afirm din vîrfurile buzelor și mint pe dinlăuntru, cu dreapta dau, cu stînga fur de sting 1...

Pe dinafară-n înger mă preschimb, în taină — într-un diavol; mă țin drept pe picioare, în duh, în schimb, mă clatin!

197

Sînt plin de chipuri mincinoase și mă înșel cu adevărat; mă fac că-s drept, de fapt — trădez!

Sînt așezat în corul celor blînzi iar eu cu demonii mă-nvîrt în horă."

(cap. 71.11)

sau, într-un alt loc:

„Rugatu-m-am la regii pămîntești, Fără să știu că regii pe pămînt Aduc suspine, moarte, deznădejdi,

Pentru el întregul Univers, „nesfîrșit și veșnic”, este pătruns de divinitate și atunci își pune întrebarea: Ce reprezintă viața omului față de această veșnicie, poate oare omul să învingă antiteza dintre muritor și nemuritor, să se unească cu Universul și să devină nemuritor în natură? În general, misterele Universului, secretele vieții și morții frămîntă sufletul poetului și devin izvor de reflecțiuni și îndoieli chinuitoare. Dar el iubește viața și crede în nemurirea omului. Aceasta dă naștere cîteodată la stări de spirit optimiste:

„Sînt două creuzete opuse unul altuia: unul ațîță focul, celălalt
îl stinge;

Sînt două brațe întinse-n sus: unul pentru a lovi, celălalt pentru
a respinge.

În aceeași inimă sălășluiesc două sentimente: unul de speranță-
ndoielnică, celălalt de pieire certă, Și sori sînt doi, de fiecare
parte-unul al întunericului, celălalt al focului.”

Astfel, în sufletul poetului coexistă lumina și întunericul, speranța și disperarea, chinul și fericirea. Dar el tinjește după liniște, vrea să se elibereze de această dualitate, prin victoria binelui, și de aceea „mugește pînă-n cer” (după expresia poetului Hovhannes Tumanian), luptă cu Dumnezeu, spre a-și atinge țelul. În consecință, scopul său nu este negarea omului, ci perfecționarea lui, pentru a-l face să ajungă la divinitate⁹⁹.

Punînd *omul* în centrul preocupărilor sale, Narekațhi se îndepărtează, totodată, de scolastica și misticismul obscurantist, nesfiindu-se să adopte poziții naturaliste, descriind *omul* și *natura*, chiar atunci cînd în odele sale se referă la fecioara Maria, după cum rezultă din exemplul de mai jos, dacă punem de o parte titlul religios:

„Ochii ei, mare a mărilor, cu nenumărate zîmbete,

Ce se revărsau dimineața,

Ca doi sori înflăcărați.

De pe buzele ei curgeau roze;

Limba ei vibrînd cînta ca o harpă.

Roiul părului ei, podoabă,

Se-nfășoară în trei cosițe în jurul obrazilor ei.

Sînul ei luminos, plin de trandafiri roșii

Brățele ei împurpurate, tufe de violete.

Cînd umbla, cu frumusețea ei ca perla,

La mișcarea picioarelor ei, licăriri se revărsau din ea.”

⁹⁹ M. Mikirian, poemul „*Cartea Plîngerilor*” al lui Grigor Narekațhi, *Introducere la ediția în armeană modernă*, Erevan 1960.

Stările sale de extaz și misticism voluptuos, sună ca un ecou îndepărtat, care vine din păgânism.

Versurile lui Narekaṭhi îl apropie atât de mult de poezia zilelor noastre, încât nu este de mirare că, după o mie de ani, el își exercită încă influența asupra poezilor armeni. Mari reprezentanți ai literaturii armenie moderne și contemporane ca Saiath-Nova, Hovhannes Tumanian, Avetik Isahakian, Eghise Ciarenț și alții s-au inspirat din opera lui. Marele scriitor american de origine armeană, William Saroyan, îl consideră genial și plin de originalitate.

Și, pentru a reliefa și mai mult apropierea lui Grigor Narekaṭhi de epoca noastră, merită să-l citim și ca vizionar, cu aceste rînduri din *Cartea Plîn-gerilor* (cap. 40, II):

„Acuitatea spiritului meu mă face să intuiesc din depărtare
Spectacolul de groază, dar și luminos, al lucrurilor care au să
vină“.

Opera sa principală, *Cartea Plîngerilor*, terminată în anul 1002, în anul premergător morții sale premature, a fost tradusă în limbile: italiană, franceză, rusă, engleză, arabă, turcă etc. consfințind locul său necontestat în literatura universală.

Literatura armeană în secolele XII—XIV. După pierderea independenței statelor armenie sub loviturile triburilor seldjucide în secolul al XI-lea, literatura armeană a continuat să se dezvolte, pe de o parte, sub forma cîntecelor populare și a gusanilor-trubaduri, pe de altă parte, în spatele zidurilor mănăstirilor, devenite loc de refugiu pentru scriitori și oameni de știință, precum și în noul regat al Armeniei Ciliciene.

În perioada secolelor XII—XIV, s-au dezvoltat îndeosebi lirica și alte genuri noi literare. Alături de *șarakane* au apărut culegeri scrise *gandzaran* și *tagharan*, dintre care multe erau însoțite de melodii cîntate, care au pătruns în slujba bisericească. Paralel, se compuneau multe ode, povești, poezii destinate publicului larg, un tip nou de literatură cu caracter laic, care a luat un mare avînt în special în Cilicia, Erzînka, Sebastia și alte orașe și regiuni.

199 în literatură și-au făcut tot mai mult apariția teme laice legate de om și natură, relațiile dintre suflet și trup, patrie și libertate, situația maselor populare, probleme de interes obștesc, ceea ce a contribuit la dezvoltarea gîin- alirii și culturii armenie. În literatură s-au afirmat mari figuri ca Frik, Hovhannes și Kostandin Erzînkaṭhi, Hovhannes Tîlkuranṭhi, Chaciatur Kecia-reṭhi, Nerses Șnorhali și alții. Tot în această perioadă a avut loc trecerea de la armeană clasică (grabar) la armeană medie, vorbită de popor, mai ales în literatura laică, întrucît biserica a continuat să folosească scrierile religioase și slujba în grabar, pînă și în zilele noastre.

În literatura cultă, a constituit o mare cucerire introducerea *fabulei*. Primai fabulist în Armenia Mare a fost Mîchithar Goș (sec. al XH-lea), iar în Armenia Ciliciană, Vardan Aigekṭhi (Vartan Aikegṭi) în

sec. al XIII-lea. ■ Cărțile cu fabule scrise de aceștia au o mare valoare literară și moralizatoare ■ și nu și-au găsit egalul în literatura armeană de mai târziu. Poeții au atacat aproape toate genurile poetice cunoscute în acea epocă de la catrene cu ghicitori și *cafe* cu opt versuri, de câte 7 — 8 silabe, pînă la poemul eroic și de dragoste *Farman Mankan*.

Cînteze populare. Avînd rădăcini îndepărtate în antichitate, au fost cultivate și în perioada secolelor XII—XIV, în diferite forme. De atunci au rămas în literatura armeană cîntece despre luptători pentru apărarea și independența patriei, duși în captivitate, sau cîntece de dor ale celor izgoniți sau nevoiți să-și părăsească patria.

Printre cîntecele populare de mare valoare artistică se numără *hairen*-urile (catrene cu versuri de 15 silabe, împărțite în două grupe de 7 și 8 silabe), poezii specifice ale literaturii armene, considerate capodopere ale liricii medievale și care aveau, de regulă, teme laice, scrise într-o limbă populară, de dimensiuni mici, conținînd expresii ale înțelepciunii populare. Tîmren-urile aveau melodii și erau cîntate cu acompaniament de instrumente muzicale. Fragmente de *hairen*-uri scrise ne-au parvenit încă din sec. al V-lea, conținînd cîntece din perioada pre-creștină.

În condițiile dezvoltării orășenești, a înfloririi comerțului și meșteșugurilor, a întăririi spiritului laic, *wrai*-urile compuse de poeții-trubaduri (gusani) au atins culmi de perfecțiune. *Hairen*-urile erau create și se cîntau la petreceri, sărbători, în locurile de pelerinaj, la sărbători religioase, la adunările uniunilor de tineret („sau „viteji” cum li se spunea în evul mediu; asemenea uniuni au existat și la arme iii din Moldova și Ardeal).

Genul acesta pornit din popor a sedus pe mulți poeți de seamă, începînd încă din secolul al X-lea, cu Grigor Narekațhi și mergînd pînă la poeții din secolul al XVII-lea. După tematica lor, *Aa/ren*-urile pot fi: de dragoste, de pribegie, moralizatoare și rituale. În ele sînt exprimate adesea sentimente patriotice, sociale, de familie. Oricum, însă, predomină tema dragostei, cu câte un tînăr îndrăgostit, iubita lui și cîteodată un al treilea personaj, care intervine în dragostea cuplului, de obicei dușmanul invadator, un rival sau stăpînul ținutului. În general, cei doi îndrăgostiți sînt favoriții poporului, care apreciază în ei trăsături elevate ca: dăruirea de sine, sentimente nobile **200** dar și grijile lor zilnice, comune maselor. În *hairen*-uri se exprimă adesea frumusețile naturii, care participă la acțiune sub formă personificată. Fiind produsul imaginației și talentului a nenumărați autori anonimi, *hairen*-urile cristalizează năzuințele poporului spre lumină și bine, spre tot ce e nobil și sublim.

Poezia populară se distinge prin frăgezimea sa deosebită, prin abundența nuanțelor și sinceritatea sentimentelor. Scriitorul rus, Valerii Briusov, a publicat, încă din 1916, o culegere intitulată *Poezia Armeniei*, în care scria printre altele: „Misiunea istorică a poporului armean, rezultată de tot mersul dezvoltării sale, este de a căuta și a găsi sinteza Orientului și a Occidentului. Și îndrumarea aceasta s-a manifestat înăeosebi în opera artistică a Armeniei, în literatura ei... în

cîntecul popular armean nu găsim asprimea cîntecelor scandinave hrănite de marea rece și cerul de plumb: el respiră căldura Sudului și luxul Orientului. Nu găsim în cîntecul armean melancolia și naivitatea cîntecelor rusești, compuse în zilele de copilărie fragedă a poporului rus; în ea se simte o maturitate mult mai mare a poporului aruncat încă din leagănul său, în mijlocul națiunilor celor mai civilizate. În cîntecul armean nu găsim nici severitatea și grosolănia cîntecelor germane, deseori respingătoare prin sinceritatea lor cinică; ea și-a împrumutat rafinarea gîin- dirii și finețea de sentiment de la vecinii ei răsăriteni. Totodată, cîntecului armean îi este străin sentimentul exagerat al cîntecelor populare orientale: sîngele arie și școala elină au înfrînat fantezia.

Cu toată pasiunea lui, cîntecul armean e curat și, cu toată vehemența lui — măsurat în expresiuni. E o poezie plină de culorile bogate ale Orientului și pătrunsă de rațiunea Occidentului care cunoaște mîhnirea fără de desperare; e o pasiune neexaltată, un extaz străin de exagerare... " ¹⁰⁰

Genuri noi literare. O personalitate literară și științifică deosebită din Armenia răsăriteană este Mîchithar Goș (K.oș — cca. 1130—1213). După cum s-a arătat, el este acela care a întemeiat fabulistica armeană; culegerea pe care a scris-o cuprinde 190 de fabule, avînd ca motto „Nimic nu este mai nobil decît a fi de folos societății". Prin această idee, autorul urmărea să contribuie la educarea maselor populare, trezirea conștiinței lor cetățenești. Ca atare, Goș apelează la creațiile populare, la înțelepciunea populară acumulată în decursul veacurilor. O mare parte a fabulelor cultivă conștiința națională și ideea rezistenței împotriva invadatorilor străini. Totodată, ca produs al epocii sale, Goș apără orînduirea feudală și principiile sale de bază, fiind totuși conștient de lipsurile ei. În acest spirit, el susține că „domnitorii noștri sînt oameni puși de Dumnezeu", cărora trebuie să li se dea ascultare „întrucît Dumnezeu a orînduit ca cel slab să se supună celui puternic". Nu trebuie judecate și cercetate acțiunile domnitorilor, fiindcă cei ce o fac „încalcă ordinea domniei". În același timp, însă, el recunoaște existența opresiunii și exploatării și condamnă „fărădelegile stăpînilor", care schingiuesc și omoară pe supușii lor sau pe „domnitorii tirani", care „îi pedepsesc pe hoți, dar comit aceleași lucruri prin despotism". El socotea că este de datoria regelui aflat la conducerea domniei să apere poporul de dușmanii externi și de tiranii interni. În cazul unor abuzuri ale stăpînilor laici sau ai capilor bisericii, el consideră că este legitimă răzvrătirea poporului, care, „prin înțelepciune își adună forțele și învinge pe cei puternici".

În fabulele sale, Goș preconizează armonia socială, concentrarea forțelor naționale. În acest cadru, el sfătuiește pe stăpînitori să-și

100 " *Din Lirica Armeană studiul introductiv de Gr. Cialhușian pp. 6, 7, 8*
Literatura Universală, colecție îngrijită de V. Purvan, Editura Cultura
Națională, București, 1922.

înfrânzeze opresiunea și exploatarea. Este necesar — arată el — să se lupte împotriva contradicțiilor interne, fraudelor, lipsei de solidaritate, certurilor, venalității și nedreptăților. El nu cruță nici pe reprezentanții laici și nici bisericești, dar susține ideea întăririi puterii monarhice centrale, cu rolul ei de apărătoare a existenței naționale. În aceeași ordine de idei, el apără interesele bisericii naționale, în scopul unei societăți creștine unitare, pentru a rezista cotropitorilor străini. Din fabulele sale aflăm multe aspecte ale vieții de toate zilele din epoca lui. Natura este, de asemenea, reprezentată mai grăitor și mai amplu decât la scriitorii anteriori. Florile și pomii, fructele și semințele, furnica și ursul, cerul și pământul dialoghează cu vioiciune. Prin toate acestea răzbate viața socială și visurile oamenilor de îmbunătățire a soartei lor.

Mîchithar Goș a elaborat un stil propriu, care se distinge prin conciziune și precizie, reușind să echilibreze forma și conținutul.⁷⁷

O personalitate deosebită din evul mediu armean a fost Hovhannes Erzînkathi (cca. 1220—1293), supranumit Pluz din cauza staturii scunde, care s-a impus în cultura armeană nu numai ca mare filozof, om de știință, gramatician și om de arte ci și ca om de litere, scriind poezii, epistole, discursuri, predici. În toată activitatea sa socială, se constată tendința de a da literaturii și învățămîntului o linie laică. De aceea, creațiile sale rimate sînt scrise cu precădere în limba vorbită de popor, se adresează unor pături largi ale poporului, meșteșugarilor, comercianților, nobilimii și intelectualității, ceea ce denotă un interes crescînd din partea societății armenie pentru literatură. El a elaborat pînă și regulamente pentru breslele și organizațiile obștești armenesti din Erzînka (Erzindjan). Printre poeziile sale atrag atenția cele scrise în genul *hairen-urilor*, în formă de catrene, cu caracter filozofico-moralizator. Hovhannes Erzînkathi exprimă idei foarte avansate pentru epoca sa în ceea ce privește relațiile culturale internaționale. „Învățații tuturor popoarelor să fie respectați — spune el — și să se învețe din cunoștințele lor, fără adversitate”. În lucrarea sa *Cuvinte alese din scrierile învățaților musulmani*, Pluz face generalizări pe baza ideilor exprimate de filozofii arabi și persani. Cartea permite nu numai o introspecțiune în concepțiile sale asupra filozofiei și științelor naturale, ci constituie, totodată, o mărturie pentru eforturile sale progresiste de a îmbogăți cultura națională cu cuceririle culturii popoarelor învecinate.

” A. S. Mnatakanian în *Istoria poporului armean* Vol. III p. 857—859, Erevan, 1976 (în limba armeană).

202

Volumul *Comentariu la culegerile de gramatică* (1291) constituie o capodoperă a gândirii teoretice a epocii sale, cuprinzînd cele mai bune cuceriri din epocile anterioare în domeniul gramaticii și gândirii filozofice. El face o analiză a lucrărilor gramaticale din secolele V—XI, completîndu-le cu comentarii proprii, care îmbogățesc gramatica limbii armenie. Sînt de o deosebită valoare teoriile sale asupra

problemelor de artă și literatură, precizările în legătură cu genurile literare și îndeosebi învățătura sa despre proprietățile melodice ale vocii.

Printre Zuw'ren-urile, în număr de peste 70, găsim cugetări filozofice despre viață și moarte, despre soarta omului, natura contradictorie dintre spirit și trup. Poeziile sale moralizatoare conțin îndemnuri la bunătate, virtuți, învățatură, știință și tendința umanistă spre dezvoltarea frumuseților sufletești.

Iată două exemple din hairen-urile lui Pluz:

ttCa o roată-i lumea noastră...

E lumea asta ca o roată: și-n sus, și-n jos te duce soarta!...

De ești prea sus cădea-vei, și apoi din nou te vei reînălța;

Așa lucrează și tâmplarul: el, leagănul, tot el sicriul;

Și unul vine, altul pleacă, iar el lucrează înainte... " 101 102

..Omule, tu, fără minte...

Omule, tu, fără minte, hai trezește-te-n lumină —

Sclav al simțurilor oarbe, îți lași sufletul în tină;

Cu păcatul stai la masă, mesteci fără încetare —

Pentru viermi aduni osînză, o, întoarce-te din cale!" 103

Pentru prima oară în literatura armeană, Hovhannes Erzînkathi Pluz atinge tema pribegiei, care luase amploare în timpul vieții lui, în urma neîncetatelor invazii ale triburilor străine.

Este deosebit de actuală poezia sa *Hovhannes și Așa* care se referă la problema dragostei și căsătoriei dintre tineri aparținând unor rase și religii diferite. Dragostea este privită ca un sentiment natural puternic, care acționează independent de voința, credința și conștiința omului, punînd stăpînire pe întreaga lui ființă. El descrie cu multă naturaleză, atît atitudinea mamei tînarului armean, care este îngrijorată și răscolită, cît și atitudinea tatălui fetei, Așa, care o bate pentru că s-a îndrăgostit de „fiul armeanului”.

Scopul doctrinal al poeziei este de a se scoate în evidență superioritatea religiei creștine, întrucît Așa se declară de acord să se cunune în biserica armeană și astfel Hovhannes apără tradițiile sale naționale și religioase.

Pluz a scris și poezii religioase, *șarakane* și *elogii* pentru Grigore Iluminătorul, catolicosul Nerses cel Mare ș.a., în care se exprimă dorința pentru o viață în siguranță, nutrindu-se speranța pentru o renaștere a statului național armean și asigurarea păcii în lume.

Curentul acesta literar născut la Erzînka a continuat cu un nou avînt sub pana lui Kostandin Erzînkathi (1250—1320), despre care se știe că și-a primit educația într-o mănăstire, dar n-a urmat cariera

101⁷⁸ *Din lirica armeană*, traducere de Mircea Gheorghiu și Grigore Avakian, p. 31, București, 1922.

102 Traducere de Dumitru M. Ion, din limba rusă, în *Antologie de poezie armeană* ■.. p. 45, București, 1981.

monahală. Ca și predecesorul său cu același nume, el era în strînse legături cu breslele, făcîndu-se exponentul preocupărilor și tendințelor acestora, precum și ale organizațiilor de tineret. În felul acesta problemele vieții laice, dragostea de viață, pătrund în literatură. O dată cu opera lui, în lirica medievală armeană apare tema dragostei, care se exprimă fie direct, fie în formă metaforică, prin poezii dedicate dragostei dintre trandafir și privighetoare sau în jurul ideii dumnezeirii. În ambele cazuri, poetul îmbrățișează ideea victoriei dragostei, a bucuriei și distracției. În metafora *Cuvinte despre trandafir...*, el exprimă concepția că dragostea este un sentiment general, este prezentă peste tot, orice obiect și fenomen este o expresie a dragostei și că fără iubire nu există nici frumusețe.

În poeziile în care dragostea este cîntată la persoana întâi, se laudă frumusețea și farmecul femeii, ca în poezia de mai jos, pe care o redăm parțial:

Cintec de iubire

Frumusețe-asemeni ție Cine-a mai văzut sub lună?
Chinul tău îmi dă beție, Cu minunea se cunună.

O, te caut fără tihnă, Plîng cu lacrimi de sînge,
Chinul fără de odihnă Zi și noapte pieptu-mi
frîng.

Dragostea îți e vrăjită — E blestem și-i izbăvire;
Tu-mi ești templu tu-ursită, Ție doar mă-nchin,
iubire.

Dacă te zăresc, ce jale
Biata inimă-mi sfișie!
Sazu ⁸⁰-mi iau și-ți ies în cale
Să-mi cerșesc dulcea robie. ⁸¹

⁶⁰ Instrument muzical popular armean, asemănător ghitarei.

⁸¹ Traducere de Carolina Ilica din limba rusă, în *Antologie de poezie armeană* ■.. p. 53-54.

În stihurile lui Kostandin Erzînkathi se simte influența lui Grigor Narekathi și a poeziei populare, dar el tratează vechile motive în mod original și cu mijloace noi. Tema poeziilor sale se extinde, întîlnind preocupări pentru primăvară, natură, soare, lumină, zori. În afară de sensul lor metaforic, poetul elogiază fenomenele naturale, scriind pentru prima oară un număr mare de cîntece despre iubire și natura neîntinată. În poezia *Se făcu iată primăvară senină*, cîntă bucuria trezirii naturii, o dată cu primăvara, anotimp căruia îi dedică atenție specială în *Poezie de primăvară și bucurie* și *Poezie despre primăvară*

și dragoste.

În poetica lui își fac loc și durerile sale personale, plîngerile față de persecutorii lui, pe care-i consideră „nebuni și proști”. În evul mediu orice precursor al unor noi concepții făcea obiectul prigoanei, iar acesta, pentru a se apăra, invoca o pretinsă vedenie cu Hristos. Procedea la care a apelat și Kostandin, pentru a justifica versurile sale închinare dragostei și naturii.

Poetul are și alte creații cu conținut social și moralizator, cum sînt poveștile, în care se ridică împotriva lipsei de etică a societății în care trăia.

Lirica lui Kostandin Erzînkathi este rodul maturizat al laicizării literaturii medievale armene, care a ajuns la un nivel superior de dezvoltare.

În această perioadă s-au afirmat și alți scriitori, care au contribuit la îmbogățirea genurilor literare din literatura armeană. În secolul al XIII-lea trăiește istoricul și poetul Stephanos Orbelian (decedat în 1304) care a scris, pe lângă opere istorice, un poem patriotic conținînd ideea restabilirii statului armean centralizat.

Contemporan cu Orbelian este Chaciatur Kecearethi (1260 — cca. 1330). A activat la mănăstirea Kecearis (azi în orașul Tașkadzor, la nord de Erevan), aflat atunci în principatul prinților Proșian și care a lăsat moștenire o importantă operă literară originală, ca și prelucrarea traducerii mai vechi (sec. al V-lea) a *Vieții lui Alexandru Macedon*, scrisă de Pseudo-Callistenos. Chaciatur a versificat multe pasaje din traducere, completînd-o cu peste o sută de *cafe*, cu stihuri după modelul Aa/ren-urilor și a îmbogățit-o cu reflecții moralo-filozofice, lirice, exprimînd ideologia de luptă pentru eliberarea națională, caracteristică epocii. Poetul a cîntat deopotrivă natura și suferințele poporului în urma invaziei tătaro-mongole, în tragedia istorico-politică *Despre dărîmarea Casei de la Răsărit*.

Poetul Terter (Derder) Erevanhi (cca. 1290—cca. 1350) s-a născut la Erevan, dar din cauza invaziei mongole, a apucat calea pribegiei, stabilindu-se în Crimeea. Penei lui se datorează un poem dramatic despre o discuție între struguri, vin și un înțelept, în care strugurii și vinul se exprimă împotriva gîndirii monahale și înving. În felul acesta, Terter Erevanhi introduce în literatura armeană elemente de dramă în dialog.

Un loc deosebit îl ocupă în literatura armeană, bardul suferințelor maselor populare truditoare, poetul laic Frik (Frig — cca. 1236—1315). Se presupune că s-a născut în Armenia Răsăriteană, a fost un om bogat, dar și-a pierdut averea în urma năvălirilor tătaro-mongole. Despre biografia

205 lui se știe numai din referirile sumare la persoana sa pe care le face în poeziile sale. Acest fapt a dat loc la unele speculații în privința adevăratei sale identități, care apare în două manuscrise vechi sub numele de Firik S-a presupus că „Frik” este un pseudonim. Publicistul și cercetătorul Mîgîrdiei Bodurian din România a emis

ipoteza că ar fi pseudonimul sub care se ascunde în unele opere Chaciatur Kecearethi. Prof. Manuk Abeghian contestă că ar fi vorba de un pseudonim.⁸² Frik și-a primit, probabil, educația într-una din școlile mănăstirești existente, de altfel aceasta fiind singura formă de învățământ în acea epocă, totuși operele lui nu trădează influența vechilor reguli de prozodie, de filozofie și retorică, de scolastică și teologie ce se predau în mănăstiri. Unul din meritele lui în prozodie este simțul melodic perfect. Poeziile lui sînt scrise în proporție egală în cele două măsuri tradiționale ale poeziei armenie: după modelul *hairen*-urilor în versuri de 2—3—2 / 3—2—3 picioare și în versuri iambice de 4—4. Fac excepție trei poezii scrise în picioare simple de vers de 3—3—2—3. S-au păstrat circa 50 de poezii dintre care celebre sînt: *împotriva soartei*, *Plîngere*, *Despre Arghun-han și Bugha*, *Cîntec despre moarte și deșertăciunea vieții*, poezii religioase și mistice, rugăciuni.

Frik este un poet profund liric, dar lirismul său nu este individualizat, ci este expresia unor sentimente generale naționale și umane. El era un om cu o sensibilitate deosebită, un observator cu simț critic ascuțit, un gînditor îngrijorat de situația politică și socială grea în care se găsea Armenia în acea epocă. În opera lui, ideea de eliberare de sub jugul mongol este predominantă. Din versurile sale răzbate nemulțumirea, precum și ura împotriva claselor exploatoare și privilegiate, exprimînd concepții înaintate pentru epoca sa. Dar, fiind un produs al epocii în care trăia, el nu se putea desprinde cu totul de ideologia mistică, pe care, însă, o leagă adesea de problemele sociale.

În general, în literatura armeană a *Renașterii*, tema eliberării naționale, ivită în urma invaziilor străine și tema socială, consecință a contradicțiilor de clasă și marilor diferențe de avere, apăreau mai mult sau mai puțin în opera unor scriitori. Fără îndoială însă că în opera acestui poet-cetățean cele două teme sînt exprimate cu o deosebită acuitate. În consecință, Frik este considerat ca adevăratul întemeietor al literaturii social-politice, în cultura armeană. Problemele sociale apăruseră în Armenia încă din sec. al IX-lea, de pe vremea dinastiei bagratide, ca urmare a marilor diferențieri de clasă, între aristocrație, comercianți, cămătari, proprietari de manufacturi, cler și moșieri pe de o parte și clasa muncitorilor de la orașe și sate, care se zbătea în mizerie, pe de altă parte. Deosebirile dintre clase s-au adîncit cu timpul, mai ales în urma invaziei tătarilor, care impuneau biruri mari, suportate în special de muncitorii de la orașe și din exploatările agricole. Această

“ Manuk Abeghian *Hayofh hin grakanuthian patmuthiun (Istoria vechii literaturi armenie)*. Vol. II, p. 246, Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan , 1946.

206 situație a dus în Armenia la lupte de clasă ce s-au oglindit în

fabulele lui Goș și care nu-i erau necunoscute lui Frik, care le va transpune în versuri în poeme ca *împotriva sorții* și *Plîngere*.

„Situția noastră-i și mai grea, De cînd tătarul ne e domn, Ne-a pustiit țara tot, Iar pe hoți îi puse căpetenii”.

Deși face uz de noțiunea de soartă, împotriva căreia luptase Încă Ezrik Koghbathi în sec. al V-lea, pentru poet aceasta nu este decît o figură de retorică, care nu mai înseamnă împlinire oarbă. Frik cere lui Dumnezeu să se ghideze după principii morale, fixînd soarta oamenilor după merit, după o judecată dreaptă, spre deosebire de Soartă care este un judecător strîmb și nedrept. Oamenii buni, înțelepți, învățați — spune el — nu au succes, sînt săraci și nenorociți, abia de-și procură o bucată de pîine, casa lor este distrusă, în timp ce oamenii răi, incuți, nebuni și strîmbi adună averi și ajung stăpîni. Prin urmare, poetul se plînge de inegalitățile sociale și de nedreptatea ce se face celor merituoși, care nu sînt apreciați și nu au succes. El deosebește două clase: una care profită pe nedrept și alta care e merituoasă, dar e lipsită de bunătățile vieții. În consecință, poetul se pronunță pentru egalitate și răsplată după merit, devenind astfel un exponent al gîndirii și simțămintelor celor nevoiași.⁸¹¹

„Mai bine sărac și înțelept, Decît o mie de proști cu avere”.

Tema socială este și mai evidentă în poezia *Plîngere*, unde sentimentul de revoltă se generalizează împotriva tuturor inegalităților între oameni ca și în natură, împotriva împilărilor de către năvălitorii străini, ca șhfață de indiferența lui Dumnezeu pentru suferințele poporului armean, pe care l-a lăsat pradă asasinilor și jefuitorilor, ceea ce-1 face pe poet să se îndoiască, pentru moment, de bunătatea lui, întrucît asistă cu indiferență la zdrobirea celor slabi, dezmoșteniților, nevinovaților lipsiți de apărare și la triumful forței brute, a șansei oarbe, a abilității ticăloase.

Poezia este inspirată în mod nemijlocit de prigoana începută de tătari împotriva armenilor, în 1295, dar plîngerile lui Frik, „din amărăciunea inimii”, se extind la toate domeniile vieții sociale. La poezii anteriori, se vorbea numai de „imparțialitatea și dreptatea” lui Dumnezeu și, de la Ezrik Koghbathi încoace, presupusa atitudine a lui Dumnezeu era explicată, în mod naiv, prin aceea că din cauza „vinovăției” poporului armean i se în- tîmplau toate nenorocirile. Dar, în sec. al XIII-lea, cînd spiritul religios slăbise oarecum, poetul ajuns la vîrsta de 60 de ani își permite să „discute” cu Dumnezeu împreună cu oropsții sorții din generația lui.^{104 105}

Poetul încearcă să-și explice rădăcina relelor. în problema nenorocirilor naționale, el consideră drept cauză existența pe pămînt

a numeroase popoare, în loc de unul singur:

„Cîte popoare născutu-s-au pe pămînt!
Și fiecare altă limbă a grăit
Iar nici unul nu-1 place pe celălalt”.

Aceasta ar fi o cauză obiectivă, dar există alte nenorociri și nedreptăți, pentru care poetul se ia la sfadă cu Dumnezeu. În primul rînd, în ceea ce privește națiunea armeană, care suferă de crimele și distrugerile năvălitorilor străini: „Deși nu sîntem nici stuf nici buruieni, îi lași să ne dea foc ca niște mărăcini... Și dacă nu sîntem buni de nimic/, Distruge-ne măcar dintr-o singură lovitură / Pentru ca să-ți ușurezi inima o dată / Dacă-i adevărat că toate acestea se fac din vrerea ta / O, Dumnezeule atotputernic și bun!”

Dar poetul vede și alte nedreptăți ce se întîmplă pe pămînt, tot din vina lui Dumnezeu. De ce trăiește unul numai zece ani, altul peste o sută? De ce are unul mai mulți copii, altul nici unul?

Ceea ce-1 revoltă cel mai mult pe poet sînt însă inegalitățile și nedreptățile sociale:

„Unul este nobil din naștere
Altul se naște cerșetor
Unul stăpînește mii de cai și catîri
Altul nu are nici măcar o capră sau o oaie...

Unul posedă mii de monede de aur,
Altul n-are nici măcar o para de aramă,
Unul posedă perle cu miile,
Altul nu are nici măcar un mărgean

Unul se-mbracă în mătăsuri și stofe purpurii, Altul nu are o cămașă pe el;
Unul face numai rău și toate-i izbutesc,
Altuia nimic nu-i reușește, deși nu face decît binele.

Unul se-mbogățește, jefuind pe alții, Altul sărăcește,
pierzînd și ce-a agonisit;
Unul posedă o forță extraordinară, Altul este slab și sfios.

Cel puternic se năpustește cu furie
Și fără milă taie beregata celui slab, îi răpește soția și copiii
Și îi duce în pribegie pentru veșnicie.

Prinții pe care i-ai pus în fruntea popoarelor Se poartă ca lupii,
Ciobănind oile sau iepurii, Ori precum leii puși în
fruntea turmelor,

Bietul sărac vine rușinat Supus, liniștit și modest Stă în
ultimul rînd, Umil, obscur și disprețuit.

Omul bogat este onorat
Pretutindeni i se aduc omagii,
Chiar de e orb sau chior, Infirm, prost sau șchiop.
De comite lucrurile cele mai rușinoase,
Nimeni nu îndrăznește să le observe;
Este întotdeauna onorat de toată lumea
Și este în mare cinste."

Valoarea lui ca poet umanist crește prin faptul că leagă
problemele naționale de cele sociale.

Într-una din poeziile sale, vorbește despre lipsa de unitate a
popoarelor creștine în fața invaziei tătaro-mongole, socotind că mare
parte din vină o poartă francii și bizantinii.

Pe de altă parte, Frik demască tarele claselor privilegiate ale
creștinilor,, numindu-i direct: nobilii, bogătașii, călugării, episcopii,
regii, preoții, doctorii în științe, pustnicii, pontifici, cu un cuvînt toți, în
afară de muncitori. Nică un reprezentant al claselor privilegiate nu
scapă de biciuirea usturătoare a poetului. Pînă și în problemele vieții
și morții, poetul socotește că moartea este îngrozitoare numai pentru
cei bogați, puternici și exploataitori, care profită de toate bunătățile
de pe pămînt, în timp ce pentru cei asupriți,, înfometați și suferinzi,
moartea îi izbăvește de situația lor mizeră.

Frik rămîne un mare liric, știind să folosească cu măiestrie toată
gama prozodiei, iar în conținut, să treacă de la un gen la altul, într-un
stil variat, vioi, cu elemente dramatice de umor și de satiră.

Literatura armeană în Armenia Ciliciană. Armenii stabiliți în
Cilicia,, pe malurile Mării Mediterane, au dezvoltat toate genurile
culturii armenice, care a ajuns la epoca sa de înflorire maximă în
secolele XII—XIV. Aici, după cum arăta Nicolae Iorga, s-a creat o
mare sinteză, care a durat două, secole, între cultura armeană
tradițională și cultura francilor, adusă de cruciați^M.

⁸⁴ Nicolae Iorga *Brive histoire de la Petite Armenie — l'Armdnie
Cilicienne*, p. 5., Paris, 1930.

209

Dintre numeroasele figuri ale literaturii medievale armenice s-au
impus nume ca: Nerses Șnorhali, Grigor Tîghâ, Nerses Lambronăți,
Vardan Aigekthî ș.a.

Personalitatea lui Nerses Șnorhali, adică Nerses Grațiosul (1100
—1173), se impune cu autoritate în mai multe domenii ale literaturii
și vieții sociale. Născut în castelul Tֹvkh situat la granița Ciliciei
orientale cu Siria, în familia princiară Pahlavuni, strănepot al lui
Grigor Magistros, și-a primit educația în școala de la Mănăstirea
Karmir (Roșu) sub îndrumarea cunoscutului cărturar Stephanos

Manuk Vardapet. El și-a petrecut o mare parte a vieții sale în palatul Catolicosului, unde fratele său Grigor al III-lea era catolicos, pe scaunul căruia s-a urcat el însuși, după moartea acestuia. El a fost nu numai un mare poet, ci și un filozof, pedagog, traducător, comandant militar și activist obștesc. A lăsat o bogată moștenire literară, atât în proză, cât și în versuri. Proza cuprinde epistole și diferite comentarii legate de activitatea sa politico-socială. Un loc deosebit îl ocupă în această categorie lucrarea *Epistolă generală* (1166), care se adresează către toate păturile poporului armean și toate grupurile cu caracter politic sau bisericesc. Scopul *Epistolei* era de a aplană contradicțiile interne ascuțite, de a apăra pe cei oprimați de cruntele spoliieri și înjosiri din partea stăpînitorilor. Șnorhali susține cu tărie că *toți oamenii vin pe lume cu drepturi egale*, o teorie foarte avansată pentru vremea lui, avînd multe implicații în viața socială.

Un alt grup de epistole se referă la relațiile diplomatice și în care autorul atacă propunerile prezentate de Bizanț, în scopuri expansioniste și de pe poziții de forță, în contradicție cu concepția sa progresistă ca tratativele dintre armeni și bizantini să se poarte de pe *poziții de egalitate*.

Scrisorile sale, care se referă și la problema unei eventuale uniri a Bisericii armenie cu cea bizantină, constituie un prețios izvor de cercetări.

Valoroase sînt scrierile sale legate de educație și învățămînt, cu atât mai importante cu cât ele vin din partea unei personalități oficiale și conțin propuneri și hotărîri statale.

Trăind în deceniile premergătoare nașterii Regatului Armeniei Ciliciene (1198) scrierile sale urmăresc concentrarea forțelor armenilor răspîndiți în diaspora, în jurul ideii patriei, a unității interne și pentru crearea unui regat al tuturor armenilor. În acest spirit sînt scrise și alte lucrări în proză sau în versuri (*Către nepotul meu Apirat, Roman, Plîngere despre Edesa*).

Șnorhali a îmbogățit tematica *șarakan-e|or*, ganf-urilor și rugăciunilor, făcînd elogiul personalităților de stat din trecut și al eroilor jertfiți pentru libertatea patriei. El a fost primul poet, care a exprimat în aceste genuri idei pur patriotice. Sînt relevante în acest sens șarakan-ele dedicate regelui Abgar, lui Tîrdat cel Mare și reginei Așchen, poemul *Eroii de la Avarayr* și în deosebi poezia *Admirabil, încununat cu lauri*, dedicată faptelor de eroism ale Vardanienilor (din bătălia cu persanii, în anul 451).

Șarakan-ele sale, care cîntă natura și trezirea spiritului uman, s-au bucurat de mare popularitate secole de-a rîndul (*Dimineața luminii, Toată lumea, Trezește-te gloria mea* etc.). Iată cîteva rînduri din cîntul *Dimineața luminii*: 210

„Dimineață a luminii, soare al dreptății, lumina ta să mă-nsenineze!

Trezește-te, Doamne, pentru a ne ajuta; trezește-mă din somn

Fă ca să fiu aidoma cu îngerii! “

Ca o noutate în literatura armeană apar poeziile didactice educative și> care urmăresc, pe de o parte, să dea cititorilor cât mai multe cunoștințe utile și, pe de altă parte, să întărească conștiința lor națională.

Poemul *Despre cer și podoabele sale* (1162) conține cunoștințe de astronomie. De numele lui Șnorhali este legată și cultivarea și perfecționarea genului ghicitorilor (300 la număr) despre care autorul afirmă că sînt destinate laicilor, „pentru a avea la dispoziție un mijloc util de distracție, în loc de a-și pierde timpul cu pălăvrăgeli fără de conținut”. Tema ghicitorilor se referă la natură, traiul oamenilor, istoria armenilor și beletristică.

Romanul conține fragmente din istoria armenilor, scris în genul poemelor eroice homerice, avînd ca scop, după cum susține autorul, educarea cititorilor în spirit patriotic, de rezistență și fermitate.

Capodopera lui în domeniul poemelor patriotice este *Plingerea pentru Edesa* (1145), cea mai reprezentativă lucrare a poeziei politice armene, cu caracter lirico-epic. Sînt descrise amănunțit, asediul, apărarea, ocuparea,, masacrul și jefuirea orașului Edesa (Urfa), capitala unui stat al cruciaților franci, avînd și o populație armeană, în 1144, de către trupele califului din Mosul. În poem, vorbește eroul liric, cu sentimentele și trăirile sale, cu încrederea sa în viitor și optimismului său. Edesa este personificată într-o văduvă, care și-a pierdut fiii, își plînge soarta și nenorocirea, îl blestemă pe dușman,, nutrește speranța de răzbunare și visează despre fericire. Poetul a creat în felul acesta caracterul viu și integral al femeii și al mamei, cu accente emotive și impresionante:

„Atunci ne-au potopit urlînd Agarii ca aduși de vînt,
Prădînd, arzînd și omorînd Copiii noștri toți de-a rîndul,
Cetate-naltă dărîmînd, Dînd zidurile la pămînt, Ruine-n
urmă-le-așternînd, Și jaf, și scrumuri fumegînd.

Din fala cea de oarecînd
Lăsară jale și spăimînt.
Tîlharul lacom și flămînd Răpi și bunuri și pămînt.
Amaruri cum n-au fost nicicînd Ne-au rupt cerbicea și
ne-au frînt.

211'

Au dat prin spăngi cu-ndemînare Sugari, bolnavi,
moșnegi, fecioare. Ce le păsa de-un prunc că moare ?”

106 107

106 Traducere de Haralambie Grănescu în *Antologie de poezie armeană*, p. 35, 38, București, 1981.

107 *Hay midjnadarian grakanuthiun (Literatura medievală armeană)* p. 94, Erevan. 8986.

Folosind, în alte locuri, antiteza, poetul descrie barbariile dușmanului și faptele de eroism ale locuitorilor orașului. Înfrățind spectacolul apocaliptic al distrugerilor, autorul se referă și la problemele sortii poporului armean, la vechile capitale din Armenia Mare, distruse și ele de năvălitori, la posibilitatea și visul renașterii statului armean, menținând trează în conștiința poporului ideea libertății și independenței politice. Este demn de relevat faptul că în „Plîngere”, poetul, deși om al bisericii, nu se conduce după preceptul creștinăsc de împăcare cu soarta și resemnare, ci ajunge la concluzia că „libertatea poate fi cîștigată numai prin luptă și victorie”¹¹⁸⁶.

Meritul lui Nerses Șnorhali în dezvoltarea prozodiei armenice este foarte mare. El a scris în toate cadențele folosite în poezia armeană, utilizînd și unele de tip nou, a perfecționat acrostihul și a introdus rima schimbătoare. ■ Caracterizînd opera sa, Manuk Abeghian, cercetător profund al operei poetului, scria: „La jumătatea secolului al XII-lea, poezia noastră coborîse ■ din cer pe pămînt, cu suspinele delicate sau emoțiile serioase, cu accentele dulci ale lui Șnorhali... totul ușor și cu gust, neforțat și viu”.

Continuînd tradiția poezilor-cetățeni patrioți, Grigor Tîgha (Krikor Dîgha) (cca. 1130—1193), nepot de frate al lui Nerses Șnorhali și succesorul lui pe scaunul catolicosal, la moartea acestuia în 1173, a cultivat poezia social-patriotică.

Ceea ce este de remarcat e faptul că, în scrierile sale, nu întîlnim nici un rînd, nici un *șarakan* sau *ganț* pentru necesitățile bisericii. Toate scrierile sale sînt dedicate problemelor arzătoare ale vieții social-politice.

Plîngere pentru Ierusalim (1189), scrisă după căderea orașului în mîinile musulmanilor (1187), este un poem epico-liric în 3000 de versuri, în care dezvoltă ideea patriotică din „Plîngerea pentru Edesa” scrisă anterior de Nerses Șnorhali, făcîndu-se campionul proiectului de identitate politică independentă a Armeniei Ciliciene. Tîgha ajunge la concluzia că pericolul musulman trebuie înfruntat cu forțe proprii și luptă neînteruptă, avînd în vedere lipsa unui front unit al țărilor creștine.

Grigor Tîgha a mai scris o *Carte a Plîngerii*, în care, de pe poziții umaniste, demască ipocrizia, goana după cîștig, lipsurile îndurate de săraci și -orfani în societatea în care trăia. Poetul, înșelat și dezamăgit, negăsind pe pămînt pacea dorită, apelează la Dumnezeu, întrebînd: de la cine să cer un scut izbăvitor, un coif de siguranță, o săgeată a victoriei, o armă a păcii, fiindcă toți seamănă cu viperele. El este nemulțumit și de Papa de la Roma, pentru că nu și-a respectat promisiunile făcute poporului armean.

Grigor Tîgha se afirmă ca un poet cugetător, care, văzînd luptura' dintre cele mai nobile dorințe ale omului și realitate, încearcă mari suferințe..

Și în literatura Armeniei Ciliciene s-a dezvoltat *fabula*, avînd ca ilustru reprezentant pe Vardan Aigekthi (cit. rom.: Aighekti — arm. occid.: Vartan Aikegthi) care a trăit în sec. XII—XIII. S-a născut în comuna Maratha din Armenia Ciliciană, a activat în diferite provincii.

Și-a primit educația la școala din mănăstirea Arkhakaghin, după care a obținut titlul de vardapet- vartabed (doctor în științe), a devenit predicator și, începînd din anul 1210, s-a stabilit și a lucrat în mănăstirea Aigek, de unde i se trage și porecla. Nî s-au păstrat numeroase opere de-ale lui ca: epistole, discursuri, fabule, anecdote, nuvele etc. În primii ani de activitate ca predicator, el a alcătuit culegerea intitulată *Rădăcina credinței*, care cuprinde fragmente alese din literatura oratorică și teologică armeană. Materialele din această culegere au fost folosite de autor în combaterea calchedonismului. Discursurile și epistolele sale demască și condamnă, ca și precursorii săi, tarele societății în care trăia și viciile umane, avînd prin aceasta o uriașă importanță documentară, pentru cunoașterea epocii sale.

În cursul activității sale de predicator, Aigekthi s-a interesat de fabulele populare, pe care le-a utilizat în discursurile și predicile sale, reușind să-și exprime astfel ideile într-un mod cît mai plastic și pe înțelesul tuturor. Pe această cale, el a introdus în literatura armeană genul de *discurs fabulat*. A întocmit o culegere, cuprinzînd atît fabulele populare cît și cele originale, create de el, intitulată *Fabulele Vardapetului Vardan*. A fost foarte apreciată de publicul cititor, multiplicată de copiiști în decursul veacurilor și tipărită mai tîrziu (1668) la tipografia armeană din Amsterdam (Olanda) sub titlul *Cartea vulpii*, dar în ea au fost introduse și fabule create de alți autori ne- cunoscuți.

Este demn de relevat faptul că în fabulele lui Vardan un loc precum! pănitor îl ocupă problemele sociale, în cadrul cărora el apare ca un critic a- relațiilor de producție din societatea feudală, relații privite din punctul de vedere al celor mulți și obidiți. În această privință, fabulele lui au multe puncte comune cu cele ale lui Mîchithar Goș. Din fabulele sale rezultă că masele populare erau strivite sub povara sărăciei, aspect ilustrat în fabula *Prințul și văduva*:

„Era odată un prinț foarte rău și nedrept.

În același oraș trăia o văduvă, pe care prințul o jecmănea, impunîndu-i biruri grele. Iar femeia în rugă- ciunile ei cerea lui Dumnezeu să-l păstreze în pace.

S-au dus oamenii și i-au vestit prințului: — Se roagă pentru răul pe care i-l faci. Atunci veni înălțimea Sa și-i spuse: — Eu nu ți-am făcut bine, tu de ce te rogi pentru mine? La care ea îi răspunse astfel.

213

— Tatăl tău era un om rău. Eu l-am blestemat și a murit.

Te-ai așezat tu în locul lui și ești mai rău. Mi-e teamă că, dacă mori, fiul tău va fi și mai rău“.

În multe alte fabule se exprimă ideea că atît stăpînii clericali cît și cei laici, trăiesc pe seama venitului muncitorilor (fabulele *Boul țî*

calul, Biserica și moara de apă etc.). În fabula despre *Sf. Gheorghe și vulpea* sînt satirizați aceia care trăiesc din mită, atît în această viață (pămîntească), cît și după moarte, ca „sfinți”. În această categorie intră și unii clerici și funcționari de stat, satirizați în *Preotul hoț și văduva, Preotul corupt, Judecătorul corupt și un borcan de ulei*. El biciuiește cu satira sa și pe aceia, ale căror fapte contrazic vorbele (*Săracul, preotul și Evanghelia, Ermitul și dulăul, Ermitul și prințul turc, Stăpînul de măgari și lupul* etc.). Totodată, Aigekthi face elogiul cîștigului prin muncă cinstită în fabulele *Cîștig pe merit, Văduva și fiul, Viermele, albina și furnica* etc.

În felul acesta problemele laice au intrat din plin în domeniul literar clasic, cu toate amănuntele și complicațiile vieții de toate zilele.

Creațiile sale sînt scrise într-un stil figurat și într-o formă literară perfectă, creînd, împreună cu fabulele lui Michithar Gos, un nou gen valoros al prozei artistice armene, care a rămas inegalat în secolele următoare.

Literatura armeană în secolele XIV—XVIII. În ciuda condițiilor nefavorabile, care au urmat după prăbușirea ultimului stat armean din Armenia Ciliciană (1375) și cîtopirea Armeniei de către turci, persani, mongoli, mameluci, atît în rîndurile populației armene rămase în țară, cît și ale celei din emigrație, a crescut interesul pentru literatură și în special pentru operele clasice din secolele anterioare. Este demn de notat că și în aceste condiții grele, a pierderii independenței și a existenței statale, au apărut personalități marcante în literatură, artă, știință, care au continuat tradițiile naționale. Fără îndoială, însă, că cultura armeană ar fi luat un alt avînt, dacă ar fi beneficiat de existența unui stat național.

În perioada menționată, a continuat laicizarea literaturii medievale armene, care s-a apropiat și mai mult de popor, devenind un bun al maselor largi. Apar culegeri de poezii *șarakan, ganț*, culegeri de poezii *tagharan*, culegeri de melodii. Acestea cuprindeau adesea cîntece religioase laolaltă cu creații laice, care cîntau dragostea, natura, patriotismul, dorul de patrie, se refereau la evenimente ca, foametea, cutremurele, amănunte din viața de toate zilele, povestiri satirice și distractive. În *tagharan-un* au început să apară treptat și poezii populare, precum și cele create și cîntate de *gusani* (trubaduri), în culegeri predomină cîntecele de iubire cu conținut tandru și senzual. Un loc important îl ocupă cele intitulate *Tagh despre dragoste și primăvară*, în care este preamărită trezirea naturii și sînt descrise scene de primăvară, în acest cadru general, și autorii de poezii religioase scriu lucrări de inspirație laică, în care leagă tema dragostei, a primăverii și bucuriei de idei religioase.

O altă categorie de poezii se va ocupa de teme satirice, despre: vin, fumat, ospățuri ș.a. Obiecte de umor vor constitui și puricele, păduchea, măgarul.

214 cuțitul, măselele dureroase. Sînt satirizați avarii, bețivanii și oameni cu diferite alte vicii, teme legate adesea de fabule metaforice.

O categorie interesantă de poezii din culegeri este cea conținând dialoguri în versuri, expresie a luptei de idei și concepții privitoare la suflet și trup, cer și pământ. Dialogul în contradictoriu se termină fie cu o unitate de vederi, fie cu victoria ideilor laice.

Și în această perioadă s-au scris „plângeri” legate mai ales de evenimentele tragice din viața poporului armean, evenimente ce se soldau cu masacre, deportări, prizonierat, ducerea în captivitate a copiilor, cu scene sângeroase la despărțirea lor forțată de părinți, incendierea orașelor și satelor, distrugeri. O parte din plângeri se referă la soarta tristă a unor persoane sau la prigoana împotriva unor emigranți în țările gazdă.

O dată cu sporirea numărului de pibegi stabiliți în regiuni îndepărtate de patria lor, s-a creat genul *cîntecelor de pibegie*, de dor de patrie, ca cele închinat pibeagului sau în mod simbolic cocorului, căruia i se cere să aducă vești din locurile natale. În unele poezii, aceste idei se exprimă metaforic; poetul se imaginează o privighetoare, care se adresează trandafirului (patria), un gen ce s-a dezvoltat mai cu seamă în secolele XVI—XVIII, în culegeri se întâlnesc poezii de popularizare a unor cunoștințe practice și științifice (de istorie, geografie, astronomie, calendaristică etc.), precum și didactice.

Înrudită cu gen literar și artistic cu *gusanii*, în secolele XVI—XVII, apar *așughii*, cu cîntecele lor lirice, cîntate și executate, adesea, cu acompaniament de instrumente muzicale. Deși *așughii* au o origine generală orientală, genurile literare cultivate de ei au legături strînse cu cîntecele populare armene și ca tematică se preocupă, pe lângă ideea de dragoste, de problemele referitoare la situația politică, lupta pentru independență, frământările și suferințele poporului armean. Marii lor reprezentanți au fost Naghaș Hovnathan, Baghtasar Dîpir (Tîbir) și genialul Saiath-Nova.

Un gen nou, cultivat mai ales în secolele XIV—XVIII, a fost *colofoaniile* sau *memorialele*, cuprinse la sfîrșitul manuscriselor. Generațiile de copişti, dintre care mulți erau ei înșiși oameni culți și cu talent scriitoricesc, consemnau la sfîrșitul lucrării copiate date cronologice, evenimente istorice petrecute în timpul vieții lor, comentarii, relatări despre condițiile în care au copiat, în așa fel, încît acestea au valoare literară.

Unul dintre cei mai originali scriitori ai epocii a fost, fără îndoială, Arakhel Siuneți (cca. 1350—1425) nepotul de soră al cunoscutului filozof și rector al Universității din Tathev, Grigor Tathevați. El și-a primit educația la această Universitate, ocupîndu-se de literatură, știință și pedagogie. Lucrarea sa *Despre gramatică*, scrisă sub formă de întrebare și răspuns, atinge un grad înalt de dezvoltare a gîndirii armene în domeniul gramaticii și esteticii. În operele sale poetice, Arakhel Siuneți se postează pe pozițiile pietății creștine, sperînd să ajungă pe această cale la fericirea socială și națională. Ele se referă, de asemenea, la problemele educării în spirit patriotic și etic a păturilor eclesiastice și laice. În elogii, el se exprimă în stilul

215 poeziilor laice, dînd loc la interpretări ambigue în ceea ce privește obiectul ■dragostei, pe care o descrie cu atîta pasiune, încît cititorul nu-și dă seama dacă ■e vorba de o femeie sau realmente de o dragoste divină, cum pretinde poetul la sfîrșit.

Imaginația și fantezia poetului își dau frîu liber în poemul liric *Cartea ■raiului*, în care cititorii fac cunoștință cu „viața “ de toate zilele de dincolo de mormînt, pînă la îngrozitoarea judecată din urmă și apoi în rai sau în iad. Totul e prezentat atît de realist încît îl face pe cititor să creadă că într-adevăr ar exista încă o viață după moarte, cu probleme de toate zilele. Despre toate acestea povestesc, fie poetul, fie cei morți. Aceștia din urmă se adresează celor vii, dîndu-le sfaturi și arătîndu-le, totodată, existența lor tristă, suferințele lor, plictiseala, dorul de care sînt cuprinși, pentru a intra în legătură măcar verbal cu frații de pe pămînt, lucru devenit însă imposibil.

Autorul nu urmărește într-atît expunerea concepțiilor religioase, pe cît umanizarea poeziei, printr-o introspecție psihologică, dezvăluirea cutelor ascunse ale spiritului uman și prezentarea irealului prin cunoașterea mai adîncă a realului. Și astfel, în loc de viața de dincolo de mormînt, cititorul ia cunoștință, de fapt, de realitățile concrete ale vieții de pe pămînt, cu toate frămîntările personale ale oamenilor, cu problemele lor sociale și politice. Personajele poemului, fie că sînt prezentate ca oameni vii sau morți, fie fizic, fie spiritual, apar ca niște fapte apropiate și pe înțelesul tuturor, •care suferă, atît pe pămînt, cît și „dincolo“. Pe pămînt, ca urmare a prigoanelor, jafurilor, a celor ce comit nedreptăți, iar pe cealaltă lume, din cauza severității sfinților și a maltratărilor diavolilor.

Cartea raiului a fost comparată, ca structură, cu *Comedia divină* a lui Dante. Făcînd o descriere colorată a chinurilor veșnice ale păcătoșilor și plăcerile veșnice ale nevinovaților, referindu-se totodată la realitățile din această lume, poetul a urmărit scopuri moralizatoare și didactice, pentru a feri pe oameni de acțiuni condamnabile și a sădi în ei bunătatea.^{108 109 110 111}

Capodopera lui Arakhel Siunețhi este *Cartea lui Adam*, scrisă între 1401 — 1403 și în care este tratat subiectul biblic al izgonirii lui Adam și Eva din rai, problema pierderii fericirii de către omenire, care amintește de situația politică a poporului armean. După cum arăta Nicolae Iorga⁸³, Siunețhi este un fel de Milton armean: „Iată deci că acest Arakhel — spune el — călugăr într-o mănăstire, nu se limitează numai la reproducerea *Bibliei* și a expune în ce mod s-a comis păcatul originar, ci o prezintă pe Eva vorbind lui Adam, seducîndu-l. Călugărul face dovada că cunoaște acest instinct, pe care nu l-a putut întîlni în viața sa: fără să fi fost expus acestor

¹⁰⁸ Hay midjnadarian grakanuthiun (*Literatura medievală armeană*) pp. 125—126, 'Erevan, 1986.

¹⁰⁹ Nicolae Iorga *Brive Histoire de la Petite Armenie, l'Ar.njnie Cilicienne*, p. 82,

¹¹⁰ Paris 1930.

¹¹¹ 216

seduceri, el le intuiește, găsește în imaginația sa de poet tot ce este necesar, pentru a demonstra, cum un bărbat poate fi pus în situația de a face ceea ce nu dorește, datorită influenței femeii¹⁴. Poetul insistă asupra faptului că bărbatul, care se atasează de femeie, „își pierde capul, precum un betiv⁴⁴. N. Iorga conchide că „la Arakhel Siunethi se regăsesc, în același timp, atîta satiră și atîta divinizare sentimentală, lucruri ce aparțin Occidentului⁴⁴.

Poemul are un caracter dramatic cu personaje (Dumnezeu, Adam, Eva), care întretin dialoguri și monologări. Și în acest poem, lucrurile imaginare sînt redată cu amănunte materiale, cu analize psihologice.

Poemul *Cartea lui Adam* reprezintă o noutate în literatura medievală armeană.

La sfîrșitul secolului al XIV-lea și în prima jumătate a secolului al **XV-lea** s-au evidențiat o seamă de prozatori și poeți, dintre care este mai cunoscut grupul din comuna Por (Bor) din provincia Bagheș (Pagheș), la sud-vest de lacul Van. Din acest grup de scriitori au făcut parte Arakhel Baghișethi, Mîkîrtici Naghaș, Sadagha Porethi și alții.

Arakhel Baghișethi (cca. 1380–1454) este cunoscut pentru panegiricele, hagiografiile, poemele, plîngerile, poeziile cu conținut patriotic, moralizator, social. A fost printre primii poeți armeni, care au dezvoltat tema pribegiei, într-una din poeziile sale moralizatoare condamnă alcoolismul, considerîndu-l cel mai mare rău social, care duce la omucideri, tulbură mintea, slobozește limba cu vorbe murdare...

Cea mai bună operă a lui Baghișethi trebuie considerată *Plîngerea pentru capitala Istanbul*, legată de căderea Constantinopolului în mîinile turcilor. (1453).

În primele două părți ale *Plîngerii*, poetul descrie prin antiteze trecutul strălucit al capitalei bizantine, în contrast cu prezentul tragic și distrugerea ei. În ultima parte a lucrării, se referă la proiectul eliberării **Constantinopolului** și Armeniei cu ajutorul Occidentului.

Consăteanul său, Mîkîrtici Naghaș (Naghaș în limba persană — pictor născut cca. 1394 — mort cca. 1470), a fost un talent multilateral: poet, miniaturist, pictor de fresce, arhitect, episcop. În urma prigoanei la care a fost expus în orașul Amid (Diarbekir), unde fusese înscăunat ca episcop și construisese catedrala armeană (distrusă de mahomedanii fanatici), a emigrat la Constantinopol și apoi în Crimeea, la Caffa (Teodosia), unde a rămas **patra** ani. La sfîrșitul vieții, îl regăsim la Amid. A scris un mare număr de **poezii**, dar s-au păstrat numai 12–13, care s-au impus prin valoarea lor, prin suflul lor patriotic, prin spiritul laic, cîntarea iubirii și a naturii, **condamnarea** racilelor sociale. Sub pana lui, cîntecele de pribegie ating un nivel înalt, neegalat de alți poeți armeni din evul mediu. Deplîngînd soarta cruntă a pribeagului, el pare să disuadeze pe muncitori de a-și părăsi patria:

„Nu te mai tîngui, pribeg. Cu tînga dorul nu-1 alini, în lumea-n care chinu-i lege, Zadarnic plîngi tu și suspini.

Cu bocetele tale-amare

Nu înflorești, vai, nici o floare, — Zadarnic umbli pe
hotare Cu ochii triști, de lacrimi plini! "

Cel surghiunit, cu nenorocul, Oriunde-ar fi, s-a logodit.

El nicăieri nu-și are locul, El nicăieri nu-i fericit.

Printre străini, el e străinul

Care-și ascunde-n piept suspinul, Ca nimeni să nu-i
știe chinul Și-al sufletului dor cernit!

În poeziile sale gnomice și în panegirice, el condamnă aspectele negative ale vieții sociale, spiritul de răzbunare, lăcomia, intoleranța etc., iar în alte poezii se referă la deșertăciunea lumii sau la problema morții:

„O, fraților, sînt vis și fum a lumii legi!

Au unde sînt sultani și hani, vlădici și regi?

Zidești cetăți, palate-nalți, legi și dezlegi — Tot sub pămînt
vei căpăta cămin de veci!

Să nu te lași purtat, Naghaș, de doruri seci;

Nu te-amăgi a dobîndi averi întregi;

Sub darda grea a Morții reci ai să te pleci —

Tot sub pămînt vei căpăta cămin de veci!

Lumea-i așa, nu te-aștepta la nici un bine: O zi voios, și-ăpoi
de-a rînd durerea vine; Mîhniri adînci fiecă om ascunde-n
sine.

După nădejdi vin deznădejdi, chin și rușine".⁸⁸

Poetul, deși eclesiast, se eliberează de ideologia religioasă și adoptă concepții umanitare laice. Poezia sa *Despre lăcomie*, care se distinge prin bogăția imaginilor, ritmul desăvîrșit și forța generalizatoare, este un puternic act de acuzare la adresa societății în care trăia, văzînd cauza principală a tuturor relelor în lăcomia umană. În acest context, el demască atît pe stă-pînii spirituali cît și pe cei lumești. Astfel, regii și prinții se războiesc și umplu lumea de sînge în numele lăcomiei; episcopii încalcă legile și iau mită, minăți fiind de lăcomie; preoții se bat cu ciomege și cîrje, își zmulg bărbile, își rup falcile, totul din lăcomie.

Tendința spre laicism se manifestă cu mai multă pregnanță în cîntecele sale despre natură și de nuntă, dintre care cel mai cunoscut este metafora *Despre privighetoare și trandafir*.¹¹³

Un reprezentant de seamă al liricii medievale armene a fost și Grigoris Aghthamarthi (cca. 1480—1544), care ne-a lăsat aproape 30 de poezii, caracterizate prin folosirea intensă a alegoriilor, stil

* Traducere de Haralambie Grănescu, în *op. cit.*, p. 74 — 76.

luxuriant, expresie fidelă a stărilor sufletești ale eroului. Ca și Narekathl și alți poeți premergători, Aghthamarthi suferă de dualitatea și contradicțiile dintre trup și suflet. A scris și poezii laice și poezii religioase, printre care plângeri și elogii. În poeziile lirice, în care cîntă natura, primăvara și dragostea, simțim suflul poeziei populare.

Poetul, devenit catolicos de Aghthamar (1512—1544), nu se sfiește să-și mărturisească iubirea pentru femeia, poate imaginară, dar care îi răscolește inima, ca în acel *Cintec de iubire*:

„Ți-i sinul cuib de mîngîiere, Pe buze vorbele-ți
sînt miere, Iar strălucirea ta întreagă, Mi-e-n
suflet jar și adiere. “

Sau în încheierea poeziei sale alegorice *Cintecul trandafirului și al privighetorii* :

„Aghthamarthi, vai, cîte-ndrugi în versul tău flecar!
Aminte-adu-ți că pe pămînt iubirea e pojar: Ți-aprinde
sîngele, și-apoi îți lasă-n piept amar. Or are bucuria rost,
cînd după ea, plîngi iar?”

În cele trei poezii pe care le-a scris pe tema trandafirului și privighetorii, el exprimă trăiri polivalente ale dragostei ca: dăruire de sine, dorul, bucuria revederii, tristețea dezamăgirii, cu toate nuanțele fine psihologice.

Imaginile, pe care le folosește poetul, sînt pline de tîlc, bogate în conținut, originale, pline de măiestrie artistică. Astfel, într-una din poezii, Aghthamarthi descrie sprîncenele femeii iubite drept arcuri, iar genele drept săgeți, cu care frumoasa a rănit inima poetului.

Într-o seamă de alte poezii și în colofonii, el își exprimă sentimentele patriotice și durerea ce l-a cuprins pentru situația politică grea a patriei, de care este conștient, cu atît mai mult cu cît el însuși este un descendent al dinastiei Arțruni din Aghthamar, fosta capitală a regatului din Vaspurakan.

Frămîntările sale sufletești pe care le-a destăinuit în poezia *Gilceava sufletului cu trupul* se regăsesc în stihurile de mai jos:

„Trupul, Doamne-i vatră de păcate,
Și mă leagă-n lanțuri și-n lăcate, Geamăt crîncen
sufletul frămîntă Că-are să-l ajungă grea osîndă

O, Grigoris, cînd ai să te speli De noroiul negrelor
greșeli? Cugetă: e timp de somn acum? Toate trec, iar
viața-i ca un fum”⁹⁰.

În afară de activitatea poetică a desfășurat activitate de copist și a ilustrat unele manuscrise cu miniaturi.

Un mare liric medieval, care a trăit peste o sută de ani, acoperind tot secolul al XVI-lea a fost Nahapet Khuceak (Nahabed Kuceag), născut la începutul secolului, în comuna Charakonis din provincia Vaspurakan de la lacul Van. Identitatea și creația lui dau încă loc la controverse. Tot ce se știe despre biografia lui e că a fost un gusan-așugh talentat, dotat cu o voce dulce. Cîntă, atît cîntecele și poeziile compuse de el, cît și poezii populare create în secolele X—XIV sau poezii ale altor autori. După trei secole de la moartea sa, fama lui a crescut într-atît, încît, din eroare i s-a atribuit drept de autor pentru sute de *hairenuri*, create în evul mediu. În mod cert au fost identificate numai circa zece poezii aparținînd lui Khuceak, care, potrivit obiceiului vremii își amintește numele în cuprinsul poeziei. Unele dintre ele sînt scrise în limba armeană și o parte în limba turcă cu alfabet armean. Toate au avut melodii și erau cîntate ^{114 115}.

Culegerile de poezii care ne-au fost transmise sub numele lui Nahapet Khuceak conțin trei categorii tematice: cîntece de dragoste, cîntece gnomiche, cîntece de pribegie. În general, poeziile sînt scrise în catrene sau 8 jumătăți de versuri.

Khuceak este unul dintre cei mai mari *așughi* armeni. Scriitorul armean Arșag Ciobanian, comparîndu-i cu trubadurii și truverii din evul mediu francez, arăta că, spre deosebire de confrății lor francezi, *așughii* armeni au, atît prin modul lor de viață, cît și prin cîntecele lor, un caracter popular și nu aristocratic; ei nu se adresează publicului rafinat al curții regale sau al castelului seniorial. Deși cîntă și ei uneori la ospăturile și nunțile unor bogătași, sau în palatele unor prinți străini, ei participă cu precădere la petrecerile populare, la serbările publice, la marile pelerinaje, la veghile funerare, la nunțile rustice ținute în aer liber, la adunările nocturne ale țăranilor ia primarul satului. Își aleseseră ca patron pe Sf. Ion Botezătorul și cei mai mulți mergeau, la începutul carierei lor, în pelerinaj la celebra mănăstire de la Muș. Această tradiție este anterioară creștinismului. Pe vremea păgî-nismului, cîntăreții din Goghtn, strămoșii *așughilor*, care cîntau luptele epice, amzurile aventuroase ale eroilor și puterea zeilor, mergeau în pelerinaj în aceeași provincie, la templul de la Vahevahian, unde erau trei altare (ale lui: Vahagn — Hercule, Astghik — Venus și Anahit — zeita fecundității, patroana Armeniei), pentru a le cere harul poetic. ¹¹⁶

Ciobanian îl aseamănă cu Heinrich Heine și Paul Verlaine. La rîndul său, Valerii Briusov adaugă că Nahapet Khuceak a dat în poezia lui exemple de lirică adevărată, pură, în sensul în care noi înțelegem aceasta astăzi, adică poezie intimă și liberă, personală, cu

¹¹⁴°° Traduceri de Haralambie Grănescu, în *op. cit.*, p. 79—91.

¹¹⁵ A. S. Mnatakanian în *Istoria poporului armean*, vol. IV, p. 529, Erevan 1972, Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene. Vezi și Maruk Abeghian *op. cit.*, vol. II, p. 417, Erevan, 1946.

¹¹⁶ Archag Tchobanian *Les Trouveres Armeniens*, p. 7—8, Paris, 1906.

tendința de a urmări un singur lucru: exprimarea sentimentului, care stăpînește pe poet numai la un moment dat.

Poeziile de dragoste, în care Khuceak excelează, sînt pline de senzualitate, dar și de observații psihologice și spirituale, în care strălucește inteligența nativă a poetului. Iată două catrene dintr-o poezie în care poetul își mărturisește dragostea nețărnută față de iubita de la care nu-și poate lua ochii:

„Cu toate frumusețile străine Am încercat să-nduplec
ochii mei, Dar ei sînt veșnic însetați de tine, Poftim și
înțelege-te cu ei!

Frumoasa mea, ia-mi viața, dacă-ți place: Ți-o dărui
vesel, nu e vreun prăpăd!
Dar de mi-ai cere ochii — ce m-aș face?
Cum aș trăi fără să te mai văd?“

Poetul este un maestru al cîntecului de dragoste pămîntească — spune M. Abeghian — așa cum Narekaṭhi este maestrul dragostei cerești; amîndoi pornesc din spiritul aceluiași neam. Kuceak ia din vastul roman lumesc al dragostei cîte o idee sau sentiment, pe care le așează în fiecare catrenă, ex- primîndu-le printr-o imagine, cu cîte o vorbă scurtă, concentrată, cristalină, pătrunzătoare, puternică, orbitoare și totodată simplă și clară. Spre deosebire de Narekaṭhi, Khuceak este legat de lumea veselă, voluptuoasă și parfumată⁹³, după cum o ilustrează versurile din poezia *Frumusețe*:

„Lumina lumii, soarele de sus,
Pare că-ți este robul preasupus,

Iar sînii tăi rotunzi, fără tăgadă, Sînt plămădiți din foc
și din zăpadă.

Ca moscul e aroma cărnii tale;
Suflarea ta — parfum de portocale".

Sau ca în poezia**Te-am sărutat*:

„Te-am sărutat pe gura dulce
Asemeni fructului oprit
Pe care moș-Adam gustîndu-l
A fost la fel de pedepsit:

•• Manuk Abeghian, *op- cit-*, vol. II, pp. 420—421.

El-alungat din rai, sărmanul, Eu, bietul, de la sinul
tău... Dar nu știu care-avu mai grele Temeiuri de

Erotismul reținut al lui Khuceak răzbate în multe catrene în stilul poeziei populare:

„Ochii? Un ocean; sprinceana — mult mai neagră decît norii. De la florile de roze în obraz ți-ai pus bujorii.

La ce-i bună lumina? Tu aduci pe lume zorii.

Cu-ai tăi sini și-a lor lumină chiar și-n morți trezești florii. ”

Sau în poezia *Din ce ești creată, oare...*

„Din ce ești creată, oare — din smaralde, din grante, Din ce vas cu mosc și roze te-ai spălat pe săturate?¹⁴ „Albi, într-adevăr, mi-s sîinii: două fildeșe curate.

Am să mă deschii la nasturi — nu-s minuni îngemănate?"

în poezia *Ce-i de făcut, ce mai pot face...* poetul se exprimă alegoric:

„Ce-i de făcut, ce mai pot face Cu patima cea omenească? Mimoza floarea își desfășoară — Nu vrea sărutul să-mi primească, îmi spune iar să am răbdare; Eu îi răspund: „O suflet rece, Bolnav mă vezi de așteptare, Dar viața nu așteaptă: trece".⁰⁵

Khuceak nu este indiferent față de problemele generale ale societății. Frământările sociale sînt oglindite în poezii ca: *Arbor desfrunzit* sau *Să știe omul tînăr*, iar dorința arzătoare a societății armene privind eliberarea țărilor creștine, inclusiv Armenia, de dominația musulmană răzbate în poezia *Am văzut o regină*, care se referă la căderea Constantinopolului (1453) și căsătoria țarului Ivan al III-lea cu Zoia Paleologu, eveniment ce trezise speranțe în eliberarea Bizanțului de către Rusia.

Unele poezii au conținut filozofic și gnomic. În poezia *Sufletu-a plecat din trupu-mi*, Khuceak e frământat de relația suflet-trup:

„Sufletu-a plecat din trupu-mi: lacrimi am vărsat orbește."

„Unde mi te-ai dus, în tine viața mea sălășluiește".

„Te credeam mai plin de minte, dar îți spun prietenește: Cînd o casă e distrusă și stăpînu-o părăsește."¹¹⁹

La vîrsta înțelepciunii, Khuceak dă un sfat semenilor săi:

„Iar sfatul — e acesta: nu te așeza la rînd Cu cel ce te hulește cum te-a zărit plecînd, Cu cel ce pe la spate săgețile-și repede, Dar își ascunde arcul de-îndată ce te vede⁸⁷

117•⁴ Traduse de Victor Tulbure și Dan Deșliu *Nahabed Kuceak*, p. 99, Editura Tineretului, București, 1963.

118" *Antologie de poezie armeană. .. op. cit.*, p. 99, 102, 110.

119" *Antologie de poezie armeană. . p. 103.*

Secolele XVI și XVII au dat naștere și altor scriitori și poeți armeni, dintre care unii au activat în emigrație din cauza condițiilor vitrege din patrie, în secolul al XVI-lea, literatura din Armenia Minoră (occidentală) cunoaște o înflorire deosebită prin exponenții săi originari, în special, din Sebastia, Thokhathi și Amasia. Hovasaph Sebastathi, care a trăit în sec. al XVI-lea, a cultivat cu predilecție poezia lirică de dragoste, îmbogățită cu oglindirea psihologiei feminine. În același timp, în poeziile sale hagiografice, gnomice și panegirice, el descrie evenimentele tragice din vremea sa; a creat figuri de patrioți, arătând, totodată, ceea ce e bun și rău în viață, străduindu-se să mențină treaz spiritul de independență și libertate al armenilor și să contribuie la educarea lor patriotică și morală. Poeziile sale calendaristice și poemul *Despre crearea ființelor* (1548) au avut un scop didactic.

Din orașul Thokhath, nu departe, de Sebastia, s-au ridicat o seamă de poeți, dintre care menționăm pe Minas Thokhaththi, care a trăit o bucată de vreme în Moldova, fiind martorul ocular al samavolniciilor comise de Ștefan Rareș (1551 — 1552) împotriva Bisericii armenie. Despre aceste evenimente a scris o „plângere“. De la el ne-a rămas o poezie umoristică de elogiare a mîncării naționale „harisă“.

Un alt poet originar din același oraș este Hakob Thokhaththi, născut în 1563 și emigrat în Polonia, unde a trăit și a creat. A scris poezii, dar este cunoscut mai ales prin traducerea din limba latină (1614) a operei *Istoria celor șapte înțelepți*. Această lucrare, de origine indiană, era considerată de mult ca o capodoperă a literaturii universale. Prin traducerea ei pentru prima oară în limba armeană, publicul cititor armean și-a lărgit orizontul cu încă o operă din proza universală, care a fost tipărită în mai multe ediții.

În secolele XVI—XVII, colonia armeană din Crimeea, cu centrul la Kafa (Teodosia), unde populația armeană ajunsese la peste 100 000 de suflete, a dat mulți oameni de litere, de artă, de știință, dezvoltînd, totodată, economia regiunii, care a prosperat. În această perioadă, emigrația armeană spre Crimeea, ca și spre Polonia, Moldova, Constantinopol, Cipru, a avut drept cauză principală războaiele turco-persane, începute în 1512, și care au durat peste un secol (1639), pustiind teritoriul Armeniei. Emigranții intelectuali stabiliți în Europa au dus o intensă activitate creatoare, de traduceri și editorială, trezind interesul cercurilor de cultură din Europa Occidentală

•' Victor Tulbure și Dan Deșliu *op. cit.*, p. 50.

223 pentru cultura armeană. În felul acesta au luat naștere studiile de armenistică din Europa, ai cărei primi reprezentanți au fost Francesco Rivoia și Clement Galanos, iar cultura armeană a început să fie cunoscută pe scena culturală mondială, alături de națiunile

civilizate.

Dintre poeții armeni, care au trăit în Crimeea, s-au distins Vîrthanes Kafațhi (cca 1520—cca 1570), Chacigruz Kafaiețhi (născut în 1592), Martiros Ghriemețhi (1620—1683).

Nu putem încheia enumerarea scriitorilor armeni din această parte a Europei, fără a pomeni de Simeon Lehațhi (1584—1637) din Polonia, a cărui operă de căpetenie este poemul *Roman despre Nicol*, de factură politico-satirică. Simeon cultivă, de asemenea, genul jurnalelor de călătorii, care fusese inițiat în literatura armeană încă din secolele X—XIII.

În secolul al XVII-lea, guvernul otoman se decide să atragă pe armeni la Constantinopol, pe de o parte, pentru a dezvolta comerțul și meseriile, iar pe de altă parte, pentru a contrabalansa influența elementului grec. În consecință, mii de familii de armeni se stabilesc în capitala imperiului, mulți dintre ei venind din Crimeea. În secolele XVII—XVIII, s-au ridicat din rîndurile acestei populații reprezentanți de seamă ai vieții sociale și ai literaturii ca: Eremia Kheomurdjian. Hakob Nalian, Baghdasar Dîpir, Petros Gaphanțhi și alții. Cel mai de seamă literat din acest grup a fost Eremia Kheomurdjian (1637—1695). Om de cultură vastă, cunoscător a mai multor limbi străine, s-a dăruit activității literare și iluministe. De la el ne-au rămas poezii, poeme și proză. Tematica lucrărilor sale cuprinde o gamă largă, mergînd de la problemele cotidiene ale vieții pînă la probleme istorice și naționale. Sînt deosebit de interesante relatările despre evenimentele și amănuntele vieții din Constantinopol. În poeziile sale lirice, Kheomurdjian se inspiră din poezia populară, se referă la tema dragostei, ca și la dorul de patrie al pribegilor, cum este cîntecul foarte popular *Cocorule, de ur.de vii?* În poeziile sale, natura și apa sînt cîntate cu patos, apa devenind un simbol, a cărei necesitate este resimțită și de flori și de păsări, și de animale, și de către pribegii și ființele dornice de lumină și soare. Poetul a creat *ganțuri* cu conținut laic. Poemul său istorico-doci mental *Istoria Istanbulului* este prezentat într-o formă artistică literară, ca și istoria de patru secole, în versuri, a Imperiului otoman, care are o mare valoare documentară.

Eremia Kheomurdjian a fost un activist obștesc energic, pe plan național armean, întemeind prima tipografie armeană la Constantinopol, luptînd pentru unitatea diferitelor fracțiuni politice, răspîndind ideile înaintate ale epocii în sînul populației armene.

În secolul al XVIII-lea, Constantinopolul și Armenia Răsăriteană au dat mari poeți și trubaduri, care au continuat tradițiile prozei și poeziei armene medievale, axîndu-și tematica, atît pe problemele legate de eliberarea națională, cît și pe lira dragostei, naturii și prețecerilor.

Cel mai talentat dintre scriitorii acestui secol este considerat Baghdasar Dîpir (Tîbir), 1683—1768, continuator al operei lui Kheomurdjian pe tărîm obștesc-național și poetic. Contemporanii săi l-au supranumit *Noul Hcmer*.

El a reușit să aducă un nou suflu în poezia armeană, creînd opere cu caracter național, în care, în condițiile asupririi otomane, exprimă adesea, prin alegorii, dorința arzătoare a armenilor din epoca lui pentru libertate și independență, stările lor sufletești complexe. El dezvăluie întregul tragism al sortii poporului armean, căruia i se adresează ca unei iubite. În elogiile închinete marilor personalități ale patriei, precum și în plîngerii și poezii, răzbate leit-motivul patriotismului său înflăcărat.

Iubirea de patrie și jeluirea situației grele a poporului sînt talmăcite în alegoria trandafirului și privighetorii, ca în fragmentul de mai jos:

Nu plînge, privighetoare

Destul e, nu mai jeli, nu plînge, nu suspina!

Lasă-mă dorul să-l uit, nu-mi scormoni rana grea, Nu-mi aminti nencetat dragostea tristă a mea. Nu plînge, privighetoare, nu vărsa lacrimi de jar — Oricît de mare ți-e dorul, nu-i ca al meu de amar! " ⁹⁸

Opera lui Dîpir cuprinde nu numai poezii, ci și lucrări de gramatică, istorie, teologie, filozofie, epistole literare. El este, totodată, pedagog, editor și muzician. Tipăriturile în limba armeană fiind de-acum așezate pe temelii solide la Constantinopol, lucrările sale au fost tipărite în cea mai mare parte, iar culegerea sa de poezii a apărut în șapte ediții, în cursul secolului al XVIII-lea.

Poezia armeană de dragoste a atins noi culmi sub pana lui Baghdasar Dîpir, care a reușit să elimine influențele orientale, inspirîndu-se din izvoarele autentic naționale, caracterizate de durere reținută și sentimente nealterate.

Cea de-a doua ramură a poeziei din secolul al XVII-lea își are rădăcinile în poezia laică medievală, altoită cu cîntul popular liric al gusanilor și așu-ghilor. Această poezie, care se adresează maselor largi populare, s-a dezvoltat în Armenia Orientală și de sud-est, după pustiirea țării de către Șah Abbas, în 1604, și deportarea populației armenice în Persia. După distrugerea orașului Djughha, unii locuitori s-au așezat în împrejurimi, la Agulis și la Șorot, alții au întemeiat în apropiere de Isfahan orașul armean Noul Djughha.

Din rîndurile acestei populații s-au ridicat talente strălucite în domeniile literaturii, artei, muzicii, care trebuiau să satisfacă gusturile rafinate ale unei societăți compuse, în principal, din negustori, meșteșugari, intelectuali.

Cel mai strălucit reprezentant al acestei poezii lirice laice a fost Naghaș Hovnathan (1661 — 1722), un talent multilateral, care a excelat, atît în poezia lirică și socială, cît și ca pictor, decorator și muzician. El s-a născut în orașelul Șorot din străvechea provincie Goghthîn (Nachidjevan) cunoscută pentru tradițiile sale folclorice antice. Ca și *gusanii* armeni din antichitate,

Hovnathan a cîntat frumusețea femeii și băutura, exprimînd în imagini poetice simple setea de petreceri și fericirea iubirii satisfăcute. Iată un fragment din poezia *Cintec de veselie*:

„Nimeni nu știe ce îi va aduce ziua de mîine;
Viața omului e asemeni florilor de cîmp: Deschisă astăzi, ea
se veștejește mîine..

În poeziile lui de dragoste nu lipsesc: natura, pomii, florile, cu parfumul lor, susurul apei, mediul social vesel înconjurător. În poezia *Cintec de iubire* poetul mărturisește:

„În focul dragostei arzînd,
Cum să trăiești cu doru-n gînd?
Te-aștept, iubito, și te cînt. —
Mi-e soarta grea, nu-mi mai răni și inima, Sultana mea!

Cînd pragul mi-ai trecut, stăpînă,
Vrăjit de vocea ta de zînă, Condeiful mi-a scăpat din
mînă. Mi-e soarta grea, nu-mi mai răni și inima,
Sultana mea!”^{120 121}

În poezia *Te-a;n văzut în zori de zi..* . poetul își dezvăluie frămîntările sufletești:

„Te-am văzut în zori de zi cum treceai plutind.
Mințile mi le-ai răpit, liniștea-mi s-a dus. Toată aur,
chihlimbar, perle strălucind — Mințile mi le-ai răpit,
liniștea-mi s-a dus.”¹²²

Poeziile de dragoste ale lui Hovnathan au inițiat o nouă eră în lirica armeană, care avea să anunțe ivirea genialului Saiath-Nova.

În creațiile lui, răzbat ecourile vieții cotidiene a păturilor comerciale și meșteșugărești. Hovnathan biciuiește ipocrizia, înșelătoria, lucrul de mîn- tuială și calitatea proastă a unor produse, escrocheria, ticăloșia și alte vicii ale societății în care trăia. El critică, totodată, pe negustorii lacomi și in- c ilți, pe clericii imorali și prost crescuți, întreprinzătorii și misiții speculanți, în contrast cu aceste tare ale claselor privilegiate, Hovnathan descrie cu sensibilitate și înțelegere viața grea și tristă a muncitorilor din atelierele de tors bumbac etc., protestînd împotriva inegalităților sociale, în numele

¹²⁰ Din *lirica armeană*, p. 165.

¹²¹ *Antologie de poezie armeană*, p. 123.

¹²² *Antologie de poezie armeană*, p. 124.

muncii cinstite, a unei orînduiri drepte.

Naghaș Hovnathan a scris și o seamă de poezii satirice, care au un caracter puternic social, subliniind astfel vederile sale democratice.

Contemporanii săi au apreciat în mod deosebit cîntecele de petrecere și veselie, precum și poeziile dedicate unor sfinți ai bisericii și panegiricele. Naghaș Hovnathan s-a afirmat ca un poet liric original și talentat, care a pus bazele unei noi școli în lirica armeană. Întrucît faima lui se răspîndise în toată Transcaucazia, regele Vaghtang al VI-lea al Georgiei l-a invitat la palatul său din Tiflis, unde a activat ca muzician și pictor de fresce. Tot el a executat frescele Catedralei din Ecimiadzin.

O apariție deosebită în poezia armeană din sec. al XVIII-lea este ultimul liric medieval și cel mai mare așugh al vremii, Saiath-Nova (1722— 1795), pe numele adevărat Haruthiun Saiathian. Pseudonimul Saiath-Nova înseamnă în limba persană „regele cîntecului”. A compus cîteva sute de poezii și cîntece, dintre care ne-au rămas circa 225, scrise în limbile armeană, georgiană și azerbaidjană (un dialect al limbii turce) pe care le stăpînea deopotrivă, ceea ce a făcut ca Saiath-Nova să intre în patrimoniul literar al celor trei popoare. Limba armeană, în care a scris, era dialectul vorbit de popor la Tiflis. Ca și predecesorul său, Naghaș Hovnathan, Saiath-Nova a fost bardul Curții regale georgiene, unde a activat o bună parte a vieții sale. Aici, s-a îndrăgostit de sora regelui Herakli al II-lea, Anna, o dragoste împărtășită dar secretă, care a răscolit sentimentele lăuntrice ale poetului, făcîndu-l să compună cîntece lirice de o frumusețe artistică și o intensitate nemaivăzute în Transcaucazia. Dragostea nepermisă a trubadurului și intrigile curtenilor au dus la îndepărtarea lui de la palat și la izolarea lui într-o mănăstire, Saiath-Nova călugărindu-se sub numele de Ter-Stephanos. În 1795, în timpul invaziei hoardelor hanului Agha Muhamad al perșilor la Tiflis, Saiath-Nova a fost ucis în pragul catedralei armene.

Tema principală la Saiath-Nova o formează dragostea. Anumite poezii au însă și teme sociale, obștești, moralizatoare etc. Cel mai mare merit al lui Saiath-Nova constă în dezvăluirea cutelor ascunse ale lumii interioare a omului, preamărirea trăsăturilor nobile, condamnarea răului și josniciei, criticarea viciilor sociale, predicarea prieteniei între popoare, dorința arzătoare a unei orînduiri drepte, totul expus într-o formă artistică rafinată.

Poezia lui Saiath-Nova își are rădăcinile în poezia populară și poezia medievală armeană, ca și în lirica gusanilor și așughilcr, precum și în poezia orientală în general. Provenind din popor, el și-a însușit experiența seculară de viață și înțelepciunea acestuia, devenind un adevărat poet al maselor, exprimînd sentimentele, emoțiile, gîndurile și năzuințele lor. Saiath-Nova este animat de sentimente umanitare și cîntă nu numai frumusețea fizică, ci și cea sufletească a omului, în cadrul căreia dă prioritate dragos- sei. După cum îl caracteriza marele poet Hovhannes Tumanian: „Acest mare

îndrăgostit, care este cuprins și mistuit de flăcările iubirii, contemplă lumea și omul în lumina dragostei". În consecință, femeia frumoasă, pe care o iubește și o cântă, reprezintă pentru el perfecțiunea umană, o podoabă

227 și capodoperă a naturii. Alături de imaginile poetice tradiționale, Saiaht- Nova creează, cu bogata sa imaginație, altele noi, originale, înfățișând plastic frumusețea femeii iubite.

„O, buzele rubine înflăcărate sînt!
Țesut cu fir de aur ți-e fiecă veșmînt.

Ești însăși frumusețea luminii omenesti.
Ești vâlul de mătăasă pe umerii regești.
De tine risipită

Mi-e tihna cînd gătită
Tu treci și cu-al tău farmec simțirea mi-amețești.

În urmă-ți, vrăjitoareo, curg lacrimi pe-un obraz.
Ești toată-mpodobită ca sticla de Șiraz!
Ești sclipățul oglinzii cînd luna intră-n iaz!

Ești cîntec de iubire,
De tîngă, de mîhnire,
De adamant, mireasmă, beție și extaz!

Ce mîndră și voioasă și tandră-i draga mea! Cosițele-i bogate
sînt prinse-ntr-o mărgea. Veșmintele de aur îi sînt și catifea.

Tu ești gingașa floare de trandafir focos!
Tu ești mărgăritarul din fundul mării scos!
Tu ești santur, kiamancia și thar ¹²³ melodios! Și-n mine suni.
Năprasnic răsuni, năpasta mea!

O, pașii prin grădină ți-i simt topit de dor.
Tu treci unduitoare ca unda de izvor, Ca floarea care urme nu
lasă pe răzor!
Ieșindu-ți înainte, Să-ți cînt nici n-am cuvinte Plutirea ca
parfumul de roze-mbietor!

Privighetoarea n-are glas ca al tău, de-argint.
Mult mai mlădiu ți-e trupul ca zveltul hiacint.
Cînd îmi întinzi pocalul ești clinchet și alint.
Ca tine vinul n-are
Arome și culoare!

123 **Santur, kiamancia, thar — instrumente muzicale populare specifice, cu coarde.**

Ca tine n-are licăr frumosul mărgărint!
Ești trandafiru-n ramuri din frunze fremătînd.

Sub soare vestejire nu vei avea nicicînd. Ești mai presus ca regii. Și chipul tău e blind.
Pe lună nu o dată
Privirea-ți adorată . în ochii mei să cate, ci zile-ntregi la rînd.

Tu ești a mea comoară! Supremul elixir!
Ospățul meu de aur! Smaragd și djavair!¹²⁴
Mă voi grăbi un cîntec să-ți cînt, cît mai respir
Căci lumea-i trecătoare
Sub coasa lucitoare,
Ca iarba din cîmpie, se duce fir cu fir. “¹²⁵

Frămîntările provocate de pasiunea personală a poetului-trubadur pentru sora regelui, teama de a o pierde sau chiar de a suferi represiuni din cauza acestei dragoste au dat naștere unor cîntece, în care durerea dragostei interzise se împletește cu tragismul situației poetului. Dar, cîntul lui de dragoste transcede hotarele individuale înguste, căpătînd tonuri general-umane și eterne. Oricît de tristă apare în unele versuri suferința personală a poetului și amprenta morții în cîntecul de dragoste, nu-i este caracteristic pesimismul întunecat și, după cum rezuma H. Tumanian, „s-a înfuriat, dar niciodată nu s-a înrăit, l-a îndurerat, dar niciodată nu a blestemat”.

Cîntînd suferința dragostei cu lira sa, Saiath-Nova a perfecționat poezia lirică armeană de dragoste.

„El peste tot vorbește de iubire — spune Valerii Briusov—dar cît de deosebite sînt nuanțele ei în diferite poezii, toate acele treceri de la frăgezimea liniștită la patima înflăcărată, de la desperare la exaltație, de la îndoiala în sine la conștiința de sine a poetului! Cu adevărat Saiath-Nova se poate numi poet al nuanțelor. El, în secolul al XVIII-lea, a realizat oarecum testamentul dat cu un veac mai tîrziu de Verlaine: „Pas la couleur, rien que la nuance!”¹²⁶

Tragismul dragostei poetului rezidă în inegalitatea socială a societății în care trăia, lucru de care acesta era conștient, manifestîndu-se împotriva orînduirii feudale nedrepte. Poeziile sale cu tematică socială și satirică sînt îndreptate tocmai împotriva acestei orînduirii, preamărind, totodată, camaraderia, cinstea, fidelitatea, dărnicia, inventivitatea, inteligența, dreptatea, dragostea de adevăr,

¹²⁴ Djavair — brilliant.

¹²⁵ *Saiath-Nova Regele trubadur, poezii, în românește de Victor Tulbure, p. 21—24, Editura Univers, București, 1975.*

¹²⁶ V. Briusov, *op. cit.*, p. 62.

altruismul și, în sfârșit, dragostea de muncă, adică virtuți și reguli de comportament social, care stăteau la baza regulamentelor breslelor meșteșugărești. Iată care sînt gîndurile lui despre importanța muncii:

„Să nu te-apeșe-amărăciunea, ascultă-i binelui porunca Și pîinea zilnică și sarea cu prețul trudei să cinstești! Să nu-i fi nimănui povară! De-aceea îndrăgește munca, Și îndrăgește adevărul, și-nțelepciunea s-o-ndrăgești !”ⁿ®

Și ... ce coincidență, poezia a fost scrisă la 1 Mai 1753, cu peste un secol înainte ca această zi să fie proclamată zi internațională a muncii!

În alte poezii cu caracter social, poetul-trubadur se plînge de înșelătorii și escrocherii, de incorectitudine, de stăpînitori și exploataitori, de împărțirea omenirii în săraci și bogați.

El satirizează obiceiurile de la Curte, pe lingușitorii obedienți, dar care poartă pe limbă otravă de șarpe.

Totodată, el denunță lăcomia, precum și deșertăciunea căpătuiei:

„Ce-nseamnă oare avuția cînd ea se scurge printre dește?
E bun acela care-n viață numai cu fala se-nsoțește.
A noastră e această lume, dar nimeni nu o moștenește.
Ca pasărea-aș zbura, căci ramul grădinii nu-mi mai este drag.
Nu poți să știi din zorii zilei de mai apuci să vezi și luna.
Pe bietul om îl stăpînește destinul crîncen totdeauna.
Al tuturor-i adevărul. Stăpîină însă ni-i minciuna.
Eu încă nu sînt rob, dar roiul stăpînitorilor nu mi-e drag.” ^{127 128}

În versurile sale gnomice, Saiath-Nova ne apare cu toată puterea concepțiilor sale umanitare:

„Mîndria vană și trufașă nu-ți treacă niciodată pragul!
Pe cei ce-s mai umili ca tine, cu umilință să-i privești!
Doar toți purtăm în noi un suflet. De-aceea să-ndrăgești
pribeagul, Pe cel sărac îl îndrăgește, pe cel strein să-l
îndrăgești!

Așa Saiath-Nova te-nvață să-ți duci pe-acest pămînt solia.
Nu ține viața-n veșnicie. Tu sufletul să ți-l păzești,
Căci vine dreapta judecată... Tu îndrăgește sihăstria, Și
cumpătarea îndrăgește-o, și pietrele să le-ndrăgești.” ¹²⁹

Saiath-Nova este cel mai laic poet al liricii medievale armene, care, prin puterea geniului său literar a influențat dezvoltarea liricii armene clasice din sec. XIX-XX.

¹²⁷¹⁰⁸ Traducere de Victor Tulbure în *op. cit.*, p. 12.

¹²⁸ *Ibidem*, p. 16.

¹²⁹ *Ibidem*, p. 13.

Victor Tulbure, cunosător și admirator al operei marelui trubadur armean, scria: „Profundă, originală și tulburătoare prin bogăția conținutului real de idei, prin intonația sinceră a sentimentelor și desăvârșita artă de așezare a nuanțelor, poezia lui Saiath-Nova este un bazar de sunete și culori, care merg de la roșul triumfător al bucuriei la violetul apăsător al tristeții, de la chemarea șoptită a dragostei, la strigătul nestăpinit de revoltă.”¹³⁰

Saiath-Nova a depășit epoca sa, rămânând viu pînă în zilele noastre. Deși este un fiu al poporului armean, el nu aparține numai lui, ci, după cum se exprima Valerii Briusov „Cu puterea geniului său, a devenit fiul iubit al întregii umanități!”. Și, într-adevăr, lumea științifică și literară a ținut de curînd să-i imortalizeze memoria și la nivelul galaxiei noastre: Uniunea Internațională de Astronomie a trecut pe harta planetei Mercur, în capii unui crater, numele lui „Saiath-Nova”!

*
**

În cursul secolului al XVIII-lea, cu toate condițiile politice nefavorabile, procesul de constituire a națiunii armenie începe să se definitiveze, iar cultura și literatura sînt marcate pregnant de acest eveniment istoric.

Sub influența politică și culturală a Occidentului, dar și (pentru literatura din Armenia Orientală) a gândirii social-literare din Rusia, concepțiile medievale și religioase cedează locul noii orientări culturale moderne.

Din cauza condițiilor specifice în care trăia poporul armean pe teritoriul patriei sale aflate sub dominație otomană și persană, gândirea estetică și literară armeană s-au dezvoltat mai mult în centrele culturale ale emigrației și în special la Veneția, unde se tipărise încă din 1512 prima carte armeană, de către creatorul tiparului armean, Hakob Meghapart. Un rol important în acest centru l-a avut Míchithar Sebastathî, care a întemeiat în 1717, ordinul catolic-armean ce-i poartă numele și Academia Armeană de pe insula San Lazzaro din laguna Veneției. Aici au activat teoreticieni ai clasicismului, armenologi, filologi, poeți, dramaturgi. Primul enciclopedist-filozof a fost Chaceatur Erzrumthi—Arakhelian (1666—1740), care, sub influența clasicismului francez, a elaborat, încă de la începutul secolului al XVIII-lea, teoria clasicismului armean. Nu a fost însă o copiere mecanică a esteticii franceze, ci o concepție originală, de sinteză, influențată de literatura patriotică armeană ce se dezvoltase în tot evul mediu, pînă la sfîrșitul secolului al XVIII-lea.

În felul acesta, secolele XVII—XVIII au fost verigile ce au legat literatura armeană medievală de cea modernă, transmitînd urmașilor tradiția literară a precursorilor și ideologia, care au pus temelia concepțiilor sociale și estetice armenie din secolul al XIX-lea.¹³¹

¹³⁰ *Ibidem*, p. 6.

¹³¹ V. S. Nalbandian, V. S. Nersisian, H. G. Eacfcinien, *op. cit.*, p. 161.

Literatura armeană modernă în secolele XIX—XX. Se formează o rcvă concepție tematică în literatura armeană, pe care unii au numit-o „ideologia armeană”, menită să pregătească redeșteptarea națională a poporului armean, prin iluminarea și educarea poporului. Se dezvoltă noi curente literare după modelul celor occidentale (clasicism, romantism, realism etc.).

Clasicismul armean își trăgea seva din bogatul material istoric și mitologic oferit de „secolul de aur” al literaturii armene, sec. al V-lea, care, preamărind și idealizând trecutul, se cufunda în reverii despre viitoarea patrie, „raiul Armeniei”. Totodată, cultura armeană s-a îmbogățit cu traduceri din literatura occidentală. Clasicismul armean, care a durat pînă la jumătatea secolului al XIX-lea, a produs numeroase opere artistice, grupate în trei genuri literare: poezii, romane, dramaturgie. Întrucît în perioada respectivă în istoria poporului armean la ordinea zilei se aflau problemele de eliberare națională, dezvoltarea conștiinței naționale și făurirea unui stat independent, operele create reflectă această tematică și sînt pline de un suflu patriotic. Romanele și dramaturgia au ca subiect evenimentele trecute din istoria Armeniei, iar ideea de libertate și patriotism apare ca suprema virtute. Subiectele privind pasiunile umane și relațiile de familie, din clasicismul occidental, sînt ocolite de autorii armeni, care-și aleg în exclusivitate teme naționale-politice. Reprezentanții acestui curent au fost Hovhan Vanan- dețhi (1772—1841), Arsen Bagratuni (1790—1866) și Petros (Bedros) Mina- sian (1799-1867).

Curînd, însă, s-a dovedit că limitîndu-se la tematica patriotică-istorică, clasicismul nu mai ține pasul cu evoluția noilor curente literare care apăruseră în Occident, în deceniul 30—40 al secolului al XIX-lea. Sub impulsul ideilor noi apărute în literatura europeană, ia naștere romantismul armean, care, spre deosebire de romantismul european, capătă un conținut iluminist, aspect ocolit de clasicismul armean, în secolul al XVIII-lea. Noul curent se caracterizează prin democratizarea și vulgarizarea literaturii, prin apropierea de problemele vieții, ale cotidianului, ceea ce fusese ignorat anterior. Primii reprezentanți ai romantismului armean au fost Harutiun Alamdarian (1796—1834) și Mesrop Thaghiadian (1803—1858).

O personalitate literară și științifică deosebită a secolului a fost Ghevond 1 eonce) Alișan (1820—1901), pe numele real Kerovpe Alișanian din Congregația Mîchithariștilor de la Veneția, care a adus o contribuție strălucită la propășirea armenisticii și literaturii moderne armene. Aria cercetărilor și creațiilor sale a cuprins domeniile istoriei, arheologiei, geografiei, științelor naturale, filozofiei, teologiei, filologiei, mitologiei. Opera sa poetică, scrisă în anii 1857 — 1858, s-a publicat în 5 volume sub titlul generic *Melodii*, repre- zentînd trăsăturile specifice ale romantismului armean, cu un suflu religios. Scriitorul își îndreaptă privirile spre natură, pe care o prezintă drept „primul educator”, abecedarul oricărui învățămînt. Cele mai strălucitoare pagini ale poeziei romantice a lui Alișan sînt

creațiile sale patriotice, prin care a pus bazele unei noi orientări a poeziei național-patriotice.

Romantismul său se inspiră, de asemenea, din istoria poporului armean, din faptele de vitejie ale strămoșilor.

Aportul său la cunoașterea patriei, prin monografiile *Şirak* (1881), *Sisuan* (Armenia Ciliciană), *Ayrarat* (Armenia Răsăriteană) etc. sînt de ne- **232** prețuit și alcătuiesc și astăzi o bibliografie de referință pentru istorici, geografi și etnologi. Ca om de știință apreciat pe plan internațional, guvernul francez i-a acordat, în 1886, Legiunea de Onoare, iar Academia de Filozofie din Jena, precum și Societăți științifice din Italia și Rusia l-au cooptat ca membru de onoare. În Armenia Caucaziană, cea mai eminentă personalitate literară a fost Chaceatur Abovian (1809—1848), făuritorul limbii literare armene moderne (aşcharabar — vorbită de popor), ramura orientală.

Prozator și poet, publicist și pedagog, călător și etnograf, Abovian a oglindit gîndirea filozofică, estetică, istorică, economică, nedaseică armeană a vremii. Spiritul inovator al lui Abovian s-a manifestat cu precădere în domeniul prozei, fiind întemeietorul cîtorva genuri noi în literatura armeană ca povestirea și memorialistica. Povestirile *Prima iubire*, *Fiica turcului*, dar mai ales romanul *Rănilor Armeniei* (*Verkh Hayastani*) au deschis o pagină nouă în literatura armeană, rezolvînd problema estetică a democratizării artei. Abovian a introdus în roman pe omul din popor ca erou principal de literatură. *Rănilor Armeniei*, fiind primul roman de anvergură în literatura modernă armeană, egalează marile opere ale literaturii universale, care simbolizează un întreg popor, toată istoria sa cu evoluția gîndirii sale pe plan enciclopedic, legînd între ele diferite epoci. Romanul este, totodată, un imn închinat sentimentelor nobile ale omului, iubirii, prieteniei, camaraderiei, patriotismului, legăturilor de familie, dragostei filiale și părintești, filozofiei morții. " ... Poporul nostru, vai, a rămas mizer, supus săbiei și focului și nimeni nu ne întreabă cîneșîntem, ce credință avem, pentru ce am venit pe lume; venim orbi și plecăm orbi" — astfel gîndesc oamenii din popor, eroii-ideali ai romanului lui Abovian.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, o dată cu dezvoltarea vieții economice și politice și răspîndirea relațiilor capitaliste în statele în care locuiau armenii, ia avînt și cultura armeană cu diferitele sale exprimări. Această perioadă se caracterizează prin coexistența mai multor curente literare. Romantismul se scindează în două: o aripă conservatoare, care se izolează de noile idei privind concepțiile sociale republicane și o aripă progresistă, susținătoare a revoluțiilor burghezo-democrate din Europa, precum și a ideilor susținute de acestea cum ar fi națiunea, patria, libertatea, fraternitatea, egalitatea. Elanul insuflat literaturii romantice a fost, însă, de scurtă durată. Pe la mijlocul anilor 60 ai secolului, situația politică, atît în Armenia occidentală, aflată sub dominația otomană, cît și în cea orientală, aflată sub dominație țaristă, au spulberat speranța de eliberare națională. În literatură, începe să se impună *realismul*,

reprezentat de mari literați ca: Mikael Nalbandian, Gabriel Sundukian, Perdj Proșian, Ghazaros Aghaian, toți din literatura armeană orientală. Poezia este dominată de dorul de patrie și spiritul revoluționar. Mîgărdici Beşikthașlian, poet armean din Turcia, imortalizează lupta eroică a locuitorilor din orașul Zeitun, împotriva opresiunii otomane.

Una din personalitățile cele mai mari în literatura armeană a secolului al XIX-lea a fost Mikael Nalbandian (1829—1866) din Noul Nachidjevan

233 de lîngă Rostov, care a excelat ca poet, prozator, critic literar, gînditor iluminist. A scris poezii patriotice, lirico-filozofice, satirice (în care zeflemi- sește viciile claselor avute și ale clerului, precum și înapoierea). În panegiricele sale (dintre care unul dedicat „Memoriei lui Jean Jacques Rousseau”) el preamărește meritele unor personalități culturale mondiale. În poeziile sale cu conținut filozofic-politic se evidențiază poezia *Libertate*, un imn închinat ideii libertății, una din capodoperele poeziei armene. Nalbandian ridică, în lirica filozofică, la nivel universal general, gîndurile sale personale și idealurile naționale.

Lui îi datorează literatura armeană orientală primele romane și nuvele realiste, în care apar și probleme sociale ale vremii, conflictele dintre curentele, și clasele sociale. În romanul său *Prezicătoarea morții*, Nalbandian contra- pune pe eroul ideologic al romanului, care întruchiează progresul, iluminismul și patriotismul, unor reprezentanți ai forțelor retrograde purtătoare ale ideilor înapoiate, superstițiilor și prejudecăților oarbe. El satirizează și biciuiește modul de viață și obiceiurile familiale ale acestor clase.

Critica literară armeană cu rădăcini adînci în istorie, încă din secolul al V-lea, cînd s-au scris primele lucrări literare, a fost dezvoltată prin articolele și lucrările sale. „Națiunea care nu are critică — scria el — nu poate avea nici literatură, întrucît literatura fără critică este ca și trupul fără suflet*¹. Concepțiile sale despre critică se bazează pe orientarea curentului realist, fiind dictate de necesitatea legăturilor reciproce dintre viață și literatură. El leagă ideea de frumos de cotidian și natură. Sînt remarcabile lucrările despre *Hegel și epoca sa*, *Introducere la gramatica ațcharabarului* și *Critica romanului «Sos și Varditer»* de Perei Proșian. Această lucrare din urmă este un exemplu clasic de analiză estetic-filozofică în critica literară armeană.

Consătean cu Nalbandian a fost Rafael Patkanian (1830—1892), cunoscut, de asemenea, sub pseudonimul de Gamar Katipa. Încă de la jumătatea secolului, Patkanian opune patriotismului sentimental gnomi, patriotismul activ, axat pe lupta armată, sacrificiul de sine și cucerirea independenței cu prețul singelui.

Un alt exponent al poeziei romantice patriotice militante a fost Sîmbat Șahaziz (1840—1907).

Poezia sa se axează mai ales pe tematica național-politică sub

lozinca „Mai întâi cetățean șt apoi poet**”. Din acest punct de vedere, el ocupă un loc important în poezia armeană romantică de eliberare națională. Șahaziz a rămas însă, în limitele iluminismului liberal, deși a tins să se apropie de gândirea revoluționară europeană. Expresia estetică a acestor concepții s-a tradus în romanul său versificat *Durerea lui Levon* (1864), care a constituit un gen literar nou în literatura armeană, purtând influența lui Byron și Pușkin.

Șahaziz a scris și câteva poezii lirice, dintre care *Visul*, pus pe note, este o romanță îndrăgită, cântată și astăzi în popor și închinată mamei (*Am auzit o voce dulce...*). Iată într-o variantă românească această perlă a liricii ^ahaziziene: **234**

Glasul îmi vorbise mie:

Glasul mamei mele, -am zis, Fulgerat de bucurie...
Dar n-a fost decît în vis.

Rîul își minase valul

Peste-o perlă, — ntr-un abis Limpede precum
cristalul... Dar a fost numai în vis.

Cîntul ce-o să se destrame-i Din pruncia-paradis...
Am simțit sărutul mamei. Ce păcat c-a fost în vis!

M-a ținut la piept bătrîna. Pleoapa umedă mi-
nchis; Eu am plîns, luîndu-i mîna... Ah, de ce-a fost
numai vis? ¹³²

Dramaturgia armeană a făcut un mare pas înainte în secolul al XIX-lea, însă în mod diferențiat. În timp ce în literatura armeană occidentală a predominat timp îndelungat încă drama clasică și cea istorico-romantică, în literatura orientală și-a revendicat dreptul la existență dramaturgia realistă.

întemeietorul dramaturgiei realiste în literatura armeană orientală este Gabriel Sundukian (1825—1912), care, asimilînd creator cele mai de seamă tradiții ale dramaturgiei europene, a ridicat acest gen pe o treaptă superioară de generalizare socială și perfecțiune estetică. Multe dintre piesele sale au servit ca modele de realism critic pentru generațiile următoare de dramaturgi. Piesele sale *Chathabală, încă o victimă, Cămin distrus, Pepo* scrise în dialectul din Tiflis al limbii armene au ieșit din tipicul monden, ridicîndu-se la valori generale umane. Deși, aparent comedii, sînt în realitate puternice drame sociale, cu ciocniri violente de interese de clasă și studii psihologice. Trăind într-o perioadă istorică cînd orînduirea capitalistă se extinde în Rusia, opera sa dramatică reflectă transformările sociale ale populației orășenești, goana după profit, plafonarea sa spirituală, meschinăria traiului său. Sundukian simpatizează cu victimele nevinovate ale acestor relații.

132 *Trajul de Hirilineie G.Aneseu Jiu Ai'ib'ls di ptzzie armeMiă, pig. 177ț*

Se poate spune pe drept cuvânt, că *Pepo* este considerat capodopera dramaturgiei armene. Pepo este un erou popular, pescar simplu, care abia își asigură existența. El intră în conflict cu societatea sa, opunînd burgheziei pe muncitor, acesta din urmă apărînd ca un om cu virtuți, cu noblețe sufletească și cinste, cu o atitudine combatantă împotriva opresorului. Stilul Shakespearean al verbului scenic, monologurile pline de sens și desfășurarea dramatică a acțiunii, fac ca această piesă să se joace și astăzi, după peste un secol, cu succes pe scenele armenesti, iar în Armenia Sovietică a fost transpusă într-un film încă înainte de cel de-al doilea război mondial.

În literatura armeană din Turcia se afirmă, pe la mijlocul secolului, două personalități literare eminente: Mîgărdici Beșigthașlian (1826—1868) și Bedros Turian (1852—1872). Beșigthașlian a apărut în viața culturală armeană ca dramaturg, fiind autorul cîtorva tragedii istorice. Scriitorul scoate în evidență, în tragediile sale, patriotismul, eroismul Armeniei istorice, condamînd, totodată, trădarea și disensiunile, socotite drept cauză a nenorocirilor naționale. El a introdus limba populară (așcharabarul occidental) în dramaturgia armeană din Turcia și a renunțat la principiile tragediei clasice, unind drama istorico-patriotică cu romantismul. Poezia sa lirică are o certă valoare estetică, fiind o sinteză armonioasă între romantism și clasicism. Beșigthașlian a îmbogățit poezia armeană cu creații lirice dedicate dragostei și naturii. În opera sa se face simțită influența culturii și literaturii italiene.

El rămîne un clasic al literaturii armene.

O apariție strălucitoare pe firmamentul poeziei și dramaturgiei armene occidentale a fost Bedros Turian, care, deși a trăit numai 20 de ani, murind de ftizie, a lăsat o excepțională moștenire literară, mareînd un punct de cotitură în poezia armeană cultivată în Turcia. Condițiile politice nefavorabile din Imperiul Otoman, au imprimat o notă de pesimism și mîhnire poeziei patriotice naționale a poetului romantic, care strigă în desperarea sa „folosiți arma contra armei!”. Rămăs însingurat cu patria sa tristă, poetul își exprimă dăruirea patriotică în poezii ca: *Dorința pentru Armenia, Durerea mea* etc. El se contopește cu ideea patriei și se declară gata „să se transforme într-un chiparos, pentru a face umbră patriei, să se facă lacrimă și să lase rouă pe mormintele din patriei, să se prefacă în foc și să aducă libertate poporului armean, să devină o feștilă pentru a lumina gloria patriei, să se facă sînge și să coloreze în roșu pămîntul negru al patriei și chiar în mormînt să se prefacă în sunet de liră și să cînte cîntecul străbunilor**.

Turian a fost un novator în poezia armeană, pe care a ridicat-o la perfecțiunea formei și la generalizări ale spiritului uman, percepînd lumea cu întreaga sa complexitate, cu sentimentele și gîndurile oamenilor. El a eliminat uniformitatea motivului liric, îmbogățind poezia cu plenitudinea emoțiilor, lărgind orizontul poeziei armene, comunieîndu-i profunzime filozofică și ridicînd noblețea sentimentelor la nivel universal, ca în poeziile: *Lacul, Plîngere, Înselare, Moartea mea*. Iată un fragment din această poezie, scrisă ca și *Plîngerea* sub obsesia ideii morții, pe care poetul bolnav îi presimțea iminența:

Dacă-a morții reec-aripă, Mă va lua-n al ei pustiu,
N-am să mă-ntristez o clipă — Eu, să știți, voi fi tot
viu!

236

Dacă luminări vor arde Lîngă-obrazul pămîntiu,
Lîngă patul meu de moarte — Eu, să știți, voi fi tot
viu!

Dar dacă-mi va fi mormîntul Dat uitării, părăsit,
Și-am să pier, cum piere vîntul — Eu, atunci, voi fi
murit!" ¹³³

Poetul înalță tragedia personală și durerea națională la nivel de tristețe universală. În timp ce panteismul său romantic încerca să rezolve tainele spiritului și existenței, vieții și morții, neantului și eternității, cerului și pămîntului, revoltîndu-se împotriva nedreptății universale și ironizînd Demiurgul, negînd viața de dincolo și nemurirea, el percepe, pe de altă parte, prăpastia dintre ideal și realitate și deplînge soarta umanității scindate.

Turian aduce inovații și în dramaturgia romantică armeană, revizuiind unele din principiile sale de bază. În primul rînd, a introdus prelucrarea liberă a subiectului, îmbogățindu-l cu imagini ale moravurilor și vieții personale. Locul regelui sau prințului este luat de omul din popor al epocii respective, căruia scriitorul îi atribuie patriotism și spirit de sacrificiu. El contrapune filozofia vieții populare, celei de curte, rupe vâlul ce acoperă și înfrumusețează viața curtenilor, demască decăderea morală, setea meschină de îmbogățire, înșelătoriile, crimele și intrigile aristocrației. „Ce este regele? — se întreabă el — un craniu gol ce poartă o coroană și lovește din întuneric. Și oare există în lume vreo coroană, care să nu fie însîngerată?” Expunerea deschisă a contradicțiilor de clasă și demascarea atît de violentă a obiceiurilor de curte era o noutate în literatura istorică armeană. Turian a eliberat, totodată, drama romantică de monopolul temeii istorice, ridicînd probleme actuale sociale, ca de pildă în piesa *Teatrul sau mizerabilii*. Sfirșitul tragic al personajelor din popor reprezintă un viguros protest împotriva nedreptăților sociale și o dorință vie, umanistă, de apărare a omeniei.

Influența literară a geniului lui Turian a depășit granițele epocii sale, făcîndu-se simțită în creațiile generațiilor ulterioare de scriitori.

În anii 70—80 ai secolului al XIX-lea, literatura armeană a pășit într-o etapă superioară a dezvoltării sale, în care predomină proza și dramaturgia. Prin aceste genuri literare, scriitori ca Raffi, Baronian, Proșian, Sundukian, Aghaian, Țerent, Sîrpuhi Diusap ș.a. oglindesc multilateral problemele epocii și societății în care trăiesc. Tematica operelor lor se axează pe două probleme mari, care preocupau

societatea armeană: lupta de eliberare națională și lupta socială. Scriitorii joacă un rol din ce în ce mai activ în viața poporului armean. Definind metoda literară a romantismului, Raffi spune: „Scriitorul creează idei pentru popor, idei înalte pentru întreaga omenire. Dacă nu găsește în contemporaneitate modelele ideilor sale, el pătrunde în trecutul istoric și scoțînd din vechime eroii aleși îi pune în fața generației prezente, cu descrierea faptelor lor glorioase, spre a-i servi de pildă. El creează asemenea modele, care nu se întîlnesc încă în prezent, dar care se vor ivi în viitor.”¹³⁴

Raffi era, de asemenea, de părere că „O carte bună poate salva o națiune întreagă”.

Cele două ramuri ale literaturii moderne armene, scrise în așchabarul literar occidental și oriental, s-au dezvoltat pe căi oarecum diferite. Ambele ramuri ale limbii literare armene păstrau între ele legătura, însă, în timp ce prima avea ca sursă de inspirație, mai mult școlile literare din Occident, cu precădere literatura franceză, cea din urmă se orienta mai mult spre literatura rusă, fără a o ignora însă pe cea occidentală. Cele două figuri centrale în această perioadă sînt: Raffi în Caucaz și Hagop Baronian în Turciaj

Raffi, pe numele real Hakob Melikh-Hakobian (1835—1888) romancier cu o înaltă conștiință patriotică și cetățenească, este un iluminist, un vestitor și ideolog al luptei de eliberare națională a poporului armean. Spre deosebire de Abovian, care vedea în credință și limba maternă factorii de apărare a entității naționale, Raffi consideră că „omul are libertate în alegerea credinței”, iar în privința apărării etnicității, importante sînt „dragostea națională”, „noțiunea de națiune” și în consecință „cine nu-și cunoaște națiunea și n-o iubește încetează de a mai fi om”. Nuvela sa *Djaleddin* și romanele *Nebunul* (1880) și *Scînteii* (1883—1887) sînt consacrate problemei eliberării naționale a armenilor din Turcia. Raffi ajunge la concluzia că pentru a scutura jugul străin nu este suficientă lupta unor eroi izolați, ci este necesar ca tot poporul să se ridice iar pentru aceasta trebuie să se ducă o muncă pregătitoare.

În romanul *Nebunul*, scriitorul povestește despre o familie Chaced, ce reprezintă personificarea și generalizarea estetică a țărănimii muncitoare armene din Turcia și soarta ei tragică.

În romanul *Scînteii*, Raffi ridică problema educării poporului în spiritul cunoașterii patriei și istoriei sale. Scriitorul trece în etapa următoare a creației sale la romanul istoric, dînd naștere unor opere de mare valoare artistică și popularitate ca *Davith Bek* și una din capodoperele literaturii armene, romanul *Samvel*. În această din urmă lucrare, Raffi îmbrățișează ideea că pentru un om, frumosul constă în capacitatea sa de a-și sacrifica fericirea personală în folosul intereselor poporului și patriei. În operele sale cu temă istorică, evită să actualizeze pe eroii săi, respectînd adevărul istoric, ceea ce

134 Raffi, *Opere*, Vol. V, (în limba armeană), p. 471, Erevan, 1956.

caracterizează trăsăturile realiste ale ultimelor sale romane.

Hagop Baronian (1843—1891) mare scriitor satiric (Caragiale a literaturii armene) este una din figurile centrale ale literaturii armene occidentale, nu a dezvoltat nu numai literatura satirică, ci și gândirea obștească armeană, ca unul dintre cei mai consecvenți exponenți ai curentului democrat. Atît în operele sale de proză artistică, cît și în dramaturgia sa, exprimă nu numai aspectele esențiale ale vieții social-politice armene ci și internaționale.

Sintetizîndu-și crezul estetic, Baronian scrie: „Simplitatea și adevărul sînt asemenea frumuseți care sînt căutate în orice și înainte de orice în toată opera sa, atît în proză, cît și dramatică el a reușit să pătrundă în esența fenomenelor sociale și politice, relevînd tot ceea ce este într-adevăr ridicol și rizibil. Ascuțișul satirei sale este îndreptat împotriva claselor opresoare și exploatoare, din Imperiul otoman, a moravurilor decadente de la orașe, a opresiunii sălbatice a sultanilor, a politicii înșelătoare a puterilor occidentale. În satira sa politică, Baronian se afirmă ca un patriot, care năzuiește la eliberarea poporului armean. Nu sînt cruțați nici notabilii naționali armeni, care, pretinzînd că apără interesele poporului, în realitate trădează poporul și linguesc autoritățile otomane.

Cu comediiile sale de satiră socială *Onorabili cerșetori* și *Nenea Bagh-dasar*, Baronian s-a manifestat ca unul din întemeietorii realismului critic în literatura armeană și, împreună cu Gabriel Sundukian, inițiatorul genului comediei armene.

Hagop Baronian s-a evidențiat și în calitate de critic, precum și publicist. A editat și a redactat periodicele: „Meghu” (Albina), „Thatron” („Teatrul”) „Chikar” („înteptul”), care au ocupat un loc de seamă în publicistica progresistă armeană.

Scriitoarea *Sîrpuhi Diusap*, pe numele real Vahanian (1841 — 1901) este reprezentativă pentru proza armeană. Trei dintre romanele ei: *Maida*, *Sira-nuş*, *Araksia* sau *învățătoarea* sînt dedicate temei eliberării femeii și problemelor de dragoste și familie. Inspirată de Georges Sand, a lansat idei înaintate pentru epoca ei. Astfel, scriitoarea condamnă căsătoria silită, fără dragoste și din interese materiale, care duce la destrămarea familiei, căsătorii caracteristice mediului burghez. Ca luptătoare pentru drepturile femeii, consideră că femeia este victima nedreptăților și prejudecăților.

Deși opera lui Diusap e bogată în imagini reale de viață, autoarea cade adesea pe o pantă sentimental-romantică.

În literatura armeană orientală un merit deosebit revine lui Perei Proșian (Berdj Broșian), pe numele real Hovhannes Ter-Arakhelian (1837 — 1907) ca unul din inițiatorii realismului în proza armeană. El s-a ocupat îndeaproape de viața țaranului armean, oglindind veridic situația satului sub dominația țaristă. În centrul atenției sale a stat în special situația economică, arătînd cum funcționarii țariști spoliază pe țărani. Romanele sale cele mai bune: *Problema pîinii*, *Paraziții*, *Bîghde* și *Huno* relevă unele aspecte inedite ale vieții satului armean.

Problemele satului au preocupat și pe un alt reprezentant de

seamă al literaturii armene orientale, Ghazaros Aghaian (1840—1911), care a fost un scriitor multilateral. Romanul său *Două surori* (1872) reflectă lupta dintre stările sociale, precum și lupta țăranilor pentru pământ. Democratismul lui Aghaian și-a găsit expresia în concepțiile sale introduse în prelucrarea unor fragmente ale epopeii populare *Kior-oghli*, numele unui erou legendar, care

239 ridică țăranimea muncitoare împotriva boierilor (hani și begi), omoară pe latifundiași și pe arendași. Cu romanul *Harutiun și Manvel* (1867) și jurnalul său *Întâmplările de seamă din viața mea* (1893) s-au pus bazele genului autobiografic în literatura armeană.

El a tradus în limba armeană din Shakespeare, Schiller, Heine, Tolstoi, Pușkin, Krilov.

În ultimul deceniu al secolului al XIX-lea, s-a dezvoltat proza realistă armeană, un loc de frunte ocupînd scriitorii ca Șirvanzade, V. Papazian, Nar-Dos, Murathan în literatura armeană orientală și scriitorii Arphiar Arphiarian, Krikor Zohrab, Tîlgadinthi, Rupen Zartarian, Eruchan, Ervant Odian și alții în literatura armeană occidentală, care, spre deosebire de cea orientală, cultivă mai puțin romanul și mai mult nuvela și povestirea.

Una din personalitățile cele mai de seamă ale literaturii realiste armene a fost Alexandr Șirvanzade, pe numele real Alexandr Movsisian (1856—1935), care a avut un rol important în dezvoltarea literaturii armene, timp de jumătate de secol. El pornea de la principiul estetic că frumosul nu poate fi căutat în afara vieții și în consecință s-a legat de popor, de frământările și năzuințele sale. „Numai acele opere au rezistat acțiunii distrugătoare a timpului, care au pătruns cît mai adînc în viață” — spunea el. Cele mai bune volume ale sale: *Onoarea*, *Artistul*, *Haos* și drama *Pentru onoare* respectă acest principiu, pe care și l-a impus drept crez.

Într-o perioadă cînd în Europa Occidentală erau la modă și se succedau curente ca: simbolismul și futurismul, Șirvanzade apără pozițiile sale realiste, replicînd că numai scriitorii și oamenii de artă lipsiți de perspectivă, speriați de adevăr și viață, resping realismul. Pornind de la această convingere, el a oglindit multilateral fenomenele din societatea burgheză și poziția critică a proletariatului la adresa orînduirii capitaliste. În romanul *Haos* (1896—1897), tradus și în limba română¹³⁵, scriitorul zugrăvește haosul ce domnește în lumea burgheză, în speță burghezia industrială de la Bakı, care tînjea să devină „rege al petrolului” și „stîlp al finanțelor”.

Între 1905 și 1910 a trăit cu familia la Paris, unde a scris comedia *Șarlatanul*, dramele *Falitul*, *Pe ruine* și *Armenuhi*. Un loc important în creația lui Șirvanzade ocupă problema emancipării femeii și descompunerea morală a familiei burgheze, a cărei cauză es e

¹³⁵ Alexandr Șirvanzade *Haos*, traducere de Madeleine Karacașian. Editura Univers, București, 1986.

atribuită inegalității materiale și juridice dintre bărbat și femeie.

Scriitorul se manifestă, totodată, ca adversar al liberalismului. În romanul *Arsen Dimaksian*, în unele povestiri ca *Focul* și *Tovarăși*, el condamnă cosmopolitismul intelectualității burgheze.

Ca intelectual patriot și profund întristat de soarta grea a armenilor din Imperiul Otoman, Șirvanzade a încercat să organizeze sprijinirea materială și morală a armenilor din Armenia Occidentală. În 1895, Ohranka țarista l-a arestat și l-a întemnițat, împreună cu alți intelectuali, sub acuzația de a fi incitat pe conaționali lor la „revoltă împotriva guvernului otoman”.

În 1920, a plecat în Turcia, Egipt, Italia, S.U.A., de unde a revenit în patrie, în 1926. În perioada sovietică a activității sale a mai scris comedia *Cuscrul lui Morgan* și romanul memorialistic *Din viitoarea vieții*.

Unul dintre cei mai mari clasici ai prozei armenie orientale a fost Mura-țhan, pe numele real Grigor Ter-Hovhannisian (1851 — 1908), reprezentant al orientării utopice în problema agrară.

Murațhan consideră că baza națiunii și apărării patriei o reprezintă țărănimea, văzînd în îndepărtarea ei de la țară un pericol pentru existența naționalității armenie din Rusia. O amenințare asemănătoare vedea și în descompunerea familiei, idee ce apare cu pregnanță în romanul său *Gevărk Marzpetuni*.

Opus concepțiilor lui Murațhan, romancierul Vîrthanes Phaphazian (1866—1920) reflectă în operele sale, scrise mai ales în ajunul revoluției din 1905, starea revoluționară din sînul țărănimii. Deși reprezentant al literaturii armenie orientale, scriitorul se preocupă de lupta socială în viața satului din Armenia Occidentală. Totodată el descrie realist situația sumbră a țărănimii armenie din Rusia, în condițiile dominației țariste și a pătrunderii capitalismului la sate. Phaphazian vede în existența țarismului cauza fundamentală a relelor din Imperiul țarist (drama *Stîncă*, schițele *Semănătorul*, *Muncitorul agricol*, *La capătul văii*, *Pîrîul* și altele).

Apropiat de vederile realiste ale lui Murațhan este și romancierul Nar- Dos, pe numele real Mikael Hovhannisian (1867—1933) un scriitor talentat și original, care, respingînd orientarea naturalistă a lui Emile Zola, apără ideea că literatura nu trebuie să fie numai oglinda realității, ci și o școală a vieții. Metoda lui Zola, spune el, este obiectivistă, ea arată numai pata de pe fruntea oamenilor, fără să indice și mijloacele de a șterge acea pată, care trebuie să fie una din problemele de bază ale literaturii. Eroii săi pozitivi sînt oameni care știu „să sacrifice eul lor pentru binele altuia, scopul existenței omului și cheazășia fericirii lui”. Nar-Dos face parte din pleiada de scriitori armeni al căror crez politic era patriotismul și dragostea față de cei opriși.

Din același curent democrat progresist a făcut parte și poetul Hovhannes Hovhannisian (1864—1929), care a adus inovații în lirica armeană, fiind mai exigent în privința perfecțiunii formei poeziei, bogăției de imagini și purității limbii. Motivele sociale și politice

predomină în creația sa.

Lirica sa patriotică, în special în legătură cu masacrele din 1895—1896, care au afectat poporul armean din Armenia Occidentală, s-a bucurat de mare popularitate.

Cel mai mare nuvelist din literatura armeană a fost, însă, indiscutabil, Krikor Zohrab. Valoarea artistică a operei sale este caracterizată, atît prin generalizările sociale, cît și prin stările sufletești ale eroilor săi, pe care le descrie cu multă originalitate și rafinament, în spirit critic. Orientarea sa realistă este evidențiată și prin titlul pe care l-a dat uneia dintre culegerile sale de nuvele: *Viața așa cum este*. Tematica preferată este viața de familie

241 și dragostea în societatea burgheză. Dintre nuvelele sale mai reușite sînt *Tefarig* și *Postai*, în care eroinele sînt servitoarele, care cad victime plăcerilor bogătaşilor.

Talentul și inovațiile lui Zohrab s-au oglindit cel mai bine în tema dragostei și în nuvelele cu conținut psihologic, în care sînt exprimate, totodată, idealul său estetic și concepțiile sale sociale progresiste.

El se ridică împotriva „prefăcătoriei convenționale din care cauză eroinele pozitive sînt acelea care „sînt imperfecte, fiindcă sînt nesocotite”, iar eroinele negative sînt cele care devin „perfecte, fiind prea socotite”. După cum se exprima un contemporan de-al său, scriitorul V. Tekeian: „Multe din nuvelele lui Zohrab... sînt revolte împotriva dragostei convenționale și a moralei curente”.¹³⁶

Pășind pe urmele lui Hagop Baronian, la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, Ervant Odian (1869—1926) a devenit cel mai de seamă și prolific reprezentant al satirei sociale și politice în literatura armeană. A scris un număr însemnat de romane, nuvele, povestiri, impresii de călătorie etc., a călătorit în mai multe țări, rămînînd o vreme și în România. Marea lui valoare socială și estetică reiese din meritul de a fi demascat, de pe poziții patriotice, politicianismul unor partide. Exemple strălucite de satiră politică întîlnim în suita lui de schițe intitulată *Paraziți ai revoluției* și în mai multe nuvele sub genericul *Camaradul Phancıuni*, aluzie la activiștii Partidului Dașnakthuthiun.

Ca reprezentant al realismului critic, Odian a reușit să redea o imagine fidelă a fenomenelor din viața armenilor occidentali, biciuind cu satira lui moravurile decadente orășenești.

La începutul secolului al XX-lea, o nouă pleiadă de scriitori se afirmă în literatura armeană orientală și occidentală. Tematica operelor continuă să fie socială, dar și lupta națională. *Om*ul devine principala preocupare a acestor scriitori, văzut în întreaga sa complexitate, cu necesitățile lui materiale, sociale, filozofice, estetice.

Unul din giganții literaturii moderne armene este Hovhannes

¹³⁶ Ch. Vardanian *Din istoria mișcării literare armene occidentale de la începutul secolului*, pag. 172 în limba armeană, în „Buletinul Universității din Erevan”, nr. 3 (48), 1982.

Thumanian (1869—1923), exponent strălucit al spiritului vremii sale. El nu numai că zugrăvește cu măiestrie evenimentele și personalitățile epocii în care a trăit, ci privește viața cu căldură, creînd imaginea unui om neîntinat, generos și sublim. Popularitatea imensă de care s-a bucurat, încă din timpul vieții sale, se datorează faptului că a întruchipat în eroii săi sufletul nobil, optimismul și reflecțiile intime ale poporului, năzuințele și visele sale. În poemul său *Cucerirea cetății Thînka*, (devenită subiectul operei *Almost* a lui Alexandr Spendiarian), Thumanian cântă virtutea care duce la nemurire: „Ferice de acela care vine ca om și pleacă neîntinat”. Unul din secretele valorii eterne a creației sale îl constituie exprimarea sentimentelor și trăirilor general-umanitare, alături de sentimentul național al eroilor săi.

Capodopera sa *Gikhor* (cit. rom. Ghikor) constituie un model de proză și una din creațiile cele mai bune ale literaturii armene de povestiri. S-a distins, de asemenea, în genul nuvelei și al basmului popular, creînd, pe baza folclorului armean, poemul comic *Nazar cel Viteaz*, precum și povestiri pentru copii.

Alături de creațiile sale, în mare parte epice, sînt de relevat și poeziile lirice. Evenimentele tragice pentru poporul armean, din timpul primului război mondial, l-au condus pe făgașul poeziei politice, a cărei expresie și exemplu clasic este poezia intitulată *Cu patria mea*. Aici, el îmbărbătează poporul cu perspectivele optimiste și clare pe care le intuiește. Poezia *O picătură de miere* are ca temă un fapt divers, care, însă, luînd amploare, se transformă într-un conflict între doi oameni și apoi într-un conflict armat între două sate și două țări învecinate, conflict ce se soldează cu morți și răniți. Poezia este plină de înțeles politic și dă loc la meditații despre raporturile dintre oameni, neamuri și popoare.

Rolul său în dezvoltarea literaturii armene a fost imens, el activînd ca publicist și critic literar. În anii primei revoluții ruse (1905—1907), Thumanian s-a raliat cauzei poporului, în lupta împotriva monarhiei. Poetul își exprima convingerea că pînă la urmă toți tiranii vor pieri sub călcîiele popoarelor, care poartă stindardul frăției, păcii și al muncii cinstite.

Nu mai puține merite în dezvoltarea literaturii armene moderne revin lui Avetikh Isahakian (1875—1957) poet liric, patriot și democrat, născut la Alexandropol (Leninakan). Și-a făcut studiile de literatură, filozofie și istorie la Universitatea din Leipzig apoi la Ziirich. În 1895, după ce s-a înapoiat în patrie, a fost arestat și exilat pentru activitate antițaristă. A trăit ani îndelungați în Germania, Italia, Grecia și Franța, de unde s-a întors, în 1936, definitiv în patrie.

Primul său volum de poezii intitulat *Cîntece și răni* a marcat o etapă nouă în dezvoltarea literaturii armene. Poeziile sale sînt cuprinse de o dragoste netărmurită de viață și de dorul unui trai mai bun, de gânduri răscolitoare și emoții puternice. Trăind în condițiile societății capitaliste pre-revoluționare din Rusia, el apare ca un revoltat față de inegalitățile sociale, viața grea a muncitorilor și cîntă libertatea și lupta socială. În anii revoluționari 1905 — 1907, poetul cheamă pe cei

asupriți la luptă. După înăbușirea revoluției și anii de reacțiune, Isahakian scrie celebrul său poem liric *Abu-Lala-Mahari* (1909—1910), tradus și în românește,¹¹⁶ în care poetul își caută salvarea pornind, ca și modelul spiritual al poemului, poetul arab Abu Al Ala Al Mahari (973 — 1057), cu caravana sa în deșert, un deșert eliberator de orice prejudecată, un simbol al libertății absolute. Fuga lui de realitățile vieții a reprezentat de fapt o fugă de reacțiune. Esența gândurilor sale este redată cu toată profunzimea lor filozofică, ridicată la valoare universală umană. Lumea — spune el — parcă ar fi un basm fără de început și o minune fascinantă

¹¹⁶ **Avetik Isahakian *Abu-Lala Mahari*, traducere de Madeleine Karacașian și Tetre Ghelmez, Editura Univers, București, 1982.**

243 fără de sfârșit. Au venit și au plecat, dar n-au înțeles sensul ei; iar oamenii, în scurta lor viață trecătoare ca un vis, în loc de a se bucura de frumusețile acestei lumi minunate, își smulg unul altuia fărîmiturile din gură și o transformă într-un iad îngrozitor. Eroii săi ideali sînt aceia, care au luptat cu spirit de sacrificiu pentru eliberarea poporului, dar a căror luptă nu a fost apreciată, nu a fost înțeleasă, ei înșiși au rămas izolați, așteptînd pînă ce poporul va deveni conștient, se va ridica în picioare, cînd cuțitul le va fi ajuns la os și îi va chema.

În poeziile sale de dragoste, Isahakian adîncește psihologia iubirii, evidențiind trăsături umane eterne. Legende sale în proză și versuri ca *Lilith*, *Iubire eternă*, precum și poemul liric *Cîntecele Alagiazului* sînt dintre cele mai frumoase creații ale sale. Opera lui Isahakian s-a bucurat și se bucură încă de mare popularitate.

Un poet militant a fost și Vahan Terian (1885—1920), un cîntăreț al stărilor sufletești de mare finețe, influențat într-o oarecare măsură de simbolism.

Un alt scriitor talentat — militant politic și pe tărîm diplomatic a fost Avetis Aharonian (1866—1948), care și-a făcut studiile superioare în Elveția și în Franța. Opera lui este, de asemenea, influențată de curentul simbolist din literatura occidentală. A cunoscut prigoana țaristă și închisoarea în anii 1909—1911, după care a emigrat. În romanele și eseurile sale reflectă suferințele armenilor din Turcia, tragedia masacrelor din 1915—1922 și viața sa în închisorile țariste. După proclamarea Republicii Armenia în 1918 a devenit președintele Consiliului Național Armean și a condus delegația Armeniei la Conferința de Pace de la Paris (1919—1920), semnînd în încheiere din partea Republicii Armenia, Tratatul de pace de la Sevres cu Turcia, în 1923, a participat la tratativele de la Lausanne cu Turcia. După sovietizarea Armeniei, a trăit și a creat în emigrație, în Franța.

În această perioadă și în literatura armeană occidentală au apărut poeți de mare valoare, dintre care cei mai mulți au căzut victime măcelului din 1915.

Misak Medzarent, pe numele real Misak Medzadurian (1886—

1908), mort la 22 de ani de tuberculoză, a fost cel mai liric poet armean. El respinge simbolismul, individualismul, egoismul, considerînd că poetul trebuie să fie oglindirea naturii, vocea lui „trebuie să fie o strună a eternității universale și să răsune cu vibrația sintetică a tuturor existențelor”. El consideră că suprema fericire pentru om este „bucuria impersonală”. Lirica lui ca și a lui Daniel Varujan, aduce multe elemente originale și inovații, se caracterizează printr-o explozie năvalnică a sentimentelor și gîndurilor. Amîndoi acești poeți au resimțit întregul tragism al situației populației armenilor din Imperiul otoman devenind exponenții sentimentelor și suferințelor a sute de mii de oameni.

În poezia *Rugăciune de Navasard către zeita Anahit*, poetul laudă dra' gostea de viață a păgînismului și ideologia sa, care îndeamnă la luptă.

244

Cea mai mare personalitate a poeziei armenilor occidentale de la începutul secolului al XX-lea a fost Daniel Varujan, pe numele real Daniel Ciabuk-karian (1884—1915). Poezia sa este bogată în motive luate din cele mai diferite aspecte ale vieții. Culegerea *Inima neamului* este pătrunsă de puternice accente patriotice și dorința vie a poetului de a-și vedea poporul eliberat, în culegere își găsește locul, ca și la Siamantho, motivul păgîn, exprimat cu tărie în poezia lirică *Vahagn* (zeul armean al războiului), în care poetul afirmă că se roagă în fața templului lui „pentru puterea sa”.

Temele social-politice cu caracter uman universal și-au găsit reflectarea în capodopera sa „Cîntece păgîne”, unul din monumentele literaturii armenilor, care, prin măreția sa estetică, depășește granițele naționale. Această culegere de poezii conține un mesaj nou: critica profundă a lumii capitaliste și idealul păgînismului în accepțiunea sa. Omul perfect, ideal, este obiectul operei sale. Varujan respinge, totodată, spiritele meschine, vîndute, lipsite de idei și leagă opera sa de lupta social-politică a popoarelor. Mijloacele imagistice contravin adesea gustului și psihologiei burgheze. Se întîlnesc descrieri îndrăznețe, care par, la suprafață, de esență erotică și naturalistă,, dar în realitate ele sînt expresia libertății spiritului, fiind îndreptate împotriva fățărniciei morale a societății în care trăia ca în poeziile „O, Talitha”, „Sa- turnale”, „Baia orientală” etc.

Făcîndu-și studiile universitare în Belgia (științe politice, istoria artei) și luînd cunoștință de mișcarea muncitorească europeană, Varujan introduce în poezia armeană occidentală tema proletară („1 Mai”, „Pauza”, „Mașinile”⁴⁴, „Muncitorul în agonie”⁴⁴ ș.a.), manifestîndu-și dragostea față de oamenii muncii și cîntînd cu durere soarta lor grea.

În ultima sa culegere de poezii, „Cîntecul pînii”⁴⁴, scrise înainte de sfîrșitul său tragic în genocidul din 1915, Daniel Varujan își îndreaptă privirile spre țărănime. Imaginile sale poetice despre viața la țară și truda țaranului sînt legate intim de dragostea sa față de oamenii

simpli din popor și de patriotismul său.

Iată un exemplu din lirica patriotică a poetului:

Candela aprinsă

Iată și-a izbînzii clipă. Astă noapte-i sărbătoare. Uple
candela tu, noră!

Va veni din luptă fiul și ne-o da îmbrățișare. Curăță fitilul,
noră!

Parcă-aud pe la fîntînă o căruță care geme.

Candela aprinde-o, noră!

Cu izbînda vine fiul, plin de lauri, nu te teme.

Luminează-mi ușa, noră!

245

Dar căruța e cernită; sîngele ce greu apasă!

Dă-mi lumina, iute, noră!

O, cu inima străpunsă, fiul mi se-ntoarce-acasă Stinge
candela, tu, noră!¹³⁷

În afară de poezii, Varujan a scris și eseuri literare, a făcut publicistică redactînd revistele „Navasart” și „Mehian” din Constantinopol.

Apropiat ca temperament și ca tematică de Daniel Varujan, Rupen Sevag (1885—1915) a devenit celebru prin poezia clasică *Trubaduri*. Și el ■ este preocupat de problemele sociale, făcîndu-se rapsodul mișcării muncitorești. În poezia sa *Steagul roșu*, el emite cugetări în genul lui Frik despre inegalitățile sociale materiale și juridice. Ca și Siamantho și Varujan, Sevag se face port-drapelul ateismului militant, protestînd, printre altele, împotriva faptului că se construiesc prea multe biserici, în timp ce orfanii nu au unde să se adăpostească noaptea.

Rupen Sevag a fost adînc impresionat de soarta poporului armean aflat sub jug străin, condamnînd represiunile sălbatice, dar încercînd, totodată, să educe poporul în spiritul demnității naționale.

Ca și alți poeți și scriitori armeni, a căzut victimă genocidului din 1915.

La începutul secolului al XX-Iea, în literatura armeană și-a făcut apariția simbolismul, al cărui reprezentant de seamă a fost Levon Santh, pe numele real Levon Seghbosian (1869—1951).

Cele mai importante opere ale sale sînt dramele: *Zei vechi și împăratul*. Drama *Zei vechi* este una din creațiile de valoare ale dramaturgiei armene, atît prin perfecțiunea formei, cît și prin conținutul dramatic. Tema păgî- nismului este legată de lupta pentru

existență și ideea de a realiza năzuințele umane prin luptă și care trebuie să constituie izvorul fericirii.

El a scris și câteva drame istorice, dintre care cea mai reușită este *Bailul Oșin*, ce tratează tema singurătății și fatalității omului.

În anii 1900, în literatura armeană orientală se dezvoltă poezia proletară și metoda realismului socialist în lirică. Cei mai de seamă reprezentanți au fost Hakob Hakobian (1866—1937) și scriitoarea Șuşanik Kurghinian (1876—1926), care s-au alăturat mișcărilor revoluționare din Rusia.

Literatura în Armenia Sovietică. În perioada anilor 20 ai secolului al XX-lea a luat amploare mișcarea literară „proletară”, ai cărei principali reprezentanți au fost Eghişe Cearenth (1897—1937), Azat Viştuni (1894—1958) și G. Abov. Aceștia au publicat, în 1922, primul manifest literar din Armenia Sovietică, în care îmbrățișează punctele de vedere sectare proletcultiste și lozincile futuristilor și „ultra-revoluționarilor” ruși. „Cei trei” își propuneau să elimine complet moștenirea literară prerevoluționară, puncte ■ de vedere care au fost în curînd denunțate de partid, relevîndu-se uriașa importanță a moștenirii trecutului. Alexandr Miasnikian (primul președinte al Consiliului Comisarilor Poporului din Armenia Sovietică) a precizat că arta proletară poate crește pe baza tradițiilor naționale a conținutului internaționalist, izvorînd din experiența construcției socialiste. Aceasta a constituit un îndreptar pentru dezvoltarea literaturii Armeniei Sovietice în deceniile care au urmat. În 1925, s-a întemeiat Uniunea Scriitorilor «Noiembrie», care a apărut dezvoltarea noii literaturi realiste pe baza tradițiilor naționale, alimentate de realitățile vieții din societatea socialistă. Poetul Eghişe Cearenth, socotit Maiakovski al Armeniei, a aderat la această uniune și la principiile sale, modificîndu-și concepțiile estetice inițiale. În 1929, cînd s-a organizat Federația Scriitorilor Sovietici ai Armeniei, renunțîndu-se la noțiunea de „literatură proletară”, el a devenit primul poet care a înțeles imperativul istoriei și necesitatea unei estetici noi. Pornind de la rolul jucat în istorie de masele populare, Cearenth a promovat ideea renașterii epopeii eroice. Poezia lui este pătrunsă de sentimente patetice profunde, exprimate într-o limbă proaspătă cu imagini originale. El este considerat un deschizător de drumuri în poezia armeană sovietică, influențînd pe mulți scriitori din generațiile mai tinere. Încă din 1924, Cearenth a elaborat noi principii, privind relațiile dintre personalitatea istorică și masele populare. Dintre toți scriitorii din generația sa, el a înțeles cel mai bine problema eroismului ca o problemă a adevărului, avînd două aspecte: unul istoric și altul subiectiv.

Cearenth a dedicat multe poezii personalității lui Lenin. În ciuda predominanței motivului revoluționar, nu este uitată nici tema patriotică:

Oriunde-aș fi, n-oi da uitării nici cîntecele noastre-amare, Nici cărțile ce-n veac ajuns-au cărți pentru rugă și-nchinare. Și-oricît de grele răni mi-ar frînge a inimii plăpîndă floare, Armenia-mi va

fi iubită-de-a pururi unica făptură.

Nu-i basm mai drag inimii mele ce-a prins de-atîta dor să bată!
Decît Kuceak și Narekaṭhi lumină nu-i mai luminată: Nici munți
semeți ca Araratul n-am să mai aflu niciodată.

Masis, eterna mea iubire, tu ești, spre glorii, calea pură!¹³⁸

Redeșteptarea satului armean a făcut obiectul multor poezii ca cele ale poeților A. Viștunî, N. Zarian, V. Alazan și ale altora, caracterizate prin colorit romantic. În poezia armeană din această perioadă se reflectă și lupta de eliberare națională a popoarelor din Orient ca în creațiile lui E. Cearenṭh {*Istanbul*, 1925), N. Zarian {*Fata chineză*, 1925), G. Sarian {*Gyulnara*, 1928) și mai ales poeziile lui Azat Viștuni, dedicate Orientului.

Proza armeană sovietică a început cu încercări timide sub formă de povestiri, poezii în proză, portrete, reflectînd particularitățile vieții noi și psihologia socială a epocii. În prima perioadă a predominat tema tradițională a satului armean ca în operele lui Stephan Zorian și Axei Bakunṭh, care au creat în nuvelele și povestirile lor tipuri de eroi ridicați din popor.

În 1934 a avut loc primul Congres al scriitorilor din Armenia, cu care prilej s-au dezbătut probleme legate de metoda folosită de literatura sovietică, pentru a zugrăvi „omul nou”, reconsiderarea moștenirii clasice, raportul dintre conținutul socialist și forma națională și altele. Curînd după aceea, spiritul de grup și cultul personalității lui Stalin au dat loc la ciocniri neprincipiale și abuzuri ale puterii, cărora le-au căzut victimă (1937) mari scriitori și poeți ca: Eghișe Cearenṭh, Axei Bakunṭh, Zabel Esaian, Vahan Thothoventh ș.a., iar G. Mahari, V. Norenṭh, V. Alazan ș.a. au suferit represuni.

Problema metodei în literatura socialistă a preocupat pe toți scriitorii armeni în anii 1930—1940.

O importanță deosebită în dezvoltarea romanului armean a avut-o cartea lui Nairi Zarian, *Haṭavan (Comuna plinii)*, care reflectă contradicțiile dramatice din perioada colectivizării forțate a agriculturii.

În anii postbelici, literatura din Armenia Sovietică a suferit transformări de metodă și conținut. După o perioadă de interpretare sectară și tendințe formaliste-administrative, cînd au fost criticate romanele istorice apărute în timpul războiului și motivele lirice în poeziile unor scriitori tineri (Silva Kaputikian, Gevorg Emin, Maro Margarian) aceste genuri și-au recăpătat dreptul la existență.¹³⁹

Proza inspirată din evenimentele războiului a îmbrăcat genul

138 *Antologie de poezie armeană*, p. 276—277.

139” S. B. Aghababian în *Hay Joghovărdi Patmuthiun*, voi. VIII. p. 427, Erevan’ 1970.

romanului dezvoltat: Hiacia Kociar *Fiii marii case*, Hmaiak Siras *Ararat*, Sero Chan- zadian *Oamenii plutonului nostru* etc.

În domeniul dramaturgiei, este de relevat piesa *Pe înălțimi* (1947) a lui Gurgen Borian (1915—1971), în care sînt oglindite episoade ale luptei pentru apărarea Caucazului, scrise în spirit liric.

În poezie s-au reflectat sentimentele lirice ale unor poeți participant la război (Hracia Hovhannisian *Cîntecul vieții mele*, Vahagn Davthian *Prima iubire*, Hamo Sahian *Pe malul Vorotanului* etc.). În anii post-belici, tema preferată în poezie a constituit-o problema păcii (Nairi Zarian *Cuvînt către lume*, Porumbelul *păcii*, Hovhannes Șiraz *Cartea păcii și dragostei*, Paruir Sevak *Nemuritorii pornesc*, Maro Margarian *Vocea mamei*, Așot Grași *Cîntecul zboară prin lume* ș.a.).

În literatura din Armenia Sovietică și-au făcut loc, totodată, fenomene de superficialitate, schematism, înfrumusețarea realității, scene bucolice în descrierea vieții de la țară. Mare parte din romane a fost inundată cu descrieri de amănunte naturaliste. În dramaturgie dispărut tema dramei sufletești interne a omului, iar lirica a fost dominată de genul elogiilor, stilul ditirambic și retoric. În 1952, încă, se vehiculau tendințe de negare a unor mari valori literare și culturale din moștenirea culturii armenice.

Perioada 1956—1968 a literaturii din Armenia Sovietică a însemnat o învioreare pentru toate genurile, precum și o reconsiderare a operelor unor clasici armeni, întărirea caracterului național al literaturii și adîncirea concepțiilor realiste. Poezia a pășit pe o nouă cale, cu concepții umaniste, cu analize psihologice, cu bogate imagini, cu diversitate de forme și structuri poetice. În dezvoltarea poeziei a avut un rol deosebit faptul că s-a recunoscut importanța cunoașterii conștiinței și bogăției lumii interioare a omului. Gevorg Emin s-a evidențiat prin originalitatea formelor poetice, recunoașterea atentă a fenomenelor vieții, concentrarea gîndurilor în aforisme de genul catrenului următor, în stil de *hairen*:

Ești un vis, știu, Mi-ai fost dată-n dar. Dar cum să te văd, Dacă mi-a pierit somnul?

Poemul *Clopotnița care nu tace* de Paruyr Sevak a avut un larg răsunet prin tema închinată vieții compozitorului Komitas, care se bucură de mare popularitate printre armenii de pretutindeni.

Vahagn Davthian a scris poemul dramatic *Thondrakienii* dedicat mișcărilor sociale din Armenia medievală.

În deceniul 1960—1970, proza cunoaște noi orientări, se ridică noi probleme în fața scriitorilor, care își îndreaptă privirile spre frământările acute ale vieții, încercînd să adîncească aspectele psihologice. Referindu-se la perioada de după revoluție și la anii postbelici, romancierii armeni sînt preocupați de descrierea artistică a drumului parcurs de societate, de contradicțiile dezvoltării social-economice, de reanalizarea unor realități prezentate anterior într-o atmosferă pastorală. Cele mai reprezentative opere din această perioadă au fost *Familia Amirienilor* a lui Stephan Zorian, avînd ca

subiect tulburările din 1921 în Armenia; *Fortăreața armenilor* (1964), *Varazdat* (1967) și *Regele Pap* de același autor, cu temă istorică, militând pentru un stat unitar. Nuvela *Patriarhul* a lui Hracia Koccar pe tema genocidului din 1915, descrie durerea provocată de pierderea celor dragi, distrugerea căminului strămoșesc, emigrarea asociată de o pătrunzătoare privire în lumea interioară a „patriarhului”, însingurat și pradă unor fră-mîntări tragice. Nuvela a fost ecranizată de „studioul Armenfilm”.

Romanul istoric s-a îmbogățit cu noi opere cu tematică din lupta de eliberare națională din secolul al XVIII-lea ca: *Israel Ori* al lui M. Arazi, *Generalisimul Michithar* al lui Sero Chanzadian, *Soarta armenilor* al lui S. Aivazian, în care sînt prezentate portrete reușite ale unor eroi patrioți din istoria armenilor. Derenik Demircian scrie, spre sfîrșitul vieții sale, romanul *Mesrop Maștoth*, în memoria creatorului alfabetului armean, care, după cum afirmă scriitorul, a avut aceeași putere în păstrarea identității Eiale ca și bătălia de la Avarayr împotriva dominației persane.

În această perioadă au înflorit și alte genuri literare, ca, schița, memo- ica, notele de călătorie.

În apărut o nouă generație de prozatori tineri ca Vardges Petrosian, ithunthian, Hrant Mathevossian, M. Mnathakanian, K. Tonoian ș.a.

249

Un loc deosebit îl ocupă H. Mathevossian (n. 1935) cu volumele sale de proză conținînd nuvele, schițe și povestiri: *August* (1967), *Copacii* (1978), *Alergarea* (1978), *Gospodarul* (1983). El s-a bucurat de o largă recunoaștere pe plan național, unional și internațional cu nuvelele sale: *Noi și munții noștri*,¹⁴⁰ *Alcho*, *Mesrop*. În opera sa se reflectă viața satului armean, istoria poporului armean, filozofia sa de viață, concepția sa progresistă despre național și universal. „Fiecare popor — spune Mathevossian — își are limba sa, istoria sa și propriile sale tradiții care-l singularizează. Totuși, chiar ținînd seama de specificul național, sînt convinși că universul nostru e același și că, în adîncul sufletului, oamenii sînt asemănători. Cu cît un scriitor se apropie mai mult de adevăr în zugrăvirea unui caracter, cu atît personajul său va fi mai național și, totodată, internațional”.

În dramele ca și în comediiile scrise în ultimele trei decenii, se reflectă din ce în ce mai pregnant evoluția vieții societății sovietice. În pamfletul dramatic *Flora ce moare*, G. Ter-Grigorian biciuiește tarele și figurile descompuse, care își găsiseră loc în societatea sovietică: carieriștii politici, lingușitorii, calomniatorii, sectarii dogmatici. Se

¹⁴⁰ Tradus în românește de Julian Neacșu, Sergiu Selian și Ludmila Vidrașcu. H prefată de Sergiu Selian, Editura Univers, București, 1986.

dezvoltă, de asemenea, genul vodevilului.

Traducerile din literatura universală, în care, după cum s-a arătat, există o tradiție de peste 1500 de ani, au luat un avânt deosebit, fiind completate cu studii asupra literaturii universale ca scrierile lui Ruben Zarian despre opera lui Shakespeare sau studiile lui H. Hambarthumian, despre opera lui Homer. În același timp, în afară de poeziile populare și epopeea *Davith din Sasun*, mulți autori contemporani, precum și clasici armeni au fost traduși în engleză, rusă, germană, franceză, română, italiană, cehă, polonă, chineză, arabă etc.

De asemenea, scriitorii armeni occidentali, care au fost ignorați în Armenia Sovietică o perioadă de timp după revoluție, au fost reconsiderați și editați în tiraje de masă.

Literatura armeană în diaspora. După evenimentele din timpul primului război mondial, mase mari de refugiați armeni au găsit azil în țări prietene, unde s-au organizat colonii, pe lângă unele care existau mai de mult, cre-ându-se și centre culturale corespunzătoare cu școli, biblioteci, ziare, organizații obștești, case de cultură, echipe sportive, ansambluri artistice, edituri, tipografii etc. În țările unde există colonii mai importante ca S.U.A., Franța, Grecia, Liban, Siria, Egipt, Iran, Argentina, Bulgaria s-au format și scriitori de limbă armeană, pe lângă cei consacrați, proveniți din Turcia și într-o mai mică măsură din Caucaz.

În *Statele Unite*, au trăit mai mulți scriitori și poeți din generația vechă ca: Vahe Haig, Garabed Sidal, pe numele adevărat Sahinian (1891 — 1972®) Hagop Kuyumdjian (1904—1961), Antranig Antreasian (născut 1909), Nuriguian (născut 1894), care au publicat poezii, povestiri, schițe, memorii consacrate evenimentelor din Turcia și vieții emigranților armeni. William Saroyan (1908 — 1981) a scris în limba engleză, povestiri schițe, drame, multe cu subiecte din viața armenilor din S.U.A.

Al doilea centru mai important al literaturii armenice din diaspora este *Franța*. Aici un rol important a avut poetul, filologul și popularizatorul poeziei armenice Arșag Ciobanian (1872—1954) (*La Roseaie d'Arménie*). După război, a editat culegerea de *Poezii alese* (1950). Tot din vechea generație au făcut parte Vahan Malezian (1871 — 1966) și Enokh Armen (1883—1968), care au publicat poezii, memorii, scrisori. În 1949, la Paris au văzut lumina tiparului memoriile scriitoarei Anais (Evpime Avedisian, 1872—1950) sub titlu! *Amintirile mele*, scris într-un stil de înaltă ținută estetică și bogat în conținut. Scriitorul Levon Mesrob (1880—1960) a publicat încă în anii antebelici câteva romane despre Orient. Hraci Zartarian (n. 1892) a scris un roman intitulat *Oameni rămași orfani* iar Z. Vorpun (1902—1981) a devenit cunoscut prin culegerile de povestiri *Caneră de închiriat*, *Zile ploioase*, *Și astfel a luat naștere omul*. Poeta Mărie Atmadjian (n. 1913) a publicat câteva culegeri lirice, în care trece de la abstract la real.

În *Italia* a trăit și a scris o perioadă Kostan Zarian (1885 — 1969),

repatriat ulterior în Armenia Sovietică. Un alt centru important al literaturii diasporei este *Libanul*. Aici au lipsit reprezentanții vechii generații, iar noii scriitori s-au afirmat abia în deceniul 1930—1940, ajungând la maturitate abia după război. Din această generație fac parte Vahe Vahian (n. 1907), A. Dzaruguian (n. 1913), devenit cunoscut prin cartea sa *Oameni fără copilărie*, în care se relatează despre soarta orfanilor din Turcia. Din anii '40 au intrat pe scenă Karnig Attarian (1925—1986) și Armen Tarian. Attarian a publicat, în 1954, volumul de poezii *Pe baricadă*, în care se face simțită influența lui Egaișe Cearenth. În povestirile și schițele lui A. Tarian sînt zugrăvite portretele de emigranți armeni și soarta lor nesigură. Dintre ceilalți scriitori armeni din Liban sînt de menționat K. Adjemian, care a publicat culegeri de povestiri referitoare, în principal, la soarta emigranților armeni, Sîmpad Panosian, Hrant Kankruni și mai recent Vahe Oșakan (n. 1923) poet post- suprarrealist.

Literatura armeană din *Iran*, care a făcut parte din literatura armeană orientală, a început din anii 1930 să se dezvolte pe două făgașuri: unul pe cel al literaturii Armeniei Sovietice și celălalt pe cel al literaturii europene contemporane. În general, generația mai tină s-a îndepărtat de preocupările vieții armenne. Din această din urmi orientare face parte Zorair Mir- zaian poet și prozator, cu tendințe novatoare, care oscilează între realism și simbolism. Dintre ceilalți scriitori armeni din Iran sînt de semnalat: poetul Dev (Margar Gaarabekian) care a publicat prima sa culegere de poezii sub titlul *Cintezele mele*; poetul Ara Hovhannisian, Darfin (Gevorg Chudoian), decedat în 1964, care a scris piese de teatru și alții.

În *Turcia*, în condițiile dispariției vechii generații de scriitori, s-a creat un hiatus. Abia în 1930 au început să apară încercări timide din partea

251 unor tineri absolvenți ai școlilor armenesti de la Istanbul. S-au publicat cîteva culegeri de poezii datorită lui V. Karagiozian și H. Kalustian. În proză este de menționat numele lui Z. Siberian, Adrine Dadurian și V. Adjemian. După război au apărut scriitori și publiciști ca: Zahrad, Robert Haddedjian cu povestiri, romane, piese de teatru, monografii, note de călătorie, traduceri, suite de articole; Pars Tughladji (Parsegh Tughladjian) care a publicat enciclopedii, monografii, o lucrare monumentală despre creațiile familiei de arhitecți Balian din Istanbul, studii istorice etc.; Ervant Gobelian (publicistică, studii literare); Alice Dovletian (povestiri, schițe, poezii); Șahnur Șahen (lucrări de filologie); Kevork Pambuccian (studii filologice și istorice) și alții.

În condițiile diasporei, cînd nu toți copiii și tinerii armeni au putut beneficia de un învățămînt în limba maternă, mulți scriitori, deși și-au păstrat limba uzuală părintească, au folosit în literatură limba țării gazdă, a noii lor patrii. Cel mai relevant exemplu este marele scriitor american William Saroyan, care, deși cunoștea limba armeană și se considera cu sufletul și preocupările sale un armean, a scris în limba

engleză. De asemenea, Levon Siurmelian (n. 1907), care a scris inițial în limba armeană, a devenit ulterior scriitor de limbă engleză, pentru a găsi o audiență mai largă a operelor sale. În Franța, o seamă de scriitori și poeți de naționalitate armeană ca Jean Merou (Merujan Barsamian), Armene Lubin (Şahan Şahnur), Victor Gordon (Vahram Gakavian), Vahe Katcha (Vahe Chaciadurian), Rupen Melik scriu în limba franceză.

Alisia Guiragosian, originară din Argentina, stabilită în prezent în Statele Unite, scrie poeziile ei în spaniolă, deși, în ultimul timp a făcut și câteva încercări în limba armeană.

În condițiile existente în diaspora, departe de pământul patriei istorice, se constată, în general, diminuarea numărului de scriitori de limbă armeană fenomen inevitabil, ținând seama de faptul că marea majoritate a statelor nu subvenționează învățămîntul în limba minorităților naționale.

3. Istoriografia

Luînd naștere la scurt timp după inventarea alfabetului armean, istoriografia armeană din secolul al V-lea ne apare ca un fenomen cu totul original. Nu există cronicari, nu se scriu cronici, ci — după cum am arătat — adevărate opere de artă literaro-istorice cu o profundă filozofie istorică, cu conținut emoțional-patriotic. Pentru a înțelege caracterul specific al istoriografiei armene, trebuie să ținem seama de împrejurările istorice în care se dezvoltă acest gen literar științific. Armenia fusese împărțită la sfîrșitul secolului al IV-lea între Împériul Bizantin și Împériul Persan. Lipsită de independență națională, poporul armean era în pericol de a fi absorbit și asimilat în parte de perși, iar de cealaltă de grecii bizantini. Față de perși, cu religia lor mazdeistă, religia creștină a armenilor era un factor de conservare și afirmare ca etnie și comunitate religioasă separată. Față de Bizanț, **252** de care era legat prin religia comună, rezistența poporului armean era slabă, mai ales pînă la Conciliul de la Calchedon. După cum am văzut, biserica împreună cu intelectualitatea au găsit o armă de autoconservare, ca expresie a voinței de supraviețuire națională și anume inventarea unui alfabet propriu și crearea, pe această bază, a unei literaturi naționale. Problema principală ce se punea în secolul al V-lea în fața poporului armean era lupta de eliberare împotriva dominației străine, restabilirea independenței de stat, răspîndirea și înrădăcinarea religiei creștine în popor. Literatura care a luat naștere în aceste condiții a fost caracterizată de Manuk Abeghian drept „o literatură militantă religioaso-politică”. Și într-adevăr, primii scriitori clasici armeni au devenit niște tribuni de un tip deosebit, asumîndu-și o mare responsabilitate pentru soarta poporului, atît față de contemporani, cît și față de generațiile următoare. Iată de ce istoricilor, a căror operă a avut o pondere dominantă în producția literară a secolului al V-lea, le-a revenit sarcina de a prezenta în culori vii și înălțătoare faptele de seamă din trecutul istoric, de a cita

drept exemplu de urmat lupta eroică a înaintașilor pentru apărarea patriei, de a trezi în sînul contemporanilor lor conștiința națională, de a-i îndemna să cunoască istoria propriului popor, de a imprima în masele largi un puternic spirit de patriotism, încrederea în forțele proprii, adunarea întregii colectivități în jurul ideii de eliberare și independență. Pentru istoricii armeni de atunci nu se punea problema unei atitudini pasive de înregistrare a unor evenimente, iar scrierea de opere istorice nu era un scop în sine. De aceea, operele lor nu au caracter de cronică scrisă într-un stil sec și lipsit de pasiune. Trecutul în operele lor este prezentat ca o realitate vie. în concordanță cu scopurile propuse, stilul a luat o formă artistică, cu accente emotive, înflăcărate, însuflețitoare, retorice, fără de care operele lor nu ar fi putut avea influența urmărită asupra păturilor largi ale populației, ar fi rămas doar în patrimoniul cercurilor înguste mănăstirești.¹⁴¹ în felul acesta, literatura istoriografică armeană din secolul al V-lea, în afară de valoarea sa istorică de sursă primară, are certe merite artistice, prin tipizarea personalităților istorice, prin stilul epic, dar și emoțional liric, exprimarea într-o limbă frumoasă, bogată în imagini, cu dialoguri vii, cu descrieri pastelate ale naturii Armeniei. Sînt adevărate mărgăritare de proză artistică sau, după cum afirmă unii cercetători, „proză istorică

Procedînd în felul acesta, istoricii armeni continuau de fapt tradiția istoricilor greco-romani din antichitate, ale căror opere reprezintă, totodată, realizări în domeniul beletristicii.

O caracteristică de importanță universală a istoriografiei armene constă și în aceea că istoricii armeni din vechime prezintă relatări nu numai despre istoria poporului armean, ci și despre statele și popoarele învecinate ca: Imperiul persan sasanid, Imperiul bizantin, georgieni, albanii, arabi, cruciați seldjucizi, mongoli, otomani etc., care sînt de o valoare neprețuită pentru istoriografia universală, adesea prin unicitatea lor.

Prima lucrare ce se referă la *Istoria armenilor* este opera cu același titlu a lui Agathangeghos (Agathangelos), care se ocupă de fapt numai de secolele III—IV, răspîndirea creștinismului în Armenia, întemeierea catedralei de la Edjmiatîn (Ecimiazdin) în anul 303, istoria regelui Tîrdat al III-lea și a lui Grigor Iluminătorul. Partea a III-a a lucrării conține date foarte prețioase despre toponimele din Armenia antică, rangurile nachararilor, mitologia și religia păgînă armeană, sălașurile antice de cult, precum și viața socială. *Istoria lui Agathangeghos* are, totodată, o mare valoare literară, prin redarea unor pasaje întregi din epopeea veche populară, stilul bogat și cizelat, dialogurile vii, poveștile despre minuni, rugăciunile poetice etc.

¹⁴¹ V. S. bjlbandia.i *Unele particularități ale istoriografiei armene din secolul al V-lea în Patmi-bmasirakan Hindes („Revista de istorie și filologie¹¹) a Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Nr. 3/1985, pag. 13 și urm.*

A doua *Istorie a anntnilor*, cuprinzând, însă, doar 65 de ani din secolul al IV-lea, a fost scrisă de Phavstos Buzand (Faust din Bizanț). Perioada acoperită este cea a anilor 319—385, respectiv de la succesorul regelui Tîrdat al III-lea, Chosrov Kotak, pînă la împărțirea Armeniei între Persia și Bizanț. Cronologic, istoria lui Buzand începe de acolo unde a terminat-o Agha- thangeghos. Din cele șase capitole ale lucrării ne-au parvenit doar patru, lipsind primele două. Opera lui Buzand se bazează pe povestirile religioase și laice țesute în jurul personalităților istorice, pe legende, romane, precum și pe cîntece populare. Istoria sa se referă la două aspecte paralele și anume cel religios și cel laic pentru întărirea independenței, ambele aspecte conju- gîndu-se.

Auturul nu se dă în lături să critice unele stări de lucruri negative din Armenia feudală, contradicțiile dintre păturile conducătoare, ca și pe conducătorii care se abat de la morala și practicile creștinești.

Cea mai mare parte a operei lui Buzand este consacrată evenimentelor politice din secolul al IV-lea, avînd în centrul atenției pe regii dinastiei arsa- cide și comandanții din casa princiară Mamikonian. Povestirile despre acești factori alcătuiesc un tot sub forma unei epoei cunoscute ca *Războiul perșilor* și care relatează despre luptele victorioase purtate de regii armeni și comandanții din familia Mamikonian împotriva Persiei sasanide. *Istoria* lui Buzand abundă în episoade și descrieri amănunțite despre viața din Armenia feudală, obiceiurile și psihologia diferitelor pături sociale, relațiile dintre Curte și nobilime, contradicțiile periodice dintre acestea, intrigile ce se teseau în aceste cercuri etc., care prezintă o mare valoare documentară, pentru istoriografia modernă. Unele personalități sînt proslăvite pentru meritele lor cum este catolicosul Nerses cel Mare, ca unul care a luptat pentru independența și autocefalia Bisericii armene față de încercările de dominație ale Bisericii Ortodoxe Bizantine, precum și Comandantul Mușegh Mamikonian, pentru curajul, noblețea și patriotismul său. Idealizarea și preamărirea regilor arsa- cizi urmăresc, de fapt, să transmită generațiilor următoare mesajul luptei pentru independență și al renașterii statului centralizat unitar armean.

Istoria lui Buzand, scrisă în a doua jumătate a secolului al V-lea are o mare valoare istorico-filozofică-estetică în dezvoltarea istoriografiei armene.

254

După primele încercări cu caracter istorico-literar, meritul principal de întemeietor al istoriografiei clasice armene i-a revenit lui Movses Chorenathi (Moise din Choren), care s-a născut între anii 410—415 și a murit în jurul anului 490.

A făcut parte din grupul de tineri bursieri trimiși de Maștoth și catoli- cosul Sahak la Alexandria (Egipt), unde a studiat filozofia, istoria, gramatica, retorica, literatura antică greacă, mitologia, teologia, devenind unul din învățații de vază ai epocii. La înapoierea spre patrie, în jurul anului 440, el a stat un timp la Roma și apoi la

Atena. În anii de studiu, a devenit un admirator al culturii antice elene, pe care o considera superioară culturii persane. În același timp, fiind conștient de rămânerea în urmă a culturii armenie a luptat pentru îmbogățirea ei cu elemente elenice, ceea ce explică și faptul că a efectuat personal o seamă de traduceri de opere din limba greacă în limba armeană. Atitudinea sa filo-elenă i-a atras însă dușmănia clerului conservator pro-siriac din Armenia, având de suferit din această cauză. Capodopera lui Movses Chorenathi este *Istoria armenilor*, prima lucrare de acest gen care încerca să reconstituie istoria poporului armean de la origine și pînă în secolul al V-lea, scrisă în anii 470—480, din însărcinarea prințului Sahak Bagratuni (Bagratidul). Lucrarea este compusă din trei părți: I *Genealogia familiilor nobiliare armenie* (consacrată înaintașilor legendari: Hayk, Aram, Ara cel Frumos, Tigran, Vahagn, ale căror istorii sînt considerate drept *Istoria armenilor din timpuri străvechi*), II *Relatare despre istoria medie a înaintașilor noștri* (care începe de la epoca lui Alexandru Macedon, trece prin perioada dinastiei artaxiada, întemeierea dinastiei arsacide în Armenia, pînă la Grigor Iluminatorul și moartea regelui Tîrdat); III *încheiere*, cuprinzînd o perioadă de 110 ani (319—428) adică de la urmașul lui Tîrdat, Chosrov Kotak, pînă la căderea dinastiei arsacide și moartea catolicosului Sahak și a lui Maștoth. La sfîrșitul lucrării, marele istoric a scris o *Plîngere* închinată situației grele politice, social-economice și morale a Armeniei, după desființarea regatului.

În lipsa mijloacelor științifice moderne ca, arheologia, descifrarea inscripțiilor în cuneiforme etc., Chorenathi a folosit sursele cunoscute în vremea lui, printre care *Biblia* ocupa un loc de seamă. Și astfel, el pornește de la legende consacrate în *Vechiul Testament*, începînd Istoria sa de la Adam, ajun- gînd la Noe, la cei trei fii ai acestuia (Sem, Kham și Iafet) și legînd originea armenilor de semînția lui Iafet. El stabilește apoi următoarea descendență: Iafet, Gomer, Thiras, Thorgom, Hayk-Hayg (strămoșul eponim al armenilor), Aramaniak, Aramais, Amasia, Gegham, Harma, Aram, Ara cel Frumos, urmînd tradiția scriitorilor armeni de a lega originea poporului armean de nume biblice. Scriind apoi despre istoria regilor armeni (Tigran, Ervand, Artases, Artavazd), Chorenathi citează drept surse opera istoricului siriac Mar Abas Katina (neidentificat, presupunîndu-se de unii că ar fi pseudonimul sub care se ascunde însuși Chorenathi), legende, epopeile populare, povestirile, care circulau pe vremea lui. El nu le reproduce însă aidoma, ci analizează critic sursele sale, le confruntă, le prelucrează. Folosind poezia

255 orală populară și legende, el le interpretează, considerînd că zeii și eroii reprezintă personalități reale, care au trăit cîndva și au fost zeificați și glorificați ulterior ca eroi. De asemenea, el socotește că legende sînt povești alegorice ale unor realități. În consecință, încearcă să interpreteze legende, să le dezbrace de elementele fantastice, ireale și să le prelucreze în stil retoric și cu gust estetic. El

procedează în același mod cu datele care i se par **nelogice** ¹⁴².

Metoda analitică și critica folosită de Chorenathi în opera sa a constituit o noutate în istoriografia armeană clasică. A doua importantă inovație introdusă de el a fost cronologia, precizînd că nu poate exista istorie fără cronologie. În consecință, el leagă succesiunea în timp a domnitorilor armeni de anii de domnie a unor regi perși sau romani. Chiar dacă s-au strecurat greșeli și confuzii este meritorie truda ilustrului istoric de a pune ordine cronologică în istoria poporului armean, în ciuda imperfecțiunii și numărului redus al izvoarelor de care s-a folosit, printre care s-au numărat: Homer, Herodot, Platon, Iulius Africanus (sec. al III-lea), Eusebiu Cezareeanul, Iosif Flavius (sec. I), Labubna din Edesa (sec. al III-lea), episcopul Firmilian (sec. al III-lea), preotul păgîn Ughlub (sec. I—II), Policrate, Diodoros Sicilianul, Grigore din Nazianza, Pseudo-Calistene etc.

Pentru istoria și evoluția culturii armenie, prezintă o importanță de neprețuit faptul că, datorită *Istoriei* sale, ne sînt cunoscute astăzi fragmente ale vechii culturi armenie din antichitate, din epoca păgînismului, legendele și romanele antice, care altfel ar fi fost pierdute fără urme.

Manifestîndu-se ca un intelectual patriot, conștient de menirea sa națională, Chorenathi a apelat la conștiința de sine și amorul propriu al poporului, redîndu-i încrederea în valorile și forțele proprii: „*Deși sîntem un popor mic și mult limitat ca număr, cu o putere slabă și de numeroase ori cucerit de regate străine, însă se pot găsi și în țara noastră suficiente lucruri minunate, demne a fi amintite și scrise...*” ¹⁴²

143

Timp de aproape 14 secole, pînă în secolul al XIX-lea, *Istoria* sa era considerată singura sursă de informare în școlile armenie, fiind tradusă și în numeroase limbi străine. Principalul merit al lui Chorenathi este patriotismul insuflat generațiilor de armeni, care doreau libertate și independență națională. Figurile legendare de eroi naționali ca: Hayk, Aram, Tigran, prelucrate ireproșabil nu în spirit creștin, ci după principiile artei retorice grecești, trezesc pînă și azi admirația cititorilor. Expresii strălucite de transpunere poetică sînt și romanele antice ale lui Ara cel Fumos, Tigran cel Mare, Artases. Descrierile unor locuri și bătălii sînt bogate în imagini literare și pline de patos, producînd o impresie profundă prezentarea în culori vii ale bătăliilor din Cîmpia Araratului, Vagharșapatului, Ervandakertului, Șamiramakertului etc. Opera sa rămîne o sursă primară de valoare incontestabilă pentru istoriografia universală.

142 Vezi și Gh. I. Brătianu *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești* p. 11 și urm. Editura Eminescu, București, 1980.

143 Movses Chorenathi, *Hayoțh Patmuthiun (Istoria Armenilor)* I, G. p. 70, Erevan, 1968.

În pleiada de istorici din secolul al V-lea, un loc strălucit și original îl ocupă Eghișe decedat între anii 480—485. Se cunosc puține date despre biografia lui. Din afirmațiile sale, precum și potrivit tradiției, a fost militar și secretarul particular al comandantului-șef Vardan Mamikonian, a participat la bătălia de la Avarayr împotriva armatei persane, precum și la toate evenimentele politice, care au precedat și au urmat acestei bătălii. Părăsind cariera militară, s-a călugărit și a devenit magistrul. A scris lucrări istorice, precum și comentarii și alte lucrări, fiind recunoscut ca un învățat, care s-a ocupat și de filozofie, științe, literatură.

Opera sa de căpetenie, *Despre Vardan și Războiul armenilor*, cuprinde perioada istorică de la prăbușirea dinastiei arsacide (428) pînă în 464—465, cu referiri la evenimentele din 450—451 legate de răscoala armenilor împotriva Persiei sasanide, prezentată ca un război pentru apărarea credinței creștine. Eghișe dă însă o explicație mai științifică, completă și reală a cauzelor conflictului și anume: 1. intenția regelui Yazdegyerd al II-lea al Persiei de a impune zoroastrismul tuturor popoarelor supuse, ca un mijloc de a întări dominația politică persană și a îndepărta influența bizantină, proiect ce convenea și preoților zoroastriști, care căuta să-și extindă drepturile și influența. Eghișe consideră că primul pas al persilor în această direcție a fost expedierea din Armenia a cavaleriei armene spre teatre de război îndepărtate, unde se exercitau presiuni asupra ostașilor, pentru a-i converti; 2. a doua cauză serioasă era politica fiscală a Imperiului sasanid sub noul rege, care a introdus recensămîntul și a înăsprit birurile, ceea ce a provocat nemulțumirea tuturor păturilor populației. La acestea se adăuga și desființarea dreptului de administrație locală. Eghișe a înțeles corect caracterul general popular al insurecției armate, precum și rezultatele acesteia.

Marele merit al operei sale rezidă și în latura sa politico-filozofică. El apare ca un ideolog timpuriu al luptei de eliberare, iar problema omului este tratată ca parte componentă în războiul dus de întregul popor. Eghișe consideră *omul* ca o sinteză a cerului și pămîntului, a spiritului și trupului, o ființă dumnezeiască și glorificată, stăpînul și suveranul lumii. El respinge dogma mistică medievală, care subaprecia importanța a ceea ce este trupesc. Din punct de vedere teoretic expune importanța activității lumesti a omului¹⁴⁴.

Printre atributele esențiale ale ființei umane, sînt considerate libertatea și liberul arbitru, activitatea conștientă, care nu admite legi impuse de providență, prin urmare, omul poate să nu execute poruncile prestabilite de Dumnezeu, ci să le modifice, conform rațiunii, voinței și puterii sale de selecție.

¹⁴⁴ G. Chîrlopian *Problema omului în lucrările lui Eghifâ*, în Banber Erevan! Hamal- sarani („Buletinul Universității din Erevan) nr. 3/1971, p. 45 și urm.

Eghișe se ocupă și de problema personalității în istorie, susținând că însușirile personale ale conducătorului, în special trăsăturile psihologice- morale pot Juca un rol hotărâtor în istoria popoarelor. De altfel, imaginea lui Vardan a devenit un simbol al virtuții și libertății. El se ocupă, de asemenea, de influența mediului asupra formării profilului moral al omului.

Sînt deosebit de interesante, instructive și actuale concepțiile sale despre ideologia luptei de eliberare. În acest context el arată că, valorile morale se modifică, devin relative, se ierarhizează, supunîndu-se scopului principal.

În această încheștare pe viață și pe moarte cu asupritorul, poporul răsculat disprețuiește valorile materiale, aurul nu-l mai tentează. Oamenii se gîndesc cum să se comporte, pentru a muri cu demnitate și curaj, să lase în urma lor un renume și să obțină nemurirea sufletului. Folosind un aforism antic, Eghișe scrie: „Moartea neînțeleasă e moarte, moartea conștientă este nemurire. Cine nu știe ce este moartea îi e frică de moarte, iar cel care o cunoaște nu-i e frică de ea.”¹⁴⁵ Prin sacrificiul de sine conștient, în numele unor idealuri înalte, în numele patriei și al poporului — mai arată el — omul devine un exemplu instructiv pentru generațiile următoare și trăiește din faptele lor. Nemurirea nu este un fenomen spontan și nici ceva misterios, ci este recompensa pe care omul o primește pentru faptele sale. Moartea sau sacrificiul de sine conștient nu numai că aduce nemurire eroului, ci devine un izvor dătător de viață pentru alții. Moartea eroică întărește legătura dintre generații. Viața omenească, în calitate de proces progresiv de creare de valori și de luptă este nemuritoare.

În timpul luptei de eliberare se schimbă relațiile sociale. Contradițiile dintre stăpîni și slujitori, dintre femei și bărbați — mai arată el — scad ca pondere. Pe prim plan apar interesele comune ale diferitelor pături sociale și elementele ce le unesc în lupta de eliberare. El apreciază dragostea și sinceritatea tot prin prisma funcției lor sociale. Nobilimea convocată la Tizbon (azi Ctesifon la sud de Bagdad) în fața regelui Yezdegyerd și arestată, se prefacă că acceptă convertirea, pentru a se elibera, a se întoarce în patrie și a cîștiga timp, în vederea organizării insurecției armate. În acest caz, arată Eghișe, minciuna (înselarea dușmanului) a fost folosită pentru un scop suprem și încălcarea jurămîntului și a cuvîntului este scuzabilă, este o tactică în lupta de eliberare. Totodată, el condamnă lipsa de încredere în sine, de hotărîre, de convingere și dăruire, socotindu-le cauze ale fricii, iar frica trebuie respinsă de participanții la lupta de eliberare. Neînfricarea pentru Eghișe este una din condițiile invincibilității. El pune în gura marelui preot zoroastrist următoarea cugetare: „Cine poate rezista unor oameni, cărora nu le e frică nici de lanțuri, nici de schingiui, care disprețuiesc bogăția și care, ceea ce este mai rău ca orice, preferă moartea vieții?”* Totuși,

¹⁴⁵¹⁸³ EghișS, *op. cit.*, pag. 108.

în condiții normale, Eghişe apără necesitatea fricii, pentru a reține pe oameni de la fapte antisociale.

Printre valorile negative, Eghişe citează lipsa de unitate în lupta de eliberare și mai ales invidia, pe care o consideră ca una din principalele cauze ale relelor. Totodată, el relevă importanța înțelepciunii și forței morale, precum și a culturii și mai ales a culturii naționale, ca izvor de patriotism și forță organizatoare în lupta de eliberare. Din acest punct de vedere este interesantă poziția lui Eghişe în privința existenței diferitelor limbi. Spre deosebire de *Biblie*, care considera acest lucru ca un blestem și cauză a neînțelegerii între oameni, Eghişe socotește, dimpotrivă, că apariția multitudinii de limbi este un fenomen pozitiv, întrucât prin influența reciprocă contribuie la îmbogățirea lor. „Și așa cum culoarea devine mai strălucitoare adăugându-i-se altă culoare — spune el — și fața cu altă față, și vârsta cu altă vîrstă, și arta cu altă artă și opera cu altă operă, tot astfel și limba se înfrumusețează cu altă limbă “. Această concepție derivă de fapt din principiile școlii de traducători întemeiate de Maștoth, care susținea că, pentru a crea o cultură de avangardă este necesar să se însușească și ceea ce au creat alte popoare. Eghişe menționează că toate culturile și limbile au meritele lor, înșirînd limbile cunoscute în epoca aceea și dîndu-le calificative (neuitînd nici „splendoarea limbii persane în ciuda învrăjbirii dintre armeni și perși). Eghişe judecă obiectiv și științific moștenirea culturală a tuturor popoarelor evitînd să plătească tribut vanității naționale.

Aceste idei progresiste, exprimate cu peste 1 500 de ani în urmă, nu fac decît să-l imortalizeze pe marele istoric și gînditor armean din secolul al V-lea, făcîndu-l actual pentru multe popoare, chiar și astăzi.

Ultimul mare istoric al secolului a fost Ghazar Pharpethi (Lazar din Pharp) născut cca 443. Și-a făcut studiile întîi în Georgia apoi la Constan- tinopol, unde a învățat limba și cultura greacă.

A primit însărcinarea de a scrie o *Istorie a armenilor* pentru perioada de la 387 și pînă la răscoala victorioasă a lui Vahan Mamikonian împotriva dominației sasanide persane. Ca martor ocular al evenimentelor descrise în ultima parte a lucrării sale, *Istoria* lui Ghazar Pharpethi are o mare valoare istoriografică, dar și literară.

În secolul al V-lea a luat naștere și o literatură hagiografică originală legată de istoria Bisericii armenie. Primele scrieri au fost *Viața lui Grigor Iluminătorul*, *Martiriul fecioarelor Hripsime*, *Martiriul apostolului Tadeu și fecioarei Sanducht* scris pe baza unei tradiții vechi, care susține că Biserica armeană a fost înteu eiată de apostolii Tadeu și Bartolomeu și în consecință a fost nurrită ulterior Biserica apostolică, iar sediul patriarhului, „Scaunul sfîntului apostol Tadeu “.

Pe linia istoriografiei, secolul următor rămîne un punct întunecat. Abia în secolul al VII-lea apare *Istoria lui Sebeos*, al cărei autor este incert. Tot ce se știe, e faptul că el a trăit o vreme la curtea regelui

persan Chosroes (590—628). Istoria sa începe de la legenda lui Hayk și Bel pînă la aproximativ jumătatea secolului al VII-lea. În capitolul intitulat *Cartea epocii*, Sebeos se ocupă de situația din țările învecinate cu Armenia ca: Persia, Imperiul bizantin, Califatele arabe și relațiile politico-militare dintre acestea, ceea ce îi dă valoare de izvor istoric pentru istoria Asiei Mici în general. Sebeos înfățișează, totodată, situația politică, social-economică și juridică

259 a Armeniei, relațiile sale cu Persia, Imperiul bizantin și arabii, în secolele VI—VII, opera sa constituind un izvor bazat pe documente certe.

Cel mai important izvor pentru perioada de dominație arabă, acoperind 150 de ani, este *Istoria lui Ghevond*, care era magistrul eclesias și a scris opera sa din ordinul prințului Șapuh Bagratuni. Istoria sa ajunge pînă la evenimente petrecute în anul 788, al căror contemporan a fost. El relatează, în primele trei capitole, despre invaziile califilor arabi în Palestina, Siria, Persia și Armenia, despre cucerirea și distrugerea capitalei Dvin și luptele duse de prințul Theodoros Rîstuni împotriva arabilor, situația Armeniei aflate sub dominația arabă, de la califatul lui Muavia (661—680) pînă în primii ani de domnie ai lui Harun-al-Rașid (786—809). Sînt descrise distrugerile provocate în Armenia, pe de o parte de arabi și bizantini, iar de cealaltă parte de *chazari*, dările grele impuse de arabi, care au provocat numeroase răscoale ale populației. Ghevond interpretează corect scopul masacrării în masă a nobilimii armenice, care era considerată principalul obstacol în calea dominației arabe. În acest cadru se înscrie arderea de viu a nachararilor armeni în bisericile de la Nachceavan și Chram, precum și masacrul nachararilor la Dvin, în timpul domniei marelui emir Muse (785—786).

Populația Armeniei — arată istoricul — a ajuns într-o mizerie extremă „nimeni nu era stăpîn pe averea sa” .. „erau lipsiți de bunuri, goi, desculți și flămînzi”. În atare condițiuni, atît poporul, cît și nobilimea s-au răscurat „considerînd că e mai bine să moară cu vitejie, decît să suporte jugul străin”.

După o perioadă de eclipsă, istoriografia armeană își reia tradiția de strălucire, începînd de la sfîrșitul secolului al IX-lea și în secolele X—XI. În scrierile istoricilor armeni, în condițiile societății feudale și creării regatului centralizat al bagratizilor, se evidențiază două direcții: una care susține ideea statului centralizat puternic, unit și cealaltă care se declară în favoarea tendințelor centrifuge, provinciale. Și în această perioadă se observă un interes sporit al istoricilor armeni pentru situația din țările vecine, din Caucaz, Orientul Apropiat, Imperiul bizantin.

Un istoric, care ne-a lăsat o prețioasă moștenire în această perioadă a fost Hovhannes Draschanakerttli (Traschanagerdți), care a excelat în secolele IX—X, nu numai ca istoric, ci și în domeniul politic și bisericesc, precum și ca diplomat. A fost și catolicos al Bisericii armenice, în anii 897— 929. Istoria armenilor scrisă de el

începe de la Potop și pînă în anul 924. Perioada m i veche este reluată rezumativ de la istoricii armeni din secolele trecute, iar el s-a ocupat în detaliu de perioada începînd de la jumătatea secolului al IX-lea, insistînd mai ales asupra evenimentelor la care a avuto participare activă. Lucrarea este scrisă în spirit patriotic și într-o limbă bogată, salută restabilirea independenței țării, a păcii și prosperității economice, preamărește meritele regelui și prinților, care au contribuit la crearea statului unit și centralizat, condamnînd, totodată, atitudinea scizionistă și ambiguă a unor prinți față de dușmani. Ca ideolog al statului centralizat, Draschanakertthl susține ideea că, în fața unor dușmani mai puternici, **260**

Armenia poate să se apere numai unindu-și forțele. Dar acest principiu îl face să se exprime și împotriva luptei de clasă și a mișcărilor sociale, care izbucniseră în diferite provincii. Totodată, el s-a manifestat împotriva sectelor, care periclitau pozițiile Bisericii armenie.

Misiunile sale diplomatice au avut ca scop prezervarea regatului bagratid de la Ani de pericolele externe.

Un alt însemnat învățat și istoric al epocii, a fost Thovma Arțruni (Ardzrunl) care a început să scrie în anii 880 o *Istorie a Casei Arțruni*, familie domnitoare în Vaspurakan. El își începe istoria de la Adam, folosind lucrările vechilor istorici armeni și pînă în perioada vieții sale. Se referă pe larg la luptele cu arabii, cea mai interesantă parte fiind cartea referitoare la perioada mergînd de la anul 850 pînă la începuturile secolului al X-lea. Arțruni folosește mărturiile contemporanilor pe care le verifică, precum și propria sa experiență trăită în regatul din Vaspurakan, despre care dă amănunte prețioase. Ca reprezentant și susținător al dinastiei arțrunide, el justifică opoziția acesteia față de regatul centralizat bagratid, iar alteori trece sub tăcere unele fapte.

Istoria lui Thovma Arțruni a fost continuată și completată de istoricul Ananun (Anonim), probabil tot din familia Arțruni, care dă amănunte interesante despre construcțiile de la Vostan și Aghthamar ale Dinastiei arțrunide, precum și despre obiceiurile și armele vremii.

O importanță deosebită prezintă *Istoria țării albanilor* începută în secolul al VII-lea de istoricul Movses Kaghankatvathi și completată pe parcurs de alți istorici necunoscuți, forma finală fiind dată de Movses Daschuranthi, în secolul al X-lea. Această lucrare este *unică în istoria universală*, întrucît este singura istorie despre un popor dispărut de pe scena istoriei. Autorii se ocupă de elucidarea istoriei politice și despre biserica acestui popor, creștinat timpuriu de către armeni.

Preocuparea istoriografiei armenie pentru istoria altor popoare ia forme mai concrete prin apariția unor lucrări sub titluri grăitoare și evidente în acest sens ca acea *Istorie Universală* a lui Stephands Taronethi (Daroneti) zis și Asoghik, care a trăit în a doua jumătate a secolului al X-lea și începutul secolului al XI-lea. Ideea însăși de a scrie pe atunci o istorie universală este un indiciu pentru interesul manifestat în rîndurile cititorilor armeni. Autorul se ocupă într-adevăr de evenimente din istoria antică, de Asiria, de mezi, romani, perși,

regii egipteni din dinastia Ptolemeilor, regii sasanizi, împărații bizantini și Imperiul bizantin ca atare, luptele duse de el cu arabii, cu califa-tele arabe și Egiptul arab, cu bulgarii, răscoalele lui Vart Skleros și Vart Fokas, unele evenimente din Georgia și Abchazia ș.a., totuși, conținutul principal al operei îl constituie istoria Armeniei. Din acest punct de vedere, Cartea a III-a, cuprinzând o perioadă istorică de 117 ani, de la urcarea pe tron a lui Așot Bagratuni (Pakraduni), pînă în anul 1004, cînd domnea Gagik Bagratuni, prezintă o importanță deosebită ca izvor autentic, original, scris pe bază de documente și în spirit critic, iar despre unele evenimente, în calitate de contemporan și martor ocular.

261-

Din punct de vedere politic, Taronețhî apare ca un partizan al domniei centralizate a bagratizilor, adversar al forțelor scizioniste, al sectelor cu caracter social (mai ales a Thondrakienilor) și ca apărător al Bisericii apostolice armenie.

De o valoare inestimabilă pentru evenimentele din prima jumătate a secolului al XI-lea, care au dus la prăbușirea ultimului regat din Armenia Mare, a fost *Istoria* scrisă de *vardapetul* (magistru, doctor) eclesiast Aristakes Lastivertthî (Lasdiverdthî) din secolul al XI-lea. Lucrarea acoperă perioada 1000—1077, care a fost fatală pentru poporul armean. A început să o scrie în 1072, cînd ajunsese la adînci bătrîneți.

În prima parte a lucrării, el se ocupă de relațiile bizantino-armene, de înaintarea Bizanțului spre răsărit, de acțiunile împăratului Vasile al II-lea față de care are o părere favorabilă. În general, vorbește fără pasiune și ură despre istoria Imperiului bizantin, pe care o cunoaște foarte bine. Dar atunci cînd se referă la împăratul Constantin al IX-lea Monomahul (1042—1055), care a răsturnat regatul bagratid și a ocupat capitala Ani, după ce în prealabil Bizanțul pusese stăpînire pe regatul din Vaspurakan, printr-un șiretlic, tonul istoricului patriot se schimbă: el îl disprețuiește și îl condamnă. Istoricul relatează cu mîhnire decăderea regatului bagratid, în urma ocupației bizantine: regele a devenit prizonier, palatele regale au fost distruse, ostașii țării au fost dislocați în diferite provincii bizantine, nobilimea și-a părăsit pămînturile și s-a exilat, provinciile au fost pustiite și jefuite de bizantini, orașele înfloritoare au devenit vizuine de fiare sălbatice.

Cartea a II-a, conținînd cel mai bogat material documentar, se referă la invazia turcilor seldjucizi, care au venit val după val, au inundat întreaga Armenie, au distrus, au ucis, au prefăcut în ruine celebrele orașe armenesti Ani, Kars, Artîn ș.a. Lastivertthî descrie cu lux de amănunte luptele duse de forțele armenie și bizantine, precum și marea bătălie de la Manazkert, unde armata bizantină a fost înfrîntă, ceea ce a avut consecințe catastrofale pentru Imperiul bizantin și pentru întregul Orient Apropiat.

În *Cartea a III-a a Istoriei* lui Lastivertthî se descrie mișcarea social- sectantă a Thondrakienilor, pe care autorul o ponegrește fel și

chip de pe pozițiile ideologiei claselor dominante și a Bisericii armenе, al cărei reprezen-^t tant fidel este.

Lucrarea lui Lastiverthi aduce interesante amănunte despre viața din orașe și organizarea lor internă, despre contradicțiile interne ale societății din secolul său ca: înșelătoriile negustorilor și bogătaşilor, specula, corupția etc.

Pentru istoria secolelor IX—XI prezintă o importanță deosebită *Cartea, de documente*, conținând 98 de acte și scrisori despre relațiile armeno-siriace, armeno-bizantine, armeno-georgiene etc., precum și despre mișcarea thondrakiană. Un izvor prețios constituie și inscripțiile pe piatră din această perioadă.

În perioada secolelor XII—XIV, pe lângă lucrările generale de istorie un rol de seamă au avut cronicile care au caracter de culegeri completate cu **262** citarea unor evenimente mai apropiate sau contemporane cu autorul. Printre cronicarii mai de seamă sînt:

Matheos Urhaiethi (sec. XI—XII), care a scris *Cronica*, lucrare valoroasă și amplă referitoare la evenimentele din anii 952—1136. Lucrarea a fost continuată apoi, pînă în 1162, de Grigor Khesunthi și cuprinde date interesante despre evenimente nu numai din Armenia, ci și din țări ale Asiei Mici, precum și din Siria, Mesopotamia, Georgia. Urhaiethi vorbește cu simpatie despre tot ceea ce este în folosul poporului, drept rezultat al activității fie a unor armeni, fie a unor străini, și se exprimă plin de ură față de cotropitorii care distrug și jefuiesc, referindu-se în special la bizantini și turcii- seldjucizi. Sînt deosebit de prețioase anumite date despre prima cruciadă și care lipsesc din izvoarele bizantine, arabe, siriace și latine. Prezintă importanță, de asemenea, descrierea campaniilor împăratului Bizanțului de naționalitate armeană, Ioan Țimișkeș, spre Siria, Cilicia și Palestina, precum și a căderii Edesei.

Cronica lui Samuel Anethi (sec. al XH-lea) oferă un material documentar bogat despre evenimentele din Armenia din perioada în care a trăit pînă în anul 1180, consemnate în calitate de observator. *Cronica* lui a fost continuată de autori necunoscuți, pînă în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. Și în această cronică sînt referiri la istoria altor popoare.

Istoria lui Mîchithar Anethi (sec. XII—XIII) se ocupă de o perioadă mai îndelungată din istoria Armeniei, începînd de la regele Paruir pînă la regii bagratizi (*prima parte*), secolele XI—XII (în *a doua parte*) și cruciadele (în *a treia parte*). După părerea lui Mîchithar, istoria este rezultatul unor evenimente reale, știință a cunoașterii trecutului și prezentului, precum și a prevederii viitorului. Evenimentele de bază ale istoriei — spune el — sînt în număr de șase: figuri, lucruri, locuri, timpul, modul și cauza. Nici unul dintre istoricii mai vechi nu concepute asemenea generalizări. Cronicarul dă și anumite sfaturi. Pentru a scrie o istorie — arată el — este necesar să se studieze istoria veche și nouă, să se stăpînească logica, modul de exprimare corectă a ideilor, limbile vechi, să se dovedească prudență în privința surselor etc.

Cronica lui Mîchithar Airivanethi (sec. al XIII-lea) merge de la

Adam și pînă în anul 1289, conținînd extrase din lucrările istoricilor anteriori, dar și unele amănunte inedite din alte surse.

În general, secolul al XIII-lea a cunoscut o înflorire a istoriografiei armene, printr-o cuprindere mai largă și multilaterală a problemelor, prin modul de prezentare a evenimentelor istorice. În această perioadă, întemeietorul școlii armene de istoriografie este considerat a fi Vanakan Vardapet Tavuşețhi, ai cărui elevi, Kirakos Gandzakețhi, Vardan Arevelțhi, Grigor Aknerțhi sau Akanțhi și-au cîștigat mare faimă.

Opera lui Gandzakețhi, *Istoria armenilor din sec. IV pînă în 1265* este deosebit de importantă pentru lămurirea unor aspecte ale dominației mongole în Orientul Apropiat și Armenia, totodată, a contradicțiilor interne din Imperiul mongol. El descrie cu detalii și mîhnire consecințele catastro- **263** fale ale politicii agrare și fiscale a cîmpitorilor mongoli, masacrele în masă, ducerea în captivitate a populației, emigrările forțate, pustiirile, foametea, epidemiile ucigătoare, destrămarea economiei și în special a agriculturii, spolierea țărănimii. El se ocupă și de evenimentele din Armenia Occidentală de sub ocupație bizantină, precum și de Armenia Ciliciană, Sultanatul din İkonîa și relațiile lor cu mongolii, istoria Bisericii armene, relațiile dintre cultele armean, grec, georgian și catolic, de învățămînt, școli, literatură, știință, artă, arhitectură, economie și construcții. Prezintă interes și relatările sale despre traiul, credința, obiceiurile și limba mongolilor.

Totodată, istoricul armean își exprimă ura la adresa stăpînilor politici și bisericești armeni, pentru cupiditatea, egoismul și trădarea lor, acuzîndu-i că în loc să reziste invaziei mongole, au colaborat cu ocupanții de dragul interesului și cîștigului lor, jefuind pe proprii lor supuși. Ca reprezentant al ideologiei religioase a epocii sale, el consideră că providența mișcă roata istoriei societății umane.

Vardan (Vartan) Arevelțhi (mort în 1271) este autorul celei de a doua încercări de a scrie o *Istorie Universală*, care ajunge pînă ia anul 1267. El își începe partea dedicată istoriei Armeniei pe bază de legende și anume construirea turnului din Babilon, de la Hayk și Bel. Sînt mai bogate în date istorice și documentare evenimentele mai apropiate de epoca lui, înce- pînd din secolul al XI-lea. Descrierea invaziei mongole din primele decade ale dominației lor este o sursă prețioasă și de bază pentru istorie. Întreținînd relații personale apropiate cu hanul mongolilor, Hulavu, el a căutat să ușureze soarta grea a conaționalilor săi aflați sub jug mongol.

Vardan vorbește, de asemenea, despre *românii din sudul Dunării*, ca fiind în solda „francilor” în cea de-a treia cruciada condusă de Frederic Barbarossa (1189—1192). „Constantinopolitanii — spune el — transportă gratuit toată mulțimea pe care francii o recrutaseră în ținuturile *vlahilor* și ale bulgarilor...” (n.a. este vorba de înțelegerea dintre Petru și Asan cu împăratul german Barbarossa, realizată la Niș, pentru a-i furniza ajutoare în oameni).

Informații interesante despre mongoli găsim și în *Istoria poporului de arcași* (mongolii) a lui Grigor Aknerțhi (Krikor Agnerți)

din secolul al XHI-lea și care cuprinde perioada 1220—1273. Autorul relatează despre originea mongolilor, despre personalitatea lui Ginghis-Han, tactica de luptă a mongolilor, aspectul lor exterior, obiceiuri și limbă. Lucrarea conține, totodată, informații prețioase despre Armenia, Cilicia și țările învecinate, despre birurile grele ale mongolilor și sistemul sălbatic de a le strânge.

Cel mai ilustru istoric armean al secolului al XIII-lea a fost Stephanos Orbelian (mort în 1304). Principala sa lucrare *Istoria provinciei Sisakan* (Siunikh, din sud-estul Armeniei) are o importanță deosebită, pentru precizarea toponimelor, geneza familiei princiere din Siunikh, rolul jucat de ea în perioada dinastiei arscade, răspîndirea creștinismului în acest principat, viața politică, economică și culturală din Siunikh și mănăstirile sale, regatul din Siunikh, istoria familiei domnitoare Orbelian etc., pînă în anul 1297.

864

Ca și predecesorul său, Arevelthi, Orbelian întreține relații prietenești cu conducătorii mongoli, dar el nu trece sub tăcere consecințele năprasnice ale dominației mongolilor, cu efect direct distrugerea vieții economice.

După Movses Chorenathi, Stephanos Orbelian este al doilea mare istoric armean, care folosește metode științifice în cercetările și lucrarea sa. El părăsește însă obiceiul de a lua ca punct de pornire legendele armene și poveștile din Biblie (cu care na obișnuiseră, atît Chorenathi, cît și alți istorici). Izvoarele sale sînt: arhivele, documentele divanului domnesc și princiar, enciclicele catolicosale, actele de proprietate, inscripțiile în piatră, colofoniile (memorialele) de la sfîrșitul manuscriselor, care constituie surse istorice autentice, fără să ignore, totuși, povestirile populare și tradiția. Lucrarea sa prezintă interes nu numai pentru Armenia, ci și pentru istoria popoarelor din Orientul Apropiat și Georgia.

Ideologia sa este cea a claselor dominante din societatea feudală. După această concepție, masele populare truditoare sînt tratate drept „gloată” care nu poate crea istorie, ci este numai un obiect al istoriei. În consecință, el condamnă și mișcările sociale din Siunikh.

Alături de Armenia Mare și Armenia Ciliciană a dat naștere unor istorici de valoare, care ne-au lăsat opere de importanță capitală, pentru înțelegerea istoriei acestui regat. Printre ei se numără cunoscutul om politic, militar, diplomat, legiuitor și istoric, Conetabilul Sîmbat (Sîmpad) 1208—1276. Principala sa operă istorică *Anale* cuprinde descrierea evenimentelor din perioada 951 — 1276 și se referă la Imperiul bizantin din secolele X—XI, ultima perioadă a regatului bagratid, invaziile turcilor-seldjucizi, ale mongolilor, mamelucilor din Egipt și în deosebi la evenimentele politice din Cilicia. Ca reprezentant al regatului Armeniei Ciliciene, a asistat la încoronarea hanului mongol Guyuk. Istoricul Hethum (sfîrșitul secolului al XIII-lea începutul secolului al XIV-lea) este, de asemenea, un om de știință laic, cunoscut ca mare om politic și diplomat, participant la făurirea alianței armeno- ciliciene-mongole în lupta

împotriva Egiptului. Lucrarea sa *Istoria tătarilor* este nu numai o istorie a acestui neam, ci a întregului Orient medieval, conținând bogate date istorico-geografice despre 14 țări din Asia. Ca atare, a servit în evul mediu țărilor din Europa la cunoașterea istoriei, economiei, vieții politice, geografiei Asiei, Caucazului, Rusiei meridionale. Lucrarea a fost scrisă la recomandarea Papei Clemens al V-lea și constituie un izvor deosebit de important despre statul mongolo-iranian și războaiele acestuia cu Egiptul.

Opera lui Hethum a fost scrisă în franceza medievală și tradusă apoi în franceza modernă, italiană, engleză, olandeză și armeană (1842). Hethum a mai scris lucrări genealogice și a efectuat traduceri de lucrări istorice.

Pentru perioada secolelor XII—XIV, izvoarele și documentele de valoare istorică certă s-au înmulțit considerabil. În secolele XII—XIV, cu deosebire, s-a scris un mare număr de cronici scurte, care, însumate, dau o imagine cuprinzătoare a perioadei istorice respective, completând operele istoricilor, în perioada dintre secolele XII—XVIII s-au scris câteva sute de cronici

265 scurte, din care au fost selecționate peste 50 și publicate în două volume mari. De asemenea, așa numitele *Epistole* au constituit în evul mediu un izvor neprețuit de informații, cu atât mai valoroase, cu cât erau scrise de personalități politice și eclesiastice.

Au sporit în mare măsură *inscripțiile* pe monumente arhitectonice, chaci-karuri, morminte, pietre de hotar etc. cu un conținut documentar bogat despre politica economică și agrară a țării sau a ocupanților, despre felurile de impozite, măsura lor, despre proprietăți funciare seculare și bisericești, despre vânzările și cumpărările imobiliare și de pământuri, despre donații, despre schimbările în structura socială, despre familiile feudale, situația orașenilor, rolul și poziția lor în societate, despre diferitele domenii ale culturii, evenimente politice etc.

Cel mai însemnat izvor de date istorico-sociale îl constituie, însă, miile de colofonii (dintre acestea cca. 5 000 se păstrează la Matenadaranul din Erevan), datorate copiștilor vechilor manuscrise, precum și beneficiarilor, legătorilor și reparatorilor lor. Acest obicei începe din secolul al IX-lea și ia amploare în secolele următoare, cuprinzând din ce în ce mai multe date documentare. În colofoniile de la sfârșitul manuscriselor se dau informații biografice și mai cu seamă de ordin politic, istoric, economic. Autorii, fiind în marea lor majoritate oameni din popor, furnizează date în legătură cu frământările maselor largi, nemulțumirile lor și diferite amănunte despre viața poporului, care de multe ori scapă atenției marilor istorici. Importanța colofoniilor a crescut în secolele XIV—XVI, când nivelul istoriografiei armene scăzuse.

Pentru istoria Armeniei din secolele XII—XIV prezintă un interes deosebit și fabulele, povestirile istorice, discursurile, predicile, poeziile patriotice.

Din perioada următoarelor două secole sînt de reținut puține

nume de istorici și cronicari, ca cel al lui Thovma Metophethi (1378—1446), cunoscut pentru *Istoria sa despre Lenk-Timur* (Tamerlan), care începe cu anul 1386. El descrie cu amănunte invaziile și victoria sa asupra sultanului Baiazid lângă Ankara, deportarea în masă a populației și masacrele ce au urmat, precum și pustiirile triburilor nomade Kara-Koyunlu și Agh (Ak)-Koyunlu. Lucrarea sa este un izvor important pentru istoria Armeniei și a Orientului Mijlociu din acea epocă.

În secolele XV—XVII predomină cronicile, ai căror autori sînt în mare parte necunoscuți.

În anii 30—40 ai secolului al XVII-lea activitatea culturală se înviorază, atît în Armenia cît și în coloniile armenie din Europa și Asia (în special în Persia și India). Cea mai importantă lucrare, aparținînd lui Arakhel Davrijethi (Tavrijeti), născut la Tabriz în Iran este *Istoria*, tipărită încă în timpul vieții sale la Amsterdam (1669). El a murit în 1670 și a fost înmormîntat la Edjmiatîn (Ecimiadzin). Partea principală a lucrării sale este consacrată Armeniei, Persiei, Turciei, deportării armenilor de către șahul Abbas I în străfundurile Persiei și consecințele tragice, dar furnizează date **266** interesante și valoroase despre coloniile armenie de la Noul Djugha și Lvov, precum și în legătură cu istoria social-politică a Transcaucaziei și ordinea administrativ-fiscală din Turcia și Persia.

Contemporanul său, Zakharia Khanakherthi (1627—1699), ne-a transmis informații interesante despre evenimentele din secolul al XVII-lea și în mod deosebit despre mișcările sociale ce au avut loc și aspectele necunoscute din alte surse ale vieții poporului.

În același secol, s-au scris studii istorice în coloniile armenie din Turcia, Ucraina, Polonia și alte țări. Reține atenția, prin importanța sa ca izvor pentru istoria românilor, cronica lui Hovhannes Khamenathl, intitulată *Istoria războiului de la Hotin* scrisă în 1627, adică după 6 ani de la terminarea războiului, încheiat cu uciderea sultanului Osman al II-lea. Lucrarea este întocmită de pe pozițiile unui martor ocular, cuprinde mărturii ale participanților la război dar și știri consemnate pe baza scrisorilor primite de autor de la prietenii săi din Moldova. În felul acesta, cronica sa furnizează informații interesante și despre Țările Românești, Polonia, precum și despre colonia armeană din Kamenet-Podolsk.

În Turcia, învățatul Eremia Celebi Kiomurdjian (1637—1695) a scris lucrări de istorie, geografie, statistică, cartografie, jurnale de călătorie, epistole, discursuri. Lucrările sale de istorie, rămase în mare parte netipărite, se referă în special la situația din Imperiul otoman, războaiele purtate Împotriva popoarelor din Europa de Sud-Est și Persiei, sărăcia extremă și suferințele popoarelor cotoprite. În general, simpatiile sale se îndreaptă spre păturile laborioase ale popoarelor. Lucrarea sa tipărită și tradusă și în limba turcă, *Istoria Istanbulului*, conține date interesante nu numai despre oraș, ci și despre comerțul, meseriile, agricultura din Turcia, în secolul al XVII-lea.

Deosebit de interesant este *Jurnalul* lui Eremia Celebi, cuprinzînd

un bogat material documentar despre evenimentele din Turcia, în anii 1648—1652, viața coloniilor armenie, caracterizarea sultanilor și a unor personalități politice și eclesiastice etc. Lucrările sale prezintă interes nu numai pentru istoria Armeniei, ci și pentru orientalistică.

Fiind un învățat patriot, el considera că cel mai eficace mijloc pentru apărarea identității naționale și redesteptarea conștiinței naționale este dezvoltarea limbii materne și răspîndirea învățămîntului. În acest scop, a întemeiat, în 1676, o tipografie armeană la Constantinopol.

Din jurnalele de călătorie ale epocii este de relevat *Registrul de socoteli* al lui Hovhannes Djughaețhî, care a vizitat subcontinentul indian în anii 1682—1692, rămînînd șase ani în Tibet, la Lhasa (1686—1692). A învățat limba tibetană, a făcut cunoștință cu viața poporului tibetan, comerțul, regimul fiscal, legislația ș.a. Informațiile date au avut un caracter inedit, cu atît mai mult cu cît, pînă la începutul secolului al XX-lea, Tibetul era închis pentru lumea exterioară și s-au păstrat foarte puține materiale despre economia sa medievală. El furnizează date interesante și despre orașele indiene Calcutta, Patna, Agra etc., unde existau colonii armenie.

267

Printre autorii de jurnale de călătorie un loc deosebit îl ocupă Simeon Lehațhî, născut la 1584 în Polonia, care a călătorit timp de 12 ani, începînd din 1608. Drumul său l-a purtat prin Țările Românești, țările balcanice, Turcia, Armenia Mare, Egipt, Palestina, Siria, Anatolia, Italia. Călătorind practic prin tot Imperiul otoman, Simeon dă amănunte despre popoarele alogene lipsite de drepturi din Imperiu, despre abuzurile și jaful autorităților, pustiirile provocate de răscola djalalilor etc.

Secolul al XVIII-lea marchează începutul luptei poporului armean pentru eliberarea de sub stăpînire otomană și persană, care s-a reflectat și în operele de istorie. Totodată, se remarcă o preponderență a autorilor laici în istoriografie, ceea ce nu înseamnă că reprezentanții istoriografiei feudalo-religioase, ca Mikael Ceamcian de la Congregația Mîchitaristă de la Veneția, nu au dat lucrări de reală valoare științifică. Astfel, *Istoria armenilor*, scrisă de acesta după 1780, a pus bazele unei cronologii mai sigure.

În pleiada istoricilor armeni din secolele XIX—XX ocupă un loc meritoriu oameni de știință ca: Mîkîrtici Emin (1815—1890), Kherovbe Patka-nian (1833—1889), Grigor Chalatian (1858—1912), Garabed Basmadjian (1864—1942), Nerses Akinian (1883—1963), Nikoghaios Adonțh (1871—1942), Andon Karakașian (1818—1903), Leo pe nume real Arakhel Baba-chanian (1860—1932) ș.a.

4. Gîndirca filozofică armeană în secolele V — XIX

Un fenomen demn de relevat în evoluția culturii spirituale armene este apariția, o dată cu inventarea alfabetului armean, a preocupării pentru filozofie, această „mamă a științelor”. În prima jumătate a secolului al V-lea, gîndirea filozofică apare legată de operele teologice, în mare parte traduse din literaturile lumii antice. Armenia, făcînd parte din sfera culturală a elenismului, preluase moștenirea filozofiei antice grecești, iar pătura conducătoare și intelectualitatea armeană foloseau greaca drept limbă de știință.

Autorii armeni din Armenia antică pîgînă ca, Tiran Kherakan (Gramaticul), Artavazd al II-lea, Olimpos, precum și de alte naționalități ca, Metrodoros din Skepsis, Amphikratos Atenianul, Bardațan, ale căror lucrări (pierdute) s-au referit, după toate probabilitățile, la probleme de istorie retorică și filozofico-religioase, alcătuiesc preistoria gîndirii filozofice armene. Din aceeași perioadă trebuie menționat numele retorului și pedagogului armean din lumea elenistică, în secolul al IV-lea, Paruir Haykazn (Armeanul) sau, după cum era cunoscut, Proeresios, ale cărui lucrări nu s-au păstrat, dar căruia Roma i-a înălțat o statuie cu dedicația: „Regina orașelor, regelui retorilor.”

Dezvoltarea filozofiei armene a avut loc în condițiile consolidării feudalismului și a învățăturii și pozițiilor Bisericii creștine, ceea ce a avut o importanță hotărîtoare pentru caracterul și conținutul filozofiei medievale armene. Trebuie subliniat, totuși, că gîndirea filozofică armeană a avut trăsături particulare, caracteristice, în general pentru cultura armeană din evul mediu timpuriu. Armenia antică din secolul III înainte de Hristos — sec. III după Hristos avea legături strînse cu lumea elenistică și popoarele culte ale epocii, grecii, romanii, arameii, evreii. Cînd, după crearea alfabetului armean a început să se formeze gîndirea științifică armeană, o seamă de cuceriri ale civilizației și culturii elenistice au fost asimilate cu ușurință de către societatea feudală armeană, purtînd însă pecetea ideologiei creștine.

În faza sa inițială, filozofia armeană s-a manifestat în două direcții caracteristice epocii: prima era deservirea intereselor doctrinei creștine, apologetica și patristica; a doua era influența filozofiei neoplatonismului laic, care căuta să mențină legăturile sale cu știința lumii antice. Pe lîngă aceste două direcții principale, se manifesta și o a treia tendință, care exprima ideologia maselor populare, sub forma mișcărilor spontane sectante, a căror gîndire nu a căpătat însă o definitivare științifică, fiindu-ne transmisă fragmentar de ideologii feudalismului și Bisericii creștine, prin criticile și condamnările lor, care nu puteau fi obiective.^{12®}

Pentru începuturile filozofiei armene, o importanță deosebită au avut-o traducерile din operele antichității, efectuate în secolele V—VI. Astfel, traducerea *Bibliei*, de către Mesrop Maștoțh, Sahak Barthev și elevii lor, a avut o influență covîrșitoare în toate domeniile vieții

siprituale a societății armene, întrucît, prin caracterul său enciclopedic, a răspîndit concepția creștină în filozofie, etică, drept, estetică, gîndirea social-politică, istoriografie etc.

Dezvoltarea filozofiei era condiționată nu numai de influența Bisericii, ci și de situația politică a Armeniei, care își pierduse independența, iar teritoriul împărțit între Imperiul persan și Bizanț. Ideile de eliberare, de apărare a identității naționale, se exprimau și în filozofia istoriei, iar, întrucît Biserica rămăsese singura instituție independentă cu caracter național, influența acesteia asupra filozofiei s-a întărit. După cum se știe, lupta împotriva dominației străine luase pe atunci forma luptei religioase: împotriva zoroastrismului față de Persia; împotriva calchedonismului și în apărarea monofizitismului față de Bizanț. La formarea vechii filozofii armene au contribuit și traduceri ale unor comentarii la Vechiul și Noul Testament ca cele ale lui Bazil din Cezarea, Ciril din Alexandria, Efraim Siriaticul, Grigore Divinul, Ioan Chrisostomul, Atanasie din Alexandria și alții. Au fost traduse de asemenea, operele unor apologeti ca Aristide Atenianul, Hipolit, Metodius Olimpicul, Epifan Cipriotul ș.a. care exprimau filozofia creștină și se opuneau filozofiei antice și mai ales materialismului antic.

Apologetica își găsește exponentul cel mai de seamă în persoana lui Mesrop Maștoth, care respinge celelalte religii și păgînismul, căutînd să demonstreze dreptatea religiei creștine. El laudă pe „singurul Dumnezeu”

13' *Sen Are/jatiaa ia Hiy Jjhrtrdipjt.n i'hin i*, Vol. II, p. 503 șfur.n., Editura Aca- de.nții di Științe a R..S.S. Armene, Erevan. 1934.

269 ca o ființă fără de început, nelimitat, imuabil, incognoscibil și imaterial, o ființă supremă bună, care este demiurgul întregii lumi animate și neanimate, materiale și raționale. În felul acesta, Maștoth răspunde problemei de bază a filozofiei, de pe pozițiile idealismului. Totodată, el îmbrățișează teoria celor patru elemente, create de Dumnezeu, cu care se făurește după aceea totul: din cele patru elemente se compun ființele, tot ce e vizibil și invizibil. Corpul este alcătuit din pămînt, apă, căldură și frig. Întreaga lume — spune el — fie neanimată, vegetală sau animală a fost creată în folosul omului. Din aceleași patru elemente a fost creat și corpul omului, pe care Dumnezeu l-a înzestrat cu un suflet viu și nemuritor, cu spirit și rațiune. În el s-au amestecat sufletul și trupul, pentru a deveni supraveghetorul Domnului peste celelalte ființe. Dar *omul*, această ființă supremă, spre deosebire de demiurg, este muritor și supus schimbărilor. Cu corpul este legat de lumea materială, iar cu sufletul de ființa dumnezeiască imaterială. Omul percepe lumea cu ajutorul celor cinci simțuri și cu rațiunea, cu care l-a dotat Dumnezeu, după chipul și asemănarea sa. Percepția începe de la simțuri, se urcă la gîndire, care generalizează informațiile comunicate de simțuri și pătrunde în esența lucrurilor sau fenomenelor. Dar, după Maștoth,

nivelul cel mai înalt al cunoașterii este credința, prin care omul percepe „adevărul dumnezeiesc”.²⁷

Ideile exprimate de Maștoth au fost dezvoltate de elevul său, gânditorul și învățatul Eznik Koghbaṭhi (Eznig Goghpaṭi) cca 380—450, în opera sa capitală *Respingerea sectelor*, scrisă în anii 40 ai secolului al V-lea. Alături de dascălii și colegii săi, Eznik a participat activ la întemeierea literaturii și științei armene, precum și la traducerea *Bibliei* și a altor lucrări.

În opera sa, el critică și condamnă, deopotrivă, filozofia materialistă antică greacă, sectele creștine, dar mai ales mazdaismul persan, sub a cărui acoperire, Persia sasanidă încerca să supună poporul armean. Lucrarea sa a contribuit, pe de o parte, la întărirea pozițiilor ideologice ale Bisericii armene, iar pe de altă parte, la fundamentarea teoretică a luptelor de eliberare din secolele V—VI. El rămîne un idealist, reprezentant al dogmei creștine. Dumnezeu — afirmă el — a creat tot ce există din neant, din neființă. Tocmai în aceasta ar consta diferența dintre el și lumea materială și cea vie. În acest context, el condamnă concepțiile filozofilor materialisti greci, după care materia este eternă și a existat din totdeauna, în același timp cu Dumnezeu. El respinge, atît stoicismul și epicurianismul ca expresii ale materialismului grec, cît și concepțiile lui Pitagora și Platon, cu toate că aceștia din urmă se găsesc pe pozițiile idealismului și susțin principiul unei zeități bune și imateriale. Eznik se ridică împotriva lor pentru simplul motiv că se deosebesc de dogma creștină a unui singur creator-Dumnezeu, individualizat. Faptul că Eznik condamnă cu vehemență materialismul grec, constituie pentru A. Arakhelian o dovadă a faptului că aceste concepții erau destul de I

¹⁷ Mesrop Maștoth *Diseitalii despre dċgir.ă...* (În i uta aimcarfi) pp- 1-3, 11-41, IV-28, V-39, XI V-174, Vagharșapat, 1894-1896.

270 răspîndite în Armenia, mii ales în rîndurile adversarilor Bisericii armene și păturilor feudale.¹²⁸

În acea epocă lupta de eliberare de jugul persan fiind obiectivul principal, Eznik se concentrează asupra laturii ideologice-religioase a acestei lupte, atacînd bazele religiei de stat a Persiei Sasanide. El respinge principiul fundamental al zoroastrismului (mazdeismului), privind dualismul lumii împărțite între rău și bine, și opune acesteia principiul monist creștin al unei singure ființe bune. După Eznik, în lumea materială și vie nu există lucruri bune și rele date de natură. Materia — afirmă el — nu este nici rea, nici bună; ea a fost creată de Dumnezeu pentru folosul omului și nici o materie, lucru, animal sau plantă create de Dumnezeu nu poate să fie rău. Corporalul nu este rău prin sine însuși. Dacă ar fi fost așa, ar fi însemnat ca o parte din ființa omenească creată de Dumnezeu să chinuie pe cealaltă. Și totuși care este izvorul răului? De ce omul, în tot cursul vieții sale, se găsește în fața dilemei de a alege între ceea ce e bine și ceea ce e

rău, fiind supus tentației morale? Răspunsul este că Dumnezeu, de bună voie, i-a acordat omului libertate și liber arbitru, pentru ca el însuși să respingă răul și să aleagă binele. Dar nenorocirea omului constă tocmai în libertatea sa de a se pune în slujba răului. Îmbrățișând principiul libertății voinței, Ezrik respinge, cu consecvență, și fatalismul. Acceptând ideea creștină a providenței divine, el precizează, totuși, că Dumnezeu nu hotărăște dinainte faptele oamenilor, ci aceștia, cu liberul lor arbitru, fac alegerea între rău și bine și sînt răspunzători pentru faptele și comportarea lor. Prin faptele lui bune, omul trebuie să fie pe placul lui Dumnezeu și să ducă lupta neîmpăcată împotriva răului, un principiu căruia gînditorul armean îi acordă un sens social-politic.

Generalizînd principiile expuse, Ezrik proclamă că fiecare om, ca și *fiecare popor este făuritorul propriei sale fericiri*. Astfel, de pildă, dacă dușmanii cotropesc țara, aceasta nu trebuie atribuită providenței și nu trebuie să ne îndemne la supunere față de ocupanți, ci trebuie să ne ridicăm ia luptă, să strîngem armată și să expulzăm pe dușman de pe pămîntul patriei.¹²⁹

Începînd de la jumătatea secolului al V-lea, apologetica cedează treptat pozițiile sale în favoarea neoplatonismului, reprezentat de tinerii intelectuali armeni, care-și fac studiile superioare la Alexandria, ultimul bastion al filozofiei antice grecești. Unul dintre primii reprezentanți în Armenia ai acestui nou curent în filozofie a fost Eghişe, care, în afară de lucrarea sa istorică despre *Războiul lui Vardan și al armenilor* a scris lucrări interpretative și moralizatoare ca: *Interpretarea operelor, Pentru sufletul oamenilor, Interpretarea lui Iisus și a Judecătorilor, Despre pustnici* etc. Ci ideolog al luptei de eliberare și împotriva zoroastrismului, este continuatorul lui Ezrik Kogh-baht. El respinge concepția mazdeistă despre doi zei, cel al binelui, Ahura-^{146 147 148} mazda și cel al răului, Ahriman, dar admite existența în lume a contradicțiilor, care, după părerea lui, sînt echilibrate și armonizate de către Dumnezeu. Ca în filozofia materialistă greacă, recunoaște cele patru elemente constitutive ale Universului: focul, aerul, apa și pămîntul, din ale căror diverse combinații se formează lumea materială. Aceste elemente se află în contradicție nesfîrșită, ceea ce determină și veșnicia lumii.

După terminarea lucrării susamintite (cca 465), în concepțiile lui Eghişe se observă o pronunțată înclinare spre neoplatonism, deși se mai simte tendința de a se supune cerințelor filozofiei creștine. El își însușește tezele unor precursori ai neoplatonismului ca Theon din Alexandria și scrierile grupate sub numele lui Hermes Trismegistos, dar și o teză fundamentală a lui Plotin, întemeietorul neoplatonismului și anume negarea naturii personale a lui Dumnezeu, care apare ca o ființă supremă, imaterială și unitară, neavînd nici o paralelă și asemănare cu lumea perceptibilă a simțurilor, fiindcă este

¹⁴⁶ Prof. dr. Arakhel Arakhilian, *op. cit.*, pag. 563.

¹⁴⁷ Esnik *Rttpinjerea sectelor*, Cartea a II-a, cap. 15, p. 113 (ia linn arnuil)

lipsit de formă și limită, este veșnic, în afara timpului și nelimitat în spațiu, lipsit de calitate și cantitate.¹⁴⁹ O asemenea teză, deși se apropie de principiile teologiei creștine, se deosebește, totuși, prin aceea că, în primul rînd, respinge personificarea lui Dumnezeu și, în al doilea rînd, creează o prăpastie între Dumnezeu și creația sa, lumea, care apare ca cea mai inferioară exteriorizare. În felul acesta, dispăre dovada cosmologică a ființei dumnezeiești, care era folosită pe larg de filozofii apologeti creștini. Spre deosebire de Ezrik, la Eghişe, lumea materială este plină de răutate și suferințe și cauza acestora este „materia inferioară”, de care este legat **cu** lanțuri trupești sufletul, de natură contrară, superioară și cerească. El scoate în evidență contradicția dintre suflet și materie. Omul reprezintă sinteza acestei contradicții, teză care are la Eghişe o importanță cardinală pentru antropologia și etica sa. Idealul lui Eghişe este eliberarea sufletului din închisoarea trupească, prin frînarea pasiunilor, prin elanul ascendent al sufletului lipsit de simțuri, observarea și contopirea cu divinitatea, ceea ce îl apropie de morala ascetică a neoplatonismului. Cu aceste teze, Eghişe a contribuit la pătrunderea unor idei ale filozofiei antice în formarea filozofiei armenie, care încerca o sinteză cu filozofia creștină predominantă, într-o epocă cînd **în** Imperiul bizantin și alte țări creștine, reprezentanții filozofiei antice materialiste erau prigoaniți. Prigoana începută încă în secolul al IV-lea și care a ajuns la apogeu sub Justinian, a dus la exilarea și întemnițarea a sute de **filozofi**, precum și la omorîrea unora, ca dascălul de filozofic și matematică de **la** Alexandria, Hipatia.

În secolele V—VII, orientarea creștină în filozofic a mai avut cîțiva reprezentanți: Yovhan Mandakuni și Mambre Vertanogh, în ultimul pîrtr **al** veacului al V-lea, Petros Siunethi, în veacul al VI-lea, Davith Harkhatthi și Yovhan Mairavanethi în secolul al VII-lea. Sînt de reținut unele idei democratice susținute de acesta din urmă, sub influența mișcării sociale-sec- **tante** a pavlicienilor. El a introdus o orientare nouă în apologetica armeană, făcîndu-se exponentul ideilor creștinismului primitiv, pe plan social. Inegalitatea, existența săracilor pe lîngă bogați nu sînt pe placul lui Dumnezeu — susține el — întrucît acesta a creat pe oameni egali și liberi. Trebuie înfrîinate poftele nesățioase ale bogătașilor, care se îmbuibă, sugînd sîngele săracilor. Aceste idei i-au atras ura și prigoana ierarhiei bisericești. Și în secolul al VIII-lea au mai trăit cîțiva filozofi, care rămăseseră credincioși dogmei creștine ca Yovhan Odznetthi (717—728) și Stephannos Siunethi (mort în 735).

În a doua jumătate a veacului al V-lea, generația tînă, care a urmat lui Maștoth și traducătorilor operelor religioase, și-a îndreptat atenția spre filozofia și știința antică greacă. Acesta era un curent nou, progresist, care aprecia cuceririle gîndirii grecești și căuta să

149^{1,8} Eghişf *Scrieri fn linia aiir.cană*), p. *C6, Vtnctia 1859.

laicizeze filozofia, îndepărtînd-o de patristică. Aşa zisa Şcoală elenofilă a luat fiinţă cu concursul bursierilor armeni trimişi să studieze în centrele elenismului din lumea antică. Buni cunoscători ai limbii, literaturii, filozofiei şi ştiinţei elene, aceştia, odată reîntorşi în patrie, au tins să introducă în cultura armeană cuceririle filozofiei greceşti şi să dezvolte pe această bază ştiinţa laică proprie. Prima acţiune — după cum am arătat — a constituit traducerea celor mai reprezentative opere, pentru care a fost nevoie, însă, de crearea unei terminologii naţionale capabile să exprime noţiunile abstracte şi cele de specialitate. Aceasta a fost o muncă intensă, care a cerut eforturi colective ale Şcolii de traducători, nece- sitînd reveniri, corecturi, perfecţionări. Este probabil ca unii filozofi armeni (ca David Anghaght sec. V—VI) să fi scris operele lor mai întîi în greacă şi apoi să le fi tradus în armeană, întrucît ni s-au transmis uneori ambele variante ale aceleiaşi lucrări.

Traducătorii cunoşteau faptul că în antichitate exista o deosebire între arta raţiunii şi cea a practicii. Artă raţională era subîmpărţită în: gramatică, retorică şi filozofie (logică sau dialectică).

Filozofia, la rîndul ei, s-a divizat în filozofie teoretică şi practică. Cea teoretică cuprindea: fizica, matematica şi metafizica (ulterior teologia). Matematica, la rîndul ei, se subîmpărţea în: aritmetică, muzică, geometrie şi astronomie.

Creîndu-şi terminologia necesară, traducătorii armeni au trecut la transpuneri din filozofie, printre primele opere traduse între anii 470—480 figu- rînd opera marelui filozof elenist din sec. I, *Filon* din Alexandria. Multe din lucrările acestuia s-au păstrat numai în traducerea armeană, originalele fiind pierdute (*Despre providenţă, Pentru existenţă* ş.a.). Cu acestea, terminologia armeană s-a îmbogăţit într-atît, încît s-a putut trece la traduceri din treapta superioară a trivium-ului, logica. S-a considerat că, în acest domeniu, opera lui Aristotel (384—322 înainte de Hristos) este cea mai reprezentativă. Şi, astfel, în 490 au fost traduse *Categoriile* şi *Despre interpretare* după care au urmat *Metafizica*, *Analitica*, *Fizica*, *Etica*, ceea ce a constituit prima tălmăcire a lui Aristotel într-o limbă străină. Tot în anul 490. s-a tradus opera *Introducere la Categoriile lui Aristotel*, a filozofului neoplatomst Porfir (Porphirios) Fenicianul (233—304), precum şi alte lucrări de logică.

273:'

Cu acest prilej au fost creaţi un număr mire de termeni, ce nu existau în limba armeană.

O mare realizare a fost traducerea, la începutul secolului al VI-lea, a operelor marelui filozof al antichităţii, Platon (427—347 înainte de Hristos) *Timeos*, *Evtipron*, *Minos*, *Apărarea lui Socrate*, *Legile*. Aceste traduceri ca şi altele menţionate anterior au dat posibilitatea specializării şi laicizării filozofiei armene în domeniile ontologiei, gnoseologiei, logicii, eticii, sociologiei, precum şi creării de opere

originale în limba națională, înălțînd gîndirea filozofică armeană la nivelul științei popoarelor civilizate dezvoltate ale epocii.

În ultimul sfert al secolului al V-lea, apar primele gramatici originale armene, întocmite de: Davith Kherakan (favit Keragan), Movses Khertogh și Ananun (Anonim), care scriu interpretări la *Arta gramaticii* a lui Dionysios Thrax. Aceștia își exprimă propriile vederi în privința esenței artei și a dezvoltării sale ulterioare. Dacă pentru Dionysios Thrax gramatica este o știință bazată pe experiență și empirism, pentru comentatorii armeni, grana atica și în general arta este privită de pe poziții raționaliste, teză exprimată cu pregnanță la Movses Khertogh, care, respingînd empirismul lui Dionysios Thrax, susține că izvorul artei este rațiunea și că spiritul creează arta.

Istoricul Movses Ciiorenathî a exprimat principalele sale idei istorico- filozofice și social-politice în lucrarea sa capitală *Istoria armenilor* despre care s-a vorbit mai sus. Ca purtător al ideologiei feudalismului victorios, el consideră orînduirea epocii sale ca fiind imuabilă și dată de Dumnezeu.

Totodată, socotește că virtutea supremă pentru fiecare personalitate de vază și pentru întregul popor este sacrificiul de sine pentru patrie și libertate. Vorbînd despre suveranitate, Chorenathî dezvoltă conceptul monarhului ideal, și, ceea ce este mai interesant pentru un om al Bisericii creștine, nu-și găsește pilde ilustrative printre regii creștini, ci dă ca exemplu de monarh ideal pe Tigran cel Mare, din epoca păgînismului. Părintele istoriografiei armene citează patru condiții necesare pentru un stat independent, domnia regelui și personalitatea sa și anume:

1. Monarhul trebuie să fie un exemplu, ideal de înțelepciune, autoritate și viteză, întrucît aceste caracteristici sînt garanția realizării scopurilor pentru care există statul;

2. Scopul principal al statului condus de monarh trebuie să fie stăpînirea și apărarea întregului teritoriu locuit de către poporul dat sau care i-a aparținut mai înainte; pe aceste pămînturi trebuie să se exercite autoritatea supremă și să se asigure securitatea populației față de incursiunile dușmanului ;

3. Întrucît în epoca respectivă, la care se referă exemplul dat, Imperiul armean al lui Tigran îngloba și alte țări, Chorenathî citează drept condiție exercitarea suveranității și față de popoarele supuse, precum și încasarea impozitelor legale pentru vistieria statului și

274

4. Întărirea puterii militare care constituie garanția asigurării suveranității de stat. Este de datoria monarhului să vegheze pentru înzestrarea corespunzătoare a armatei, să-i poarte permanent de grijă, să asigure competența militară a cadrelor și spiritul combativ al forțelor armate.

Movses Chorenathî a fost primul istoric armean, care a pus bazele, încă în secolul al V-lea, conceptului și sistemului de principii

istorico-poli- tice în filozofia armeană laică.

În adnotările pe marginea traducerii lucrării *Cartea despre cele utile*, a lui Aftonios susține ideea redării fidele a realității și rolului educativ al artei. După cum afirmă el, obiectul artei este adevărul vieții, care se exprimă în jocuri, declamație și prin redarea formei exterioare. Artă, ca și filozofia — spune el — îl ajută pe om să găsească căile și mijloacele de a evita răul și de a ajunge la bine. Adevărata artă îi procură omului satisfacția sufletească și reprezintă, în același timp, un mijloc de a cunoaște viața, pe când artă falsă îi dezorientează pe oameni și aduce daune societății. Chorenathi consideră drept cauză a lipsei de conținut în artă fuga de realitățile vieții. Conform cu aceste convingeri, el apreciază în cel mai înalt grad măiestria lui Euripide care prin puterea artei sale adevărate influențează sentimentele oamenilor, educându-i cu idei înălțătoare și dezvoltându-le trăsături nobile de caracter. Artă trebuie să folosească puterea sa emotivă, pentru a demasca răul și propovădui binele.

Concepțiile estetice înaintate ale lui Chorenathi despre rolul artei realiste au jucat un rol pozitiv în dezvoltarea gândirii estetice armene în secolele următoare.

Cea mai strălucită personalitate a gândirii filozofice laice armene din școala elenofilă a fost, fără îndoială, Davith Anhaghth (David Invincibilul, cunoscut în Occident sub numele de David Armeanul). A trăit aproximativ între 470—550, fiind originar din satul Nergin (Armenia Occidentală). Epitetul de „Invincibilul” provine din faptul că în disputele filozofice pe care le avea cu filzofii din lumea greacă era întotdeauna învingător prin susținerea părerilor și concepțiilor sale. Și-a făcut studiile la Alexandria (Egipt), sub îndrumarea lui Olimpiodor cel Tânăr, care a condus Școala Neoplatonistă Alexandrină, la sfârșitul secolului al V-lea, începutul secolului al VI-lea. Fiind un mare învățat al vremii sale, Davith era cunoscut în multe țări civilizate ale epocii. Ne-au rămas moștenire lucrările sale de mare valoare științifică: *Definițiile filozofiei (Introducere în filozofie în varianta greacă)*, *Analiza „Introducerii” lui Porfir*, *Comentariu la „Analitica” lui Aristotel*, *Comentariu la „Categoriile” lui Aristotel*.

În lucrările sale se face simțită influența materialismului filozofic antic. Creația lui Davith Anhaghth a cuprins toate ramurile cunoscute în acea vreme ale filozofiei: ontologia (teoria existenței), gnoseologia (teoria cunoașterii), psihologia, logica, estetica, etica. În istoria vechii filozofii armene, David' Invincibilul a fost primul învățat care a stabilit sfera problemelor de care se ocupă filozofia și a dat definițiile acestei științe, îndepărtându-se de dog-

275- mele religioasă și teologice. Cea mai importantă lucrare a sa rămîne *Definițiile filozofiei (Introducere în filozofie)* tradusă și în limba română.¹⁵⁰

Davith își propune în primul rînd să combată agnosticismul vechilor ■sceptici, sofisti și relativști, să demonstreze nu numai posibilitatea cunoașterii lumii, ci și necesitatea filozofiei pentru perfecționarea intelectuală și morală a omului.

Problema ontologică de bază a filozofiei este rezolvată de Davith de pe pozițiile idealismului obiectiv. El consideră că divinitatea este *începutul* și ■cauza a tot ce există și încearcă să demonstreze esența cosmologică a divinității, în sensul concepției aristotelice.

Filozofia lui Davith se caracterizează prin sincretismul său, care îmbina concepțiile lui Pitagora, Platon și Aristotel, acordînd, totodată, un loc important științelor naturii, matematicii și logicii. El recunoaște nu numai realitatea indiscutabilă, neîndoielnică a existenței lumii înconjurătoare, care, •există independent de conștiința omului, ci și posibilitatea și necesitatea de a cunoaște această lume.

Combătînd pe relativști, care susțin că este imposibilă cunoașterea din cauza mișcării permanente și a schimbării a tot ce există, Davith arată că este posibilă cunoașterea, întrucît filozofia, știința despre tot ce există, nu se referă la particular, ce se află în mișcare, ci la general, care nu se schimbă, rămînînd întotdeauna același.

Tratînd *problem i definițiilor* date filozofiei, Davith sintetizează șase formalări: „în primai rînd, cea care spune « filozofia este cunoașterea celor -ce sînt ca fiind ceea ce sînt»; adoua: «cunoaștere a celor divine și omenești»; a treia: «pregătire pentru moarte»; a patra: «asemănare cu divinitatea pe cît îi stă omului în putință»; acinoea: «artă a artelor și știință a științelor»; a șasea: «filozofia este dragoste de înțelepciune».”¹⁵¹

Potrivit concepției sale, „toate artele raționale au nevoie de diviziune, «definiție și demonstrație, a căror mamă este filozofia»¹⁴. Acel lucru care nu poate fi definit — spune el — nu poate fi nici cunoscut. După cum observa Sen Arevșatian, „în istoria științei și în special pentru filozofie prezintă un interes uriaș acea idee a lui Davith, după care originea definiției ca o categorie logică este legată nemijlocit de nevoile practice ale oamenilor. După Davith, relațiile funciare sînt cele care au dat naștere ideii de definiție, devenind apoi un bun al judecării logice. Trebuie știut — spune el — că definiția ■a luat naștere prin copierea hotarelor satelor și fermelor... Delimitând un lucru dat, definiția îl desparte de alte lucruri»⁴⁴. După cum se vede, categoria logică a definiției nu este scoasă de Davith din judecata însăși, ci din existența •obiectivă, din relațiile funciare. O asemenea concepție materialistă este exorimată de el și în legătură cu originea diferitelor științe ca: aritmetica și geometria, care au fost, de

151^{ur} *Ibidem*, pag. 26.

asemenea, condiționate de necesitățile practice ale oamenilor.¹⁵²

„Aritmetica a fost inventată de fenicieni — spune Davith — fiind negustori și avînd nevoie de cifre pentru calcul. Muzica au inventat-o tracii; căci Orfeu (poet, filozof și muzician mitic n.n.), despre care se spune că a descoperit muzica, era din Tracia. El a compus marșuri războinice, pentru a stimula curajul tracilor, întrucît erau foarte războinici ... Le este specific și dansul piric, care este un dans de luptă... Egiptenii sînt cei care — nu din întîmplare — au inventat geometria, căci Nilul, provocînd fără încetare neajunsuri și inundînd Egiptul, ștergea hotarele; egiptenii ajungeau să se- omoare unii pe alții. Cei rămași în viață au conceput de aceea un instrument prin care măsurau pămîntul și vegheau la ce era al fiecăruia.”^{1:4}

Aplicînd în mod plastic definiția după care filozofia este „știința științelor” și „arta artelor”, Davith o compară cu un monarh, care nu se ocupă de mărunțișuri și probleme particulare, lăsînd acestea pe seama funcționarilor și guvernatorilor. Tot astfel și filozofia se ocupă numai de general și esențial, lăsînd pe seama științelor și artelor particulare cunoașterea domeniilor lor și fenomenele lucrurilor specifice.

Davith Anhaghth împarte filozofia în două categorii: 1. teoretică, ce se ocupă de cunoașterea a tot ce există obiectiv cu toate fenomenele sale și 2. practică, al cărei scop este comportarea etică a omului, pentru a ajunge la perfecțiune sufletească și la adevărata virtute. Motivul unei asemenea împărțiri a filozofiei este — după Davith — însușirea caracteristică a spiritului uman, care are două feluri de capacități: de cunoaștere și vitale. Capacitățile (facultățile) de cunoaștere sînt: senzația, reprezentarea, opinia, gîndirea discursivă (cunoașterea rațională a universalului) și intelectul intuitiv. Capacitățile (facultățile) vitale sînt de două feluri: raționale (voința și decizia) și neraționale (pasiunea și dorința). Între treptele senzoriale și raționale forma intermediară este arta (cuprinzînd și meseriile) care este bazată pe imaginație, opinie și raționament. Artă nu poate exista însă fără cunoștințe, fără înțelegerea obiectului și scopului. Cunoștințele, la rîndul lor, sînt elaborate pe baza experienței. În felul acesta, arta se leagă de cunoștința experimentală. Davith numește artă adevărată acele genuri, care sînt utile, spre deosebire de artele deșarte și rele, care nu sînt folositoare. După aceea urmează cunoașterea științifică, bazată pe raționament, iar treapta superioară și ultimă, bazată pe intelect și reprezentînd culmea treptei raționale, o formează filozofia.

Scopul filozofiei practice este acela de a evita răul și de a scăpa sufletul din închisoare, adică din trup. Acestui scop trebuie să servească cele trei componente ale filozofiei practice: etica, economia și politica.

¹⁵²¹⁸⁸ S. S. Arevșatian *Davith Anhaghth, filozof de vază al Armeniei vechi (în limba armeană)*, p. 56—57, Editura „Hayastan”, Erevan, 1980.

¹³⁸ David, *op. cit.*, p. 81—82.

În domeniul logicii, Davith se manifestă ca un partizan al lui Aristotel, pe care-l socotește drept întemeietor al logicii formale. Ca și mentorul său **din** vechim., Davith acorda un rol exagerat deducției și cunoașterii adevărului, plecînd de la general spre particular, în dauna metodei inductive. După exemplul lui Aristotel, el consideră, totodată, că *scopul ultim al logicii este teoria demonstrației*, apodictica, pe care o opune dialecticii lui Platon. Logica lui Davith are orientare materialistă, însă, ca și Aristotel, nu a ajuns la dialectica generalului și particularului. Dar chiar și mlădițele gîndirii materialiste științifice sădite de el au dat roade în filozofia armeană medievală în secolele următoare.

Influența operei lui Davith nu s-a limitat numai la aria culturii și filozofiei armene. În studiul său introductiv la ediția română a lucrării *David — Introducere în filozofie*, Gabriel Liiceanu o califică ca fiind „prin excelență un *manual*, un bun exemplu pentru a înțelege ce devenise filozofia în secolul al VI-lea” și „reușita în filozofie a opt secole de cultură elenistică și cate- hică”. De asemenea, precizează că lucrarea lui David „a făcut carieră medievală în aria culturală a Răsăritului mijlociu și a zonei mediteraneene, fiind prevăzută ca obligativitate în programul literaturii de școală. În plus, neoaristotelismul didactic ulterior îl cinstește ca pe un înaintaș de seamă, și urme sensibile ale influenței lui David se pot întîlni la Ioan Damaschinul (cca 675—750) și Nicephorus Blemmides (sec. XIII)... și în *Tările Românești*, scrierile acestui neoplatonic tîrziu deschid deopotrivă către figura ultimului mare comentator aristotelic, Coridaleu, ale cărui exegeze complete domină în secolul al XVIII-lea învățămîntul din cele două Academii de limbă greacă de la Iași și București. Comentariile coridaleice, cu împrumuturi nedisimulate din opera lui David, îl preferă pe Invincibil deschizătorului de serie, Alexandru din Afrodisia”.¹⁵³

Influența operei lui «Davith Anaghth s-a făcut simțită asupra gîndirii filozofice bizantine, arabe și persane. Filozoful arab *al-Kindi* (cca. 800—870), în disputele sale cu dogmaticii și scepticii s-a folosit de argumentele lui Davith. Principiile metodice ale acestuia sînt folosite și de gînditorul și învățatul tadjiko-persan Abu Aii Ibn-Sinai (Avicenna) (980—1037).

O asemănare izbitoare cu ideile Invincibilului se întîlnesc în concepțiile despre logică ale unuia dintre cei mai mari gînditori ai lumii musulmane, *Farabi* (870—950). Ideile exprimate de Davith au pătruns, prin filozofii arabi și bizantini, în Europa Occidentală, în lumea slavonă, în filozofia medievală georgiană și alte centre ale lumii creștine. În secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, oamenii de știință din Franța, Germania, Anglia și alte țări ca, C. F. Neumann, F. Conybeare, Adolf Busse ș.a. au început să se ocupe de opera și personalitatea lui Davith.

Aportul său la cultura universală trebuie apreciat și prin

¹⁵³David, *op. cit.*, p. XIII. XIX, XLI.

dezvăluirea unor mărturii legate de lucrări pierdute în negura vremii. De pildă, de la marele filozof materialist și ateist grec din antichitate, întemeietor al teoriei atomiste, Democrit (cca 460— cca 370 înainte de Hristos), nu ne-a rămas nici **■**o lucrare originală. Tot ce se știe sînt referiri indirecte despre concepțiile lui în lucrări ale altor filozofi care au trăit mai târziu. Una dintre cele mai importante surse este tocmai Davith Invincibilul. După cum arată Adelina Piatkowski, „mărturia că Democrit a fost acela care l-a considerat pe om drept un *mikrokosmos* se află la David Armeanul, filozof creștin din sec. al VI-lea și comentator aristotelic, de formație neoplatonică “. Într-un alt fragment păstrat în *Introducere în filozofie (Definițiile filozofiei)* este redată concepția lui Democrit despre forțele care guvernează în *Univers* și în *mikrokosmos* omenesc: „Unele guvernează doar, cum ar fi rațiunea, altele se lasă guvernate și guvernează, așa cum face facultatea spirituală, altele sînt doar guvernate» cum se întîmplă cu pasiunea". A. Piatkowski precizează în nota ei: „Acest fragment aparținînd lui David Armeanul este considerat drept cea mai grăitoare mărturie asupra concepției lui Democrit despre registrele vieții spirituale a omului. Deși comparația între mikrokosmos și makrokosmos. este în spirit platonizant, rămîne de reținut ideea controlului pe care omul poate, prin voință, să-l exercite asupra pasiunilor”^{*1 136}

În secolul următor, calea deschisă de Davith este dezvoltată de marele matematician, geograf, astronom și gînditor Anania Șirakațhi (610—685), întemeietorul filozofiei naturii în gîndirea filozofică armeană. În conformitate cu dogma impusă de Biserica creștină, Anania Șirakațhi se declară fidel, concepției creștine, încercînd, pe de altă parte, să împace ideile sale originale și cele însușite de la vechii învățați și gînditori păgîni cu învățătura Bibliei. Dar, nereușind întotdeauna, el expune teorii din domeniile filozofiei naturii și ale astronomiei, care nu corespund în general dogmei creștine. Șirakațhi dă tacit prioritate concepțiilor progresiste ale științei antice,, declarîndu-se, totodată, adept al filozofiei idealiste și al Bisericii. Astfel, el recunoaște ideea biblică, după care o ființă imaterială supranaturală, Dumnezeu, a creat tot Universul, Pămîntul, Cerul și, în general, tot ce există, fie el material (senzorial), fie spiritual (cognoscibil și imaterial). El privește lumea în procesul dialectic al schimbării și evoluției sale, apărînd ideea filozofilor greci din antichitate despre cele patru elemente constitutive ale Universului (Pămîntul, Apa, Aerul și Focul). Învățatul armean scrie că „*originea materiei este începutul distrugerii sale și distrugerea materiei este începutul originii sale, iar rezultatul acestei contradicții inofensive este Universul etern*”^{*137}.

Șirakațhi arată că omul percepe natura prin simțuri și prin rațiune. Simțurile se pot cîteodată înșela, dar rațiunea îndreaptă greșelile simțurilor, reprezentînd forma superioară a cunoașterii. Bazîndu-se pe simțuri, rațiunea poate înțelege esența lucrurilor și să cunoască nu numai starea lor actuală, ci și trecutul și viitorul lor. Rațiunea este puternică numai în combinație cu simțurile. Ca filozof

al naturii, Șirakaṭhi acordă un loc important experienței, observării și cercetării lucrurilor, deosebindu-se prin aceasta de filozofii armeni anteriori.¹³⁸

¹³⁶ Adelina Piatkowski *Democrit în Filozofia greacă pînă la Platon*, Vol. II, partea 1, p. 487, 504, 588, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1984.

¹³⁷ G. W. Abgarian *The Matenadaran*, p. 36, Erevan, 1962.

¹³⁸ S. S. Arevșatian în *Hay joghovrdipatmuthiun*, Vol. II, pp. 527—529, Erevan, 1984..

279-

În lucrările sale, Anania Șirakaṭhi își exprimă concepțiile în *problemele filozofiei naturii*, situîndu-se pe pozițiile de avangardă ale gândirii științifice din epocă. Deși în legătură cu teoriile astronomice îmbrățișează ideile aristotelice, ptolemeice și ale Bisericii creștine, acceptînd ipoteza geocentrismului, în schimb, în problema formei pămîntului, el intră în conflict cu vederile Bisericii (care susținea pe atunci forma plată a pămîntului, așezat pe ape). Șirakaṭhi apără conceptul aristotelic și ptolemeic al sfericității sau după cum se exprimă el: „pămîntul are forma unui ou”. Oricum, susținînd ideea unui glob, trebuia să admită, pentru a fi consecvent, și existența unei lumi și a unor ființe la antipod, idee combătută de Biserică. Căutînd un compromis cu vederile clerului creștin, gînditorul armean emite părerea că soarele trece în cursul nopții în emisfera opusă, luminînd acolo niște munți și văi nelocuite.

În opera sa, Anania Șirakaṭhi se ocupă pe larg de *combaterea astrologiei și miturilor păgine*, care stabilesc o legătură între viața oamenilor și corpurile cerești.

Aportul lui Șirakaṭhi la dezvoltarea filozofiei naturii și a științelor exacte a fost amplificat prin traduceri efectuate în secolul său și în secolul următor ale unor lucrări științifice ca *Despre natura omului* a lui Nemesis din Emesa și *Despre anatomia omului* a lui Grigore din Nysa (traduse în 712 de Stephannos Siuneṭhi), cărora le-a urmat, în anii 716—717, traducerea operelor lui Pseudo- Dionisios Areopagul. Acestea au îmbogățit, totodată, terminologia științifică armeană, permițînd scrierea unor lucrări originale în domeniul filozofiei naturii și științelor.

În secolele IX—XI, gîndirea filozofică armeană se îndepărtează de filozofia din secolele precedente, ca urmare a schimbărilor din viața socială și economică a țării. Iau naștere noi orientări și direcții de gîndire. Neoplatonismul se unește, pe de o parte cu misticismul religios, iar pe de altă parte se apropie de raționalism. Dezvoltarea vieții orășenești laice a dat un impuls viguros progresului științelor naturale, așezînd pe prim plan orientarea spre filozofia naturii, care a început să se elibereze de lanțurile concepțiilor religioase. În viața socială, aceste tendințe îmbracă forma unei lupte împotriva Bisericii, a clerului și feudalilor, duse de mișcarea social-sectantă a thondrakienilor, animați de idei panteiste, epicuriene și în unele cazuri

ateiste.

În timp ce curentul mistic își găsește un exponent în ideile filozofice ale marelui poet din secolul al X-lea Grigor Narekaht, despre care s-a vorbit, curentul raționalist ia avânt în opera marelui învățat și singurului filozof laic din evul mediu armean, Grigor Magistros Pahlavuni (K.rikor Makisdros Bahlavuni — cca 990—1058), enciclopedist, cunoscător a câtorva limbi străine, admirator al culturii și filozofiei antice elene și, prin implicație, al lui Davith Anhaghth. În calitate sa de membru al familiei princiare Pahlavuni, a condus oști și a reprimat mișcarea thondrakienilor. El a dus, totodată, o vie activitate de organizare pedagogică și a popularizat ideile vechilor filozofi, poeți și oameni de știință greci. A tradus câteva opere ale **lui** Platon.

280

În scrierile și scrisorile sale, Grigor Magistros acordă o importanță majoră științelor naturii și matematicii, care, spune el, pregătesc spiritul uman pentru a cunoaște ființa supremă, superioară naturii. În consecință, cunoașterea senzorială capătă o importanță deosebită și, pe această cale, ajunge la extinderea legităților lumii obiective asupra divinității, iar existența și esența acesteia sînt demonstrate pe cale rațională. El susține superioritatea cunoașterii raționale asupra simțurilor, precizînd, însă, că „gîndire înseamnă înțelegerea a tot ce există, iar această înțelegere se efectuează, bineînțeles, mai întîi prin intermediul simțurilor. În sistemul științelor, primul loc este ocupat de științele naturii, științele exacte, care se ocupă de lumea senzorială, de cunoașterea lucrurilor naturii și a însușirilor lor. Conform cu această concepție fundamentală, gînditorul armean se ocupă de biologie, medicină, astronomie, matematică și alte științe, un loc important ocupînd, ca la filozofii antici, știința despre cele patru elemente.

Orientarea spre filozofia naturii a fost întărită și dezvoltată de ilustrul învățat, poet și filozof, Hovhannes Sarkavag Imastaser (Sargavak Imasdaser, adică Diaconul Hovhannes Filozoful, 1045—1129), care și-a cîștigat renume pe de o parte, prin reforma calendarului armean, în 1085, pe baza calculelor astronomice și eliminarea întârzierii acumulate în decursul secolelor și, pe de altă parte, prin principiile noi pe care le-a introdus în metodologia științei și în filozofia naturii. El susținea că natura a fost creată de divinitate și abia după aceea a devenit eternă, datorită contradicțiilor existente în cele patru elemente. Lupta continuă dintre contrarii menține elementele într-o mișcare permanentă și veșnică. În acest context, Hovhannes Sarkavag emite o idee dialectică interesantă, afirmînd că „natura fiecărui lucru se compune din armonia contrariilor, așa cum strunele lirei, prin combinarea sunetelor înalte și joase produc melodii plăcute. El vorbește, de asemenea, despre *posibilitatea transformării unor elemente în altele*, ca de p'ldă producerea aerului prin combinarea dintre apa clocotindă și stingerea focului, o teorie care îl apropie de principiul conservării materiei. Mai mult, în con-

tradicție cu dogma scolastică de „a crede fără a cerceta”, Hovhannes Sarkavag proclamă: „nu se poate accepta nici o afirmație, fără a cerceta și experimenta... Fără experiență, opinia nu poate fi considerată adevărată, ci numai experiența este sigură și indubitabilă”. Aceste idei exprimate la sfârșitul secolului al XI-lea au fost îmbrățișate în Europa Occidentală abia după două secole, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, de filozoful englez Roger Bacon (cca 1214—1294).

O altă orientare în gândirea sa este locul important pe care-l acordă treptei senzoriale a cunoașterii, ajungând la concluzia că la rezolvarea problemei raportului dintre lucruri și numele care le definesc, trebuie să ne bazuim pe comunicările simțurilor, întrucât ele sînt cele care stabilesc o legătură nemijlocită între intelect și tot ce există. În felul acesta, el deschide calea spre concepția nominalistă a filozofiei armene medievale, care a luat o mare amploare în secolele următoare.

281

Hovhannes Sarkavag, fiind, totodată, poet și muzician, a emis idei noi și originale în domeniul esteticii și anume în problema legăturii dintre artist și natură, manifestîndu-se ca un precursor al realismului în estetică. Potrivit părerii sale, natura este prioritară și acel artist care o urmează și caută să i se asemena poate ajunge la perfecțiune („mierla cîntă mai frumos decît artistul care cîntă după învățătură, departe de coloritul și melodiile naturii”). Frumosul rezidă în ceea ce este natural, sincer și sănătos — afirmă el. Arta înstrăinată de viață și natură, oricît de meșteșugite ar fi creațiile sale individuale, nu poate ajunge la înălțimea artei ce conține frumusețea naturală izvorîta din sinul vieții. Acest principiu al artei realiste a premers cu cîteva secole apariția sa în Europa. Ideile materialiste îndrăznețe în domeniul filozofiei naturii și al filozofiei artei, exprimate în lucrările lui Hovhannes Sarkavag, au deschis noi căi în fața gândirii filozofice medievale din Armenia, în special în domeniul științelor exacte experimentale.

Omul de știință și medicul Mîchithar Herațhi (sec. al XII-lea), vorbind în lucrările sale despre organismul omului, susține că trupul și sufletul sînt legate unul de altul și alcătuiesc un întreg. Adoptînd concepțiile lui Aristotel și Hipocrat, el consideră că sufletul se compune din trei părți: vegetală, animală și rațională.

Fidel vederilor sale materialiste, Herațhi explică fenomenele sufletești prin cauze materiale, prin procesele vitale petrecute în organismul uman și prin acțiunea unor factori externi. Concepțiile sale au fost reluate, și dezvoltate de medicul-învățat Grigoris (sec. XIII—XIV), care privea organismul uman în contextul mediului ambiant și condițiilor de viață. El explica toate bolile prin cauzalitatea lor naturală și materială, iar vindecarea lor era atribuită restabilirii echilibrului forțelor și lichidelor interne ale organismului uman.

Un loc deosebit în filozofia armeană din secolul al XIII-lea revine marelui gânditor, gramatic, cosmolog, teolog, poet și reprezentant al altor domenii culturale, Hovhannes Erzînkâthi Pluz (Bluz). La explicarea fenomenelor naturale, se observă tendința de a evita atribuirea lor unor cauze supranaturale. Deși admite existența unei divinități, unui creator suprem așa cum cereau canoanele vremii, totuși, atunci când vorbește despre geneza lucrurilor, descompunerea lor, mișcarea cerului etc., Erzînkâthi nu se mai referă la divinitate, ci caută să le explice prin calitățile și legitățile lor proprii. Natura apare la el drept creatorul tuturor lucrurilor și cauza existenței și a distrugerii, „Transformările depind de timp și materie”⁴ — spune el. De asemenea, în concepția sa, „originea vieții are două cauze, dintre care materia este prioritară ”.^{13 9} Astfel, este de remarcat că încă în secolul al XIII-lea, la acest filozof armean apare *ideea legii conservării și transformării materiei*. Este vorba de o intuiție genială a lui Erzînkâthi, care izvorăște din experiență și alimentează mai departe concepțiile de tendință materialistă în filozofia naturii.

^{18*} *Matenadaran. manuscrisul nr. 2173.*

282

Sînt interesante și vederile gnoseologice ale lui Erzînkâthi. Omul — spune el — cunoaște lumea pe patru căi: „cu rațiunea, experimentînd, prin simțuri și credință”*. Între rațiune și simțuri se află experiența, care conține caracteristici, atît raționale, cît și senzoriale. Credința este limitată la cunoașterea „lucrurilor divine**”, care trebuie acceptate fără experiment și demonstrație, adică într-un domeniu din care este exclusă știința.

După Erzînkâthi, lumea înconjurătoare este aceea care este percepută senzorial și nimic nu poate scăpa celor cinci simțuri ale omului. *Nu există lucruri incognoscibile în lume*. Tot ce există, în toată diversitatea de culori, forme, mirosuri, sunete, calități, intră „precum pe porțile orașului în piața minții noastre”, prin simțuri.¹⁵⁴

Ca un cunoscător al anatomiei, Erzînkâthi încearcă să și localizeze rațiunea în creier, excluzînd astfel toate speculațiile neștiințifice despre suflet și intelect. Centrul de recepție senzorială — spune el — se găsește în primul lob, centrul cunoașterii sau rațiunea, în al doilea lob, care receptionează comunicările venite de la primul centru, le prelucrează și le transmite celui de-al treilea lob al creierului în spatele craniului, unde se află centrul memoriei.¹⁵⁵ El risipește în felul acesta negura teologiei, care învăluia noțiunea de spirit. În același mod sînt prezentate și celelalte organe ale corpului omenesc, unde s-ar afla partea vegetală (ficatul) și cea vitală (inima) ale spiritului, încercînd să arate legătura strînsă dintre spirit și materie. La creier ajunge hrana cea mai fină, cea mai bună parte a singelui — spune el. Fără acea „forță vitală**”, activitatea spirituală

¹⁵⁴ *Ibidem, manuscrisul nr. 2773.*

¹⁵⁵ *Ibidem.*

este imposibilă. Când există aceasta, există și viață. Este, de asemenea, în dezacord cu concepțiile teologice despre trupul omului, căruia i se negau drepturile. Trupul nu este nici rău și nici demn de dispreț — spune el. Dacă trupul ar fi rău, atunci înseamnă că spiritul ar fi și mai rău, întrucât el este conducătorul și educatorul trupului¹⁵⁶.

Erzinkat̃hi a avut un rol de seamă în dezvoltarea gândirii filozofice armenie laice, orientînd-o spre științele naturii.

Disputa predominantă în evul mediu, atît în Europa, cît și în Armenia a devenit problema priorității spiritului sau materiei dusă între filozofii nominaliști și cei „realiști*¹⁵⁷”. Respectiv, nominaliștii susțineau că noțiunile universale, generale nu reprezintă decît numele unor lucruri sau fenomene individuale. Potrivit teoriei nominaliste, numai lucrurile particulare au o existență reală. „Realistii”, dimpotrivă, susțineau că numai noțiunile generale au o existență reală, constituind ideile premergătoare ale lucrurilor individuale, de existența cărora ar depinde ființa lucrurilor. Pe drumul deschis de cele două curente s-au dezvoltat filozofia materialistă și cea idealistă. Nominalismul are o tendință materialistă și caracter antibisericesc. În istoria gândirii filozofice din Armenia medievală, concepțiile nominaliste reprezintă partea cea mai valoroasă, în secolele XIII—XIV. După cum am văzut mai sus, filozofi armeni de vază, începînd din secolele V—VI au pregătît orientarea de bază a nominalismului.

Primul mare reprezentant al nominalismului armean, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, a fost Vahram Rabuni (Rapunî), din Armenia Ciliciană, care a scris o seamă de lucrări de analiză și comentarii cu caracter filozofic ca: *Analiza Categoriilor lui Aristotel*, *Interpretarea lucrării lui Aristotel denumite «Periarnwnias»*, *Interpretarea lucrării «Definiții» a lui Davith Anghaghth*, *Analiza «Introducerii» lui Porfir*, *Interpretări filozofico-teologice* consacrate lucrărilor lui Dionisie Areopagul etc. Deși, în fond, este un reprezentant al filozofiei scolastice, Rabuni exprimă unele concepții materialiste importante. De pildă, în problema raporturilor reciproce între conștiința omului și lumea exterioară, el scrie: „în lumea exterioară se găsește senzorialul și cognoscibilul, fiindcă senzorialul se găsește în om și animale, dar ce este sesizabil nu se află în om, ci în afara lui, ca de exemplu piatra și lemnul, marea și orașul, fructele și orice. Tot așa, cognoscibilul se găsește în afara conștiinței și a celor care o posedă”.¹⁵⁷ În privința raportului dintre universal (general) și particular (individual), el se situează pe pozițiile nominalismului. „Genurile și speciile nu pot lua naștere fără indi-

156 *Ibidem*.

157 V. Rabuni *Analiza Categoriilor lui Aristotel, Matercdarcn*, Erevan, manuscrisul nr. 4268 (în limba armeană).

vidual, în timp ce individualul ia naștere fără a simți nevoia lor". Universalul există în judecata omului, ca rezultat al capacității sale de cunoaștere.

Dezvoltarea gândirii filozofice armene în secolele XIII—XIV a fost condiționată de o seamă de factori externi. După invaziile triburilor turcești, au urmat invaziile pustiitoare tătaro-mongole, care au paralizat în mare măsură activitatea intelectuală. Pe de altă parte, presiunile Bisericii Catolice, căreia i se raliaseră „uniații” armeni, în vederea catolicizării poporului armean, au determinat o puternică rezistență din partea clerului și feudalilor, dar și din partea maselor populare, care vedeau în aceste acțiuni încercări de a schimba identitatea etnică și credința strămoșească. Pentru a răspunde la presiunile ideologice, pe linia credinței, se impunea formarea unei intelectualități bine pregătite, spre a putea înfrunta argumentele filozofice și dogmatice ale Bisericii Catolice. Acestui scop au servit în mare măsură școlile mănăstirești și Universitățile de la Gladzor (1284) și Tathev (1373), care au format o pleiadă de mari gânditori.

Filozofii care au condus aceste universități sau au fost formați în ele, au îmbrățișat ideile orientării nominaliste cu multe teze materialiste, care urmau să fie dezvoltate, în secolele următoare și în Europa. Tezele lor gnoseologice și de logică nu corespundeau dogmelor teologice și, prin orientarea lor materialistă, au dat imbold gândirii științifice. Orientarea nominalistă a atins apogeul său la școala filozofică a Universității din Tathev.

Unul dintre cei mai iluștri reprezentanți ai nominalismului armean a fost Hovhan Vorotnețhi (1313—1386), elev al lui Esaii Nîcețhi, rectorul Universității de la Gladzor (Glațor). La rîndul său, în 1345 el a întemeiat o școală la Mănăstirea Tathev, sub patronajul prinților Orbelian, stăpîni provinciei Siunikh din sud-estul Armeniei, școală care a fost ridicată la rang de Universitate în 1373, devenind unul dintre cele mai importante centre culturale ale Armeniei medievale. Din operele sale filozofice, ne-au parvenit cinci: *Analiza Categoriilor lui Aristotel*, *Interpretarea «Introducerii» lui Porfir*, lucrarea intitulată *Culegere din operele filozofilor*, care se ocupă de probleme de ontologie, *Analiza lucrării lui Aristotel despre Interpretare și Argumentarea patristicii la filozoful Theon*.

Vorotnețhi continuă orientarea lui Rabuni de despărțire a filozofiei de teologie și de a o transforma într-o știință de sine stătătoare. Ca și precursorii săi cu vederi nominaliste-materialiste, el recunoaște existența obiectivă a lumii exterioare și primatul ei față de simțurile omului, care sînt secundare și derivate. Senzualitatea și intelectul — arată el — nu pot avea un conținut independent. Ele sînt doar oglindirea lumii exterioare care există obiectiv. în felul acesta, ca și ceilalți filozofi nominaliști, el neagă primatul ideii proclamat de idealiști și relativiști. Consecvent cu această concepție a procesului cunoașterii, el explică relația dintre general și particular, ca o relație între rațiune și lumea reală, dînd prioritate particularului. Individul nu este un concept imaterial — arată el — ci o ființă, care se naște, crește și moare, independent de specia și categoria pe care o

reprezintă. Individul are o existență materială și condiționează existența conceptului general imaterial.

Aceste idei au avut o puternică influență asupra gândirii filozofice a Universităților de la Gladzor și Tathev, imprimând o orientare empirică- materialistă și senzualistă în gnoseologie, logică și științele naturii, contribuind la progresul științelor.

Orientarea filozofiei în Armenia a fost în contradicție cu concepțiile scolastice din filozofia occidentală, în perioada respectivă, care căuta să satisfacă dogmele Bisericii Catolice. Curentul nominalist combătea pretențiile catolicismului de a crea o biserică universală, care proclama primatul generalului, în timp ce curentul nominalist susținea primatul particularului, deci și a bisericilor naționale, individuale.

Continuatorul ideilor lui Vorotnețhi a fost elevul său, Grigor Tathevathi (Krikor Datevati), 1346—1409, care a devenit rectorul Universității din Tathev și unul dintre cei mai de seamă reprezentanți ai nominalismului materialist, exprimând concepții foarte înaintate pentru epoca lui, atât în filozofie, cât și în sociologie, politică, pedagogie, științele naturii, ocupându-se de toate problemele actuale ce se dezbăteau în acea perioadă. Deși om al bisericii, ca mai toți învățații din Armenia, el a dus o activitate susținută organizatorică, pentru menținerea și dezvoltarea centrelor culturale și de învățământ din Armenia, în condițiile grele ale invaziilor susmenționate. Fiind, în același timp, și un mare teolog, a știut totuși să continue procesul de diferențiere între credință și știință, aducând argumente teoretice în sprijinul laicizării filozofiei. Tathevathi apără teza „dualității adevărului”, care pune pe același plan religia și știința, deși în problemele esențiale ale gnoseologiei exprimă idei embrionare ale raționalismului. În relația dintre divinitate și natură, Tathevathi apără pozițiile filozofiei medievale religioaso-idealiste. Demiurgul este prioritar, lui i se atribuie crearea Universului și naturii, „el este începutul a tot ce există, tot ce este vizibil sau invizibil”. Dar — observă el — cele patru elemente care stau la baza naturii, odată create, sînt nemuritoare. Diferitele lucruri făurite din ele iau naștere și pier, însă elementele niciodată, avînd o existență veșnică.¹⁵⁸

Tathevathi deosebește două moduri de cunoaștere: „grațioasă”, care se ocupă de perceperea a tot ce e supranatural și, „naturală”, care cuprinde lucrurile și fenomenele lumii reale, fără să i se delimiteze dreptul de cunoaștere. Prin aceasta, el exprima o idee îndrăzneată pentru epoca lui, adică *dreptul rațiunii de a interveni în problemele credinței. Afirmîndu-se împotriva superstițiilor și a credinței oarbe*, el susține că „cunoștința grațioasă” trebuie luminată cu lumina „cunoașterii naturale”.^{159 160}

Însăși exprimarea unei asemenea idei în secolul al XIV-lea, submina bazele scolasticii. Totodată, el se ridică împotriva teoriei

¹⁵⁸ Sen Arevșatian în *Hay joghovlrđi patmuthiun*, Vol. IV, p. 459, Erevan, 1972.

¹⁵⁹ Grigor Tathevathi *Cartea predicilor* (Voi. de iarnă) p. 187 (în limba armeană).

¹⁶⁰¹⁴⁴ *Ibidem.* (Vol. de vară), p. 454 (în limba armeană).

„ideilor înnăscute”, afirmind că conținutul intelectului și sufletului se formează sub influența lumii exterioare, a mediului, teorie susținută mai tirziu de Jean Jacques Rousseau, Karl Marx și alții. „Sufletul omului — spune el — este precum un pergament spălat, care înregistrează tot ce se scrie pe el”.¹⁴⁹ În acest proces, simțurile joacă un rol imens; ele alcătuiesc veriga primară și necesară a cunoașterii, fără de care procesul gnoseologic este imposibil. Rațiunea fără simțuri se găsește în situația meșteșugarului lipsit de uneltele sale — afirmă Tathevațhi. În problema universalului și particularului, se exprimă pe linia nominalismului materialist, în favoarea existenței reale a particularului și a rolului derivat, secundar, al universalului. Totuși, nu este de acord cu vederile extremiste nominaliste, care neagă cu totul existența noțiunilor generale. Tathevațhi susține că acestea nu sînt lipsite de importanță obiectivă. Conștiința omului — spune el — rezumînd trăsăturile comune ale lucrurilor particulare, le grupează cu ajutorul judecății abstracte, în genuri și feluri, pătrunzînd, datorită lor, în esența lucrurilor.

În problema naturii spiritului uman, Tathevațhi ia atitudine împotriva concepției idealiste a lui Platon, care susținea primatul spiritului, ca fiind premergător trupului. Spiritul și trupul — replică Tathevațhi — se nasc simultan din spermă, cresc și se dezvoltă împreună. Nu este lipsită de interes științific explicația pe care o dă rolului jucat de poziția verticală a omului. După părerea lui, datorită mersului vertical, „omul este stăpîn și domnitor asupra tuturor animalelor; din cauza aceasta, în timp ce animalele stau, cu capul plecat ca slujitori și supuși, omul stă drept, ca agricultor, liber și rege... Capul stă sus, pentru ca limba și minile să servească gîndirii și muncii. Dacă ar fi stat cu capul plecat, s-ar fi sprijinit de pămînt cu ambele miini și nu ar fi putut lucra, iar limba i s-ar fi lungit în căutarea de hrană”.^{161 162}

Sînt interesante, de asemenea, vederile sale privind evoluția. El caracterizează mișcarea și schimbarea drept o lege generală a dezvoltării, care rezultă din esența existenței lumii. „Orice are un început, are desigur și un sfîrșit — spune el. Și întrucît capetele ambilor, adică ale începutului și sfîrșitului sînt schimbătoare, este necesar ca și în interior să fie un foc schimbător, care este viața noastră “. *Viața~ se dezvoltă, se schimbă în decursul timpului, și timpul însuși se schimbă.* Întreaga lume organică și anorganică este, de asemenea, supusă legii generale a mișcării și schimbării. Tathevațhi este conștient de faptul că procesul de generare a fenomenelor are loc prin negarea vechiului și că nașterea noului are loc în condițiile morții vechiului. Această idee este exemplificată prin răsărirea seminței și producerea noilor semințe, iar în dezvoltarea acestei idei, Tathevațhi ajunge la concluzia procesului dialectic de negare a negației. Este semnificativ că la Hegel legea dialectică a negării negației este ilustrată tot prin exemplul răsăririi seminței.¹⁶³

161 *Idem, Cartea întrebărilor, p. 233.*

În explicarea fenomenelor sociale, Tathevathi se îndepărtează de dogma creștină care neagă întâmplătorul și crede în determinismul divin, în fatalism. Or, Tathevathi supune fatalismul unei critici aspre. *Cursul de dezvoltare a fenomenelor* — susține el — *este determinat de legăturile lor intrinseci și sarcină științei este de a le studia și a trage concluziile teoretice și practice necesare. Fataliștii* — după Tathevathi — *neagă necesitatea rațiunii umane și, prin aceasta, șterg diferența dintre om și animale.*

Atât la Grigor Tathevathi, cât și la ceilalți reprezentanți ai Școlii filozofice și social-politice din Universitățile de la Gladzor și Tathev, întâlnim vederi înaintate pentru condițiile și concepțiile dominante ale evului mediu. Societatea omenească este asemuită cu un organism uman, în care fiecare membru îndeplinește o funcție: picioarele pentru mers, mâinile pentru a lucra etc., iar capul pentru a conduce întregul organism. Societatea este compusă din pături cu interese antagonice, pentru a cărei conducere este nevoie de organe juridice și politice. Acceptînd orînduirea feudală și forma de monarhie, gînditorii armeni cer ca monarhul să nu fie arbitrar și absolutist, ci să se înconjoare de sfetnici și să se ghideze după sfatul lor, dîndu-se ca exemplu forma de organizare a Romei antice, unde — spun ei — cincizeci de sfetnici se întruneau zilnic, iar regele acționa după sfatul lor, ceea ce ar explica supraviețuirea îndelungată a Imperiului roman. În fond, reprezentanții Universităților din Siunikh (Gladzor și Tathev) preconizau instituirea unei monarhii constituționale.¹⁶⁴ Ei considerau că trebuie să se învețe din lecțiile istoriei și, în acest context, explică pierderea independenței Armeniei, prin practica domnitorilor armeni de a conduce de unul singur, fără sfetnici. Pentru a conduce statul cu înțelepciune — susțineau ei — trebuie respectată legea.

Cînd conducătorii civili sau clericali greșesc sau comit nedreptăți, greșesc și subalternii lor, iar supușii comit acte de indisciplină, se răzvrătesc. Domnitorul este dator să conducă poporul fără violență, cu înțelepciune și sfaturi.

Se acordă o importanță deosebită *Justiției*. Într-un manuscris din 1317 de la Gladzor se cere, printre altele, ca judecătorii să aibă avere personală și să fie materialicește independenți.

În aprecierea *claselor sociale*, se acordă cea mai mare importanță țărănimii, fără de care — spun ei — societatea n-ar putea exista, întrucît ea este aceea care furnizează alimentele, băutura și materia primă pentru îmbrăcăminte. Dintre toți oamenii, agricultorul este cel mai bun și harnic, el își produce pîinea cu sudoarea frunții sale. Omul muncitor este aidoma pomului roditor, nelucrătorul este ca smochinul neroditor, se gîndește la furt și acaparare. O idee

(în limba armeană) pag. 39, Erevan, 1966.

¹⁶⁴» A. G. Abrahamian *Vederile sociale, politice fi pedagogice ale Universităților din Siunikh* în „Buletinul Universității** din Erevan, Nr. 2/1983, p. 96 (în limba armeană).

asemănătoare exprima câteva secole mai târziu Jean Jacques Rousseau (1712—1778), care spunea: „Fie bogat sau sărac, puternic sau slab, orice cetățean nelucrător este un înșelător.”¹⁸⁰

A doua pătură ca importanță în societate este considerată meșteșugăria, care, după Stephanos Orbelian, este creatoare de bunuri utile, dar câteodată „execută lucrări de proastă calitate sau fură din materiale”.

Despre comercianți se exprimă aprecieri negative, întrucât activitatea lor este legată de afaceri, iar în afaceri înșelătoria este o uzanță. Printre negustori există, de asemenea, unii care se ocupă de cămătărie și sînt atît de lacomi încît oricît se îmbogățesc doresc să se îmbogățească și mai mult. Sînt bogătași care „acaparează cu violență bunurile săracilor și precum peștii mari înghit peștii mici.”¹⁸¹

Deși gînditorii din secolele XIII—XIV ai universităților armene se feresc de a intra în conflict deschis cu clasa feudalilor și clerul suspus, ei aduc o serie de critici, printre care la adresa tendințelor centrifuge ale unor feudali, care slăbesc statul. De asemenea, ei critică o seamă de tare ale societății în care trăiau ca: hoția, adulterul, birfa, calomnia, ponegrirea, lingușirea, beția etc.

Universitarii din Siunikh, și îndeosebi Grigor Tathevați, s-au preocupat și de probleme de *pedagogie*, exprimînd idei înaintate. Rețin atenția indicațiile pe care le dau pentru educarea tinerei generații. Copilul — spune Tathevați — nu se naște cu virtuți. Comportarea sa se formează sub acțiunea epocii și mediului în care trăiește. Educatorul trebuie să se străduiască să sădească în copil însușiri bune și frumoase. *Analizînd problemele eredității, mediului și educației*, Grigor Tathevați dă prioritate educației și mediului, o concepție care a fost exprimată în Europa abia în secolul al XVII-lea de filozoful englez John Locke (1632—1704). Se analizează psihologia diferitelor vârste, împărțite în șase perioade: copilăria, copilăria tîrzie, adoles-^{165 166}

cența, tinerețea, maturitatea, bătrînețea. În istoria pedagogiei, o asemenea împărțire de vârste s-a făcut în Europa, în secolul al XVII-lea.

În lucrarea *Definiția educației*^{167 168}, educatorii sînt sfătuiți să învețe pe copii să fie sobri în alimentație și băutură ca să nu devină lacomi, bețivi și ahtiați după lux. Educatorul trebuie să dezvolte în copii patru trăsături pozitive: înțelepciune, curaj, cinste și spirit de echitate și să combată, totodată, viclenia, lașitatea, timiditatea, risipa, zgîrcenia, răutatea. Se cere educatorilor să nu cedeze în probleme de principiu, să aplice chiar pedeapsa cu bătaia, dar, în același timp, se precizează că educația înseamnă dragoste față de

¹⁶⁵¹⁶⁶ *Ibidem*, pag. 98.

¹⁶⁶ Grigor Tathevați, *op. cit.*- Voi. de iarnă, pag. 194.

Școala nominalistă armeană a îmbogățit gândirea filozofică nu numai din Armenia ci și din Orient, în general, contribuind, totodată, la dezvoltarea gândirii în științele social-politice. Însă, evenimentele istorice din zonă au frânat sau chiar au întrerupt dezvoltarea ulterioară, atât a filozofiei, cât și a altor ramuri ale științei. Astfel, după o dezvoltare ascendentă de aproape c mie de ani de filozofie armeană, consemnăm o stagnare și chiar regres timp de circa două sute de ani, începînd din primele decade ale secolului al XV-lea pînă la jumătatea secolului al XVI-lea, în condițiile nefericite create de invazia mongolă a lui Timur Lenk (Tamerlan), a sîngeroaselor lupte între triburile turcomane și între turci și persi, pe teritoriul Armeniei.

Filozofii și-au reluat preocupările în centrele culturale armene din diaspora, începînd din secolul al XVII-lea. În acest secol își face apariția în istoria filozofiei armene Simeon Djughaiethî (decadat în 1657), care restabilește gândirea filozofică armeană la nivelul său anterior. De la el au rămas cîteva lucrări filozofice ca *Logica*, un manual de logică pentru școli, analiza operei *Legăturile teologiei* a neoplatonicului Proklos (410—485) ș.a. în problema de bază a filozofiei, Djughaiethî înclină spre idealism. El recunoaște că lucrul perceput este prioritar față de simțuri sau intelectul care percepe. De asemenea, în problemele logicii, el se așează pe pozițiile nominalismului și ale aristotelismului opus platonicismului. Nu universalul creează particularul, ci particularul creează universalul (generalul) — afirmă el.

Tot pe poziții idealiste se postează *Stephanos Lehaṭhi* (mort în 1687), care, după cum îi arată numele, a trăit în Polonia. A efectuat traduceri din filozofii antici și a scris *Probleme ale filozofiei și teologiei*, precum și analiza *Metafizicii* lui Aristotel. Atrage atenția teza lui cu caracter dialectic, după care în fiecare lucru sau fenomen există contradicții interne. Orice lucru — mai arată el — este rezultatul contradicțiilor și urmarea distrugerii unui lucru. Lucrurile sînt schimbătoare prin natura lor, iar contradicțiile ce se ciocnesc în interiorul lor, precum și influența acțiunilor exterioare mențin lumea lucrurilor în permanentă transformare și mișcare. Această idee constituie una dintre cele mai remarcabile manifestări ale gândirii dialectice în filozofia medievală armeană.^{169 170}

Cu toate încercările de restaurare a filozofiei în cadrul științelor sociale armene, dezvoltarea ei rămîne în urma nivelului atins în Europa Occidentală. Dacă în secolele XIII—XIV, filozofii nominaliști armeni mențineau pasul cu dezvoltarea pe plan mondial a filozofiei și în unele cazuri au precedat chiar gândirea filozofilor europeni din secolele ulterioare, în secolul al XVII-lea, cînd în Europa au apărut asemenea gânditori ca: Francis Bacon, Thomas Hobbes, Baruch Spinoza, care au luptat împotriva idealismului și scolasticii, de pe poziții materialiste, filozofii armeni din acest secol nu mai reușesc, în

general, să se mențină în avangarda gândirii filozofice mondiale.

Ideologia nouă care se formase în Europa Occidentală a influențat pe gânditorii armeni din diaspora, care reprezentau, pe de o parte interesele burgheziei armene și, pe de altă parte, ideile luptei de eliberare națională și restaurare a statului armean. În acest sens s-a evidențiat *grupul de la Madras* (India), din care făceau parte, *Movses Baghramian*, *Șihamir Șahamirian* (1723—1797) și *Hovseph Emin* (1726—1809). Ei au fost primii în mișcarea culturală, filozofică și social-politică armeană, care s-au ridicat împotriva concepțiilor retrograde feudale și s-au afirmat ca luptători pentru concepțiile progresiste. Ideea centrală a ideologiei lor era „dreptul natural”^{1*}. Orice fenomen, fie în natură, fie în societatea umană — susțineau ei — se desfășoară după anumite legi. Fără legitate nu poate exista nimic. Dreptul natural izvorăște din aceste legități, cărora trebuie să se supună și grație cărora trăiește ființa umană. Legile trebuie să izvorască din natura omului și să corespundă cerințelor sale naturale. Iar aceste cerințe sînt: libertatea individului și egalitatea în drepturi a oamenilor. Orînduirea bazată pe opresiune este împotriva naturii și ilegală. Încălcarea dreptului natural, comisă de regi, despoți și prinți, are urmări devastatoare pentru societate.

În consecință — susțineau Emin și Șahamirian — poporul este îndreptătit să se răscoale împotriva despoților, pentru a-și restabili dreptul natural și, în acest caz, dc a folosi violența și a deschide drumul exprimării voinței generale populare. De fapt, dreptul natural și cerințele generale populare se refereau la doleanțele burgheziei. Idealurile înscrise în lucrările *Capcana gloriei* a lui Șahamirian, *Broșură nouă numită predică* a lui M. Baghramian și *Autobiografia* lui H. Emin, privind democrația, libertatea personală, proclamarea Republicii, eligibilitatea organelor conducătoare ale Republicii, desființare i iobăgiei și intangibilitatea proprietății particulare au reprezentat noutăți n i numai în societatea armeană, ci și în întreaga Asie. Concepțiile lor chemau la luptă împotriva feudalității, monarhiei, iobăgiei și pentru instaurarea orînduirii burgheze.

În a doua jumătate a secolului al XIX-lea, în gîndirea filozofică armeană își fac loc orientări pozitiviste, eclecticice și materialiste. Reprezentantul cel mai de seamă al pozitivismului armean a fost Grigor Arțruni (Ardzruni), care susținea că la baza științei nu trebuie să stea cercetarea faptelor concrete și generalizarea teoretică, ci descrierea lor.

290

Pentru această perioadă, în filozofia armeană se disting trei curente: 1. idealismul subiectiv; 2. eclecticismul, care oscilează între materialism și idealism și 3. filozofia marxistă.

5. Dreptul

Încă de la sfârșitul antichității și începutul feudalismului timpuriu, în Armenia au existat un *drept canonic* și un *drept laic*. Izvorul dreptului canonic a fost *Cartea canonică a armenilor*, bazată pe *Vechiul* și *Noul Testament*, pe tradițiile bisericești și canoanele apostolilor. Începînd din secolul al IV-lea, Biserica armeană și-a orientat activitatea canonică în conformitate cu condițiile politice, sociale și economice ale țării, apărînd interesele clasei feudale, în *Cartea canonică* sînt cuprinse atît hotărîrile canonice ale Sinodurilor ecumenice de la Niceea (325), Constantinopol (381) și Efes (431), cît și cele ale Sinodurilor Bisericii armenie de la Aștișat (354), Șahapivan (447), Dvin IV (648), Dvin V (719), Partav (768). Catolicosul Hovhannes Odznethi (717—728) a luat inițiativa de a concentra într-o singură culegere toate canoanele naționale și de origine străină sub denumirea de *Cartea canonică a armenilor*, care constituie un monument istorico-juridic, primul *Corpus juris canonici*, din istoria universală, premergînd cu o sută de ani culegerea canonică a lui Isidoros Mercator¹⁵.

Rolul acestei culegeri juridice, cu cele 24 de capitole de canoane (ajungînd la 40 în sec. al X-lea), în viața socială și politică armeană, a fost de o importanță covârșitoare. Alături de ea s-a folosit și ritualul *Maștoth*, referitor mai ales la problemele de căsătorie, creat în secolul al V-lea, considerat ca un fel de cod bisericesc.

Încă în secolele III—IV a existat și un cod laic, emanație a puterii regale. Se cunoaște, de pildă, că Tîrdat al III-lea a promulgat legi îndreptate la început împotriva adepților creștinismului, iar după 301 (creștinarea Armeniei) împotriva celor ce se închinau zeilor păgîni. Există relatări la istoricii armeni din sec. al V-lea, după care pe vremea regilor Chosrov al II-lea și Arșak al III-lea (sec. IV), în Armenia funcționau judecătorii care se ocupau de procese civile, penale și conflicte conjugale, iar hotărîrile lor erau obligatorii. Legile statului reglementau și apărau relațiile personale, patrimoniale, matrimoniale și de altă natură ale cetățenilor. Legile laice armenie erau în vigoare încă și în sec. al VI-lea, sub domnia lui Justinian. În partea Armeniei ocupată de Bizanț, după cum reiese din edictul „Despre dreptul succesoral armean**” și cea de-a 21-a novelă. În acestea se afirmă, printre altele, că „în Țara armenilor sînt în vigoare legi bune**, că „legile în vigoare în Armenia nu se deosebesc cu nimic de legile romane** etc.

^{1M} S. H. Hovhannisian în *Hay Joghvirt'i Patn whiun*, vol. II, p. 482, Erevan, 1984.

Legile laice armenie au fost încorporate ulterior în *Codul siriatic sau siriaco-roman*, care este un monument al secolelor IV—VI. Codul

reglementează modalitățile de succesiune (printre altele, egalitatea de drept între frate și soră), căsătoria, divorțul, relațiile patrimoniale dintre soți, sau dintre slujitori și stăpîni etc.

În Armenia pre-creștină a existat un drept cutumiar, care a căpătat o pondere din ce în ce mai redusă în epoca feudalismului. Dreptul canonic a interzis o seamă de prevederi ale Cutumei, cum erau libertatea concubinajului, căsătoria între rude apropiate, între soție și cumnat, dreptul de a avea o a doua soție în cazul sterilității soției etc.

Normele *Codului armean* pot fi grupate în norme de drept civil, familial, penal și de procedură.

Raporturile civile erau reglementate de normele dreptului civil și numai parțial de legislația canonică. Erău considerate subiecte ale dreptului civil toți supușii, începînd din ziua nașterii. Majoratul era socotit la 25 de ani, dar în conformitate cu principiile societății feudale, se recunoștea inegalitatea în drepturi, pe bază de criterii de clasă. Astfel, erau considerate subiecte cu drepturi depline numai reprezentanții clasei dominante: regele, prinții, na- chararii, mica nobilime de la orașe și sate, clerul. Muncitorii de la orașe și sate, precum și țăranii liberi erau considerați subiecte cu drepturi limitate în probleme civile, în dispunerea bunurilor personale și imobiliare. Cei mai lipsiți de drepturi erau slugile și iobagii, care făceau obiectul vînzării-cum- părării, donației, dotei și al altor aranjamente.

Obiectele principale ale raporturilor de drept erau bunurile materiale, vînzările-cumpărările, moștenirile, donațiile și veniturile. Era răspîndită practica împrumuturilor de bani și bunuri, precum și amanetarea.

Codul prevedea, de asemenea, termenele de prescriere. Stăpînii aveau dreptul de a dispune de slugi și iobagi după plac, puteau, să-i pedepsească dar nu să-i omoare. Legea apăra cu sfințenie dreptul de proprietate.

Succesiunea putea fi transmisă prin testament, fără testament sau prin puterea legii, urmînd, în linii generale, prevederile dreptului roman.

Dreptul de familie era reglementat, atît de dreptul laic, cît și de cel canonic. Pentru femei, monogamia era o regulă stabilită, iar începînd din sec. al V-lea, a devenit regulă și pentru bărbați. În secolele III—IV vîrsta de pubertate era considerată la 12 ani, reprezentînd, probabil, și vîrsta minimă de căsătorie. Era interzisă căsătoria între rude pînă la gradul III, iar, după *Sinodul* din 768, pînă la gradul IV. Era interzisă căsătoria cu mama soției, cu sora soției, căsătoria dintre doi frați cu două surori. Fiind obligatorie căsătoria religioasă, se permitea numai căsătoria între coreligionari, fiind interzisă căsătoria cu păgîni, evrei, calcedonieni și cu sectanți. Dacă se încălcau aceste reguli, biserica declara căsătoria nulă, vinovății erau anatemizați, iar preoții, care efectuau asemenea căsătorii, răspopiți. În anumite situații se admitea divorțul (absența îndelungată a unuia din soți, lepra, obsedarea, vrăjitoria, rîia, sterilitatea, impotența).

Dreptul penal prevedea răspunderea supușilor pentru faptele lor, de la vârsta de 15 ani. Normele de pedeapsă erau diferite, după cum fapta era comisă cu intenție sau din neglijență, din proprie inițiativă sau la îndemnul unei terțe persoane.

Pedepsele erau diferite: imputarea cu majorare a daunelor, lipsirea de dreptul de a ocupa funcții, amenzi, exil, condamnarea la moarte. Pedeapsa supremă era aplicată pentru omor, tâlhărie, răpirea de fecioare sau femei fără soți și alte infracțiuni grave. Era interzis ca fiecare să-și facă dreptate sau să caute răzbunare de sînge (cînd tatăl sau frații celui ucis își fac singuri dreptate). Acest drept îl avea numai judecătorul.

În perioada susmenționată, existau două tipuri de judecătoria: civile și bisericești. Judecătoriile civile (laice) funcționau în provinciile, orașele și comunele mai mari ale Armeniei. Judecătorii erau numiți de stăpîinii ținuturilor și localităților respective, fiind recrutați din rîndul nobililor culți. Judecătorul suprem era regele, iar în lipsa lui, *marzpanul* sau *hazarapetul*. Procesele erau cîștigate adesea de partea mai înstărită, prin mituirea judecătorului sau exercitarea de presiuni asupra lui.

În secolele XII—XIV, știința juridică armeană a făcut un mare pas înainte, prin elaborarea unor coduri de legi și procedură, prin proclamarea unor principii de drept progresiste pentru epoca respectivă. Davith Alav- kavordi sau din Gandzak (mort în 1140), de pildă, a scris *Canoanele*, o operă importantă a literaturii canonice medievale. Sînt de remarcat canoanele în favoarea apărării muncii.

Cel mai de seamă monument de drept armean este *Codul legilor* (*Data- stanagirkh — Tadasdanakirk*), scris în 1184 (cu completări pînă în 1265) de marele fabulist și jurist Mîchithar Goș (Koș), mort în 1213. Codul a fost elaborat într-o perioadă cînd în Armenia de nord-est și în Cilicia, economia, urbanistica, arhitectura, cultura cunoșteau o perioadă de înflorire, viața orășenească cunoștea o dezvoltare impetuoasă, iar poporul armean lupta pentru restabilirea independenței de stat. M. Goș a scris un Cod avînd în vedere perspectiva restabilirii statului armean. Codul de legi nu a fost sancționat de nici un for statal, nici în Armenia Ciliciană, în perioada existenței sale independente, însă faptic el a fost aplicat, atît pe teritoriul Armeniei, cît și în diaspora armeană, timp de 700 de ani. *Codul* se compune din trei părți: *Introducere*, *Dreptul bisericesc* și *Dreptul civil* (care cuprinde 133 de articole și se referă de asemenea la *Dreptul penal*).

Sînt de remarcat prevederile umanitare în favoarea maselor, articolele care statuează protecția iobagilor, slugilor, a muncii și securității vieții muncitorilor. Cei care atentau la viața iobagilor erau pasibili de urmărire penală, indiferent de poziția lor socială. Din aceste puncte de vedere, *Codul* lui Mîchithar Goș depășește cu mult mentalitatea epocii sale.

În dreptul medieval se făcea o distincție între *om* și *persoană*. În timp ce sclavul, iobagul și nobilul erau considerați *oameni*, numai

nobilul era considerat *persoană*. În diferitele coduri existente în evul mediu, fie ele creștine, musulmane etc., se prevedeau pedepse mai aspre pentru cei de altă credință.

293

Și la Goș există o prevedere asemănătoare, însă el nu permite să se atenteze la viața unui creștin sau a unui musulman, întrucât pe amândoi îi unește noțiunea de *om*, dreptul penal trebuind să-i apere în mod egal. Punctul de pornire în Dreptul roman, ca și în dreptul țărilor europene din epocă, era *persoana*, deci nu exista în general noțiunea de om, ci numai de sclav și stăpîn, iobag și aristocrat. Or, în dreptul lui Goș, punctul de plecare era considerat *omul*, indiferent dacă era stăpîn sau supus. *Michithar Goș a făcut, primul, marele pas istoric de a elimina contradicția dintre noțiunile de drept, de „om” și „persoană”*. Concepțiile progresiste ale lui M. Goș rezultă și din unele teorii, pe care le emite, ca aceea că: „Dumnezeu l-a creat pe om liber. Dependența sa de stăpîni a izvorît din nevoia sa de a avea pămînt și apă”. Consecvent concepțiilor sale umanitare, el a mai emis principiul că „*legile trebuie să servească pe oameni și nu oamenii legile*”.

Codul de legi al lui M. Goș a fost tradus în latină, polonă, rusă, georgiană și kipceakă. În 1519, regele Sigismund I al Poloniei (1506—1548) a permis aplicarea acestui cod în judecătoriile comunităților armenie din Polonia. El a fost aplicat și în comunitățile armenie din Moldova și Transilvania. De asemenea, judecătoriile din Georgia l-au folosit în evul mediu.

În regatul Armeniei Ciliciene, conetabilul Sîmbat a elaborat un *Cod de legi* (1265), folosind *Codul* lui M. Goș ca și traducerea, pe care a efectuat-o el însuși din franceza veche, a *Asizelor din Antiohia* (unde a existat un regat franc în timpul cruciadelor). *Asizele*, al căror original francez, după cum s-a mai arătat, este pierdut, cuprindeau hotărârile înaltei Curți.

În dreptul medieval armean, întîlnim mai multe prevederi și principii, care se deosebesc de cele uzitate în Europa. În *Dreptul penal armean*, de pildă, se proclamă că numai *omul* poate fi subiect de infracțiune, în timp ce în Europa medievală și alte țări, din secolele IX—XV și chiar în secolul al XVI-lea erau considerate subiecte de infracțiune și animalele, insectele și chiar obiectele neanimate.¹⁵⁸ M. Goș precizează că animalul dăunător sau periculos trebuie omorît numai pentru a înlătura izvorul unui pericol, dar de pedepsit trebuie pedepsit omul (cu despăgubirea daunei cauzate etc.)^{171 172} După Dreptul armean, cei suferinzi de tulburări psihice, fie din naștere, fie în urma unei boli, erau exceptați de răspundere

^{171 158} Kantorovici *Procesele împotriva animalelor în evul mediu* (în 1. rusă). Petersburg 1897. K. Arima *Tierstrafen und Tierprozesse*, Innsbruck, 1891.

¹⁷² Michithar Goș *Codul legilor*, pag. 7 (în 1. armeană) Erevan, 1975.

penală.

În problema *Dreptului familiei*, cutuma permitea căsătoria de la 12—14 ani pentru băieți și 10—12 ani pentru fete. Dar în *Codul* lui M. Goș se prevede, drept vîrstă minimă 18 ani pentru bărbați și 15 ani pentru femei. În același *Cod* se mai stipulează că bărbatul este capul familiei, căruia trebuie să i se supună toți membrii familiei. Dar nu se admite tirania și arbitrariul din partea bărbatului. Drepturile sale au ca o contrapondere îndatoririle sale față de familie, așa după cum și îndatoririle femeii sînt completate cu drepturile ei. M. Goș mai precizează că soțul este obligat să-și respecte soția, să fie omenos față de ea, să se preocupe de toate nevoile ei, să-i asigure bunăstarea materială, s-o îngrijească în caz de boală, să aibă grijă de cheltuielile pentru vindecare, să fie fidel în căsnicie etc., în timp ce într-o serie de țări europene, legislațiile permiteau soțului să-și bată soția „în scopul de a o educa și sfătui Egalitatea în drepturi între soț și soție era întărită și prin prevederile, privind raporturile materiale-pecuniare între soți.

Erau prevăzute și o serie de articole privind raporturile personale și materiale între părinți și copii, obligațiile părinților față de copiii minori. Copiii, la rîndul lor, erau obligați, după *Codul* lui Goș, să-și respecte părinții, să le dea ascultare, iar la nevoie să-i îngrijească. Părinții erau îndreptățiți să nu-i mai recunoască pe copiii indiferenți față de părinți și să-i lipsească de dreptul de moștenire. Copiii nu erau considerați vinovați pentru infracțiunile comise de părinți și invers.

În Armenia medievală au existat trei tipuri de tribunale: 1) de stat (regale, princiare și inferioare); 2) feudale (de clasă și senioriale) și 3) tribunale duhovnicești — bisericești (catolicosale, episcopale, preoțești). Există, de asemenea, o „instanță a bătrînilor". Atît pe linia tribunalelor de stat, cît și pe linia celor bisericești, fiecare instanță superioară judeca și apelurile, în atribuția tribunalelor de stat intrau procesele privind raporturile reciproce dintre rege, prinți, nobili, moșieri și muncitori, obligațiile fiscale și de stat în general, conflictele comerciale, protecția muncii, înalta trădare, spionajul, crimele, tîlhăria, escrocheria, înșelătoria pecuniară, vătămările corporale etc. în general, toate procesele penale cădeau în sarcina tribunalelor de stat. Tribunalele bisericești se ocupau de cazurile legate de viața internă bisericească, de dreptul matrimonial și în cazurile unde lipsea vinovăția penală.

În perioadele cînd organele naționale de stat au fost desființate, prin pierderea independenței, singurele instanțe de judecată au rămas cele bisericești.

Existau reguli precise în ceea ce privește alegerea organelor de judecată. Judecătorul trebuia să aibă cel puțin 25 de ani, să fie cult, competent profesional, bun, virtuos, lipsit de invidie, nepărtinitor,

răbdător etc. Jurații erau numiți de președintele tribunalului, care putea să țină sau nu seama de părerile lor. În tribunal locurile erau stabilite astfel: la mijloc, pe o podea, se afla completul de judecată, iar în față și mai jos, părțile, care stăteau în genunchi.

În condițiile ocupației teritoriului Armeniei de către state străine, populația ei a fost supusă treptat legilor și procedurilor puterilor dominante. Și, astfel, după o perioadă de înflorire, când gândirea juridică armeană s-a aflat în avangarda științei juridice a epocii, ea a rămas la nivelul dezvoltării medievale.

295

6. Științele exacte

Matematica. În Armenia secolului al VII-lea, în condițiile organizării vieții urbane, a dezvoltării comerțului, meșteșugurilor, a producției manufacturiere s-au dezvoltat științele exacte: matematica, geometria, astronomia, geografia, calendaristica, chimia etc.

În domeniul matematicii, Armenia s-a bucurat de moștenirea teoriilor matematice din Grecia veche, precum și de cea din epoca elenistică. Prima cuprindea teoriile pitagoreice, platonice și aristotelice, în care un loc important îl ocupau simbolismul cifrelor și teoriile lui Euclid (sec. IV înainte de Hristos). Cel mai ilustru reprezentant al matematicii armenie, Anania Șirakațhi (cca 610—cca 685), care considera matematica „mama tuturor științelor”, ne-a lăsat o seamă de lucrări de matematică și anume: o culegere de probleme de aritmetică intitulată *întrebări și răspunsuri*, manualul *Aritmetica*, cuprinzând tabele vaste pentru adunare, scădere și înmulțire (reprezentând cel mai vechi manual de aritmetică din lume), *Șasemiarul* (conținând tabele cu perechi de factori, care au ca produs numărul 6000, primul factor trecând prin toate valorile literelor alfabetului armean, iar cel de-al doilea factor dându-se rotunjit până la un număr întreg). *Șasemiarul* poate fi folosit și la împărțire. Culegerea *întrebări și răspunsuri* are o formă originală, conținând 24 de probleme luate din istoria poporului armean. Problemele sînt liniare, cu o singură necunoscută; într-o problemă se cere să se împartă o mărime în progresie aritmetică. Frațiile ce se întîlnesc în culegere sînt prezentate sub forma unor fracțiuni de unitate, uneori într-o formă destul de originală.¹⁸⁸

Unele probleme sînt rezolvate cu metoda inversiunii, dar există și altele care nu ar fi putut fi rezolvate cu metodele cunoscute în matematica egipteană sau greacă.

Este de reținut că numerația armeană se baza pe alfabetul armean, însă se deosebea de cea ionică, prin aceea că ea conținea notații literale nu numai pentru unități, zeci și sute, ci și pentru mii. „Zece mii” se numea *biur* (piur); pentru notarea numerelor mai mari decît 10 000 se folosea un semn special, care măsura de zece mii de

ori valoarea cifrelor alfabetice, pu- tîndu-se astfel exprima și numărul de o sută de milioane.

în secolul al XI-lea a crescut interesul pentru geometria greacă și Grigor Magistros (990—1058) a tradus (poate a doua oară în limba armeană) *Elementele* de Euclid (sec. III înainte de Hristos) din Școala Alexandrină de matematici, operă al cărei original grec este pierdut. Era prima traducere a acestei opere într-o limbă străină. Traducerea latină s-a efectuat în Europa abia în anul 1501. Partea ce s-a păstrat din traducerea lui Magistros conține definițiile, postulatele, axiomele și primele trei propoziții din cartea I a *Elementelor*^{15B}.

^{15S} A. P. lușkevici *Istoria matematicii în Evul mediu*, pp. 353 — 354, Editura Științifică.. București, 1963.

^{1st} A. P. lușkevici, *op. cit.*, p. 355.

296

în secolele XI—XII se remarcă Hovhannes Imastaser Sarkavag (1045— 1129) din Școala mănăstirii Haghpas (din nordul Armeniei). Gînditor, astronom, reformator al calendarului armean, Hovhannes Sarkavag (despre care s-a menționat mai sus) a scris și opere de matematică, dintre care cea mai importantă este lucrarea *Despre numerele poligonale*, din domeniul teoriei numerelor. De această problemă s-au ocupat filozofi și matematicieni greci din antichitate, precum și mai tîrziu, începînd din sec. al XVII-lea, matematicieni celebri din Europa ca: Descartes, Euler, Pascal și alții. Din lucrarea lui Hovhannes Sarkavag rezultă că în școlile din Armenia medievală se predă teoria numerelor și că exista un bogat vocabular de matematică în limba națională. El a mai elaborat lucrarea *Tabele de aritmetică*, care se distinge, de asemenea, printr-o bogată terminologie armeană de specialitate.

La mijlocul secolului al XIV-lea, în Bizanț a trăit învățatul de naționalitate armeană Nicolae Artavazdos din Smirna, căruia îi aparține prelucrarea operei lui Planudes despre aritmetica indiană, cu completări personale. S-au păstrat două opere ale lui Artavazdos, sub formă de scrisori. Una se numește „Scurtă și foarte clară expunere a științei calculului, întocmită în Bizanțul lui Constantin, de Rabdas Nicolae Artavazdos din Smirna, specialist în aritmetică și geometrie, la rugămintea preacinstului raportor juridic, avocatul Gevorg Chacik, foarte ușoară pentru doritorii de a o studia", în lucrare este explicat sistemul alfabetic de calcul și numărătoare pe degete pînă la 9 999 (cu mîna stingă se reprezentau unitățile și zecile, iar cu dreapta, sutele și miile). Aceasta este cea mai veche expunere scrisă cunoscută a numărătorii pe degete. Vorbind de operațiile de aritmetică, Artavazdos face observația că, în cazul numerelor mari, este bine să se folosească „marele calcul indian". La sfîrșitul „scrisorii", se dau tabele mari de adunare, scădere și înmulțire în numerația alfabetică, apropiate de tabelele lui Anania Șirakathî.

În cea de-a doua „scrisoare”, se expun operațiile cu fracții și procedeul aproximativ de extragere a rădăcinilor pătrate, de pe vremea lui Heron (sec. I înainte de Hristos). Artavazdos se ocupă de problemele rezolvabile prin regula de trei și de ecuațiile liniare cu una și două necunoscute. În rezolvarea problemelor din viața cotidiană, prin regula de trei, el folosește termenul „aritmetica politică”, care a intrat apoi în literatură. Lui i se datorează și un manuscris de geometrie, păstrat la Paris, dar care nu a fost încă studiat.¹⁷³

La Institutul de Cercetări al manuscriselor vechi — Matenadaran de la Erevan, se păstrează și alte lucrări armenesti de matematică din evul mediu ca, Manuscrisul Nr. 8716, conținând un *Manual de aritmetică practică*, din sec. al XV-lea, scris de un autor necunoscut. În manual se arată avantajul folosirii cifrelor arabe, se explică esența sistemului zecimal și superioritatea sa față de sistemul alfabetic, precum și efectuarea celor patru operații aritmetice după noul sistem.

În Armenia medievală, în secolele IV—XVI, existau *Măsurî și greutăți* specifice, pe baza cărora se făceau calculele în comerț și arhitectură. Una din operele lui Anania Șirakațhî este intitulată, de altfel, *Greutăți și măsurî*.

În arhitectură s-a folosit lungimea exprimată în picioare (un picior mic = 26,5 cm, un picior mediu = 30,9 cm, un picior mare sau phileter = = 35,6 cm).

În geografie, distanțele se măsurau în *mîle* și *asparez* (1 *asparez* = = 211,4 m, 1 *mîlă* = 7 *asparezi* = 1 480 m).

În lucrările calendaristice se socotește 1 *asparez* = 100 pași = 216,3 m, iar 1 *mîlă* = 7 *asparezi* = 1 590 m sau 1603 m. În construcțiile de monumente se foloseau și măsurî mai mici ca: *degetul* măsură mică = 1,66 cm, măsura mare = 2,22 cm, 1 *buit* = 4,43 cm, 1 *burnt* = 10 cm, 1 *nerban* = 20 cm, 1 *thiz* = 23,175 cm, 1 *kangun* (mic = 46,35 cm, mijlociu = 53 cm și mare = = 71,2 cm), 1 *khail* (pas) = 70,2 cm (mic) 79,5 cm (mijlociu) și 92,5 cm (mare), iar *pasul geometric* obișnuit = 105—108 cm.

În secolele I—II și pînă la începutul secolului al IV-lea, în Armenia erau răspîndite unitățile monetare și de greutate romane, iar începînd din al doilea pătrar al veacului al IV-lea, pînă în veacul al XI-lea a fost în vigoare sistemul bizantin. Astfel, 1 *kendinar* = 100 litri = 1200 *uncii*. Paralel cu sistemul bizantin, în secolele III—VIII se folosea și sistemul de greutate persan, în care un *talant* era egal cu 2,5 *paiuasik* = 125 litri. Începînd cu a doua decadă a secolului al VIII-lea a fost folosit, timp de 300 de ani, și sistemul arab, în care unitățile de bază erau: *dram-dirhem* = 2,82—2,96gr, *mîschal-mithchal* = 1 *dahekan* = 4,44 — 4,45 gr, *unki-uki-nuki* = 20 gr, *lltr- rathîl* = 399,6-

173 *Ibidem*, pp. 356-357.

400,5 gr.

Pentru lichide și cereale se folosea parțial sistemul antic roman de capacitați. De exemplu, pentru ulei, se folosea unitatea *kait* = 4 *urcioare* — *phas* = 21,36 l. Pentru grâu se obișnuia sistemul vechi roman, în care 1 *kor* — 3 *kapici* (cabus, sextarius); 1 *cabus* = ceva mai mult de un litru.

Unele dintre aceste măsuri și greutatea s-au mai folosit pînă în evul mediu tîrziu, iar unele rămășițe chiar în secolul al XIX-lea.

Astronomia. în cadrul general al filozofiei, un loc deosebit l-a ocupat astronomia, care s-a dezvoltat pe temeiul teoriilor cosmogonice și geografice, în Armenia medievală — după cum s-a arătat — au prevalat concepțiile aristotelo-ptolemeice de geocentrism și sfericitate a pămîntului.

Concepția emisă ceva mai tîrziu, după Aristotel, de Aristarh din Samos (310—230 înainte de Hristos) despre heliocentrism și mișcarea pămîntului în jurul axei sale, fiind în contradicție cu dogma creștină, fusese dată uitării, atît în lumea medievală din Europa, cît și în cea din Armenia. Totuși, față de concepția retrogradă a reprezentării pămîntului în formă de farfurie plată înconjurată de ape, teoria sfericității pămîntului și a corpurilor cerești marca o poziție de avangardă, pe care o întîlnim în lucrările lui Davith **298** Invincibilul (Armeanul) în secolul V—VI și ale lui Anania Șirakathî în sec. al VII-lea.

„Obiectul astronomiei — scrie Davith — sînt corpurile cerești, iar ea, astronomia, formează obiectul filozofie?... Astronomia are ca subiect corpurile cerești, iar ca scop ... cunoașterea mișcărilor lor ... Astronomia este legată de știința despre corpurile sferice”.

Sînt interesante și concepțiile sale despre dimensiunile comparative dintre Soare, Pămînt și Lună. „Iată Soarele — susține el — care este de cîteva ori mai mare decît Pămîntul, noi îl vedem cît o palmă de mire”. Într-alt loc, scrie: „Este supus judecății demonstrative tot ceea ce este adevărat, deși inimaginabil. De pildă, cînd spunem că Soarele este incomparabil mai mare decît Pămîntul, iar Pămîntul decît Luna, deși Soarele ne apare de dimensiunea unui picior. Și iată, deși acest lucru este inimaginabil, este adevărat.”⁴

În lucrările lui Anania Șirakathî, *Astronomia*, *Despre constelații*, *Despre mișcarea Soarelui*, *Despre Calea Lactee*, *Despre rotațiile cerului* (fenomenele meteorologice) și altele, sînt expuse concepțiile cele mai înaintate ale epocii în domeniul astronomiei, atunci cînd celebra astronomie arabă nu apăruse încă pe scena istoriei.

Concepțiile exprimate în aceste lucrări dovedesc că Șirakathî cunoștea operele filozofilor și astronomilor din antichitate. Explicînd poziția Pămîntului în Univers, el sintetizează ideile lui Aristotel și Empedokles, arătînd că echilibrul său se datorește mișcării cerului, pe de o parte și relațiilor greutății elementelor, pe de alta. Pămîntul stă atîrnat în aer, fără sprijin — spune el — fiindcă vînturi puternice, care suflă pe dedesubt, au o forță egală cu greutatea Pămîntului. Această teorie a fost valabilă și în Europa medievală, sub numele de *Teoria vînturilor*, pînă la descoperirea gravitației universale de către

Newton.

Ca om de știință, Șirakathî a criticat astrologia, arătînd, pe de altă parte, importanța studierii științifice a cerului înstelat, pentru călătorii și prognoza meteorologică. Sînt interesante studiile sale despre Calea Laptelui, constelații și Constelația Cancerului.

Despre natura Căii Laptelui, el dă o explicație apropiată de concepția modernă, susținînd că ea este o îngrămădire deasă de stele mari și mici, care, din cauza luminozității lor slabe, sînt percepute uniform. În acest caz, el se face ecoul teoriei lui Democrit, la baza căreia stătea concepția despre pluralitatea lumilor în Univers.

Șirakathî se ocupă, de asemenea, de eclipsele de soare și de lună, dînd o explicație corectă despre producerea și periodicitatea lor. Despre Lună afirmă că nu are lumină proprie, ci reflectă doar lumina Soarelui. De asemenea, se referă la influența lunii în provocarea mareelor. Prezintă interes din punctul de vedere al istoriei științelor explicațiile pe care le dă despre producerea ploii, ninsorii, grindinei, furtunilor, vînturilor, cutremurelor și altor fenomene naturale.

Problemele astronomiei au preocupat și pe alți învățați armeni din secolele următoare, în evul mediu, ca: Nerses Șnorhalî din sec. al XH-lea

299

(*Despre cer și podoabele sale*), Hovhannes Erzînkathî Pluz din sec. al XIII-lea (*Despre mișcarea cerului*) și alții. În secolele XVII-XVIII, Mattheos și Ghu- kas Vanandethî au publicat lucrări de astronomie. Chaciatur Abovian și Mikael Nalbandian s-au ocupat și *de probleme teoretice ale astronomiei, apărînd pozițiile materialiste despre Univers, considerîndu-l nelimitat, precum și despre nașterea și evoluția corpurilor cerești.

În secolul al XIX-lea, mai mulți autori armeni au publicat studii de astronomie, precum și traduceri din astronomi cunoscuți pe plan mondial. Mai însemnați sînt cercetătorii de la Academia armeană de la Veneția (Congregația mîchitharistă), V. Hovsephian și mai ales Choren Sinanian (1868— 1928), care au întemeiat acolo și un Observator armean. În 1894, cu instrumentele din dotarea acestui observator, Choren Sinanian a descoperit, pentru prima dată în lume, cel de-al șaselea satelit al planetei Jupiter. Comunicînd descoperirea sa la Observatorul Vaticanului, a primit un răspuns negativ, în sensul că Jupiter nu poate avea mai mult de cinci sateliți. Totuși, în 1904, descoperirea lui Sinanian a fost confirmată de un alt astronom, care și-a asumat și paternitatea descoperirii.

Secolul al XX-lea stă de-acum, pentru astronomia armeană, sub semnul marilor descoperiri ale astronomilor și astrofizicienilor din Armenia Sovietică, despre care s-a vorbit mai sus.

Legat de preocupările armenilor pentru astronomie, trebuie să menționăm că ei cunoșteau zodiacul, încă înainte de secolul al VIII-lea înainte de Hristos preluat, probabil, de la chaldeeni, ca și celelalte popoare vechi. Mulți astronomi, care s-au ocupat de istoria astronomiei (Camille Flammarion, A. Berry, V. Rasovskaia și alții) au

ajuns la concluzia că ideea de a da constelațiilor nume de animale a pornit din Asia Mică și Armenia.

Calendarul armean (Tomar). Problemele calendaristice au preocupat pe armeni din cele mai vechi timpuri. Din descoperirile arheologice recente rezultă că încă din mileniul al VIII-lea înainte de Hristos, populațiile care locuiau pe podișul Armeniei au reprezentat în desenele lor rupestre Soarele, Luna cu fazele sale etc. Reprezentările grafice rupestre datînd din mileniile IV—I înainte de Hristos, găsite în munții Gegham și Vardenis, lângă lacul Sevan, cuprind date mai precise despre fenomenele astronomice ca periodicitatea fazelor lunare, indicîndu-se cu 27 de raze ale discului lunar cele 27 de zile, cînd luna este vizibilă cu ochiul liber de la latitudinea Armeniei. Aceasta explică, totodată, de ce aproape toate popoarele vechi au adoptat calendarul lunar de 12 luni pe an, mai ușor de reperat și de înțeles, dar imperfect.

În 1946, s-a găsit la Sanahin, în nordul Republicii Armenia, o centură- calendar, vechi de aproape 3 000 de ani, pe care sînt însemnate 12 desene geometrice grupate în 3 segmente (probabil cele 12 luni ale anului, grupate în trei anotimpuri de cîte 4 luni, ceea ce corespunde cu realitățile climatice de pe Podișul Armeniei). Sînt desenate, de asemenea, 27 de triunghiuri, ceea ce ar reprezenta periodicitatea restabilirii poziției Lunii în raport cu stelele. Centura poartă, de asemenea, imaginea a 236 de cercuri și 118 puncte.

300 care fac în total 354, interpretîndu-se de către astronomi ca sugerînd cele 354 de zile ale anului lunar. Din semnele de pe centură s-a mai dedus că începutul anului coincidea cu începutul primăverii, că, pentru a evita schimbarea începutului de an se introducea o lună suplimentară, că luna era împărțită în săptămîni etc.

Din studierea desenelor rupestre și a centurii- calendar, rezultă că, în mileniile 3 — 1 înainte de Hristos, vechii locuitori ai Armeniei aveau cunoștințe înaintate de astronomie pentru epoca aceea și, în consecință, date calendaristice. Ei au folosit la un moment dat sistemul calendaristic lunaro-solar¹⁷⁴.

Pe la jumătatea mileniului I înainte de Hristos, armenii au introdus calendarul solar, care prezenta însemnate avantaje, în comparație cu calendarul lunar sau cel lunaro-solar și chiar față de calendarul solar roman contemporan. Calendarul solar armean se compune din 12 luni a cîte 30 de zile și o lună adițională de 5 zile. Fiecare lună purta o denumire proprie (Navasard — Anul Nou, Hori, Sahmi, Tre, Khaghoth, Arath, Mehekan, Areg, Ahekan, Mareri, Margath, Hrotith și Aveliath — Adițional). Numele acestor luni sînt legate de muncile agricole, de vreme și zeitățile păgîne. Fiecare zi

174 E. B. Aghaian *Aknarkner hayofh tomarneri patmuthian (Vedere generală asupra istoriei calendarelor armenesti)* Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan. 1986.

avea, de asemenea, un nume propriu (de exemplu, ziua a II-a era Hrand, ziua a III-a Aram, ziua a IV-a Margar, ziua a VH-a Astghik, ziua a XV-a Aramazd, ziua a XVIII-a Masis, ziua a XIX-a Anahit, ziua a XXVII-a Vahagn, ziua a XXIX-a Varag ș.a.m.d.). După cum vedem, majoritatea numelor sînt nume de zeități antice păgîne sau denumiri geografice.

Calendarul se numea la armenii vechi *Tomar* (Domar), care însemna registru în care erau trecute lunile anului, zilele, numele unor personalități comerciale și civile etc. El era de tipul calendarului solar egiptean antic, cu deosebirea că nu se folosea subîmpărțirea în decade. Ideea de săptămînă apare mult mai tîrziu în calendarul armenesc. Din timpuri străvechi, armenii au împărțit ziua în 12 ore de zi (lumină) și 12 de noapte. Și orele aveau fiecare denumirea lor, în funcție de luminozitatea lor. Ideea de a împărți ziua în 24 de ore egale, care apare prima dată la Ptolemeu (83 — 168), a fost îmbrățișată în Armenia încă din secolul al IV-lea. Începutul zilei era socotit de la răsăritul soarelui, însă, ulterior, sub influența unor țări europene, care au început să socotească ziua o dată cu miezul nopții, și armenii le-au urmat exemplul.

Potrivit mărturiei lui Chorenathî, pe vremea regelui Artășes I, calendarul armean a suferit o modificare temeinică.

Anul solar armean număra 365 de zile, cu aproximativ 1/4 de zi mai puțin decît *anul tropic* (de la un solstițiu de vară la altul = 365 de zile, 5 ore, 48 de minute, 46 de secunde). Ceea ce înseamnă că după 1460 de ani se crea o diferență de 1 an, care se corecta, fără a pune la socoteală cel de-al 1461-lea an. Ciclul acesta de 1461 de ani era denumit în vechea literatură armeană „Ciclul armenesc” sau „Ciclul lui Hayk”. După unii autori vechi, anul 428 (cînd 1 Navasard a corespuns cu 11 august al calendarului roman) s-a împlinit cel de-al doilea Ciclu armenesc. Din aceasta rezultă că ciclul armean păgîn sau „Calendarul armean de la origine” s-a socotit de la anul 2 493 înainte de Hristos fiind legat de momentul cînd legendarul Hayk, întemeietorul mitic al poporului armean, l-a ucis pe legendarul conducător al asirienilor, tiranul Bel.

Mobilitatea calendarului solar crea unele greutăți, din cauza schimbării continue a primei zile a anului, dar mai ales pentru faptul că nu se potrivea cu datele sărbătorilor creștine. Începînd din anul 352 s-au folosit tabelele de 200 de ani alcătuite de Andreas Bizantinul, care a fost tradus și în limba armeană.

În anul 555, în orașul *Dvin* din Armenia, a avut loc un Conciliu bisericesc, unde s-a hotărît ca, după expirarea acestor tabele, să se alcătuiască noi tabele și să se stabilească o nouă eră de socotire a anilor, denumită „Marea dată a armenilor”⁴ și care începea la 11 iulie 552. Acest calendar rămînea, după principiul vechiului calendar armean, mobil. Pentru a evita confuziile, Anania Șirakațhî a elaborat tabele de concordanță, pe 532 de ani, între calendarul armean și calendarul roman (iulian). Regula de concordanță între cele două calendare este următoarea: cînd se face calculul pentru perioada 552 — 1320, spre a obține data armeană corespunzătoare calendarului roman, în cazul zilelor de la 1 Navasard la 31 decembrie ale anului

respectiv, se scade din data romană 551; iar pentru zilele de la 1 ianuarie la 1 Navasard, se scade 552. În anul 1320, prima zi a anului a coincis în ambele calendare și prin urmare s-a produs anul adițional armean, întrucât ziua de 1 Navasard a unui an a căzut pe 1 ianuarie, iar în anul următor 1 Navasard a căzut pe 31 decembrie al aceleiași an calendaristic. În consecință, după 1320, în loc de 551 trebuie scăzut 550, iar în loc de 552, 551.

În secolul al VII-lea, la indicația Catolicosului Anastas, Anania Șirakathî a întocmit proiectul unui calendar „fix”, dar care nu a găsit ecou. Abia în anul 1084, când s-a terminat primul ciclu de 532 de ani, Hovhannes Imastaser Sarkavag, despre care s-a vorbit mai sus, a reușit să introducă un *calendar fix*, mutînd începutul anului pe 11 august, față de 29 februarie cum cădea în anul acela. Conform acestei reforme, la fiecare 4 ani se socotea un an bisect, iar în anul respectiv, luna adițională avea, în loc de 5 zile, 6 zile. Pentru a obține de la calendarul lui Sarkavag corespondentul în calendarul nostru actual, se procedează în felul următor: dacă evenimentul a avut loc în perioada 11 august — 31 decembrie, se adaugă 1083 la data lui Sarkavag. Dacă evenimentul s-a întîmplat în perioada 1 ianuarie — 11 august, se adaugă 1084.

Acest calendar, care a fost folosit timp de aproape două secole în Armenia de nord-est, s-a numit „Mica dată a armenilor” sau „Sarkavagadir”.

Faptul că în ambele calendare armenesti medievale anul începea vara nu este o excepție; egiptenii antici își începeau anul la 19 iulie, vechii greci la 22 iulie etc.

302

Armenii nu au fost complet străini de folosirea calendarului roman (iulian). Astfel, în anul 122 după Hristos, Curtea regală armeană și nobilimea au adoptat calendarul iulian, ceea ce rezultă și din inscripțiile în limba greacă ale regilor armeni din perioada aceea. În prezent, în societatea armeană de pretutindeni se folosește calendarul gregorian, admis în toate țările.

Chimia, alchimia, fizica. Problemele referitoare la materie, cercetarea, analiza și transformarea ei au făcut obiectul studiului, atât al filozofilor, cît și al chimiștilor și alchimiştilor armeni din evul mediu. Hovhannes Erzîn-kathî Pluz, despre care s-a vorbit mai sus, susținea teoria că materia este eternă, își poate schimba calitatea, să se transforme în alte substanțe, dar nu se distruge niciodată.

„... Sub acțiunea căldurii, sarea se transformă în aer, dar natura și materia simplă nu se distruge deloc”. El dă, de asemenea, definiții și informații despre noile substanțe ce se nasc prin sinteza sau descompunerea sărurilor, acizilor și gazelor.¹⁸²

Filozoful Hovhan Vorotnețhi (sec. al XIV-lea), despre care s-a vorbit anterior, s-a ocupat, de asemenea, de probleme de științe ale naturii. În cursurile pe care le-a ținut la Universitatea din Tathev, el a criticat teoriile filozofilor antici, care considerau că natura este

rezultatul transformărilor celor patru elemente (apă, pământ, foc, aer), precum și concepțiile gânditorilor materialişti antici, care considerau că orice în natură pornește de la atom. Preferind ideile lui Aristotel, el vede nașterea elementelor în felul următor: la început s-a creat substanța fără calitate și patru stări (căldura, frigul, umiditatea și uscăciunea). Apoi, aceste stări unindu-se cu substanța, dau naștere elementelor și anume: focul, apa, aerul și pământul. În afară de calitățile legate de substanță, elementele au și calități întâmplătoare (accidentale). În felul acesta, calitatea întâmplătoare a unuia este calitatea substanțială a celui alt, astfel, toate elementele sînt legate între ele ca un lanț. „Elementele — susține el — au formă substanțială și formă întâmplătoare ; pământul are ca formă substanțială uscăciunea și ca formă întâmplătoare frigul; apa are ca formă substanțială frigul și ca formă întâmplătoare umiditatea; aerul are ca formă substanțială umiditatea și ca formă întâmplătoare căldura; focul are ca formă substanțială căldura, iar întâmplătoare uscăciunea”. Lucrurile din natură sînt rezultatul fuziunii elementelor în diferite proporții. În felul acesta, sub influența unor condiții corespunzătoare, dintr-un element se naște altul, însă transformarea elementelor are loc nemijlocit numai între elementele avînd proprietăți comune. Fiecare element afirmă el — are locul și poziția sa precisă în natură, în funcție de greutatea sa. Pământul este elementul cel mai greu, „mama tuturor elementelor”.

Filozoful Grigor Tathevațhi (sec. al XIV-lea) despre care s-a vorbit, de asemenea, mai sus, s-a referit la probleme despre materie. După concepția antică, orice substanță se compune din patru elemente, iar fenomenele ce

^{1,8} **Manuscrisul Nr. 6670, *Matenadaran*, Erevan.**

303 au loc în ea sînt condiționate de proprietățile contrare ale acelorasi elemente luate cîte două. Tathevațhl emite ideea sa originală, după care elementele sînt dotate nu de cîte două, ci de cîteva zeci de proprietăți. El se referă în mod individual la fiecare element, explicînd însemnătatea lor în fenomenele naturii și în viața oamenilor.

Elevii lui Tathevațhl, Mattheos Djughaețhi și Hakob Ghrimethi (sec. XIV—XV) au adus contribuții la dezvoltarea teoretică a chimiei evului mediu armean. Djughaețhi încearcă să dea o explicație originală substanțelor din natură. El emite ipoteza că în natură trebuie să fi existat de la început următoarele materii pure: aurul, argintul, cuprul, cositorul, plumbul, fierul, lazuritul, mercurul, sulful și diverse pietre prețioase. Analizînd proprietățile fiecărui metal, învățatul armean definește particularitățile lor cu referire la culoare, conductibilitate calorică, oxidare, capacitatea de a se alia cu diferite metale și alte însușiri.

H. Ghrimethi, mai afirmă că cele patru elemente, ce se află la baza tuturor substanțelor, sînt eterne și nici nu cresc, nici nu scad.

La Matenadaran se păstrează o seamă de manuscrise medievale

ale unor autori anonimi, care exprimă interesante teorii și principii de chimie, în manuscrisul Nr. 2527, referindu-se, printre altele, la schimbarea proprietăților corpurilor în timpul reacției chimice, autorul afirmă că substanța își modifică proprietățile, transformându-se mai întâi în materia inițială sau „natură”.

Într-un alt manuscris sub titlul *Ce este chimia?*, se dă următoarea definiție: „Chimia este știința, care ne învață, cum să distrugem corpurile și apoi să le sintetizăm, pentru a cunoaște bine proprietățile și starea corpurilor. Obiectul chimiei este descompunerea corpurilor și reducerea lor la starea primară. Aceasta poate fi numită disecția corpurilor naturale. Întrucât corpurile sînt compuse din diferite părți, chimistul le descompune în părțile sale și le analizează individual”.

Această concepție a avut importanță practică în efectuarea de analize chimice, în obținerea de substanțe noi și crearea de aparatură corespunzătoare.

Alte lucrări se referă la activitatea alchimistilor armeni din evul mediu și metodele folosite de ei pentru rafinarea materiilor în vederea obținerii de noi substanțe. Principalele metode folosite erau: distilarea, stoarcerea, evaporarea, cristalizarea, sedimentarea etc.

Spre deosebire de alchimistii europeni, alchimistii armeni erau mai puțin preocupați de obținerea de aur și mai mult de obținerea unor materiale utile în producție. De asemenea, spre deosebire de manuscrisele alchimistilor europeni în limba latină, manuscrisele armenesti sînt opera unor meșteșugari ca: argintari, bijutieri, suflători de sticlă etc.

Tehnologia folosită și aparatura chimică permiteau topirea metalelor, obținerea de aliaje, producția de ceramică, coloranți, cerneluri, medicamente, sticlă, săpun, var, materiale de construcție, hîrtie, smoală etc., precum și produse alimentare ca: uleiul, grăsimile, sarea ș.a. Alchimistii armeni se **304** ocupau, de asemenea, de descrierea și clasificarea metalelor, pietrelor și altor materiale. Unele produse obținute de aceștia, precum și de meșteșugari erau mult apreciate și solicitate în Orientul Apropiat și în Europa, ca roșul „vordan” (obținut dintr-un vierme) și cernelurile folosite în manuscrisele și miniaturile armenice, care au particularitatea de a nu se decolora în decursul vremii, deși unele au o vechime de 1 300 de ani. Cernelurile folosite în miniaturi au proprietatea surprinzătoare de a deveni mai strălucitoare, mai vii și mai proaspete, cînd sînt expuse la soare. Acestea, ca și coloranții, se fabricau, în general, din plante și erau insolubile în apă.

Meseria de chimist și alchimist se transmitea din generație în generație, o dată cu secretele de fabricație. Pentru a le apăra, meșterii medievali, armeni criptau în scrierile lor tehnologia, substanțele și metodele folosite, în vederea criptării acestor date, s-au inventat alfabete speciale, coduri semne.

În strădaniile lor, pentru a obține produse de calitate superioară, alchimistii-meșteșugari armeni au făcut numeroase invenții.

În epoca modernă, au devenit cunoscute nume de chimiști armeni, care și-au adus contribuția la dezvoltarea chimiei, atît în

patria de origine, cît și în diaspora. Cel mai cunoscut reprezentant a fost Giacomo Ciamician (1857—1922), născut în Italia, care și-a desfășurat activitatea mai mult la Universitățile din Padova și Bologna. Ciamician este considerat întemeietorul chimiei substanțelor pirolice. Tot el a inventat spectroscopia de emisiune, care are o întinsă aplicabilitate în chimia și fizica modernă. A descoperit, de asemenea, un efect, după care spectrele elementelor chimice din același grup din Tabela periodică sînt foarte asemănătoare între ele prin componentele lor și pe această bază, cu mult înainte de apariția teoriei cuantice, a emis o teorie, după care elementele aparținînd aceluiași grup din sistemul periodic trebuie să aibă o structură asemănătoare. Această teorie a fost confirmată mai târziu, după apariția metodelor noi de cercetare.

Studiul său despre structurile chimice și soluțiile solide ale combinațiilor organice a servit ca punct de pornire pentru cercetări importante. După minuțioase căutări, a descoperit mecanismul originii glucidelor și alcaloi- zilor, demonstrînd că aceștia din urmă joacă același rol în plante ca hormonii în animale. La cel de-al 147-lea Congres național al Societății de chimie din S.U.A., în aprilie 1964, Ciamician a fost proclamat părinte al foto- chimiei. În domeniul surselor neconvenționale de energie, el a fost dintre primii care au propus utilizarea energiei calorice și luminoase a soarelui.

Pentru meritele sale în domeniul chimiei moderne, Ciamician a fost ales președinte al Asociației chimiștilor italieni și membru al mai multor Academii. Municipality din Bologna i-a ridicat o statuie, iar *Institutul de chimie* din același oraș a primit numele lui. De asemenea, fosta „stradă Armenească” din Trieste, localitatea sa de naștere, a fost rebotezată Strada Giacomo Ciamician ¹⁶³.

¹⁸³ **Asatur Pașaian** *Chimistul Giacomo Ciamician, în revista „K.runk” Erevan, nr- 97/1985 (limba engleză).*

305

De mare faimă s-a bucurat în secolul al XIX-lea și profesorul Andreas Artrunî (1847—1898), datorită studiilor sale în domeniul cristalografiei, geologiei și mineralogiei. A întemeiat *Secția de geologie-mineralogie* a Muzeului Caucazian din Tiflis, a fost directorul Muzeului de mineralogie din Berlin, profesor la Institutul de mineralogie din Strasbourg și Breslau. În 1884 a fost numit șef de catedră la Politehnica din Aachen (Germania) și decan de facultate. A publicat circa 500 de lucrări, dintre care aproape 60 sînt dedicate problemei chimiei cristalelor, care preocupă și astăzi pe mulți cercetători. Rezultatele cercetărilor au fost sintetizate în monografia sa *Chimia fizică a cristalelor*. A fost ales membru-corespondent al multor academii europene.

Un nume rămas puțin cunoscut în chimie și fizică este cel al lui Vahagn Demircioghljan (1875—1936), care are interesante contribuții în domeniul fizicii atomice. A făcut importante preziceri, confirmate ulterior, ca ipoteza structurii membranice a nucleului

atomului. El a explicat din punct de vedere teoretic legea lui Mendeleev.

În evul mediu, învățații armeni s-au ocupat mai puțin de problemele *fizicii*, interesul lor concentrându-se doar asupra acusticii în contextul teoriei muzicii. În schimb, în epoca modernă și contemporană s-au ridicat o seamă de fizicieni, care și-au câștigat o faimă prin cercetările și invențiile lor. Astfel, descoperirea televiziunii și televiziunii color este legată de numele lui Hovhannes Adamian (1879—1932). Aparatul, pe care l-a creat pentru transmiterea de imagini la distanță și recepționarea de imagini de la distanță, a primit primul drept de patent german, la 28 aprilie 1907.¹⁶⁴ În 1908, i s-a acordat primul patent rus, iar în 1913, un alt patent german, pentru crearea unui aparat de transmitere prin telegraf a imaginilor, prin intermediul clișeeilor. Perfecționările ulterioare au fost apărute prin patente germane, ruse, franceze și din alte țări. În 1923, a primit un patent sovietic, pentru „un aparat de văzut (televizor) printr-un mediu opac” și apoi pentru recepționarea și transmiterea imaginilor în culori (trei culori complementare), denumit ulterior televiziune-color. Un aparat asemănător a fost creat de un inventator englez cu trei ani mai târziu.

Invenția lui Adamian a fost apreciată pe plan mondial, iar prima transmisiune în culori a televiziunii din New York s-a efectuat după sistemul elaborat de el, considerat și astăzi ca unul din sistemele de bază ale televiziunii.

Adamian a făcut peste 30 de descoperiri de mare valoare, iar spre sfârșitul vieții sale a lucrat la Erevan, unde a realizat și primele transmisii experimentale de televiziune în culori, în condiții de laborator.

Științele naturii, medicina, farmacologia, geografia. În evul mediu și în epoca modernă, se constată un mare interes din partea învățaților armeni și pentru alte ramuri științifice ca: botanica, zoologia, biologia, medicina, farmacologia, geologia etc. Primul mare învățat care s-a ocupat de unele

¹⁶⁴ *Kaiserliches Patentamt. Schrift 197443. Klasse 21 a Gruppe 50/28/IV, 1907.*

306 aspecte din aceste domenii a fost Grigor Magistros din sec. al XI-lea. Este semnificativă ideea, de avangardă pentru epoca sa, pe care o exprimă în domeniul *biologiei*, și anume că embrionul conține posibilități intrinseci de dezvoltare, creștere și formare ulterioară. De asemenea, el arată că în timpul sarcinei, „fiecare aduce cu sine natura și forma...”, dar aceasta nu este caracteristică numai nouă, naturii speciei umane, ci și tuturor speciilor de animale”.

Hovhannes Imastaser (sec. XI—XII) formulează o idee care explică nașterea și moartea în unitatea contrariilor, iar Hovhannes Erzinkathi Pluz (sec. al XIII-lea), referindu-se la probleme de biologie, scrie: „Tot ceea ce există sub cer este mobil și schimbător. S-au creat după legea creației și dispar, potrivit legii distrugerii”. El a

emis, de asemenea, teorii cu privire la influența mediului, afirmând că culorile și mirosurile diferite ale plantelor, precum și gusturile și mirosurile diferite ale fructelor sînt rezultatul acțiunii mediului ambiant, a pămîntului, căldurii, apei, a substanțelor hrănitoare, în secolele XI—XIII învățații armeni acordă, în general, importanță condițiilor mediului, a hranei, în special pentru copilul mic, precum și factorului ereditar. În manuscrisele ce s-au păstrat din evul mediu se emite și ideea monogenezei, o problemă care a preocupat pe biologii din Europa pînă la jumătatea secolului al XIX-lea.

Într-o epocă mai apropiată, s-a distins biologul Nazaret Dagbavian (1862—1915), care a publicat pentru prima oară în limba armeană o carte despre principiile darwinismului. Scriitorul și gînditorul Mikael Nalbandian (sec. al XIX-lea) a fost dintre primii care au popularizat darwinismul în rîndul armenilor din Răsărit, efectuînd, totodată, studii asupra aplicațiilor practice ale biologiei în domeniul aclimatizării animalelor și plantelor, în sericicultură, albinărit, piscicultură etc.

În domeniul *fiziologiei* moderne sînt de reținut numele lui Leon Orbeli (1882—1958) și al lui Ezras Hasratian din Uniunea Sovietică. L. Orbeli, elev al lui Ivan Pavlov, a dezvoltat învățătura dascălului său, creînd ramura fiziologiei evolutive. Lucrările sale referitoare la sistemul neuro-vegetativ și organele senzoriale au contribuit la dezvoltarea neurofiziologiei moderne, ceea ce i-a adus aprecieri în lumea științifică internațională.

Cercetările din domeniul *botanicii* și *zoologiei* au preocupat pe învățații armeni încă din secolele V—VII. În *Geografia* lui Anania Șirakațhi (sec. al VII-lea) de pildă există informații interesante despre fauna și flora Armeniei istorice. Filozoful Hovhan Vorotnețhi (sec. XIII—XIV) s-a ocupat de probleme de *zoologie* și biologie. În prelegerile sale, el a încercat o clasificare a animalelor după modalitățile de naștere, împărțindu-le în trei mari categorii: 1) cei ce se nasc — după părerea lui — prin putrefacție (muștele, țîn- țarii, viermii ș.a.), 2) cei ce se nasc din ouă și 3) mamiferele, care se nasc din pîntece. După un alt criteriu, animalele sînt împărțite în: ierbivore, carnivore, și cele care sînt și ierbivore și carnivore.

Grigor Tathevățhi (sec. al XIV-lea) în lucrarea sa cu caracter enciclopedic, *Cartea întrebărilor*, încearcă, de asemenea, să facă o clasificare a reg- 307 nului animal și vegetal. Regnul vegetal este împărțit în funcție de utilitatea fructelor, păsările după forma aripilor, iar peștii, atît după aripioare, cît și după solzi.

Unul din elevii lui Tathevățhi, Matthevos Djughaețhi (sec. XIV—XV), dezvoltînd o idee a dascălului său despre mersul vertical al omului, ajunge la concluzia că, inițial, oamenii au fost patrupezi, ca și celelalte animale. Ulterior, minați de necesități, s-au sprijinit pe picioarele din spate, iar picioarele din față le-au transformat în instrumente de muncă. După concepția sa, diferența dintre animale și oameni constă în aceea că animalele, fiind lipsite de darul rațiunii, au rămas patrupele. Meritul lui Djughaețhi constă în aceea că mult înainte de formularea teoriei evoluționiste a emis idei care s-au

apropiat de această teorie.

La începutul secolului al XV-lea, activează învățatul Hakob Ghrimethi („din Crimeea”), care s-a ocupat de probleme ale științelor naturii, îmbogățindu-le cu concepții proprii, originale. El privea natura ca un întreg, în care sînt delimitate cele patru stări ale ființei (tot ce există): *obiectele neanimate*, care există doar; *plantele*, care există, dar și trăiesc; *animalele*, care există, trăiesc și simt totodată; în sfîrșit *oamenii*, care, în plus față de însușirile arătate mai sus, raționează. Ghrimethi emite ideea că în natură există și forme tranzitorii ca: magnetita, care este un obiect neanimat, dar comunică cu plantele, prin forța sa de atracție, sau coralii, care cresc sub formă de arbore pe fundul mărilor și care sînt, în același timp, ființe vii.

În problemele dezvoltării lumii vegetale și animale, de la starea incipientă, pînă la maturizarea completă și moarte, Ghrimethi ia în considerare însușirile moștenite, influența mediului și factorii temporali. În lucrarea sa, rămasă în formă de manuscris *Despre natura omului*, el tratează probleme de anatomie, fiziologie, fiziologia procreației, fiziologia simțurilor omului ș.a.

Singurul zoolog armean din evul mediu a fost Abraham Polsethl („din Constantinopol”), care a scris în 1611 o lucrare originală intitulată *Istoria animalelor și fiarelor, a patrupezelor, reptilelor și animalelor veninoase, a păsărilor și a omului, a peștilor marini și a crustaceelor de mare și uscat*. El face o descriere corectă a viețuitoarelor, clasificîndu-le în cinci mari categorii, după principiile enunțate de zoologii europeni din epoca Renășterii. Prezintă un interes deosebit capitolul cuprinzător, care se referă la peștii ce populează mările din jurul Constantinopolului, întocmit pe baza observațiilor și studiilor proprii.

În domeniul *botanicii*, este de relevat activitatea lui Stephanos Sehri-manian, un talentat medic și naturalist, care a scris între anii 1794—1818 o lucrare monumentală intitulată *Botanica sau flora Armeniei*, care își păstrează pînă astăzi valoarea științifică. Aici sînt descrise morfologic 800 de plante, răspîndirea lor geografică, numai din Armenia.

Denumirile plantelor sînt în limbile armeană, latină, arabă, persană și uneori în greacă și ebraică. Autorul dă, de asemenea, proprietățile curative ale unor plante medicinale, modul lor de folosire, bolile în care pot fi utile. Șehrimmian s-a folosit în mare măsură de lucrările autorilor antici: Dio-

308

scoride, Pliniu, Hipocrat, Galen, ale autorilor europeni ca Linne ș.a., precum și ale medicului și învățatului medieval armean Amirdovlath Amasiathi. Lucrarea sa este considerată a fi unicat pentru epoca sa, în tot Orientul Apropiat.

Medicina. Săpăturile arheologice de pe teritoriul Armeniei au dat la iveală instrumente medicale și ustensile farmaceutice, ce se foloseau încă din antichitate. În vechime, medicina, bazată pe tradiția și experiența populară, era practică de preoții templelor și de

femei, ceea ce a făcut ca zeițele Astghik și Anahit să fie considerate ca protectoare ale medicinei, ca „binefăcătoare ale naturii umane”. Au existat chiar spitale particulare, începând încă din sec. al III-lea după Hristos. Se pomeneste de existența, în anul 260, a unei leprozerii, întemeiate de soția nachararului Suren Salahuni, Aghvithan, în comuna Surenașen, din provincia Derdjan, lângă izvoarele de ape minerale tămăduitoare. Este de notat că, în Europa, primele leprozerii au fost deschise abia după trei secole.

Un număr mai mare de spitale, cu destinații diferențiate, a fost creat pe lângă mănăstirile întemeiate, după creștinarea Armeniei, în anul 301. Catolicosul Nerses cel Mare (353—372) a construit spitale pentru leproși, pentru invalizi, pentru bolnavi neuropsihici, în toate provinciile Armeniei, într-una din hotărârile Conciliului de la Aștișat (354) se stabilește: „Pentru a preveni răspîndirea bolilor contagioase, să se întemeieze leprozerii pentru leproși, spitale pentru bolnavi, cămine pentru infirmi și orbi”.

Medicina tradițională armeană s-a îmbogățit, începînd din sec. al V-lea, cînd în școala elenofilă s-au tradus lucrările unor medici și oameni de știință iluștri din Grecia antică și Roma, ca de exemplu: Hipocrat, Claudius Galen, Asclepiade, Dioscoride, Oribasius, Democrites ș.a.

În lucrările filozofilor și oamenilor de știință armeni, începînd încă din sec. al V-lea, se pot întîlni referiri și teorii legate de anatomia, fiziologia și bolile omului, precum și de folosirea plantelor medicinale, pentru tratarea maladiilor. În opera sa *Respingerea sectelor*, Eznik Koghbațhi (sec. al V-lea) leagă îmbolnăvirile de dezechilibru ce se creează între cele patru lichide de bază, „dacă unul din ele — spune Koghbațhi — sporește sau scade, se ivește boala”^{*1}. Cele patru umori (lichide) de bază erau, după învățătura antică: sîngele, limfa, bila galbenă și bila neagră, corespunzînd celor patru elemente ale naturii. Eznik atribuie bolile și unor factori externi și de mediu ca: „... alimentația peste măsură sau cu tot felul de alimente, fără discernămint, băutura, abstenența severă, munca pe vreme caniculară sau geroasă și alți factori nocivi “. El acordă, de asemenea, o importanță deosebită problemei cauzelor bolilor nervoase și psihice, considerînd că ele sînt rezu'tatul epuizării creierului. „În urma epuizării creierului — susține el — omul își pierde conștiința, vorbește cu pereții, luptă cu vîntul. Din această cauză, medicii insistă cu tărie că nu e vorba de nici un diavol, care ar intra în organismul uman și că toate aceste stări ale omului sînt boli, pe care ei le pot vindeca”^{**}.

De asemenea, filozoful Davith Anhaghth se referă în lucrările sale la probleme de anatomie, biologie, igienă, etică medicală și farmacologie. În lucrarea sa *Analiza «Introducerii» lui Porfir* se întîlnește prima mărturie, după care în Armenia veche se practica

disecția și autopsia, preluată de la Școala medicală din Alexandria.

În secolele următoare, țara aflându-se sub ocupație străină, cultura a stagnat și o dată cu ea și gândirea medicală armeană. Însă încă din secolul al X-lea, istoricul arab Ibn Haukal vorbea despre bogatele cunoștințe și experiența strălucită a medicilor armeni. Numai la *Matenadaran-ul* din Erevan s-au păstrat peste 850 de manuscrise medicale armenesti din evul mediu. Cel mai vechi exemplar este o carte de medicină din sec. al XI-lea, scrisă pentru regele Hovhannes (1030—1040) și conținând sfaturi medicale. Dar epoca de înflorire a medicinei medievale armenie se situează în secolele XII—XIV, când atît medicina teoretică, cît și cea practică au cunoscut o dezvoltare remarcabilă. Din datele existente în vechile manuscrise și miniaturile ilustrative, precum și din descoperirile arheologice de instrumente chirurgicale, rezultă că în Armenia medievală se efectuau intervenții chirurgicale complicate ca: incizia cezaria ă. îndepărtarea tumorilor interne, diferite operații ginecologice ș.a. în timpul operației, se foloseau anestezice generale și locale ca *mandragora*. Pentru nașterea fără dureri se foloseau: *melilotus officinalis* (Sulfină), *zedoar* și alte analgezice din flora plantelor medicinale. Inciziile erau cusute apoi cu ață de mătase naturală.

În Armenia medievală au existat Școli de medicină (băjšskanoth — păjšsganoț sau păjšsgaran), unde se învăța în conformitate cu o anumită programă, după însușirea celor 7 arte (gramatica, retorica, matematica, muzica, astronomia ș.a.), pentru care se dădeau examene. După aceea se învăța anatomia, fiziologia, farmacologia, receptura, etiologia și patogeniza bolilor, metodele și formele de tratare și îngrijire a bolnavilor. Asemenea școli existau la Ani, Sanahin, Taron, Sis, Tathev și alte locuri. Învăță- mîntul se predă cu demonstrații, o dată cu practica.

Se folosea și vivisecția asupra condamnaților la moarte, ceea ce a dus la dezvoltarea anatomiei și fiziologiei, într-o perioadă cînd în Europa, sub domnia scolasticii și dogmatismului, anatomia și fiziologia erau necunoscute ca obiecte ale științei. În Armenia, științele medicale se dezvoltau pe baza experienței, observației și a generalizării cazuisticii. Ca și ceilalți oameni de știință, medicii armeni se ghidau după concepția filozofică a lui Hovhannes Sarkavag Imastaser (sec. al XH-lea), care arăta că „Fără experimentare nu poate exista cunoaștere exactă. Numai experiența este demnă de încredere și indubitabilă”, așa după cum s-a menționat mai sus.

Faptul că încă din secolele V—VI și în secolul al XH-lea, cu mult timp înainte de a se permite în Europa (sec. al XVI-lea), medicii armeni aveau dreptul de a face disecții și autopsii, a creat posibilitatea medicinei armenie să realizeze progrese însemnate. Potrivit *Codului de legi* (1184) al lui Mî- chithar Goș s-a introdus practica de expertiză medico-legală într-o seamă de cazuri, în care se cere sfatul medicului, pentru a acorda posibilitate jude- **310** cătorului să dea o sentință dreaptă, lucru introdus în Europa abia în 1532, prin

În lucrările lor, medicii armeni se referă adesea la autori din antichitate și evul mediu ca: Hipocrate, Aristotel, Galen, Philippos, Paulos din Egina, al-Razi, Ibn Sinai (Avicenna) etc., ceea ce denotă o vastă erudiție de specialitate, la nivel mondial. Aceasta a făcut ca în evul mediu să apară o pleiadă de medici cercetători de mare valoare ca: Mîchithar Herathi, Grigoris, Abusaid (de origine siriacă dar care a activat în Armenia), Amir-dovlath Amasiathi, Asar Sebastathi și alții.

Mîchithar Herathi (sec. al XII-lea) este considerat pe drept cuvînt cel mai mare reprezentant al medicinei clasice armenie, care s-a distins printr-un impresionant număr de lucrări și prin idei originale. Principala sa operă *Tratamentul febrei* (1184) a fost tradusă și în limba germană. El a mai scris *Anatomia ochiului*, precum și lucrări de anatomie, patologie generală, fiziologie, terapie, biologie, preparare și aplicare a medicamentelor, tratamentul bolilor de ochi etc. *Herathi introduce pentru prima oară în istoria medicinei noțiunea de «febre de putrefacție»*, după care febra tifoidă, cea septică și malarică sînt produse prin „putrefacția” sîngelui, flegmei și altor umori (lichide) din organism. El, de fapt, părăsește ideea celor patru umori din organism și a echilibrului dintre ele, înlocuind-o cu concepția „putrefacției”, bănuind existența unei substanțe ce provoacă infecții. După părerea sa, cauzele bolilor nu trebuie căutate întotdeauna în organismul bolnavului; agenți nocivi pot pătrunde în organism din exterior, din mediul înconjurător. În felul acesta, Herathi anticipează încă din sec. al XII-lea o etiologie septică și existența agenților externi de boală, într-o perioadă, cînd nu se știa încă de existența bacteriilor (descoperire făcută în sec. al XIX-lea în Europa).

Medicii armeni medievali au înregistrat cuceriri remarcabile în domeniul diagnosticii și tratamentului bolilor, dînd un imbold puternic științei clinice, patologiei, igienei, cunoașterii bolilor infecțioase și contagioase. În problemele etiologice și patogenezei bolilor, ei au respins concepțiile mistice și magice, legînd apariția bolii de mediul exterior, mediul geografic, climatic, alimentația, proprietățile calitative ale alimentelor, apei, orelor de masă, natura muncii, vîrsta bolnavului, constituția sa, puterea de rezistență, obiceiurile sale, starea neuropsihică, ereditatea și alți factori. Despre apariția tuberculozei, de pildă, Herathi scrie: „Cauzele cele mai importante sînt: durerea sufletească, îngrijorarea și oboseala psihică, groaza și îndoiala, pasiunea, căldura mare și cititul excesiv, lipsa mesei la prînz și hrana insuficientă și altele asemănătoare”. Totodată, el combate concepția elevului lui Galen (130 — cca 200), Philippos, cum că tuberculoza progresează fără creșterea temperaturii numai la bătrîni, arătînd că acest lucru se întîmplă și la tineri și oameni de vîrstă mijlocie, ca urmare a unei boli febrile și oboselii, ceea ce este confirmat de medicina modernă. Atît Herathi, cît și Grigoris (sec. al

175 Mîher Chaciatrian *Expertiza medico-legală în Armenia medievală* Haireniki Dzain, Nr. 23 (827) 3 iunie, 1981, Erevan.

XIII-lea) s-au ridicat împotriva practicii moștenite din antichitate de a scoate sînge de la bolnavi, mai ales cînd aceștia sînt slăbiți.

Sînt interesante vederile lui Grigoris despre căile de contagiune a bolilor infecțioase (prin contactul direct cu bolnavul, prin obiectele folosite de bolnav, prin aerul respirat în apropierea bolnavului), vederi exprimate cu mult înainte de lucrarea scrisă de medicul italian Girolamo Fracastoro în 1546, despre bolile contagioase.

Medicii armeni medievali considerau că și apa poate deveni un izvor de contagiune; de asemenea, muștele, șoarecii, pisicile, cîinii, lupii și alte animale pot transmite boli contagioase, prin contactul lor cu alimentele sau mobila.

Sînt interesante, de asemenea, metodele de diagnosticare și analizele folosite de medicii armeni și care se apropie foarte mult de metodele moderne. Deși lipsiți de mijloacele actuale de investigare, ei acordau mare importanță cercetării însușirilor fizice ale urinei, salivei, excrementelor. Foloseau, totodată, pe scară largă, metoda chestionării bolnavului, alcătuiau chiar fișe-chestionar, care nu se deosebesc prea mult de cele uzitate în prezent.

Medicii armeni din secolele XII—XIII studiau boala considerînd-o ca un fenomen patologic și ca o chestiune cardinală în elaborarea sistemului de tratament. Ei s-au așezat pe poziții diametral opuse față de concepția enunțată de Claudius Galen și îmbrățișată în medicină pînă în evul mediu tîrziu, după care boala ar fi o manifestare izolată a unui organ sau altul, în afara sistemului întregului organism luat ca un tot. M. Herațhi, dimpotrivă, a înțeles corect interdependența diferitelor organe, a proceselor vitale din corpul omului și mediul exterior, precum și legătura ce există între activitatea fiziologică normală a sistemelor organice și fenomenele patologice. El face observația că în caz de îmbolnăvire, suferă activitatea fiziologică a tuturor organelor, într-o măsură sau alta, adică organismul în întregime și nu numai un organ sau altul¹⁷⁶. În același sens se exprimă și Grigoris, care, descriind neoplasmul duodenal, arată că din această cauză suferă nu numai stomacul, ci și celelalte organe, care sînt lipsite de hrană¹⁸⁷.

A doua problemă de importanță principală în medicină și față de care medicii armeni medievali au venit cu idei noi, este modul de abordare a tratamentului unui bolnav. Astfel, Galen, ghidîndu-se după principiul enunțat de Aristotel, precum că „Nimic nu se petrece în natură, fără un scop considera că și în organismul omului funcțiile fiziologice și procesele patologice se desfășoară teleologic. în consecință, el a elaborat, metoda sa prestabilită de tratament, despărțind evoluția bolii în patru faze și precizînd că medicul nu trebuie să intervină înainte de cea de-a treia fază, cînd se convinge că

¹⁷⁶ias Mirhithir Herațhi *Tratamentul febrei*, pag. 3 (limba armeană), Veneția, 1832.

¹⁰¹ Grigoris *Cercetare asupra naturii omului fi bolilor sale*, p. 130 (limba armeană), Erevan, 1962.

bolnavul nu mai poate învinge singur boala. Mîchithar Heraþhi respinge metoda lui Galen, apărînd principiul avansat, după care orice boală, cît de ușoară la început, trebuie tratată în faza sa incipientă, întrucît, în caz contrar, poate evolua, devenind incurabilă și poate învinge corpul.^{177 178}

În opera sa *Tratamentul febrei*, M. Heraþhi, de pildă, dă descrierea detaliată etiologică, patogenetică, tabloul clinic simptomatic, indică tratamentul, hrana și îngrijirea unor boli ca: tuberculoza, malaria, tifosul, variola, ciuma etc.¹⁸⁹

Ca și alți medici celebri din vechime și evul mediu, cum au fost Hipo- crate, Avicenna ș.a., Heraþhi și Grigoris au împărțit știința medicală în două mari domenii: preventivă și curativă, dînd prioritate primei. „*Baza sănătății — spune Grigoris — este profilaxia**.

Medicii armeni s-au ocupat și de descrierea bolii canceroase, care le era cunoscută. În general, însă, ei au cercetat și descris stările febrile și bolile contagioase care erau deosebit de răspîndite în evul mediu.

Istoricul medicinei, E. Seidel, care a tradus *Tratamentul febrei* în limba germană, comparînd-o cu lucrarea *Știința naturii* a învățatului german Hildegard, scrisă doar cu cîteva decenii mai devreme, spune în *Prefață* că lucrarea lui Heraþhi „este mai profundă, mai consecventă, cu concepții mai originale și lipsită de prejudecăți scolastice”.

În tratamentul bolilor, medicii medievali armeni foloseau metode multiple și avansate, acordînd atenție specială simptomatologiei și fenomenelor patologice, luînd măsuri curative cu ajutorul medicamentelor, fizioterapie! și regimului alimentar. Ei respectau și principiul elaborat de Hipocrate, privind vindecarea prin contrarii (munca prin odihnă, frigul prin căldură, golirea stomacului, dacă boala se datorează unei hrane excesive, mîhnirea și tristețea cu veselia etc.). Se acorda, în același timp, mare atenție tratamentelor prin sugestie, ca și folosirii muzicii. Această metodă nu este întîmplătoare, dacă ținem seama de faptul că medicii armeni din secolele XI—XIII cunoșteau nu numai legătura anatomică dintre creier, măduva spinării și nervii periferici, ci și interacțiunea fiziologică dintre acestea. În plus, ei ajunseseră la concluzia că activitatea fiziologică a tuturor organelor este dirijată de creier. Grigoris scrie: „*Capul este regele întregului organism** sau „*simțul simțurilor**¹⁷⁹. Un alt medic anonim scrie: „Creierul din cap este precum temeliea casei sau ca rădăcina pomilor... întrucît ca și temeliea casei, dacă o zdruncini, se prăbușește toată casa, iar dacă rupi rădăcina, se usucă tot pomul...”

¹⁸⁰ Sînt deosebit de interesante explicațiile, pe care le dă problemei de a ști căreia forțe se datorește faptul că creierul dirijează activitățile

¹⁷⁷¹⁸ M. Heraþhi, *op. cit.*, p. 2

¹⁷⁸¹ M. Ktoian *Michithar Heraþhi*, Erevan. 1963 (în limba armeană).

¹⁷⁹ Grigoris *Cercetare asupra naturii omlui fi beilor sale*, p. 51,4 ia (limba armeană).

¹⁸⁰ *Matenajaran*, Erevan, manuscris nr. 453 fila a 9-a (în limn armeană).

vitale, fiziologice ale organismului. Acea forță — susține el — ia naștere din alimentele omului, care sînt supuse metabolismului în organele digestive și, după procese multiple și o prelucrare complexă, care continuă în creier, se separă din ele o substanță fină de înaltă calitate precum aurul, un abur, care, trecînd din creier în arterele vieții, adică în nervi, se răspîndește în toate organele corpului și condiționează activitatea lor vitală, fiziologică". Mulți autori medievali armeni erau de părere că creierul este înzestrat cu mai multe centre vitale fiziologice și atunci cînd unul dintre ele este vătămat, altul își intensifică activitatea.

În secolul al XV-lea a trăit Amirdovlath Amasiathi (cca 1416 — 1420— 1496), un mare medic și om de știință, chirurg-șef la curtea sultanului Mahomed al II-lea. Ne-au rămas de la el opt lucrări, dintre care s-au publicat numai două: *în folosul medicinei* și *De prisos pentru ignoranți*. Prima lucrare cuprinde două capitole mari: *Studiul medicinei* și *Alimentația și medicamentele*. El descrie 200 de boli diferite și indică tratamentul (medicamentele) lor. În domeniul anatomiei, a adus noutăți valoroase în special în ceea ce privește anatomia ochiului. În lucrarea *De prisos pentru ignoranți*, Amirdovlath descrie modul de preparare și aplicare a 3 754 de medicamente. Prezintă un interes deosebit lucrarea sa farmacologică *Achrapatin*, scrisă în 1459, pe baza unui studiu al filozofului, teologului și medicului evreu Moise **Ben** Maimon (1135—1204), al cărui original este pierdut și pe care autorul armean îl completează.

Farmacologia. Medicina populară armeană, care are o vechime de a- proape 3 000 de ani, a creat un important tezaur de medicamente, atît vegetale, animale, cît și chimico-fizice. În antichitate, se bucurau de mare faimă, plantele medicinale din munții Armeniei, care erau exportate, atît în Orient, cît și în Occident. Medicul și botanistul grec, Dioscoride (sec. I după Hristos), se referă la plantele medicinale din Armenia, afirmînd că ele se disting prin minunate proprietăți curative. Istoricul roman Tacitus (55—120 după Hristos) vorbește, de asemenea, despre medicamentele folosite de țărani armeni pentru vindecarea rănilor. După alte date, regele Pontului, totodată, medic și toxicolog, Mithradate al VI-lea Eupator, își prepara celebra sa anti-toxină, cu care se imunizase („mithradatizase”) împotriva încercărilor de a-l otrăvi, din plantele medicinale armenesti. Anumite plante ca: rădăcina de mandragora (*bryonia hioica*) și *nigella sativa* erau atît de apreciate încît erau venerate în Armenia antică.

Românii apreciau mult proprietățile curative ale plantei *laserpitium* din Armenia.

În vechime, se bucurau de multă apreciere argila și piatra armeană, precum și compușii de mercur, fier, zinc, plumb, care se exportau în țările învecinate. Argila armeană (*bolus armena*), care conținea alumino-silicate și oxid de fier, era folosită ca un medicament antiinflamator, antialergic și antitumoral, precum și în hemoragii și intoxicații. Ea era cunoscută în antichitate de Galen și în evul mediu de Avicenna. Acesta din urmă scrie în *Canonul* său:

„Argila armeană sau de la Ani are o acțiune minunată asupra rănilor. Este eficace în special în vindecarea tuberculozei și ciumei. Mulți au fost salvați în timpul mării epidemii, întrucât aveau obiceiul de a-1 amesteca periodic în vinul slab". Compușii fierului erau folosiți în preparate pentru vindecarea mai multor maladii, fiind menținute pînă azi în farmacopeele **314** :moderne. Printre medicamentele vechi armenesti, compușii de mercur ocupau un loc deosebit, despre ele pomenind și Strabon.

În afară de medicamentele de origine vegetală și minerală, în medicina armeană se foloseau și preparate din organe și țesuturi animale ca extractele din glande genitale, creier, ficat, splină, vezică biliară a unor animale, ca și preparate mixte de origine, fie vegetalo-mineralo-animală, fie numai vege- talo-animală ca grăsimea de pe coada oii, care se freca de laptele cîinelui (euphorbia herba). Această grăsime dizolva tumorile dure și îndrepta oasele îndoite, prin aplicații cu bandaj. Medicamentele acestea aveau acțiune anti- toxică, antisclerotică și hormonală.

Medicii armeni din antichitate — după cum relatează istoricul Lazar Pharpeți din sec. al V-lea — preparau cu multă dexteritate unguente și po- țiuni cu acțiune rapidă asupra unor bolnavi cronici. Eznik Koghbathi, la rîndul său, pomeneste de folosirea cucutei și a laptelui cîinelui pentru vindecarea bolii cronice a vezicii biliare.

Pe baza experienței proprii, medicii armeni din evul mediu au elaborat rețete originale (Grigoris singur dă în tratatul său formulele de preparare a 339 de medicamente complexe), pentru combaterea febrei, a durerilor, expec- torante, diuretice etc. În medicamente se mai foloseau: camforă, opiu, sulf, mercur, aloe, fier, sulfat de cupru, argint ș.a.

Atît medicina, cit și farmacologia în Armenia medievală au fost așezate pe baze avansate, ceea ce a permis dezvoltarea lor științifică, lipsită de dogmatism și misticism, spre deosebire de Europa Occidentală și Centrală, unde scolastica și misticismul au împiedicat secole de-a rîndul progresul științelor medicale.

Geografia. Din evul mediu armean ne-au rămas și cîteva opere monumentale de geografie, dintre care cea mai importantă este lucrarea matematicianului și astronomului Anania Șirakați *Despre geografie*, cunoscută în limba armeană sub titlul de *Așcharațhuth* și întocmită în jurul anului 660 după Hristos, ca parte a capitolului *Geometrie* din opera lui mai vastă *Kinnikon*. Din cauza unor confuzii ivite pe parcurs, întrucît originalul era pierdut, iar copiile nu purtau numele autorului, s-a crezut că este opera lui Movses Chorenathî (confuzie la care a subscris și Aurel Dacei). Verificările și analizele comparate, începute încă din secolul al XIX-lea (K. P. Patkanian) și desăvîrșite în Armenia Sovietică, în anii postbelici, au dovedit că aceasta aparține de fapt lui Șirakați. Lucrarea se pare că a avut și un număr de hărți, care, însă, nu s-au păstrat. În ultimii ani, acad. S. Eremian, din Armenia, a încercat o reconstituire a acestor hărți.

Geografia lui Anania Șirakați a fost întocmită pe baza geografiei lui Claudiu Ptolemeu, din Școala Alexandrină, a lui *Hippolit din*

Bostra și a lui *Pappos din Alexandria* (sec. al III-lea), care nu ne-a parvenit. Meridianele au fost date conform principiilor geografului grec *Eratostene* (282—202 înainte de Hristos). Autorul a elaborat, prin calcule matematice, o rețea gradată, care acoperă întreaga lume cunoscută atunci, „pămîntul locuit”, „oikumene”, situată în em sfera orientală, între 16° 25' și 63° latitudine nor- 315 dică. Întrucît de la data întocmirii geografiei lui Ptolemeu trecuseră peste cinci veacuri și împărțirea politico-administrativă a lumii suferise mari schimbări, Anania Șirakațhi a actualizat și a completat harta lumii, aducînd o contribuție originală la cunoașterea mai bună a geografiei lumii medievale. Lucrarea lui a fost folosită ca manual de geografie în școlile armenesti din evul mediu. Ea cuprinde două părți: I. O descriere cartografică a lumii, pe baza căreia a fost alcătuită „harta universului”. După aceea este dată situația hidrografică cu Oceanul Atlantic, Oceanul Indian, Marea Greacă, adică Marea Mediterană împreună cu Marea Pontică-Neagră, Marea Caspică și principalele ape, care se varsă în ele, precum și insulele. După descrierea mărilor și oceanelor, urmează descrierea continentelor cunoscute pe atunci și socotite trei la număr: „Europa”^{*1} cu 12 țări, „Libia”^{**} (adică Africa), cu 8 țări și „Asia”^{**} cu 38 de țări.

Partea a II-a se ocupă de fiecare continent în parte. Șirakațhi reia, în rezumat, datele furnizate de Ptolemeu, dar aduce noutăți pentru știința geografiei, prin descrierile detaliate ale Armeniei Mari, Georgiei (Iberia), Albaniei (caucaziene), Persiei, Colchidei, Caucazulului de nord (Sarmatia Asiatică), Asiei Mici, Mesopotamiei și Asiriei. El îmbogățește simțitor și cunoștințele despre litoralul Africii de Nord.

Astfel, descrierea geografică a „Așcharațhuițh”-ului merge de la Insulele Britanice în vest, pînă la Scitia (Asia Centrală), India, Ceylon, China și Indochina în Est. în capitolul despre Persia, lăsînd la o parte datele sumare moștenite de la Ptolemeu, Șirakațhi dă indicații originale și foarte prețioase despre împărțirea politico-administrativă a Persiei Sasanide, capitol care a fost folosit chiar și în secolul nostru de Josef Markwart. în monografia sa publicată la Berlin, în 1901, despre Iran (Eranschahr).

Geografia lui Anania Șirakațhi se referă, de asemenea, la teritoriul României, pe care îl indică sub denumirea de „Dacia”^{**}, și la existența a „25 de popoare slave”^{**}. Vorbește, de asemenea, despre Dunăre, menționînd că la gurile Dunării se află Insula „Pevki”. într-o variantă, care nu a fost încă elucidată, se pomeneste de „Țara necunoscută, căreia îi zic *Balak*” (Valak, Va- lahia?)^{181 182 183}. Nu s-a putut însă preciza, dacă acest pasaj a făcut parte din original sau este o interpolare ulterioară, introdusă de vreun copist.

Informații geografice interesante sînt date și în lucrarea sa

181^{17a} Aurel Decei „*Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenesti*”, pag. 30, Cluj, 1939.

182 S. T. Eremian *încercare de restabilire a originalului initial al* „*Așcharațhuițh*”-ului

183 (în limba armeană), „*Patma-banasirakan handes*” („*Revista de Istorie și Filologie*”), Erevan, Nr. 4, 1972.

Măsurători itinerare.

După cum arată acad. S. T. Eremian, studiul «*Așcharaṭhui(h)*»-ului dovedește că în evul mediu timpuriu, în Armenia a existat o cartografie dezvoltată, care a precedat cartografia arabă.**¹⁸⁴ În plus, pe baza informațiilor despre popoarele, bogățiile naturale, clima și flora din țările descrise în lucrare, a devenit pasibilă întocmirea bărfei fizico-geografice și etnografice a lumii din secolul al VII-lea.

La *Matenadaran-ul* din Erevan se mai găsește manuscrisul original elaborat în sec. al XH-lea de un *autor anonim* armean sub titlul *Lista orașelor din India și Persia*, pe care le-a vizitat. Autorul dă amănunte interesante despre distanța dintre orașe, căile de comunicații, viața economică, relațiile comerciale, precum și obiceiurile și viața indienilor.

O altă lucrare importantă, datorată lui Hovhannes Erzînkāṭhi (sec. al XIII-lea) dă informații despre Arctica, pe care o prezintă ca partea „cea mai îndepărtată, nelocuită și friguroasă”⁴⁴ a lumii, unde „ziua, în timpul primăverii și verii, durează șase luni”⁴⁴ a cărei cauză explică el, este trecerea soarelui dintr-o emisferă în alta. Aceste considerații și altele, exprimate într-o perioadă, când nu exista literatură științifică în materie și, în general, informațiile despre Arctica erau fragmentare, au prezentat interes.

Un alt scriitor și geograf armean din sec. al XIII-lea, Vardan Arevelṭhi, a scris o geografie a lumii, în care prezintă diferite țări și popoare, inclusiv Țările Românești.¹⁸⁵

În secolele următoare, interesul pentru geografia, călătorii, studii documentare a rămas nestins. Nu poate fi ignorată aventura originală, pentru acele vremuri, a lui Martiros Erzînkāṭhi, care a pornit din Armenia, la 29 octombrie 1489, efectuînd o călătorie de cîteva mii de kilometri, pe jos, par- curgînd: Italia, Elveția, Germania, Flandra, Franța, Spania și apoi plutind 67 de zile pe Oceanul Atlantic, în zilele cînd și Christofor Columb naviga pe Ocean, spre Noul Continent. Călătoria lui Martiros a durat peste 6 ani, în cursul căreia a vizitat numeroase orașe europene și a fost primit de regina Izabela a Spaniei. Călătoria aceasta îndelungată s-a soldat cu o lucrare interesantă despre Europa medievală, orașele, populația, monumentele arhitectonice, viața și obiceiurile oamenilor.¹⁸⁶

Un alt scriitor și geograf, Hovhannes Aghthamarṭhi (sec. al XV-lea) a consemnat impresiile sale după o călătorie în Etiopia. Este de notat printre alți autori din evul mediu, încercarea lui Kostandin Djughaietḥi de a alcătui o geografie economică a mai multor țări, cu care armenii întrețineau legături comerciale.

7. Școala

Începutul școlii armene trebuie considerat anul 405, când alfabetul inventat de Mesrop Maștoth a fost introdus oficial pe tot teritoriul Armeniei Mari, după cum s-a arătat. Prima școală a fost inaugurată în provincia Goghthan (Koghthan), în prezent Nachidjevan, comuna Mesropavan, care- și astăzi este loc de pelerinaj. Au urmat apoi provinciile Siunikh și Artach (Karabagh) și celelalte regiuni, inclusiv Armenia Mică, aflată sub dominație bizantină. În aceste școli s-a predat în armeană clasică (*grabar*) vorbită de popor în secolul al V-lea. Faptul că încă din a doua jumătate a aceluși secol — după cum am arătat — s-a tradus în limba armeană *Arta gramaticii* a lui Dionisios Thrax (sec. II — I î.Hr.) a permis predarea în școli și a regulilor de gramatică, aplicate la limba armeană, întocmindu-se, pe parcurs,, manuale de gramatică armeană.

În general, școlile întemeiate de Maștoth și discipolii săi erau de grad elementar, însă în capitala țării, la Vagharșapat, funcționa și o școală de grad superior.

În perioada dominației arabe, secolele VII—IX, au suferit, atât cultura,, cât și învățămîntul însă o dată cu scuturarea dominației arabe, învățămîntul,, literatura, arta și știința au cunoscut un nou avînt. În veacurile IX—XI, au fost organizate *școli elementare* și de *grad superior*. Erau considerate „elementare” școlile publice și cu caracter particular, iar „superioare” seminariile mănăstirești. *Școlile publice* erau întreținute cu mijloacele statului, bisericii sau obștești. Sub dinastia bagratizilor, asemenea școli funcționau în capitala *Ani*, la *Argina*, *Vânând*, *Kars* și în alte localități. Elevii învățau să scrie, să citească, precum și aritmetica și muzica. *Școlile particulare* erau organizate de învățați, avînd titlul de *vardapet* — vartabed (magistru, dascăl, titlu echivalînd cu „doctor în științe”) în locuințele lor sau în clădiri anume construite. În acest tip de școli erau pregătiți slujitorii bisericii, iar învățămîntul dura, ca și în școlile publice, circa trei ani.

Seminariile (Vardapetaran), ca formă de școală de tip superior, erau, totodată, centre importante de cultură și învățămînt.

În secolele IX—XI, perioadă de renaștere a puterii politice și a statului centralizat armean, s-au organizat școli în toate provinciile țării, avînd în fruntea lor învățați de vază, filozofi, istorici, retori, gramatici, muzicieni, juriști, miniaturişti și alți reprezentanți ai științei și artei. Pentru buna desfășurare a procesului de învățămînt se socotea că trebuie îndeplinite patru condiții: a. dorința magistrului de a preda, fără lăcomie sau vanitate; b. dragoste caldă pentru elevi; c. timp de pace; d. loc liniștit și izolat. Seminariile erau patronate de rege, prinți, episcopi și erau organizate după asemănarea școlilor grecești, cunoscute sub denumirea de „Cele șapte arte liberale” care au fost introduse și în universitățile medievale europene în secolele XII—XV (Septem artes liberales). Acestea erau subîmpărțite în științe *trivium* (sociale, umaniste) și *quadrivium* (cu profil de științe exacte). Erau considerate științe umaniste (*trivium*): gramatica, retorica și

dialectica (logica) și științe exacte (*quadrivium*): matematica, geometria, astronomia și muzica. În seminariile medievale armenie, în afară de „Cele șapte arte”, programa de învățămînt cuprindea: teologia, filozofia, arta comentariului, bibliografia și istoria. Erau admiși la seminarii cei care urmaseră un „învățămînt preotesc” de cel puțin trei ani. Învățămîntul dura între 7—8 ani, în **318** funcție de receptivitatea elevului. În unele cazuri, ciclul de învățămînt se încheia cu susținerea unei teze, în fața consiliului profesoral și a reprezentanților de vază ai societății. Cei ce reușeau primeau „bastonul de vardapet”, care le dădea dreptul de a preda și a ține predici. Importanța și viabilitatea seminariilor erau strîns legate de personalitatea directorului. De pildă, deși despre seminarul de la Ani se cunosc prea puține lucruri, se știe că el a fost condus, în sec. al XI-lea, de ilustrul învățat laic Grigor Magistros, despre care s-a vorbit mai sus; iar în sec. al XII-lea, omul de știință Hovhannes Imastaser a condus un alt centru de învățămînt. Acesta din urmă a emis principiul deosebit de important că nu este suficient să se însușească cunoștințele vechi acumulate în timp, ci ele trebuie dezvoltate mai departe, principii care trebuie să ducă la progresul științei.

Dintre marile și numeroasele centre de învățămînt din Armenia medievală merită a fi menționate cîteva, care și-au lăsat amprenta de prestigiu asupra evoluției culturii armenie:

Seminarul de la *Argina* este menționat încă din sec. al X-lea ca un mare centru de învățămînt și știință, unde se preda teologia, filozofia, retorica, gramatica și arta comentariului.

Seminarul de la *Kars* a funcționat numai în sec. al XI-lea, avînd ca obiect de studiu: teologia, filozofia, retorica, gramatica, calendaristica, astronomia, geometria, muzica. Unul din elevi a fost viitorul rege Gagik (Kakig), cunoscut, în vremea lui, ca filozof și retor respectat și care, ulterior, a pus pe ordinea de zi întemeierea, pe lîngă palatul său, a unei școli de învățămînt superior, proiect întrerupt de evenimentele dramatice din viața țării care au urmat.

Centrul de învățămînt și științific de la *Sanahin*, întemeiat în sec. al IX-lea, a funcționat timp de cîteva veacuri. Aici a ținut lecții și Grigor Magistros.

Este cunoscut în cultura armeană ca centru de multiplicare a manuscriselor.

Un centru de învățămînt și științific mai important chiar decît Sana- hinul, situat în imediata lui apropiere, în nordul Armeniei (pe lîngă orașul Alaverdi de astăzi) a fost centrul de la Haghat. Seminarul și-a cîștigat mare faimă în secolele XI—XIII, prin prelegerile ținute de mari oameni de știință din Armenia medievală ca: Hovhannes Imastaser, Vardan Are- velhi, Hovhannes Erzinkathi Pluz ș.a. A desfășurat o activitate rodnică de copiere și ilustrare de manuscrise, iar de pe băncile școlii au ieșit personalități culturale de seamă. Aici se găsea una din bibliotecile cele mai importante din Armenia, cuprinzînd manuscrise originale din sec. al V-lea. Perioada sa de strălucire au fost însă secolele X—XIV.

Un alt centru cu nume răsunător a fost *Seminarul de la Narek*

(Nareg), unde a studiat marele poet *Grigor din Narek*, de care s-a vorbit mai sus, devenit conducătorul lui. Aici a înflorit arta caligrafiei și miniaturii.

De asemenea, pe lângă Mănăstirea *Tathev*, a fost întemeiat, în anul 895, un centru de studii și știință, care s-a transformat, în sec. al XIV-lea,

319 în Universitate. Centrul și-a câștigat renume în secolele X—XI, avînd a- proape 500 de profesori și elevi. El a devenit cunoscut pentru înaltul său nivel de cultură, temeinicia și multilateralitatea învățămîntului, dezvoltarea impetuoasă a artei muzicale, a teoriei estetice a miniaturilor, a perfecțiunii artei aplicate, a competenței în arta caligrafiei și copierii de manuscrise. Datorită nivelului științific atins de Tathev, aici veneau cercetători și oameni de știință din diferite părți ale Armeniei, pentru schimb de experiență. În anul 1117, s-a abătut însă o mare nenorocire asupra acestui centru: hoardele de ismailiți (musulmani șiiți fanatici) l-au incendiat și dărîmat, cu prilejul invaziei lor în Armenia. Abia în secolele următoare, centrul a fost refăcut.

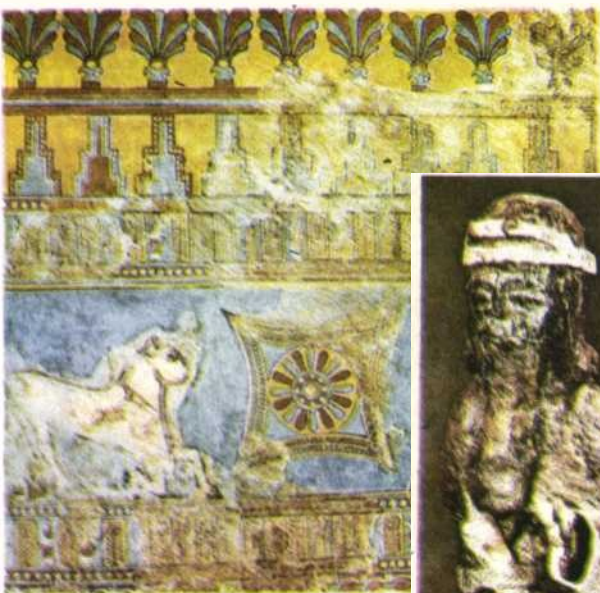
În perioada aceasta, în ciuda divergențelor de idei cu Bizanțul, magistrii școlilor armenesti și învățații au menținut contactul și schimburile științifice cu centrele de cultură din Imperiul bizantin și, în special, cu cele din Constantinopol. Ca urmare, învățămîntul și cultura din Armenia țineau pasul cu cele mai avansate centre culturale ale epocii.

În secolele XII—XIII au funcționat și alte lăcașe importante de învățămînt și cultură ca cele de la: *Airivankh* sau *Geghard* (condus într-o perioadă de cunoscutul învățat și istoric Mîchithar Airivanethl), *Seminarul de la Goșavankh* sau *Nor* (noul) *Getik* (condus de celebrul jurist, învățat, fabulist Mîchithar Goș), *Seminarul de la Chorvirap* (condus în sec. al XHI-lea de istoricul și geograful Vardan Arevelthi), *Seminarul de la Keciariukh*- Keciariis (condus într-o vreme de marele scriitor și poet Chaciatur Keciariethi) ș.a.

Un eveniment deosebit în viața culturală a poporului armean l-a constituit întemeierea *Universității Gladzor* (1283—1284) pe teritoriul Mănăstirii Thanahat, 80 km sud-est de Erevan. Încă în anul 1280, un elev al lui Vardan Arevelthi, Nerses Mșethl, a pus bazele Centrului științific și pedagogic al *Mănăstirii Agberth*, care și-a schimbat numele în *Gladzor* sub conducerea eminentului învățat și organizator *Esaii Nîcethi*. Mențiunea că această școală avea nivel universitar este făcută prima dată în manuscrisul nr. 571 din 1283, păstrat la biblioteca Congregației Mîchitariste de la Viena ¹⁷⁸, în care se pomeneste de Gladzor ca *Atena ilustră* (institutiile de învățămînt superior din Grecia și Roma antică erau numite „Atena”, ca și Universitatea din Paris în secolul al XIII-lea). Într-un alt manuscris din anul 1302, copiat la Gladzor, se spune că aceasta era „a doua Atena”, în altele se vorbește de „mama și capitala tuturor învățăturilor”, în memorialul unui manuscris din 1321, se spune

deschis că acolo a funcționat *Universitatea Gladzor*, una dintre cele mai vechi din lume, în orice caz prima universitate întemeiată în afara continentului european propriu-zis. Crearea în secolul al XIII-lea a unei asemenea instituții de învățămînt a devenit posibilă datorită abilității diplomatice a prințului Sîmbat (Sîmpad) Orbelian, care a reușit să obțină de la hanul mongolilor dreptul de autonomie pentru provincia sa, Siunikh,¹⁸⁷

¹⁸⁷ Așot Abrahamian *Gladzori hamalsarană* (Universitatea din Gladzor), p. 41, Erevan, 1983.

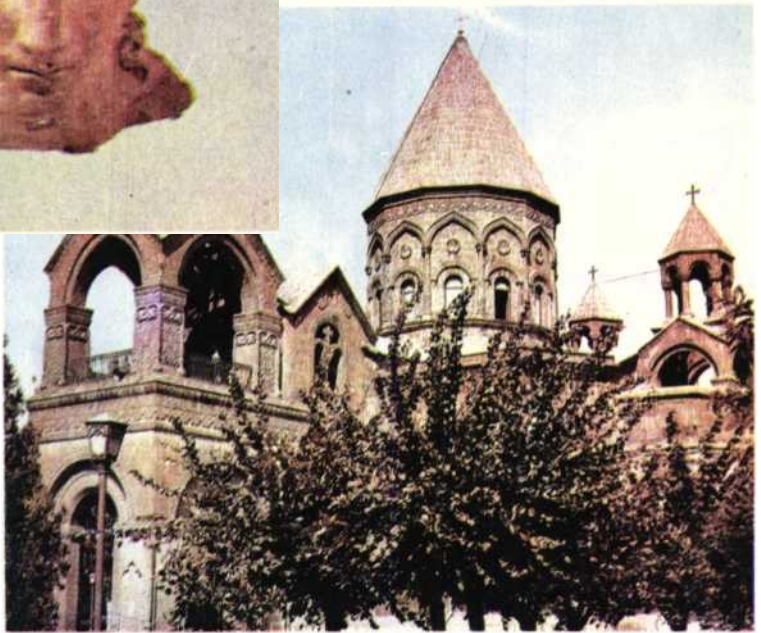
Erebuni. Frescă din palatul Arin- Berd (sec. VIII înainte de Hristos). Muzeul de Istorie a Armeniei.

Urartu. Figurine din lemn și bronz din fortăreața Karmir-Blur de lângă Erevan (sec. VIII înainte de Hristos).

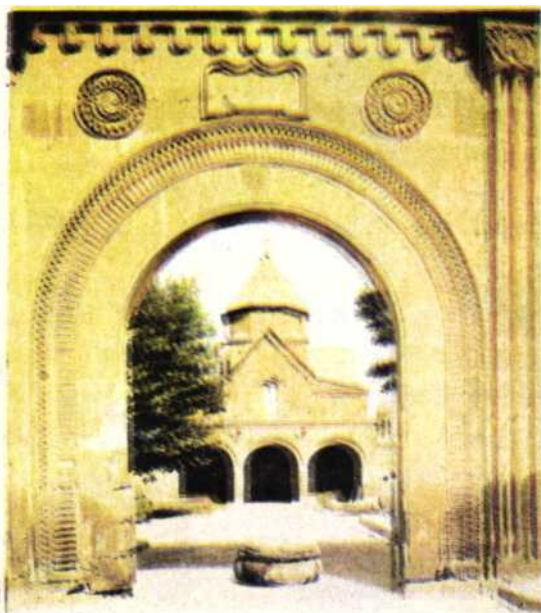
3. Capul zeiței *Anahit*, descoperit lângă Erzindjan, Armenia de Sus (sec. I —II înainte de Hristos). Bronz, înălțimea 32 cm. Londra, British Museum.

4. *Catedrala din Ecimiadzin* (Edjmiatîn 303), restaurată în secolele V, XVII XVIII. Clopotnița (în stînga) din anii 1653—1658, turla, 1627, două lanțemouri, 1683 .

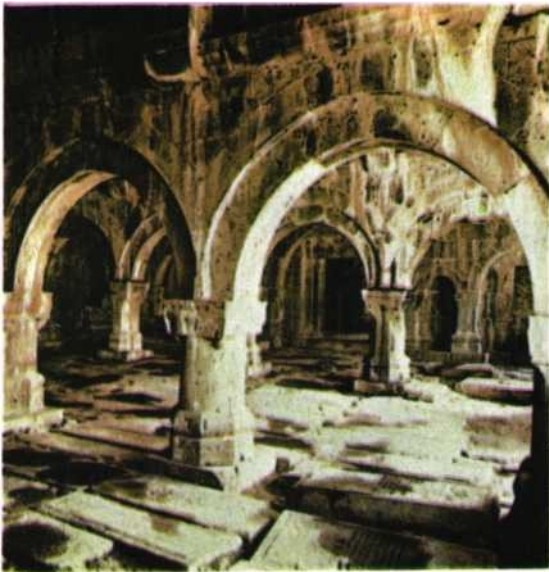

5. Biserica *Sf. Hripsime* din Ecimiadzin (618).

6. Biserica *Sf. Gaian* din Ecimiadzin (630).

7. *Sanahin*. Pronaos trmavat (934)

8. *Haghpat* Acoperiș cu arce încrucișate (953—977).

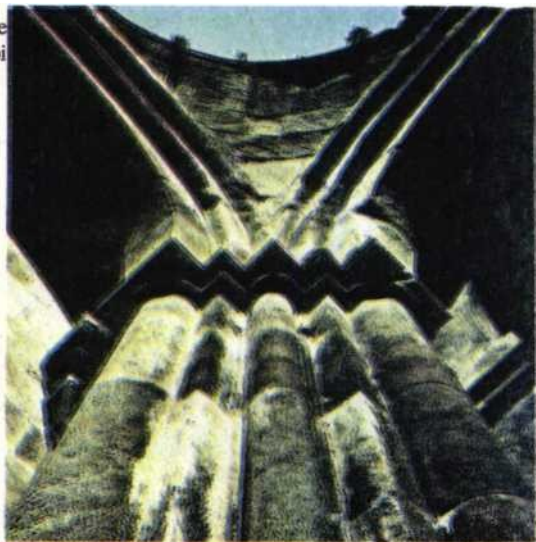

9. Ani Zidurile de nord, de apărare ale oraşului şi intrarea principală (sec. X). Ziduri turnate cu beton primitiv şi placate cu tuf colorat.

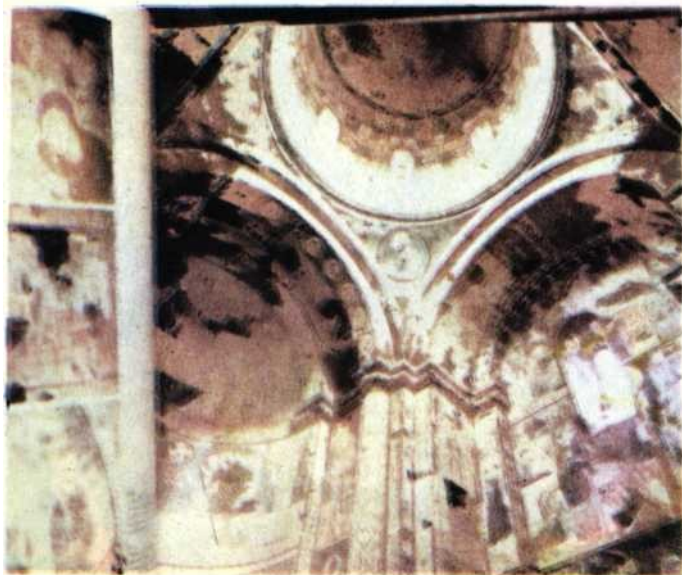
10. Ant Catedrala, văzută din sud (989—1001).

11. *Keciaris*. Biserica Sf. Gheorgh Iluminatorul (Lusarovici), 1033. Stil multipli de susținere a turlei.

12./Inl Fresca din interiorul bisericii Sf. Gheorghe a lui

13. Ant Frescă (detaliu) din interiorul bisericii St. Grigore.

Mănăstirea Sf. Thadeu din Iran, vedere dinspre N.V. (sec. al XII-lea).

15. *Gandzasar* (Karabagh — Artaş) 1230. Fiecare panou este ornamentat cu sculpturi. în centru, păcatul lui Adam și Eva. De o parte și de alta, în relief prințul Hasan Djalalian oferind macheta unei biserici.

G

(1230). Pinionul peretelui apusean. Relief bombat reprezentându-l pe Hristos crucificat, însoțit de prinții donatori Djalalian, cu îngeri și păuni.

17. *Eghvard* (1321). Biserica Maicii Domnului. Fașada de vest. Sus, Fecioara Theotokos căreia se adresează Isaia. Jos, leul și boul se împacă în Paradis.

■ t

18. *Chacikar* de la Vardenis (Meș Mazra 881).

19. *Aghthamar*. Biserica Sf. Cruce, basoreliefuri decorative. Sus, Sf. Ștefan protomartirul, profetul Sofonia, profetul Elia; în mijloc, Iona și regele din Ninive; jos, peștele care îi înghite pe Iona.

Sanahin. Chacikarul lui Tutevordi (1184). Sculptor Mîchithar.

22. *Ecimiadzin*. Chacikarul prințului Grigor Chaghbakian (1233). în josul monumentului un călăreț cu lance.

21. *Haghardzin* (regiunea Dilidjan). Biserica Sf. Maica Domnului, Chacikar (sec. XIII).

23. *Haghpat*. Chacikarul familiei princiare Ukhan (1220).

24. Palatul Dolma bahc6 din Istanbul, construit în sec. al XIX-lea. Arhitect Garabed Balian (1856).

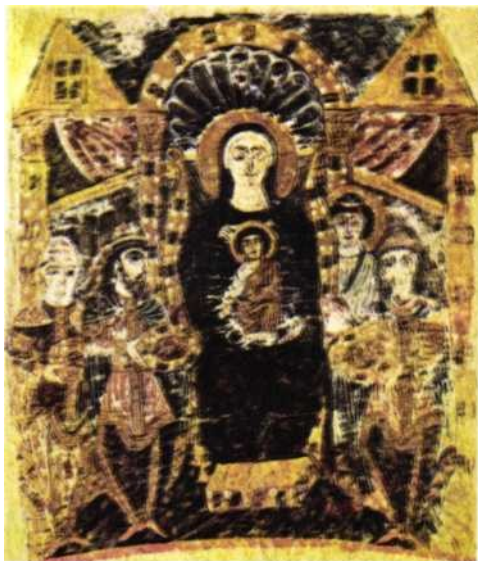

25. Palatul Dolmabahçe. Portal. Arhitect Nigoghos Balian.

26. *Evangeliiarul de la Ecimiadzin*. Miniatură (sec. al VI-lea după Hristos.)

27. *Evangheliarul de la Ecimiadzin*. Miniatură (VI-lea. 34 X 25,5 cm). Adorația magilor.

28. *Ierusalim*. Mozaicul armean Artavan (parțial) de pe Muntele Măslinilor (sec. VI).

32. *Evangeliiar* (1066). Pagină de titlu al Evangheliei după Marcu, miniat de Grigor Akoreṭhi la Sebastia.

29. *Evangeliiarul* (989) lucrat la Noravanakh. Hristos tînăr, imberb, tronează între Petru și Pavel, sub un arc decorat bogat. Erevan. Matenadaran, Nr. 2374 f. 6.

[30. *Evangeliiar* din 1038. Botezul I (41,5 X 32,5 cm).

31. *Evangeliarul de la Moghni* (mijlocul sec. XI). *Tabla de canoane* (42,3 X 32 cm).

33. *Portretul* lui Grigor Narekaḫí, la cartea sa *Plingeri* (1173). Miniaturist, Grigor Mliceḫi (15 X 11,8 cm).

unde era amplasata Universitatea, în schimbul angajamentului de a stringe dările pentru mongoli, prin mijloacele sale. Prințului Orbelian i s-au asociat casele princiare Proșian și Chaghbakian, pentru subvenționarea acestei Universități, care avea trei secțiuni sau, în accepțiunea noastră de astăzi, „facultăți 1. Științele naturii și teoretice 2. Arta scrisului și miniaturii și 3. Muzica. Aici erau pregătiți învățători, filozofi, miniaturisti, muzicieni, arhitecți și alți specialiști. Ca materii de predare se mergea pe linia programei analitice a celor „șapte arte liberale" ca și Universitatea din Paris, întemeiată cu puțin înainte, tot în secolul al XII-lea. Aceste „septcm artes liberales" erau împărțite în materiile „trivium" (după cum s-a mai arătat, gramatica, retorica și dialectica sau logica) și „quadrivium" (matematica, geometria, muzica și astronomia). Dar, ca și în universitățile din Europa, din acea vreme, accentul se punea pe însușirea teologiei. Această materie căpăta pentru armeni o dimensiune politică-națională, întrucât în evul mediu Vaticanul pornise o ofensivă de catolicizare și latinizare, avînd ca scop, printre altele, și convertirea poporului armean (prin „biserica unită"). Vaticanul folosea misionarii catolici foarte bine pregătiți din punct de vedere teologic și filozofic. Capii Bisericii Armene și intelectualii patrioți considerau că o convertire a poporului armean la catolicism ar duce la negarea și pierderea valorilor spirituale și culturale etnice strămoșești. În consecință, se punea problema rezistenței în fața presiunii catolice, dar pentru aceasta era nevoie de cadre cu înaltă pregătire, tot atît de culte și abile ca și misionarii Vaticanului, ceea ce necesita, bineînțeles, pregătirea lor în instituții de învățămînt superior. Trebuie spus, în perspectiva istorică, că cultura armeană a ieșit învingătoare și din această încercare.

Universitatea de la Gladzor avea avantajul că, fiind ferită de dogmatismul catolic, a putut să dea studenților un orizont mai larg de cunoștințe, folosind și moștenirea antichității grecești, în timp ce Vaticanul intervenea în Universitățile europene, pentru a interzice studiul filozofiei și mitologiei grecești. Atunci cînd Universitatea din Paris a tradus din greacă în latină opera *Metafizica* a lui Aristotel, Vaticanul a dispus să se strîngă toate exemplarele și să fie arse, pe motiv că lucrarea conține idei „viciene", care ar putea da naștere unei secte.

La Gladzor se acorda mare atenție, de asemenea, predării *limbii armenie*, în care scop s-au folosit manuale de gramatică și ortografie armeană întocmite de diferiți cărturari armeni, în secolele V—XIV. Totodată, rectorul Universității, Esaii Nîcethl, insista asupra necesității și utilității studierii *limbilor străine*, mai ales ale popoarelor vecine.

Cursurile durau 7—8 ani și se încheiau cu susținerea unei teze pentru obținerea titlului de „Vardapet" (doctor în științe), aidoma Universităților europene, ceea ce denotă (ca și similitudinea materiilor studiate), legătura cu mișcarea intelectuală europeană și instituțiile de învățămînt superior din Europa.¹⁸⁸ Gladzor-ul se deosebea în același

timp de Universitățile europene prin câteva particularități specifice. înainte de toate, *predarea se făcea în limba națională, pentru prima dată în lume*, în timp ce în Europa predarea se făcea în limba latină și nici un alt popor nu a avut o Universitate în limba sa națională, pînă în sec. al XV-lea. în al doilea rînd, neavînd o moștenire culturală națională, Universitățile europene erau lipsite de grija păstrării valorilor moștenite, în timp ce la Universitatea din Gladzor aceasta constituia o preocupare serioasă, iar copierea și păstrarea operelor armene din secolele trecute a răpit mult timp. Universitarii din Gladzor au salvat multe opere ale culturii armene, organizînd lupta de supraviețuire a poporului armean ca entitate etnică, cu o cultură specifică.¹⁸⁹ Profesorul Serghei Hambartumian nota la Sesiunea științifică de la Erevan (oct. 1984) închinată celei de-a 700-a aniversări a întemeierii Universității de la Gladzor, că în afară de cele „sapte arte liberale” predate în Universitățile europene, în Armenia, se mai adăuga o „a opta artă” și anume „arta traducerii”, specifică vechii culturi armene.

Manualele armenesti folosite la Universitatea de la Gladzor corespundeau, în general, celor în limba latină folosite în Universitățile europene.

Această primă Universitate armeană a avut o existență de numai 60 de ani, invaziile și dominația străină punînd capăt activității ei. în timpul existenței relativ scurte, peste 360 de doctori în științe au absolvit cursurile sale, adică, în medie, 6 pe an, ceea ce este un indice destul de ridicat pentru condițiile din evul mediu.

în 1338, a mărit talentatul organizator și rector, Esaii Nîcețhi. Elevul său, ilustrul filozof Hovhan Vorotnethi, care i-a succedat, nu a mai putut continua opera pedecesorului său, fiind nevoit, în anii 1350, să ia cu sine pe studenți și să se mute în diferite localități și pînă la urmă la *Mănăstirea Tathev* din provincia Siunikh, în sud-estul Armeniei, unde existau condiții materiale favorabile. El întemeiază aici, în 1373, o nouă Universitate, unde, sub conducerea sa și apoi a elevului său, remarcabilul pedagog, filozof și miniaturist Grigor Tathevathî, învățămîntul superior și profesional armean a cunoscut un mare avînt. Universitatea avea trei facultăți, urmînd, în general, modelul celei de la Gladzor. în facultatea superioară, cu profil teologic, se învățau și materii laice ca: filozofia antică și medievală, logica, retorica, gramatica, bibliografia, istoria, astronomia, geografia, științele naturii, chimia, anatomia, matematica, calendaristica, comentarii la cărțile teologice și laice etc. Profesorii Universității și îndeosebi Vorotnethi și Tathevathî au elaborat manuale, pe baza lecțiilor ținute de ei și care au fost folosite în toate școlile superioare armenesti din secolele următoare. Din aceste manuale fac parte comentariile la operele lui Aristotel, Porfir, Filon și ale altor filozofi din antichitate.

Profesorii de la Tathev au introdus în procesul de învățămînt principii pedagogice înaintate, insistînd asupra învățării mai întîi a ceea ce este simplu, inferior, concret și apoi a problemelor superioare, complexe și abstracte, luînd de fiecare dată în considerare gradul de receptivitate, capacitatea, precum și vîrsta studentului. Se utilizau, pentru predare, tabele sinoptice, imagini, desene, se dădeau exemple, din natură, din viață, se făceau experiențe, și se apela cîteodată la fabule. Se acorda atenție și educației fizice. Durata cursurilor era de 6—7 ani, dar unii absolvenți rămîneau la Universitate 12—16 ani, îndeplinind funcția de asistent.

De la universitățile din Gladzor și Tathev au ieșit mari cărturari, filozofi, istorici, miniaturişti, arhitecți, sculptori etc. ca acel Momik (sec. XIII— XIV), arhitect și sculptor, un Michelangelo al artei armenie, ale cărui opere monumentale stau și astăzi în picioare, mărturie a unei civilizații medievale dintre cele mai avansate și rafinate.

Pe plan național și religios, lupta absolvenților acestor universități împotriva „uniatilor” (partizanii unirii cu Biserica Catolică) a contribuit la menținerea specificului național și a tradițiilor poporului armean.

După Universitatea din Tathev, următorul centru mai important a fost *Scoala de la Metoph*, unde a activat în 1408 și Grigor Tathevațhi.

Între timp, în Regatul armean din Cilicia au luat, de asemenea, ființă seminarii și o Universitate la Sis, devenit capitala acestui nou stat. Cel mai vechi seminar a fost întemeiat în sec. al XII-lea la *Drazark* (Trazarg). Aici și-a făcut studiile marele miniaturist Sargis Pițak (Sarkis Bidzag). Majoritatea școlilor ciliciene erau concentrate în jurul Muntelui Negru (Parlahon, Areg, Sughr). Unul din cele mai importante seminarii a fost cel de la *Akner*, ctitorit de regele Levon al III-lea, cel mai mare protector al învățămîntului din Cilicia. Din școlile acestui regat armean de pe malurile Mediteranei au ieșit mari scriitori, istorici, fabuliști, juriști, diplomați, miniaturişti.

Din cauza ocupației străine, activitatea școlilor din Armenia Mare devenea din ce în ce mai anevoioasă și a încetat între secolele XV—XVII, în schimb, a început să cunoască o semnificativă dezvoltare învățămîntul din centrele diasporei armenie, în Crimeea, Rusia, ~ Polonia, Italia, Țările Române, Franța, Constantinopol, Persia, India etc. încă din sec. al XV-lea, în anii 1428 — 1475, a cîștigat o mare faimă Școala armeană de la Mănăstirea Sf. Anton din Crimeea. Spre sfîrșitul secolului al XVII-lea, Michithar Se- bastat̃hi a căutat să întemeieze o congregație și o școală în Turcia, însă, nereușind, s-a deplasat la Veneția, unde, obținînd în 1717 insula Sf. Lazar, a întemeiat un Ordin religios catolic ce-i poartă numele, precum și o școală. La Veneția a existat o colonie armeană încă din secolul al XIV-lea. După cum am mai relatat mai sus, centrul școlar și științific deja Veneția a jucat un mare rol în renașterea culturală a poporului armean. În 1836, aici a luat ființă Liceul Murad-Rafaelian. În secolele XVI-XVIII au mai luat naștere școli armenesti la Constantinopol, Izmir, Kamenetș, Lvov, Suceava, Gherla, Bașbalău etc. La Moscova, familia nobiliară *Lazarian* (Lazarev) a întemeiat, în 1815, un Institut de

Orientalistică, unde se învăța, în afară de limba armeană, limbile persană, arabă, turcă, fiind singurul institut de acest gen din toată Rusia. De pe băncile Institutului Lazarian au ieșit, în sec. al

323

XIX-lea multe personalități de seamă ale culturii armene și ruse. În 1824, la Tiflis a fost întemeiată *Școala Nersesian*, care a contribuit, de asemenea, la propășirea învățămîntului și culturii armene. În 1837, la Erevan, s-a deschis prima Școală confesională armeană. Și în alte centre armenesti din Rusia au fost înființate școli de diferite grade, ca *Seminarul Gevorgian* (Kevorkian) de la Ecimiadzin (1874).

Pînă la începutul secolului al XIX-lea, la Constantinopol au existat școli armenesti elementare. Apoi, activitatea școlară din acest oraș a căpătat noi dimensiuni. Începînd din 1813 s-au deschis școli în mai toate cartierele Constantinopolului, unele dintre ele cîștigîndu-și mare faimă pînă la sfîrșitul secolului (Liceele Bezdjian, Sahagian, Nersisian, Naregian, Esaian, Școala Centrală, Berberian etc.). Multe școli armenesti au fost autorizate să funcționeze și în provincie. La începutul secolului al XX-lea, numărul școlilor armenesti din Turcia a ajuns la peste 800 cu 82 000 de elevi, din care 22 000 de fete. În afară de acestea, în sînul populației armene din Turcia au desfășurat activitate pedagogică și misionarii protestanți americani, cu 222 de școli (1871), precum și cei catolici francezi, cu 500 de școli (1914).

În Rusia, numărul școlilor armene ajunsese, în 1885, la circa 300, iar în 1914—1915, numai în Transcaucazia erau peste 400 de școli confesionale armene, cu 31 000 de elevi, din care o treime, fete.

Atît în Rusia țaristă, cît și în Imperiul Otoman, activitatea școlilor armenesti era supusă unor restricții, fiind cîteodată interzise, iar altă dată limitîndu-se folosirea limbii materne.

Între cele două războaie mondiale și după evenimentele din ultimele decenii în Orientul Apropiat și Mijlociu, a avut loc o extindere a diasporei armene, noi valuri de refugiați și emigranți stabilindu-se în diferite țări. Aceștia au redeșteptat în multe colonii armene activitatea culturală, inclusiv prin înființarea de noi școli în limba națională.

Cultura materială

În decurs de aproape trei milenii de civilizație, pe pământul Armeniei s-au creat opere de cultură materială, dintre care unele s-au păstrat în ruine, dar altele în stare destul de bună. Cele mai însemnate monumente, care provoacă și astăzi admirația unanimă, sînt cele de arhitectură, ce sculptură în piatră, în special sub forma aceluia gen specific artei armene denumit „chacikar”, precum și admirabilele miniaturi din manuscrisele medievale, opere de artă, a căror influență s-a răspîndit în țările învecinate și departe în Europa.

1. Arhitectura

Trăind zorii civilizației pe un pământ bogat de tradiții în arta construcțiilor, la confluența marilor civilizații ale Orientului, poporul armean a moștenit însușiri și cunoștințe bogate în domeniul arhitecturii, urbanisticii, construcțiilor civile. Statul Urartu, premergător statului armean propriu-zis, pe teritoriul Armeniei Mari, ajunsese încă din secolele IX—VIII înainte de Hristos la un grad înaintat în construcții, unele lucrări ca tunelul de aducțiune a apei de la Van sau sistemele de irigație, rămînd pînă în zilele noastre.

Din relatările istoricilor și geografilor contemporani greci, se cunoaște că orașele antice din Armenia se caracterizau printr-o urbanistică dezvoltată. Strabon scrie despre capitala Artașat că e te un „oraș reședință regală frumos construit”, iar Plutarh îl amintea ca pe „un oraș mare și foarte frumos”, „Cartagina Armeniei”, pe ale cărei străzi drepte se ridicau numeroase clădiri monumentale cu mai multe etaje. Din nefericire, nici o construcție din vechile capitale ale Armeniei nu a rămas în picioare. Ici, colo s-au descoperit, în urma săpăturilor arheologice, fragmente din cetățile și zidurile de apărare ale unor orașe. Săpăturile ulterioare ar putea desigur duce la noi descoperiri.

În schemele de construcție din Armenia antică se observă preluarea tradițiilor arhitecturii urartice, la a cărei făurire trebuie să fi participat oricum și meșteri armeni, care populau în mare

număr Statul Urartu, după cum

325 am văzut anterior. Tehnica perfectă de cioplire a pietrei, care caracterizează arhitectura armeană, atît în antichitate, cît și în evul mediu, este tot o moștenire rămasă de la Urartu.

Din perioada elenismului s-au păstrat cîteva monumente, dintre care cea mai cunoscută și bine studiată este ansamblul de la Garni (20 km sud- est de Erevan). Aici s-au descoperit inscripții urartice, ceea ce denotă existența unei cetăți antice foarte vechi. În secolul al III-lea înainte de Hristos pe același amplasament s-a ridicat o nouă fortăreață, care a devenit reședința de vară a regilor Armeniei. Cetatea era apărută cu ziduri de 10 m înălțime și cu blocuri enorme de bazalt de 2 m lățime, legate între ele cu încheieturi de plumb. În anul 77 după Hristos, regele Tîrdat I a reconstruit cetatea, înălțînd în incinta ei un templu pînă de adorare a zeului Soarelui, Mihr, precum și un palat. Cea mai remarcabilă construcție este templul în stil greco-roman, un peripter înconjurat de coloane încoronate cu capiteliuri ionice, totul lucrat în bazalt. Reliefulurile frizei, ale plafonului și capiteliurilor sînt sculptate cu mîre măiestrie. Eleganța și perfecțiunea ornamentelor de frunziș, acante, rodii, lauri, cu cîte un cap de leu la mijloc, care rage, cele două figuri de atlant, cu un genunchi la pămînt, așezate pe piedestale de-o parte și de alta a treptelor largi ce duc la intrare, fac din acest monument frumos o construcție, ce egalează cele mai renumite exemplare ale artei antice (Pergamon, Baalbek, Thermes etc.). Templul a rezistat pînă în anul 1679, cînd s-a prăbușit în urma unui puternic cutremur, dar a fost reconstruit în anii din urmă de arhitecți din Armenia Sovietică, cu elementele originale rămase la fața locului.

Din ansamblul de la Garni mai făceau parte clădirea palatului, de la care au mai rămas doar fundațiile, precum și baia regală. Această construcție din urmă, datînd, probabil, din secolul al III-lea după Hristos, prezintă un mare interes artistic și științific. Încălzirea se făcea după principiul antic, prin trecerea aerului, în prealabil încălzit într-un cuptor, pe sub podeaua celor patru săli de baie și de aburi. Este deosebit de interesant mozaicul din clădire format din mici cuburi multicolore de piatră. Mozaicul de la intrare face impresia unui fund de mire, reprezentînd o alegorie cu ființe subacvatice și zei ai mirii. În centru, într-un pătrat, sînt încadrate busturile unui bărbat și a unei femei personificînd Oceanul și Marea. De-a lungul celor patru pereți sînt reprezentate divinități antice, Nereide, ihtiocentauri, pești, pescari etc. Restul mozaicului reprezintă diferite viețuitoare marine, zei ai dragostei și plăcerilor și diverse alte scene. În interiorul cadrului central se află o inscripție în limba greacă cu următorul text laconic: „Am muncit fără să primim nimic”.

Dintre construcțiile civile din antichitate se știe că locuințele populației erau de mai multe feluri: din relatarea lui Xenofon

(Anabasis IV, 4) reiese că în Armenia Occidentală existau case cu turn, iar în partea orientală a țării, case săpate în pământ, cu lucarnă, după modelul „caselor de uriași”, niște dolmenuri cu lucarnă provenite din antichitatea îndepărtată. Tot de atunci provin mausoleele păgîne, ale căror ruine se mai întîlnesc pe alocuri 326 în Armenia, ca mausoleele regilor Arsacizi de la Ani-Kamach și Cetatea Angegh, precum și mausoleul de lângă satul Pharakhar, pe un vîrf de deal, de-a lungul șoselei Erevan-Ecimiadzin. Aici s-au găsit urmele unui turn, datînd din secolul I înainte de Hristos. Dintre monumentele sepulcrale antice trebuie remarcate cele două mausolee cu boltă de la Aghudi, săpate în coasta muntelui, precum și reprezentarea unui mausoleu cu două nivele, în formă de turn, pe basorelieful ce ornamează stela de la Cezun.

O dată cu trecerea la relațiile de producție feudale și instaurarea cretinismului și a ideologiei sale în Armenia secolului IV, se modifică și vederile estetice ale societății armene, se schimbă gusturile, lucru ce se traduce și în construcții, dintre care ne-au fost păstrate în stare bună sau semi-ruine numai cele de cult. Așa cum concepțiile mitologice și politeiste determinaseră un anumit gen de construcții, care prevala în întreaga lume antică și în special în Bazinul Mediteranean, creștinismul aduce cu sine alte forme de arhitectură, care oglindeau în clădirile de cult principiile etice ale acestei noi religii. Dacă la început, după demolarea templelor păgîne, se ridică (adesea pe același lăcaș) biserici de tip bazilică romană dreptunghiulară uninavată, ulterior, apar și în arhitectura armeană forme complexe, care pot fi clasificate în:

1. Bazilică longitudinală boltită, cu una sau trei nave, cu absidă
2. Bazilică cruciformă sau sală cu cupolă, cu absidă
3. Structură cruciformă centrală cu cupolă.

În compozițiile arhitecturale din secolele IV—V se observă oarecare înrudire cu monumentele paleocreștine din Siria, bisericile fiind, în special, săli uninavate boltite, ca la Diraklar, Djardjaris, Tanahat. Acest tip de construcție se dezvoltă, devine mai complex, o bazilică trinavată în care spațiul interior este împărțit prin trei perechi de stâlpi puternici de susținere în formă de cruce sau T. Nava centrală este mai lată și absida principală se află pe aceeași axă cu cea a clădirii. Cu timpul, la acest tip de construcție se adaugă încăperi laterale la altar, apoi portice. Acestei tipologii aparțin bisericile de la Khasach (sec. al IV-lea), Eghvard, Aștarak și Ereruk. Aceasta din urmă, construită în sec. IV—V, ocupă un loc deosebit printre monumentele de tipul menționat, distingîndu-se prin frumusețea proporțiilor, tuful galben folosit și ornamentația remarcabilă. Succesiunea ritmată a suprafetelor și volumelor produce o impresie puternică. Monumentul de la Ereruk este o dovadă a faptului că meșterii

armeni ai epocii elaboraseră deja o formă originală a tipului de bazilică comună tuturor popoarelor creștine.

În faza a doua a dezvoltării arhitecturii bisericești armene, constatăm apariția unei cupole deasupra navei principale a construcției bazilicale, ceea ce constituie o inovație. Ca element arhitectonic și volumetric, cupola era cunoscută din vechime pe teritoriul Armeniei, fiind construită din lemn etajat, pe patru coloane, la casele de locuit numite *gîlchatun* sau *kîlchadun*, cuvînt compus din *gluch* = cap și *tun* = casă, atestate încă din secolul V—

327

IV înainte de Hristos de Xenofon.¹¹⁹ Dar și în casele populare numite „ha- zarașen” ca și în locuințele din epoca megalitică se întâlneau cupole.

Prima construcție din piatră cu cupolă centrală pare să fi fost Catedrala de la Ecimiadzin, în forma sa reconstruită din anii 480. Întrucît, însă, este discutabil, dacă ceea ce se păstrează astăzi este cea originală, se consideră că cupola bisericii de la Tekor, construită inițial în secolul al IV-lea, apoi reconstruită după modelul de la Ecimiadzin, tot în secolul al V-lea, este cel mai vechi exemplar păstrat. Cupola, pe bază de pătrat înscris într-o cruce, este considerată ca un simbol al creștinismului. Crucea este socotită un simbol al sacrificiului și triumfului lui Hristos, pătratul simbol al pămîntului, iar cupola simbol al cerului. Cercetătorul Hubert Faensen apreciază că predominanța timpurie a construcției cu cupolă în Armenia coincide cu perioada emancipării Bisericii armene de Ortodoxia bizantină și îmbrățișarea monofizitismului, care s-a afirmat după aceea ca formă de rezistență națională împotriva tendințelor de dominație atît ale Bizanțului, cît și ale Persiei.¹⁸⁰

Trecerea de la baza pătrată la cea circulară a cupolei s-a făcut prin două sau trei rînduri de trompe, prin intermediul unei turle (tambur). Sistemul de arcuri și trompe se transformă într-un octogon, vizibil și din exterior, în forma tamburului. La unele construcții, forme octogonale exterioare a tamburului îi corespunde o formă interioară de 16 laturi sau chiar rotundă.

Problema originii cupolei pe bază de pătrat a făcut obiectul a numeroase dispute în cercul istoricilor artei, dar încă de la Josef Strzygowski și școala sa de la Institutul de Istorie a Artei al Universității din Viena se dă prioritate originii sale armene, care oricum precede din punct de vedere cronologic construcțiile de acest gen din alte țări.¹⁸¹ Strzygowski mai arată că arhitectura armeană din secolul al VII-lea se găsea în fruntea arhitecturii din Europa și Orientul Apropiat, cît și faptul că Armenia a constituit unul din centrele creatoare care a transmis Europei medievale o seamă de tipologii fundamentale.

La rîndul său, Prof. dr. arh. Gheorghe Curinschi-Vorona arată

că „... la procesul constituirii tipologiilor arhitecturii bizantine, se atribuie ponderea cuvenită aportului arhitecturii medievale timpurii armene, în concordanță și cu tezele formulate de J. Strzygowski, V. Vătășianu, R. Krautheimer și C. Mango”.¹⁸²

În timp ce după moartea împăratului Iustinian (565) în decurs de aproape două secole și jumătate, arhitectura bizantină a lăsat puține vestigii,

^{1,8} Stăpan Mnatsakanian *Monuments d'architecture en Armenie Soviétique*, pag. 2, Editura Institutului de Artă al Academiei de Științe a R.S.S. Armene.

¹⁸⁰ *Symbolwerte frühmittelalterlicher armenischer Baukunst*, comunicare la cel de-al IV-lea simpozion internațional despre arta armeană, Erevan. 11 — 17 septembrie, 1985, pag. 103.

¹⁸¹ Josef Strzykowski *Die Baukunst der Armenier und Europa*, Vol. I, p. 73, 359, Vol. II pp. 571, 738, 754, 770, 861-862, Viena, 1918.

¹⁸¹ Prof. dr. arh. Gheorghe Curinschi-Vorona *Istoria Universală a Arhitecturii*, Vol. III, pag. 9, Editura Tehnică, București, 1987.

328 alterate de timp și de transformări, arhitectura din Armenia cunoaște o viguroasă dezvoltare, atingând în secolul al VII-lea un înalt grad de maturitate, producând capodopere păstrate pînă în zilele noastre în stare destul de bună, ca celebrele monumente cu cupolă centrală de la Bagaran (624), Thalín, Dvin, apoi Sfînta Hripsime (618) și Sfînta Gayane (630) de la Ecimiadzin, bisericile de la Ptgni, Mren, Uzunlar etc. Se realizează o sinteză a tuturor formelor plastice subordonate arhitecturii, realizîndu-se o unitate stilistică, caracterizată aproape pentru toate monumentele din acest secol, prin simplitatea și logica concepției generale, frumusețea formelor decorative, armonia proporției volumelor, efectele de lumină și umbră.

O construcție ieșită din comun pentru secolul al VII-lea este nisenca Zvartnnoț (660) de la Ecimiadzin, în formă de turn cu trei etaje și cupolă deasupra unei baze pătrate cruciforme, înconjurată la primul nivel de o galerie circulară, cu ornamentații bogate, capiteli de coș și cu vulturi etc. Edificiul, care avea circa 50 m înălțime, s-a prăbușit în urma unui puternic cutremur în secolul al X-lea. Secolul al VII-lea este considerat de unii ca secolul clasicismului în arhitectura armeană, așa cum secolul al V-lea a fost „secolul de aur” al literaturii armene.

Profesorul Curinschi-Vorona arată că în secolele VI—VII, structura cruciformă cu cupolă predomină asupra celei bazilicale. „Mai mult decît atît: toate aceste monumente dețin caracteristicile fundamentale ale tipului în cruce greacă înscrisă, definitivată în arhitectura bizantină abia în secolul al IX-lea, înscriindu-se în rîndul precursorilor acestui tip. . . Tipul bazilica! cruciform cu cupolă, combinat cu abside atașate brațelor transversale ale crucii, va fi adus de arhitecții armeni pe muntele Athos, unde va cunoaște o remarcabilă proliferare**”.¹⁸³

încă Auguste Choisy constata că „din punct de vedere al proporțiilor, biserica armeană se distinge printr-o alură zveltă, care este accentuată, începînd din secolul al XI-lea, de profilul ogival al arcadelor. . . Monumentele religioase ale Rusiei de Sud par să se claseze între Școlile de la Constantinopol și Armenia, dar mai apropiate de Școala armeană.. „¹⁸⁴ în ceea ce privește ornamentația, Choisy este mai categoric, arătînd, nu fără oarecare exagerare: „în Valea Dunării, în Serbia, în România, în Moldova, caracterul armenesc al decorației este și mai marcant; la bisericile de la Ravanica, Krusevac, Studenica, se găsesc aplicate unor mase bizantine, toate detaliile pasmanteriei armenesti. Bisericile de la Curtea de Argeș, Tîrgoviște, Dragomirna, nu prezintă nici un ornament care să nu aparțină Armeniei: din punct de vedere al arhitecturii decorative, Valea Dunării de Jos seamănă cu o colonie armeană, singurul element, pe care nu-l adoptă fiind ogiva**.¹⁸⁵

Dar, și în țara noastră, numeroși oameni de știință și de artă au evidențiat aceste asemănări. Bogdan Petriceicu Hașdeu remarca stilul ornamentației

^{1M} *Ibidem*, pag. 267.

¹⁸⁴ Auguste Choisy *Histoire de l'Architecture*
Paris, 1899,

ediția a II-a 1954.

^{1,3} *Ibidem*. Vol. II, pag. 61.

Vol. II, pag. 60—61.

329 de la Biserica din Curtea de Argeș ca fiind de inspirație armeană (articolul *Curtea de Argeș* în *Etymologicum Magnum Romaniae*), iar Gheorghe Balș afirma: „S-a constatat o influență însemnată a Armeniei pînă la Rin, unde a fost semnalată în catedrale romanice din această regiune. Acest neam de arhitecți, de constructori, meșteri în artele pietrei, au emigrat în mai multe rînduri în urma pustiirilor țării lor. Se știe cum s-au stabilit în mare număr în Galiția și în Moldova, încă din zorile istoriei noastre naționale. O înrîurire a lor asupra artei noastre constructive ar fi deci foarte firească... Credem în primul rînd că trebuie să li se atribuie introducerea acestor arcuiri piezișe ale cupolei naosului care au devenit o caracteristică a stilului moldo-venesc“.¹⁸⁶

Într-o scamă de alte lucrări ale sale (*Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea, L'Art Roumain, Influences Armeniennes et Georgiennes sur l'architecture roumaine* ș.a.) Gh. Balș revine cu o serie de amănunte privind unele elemente constructive și decorative în bisericile românești, atît din Moldova, cît și din Muntenia, ale căror origini și asemănări le găsește în Armenia. El arată că influența armeană a pătruns în Țările Românești indirect, prin intermediul Serbiei, monumentele de tipul Morava, fiind ridicate la sfârșitul secolului al XIV-lea în Oltenia (Cozia, Tismana).

De asemenea, Grigore Tocilescu și N. Ghika-Budești au

evidențiat influența elementelor de arhitectură și ornamentație armeană în stilul bisericilor românești. Dintre elementele decorative cele mai evidente sînt arca- turile pe colonete, care acoperă zidul exterior, precum și torsada, ca o frînghie răsucită, care înconjoară multe biserici românești.

Tehnica. În tehnica constructivă armeană se observă încă din secolul al IV-lea o îndepărtare principală de la tehnica greco-romană de folosire a blocurilor masive de piatră. Deși aparent bisericile armene, începînd încă din perioada timpurie, sînt clădite din piatră masivă, în realitate ele sînt acoperite doar cu plăci de piatră șlefuite pe partea exterioară și neșlefuite pe fața interioară (de obicei tuf de culoare galbenă, roz, roșu, cenușiu), între plăcile de piatră, care jucău și rol de cofraj, se turna un mortar de var și nisip împreună cu pietre de tuf, dînd un amestec asemănător betonului, care se bătătorea în straturi, făcînd corp comun cu plăcile de piatră aplicate. Bazat pe această tehnică se turna și cupola, care forma astfel, împreună cu restul clădirii, o masă monolitică de jos pînă sus, ceea ce explică longevitatea majorității construcțiilor armenesti, într-o zonă seismică deosebit de activă (biserica Sf. Hripsime rezistă nevătămată la toate cutremurele de aproape 14 secole!). Această tehnică avea totodată avantajul că permite ridicarea de construcții mari trainice pe vîrfuri de munți și stînci, fără a necesita transportul de blocuri grele de piatră. În timp, plăcile și-au modificat profilul: de unde la început ele erau mai groase și umplutura de „beton“

¹⁸⁶ Gh. Balș *Începuturile arhitecturii bisericești din Moldova Discurs de recepție la Academia Română, 9 iunie 1925, pag. 10, București, 1925.*

330 mai subțire, treptat, plăcile au fost tăiate mai subțire, lăsînd loc mai mult pentru umplutură, care joacă un rol structural mai mare, au fost cioplite în prealabil cu anumite profiluri decorative și sculptate în relief, clădirea apărînd cu finisajul final, o dată cu turnarea „betonului“. Practic, aceste construcții din beton primitiv, totuși foarte rezistente, pot fi considerate precursori ai construcțiilor din beton cu ciment, care apar mult mai tîrziu în tehnica mondială.

Apreciînd realizările arhitecturii vechi armene, se poate afirma că, astăzi, majoritatea istoricilor artei sînt unanimi în a considera că ea ocupă un loc de frunte în ierarhia marnor arnitecturt ale lumii. Dacă, într-o perioadă, se considera că ar fi doar o ramură a stilului bizantin (noțiune considerată, de altfel, „vagă“ de către J. Strzygowski), acum se apreciază că au existat influențe reciproce. Cert este că multe probleme constructive care preocupau pe arhitecții bizantini, siriaci și din Asia Mică, au fost rezolvate prima dată în mod strălucit de arhitecții și meșterii armeni, cum este construcția cruciformă centrală cu cupolă în întregime din piatră

sau biserica cu patru abside și cupolă centrală, realizată, de asemenea, prima dată în Armenia. Pentru a duce la bun sfârșit asemenea sarcini constructive, se cerea o stăpînire desăvîrșită a matematicii și în special a geometriei. O caracteristică de bază a arhitecturii armenie din secolele V—VII, cînd atinge apogeul său, este unitatea excepțională a laturilor funcționale și artistice, precum și legătura armonioasă cu natura înconjurătoare.

Arhitectura secolelor IX—XI. Timp de aproximativ două sute de ani, cît a durat ocupația arabă, construcțiile au încetat aproape cu desăvîrșire. Abia în ultimul păttrar al secolului al IX-lea, o dată cu emanciparea țării de sub stăpînire arabă, arhitectura armeană își reia tradițiile strălucite trăind o renaștere, reeditîndu-se tipurile fundamentale, îmbogățite cu elemente noi, constînd în ornamente exterioare, arcaturi elegante pe colonete, basoreliefuri, cu motive și stilizări florale, zoomorfe și antropomorfe, decoruri geometrice, împletituri sculptate în relief. În general, se pune accentul pe aspectele vizuale ale arhitecturii și arhitecturii pereților, răspunzînd cerințelor de rafinament de factură seculară și citadină. Totodată, însă, arhitecții armeni evită policromia în folosirea pietrelor la una și aceeași clădire, considerînd că s-ar strica integritatea vizuală.

Nișele adinei triunghiulare, atît de caracteristice arhitecturii armenie din secolele trecute, își pierd funcția antiseismică și devin adesea un element decorativ. Tamburul cupolei bisericilor se transformă din forma octogonală în formă circulară (Tathev, Kecearis, Bîdjni) sau poligonală cu și mai multe laturi (Chîțkonkh, Mirmașen, Amberd), cu acoperiș conic sau piramidal multilateral. Se tinde spre forme zvelte, cu folosirea de stîlpi multipli, arce cu două centre, formîndu-se pentru prima dată în arta construcțiilor ogiva ca element de structură (Catedrala de la Ani 989—1001, opera marelui arhitect Tîrdat, precursor al artei gotice din Europa). Se perfecționează construcția bolților și cupolei. Trompele care susțin tamburul cupolei sînt înlocuite cu pandantivi (triunghiuri sferice), care permit trecerea de la baza

331 pătrată la forma circulară nemijlocit sub tambur. Cupolele și bolțile acoperă suprafețe din ce în ce mai mari. Se modifică forma intrărilor și ferestrelor, care sînt ornamentate mai bogat.

Dintre construcțiile civile merită menționat podul de piatră de la Ani cu o deschidere de 30 m. Se știe, de asemenea, că în capitala Ani s-au construit numeroase palate, hanuri, case de locuit, băi publice, ateliere și magazine, sisteme de canalizare etc. Fortificațiile orașului, cu un zid lung de apărare în jurul întregului centru, au fost de o trîncie deosebită, dăinuind în marc parte pînă în zilele noastre (orașul cu monumentele și fortificațiile sale au rămas pe teritoriul Turciei, în apropierea frontierei cu Republica Armenia, la sud-vest de Leninakan, azi Kumayri).

În această perioadă se înfiripă trei principale școli de arhitectură legate de noile regate înjeoentele ce s-au format pe teritoriul Armeniei Mari: Școala din Siunikh (în colțul de sud-est al Armeniei); Școala din Vaspurakan (regiunea lacului Van) și Școala din nordul Armeniei (Șirak) cu centrul la Ani.

Școala din Siunikh ne-a lăsat moștenire monumente remarcabile de arhitectură. Această școală a introdus o inovație în construcția bisericilor, prin crearea pronaosului (*jamatun* sau *gavit*), în formă de sală lungă și încăpătoare cu caracter laico-bisericesc, unde erau așezate mormintele feudalilor și serveau, totodată, drept locuri de adunare obștească. Prima operă de anvergură a acestei școli a fost Mănăstirea Tathev, întemeiată încă la sfârșitul secolului al VIII-lea și îmbogățită cu mai multe construcții în secolele următoare, cel mai reprezentativ monument fiind biserica Paul și Petru (895—906). O altă inovație introdusă de această școală este ornamentarea tamburului cu cruci în relief, cu brîuri și decorații în jurul ferestrelor înguste, dreptunghiulare. Atrage, de asemenea, atenția un monument de piatră de 9 m înălțime, construit în incinta mănăstirii în 895, pe o bază misterioasă, care provoacă oscilarea întregii coloane ornamentate cu frumoase sculpturi.

Școala din Vaspurakan se distinge, de asemenea, prin construcții originale de mare valoare arhitectonică, printre care palatul regal, despre care se relatează în lucrările istoricilor contemporani. Singurul monument, care ne-a rămas, este Biserica Sfânta Cruce, de pe insula Aghthamar (915—921), operă a celebrului arhitect Manuel, o noutate originală de mare valoare artistică în istoria arhitecturii universale. Biserica este înconjurată de jos pînă sus de mai multe brîuri de reliefuri netede și unele reliefuri înalte, reprezentînd scene din *Biblie*, scene cu tematică laică, din natură, scene de vînătoare, animale care se urmăresc unele pe altele, cu decoruri de mare bogăție vegetală, zoomorfă și antropomorfă.

Școala din regiunea Șirak-Ani ne-a lăsat o întreagă gamă de monumente de o înaltă ținută artistică, o eleganță discretă, proporționalitate armonioasă și soluții constructive noi, care aveau să apară după aproape un secol și jumătate și la monumentele din Europa Occidentală. Printre realizările arhitectonice de seamă, trebuie menționate Mănăstirile de la Horomos, Sanahin, Haghbat, toate din secolul al X-lea, Chîtkonkh (secolele IX—X), un ansamblu **332** monumental compus din cinci biserici, constituind un model de încadrare estetică cu natura înconjurătoare.

Dintre bisericile construite în această perioadă de Școala din Șirak-Ani, în afară de catedrala realizată de Tîrdat (cel care a reconstruit după alte principii cupola bisericii Sf. Sofia din Constantinopol, prăbușită la cutremurul din 899), un loc de seamă îl ocupă în istoria arhitecturii armene bisericile Sfîntul Grigor Iluminătorul (1001 — 1020) și Biserica Păstorului (sec. al XI-lea),

ambele situate la Ani și care imită structura cu trei nivele a Bisericii Zvartnոth (sec. al VII-lea), precum și bisericile Sfinții Apostoli (1031), Mîntuitorului (1036), Abughamrenț (sec. X), ansamblul de biserici de la Marmașen (sec. X—XI) și bisericile de la Bîdjni și Kecearis (sec. X—XI).

Dezvoltarea arhitecturii armene în această perioadă a fost din nou întreruptă, din cauza evenimentelor de la jumătatea secolului al XI-lea, mai întîi anexarea de către Bizanț a regatelor de la Ani și Vaspurakan și apoi invazia triburilor seldjucide turcomane. În secolul al XII-lea se deschide, totuși, o nouă perspectivă în fața arhitecturii armene, prin izgonirea seldju- cizilor din Armenia și crearea unui nou stat semiindependent armean sub conducerea prinților Zakarc și Ivane.

Arhitectura secolelor XII—XIV. În noile condiții favorabile, arhitectura armeană cunoaște o înflorire remarcabilă, influențată puternic de spiritul laic. În *jatnatunuri* își găsește expresia concepția *gîlchatun-u*lui din construcția populară, care apare acum în diferite variante. Influența populară se face simțită în special în construcțiile anexe din ansamblurile mănăstirești ca: bibliotecile, școlile, sălile de mese, precum și în construcția de hanuri și băi la orașe. Devine din ce în ce mai pregnant caracterul laic al ornamentației, al basoreliefurilor din jurul intrărilor, ferestrelor, nișelor. Pătrunderea ideologiei laice și a metodelor sale de expresie în arhitectura bisericească a îmbogățit stilul acesteia din urmă.

Se extinde folosirea planului dreptunghiular exterior îmbinat cu planul cruciform interior, precum și planul cruciform cu brațe egale și cupolă centrală, fără stîlpi separați de susținere internă, dînd construcției dinamism spre înălțime. Printre noutățile ce apar în această perioadă sînt clopotnițele, devenite necesare în condițiile slăbirii influenței bisericii, cînd credincioșii trebuiau chemați să asiste la slujbe cu dangătul clopotelor.

Dintre monumentele mai importante trebuie menționate Biserica Sfinții Grigor (ctitoria lui Tigran Honenț) din anul 1215, biserica principală de la mănăstirea rupestră de la Geghard sau Airivank (1215) în apropiere de Erevan, care cuprinde și o biserică cu două nivele săpată în întregime, de sus în jos, într-o stîncă de bazalt, o lucrare impresionantă ca realizare tehnică și estetică, operă a arhitecților și meșterilor cioplitori armeni. Numeroasele mănăstiri din partea răsăriteană a Armeniei (Sanahin, Haghbat, Kecearis, Haghartîn, Hovhannavankh, Hariceavankh, Makaravankh, Goșavankh sau Nor Getik, N^ravankh, Gandzasar etc.) au cunoscut o nouă dezvoltare, prin adăugirea unor construcții, atît bisericești, cît și anexe. Este de notat că în cursul acestui proces, arhitecții procedau cu tact, protejînd construcțiile

333 anterioare, preocupîndu-se de armonizarea cu peisajul înconjurător. Ei au început să țină seama și de dimensiunile și

poziția monumentelor mai vechi la elaborarea noilor ansambluri.

Unul din ansamblurile cele mai elegante este cel de la Noravankh, în provincia Siunikh, ale cărei construcții datează din secolele XIII și XIV și sînt în perfectă armonie cu natura înconjurătoare. Aici atrage atenția frumoasa biserică-mausoleu (1339) cu două nivele, cu scări exterioare în consolă, cu un joc abil de lumină și umbră într-o concepție cu totul originală, opera marelui arhitect și sculptor Momik, absolvent al Universității din Gladzor. În mîna acestui talentat sculptor, ornamentația a devenit partener egal cu arhitectura.

Impresionanta dezvoltare a arhitecturii din această perioadă a fost din nou întreruptă, de astă dată, de invazia mongolă și incursiunile altor triburi nomade, în secolele XIV—XV, care au provocat și prăbușirea vieții economice. Abia în secolul al XVII-lea se reia o oarecare activitate arhitecturală, dar perioada de glorie a arhitecturii armene apusese, o dată cu sufocarea posibilităților de dezvoltare liberă a culturii armene, în general.

Arhitectura din Armenia Ciliciană ne-a lăsat puține monumente.

Răspîndirea arhitecturii armene în Occident. Pornind de la tezele susținute de Josef Strzygowski, încă din 1918, tot mai mulți cercetători și istorici ai artei au început să se preocupe de studiul arhitecturii armene și de legăturile sale cu Europa Occidentală (Jurgis Baltrusaitis, Adriano Alpago-Novello, J. Hubert, Françoise Henry ș.a.).

După problema cupolei pe bază pătrată, rezolvată prima dată în Armenia și posibilă sa influență asupra dezvoltării arhitecturii occidentale, scoasă în evidență de Școala de la Universitatea din Viena, Jurgis Baltru- saitis a reluat, de astă dată cu mai multe amănunte, problema ogivei și Armenia. Făcînd o distincție între ogiva decorativă arabă și ogiva și încrucișarea de arce din arhitectura armeană ca elemente structurale de susținere a bolții și a unor greutăți mari, el găsește mai plauzibilă teza influenței armene.¹⁹⁰ Concepute cu un secol înainte de primele încercări occidentale, ogivele armenești nu par să le fie cu totul străine. El citează o seamă de biserici din Lombardia, Germania, Franța, Flandra, Anglia, Irlanda unde sînt folosite aceleași procedee și soluții specifice ca în arhitectura armeană (Moissac, Germigny des Pres, Saint-Mihiel); pronaosul de la Casale-Monfer- rato în Lombardia reproduce tipul *jamatun-urilor* de la Haghbat sau Gand-zasar, denotînd, indiscutabil, că arhitectul occidental cunoștea procedeul armean.¹⁹¹ San Satiro din Milano este legat de un prototip armean. În sculptura figurativă se regăsește o întreagă

¹⁹⁰¹⁷ Jurgis Baltrusaitis *Le probleme de l'ogive et l'Armenie*, pag. 43—44, Paris. 1936.

¹⁹¹ *Ibidem*, pag. 55.

serie de compoziții identice, ca Biserica Sfântul Mihail de la Pavia. Franțoise Henry a scos în evidență înrudirea dintre bisericile din Armenia și Irlanda, unde a existat în sec. al VII-lea o mănăstire armeană, a treia ca mărime din țară.

Cercetătorii occidentali au explicat pătrunderea influenței armenie, prin aceea că armenii erau cunoscuți ca maeștri în arhitectură, iar ideile și soluțiile elaborate de aceștia au fost vehiculate în Italia, Franța și alte țări occidentale prin prezența unor colonii armenesti (la Ravenna un întreg cartier), prin pătrunderea unor clerici (în Franța a existat un cult al sfinților armeni, iar în Italia, apostolul de la Florența, Sfântul Miniato, era considerat fiul unui rege armean și în bazilica ridicată pe locul martiriului său s-a păstrat inscripția „Rex Erminiae”; în Germania se pomeneste de un episcop armean Grigor). Mai târziu, în perioada cruciadelor, s-au intensificat schimburile culturale armeano-occidentale, precum și căsătoriile mixte între nobilimea armeană și cea occidentală (în 1100 fica cea mică a regelui Ruben I al Armeniei Ciliciene s-a căsătorit cu fratele lui Godefroy de Bouillon ș.a.m.d.).

În ceea ce privește geneza artei gotice, fără să-i atribuie o influență exclusivă, Biltrusaitis precizează că „... arta Armeniei a avut desigur și ea un rol definit. Printre diversele tendințe care apar în evul mediu în ceea ce privește acoperământul cu nervuri, ea este aceea care realizează prima, și poate singura într-o manieră sistematică, o structură de arce încrucișate combinate rațional și de o logică constructivă fără echivoc și fără un joc de iluzii”.¹⁸¹ În același sens se exprimă și J. Strzygowski care arată că influența armeană în arta gotică nu se reduce la ogivă, ci mai degrabă la boltile cu nervuri și stâlpii multipli (Biindelpfeiler) ale construcțiilor gotice “^{19°}.

2. Sculptura, mozaicul, fresca și pictura. Chacikharurile

Tradiția sculpturii, mai ales în piatră, este foarte veche în Armenia, în antichitate, s-au dezvoltat atât sculptura tridimensională, sub forma de statui de zeități, cât și reliefurile și basorelieful. Din nefericire, creștinismul a distrus mult din moștenirea păgânismului în artele plastice. Ici colo s-au mai descoperit fragmente de statui, care dau o idee despre nivelul atins de cioplitorii de statui din antichitate, cum ar fi capul zeiței Anahit, descoperit lângă Sadagh în Armenia Occidentală și păstrat la British Museum, un exemplu de artă greacă; capetele unor statui de piatră găsite la Dvin, lângă Erevan, în Siunikh și alte locuri, cu figurile în basorelief, cu ochii săpați și care au conținut, probabil,

pietre în altă culoare în loc de ochi. Capul găsit la Dvin este confecționat din tuf de culoare închisă, cu o căciulă lunguiată dreaptă, care amintește de coroana regilor din dinastia artaxiadă. Prin stilul, arta și tehnica de execuție, fragmentele găsite exprimă orientarea tradițională populară în sculptura antică armeană. Despre arta statuilor în Armeni*^{192 193} se găsesc mai mult mărturii scrise ca, relatările lui Movses Chorenathî, ale lui Plinius cel Bătrîn (în *Istoria Naturală*) și ale altor istorici din vechime.

În afară de statui, în Armenia antică era dezvoltată și sculptura artistică, așa cum poate fi admirată și astăzi la Templul de la Garni, decorată cu reliefuri geometrice, plante stilizate, reliefuri antropomorfe. La prima vedere, sculpturile par a avea motive unitare, dar, la o examinare mai atentă, rezultă o extremă diversitate de forme și motive. Astfel, varietatea se înscrie în mod armonios în unitate, o caracteristică a artei armene și pentru secolele următoare.

Asupra artei armene din antichitate s-au făcut simțite, după arta urartică, influențele iraniene ahemenide, în urma dominației de aproape două secole a acestei dinastii asupra Armeniei (secolele VI—IV înainte de Hristos) și a elenismului, începînd din secolul al III-lea înainte de Hristos. Însă, o dată cu îmbrățișarea creștinismului, au căzut victime ale distrugerilor toate operele de artă create de elenism, cu mici excepții. În aceste condiții, reapar stilul și formele caracteristice vechii sculpturi populare armene, care formează, totodată, punctul de pornire și în ornamentația lăcașurilor de cult creștine. Aceasta explică și caracterul arhaic simplist, lipsa de dinamism și mlădiere a figurilor, care sînt reprezentate, aidoma vechii arte egiptene, cu pieptul (dar aici și capul) privit din față, iar picioarele din profil. Atitudinea fanatică și intolerantă a bisericii față de tot ce era moștenire a păgînismului, inclusiv a elenismului, în perioada de început a creștinismului în Armenia, a făcut ca arta să regreseze, în timp ce în Imperiul Roman de Răsărit, moștenirea eleno-romană s-a păstrat și s-a dezvoltat. Abia peste mai multe decenii, o seamă de forme canonice figurative siriaco-bizantine, elaborate pe baza principiilor bizantino-elenistice, au reușit să pătrundă în arta decorativă armeană, împreună cu planul primelor biserici bazilicale (orientarea planului, abside semicirculare etc.), dar au primit pecetea artei decorative laice armene, ceea ce a făcut ca și reprezentarea figurativă a sfinților să nu fie o copie a formelor bizantine¹⁹⁴.

¹⁹² „*Ibidem*, pag. 76.

¹⁹³ J. Strzygowski, op. cit., vol. II. pag. 815.

În arta decorativă aplicată la bisericile construite în secolele IV—VII, apar scene biblice, dar și teme naționale, legate de instaurarea creștinismului în Armenia (pe monumentul celebru de la Oțun-Odzun și alte monumente de la Aparan, Thalin și alte locuri). Temele laice se impun, atît la mausolee, cît și la biserici, inițial numai pe arcele din jurul ferestrelor. La mausoleul de la Aghth al regilor arsasizi din anii 360, apar sculpturi simbolizînd ideile nașterii și morții, luminii și întinericului, fenomenele cosmogonice, scene de vînătoare, lupte cu lei etc. Pe alte monumente, inclusiv bisericesti, încep să-și facă loc scene din viața feudalilor, procesiunea regelui sau prințului domnitor, reliefurile sau statuetele ctitorilor (de obicei regi sau prinți), dar și scene din viața și activitatea poporului, ca cele de pe o placă găsită la Dvin și pe care apare sculptura viței de vie, a unei femei care culege struguri și a unei alteia, care duce pe umăr un coș plin cu struguri. Un model mai vechi al acestei compoziții apare pe ușorul porților bisericii de la Khasagh din secolul al IV-lea. Cele mai interesante reliefuri sculptate cu teme laice din viața oamenilor apar însă în mod surprinzător pe Biserica Zvartnogh din secolul al VII-lea, pe pereții exteriori ai primului nivel, pe suprafața triumghiulară dintre arcaturile oarbe. Aici, întîlnim figuri umane de diferite vârste, ținînd în mînă diverse unelte de muncă: sape, cuțite de viticultori, precum și unelte de cioplit piatra, ceea ce denotă intenția de a reprezenta pe meșterii constructori, sculptori și cioplitori. În general, este demn de relevat că la monumentele din secolul al VII-lea sculpturile religioase sînt rare, în timp ce sculpturile cu teme laice sînt relativ numeroase și poartă în reprezentarea îmbrăcăminții urme ale influenței artei antice elenoromane. Preferința pentru teme laice se exprimă și prin aceea că ele sînt redată mai realist, mai dinamic, în timp ce sculpturile religioase au un aspect împietrit, lipsit de viață.

În decorul sculptat se găsește o mare varietate de motive: împletituri geometrice sau vegetale, frunziș de viță, palmete, cercuri înălțuite, rozete, stalactite, motive dințate, ramuri luînd forma de arc, arce care încadrează păsări, ornamente din jumătăți de frunze asemănătoare cu scoicile și așezate pe dos, creînd o remarcabilă iluzie de valuri. Toate ornamentele sînt cioplite cu multă grijă și finețe, ceea ce dă posibilitatea, în unele cazuri, de a preciza chiar sorturile de struguri sau rodii, care se cultivau în acea epocă în Armenia.

În sculpturile din secolele IV—VII se evidențiază, de asemenea, reprezentări de animale și păsări avînd un caracter fabulos și simbolic. Se întîl-nesc cerbi, căprioare, berbeci, tauri, lei, pantere; dintre păsări, porumbei, berze, cocori, păuni, fazani, vulturi,

precum și animale fabuloase ca grifoni, balauri etc. încă din secolele IV—V, pe pereții bisericilor se remarcă semnele zodiacului, scene de luptă între animale, ca lupta dintre un leu și un taur, care simbolizează sosirea Anului Nou, lei și pantere, pregătindu-se să se atace, lei ce urmăresc căprioare etc. Au semnificație simbolică și sculpturile de pe Biserica Zvarthnoth, în special capitellurile impozante care încoronau coloanele din fața celor patru stâlpi puternici de susținere, remarcându-se capitellurile cu reliefuri de vulturi cu aripile întinse. Atât vulturii, cât și leii și taurii reprezentați în ornamentație au legătură cu mitologia antică și mai puțin cu dogma creștină. Vulturul, de pildă, este legat de simbolul cerului, zeului soarelui și apariția primăverii. Scenele de vânătoare cu călăreți și animale sălbatice amintesc de compozițiile sasanide și arta partă.

Un loc aparte în sculptura armeană timpurie îl ocupă *stelele funerare*, care prezintă un interes deosebit. Până acum au fost descoperite peste 70 de exemplare în necropole, pe lângă bisericile vechi, în vreo 30 de localități din provinciile orientale și septentrionale ale Armeniei. Primele tipuri se aază cronologic între perioada creștinării și invazia arabă, în a doua jumătate a secolului al VII-lea. După cum observa cunoscuta bizantinologă și

337 istoric al artei, Sirarpie Der-Nersessian, stelele funerare sînt monumente caracteristice artei armenie, puțind fi clasificate în două mari grupe, după ■ dimensiunile și după caracterul decorului lor. Din prima grupă fac parte stelele în formă de obelisc, ridicate deasupra unor postamente înalte cubice, cu ornamente ce acoperă două sau trei fețe (stela de la Brdadzor, stela dublă de la Oțun ridicată între două arce monumentale deasupra unui postament înalt etc.). Sculpturile sînt în general antropomorfe. Stelele din a doua grupă, mai numeroase, reprezintă scene din *Vechiul Testament*. Acest tip de stele comemorative sau funerare au existat în Armenia cu mult înainte de secolul al V-lea.¹⁹²

între secolele IV și VII, sculptura armeană, ca parte inseparabilă a artei feudale timpurii, a parcurs un drum ascendent, de la formele simple, întil-nite la monumentele de la Aghth, Khasagh sau Ereruikh și pînă la sculpturile de înaltă artă de la Mren, Tîpni și Zvarthnoth.¹⁹⁵

în perioada celei de a doua înfloriri a arhitecturii și artei armenie în secolele IX—XIV, și sculptura cunoaște un nou avînt artistic și un rafinament care atinge culmile perfecțiunii artei decorative medievale armenie. Sculpturile florale sînt din ce în ce mai stilizate, iar formele geometrice devin mai complexe, mai variate și se aseamănă cu desene de pasminterie. în arhitectura

195 Sirarpie Der-Nersessian *L'Art Armenien*, p. 59—68, Paris, 1977.

^{1,3} B. N. Arakhelian în *Istoria poporului armean*. Vol. II, p. 601, Erevan, 1984, (în limba armeană).

religioasă încep să pătrundă tot mai mult teme de aspect laic, în timp ce motivele religioase sînt tot mai restrînse. Se extinde sculptura ctitorială, așezată pe peretele exterior de răsărit sau de la intrare a bisericilor. Cea mai veche sculptură ctitorială în formă de statuie, din evul mediu armean, este cea a regelui Gagik Bagratidul, cu o înălțime de 2,26 m, așezată deasupra intrării în Biserica Sfîntul Grigore de la Ani, construită la începutul secolului al XI-lea. Statuia aflată la Ani, pe teritoriul Turciei de azi, ar fi dispărut între timp (vezi Sirarpie Der-Nersessian, *op.jtit.*, pag. 103).

La sculpturile ctitoriale se constată o schimbare conceptuală legată de evoluția societății feudale. În timp ce în feudalismul timpuriu, ctitorii și domnitorii erau reprezentați în postură de „robi supuși ai lui Dumnezeu”, în epoca mai tîrzie, cînd influența bisericii s-a estompat, prinții și regii întemeiază biserici în numele lor propriu, fiind conștienți de puterea și rolul lor social. Astfel, atitudinea față de individ și laici a suferit o răsturnare, căpătînd un nou conținut și o nouă formă. Aceasta a făcut ca gusturile noilor clase sociale orășenești să impună forme bogate în decorarea clădirilor civile (palate, hanuri, prăvălii, ateliere) și în consecință și pe fațadele bisericilor construite în piețele publice, formînd ansambluri arhitectonice împreună cu clădirile laice.¹⁹⁶

Caracterul artei decorative armene a făcut obiectul multor studii și analize ale unor oameni de știință străini, dintre care cei mai competenți și migăloși sînt istoricii de artă Henri Focillon și Jurgis Baltrusaitis de la Universitatea din Paris. H. Focillon, vorbind despre înrudirile artei armene cu arta bizantină și cea georgiană, făcea următoarele observații: „După ce timp îndelungii arta armeană a fost considerată drept o artă bizantină provincială, s-a ajuns la concluzia de a vedea în ea, dacă nu chiar un propagator al elementelor esențiale, cel puțin un focar original, dotat cu o mare putere de răspîndire”¹⁸⁶. Făcînd apoi o comparație între arta decorativă georgiană și cea armeană, el ajunge la o definiție tehnică a particularităților desenului: în timp ce decorul georgian este omogen și elementele riguroase respectă unitatea formelor, obținută prin înlănțuire, împletire și încolăcire,, decoratorii armeni procedează, dimpotrivă, prin încrucișare, puterea speculației analitice, descompunînd tema cu o răceală inflexibilă.^{18B}

Ceea ce îl preocupă pe Baltrusaitis, la rîndul său, este enigma formelor antropomorfe deformate, ireale ale sculpturilor figurative, care au fost interpretate de unii drept „stîngăcie” și „forme

196 Stephan Mnathakanian *op- cit-*, pp. 167—169.

primitive". Dar, aici trebuie să intervină o altă viziune a artei și a esteticii, așa cum Picasso explica denaturarea formelor umane, arătând că el urmărește în pictura sa „ritmul și rima formelor” și nu redarea siluetei umane. Tot așa, după Baltrusaitis, sculptorii armeni din evul mediu, pătrunși de un spirit analitic, de cultul cifrelor și geometriei, descompun forma în elementele sale, o fragmentează, supunînd figura unei norme externe. Dacă ea este înscrisă într-un cerc sau într-un triunghi, trebuie să se modeleze după cadru, indiferent dacă acest lucru duce la deformarea, personajului. Și atunci se impun figurii antropomorfe sau zoomorfe, neregularități anatomice, atitudini neverosimile, capete nemăsurat de mari sau mult prea mici, picioare ba atrofiate, ba hipertrofiate, gesturi convulsive, numai și numai de dragul stabilirii unui acord strîns între silueta reliefului și cadrul său. Cadrul devine primul element organizator al compoziției. El își dictează proporțiile, armonia și echilibrul său. Sculptura este supusă geometriei tectonice a cadrului și, astfel, ia naștere o întreagă galerie de personaje monstruoase și diforme, cu viața lor proprie. „Necesitatea de simetrie și de ritm ornamental— susține Baltrusaitis — aduce cu sine un dezechilibru în forma « normală»”. Prin aceasta, procedeul ajunge la o pură plastică, indiferentă față de natură. Dar, în același timp, prin violarea normei, se descoperă un mijloc inedit de expresie. Ia naștere un nou limbaj de o putere extremă... Omul supus acestei tratări își însușește o mimică extraordinară. O mină disproporționată, un gest convulsiv, un corp încovoiat, dezarticulat, sînt capabile să sugereze amenințarea, tandrețea, durerea, extazul¹⁸⁷ “.

Chacikhar-urile. Un gen specific al artei armenice este *chacikhar-w*, nume format din cuvintele *chad* = cruce și *khar* = piatră, care nu dă decît o^{197 198 199} imagine vagă a adevăratului său caracter. Acestea sînt stele sau monumente comemorative cioplite în piatră și al căror număr este de ordinul miilor. Ele erau ridicate cu diferite ocazii: pentru a marca o victorie militară sau un eveniment istoric important, pentru a păstra în memorie terminarea construirii unui pod, a unui izvor, a unor biserici sau a altor construcții, cu prilejul unor donații făcute mănăstirilor etc. Multe *chacikharuri* erau ridicate în memoria morților, fie în mănăstiri, fie în cimitire. Ideea acestor stele comemorative a fost reluată din tradițiile Armeniei antice, unde se construiau monumente comemorative, atît în orașe, cît și la marginea șoselelor. O parte dintre ele a ajuns pînă în epoca creștină (secolele IV — V), cînd pe

197 Henri Focillon, *Prefață la cartea lui Jurgis Baltrusaitis Etudes sur l'Art medieval en Georgie et en Armenie*, pag. VII, Paris, 1929.

198 Henri Focillon, *op. cit.*, pp. XII—XIII.

199 Jurgis Baltrusaitis *Etudes sur l'Art medieval en Georgie et en Armenie*, pp. 50—66.. Paris, 1929.

stelele paralelipipedice, sub formă de coloană, s-a înscris semnul crucii. Începînd din secolul al IX-lea, o dată cu eliberarea de sub dominația arabă, arta chachikharurilor ia un mare avînt. Cel mai vechi păstrat pînă azi, era considerat chachikharul reginei Katramide din anul 879, pentru preaslăvirea persoanei ei, dar în ultimul timp s-a descoperit în raionul Ararat unul din anul 876. Chachikharurile din această perioadă sînt ridicate pe un postament tot de piatră, cu sculpturi pe una din fețe. Ele sînt în formă dreptunghiulară, ovală sau rotundă, avînd sculptată la mijloc o cruce încadrată între două mari frunze sau palmete, care pornesc de la bază, iar de jur împrejur suprafața este cizelată cu desene geometrice, motive florale stilizate, ciorchini de struguri în relief, totul îmbinat proporțional și armonios, cu mult gust artistic. Cu timpul, desenul devine din ce în ce mai complicat, mai mărunț și se transformă într-o dantelărie fină sculptată în piatră, cu migală de bijutier, cu un efect vizual impresionant. Alte chachikharuri sînt săpate pe fața stîncilor (de exemplu la Geghard), așezate în interiorul bisericilor, pe morminte sau individual, cu un mic acoperiș, în genul troitelor.

Un grup de chachikharuri avea un caracter simbolic, atribuindu-se o seamă de sensuri oculte, ca de pildă cele numite „Amenaphîrkici” (Mîntuitorul) pe a căror față de apus, spre deosebire de alte chachikharuri, era sculptată scena Crucificării. Poporul le atribuia proprietăți tămăduitoare și locul unde erau ridicate era considerat sacru. Alt grup de chachikharuri, numite „taşman” („de mînie”), simboliza forțele care frînează dezlănțuirea stihțiilor. Aceștia li se atribuia puterea de a ușura efectele cutremurelor, secetei, grîndinei etc. S-au creat astfel de monumente și în memoia eroilor căzuți în lupte, pentru îndrăgostiți! care nu și-au văzut dorințele împlinite ș.a.

Chachikharurile sînt importante pentru datarea unor evenimente istorice, numele persoanei care a comandat monumentul, data executării ei, numele artistului cioplitor, prilejul ridicării monumentului și alte însemnări dăltuite în piatră.

În secolele XII—XIV, arta chachikharurilor își atinge apogeul și perfecțiunea stilistică și artistică. Pe cadrul, ce împrejmuește crucea centrală, apar rozete cu desene geometrice complicate, care păstrează dimensiuni identice, dar fiecare prezintă un desen diferit, aspectul general fiind acela de varietate în unitate și simetrie, un principiu tipic — după cum s-a arătat anterior — pentru arta decorativă armeană. În partea superioară, chachikharurile sînt încoronate cu o cornișă originală, sub care apar cîteodată reliefuri figurative tematice, atît religioase, cît și laice (Atotputernicul pe tron, Fecioara Maria, scene din viața lui Hristos, figuri de îngeri, sfinți și apostoli, dar și figuri de feudali, de ctitori, călăreți înarmați cu lance etc.) Caracteristicile acestea devin canonice pentru toate timpurile și toate tipurile de chachikhar.

Împletitura geometrică capătă, începînd din secolul al XI-lea,

forme tot mai gîndite. Linia curbă sau frîntă, alcătuiind imagini geometrice concrete, nu se întrerupe, ci trece în alte forme geometrice (cerc, dreptunghi). Succesiunea lor logică și legătura dintre figuri creează un anumit ritm, iar împletitura liniilor pare fără de început și fără de sfîrșit. În cursul mișcării sale, împletitura se metamorfozează dintr-o formă în alta, fără a marca punctul de pornire și capătul, exprimînd în felul acesta idcea nemărginirii și eternității²⁰⁰.

Genul a cunoscut artiști de mare talent care au creat, în evul mediu, capodopere de compoziție și execuție, cum sînt chacikharul lui Tutevordi (Dudevorti) de la Mănăstirea Sanahin, din anul 1184, cel al meșterului Poghos (Paul) de la Mănăstirea Goșavankh (1291), dar mai ales neîntrecutul chacikhar de la Noravankh, sculptat ca o dantelă fină, în 1308, de marele arhitect, sculptor și miniaturist Momik, și aflat în prezent în Muzeul reședinței catolicosului de la Ecimiadzin.

Ca și în alte domenii ale creației culturale și artistice, invaziile distrugătoare au împiedicat activitatea și în dezvoltarea acestui gen original, ea fiind reluată abia în secolele XVI—XVIII, în special sub forma de pietre funerare (cîteva mii numai în cimitirul orașului Djughha în sud-estul Armeniei, în cimitirul de la Kamo etc.), dar nu au mai atins nivelul chacikharurilor din evul mediu.

În general, arta decorativă în piatră, ca și construcția de monumente arhitectonice din Armenia au cunoscut o stagnare și un regres, după secolul al XIV-lea.

Mozaicul, fresca și pictura. Ca în toate-civilizațiile antice, și în Armenia mozaicul a reprezentat un gen respectat al artelor plastice. Cel mai vechi mozaic păstrat este cel de la baia din reședința regală (sec. al III-lea) de la Garni, despre care s-a vorbit mai sus. Deși este o lucrare de inspirație ele-nistă, aici și-au spus cuvîntul și tradițiile locale, atît în ceea ce privește compoziția generală, cît și în figurile orientale ale oamenilor, precum și în gama culorilor.

În secolele IV—VII au fost lucrate mozaicuri pe teritoriul Armeniei Mari, în catedralele de la Dvin și Ecimiadzin, la Biserica Zvarthnoth și în alte locuri, precum și la instituțiile armenesti de la Ierusalim. Mozaicul de la Dvin datează din secolul al V-lea și s-a păstrat fragmentar. Se văd încă desenele geometrice. Atît tehnica folosită, cît și stilul dovedesc că acest mozaic este înrudit cu mozaicurile din Siria și Asia Mică din secolele IV—V. Resturile găsite sub zidurile catedralei de la Ecimiadzin atestă că pe pereții acestui monument au existat mozaicuri, care au fost distruse în decursul timpului.

²⁰⁰¹ Levon Azarian *Armenian Khatchkars*. p. 30. By order of His Holiness Vasken I Catholicos of all Armenians, Holy See of Etchmiadzin, 1978.

Au fost păstrate în condiții mai bune mozaicurile cu inscripții armenesti de la Ierusalim, unde s-au construit o mulțime de biserici armenesti încă în secolele V—VI. Aici s-au descoperit șapte mozaicuri armenesti, dintre care trei prezintă o valoare artistică mai mare (mozaicul Artavan, după numele ctitorului; mozaicul din capela Capului lui Ion Botezătorul, aflat în prezent pe teritoriul Mănăstirii Ortodoxe Ruse; mozaicul din capela funerară a Sfântului Poliect din cartierul Musrara, de lângă Poarta Damascului). Pe teritoriul Mănăstirii Armene (care ocupă o cincime din Ierusalimul Vechi) s-au mai găsit două mozaicuri fragmentare, cu scene rurale și figuri zoomorfe; iar în 1971 s-a descoperit un alt fragment de mozaic de podea, lângă capela Mîntuitorului, aparținînd tot Patriarhiei Armene de la Ierusalim.

Mozaicul Artavan, găsit pe Muntele Măslinilor și aflat în prezent în Muzeul arheologic al Mănăstirii Armene, decora podeaua unei capele funerare. Mozaicul este compus din benzi împletite, care formează medalioane și semicercuri cu un pătrat central. În interiorul medalioanelor și în spațiile poligonale dintre ele sînt reprezentate pești, perle, găini, o rață de Nil, ciorchini de struguri, o lămîie. În pătratul din centru este imaginea unui miel între două forme de evantai. Pe un fond alb, mozaicul este alcătuit din culori galbene, ■ocru, roșu, verde, cenușiu, cafeniu, negru și albastru. Deși mozaicul nu menționează decît luna și ziua, după calendarul armean, specialiștii apreciază, după stilul execuției, că trebuie să fie o lucrare de la mijlocul secolului al V-lea.

Mozaicul din Capela lui Ion Botezătorul este compus din medalioane și pătrate, legate între ele orizontal și încadrate cu un motiv împletit. În compartimente sînt reprezentați multe păsări (fazani, ibiși, flamingi, porumbei, rațe, papagali, găini). Rîndul exterior conține motive florale. Mozaicul acesta seamănă ca tehnică și colorit cu mozaicul lui Artavan, fiind lucrat ceva mai tîrziu, dar tot în secolul al V-lea. Poartă, de asemenea, o inscripție în armeana clasică (grabar).

Mozaicul de la Musrara este mai somptuos decît celelalte, avînd dimensiunile de 7,15 x 4,40 m și fiind bine conservat. Se apreciază că a fost lucrat în secolul al VI-lea. Are, de asemenea, o inscripție în armeana clasică. Toată suprafața este acoperită de motive florale și zoomorfe, avînd la mijloc o amforă. Deși motivele creștine sînt scoase în evidență, majoritatea lor își au originea în arta păgînă romană ¹⁹⁹.

În ceea ce privește stilul mozaicurilor armene de la Ierusalim, părerile specialiștilor diferă; în timp ce B. Narkiss consideră că el este conform cu stilul general bizantin din secolele V—VI, academicianul B. Arakhelian este de părere că sînt legate vizibil de arta mozaicurilor antice, cu nuanțe noi

¹⁹⁹ Bezalel Narkiss în *Armenian Art Treasures of Jerusalem*, p. 21 —28, Ierusalim, 1979.

J42 de formă și conținut, și că ele se deosebesc de arta bizantină a mozaicului, fiind asociate mai mult cu stilul oriental siriaco-palestinian, căruia îi este propriu grafica geometrică, însoțită de motive florale stilizate.

În Armenia antică se practica și ornamentarea pereților cu *fresce*. Din epoca mai veche s-au păstrat doar unele urme la Garni și Artaşat, servind drept indiciu că pe pereții palatelor erau pictate fresce monumentale. Din secolele IV—V există, de asemenea, urme și fragmente în Biserica de la Khasagh, Catedrala de la Ecimiadzin, în Biserica de la Tekor (Degor) construită în 486. Frescele din secolul al VII-lea s-au păstrat aproape nealterate (la Mănăstirea de la Lîmbatavankh, Biserica mare de la Thalin, Biserica de la Koș (regiunea Artaşat). Biserica mare de la Aruci, unde se găsește o frescă de 7 m înălțime, reprezentându-l pe Hristos în picioare și purtând semnáura artistului Stephanos, Biserica mare de la Arthik ș.a.). S-au mai descoperit fragmente la Dvin și Zvărthnoth. În general, numărul de fresce în biserici nu a fost mare, Biserica armeană nefiind prea interesată în decorarea monumentelor cu fresce. Aceasta se explică, în primul rând, prin particularitățile construcțiilor bisericesti armene, în care pereții interiori fiind plasați cu piatră șlefuită, adăugirea de tencuială pentru fresce își găsea greu locul. Dar, nu a existat un curent iconoclast ca în Biserica bizantină.

Din relatările istoricilor se cunoaște că și în construcțiile laice, în palatele regilor și feudalilor, au existat fresce, însă nu s-a păstrat nici o urmă.

Fresca a cunoscut o înflorire în secolele IX—XI, atât în construcțiile laice, cât și în cele religioase. Din descrierile istoricilor contemporani se știe că palatele regilor bagratizi de la Ani și ale regilor Arșruni din Vaspurakan, erau bogat împodobite cu fresce. De asemenea, unele biserici construite în această epocă au fost decorate cu fresce, ca Biserica Sfînta Cruce de la Aghthamar și biserica principală de la Mănăstirea Tathev.

La Aghthamar, frescele interioare încep din partea răsăriteană a tamburului cupolei, prin scena creării lui Adam și Eva, pînă la izgonirea lor din rai, continuîndu-se cu teme din *Biblie*, toate avînd legătură cu motivele sculptate din exteriorul bisericii. Unele imagini sînt legate de personalități politice ale epocii, ca prezența regelui Gagik Arșruni la întîlnirea dintre Hristos și Maria Magdalena.

La Mănăstirea Tathev, frescele s-au deteriorat. Istoricul Stephanos Orbelian relatează că în anul 930 au fost invitați meșteri „franci”, pentru a înfrumuseța împreună cu meșterii armeni interioarele mănăstirii. Au fost pictate scene din *Biblie*, ca, reprezentări despre Rai și Infern, precum și despre Judecata din urmă, motive legate de apropierea anului 1 000, despre care se acredita teama în rîndul creștinilor, precum că Hristos va reveni pe pămînt și va avea loc o judecată teribilă. Istoricul povestește că

unele fresce erau „orbitoare” și altele inspirau groaza. Culorile folosite (galben,, roșu închis, negru, albastru) întăresc aspectul lor ascetic și nereal.

După o îndelungată perioadă de stagnare, arta frescei s-a renăscut în secolele XVII—XIX, prin decorarea interioarelor bisericilor din Armenia Răsăriteană și din Persia. Astfel, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea

343: și-a câștigat o mare faimă, la Noul Djughha din Persia, Hovhannes Mirkhuz, scriitor, teolog și pictor, care a pictat f reșcele de la Mănăstirea Mîntuitorului, dar cel mai mare renume și-a câștigat familia de pictori din tată-n fiu, Hovnathanian, care a lucrat timp de două secole, atît în Persia, cît și în Armenia și Transcaucazia. întemeietorul acestei „dinastii” de pictori a fost Naghaș (pictorul) Hovnathan, născut în 1661 în Armenia. Dintre frescele pictate de el sînt cunoscute —după, cum s-a arătat mai sus — cele de la Catedrala din Ecimiadzin, păstrate doar fragmentar. Opera sa a fost continuată de fiii săi, Hakob și Haruthiun Hovnathanian, care au decorat ca fresce Catedrala de la Ecimiadzin și alte biserici. Din generația următoare, în secolul al XVIII-lea, și-a câștigat renume Hovnathan Hovnathanian, atît ca pictor de fresce, cît și ca portretist. Cel mai talentat portretist din această familie a fost însă Hakob Hovnathanian (1806—1881).

Treptat, fresca își cedează locul ocupat în artele plastice picturii de șevalet a profesioniștilor. Apar o seamă de mari pictori, care și-au făcut studiile în Academiile europene de arte frumoase și în atelierele marilor pictori din Europa. Dintre primii pictori ai noii generații s-au distins Stephanos H. Nersisi- an (1815 —1884),care a pictat teme istorice, portrete, scene de familie și populare.

Cea mai mare figură a picturii armenie în secolul al XIX-lea a fost fără îndoială Ivan Aivazovski (Hovhannes Aivazian, 1817—1900) născut la Theodosia, unde și-a petrecut cea mai mare parte a vieții, făcîndu-se celebru, atît în Rusia, cît și în toată lumea, prin picturile sale marine (unele pot fi admirate și la Muzeul de Artă al României). A fost un pictor deosebit de prolific, realizînd cca 6 000 de tablouri, avînd ca temă, cu precădere, Marea Neagră, în toate anotimpurile și în orele de zi și de noapte, scene de furtună (*Al nouălea val*), scene dramatice de naufragiu, scene de bătălii navale (*Bătălia de la Navarino*, *Bătălia de la Ceșme* etc.), precum și peisaje din Crimeea, Armenia, Italia etc., portrete, desene, teme biblice ș.a. Operele sale sînt inspirate de romantism, convenționalism coloristic. Influența sa asupra genului marin în pictura universală a fost imensă, deschizînd noi căi de expresie.

În cursul secolului al XIX-lea, pictura armeană s-a dezbatut definitiv de delimitările canonice medievale. Generația de pictori născută în secolul al XIX-lea și care și-a continuat activitatea în primele decenii ale secolului al XX-lea a urmat exemplul curențelor

prevalente în pictura europeană, mulți dintre ei luerînd în capitalele occidentale sau în centrele culturale din Rusia. *Vardges Sureniani* (1860—1921), pictor, grafician, traducător, teoretician al artei, care și-a făcut pregătirea profesională la Moscova și Miinchen, a atacat teme patriotice și istorice legate de poporul armean, devenind întemeietorul picturii istorice în pictura armeană, iar ca pictor scenograf și-a adus contribuția la punerea în scenă a unor piese regizate de K. Stanislavski, V. Nemirovici-Dancenko și V. Meyerhold. A făcut traduceri din Shakespeare, Oscar Wilde, Heinrich Heine, Goethe. Phanos Therlemezian (1865—1941) peisajist, portretist și pictor de teme patriotice, dedicate ideii de eliberare națională. Alături de aceștia s-au evidențiat multe talente ca: Eghișe Thadevo- sian (1870—1936), Stephan Aghadjanian (1863 — 1940), Haruthiun Șamșinian **344** (1856-1914), Georgi Iakulov (1884-1928), Hakob Kodjoian (1883-1959) dar mai ales Martiros Sarian (1880—1972), despre care Ilia Ehrenburg spunea că este „unul dintre cei mai mari pictori sovietici, dacă nu chiar cel mai mare”. Lucrările sale din prima perioadă, cu teme peisajiste și din realitățile vieții sociale și familiale din țările din Orientul Apropiat (*Femeia fellah mergînd, Palmierul fenician, Clini pe străzile Constantinopolului* etc.) scot în evidență un simț decorativ deosebit, cu influențe simboliste, cubiste, fauviste, predominante în arta epocii. Contrastul de culori din lucrările lui Sarian scoate în evidență puterea luminii. Lumina, pentru el, este esența și finalitatea picturii, iar culoarea are o „sonoritate** și el era convins că, cu cît lumina este mai strălucitoare, cu atît „cîntă** mai expresiv. Într-adevăr, ceea ce impresionează la prima vedere în tablourile lui Sarian este luminozitatea lor. Sarian avea o filosofie proprie a naturii. „Natura — spunea el încă din tinerețea sa — îl creează pe om, pentru a se vedea și admira cu ajutorul său. Omul este natura, natura este omul. Moartea este inexistentă.”**²⁰¹

El a reușit să asimileze în mod creator pictura valoroasă din arta modernă franceză, creînd un stil original, ridicînd pictura armeană la nivel mondial și devenind întemeietorul unei școli naționale, urmate de mulți artiști din noua generație din Armenia. El a ținut însă să se lege de rădăcinile naționale ale artei străvechi armene.

Sarian consideră că culorile în care vede el natura, peisajul și florile Armeniei, sînt efectul luminii deosebit de puternice a soarelui, care strălucește pe cerul azuriu al Armeniei, cu reflexe galbene și portocalii, determinate de pămîntul arid, stîncos, caracteristic pentru o bună parte a teritoriului, într-adevăr, în

²⁰¹ Șahen Chaciatrian, *introducere* la Albumul *M. Suria t-Se'ected Works*, Moscova, 1983.

peisajele, naturile statice sau în portretele sale ale marilor personalități culturale există o combinație armonioasă a culorilor vii, contrastante, amintind adesea coloristica miniaturilor medievale armenesti.

Și în emigrația armeană s-au afirmat o pleiadă de mari artiști plastici ca: Edgar Chahine (Șahin), care a trăit în cea mai mare parte a vieții sale la Paris (1874—1947), un maestru al acvafortelui, un scrutator realist al vieții sociale franceze, al cartierelor și vieții muncitorului francez, al artiștilor ambulanti, dar și al vieții de lux a burgheziei. „Strada — spunea el — este învățătorul meu“. Dintre cele mai reușite lucrări ale sale sînt portretele lui Anatole France și al lui Paul Verlaine. Au trăit, de asemenea, în Franța pictorii Dikran Polad (1874 — 1950), cunoscut maestru al acvafortelui, precum și Garabed Atamian (1872—1947).

În această perioadă și-au cîștigat un loc de seamă în artele plastice armenе și un număr de talentați sculptori ca: Hakob Gurdjian (1881 — 1948) care și-a făcut ucenicia în atelierul lui Rodin, Hakob Kodjoian (1883 — 1959), Ara Sirgsian (1902—1969), autorul statuiilor și busturilor unor oameni de cultură și revoluționari, Ervand Khacear (1899—1979), autorul statuiilor ecvestre ale lui Sasunhi Davith și Vardan Mamikonian din Erevan. Choren Der-Harutian (1899—1991) care a trăit în SUA, dar a executat statui și în Armenia Sovietică, după 1982, și alții.

3. Miniatura

Un loc aparte în arta medievală din Armenia îl ocupă miniatura, care a ajuns la un nivel artistic foarte înalt. Practica de a minia manuscrisele pare să-și aibă originea încă de la primele opere scrise în limba armeană cu noul alfabet. Cele mai vechi fragmente de miniaturi ce ne-au parvenit sînt patru file de pergament din secolul al VI-lea, cusute în copertile *Evangheliarului* de la Ecimiadzin, din anul 989 și care conțin scene biblice. Stilul și perfecțiunea acestor miniaturi lasă să se întrevadă o evoluție anterioară, începînd încă din secolul al V-lea. Potrivit celor mai recente cercetări, primul manuscris integral cu miniaturi pe pergament, găsit pînă în prezent, este cel numit *Evangheliarul Reginei Milke*, copiat și miniat în 851. În primele miniaturi găsite se vedește influența artei siriace și elenistice, determinată de legăturile străvechi ale Armeniei cu Asiria și lumea elenistică. Culorile primelor miniaturi găsite au o gamă limitată. Predomină albastrul cerului, verdele, auriul, violetul, trandafiriul, galbenul, purpuriul. Figurile reprezentate au fața ovală, privirea înțeleaptă și

fixă, ochii mari.

În secolele IX—X, cînd arta miniaturii vechi armene atinge o dezvoltare înaltă, au fost create, pe lîngă *Evangheliarul Milke*, *Evangheliarul Lazarian*, din anul 887 și *Evangheliarul de la Ecimiadzin*" (sec. X), cele mai reprezentative manuscrise miniaturate ale acestei perioade.

Miniaturile din ultima lucrare au o compoziție armonioasă, o îmbinare cu mult gust a culorilor, temele sînt simple și expresive. Toate acestea au făcut pe cercetători să claseze acest manuscris printre cele mai frumoase monumente ale artei universale.²⁰²

Prospețimea culorilor după 1000 de ani, coloritul viu trandafriu, nuanțele estompate ale verdelui și cafeniului și folosirea măsurată a auriului, pe fondul lăptos al pergamentului, dau miniaturilor un farmec și o armonie deosebită. Totodată, figurile stilizate, imobile, lipsite de volum, dau miniaturilor un aspect sever și solemn. Măsterul miniaturist s-a călăuzit în special de principii grafice, sacrificînd realismul figurilor în favoarea elementului decorativ grafic²⁰³.

Curentul inițiat de *Evangheliarul* de la Ecimiadzin și care reprezintă o linie conservatoare, cu o compoziție monumentală și ritmică, s-a perpetuat în creațiile școlii din Vaspurakan, din secolele ulterioare.

Întîlnim însă și un amestec de stiluri ca în *Evangheliarul de la Kars*, unul din monumentele miniaturii armene, copiat și miniaturat în sec. al XI-lea, pentru ultimul rege bagratid de la Ani, Gagik, care s-a refugiat în Bizanț (1065—1081). Artistul miniaturist al acestui manuscris a folosit liber formele și canoanele miniaturii bizantine, cu stilul ei fin, cu figuri umane mici și ușoare, cu o compoziție coloristică rafinată, asociindu-le cu stilul monumental în spirit oriental al unor manuscrise armene, cu figuri mari și culori simple. Pe alocuri stilul bizantin se contopește cu stilul armean²⁰⁴.

Într-o seamă de ilustrații, miniaturiștii acordă mai mare importanță grafismului, decît culorii, efectului decorativ mai mult decît străduinței de a da iluzia realității. Din acest punct de vedere sînt grăitoare unele miniaturi din *Evangheliarul* din 1064 ca și cel din 1038, în care artistul, urmărind schematizarea compoziției și jocul liniilor curbe, nu pregetă să depășească cadrul dreptunghiular fixat dinainte, iar cutele curbe ale mantourilor îngerilor, repetate pe brațul ridicat al lui Ion Botezătorul, conduc

202 Josef Strzygowski *Das Edschmiatsin-Evangelium*, Viena, 1891.

203 L. R. Azarian *Miniatura în Istoria poporului armean*. Vol. III, pag. 411—412, Erevan, 1976 (în limba armeană).

privirea spre figura lui Hristos. Iată de ce, pentru a aprecia calitatea reală a compoziției, ele trebuie privite din acest punct de vedere. Este un fel de „artă abstractă” după cum se exprimă Sirarpie Der Nersessian²⁰⁵.

Arta miniaturii s-a dezvoltat în evul mediu în marile mănăstiri, for- mându-se școli, care și-au primit numele după regiunea sau mănăstirea în care au luat naștere ca, școlile de la Haghbat, Sanahin, Turuberan, Chacen, Tathev, Gladzor, precum și cele de la Skevra, Akner, Bardzärberd, Hromkla din Cilicia ș.a.

Compoziția generală a manuscriselor nu s-a schimbat. Un manuscris complet conține 8—10 pagini de titlu și table cu canoane (motive ornamentale arhitecturale în formă de arc, conținând coloane de cifre armenesti și tabele de capitole), 1 — 16 miniaturi pe câte o pagină întreagă, miniaturi complementare de margine, portrete ale evangheliștilor, litere majuscule de început ornate sau în formă de păsări și alte animale. Pentru manuscrite s-a folosit pergamentul din piei, apoi hîrtia. Primul manuscris pe hîrtie datează din anul 981 (fiind și primul din Europa), dar primul manuscris miniat pe hîrtie, care imită perfect pergamentul, datează din a doua jumătate a secolului al XII-lea.

În secolele XII—XIII se ajunge la o nouă înflorire a miniaturii armene, care este caracterizată printr-o mai mare libertate față de concepțiile religioase, determinată de schimbările sociale ce au avut loc în Armenia feudală. Alături de aristocrația, care era singura capabilă să comande manuscrite costisitoare cu miniaturi, a apărut clasa marilor comercianți. Aceștia nu se mai mulțumeau cu tematica religioasă și canoanele impuse de biserică. Noile concepții artistice au început să se impună în Școlile de miniaturi. Acum apar portrete de personalități contemporane, mai ales în miniatura ciliciană, artiștii se interesează de psihologia umană și de scene de moravuri, care influențează asupra scenelor de evanghelie. Miniaturile pierd din aspectul lor monumental și, treptat, prin compoziția și coloritul lor, vestesc pictura de șevalet.

Cercetătoarea rusă Lidia Durnovo ²⁰⁶ distingea două orientări în arta miniaturii armene: una, care se caracterizează prin laconism în numărul de personaje, absența fondului, de elemente arhitectonice, de peisaje, de obiecte uzuale, gama redusă de culori și fără aur, gesturi și fețe expresive ce subliniază importanța subiectului, cu motive ornamentale simple. Spontaneitatea acestor miniaturi aparținând unor călugări fără cultură artistică deosebită, plăcea oamenilor simpli. Cea de-a doua orientare se exprimă prin

205347

²⁰⁶¹⁰⁵ *Miniatures Arm&tiennes, texte și note de L. A. Dournovo, Erevan, 1969. Vezi și traducerea în limba română a lui Alice Poladian-Moagăr, Miniatura Armeană, Editura Meridiane, București, 1975.*

Evangheliarele de la Ecimiadzin, Mughni, manuscrisele din Cilicia și altele, în contrast cu primele. Îmbrăcămintea, ornamentele, detaliile și mai ales fețele demne și senine ale numeroaselor personaje sînt pictate cu grijă, mișcările sînt elegante, fondul, arhitectura sau peisajul sînt lucrate, motivele ornamentale (păsări sau animale) sînt bine elaborate, pictura este păstoasă și aurul este folosit din plin. Începînd din sec. al XIII-lea, împrumuturile între cele două tendințe sînt mai frecvente.

Gusturile tîrgoveților se traduc în miniaturile din sec. al XIII-lea, prin transpunerea costumației, arhitecturii și obiceiurilor laice în tematica religioasă. Caracteristică este scena intrării lui Hristos în Ierusalim din *Evangheliarul* de la Haghat (1211) miniat de Margare. Orașul Ierusalim este simbolizat cu imaginea unei biserici armenie pe două nivele, încoronată de un turnuleț. O femeie îmbrăcată într-un costum din secolul al XIII-lea stă în picioare la o fereastră. Două fete tinere, de pe terasa unei case învecinate, conversează cu cîțiva tineri cățărați pe un pom, dintre care unul le întinde o ramură. În fața porții orașului stă în picioare un om în vîrstă, într-o manta lungă, cu un turban în cap, întîmpinînd pe Hristos cu o ramură în mînă. Aici sînt prezente toate elementele iconografiei tradiționale, însă interpretarea lor e diferită. Aceeași dorință a artistului de a se îndepărta de formulele obișnuite și de a se inspira din viața de toate zilele, apare și în compoziția tablei de canoane (cuprinzînd capitolele evangheliarului). În locul motivelor vegetale, care încadrează de obicei dreptunghiurile, pe una din pagini este reprezentat starețul mănăstirii, identificat printr-o inscripție, iar mai jos legătorul manuscrisului. Pe pagina din stînga, un om în picioare ține în mînă un urciur, iar un altul un pește mare la capătul undiței, cu următoarea inscripție neobișnuită: „Seranik, ori de cîte ori vii, adu-mi un pește”. Alături de un alt frontispiciu este reprezentat un tînăr muzicant, așezat la rădăcina unui pom.

Atrage atenția, de asemenea, stilul miniaturilor *Evangheliarului Tharg-manceațh* (1232), după numele mănăstirii unde a fost găsit. Scenele biblice sînt redată cu mult dramatism, iar pe una din miniaturi apare un fundal de munți stîncoși (ca în Armenia), care are o asemănare izbitoare cu pictura cubistă modernistă, în forme triunghiulare și colțuroase.

La sfîrșitul secolului al XIII-lea, cele mai active scriitorii erau cele din provincia Siunikh din sud-estul Armeniei, în special cele de la Universitatea din Gladzor. În unele lucrări, în miniaturile lui Thoros Taronțhi, se face simțită influența unor modele occidentale de felul *Bibliilor* franceze din sec. al XII-lea. Taronțhi a copiat, de asemenea, traducerea în armeană a tratatului lui Toma D'Aquino (1225 — 1274).

Începînd din secolul al XIV-lea (*Evangheliarul de la Tübingen*, 1113) în Armenia Ciliciană se dezvoltă noi școli de miniatură,

menționate deja, unde au activat mari miniaturişti. În perioada inițială, miniatura ciliciană repetă stilul și canoanele miniaturii din Armenia Mică. Însă cu timpul, pe baza tradițiilor naționale și folosind cuceririle țărilor vecine și mai ales ale artei bizantine, Armenia Ciliciană și-a creat un stil propriu de mare bogăție, varietate și eleganță, forme plastice și compoziții armonioase de un farmec deosebit.

După cum observa istoricul francez al artei, acad. Gabriel Millet, „Cilicia a fost inițiată de Bizanț în farmecul formelor naturale, moștenite din antichitate și a făcut dovadă de originalitate, căci a depășit Armenia Mare prin complexitatea desenului și Bizanțul prin varietatea motivelor. Oricare ar fi însă împrumuturile, armenii interpretează motivul și imprimă operei pecetea geniului lor, prin precizia desenului, simțul profund al decorului, bogăția și strălucirea coloritului. Astfel, ei și-au asigurat un loc onorabil în arta miniaturii în evul mediu”²⁰⁷.

Exprimându-se mai plastic, Sirarpie Der Nersessian vorbea despre miniatura Armeniei Ciliciene ca despre „un curent artistic în care grația se unea cu forța, în care tonalitățile susținute accentuau delicatetea celorlalte culori... Secolul al XIII-lea este epoca de aur a picturii ciliciene. Eleganța și precizia desenului miniaturilor... gama întinsă coloristică, armonia compozițiilor, excelența procedeelelor folosite pentru prepararea culorilor, datorită cărora aceste picturi sînt în perfectă stare de conservare, clasează aceste opere printre cele mai bune exemple ale miniaturii din evul mediu”²⁰⁸.

Unul dintre cei mai iluștri miniaturişti din Armenia Ciliciană a fost Thoros Roslin, de la care s-au păstrat 7 manuscrise miniaturate, lucrate între 1256—1268, la Hromkla și răspîndite azi în diferite țări ale lumii. Alte 3 îi sînt atribuite de specialiști, pe baza afinităților stilistice. Caracteristica miniaturilor lui Roslin este ilustrația narativă, dramatismul lor profund, patosul majestuos, studiul atent al personajelor reprezentate și exteriorizarea frământărilor lor psihologice, tensiunea lor interioară. Artist cu o imaginație fecundă, el trece peste schemele canonice și creează figuri variate, forme noi, originale, de expresie. Prin reprezentarea laturii psihologice a temelor devenite canoane religioase, el se dezbară, într-o oarecare măsură, de restricțiile ideologiei creștine și interpretează liber temele din Evanghelii. Specialiștii apreciază că importanța și influența lui Thoros Roslin depășesc hotarele Armeniei Ciliciene, ca unul dintre cei mai buni miniaturişti ai secolului al XIII-lea pe plan mondial, iar L. Durnovo apreciază că numeroși pictori miniaturişti din Armenia Ciliciană și în primul rînd Thoros Roslin pot fi considerați ca precursori ai Renașterii.

²⁰⁷ Prefața de Gabriel Millet la cartea *Manascris Armeniens illustres des XI-e, XII-e et XIV-e siecles de la Bibliotheque des peres mefchitaristes de Venise...* de Sirarpie Der Nersessian, Paris, 1937.

²⁰⁸ Sirarpie Der Nersessian, *L'Art Arminien* pag. 156, 160, Paris, 1977.

Un alt nume care a strălucit în secolul următor a fost cel al lui Sargis Piṭak (Sarkis Bidzag), care a creat, între anii 1301 — 1353, mai multe manuscrise miniate, dintre care s-au păstrat 18. Situându-se aproape la același nivel cu Thoros Roslin, sub raportul măiestriei și originalității, dar mai puțin imaginativ, el caută mai ales efectul decorativ al ansamblului și în acest scop adaugă detalii ce nu au nici o legătură cu subiectul. Miniaturile sale Se disting printr-un colorit deosebit de aprins, grafismul stilului și prin repetarea compoziției.

În 1375, mamelucii din Egipt au copleșit Armenia Ciliciană și au pus capăt existenței ei independente. În felul acesta, Piṭak a fost ultimul mare miniaturist cilician, dar influența sa a depășit hotarele acestui stat de pe litoralul Mediteranei. Celelalte centre din Armenia, precum și miniaturistii din diaspora armeană au preluat elemente din moștenirea sa artistică.

În Armenia Mare au mai dăinuit unele școli de miniaturi, ca cea din Vaspurakan, în jurul lacului Van, la mănăstirile și scriptoriile de la Arceș, Aghthamar, Van, Vostan etc., unde arta miniaturii ce s-a cultivat aici încă din secolul al X-lea, a cunoscut o nouă înflorire, în secolele XIV—XVII, în ciuda condițiilor grele ale invaziilor și ocupației străine. Stilul școlii din provincia Vaspurakan avea, la început, în anii 30 ai secolului al XIV-lea, un caracter strict canonic religios însă de la jumătatea secolului al XV-lea se fac încercări pentru a oglindi realitățile vieții. Miniaturistii folosesc din ce în ce mai frecvent improvizația, elemente ale picturii de gen, coloritul devine mai viu. Grafismul rămâne o componentă a stilului general, expri-mându-se în diferite variante. Miniaturisti ca: Rîstakes, Asvataṭur Argișeṭhi, Grigor Chlateṭhi, Hovhannes Chizanṭhi și alții fac faima acestei școli.

Un alt centru important de copiere și miniere a manuscriselor a fost cel de la Universitatea din Gladzor, care a fost activ începînd din 1282. Decorul manuscriselor acestui centru era mai simplu în ansamblu, iar arta miniaturilor a fost mai puțin viguroasă. În secolele XIII—XIV s-au distins la Gladzor celebrul artist și arhitect Momik, Thoros Taronatṭhi, Avag(Avak) ș.a.

Un centru important a fost creat și pe lângă Universitatea de la Tathev (Datev), unde însuși rectorul Universității, filozoful Grigor Tathevaṭhi, a miniat cîteva manuscrise, introducînd unele principii noi. Figurile reprezentate de el au un caracter mai realist. Paleta sa de culori, de la albastru și cafeniu pînă la roșu aprins și galben, creează un joc coloristic, care accentuează forța sugestivă a imaginilor sale.

Concomitent cu temele religioase, în miniatura armeană s-a dezvoltat și portretistica și chiar autoportretul. Ni s-au păstrat portretele unor mari **350** reprezentanți ai literaturii și științei armene ca: Grigor Nerekaṭhi, Nerses Șnorhali, Hovhannes Erzînkaṭhi, Esaii Nîceṭhi, Grigor Tathevaṭhi ale unor persoane care au comandat manuscrisele, iar în Cilicia apare o întreagă galerie

de portrete ale membrilor familiei regale.

În general, miniaturile se referă la teme biblice, dar există și un număr mic de miniaturi cu teme laice, cum sînt ilustrațiile la *Romanul lui Alexandru Macedon*, de Pseudo-Calistene, tradus în limba armeană, după cum s-a arătat mai sus, încă din secolul al V-lea și miniat în 1536, Bătălia de la Avarayr și figura comandantului suprem Vardan Mamikonian (în manuscrise din secolele XV—XVII) ș.a.

Arta miniaturii își trăiește amurgul în secolele XVI—XVII, fiind caracterizată de forme simbolice, stilizare extremă și expresivitate accentuată. Iau naștere școlile de la Karin (Erzurum) și Djughha. Cel mai talentat miniaturist din această perioadă este Hakob Djughaiethi sau Djulfathi, un pictor miniaturist de mare originalitate și forță de expresie, cu un colorit bogat, ritm pronunțat al compoziției, varietate de expresie, cînd austeră, cînd blîndă, în ton cu subiectul și cu o deosebită originalitate a compoziției.

Într-o seamă de centre culturale armene din diaspora s-au realizat, de asemenea, miniaturi precum la: Roma, Perugia (1331), Crimeea, Constantinopol, Lvov, Isfahan etc.

4. Arta aplicată. Covoare

Artizanat. Din cele mai vechi timpuri, Armenia a fost renumită pentru obiectele de artizanat confecționate, fie în gospodăriile familiale, fie în ateliere anume create. Continuînd tradiția moștenită de la civilizația Urartu și triburile indo-europene, s-a dezvoltat ceramica, sticlăria, confecționarea de podoabe din aur, argint, bronz, folosirea și prelucrarea pietrelor prețioase, în afară de obiectele găsite în cursul săpăturilor arheologice, numeroase descrieri ale istoricilor armeni și străini ai epocii ne dau o imagine fidelă a nivelului acestei arte. La săpăturile de la Karmir-Blur (Dealul roșu) de lîngă Erevan, s-a descoperit cetatea Teișebaini, cuprinzînd multe obiecte de uz gospodăresc și de podoabă, statuete vopsite, reprezentînd figuri umane și animale din calcar, lemn, vase smălțuite negru etc. La Toprak-Kale s-au găsit sculpturi pe gîtul unor urcioare, asemănătoare modelelor hitite și scene de cult sculptate pe piatră etc.

Multe obiecte datează din perioada pătrunderii culturii elenistice (sec. al III-lea înainte de Hristos). Pe teritoriul actualei Republici Armenia, s-au găsit piese de ceramică la Dvin, Garni, Artaşat, Armavir etc. În această din urmă localitate s-au găsit fragmente de vase cu reprezentări de capete de urs, taur sau farfurii și cupe cu decorațiuni în roșu, albastru, negru, pe fond

351 trandafiriu sau deschis. Ceramica colorată din Armenia antică, prin înaltul său nivel artistic, ocupă un toc de seamă în arta veche armeană.

Sticlăria era, de asemenea, la un înalt nivel de dezvoltare. S-a descoperit un mare număr de obiecte de sticlă în diferite forme (cilindrice, sferice, ovale și cu gâtul înalt), colorate (albastru, galben, portocaliu, verde, lăptos și alte nuanțe). Se produceau sticle, flacoane, amfore mici, vase, cupe, cu ornamentație geometrică, canelate, cu reliefuri decorative, reprezentând arbori coniferi, figuri umane (de exemplu cap de femeie cu părul în valuri etc.), unele de înaltă măiestrie artistică. O parte din această sticlărie era importată din țările elenistice, dar multe erau produse local.

Obiectele din aur și argint găsite dovedesc, de asemenea, un înalt nivel artistic ca acea cupă de argint, purtând numele regelui Bakur (a doua jumătate a secolului al II-lea înainte de Hristos) cu decorațiuni în relief, reprezentând scene dionisiace și din mitologia armeană, precum și medalioanele, cerceii, inelele de aur din secolele II—I înainte de Hristos descoperite în diferite localități, cu figuri feminine și bărbătești sau de actori exprimând durerea și mîhnirea.

Sînt valoroase, atît din punct de vedere artistic, cît și istoric *monedele* regilor armeni, care apar cu imaginea lor reală, cu coroană dințată (de obicei opt dinți triunghiulari) și împodobită cu mărgăritare. Monedele lui Tigran al II-lea cel Mare îl reprezintă din profil, fără barbă, cu trăsături armenesti, cu coroana cu doi vulturi, avînd pe cealaltă față a monedei o zeiță așezată, cu o ramură în mînă, cu o rochie în falduri, de model elenistic, iar diadema de model oriental. Pe moneda reginei Erato apare portretul ei, fără coroană, cu părul adunat în jurul capului, în stil elenistic și roman.

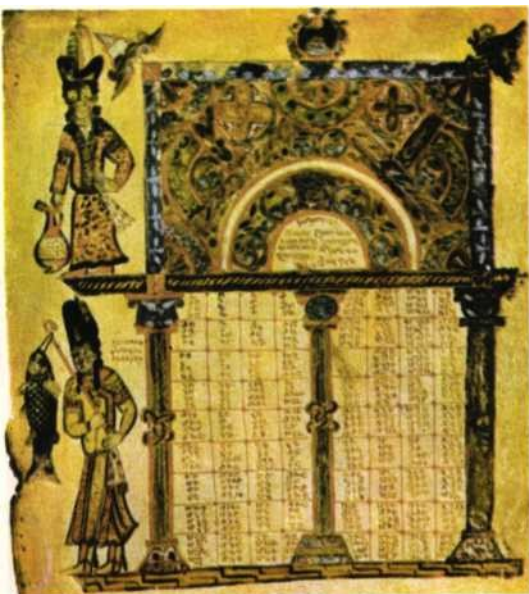
În Armenia antică era dezvoltată și arta confecționării de *peceți*, avînd sîpate figuri de zeiți, păsări și animale mitologice.

În evul mediu, se executau cu măiestrie artistică coroane, diademe, mobilier sculptat, straie regale și principiare decorative, arme încrustate, servicii de masă pentru regi, aristocrați și capii bisericii și alte produse. Multe obiecte erau lucrate din aur sau fildeș, ca de exemplu copertile din secolul al VI-lea ale *Evangeliei* lui de la Ecimiazdin. La săpăturile de la Dvin și Garni s-au descoperit fragmente de vase de sticlă cu execuție artistică, provenind din secolele IV—VII. În perioada următoare s-au dezvoltat mai multe domenii ale artelor aplicate ca: *sculpturile* în lemn (uși sculptate), turnarea și cizelarea de metale, filigranul, aurirea sau înnegrirea obiectelor de argint, prelucrarea pietrelor prețioase, producția de candelabre, poliandre, cădelnițe lucrate artistic în fier forjat sau bronz. S-a găsit candelabrul din biserica ctitorită de regele Gagik la Ani, în secolul al XI-lea, care era suspendat de cupolă cu un lanț lung de 20 m, avînd 117 cuiburi de

luminat, în jurul acestui candelabru sînt reprezentate, în şir, făpturi mitologice, vuituri şi porumbei în zbor. În cuiburile de luminat erau aşezate 117 cupe din sticlă de diferite culori, în care ardeau candelale.

Meşteşugari iscusiţi confecţionau *bijuterii* lucrate artistic. Au fost scoase Ța iveală coliere şi brăţări de aur, confecţionate prin turnare, filigranate, **352**

34. Culegere de predici de la Muş (1204). Ornamente marginale. (65 X 50 cm).

Evangeliiarul de la Haghpat (1211) miniat de Margarâ. Tabla de canoane. Personaj cu peşte şi o inscripţie: „Şeranik, ori de cîte ori vii adu peşte”.

36. *Evangelhianul de la Haghpas* (1211). Tabla de canoane. în dreapta sus, un trubadur cu un instrument popular; jos vază cu flori.

Evangelhianul de la Haghpas (1211). Intrarea lui Hristos în Ierusalim; miniat de Margate.

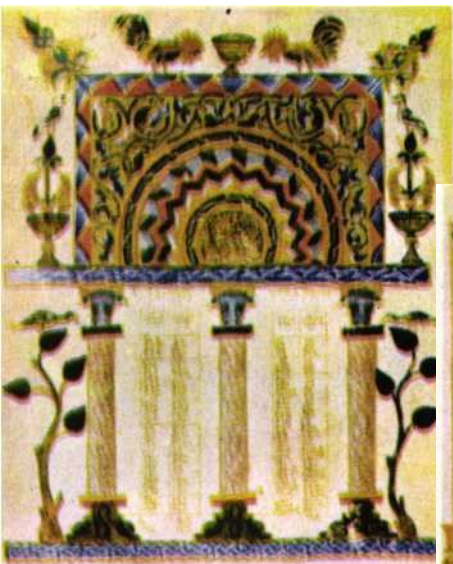

38. *Evangeliiarul de la Thargmanciafh* (1232). Mironosițele și îngerul, miniaturist Grigor.

39. *Evangeliiarul reginei Keran a Ciliciei* (1272), reprezentînd familia regală și Hristos tronînd.

40. *Evangelheliarul conetabilului*
Simbol Tabla de canoane (jumătatea
 secolului al XIII-lea, 23,5 X 16,5 cm.)

primatei (Ceașoț) 1286.
 Atribuită lui Thoros Roslin.
 Traversarea Mării Roșii de
 către israelieni.

*C
 rt
 a*

42. *Cartea primătei* (Ceăsoth) 1286. Intrarea lui Hristos în Ierusalim, miniat de Thoros Roslin.

♦ 3. *Cartea primătei* (Ceăsoth) 1286. Iona

(sec. XIII). Bunavestire. Miniaturist Thoros Roslin.

46. *Ritual* miniat de Thoros Roslin, Sis 1266 (ms. 2027 fol. 14 v). Cei trei tineri evrei sînt salvați de un înger din cuptorul în care fuseseră aruncați de Nabucodonosor.

de canoane cu bustul lui Ieremia din cel de-al doilea Evangheliar al lui Constantin, miniat de Thoros Roslin. Mănăstirea Hromkla, 1260 (ms. 251, fol. 8). x

T
I

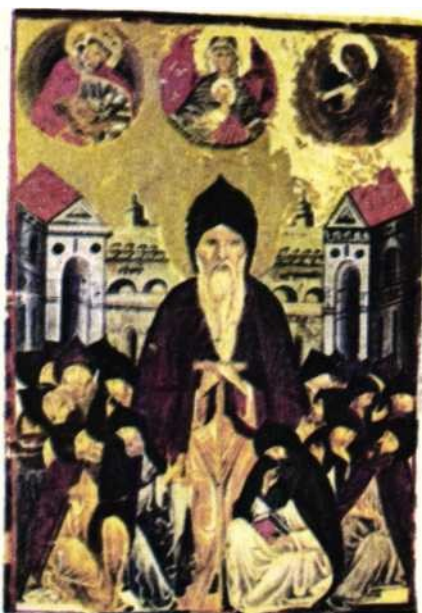
48. *Evangelhiar* (1323) Pagină de titlu a Evangheliei după Ioan. Miniaturist Thoros Taronăṭhi.

49. *Evangelhiar* miniat de Thoros din Taron (Taronajlu) 1332. Sirenă cu două capete.

51. *Evantfeliar* miniat de Hovhannes din Berkri (Vaspurakan), 1362. Detaliu al Nativității. Cei trei magi, simbolizând cele trei vârste. Ultimii doi poartă pe umăr inscripția „rege” în limba armeană, primul o inscripție ce imită scrierea arabă.

Cana Miniaturist Avag (sec. XIV.).

52. Comentariu la *Psalmii lui David* (1449). Portretul rectorului Universității de la Tathev Grigor Tathevațhi'. (17,5 X13 cm).

53.
u
t

*N
n
ă
la*

54. *Romanul lui Alexandru* (1536) miniat de catolicosul din Aghthamar, Grigoris I. Scena îl reprezintă pe Alexandru Macedon pregătit să tragă cu săgeata asupra regelui acamanilor Nikolaos și acesta din urmă, deja atins, căzînd sub copitele calului. (Ierusalim nr. 473 f. 19).

55. *Romanul lui Alexandru* (1536) miniat de catolicosul Grigoris I. Aristotel predînd tînărului Alexandru Macedon.

56. *Relicvariu* din biserica Sf. Nișan din Aragaț (sec. XIII). Muzeul Catolicosal din Ecimiadzin.

57. *Cruce cu relicve* (sec. XVIII). Muzeul Catolicosal din

58. *Covor armenesc* cu șerpi stilizați, Sisian (sec. XVIII). Muzeul Catolicosal din Ecimiadzin.

59. *Icoană armeană* de la Suceava (sec. XVIII). Botezarea regelui Tirdat, al III-lea de către Grigore Iluminatorul.

n din Cho

osal din Ecimiadzin.

61. *Cruce cu moaște, Y146,*
din Van. Muzeul Catolicosal din
Ecimiadzin.

62. *Relicvariu (sec. XVIII).*
Muzeul Catolicosal din
Ecimiadzin.

63. Rochii de țărănci:

1. Regiunea Karin (Erzurum).
2. Mama poetului Siamanto.
3. Costum de mireasă armeană c
Karabagh.

65. *Covor armenesc* din Karabagh țesut de (1700) cu inscripție în limba armeană.

Gohar

66. *Covor armenesc* cu dragoni (sec. XV).

încrustate și cu pietre prețioase, din secolele IX—XI, precum și cruci

de aur, cutii și diferite obiecte de cult, frumos sculptate și cizelate, cu figuri de sfinți, dar și de animale ca, lei, pantere, tigri, căprioare, păsări, în combinație cu figuri vegetale și geometrice.

În această perioadă și în secolele următoare a luat avânt arta *portelanului*, prin folosirea de diferiți oxizi care colorau anumite suprafețe. Se utiliza, de asemenea, cobaltul, precum și ornamentația în relief pe suprafața netedă a portelanului.

Arta țesătoriei și a covoarelor are rădăcini îndepărtate în Armenia.

Într-o necropolă din mileniul al III-lea înainte de Hristos descoperită la Artik (Republica Armenia), s-au găsit fragmente de țesături. Savantul sovietic S.I. Rudenko a descoperit într-o peșteră în Asia Centrală un covor apreciat a fi din anii 550—500 înainte de Hristos (păstrat la Muzeul Ermitaj din Sankt Petersburg) și deci cel mai vechi covor păstrat integral descoperit pînă acum. Rudenko a emis părerea că ar fi fost lucrat, fie în Asia Mică, fie în Asia Centrală. Specialistul în covoare orientale, Șirag H. Căscanian, apreciază că acest covor trebuie să fi fost lucrat în Armenia, întrucît motivele sale principale și dominante evidențiază caracterul stilizat, unghiular, liniar geometric creat de arta covoarelor armenesti. K.H. Zambaccian a precizat, la rîndul său, că „Dintre toate popoarele Orientului, numai la armeni s-au abstractizat motivele naturale, prin interpretări stilizate, pe cînd la celelalte dovoare, ornamentația se menține cît mai aproape de natura din care au împrumutat motivele (plante, flori, păsări și animale)”.

Despre vechimea îndepărtată a covoarelor armenesti avem și alte mărturii. Xenofon scrie în *Anabasis* că a adus de acolo, în Tracia, un covor pe care l-a dăruit prietenului său Sotis. Etnologul francez Van Gennep a emis părerea potrivit căreia covoarele cu noduri au luat naștere în regiunea izvoarelor Tigrlui și Eufratului, în Armenia Mare. În același sens s-a exprimat și orientalistul Armenag Sakăzian ²⁰⁹. În cetatea Teișebaini de lîngă Erevan (secolele IX—VII înainte de Hristos) s-au găsit fragmente de covoare și scoarțe (fără pluș) urartice, iar printre ruinele vechii capitale bagratide Ani s-au descoperit, de asemenea, bucăți de scoarțe și covoare din secolele X—XIII. Covoarele armenesti erau foarte apreciate și în afara hotarelor Armeniei. În timpul ocupației arabe, o parte din tribut se plătea în covoare, încă din secolul al VIII-lea după Hristos, autori arabi (Ibn Chaldun) dau informații despre covoarele armenesti, socotindu-le drept cele mai frumoase, în haremul califului Harun al-Rașid erau puse covoare și perne armenesti, iar Marco Polo (sec. al XIII-lea), care a vizitat centrele armenesti, unde se lucrau covoare, afirmă că în Armenia se țesau „cele mai fine și frumoase covoare din lume”.

În covoarele armenesti predomină fondul roșu. Armenii vechi obțineau coloranți vestiți în întreaga lume antică și medievală, precum celebrul colo- rant roșu din viermele *Vordan Karmir* (vord = vierme,

²⁰⁹⁸⁰⁸ Șirag H. Căscanian *Covoare manuale*, pag. 38—39, Editura Tehnică, București 1972.

karmir = roșu, în limba armeană) care trăiește în Cîmpia Araratului. Istoricul roman Pliniu cel Bătrîn (sec. I după Hristos), în opera sa *Istoria naturală*, vorbește despre albastrul „Armenium“, menționînd, de asemenea, că pe piața mondială era foarte apreciat ocrul armenesc (chrysocola). Se obțineau mulți coloranți și din diferite plante și frunze. Calitatea coloranților armenesci folosiți, după cum am văzut și în cernelurile cu care se lucrau miniaturile, explică culorile strălucitoare și rezistente la lumină ale covoarelor armenesci. Din cauza pustiirilor și jafului la care a fost expusă Armenia în evul mediu, nu ni s-au păstrat decît puține exemplare de covoare vechi (cca. 30—40 răspîndite în diferite muzee din lume), cel mai vechi, avînd o inscripție în limba armeană, este datat cert din anul 1202, și se află la Muzeul de Artă Tehnică din Viena. Desenul acestui covor, ca și al altora de altfel, are o mare asemănare cu cel al miniaturilor armenesci, reprezentînd un frontispiciu cu coloane, în care predomină nuanțele auriu-galben. Pe fondul auriu al bordurii exterioare, precum și pe partea superioară a frontispiciului se găsește o întregă compoziție de ornamente vegetale simple și stilizate, specifice artei armenice. Cea de-a doua bordură, compusă din ramuri cu frunze trilobate stilizate în roșu și albastru, scoate în evidență decorația centrală a covorului, în formă de frontispiciu. Ornamentația covorului se distinge prin claritate, finețe și o armonie coloristică plăcută ²¹⁰. Imaginea multor covoare armenesci s-a păstrat în manuscrise miniaturate armenesci ca *Evangheliarul* reginei Mîlke (sec. al IX-lea), *Evangheliarul* regelui Gagik din Kars (sec. al XI-lea), *Evangheliarul* de la Mughni (sec. al XI-lea), *Evangheliarul* lui Narek (1173) ș.a., precum și, alături de cele persane, egiptene, și anatoliene, în pînzele unor pictori celebri din Europa ca: Giotto, Jacopo Bassano, Caravaggio, Jan van Eyck, Rubens, Van Dyck, Rembrandt, Velasquez, Delacroix ș.a. ²¹¹ Cam în aceeași perioadă, cînd negustorii armeni exportau covoare în Europa, a pătruns în limbile europene și cuvîntul armenesc „carpet“, pentru covoarele cu noduri. ²¹² Covoarele armenesci se remarcă prin calitatea coloranților folosiți, a firului de lînă (cîteodată combinat cu fir de mătase, aur sau argint), prin sinteza cromatică, prin bogăția și varietatea ornamentelor. La covoarele cu urzeală de bumbac, densitatea nodurilor pe metru pătrat variază între 180 009 și 400 000, fiind ceva mai rară decît la cele persane și central-asiatice, care merg pînă la 600 000 de noduri. Mult timp, originea covoarelor armenesci în Europa a fost controversată și necunoscută, întrucît Armenia, după secolul al XV-lea, fiind împărțită între Turcia și Persia, covoarele exportate din aceste țări treceau toate drept „turcești“, „anatoliene“,

²¹⁰²⁰³ A s; vedea descrierea la Alois Riegel *Ein orientalischer Teppich vom Jahre 1202*, Berlin, 1895.

²¹¹ Mania Ghazaryan *Armenian Carpets*, pag. 32—33, editat de Institutul de Artă al Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan, 1985.

²¹² Hracia Acearian, *Haieren armatakan bararan (Dicționar Etimologic al limbii armenice)*, Vol. II, pag. 524, Erevan 1973, socotește „carpet“ derivat din „capert“ cuvînt de origine armeană.

„persane" sau n general „orientale Printre primii care au început să facă distincția celor armenești, luînd în seamă elementele lor specifice arhaice și tradiționale, au fost mari specialiști europeni ca: W. von Bode, Alois Riegel, F. Martin, H. Jacoby, Z. Hofrichter, W. Hawley, F. Sarre, iar în România K. H. Zambaccian și Sirac Căscanian. Studiile și căutările continuă încă.

Covoarele armenești poartă denumiri după regiunea sau orașele din Armenia istorică, unde erau produse. Cu timpul s-au încetățenit alte noțiuni, de specialitate, după caracterul desenului și compoziției. Astfel, încă de la expoziția de covoare din 1910 de la Mîinchen, cercetătorii F. Martin și F. Sarre au remarcat un grup de covoare, pe care le-au denumit *vișapagorg* (vișabakork) sau „covoare cu dragoni" (*yişap* în limba armeană înseamnă dragon, iar *gorg-kork*, covor). După aceea un alt model, apropiat ca desen, a fost denumit *odzagorg* (oṭakork) adică covor cu șerpi (odz-oṭ = șarpe). O altă categorie a primit denumirea de *Gohar* sau *Guhar*, începînd din 1680, după numele țesătoarei. Covorul se găsește la Muzeul Victoria și Albert din Londra. Acestea se caracterizează prin desene florale și medalioane. Sînt cunoscute, de asemenea, covoarele cu vulturi stilizate *Arṭvagorg* (Ardzva- kork) de la *arṭiv-ardziv*, în limba armeană = vultur. Un alt grup de covoare, avînd desene cruciforme, a primit denumirea de *cartuş*. Covoarele cu frontispiciu (în limba armeană „choran" = altar) sînt denumite *Choranagorg*.

Cele mai originale și valoroase covoare armenești sînt cele cu dragoni (*Vișapagorg*), care au păstrat stilul național complex, oferind o armonie desăvîrșită între compoziția ornamentală și cea coloristică. Au fost identificate mai multe covoare armenești cu dragoni, dintre care și unul la Strei- sîngeorgiu (Jud. Hunedoara). După cum s-a mai arătat, în antichitatea îndepărtată, dragonii erau considerați în Armenia păzitori ai viilor, izvoarelor de apă etc., fiind zeificați. Covoarele de acest tip erau stilizate de meșteri iscusiți, în diferite feluri, avînd grijă să se păstreze aspectul vesel, decorativ și frumos al covorului. Unul dintre cele mai vechi exemplare se află la Berlin și reprezintă lupta dintre un dragon și un vultur (dimensiunile 180 x 350 cm).

Majoritatea specialiștilor apreciază că el datează din secolele XIII—XIV și ar fi fost lucrat la Lori sau Ghazach în Armenia Răsăriteană. K. H. Zambaccian socotea că acest covor este un *Vișapagorg* tipic armenesc și că datează din prima jumătate a secolului al XIII-lea²¹³. S-au mai păstrat covoare de acest tip din secolele XIV—XVII.

Covoarele armenești cu dragoni erau foarte apreciate în Europa Occidentală și, potrivit părerii exprimate de W. von Bode și apoi de A. Riegel, gama foarte specifică a culorilor „*Vișapagorg*“-urilor importate în Italia și în Olanda a exercitat o anumită influență asupra paletei tuturor pictorilor europeni. După cum observa Nonna Stephanian,

²¹³⁸¹⁸ K. H. Zambaccian *Arta covoarelor manuale armenești în Revista „Ani”, vol. II. Anul I, 1936, București.*

gama de culori a „vișa- pagorg-urilor nu obosește niciodată, căci ea oglindește ceea ce ne oferă natura. Cele mii vechi exemplare păstrate au în general un fond închis, aproape negru, care scoate în evidență motivele galben-pal, albastru-deschis și roșu. Toate celelalte nuanțe se adaptează la cel de fond, ceea ce conferă jocului de culori o originalitate magistrală. Covoarele de acest tip, țesute în mediul rural, în secolele XIX—XX, rămân credincioase tradițiilor în alegerea motivului principal și a culorilor. Silueta dragonului protector, care apără „arborele vieții”, rămîne ca un fel de tipar, avînd totuși facultatea de a se simplifica pînă la contururi geometrice și a intra în compoziția unor noi decoruri.²¹⁴

O dată cu deplasarea unor mase ale populației armene în Turcia și în Persia, influența țesăturilor armeni s-a extins în aceste țări. K. H. Zambaccian observa că de numele lui Șah Abbas (1587—1628) sînt legate minunatele exemplare de covoare ce ne-au parvenit, dar pentru executarea lor a folosit mîna de lucru a 3 000 —4 000 de meșteri, din rîndurile populației armene deportate în Persia, la începutul secolului al XVII-lea. Serik Davthian, la rîndul său, arată că cei mai cunoscuți țesători de covoare în Turcia și mai ales organizatorii acestei arte manuale au fost armenii²¹⁵.

Ar fi poate mai corect să se recunoască, că coexistența între popoarele din Turcia, Persia, Armenia și Caucaz a determinat influențe reciproce, care au dus la îmbogățirea artei tuturor popoarelor de pe aceste meleaguri, fără a știrbi, totuși, elementele de bază naționale tradiționale, moștenite din trecut.

În ceea ce privește influența covoarelor armene în Țările Românești, Șirag Căscanian, referindu-se la covoarele vechi din Transilvania din secolele XVI—XVII, combate părerea că ar fi fost aduse din Orient, susținînd că ele trebuie să fi fost țesute chiar în Transilvania de meșteri arm ni, care se refugiaseră în acea perioadă în diferite țări din Europa²¹⁶.

5. Muzica

Preocupările muzicale în Armenia sînt tot atît de vechi cît însuși poporul armean. Din mărturiile istoricilor armeni din secolul al V-lea rezultă că în antichitate existau *vipasani* (povestitori sau declamatori), care cîntau textul poetic însoțiți de *pandir* (un instrument muzical

²¹⁴*Les Tapis Caucasiens* pag. 101, Editions d'Art „Aurora” Leningrad, 1984.

²¹⁵Serik Davthian — *Episoade din Istoria artelor aplicate armene medievale* (în limba armeană) pag. 120, Editura Institutului de artă a Academiei de Științe a R.S.S. Armene. Erevan, 1981.

²¹⁶^{a15} Șirag Căscanian, *op. cit.*, pag. 31—32.

național cu coarde). Movses Chorenathi relatează că în antichitatea păgînă, în provincia Goghthan din Armenia Răsăriteană (în prezent Republica Autonomă Nachidjevan din cadrul Republicii Azerbaidjan) wparann cîntau balade și legende, dintre care unele se păstrasera încă în timpul vieții sale (sec. al V-lea). Un fragment din aceste cîntece, pe care-l redă, se referă la *nașterea zeului Vahagn* din Panteonul păgîn armean, un fragment de o deosebită frumusețe artistică, a cărui melodie însoțitoare nu ne este cunoscută. Iată textul acestui cîntec:

Se muncea cerul, se muncea pămîntul,
Se muncea și marea purpurie,
Se muncea și trestia roșietică în marea purpurie,
Tulpina trestiei slobozea fum, Tulpina trestiei slobozea
văpaie, Și din văpaie se ivi un fecior bălai.
El plete de foc avea,
Și o barbă de văpaie avea, Iară ochii îi erau doi sori.

Această poezie cîntată, venită din adîncul veacurilor, dă o imagine grăitoare a nivelului poetic atins de *vîpasanii* din Armenia, cu peste 2 000 de ani în urmă. Însuși textul original în armeană clasică are un ritm și o muzicalitate de o estetică aleasă.

Cîntecul popular a răsunat apoi în continuare, în evul mediu timpuriu și în feudalismul dezvoltat, în interpretarea *gusanilor*, care erau vestiți nu numai în Armenia ci și peste hotare, fiind invitați să cînte la curțile străine, precum un anume Sargis (Sarkis) chemat la începutul secolului al VII-lea la palatul șahului Persiei, pentru a organiza activitatea muzicală. În perioada aceasta, repertoriul gusau-ilor a fost îmbogățit cu cîntece scrise și de poeți ca Davith Khertogh despre regele Tigran Ervandian din antichitate. Se acorda atîta importanță muzicii, încît ea a devenit materie de învățămînt în școlile mănăstirești.

După recunoașterea creștinismului ca religie de stat, la începutul secolului al IV-lea, Biserica armeană a avut propriul său repertoriu de cîntece, a căror natură, pînă la inventarea alfabetului armean, cu un secol mai tîrziu, nu ne este cunoscută. În timp ce unii cercetători (ca A. G. Arakhelian) cred că în faza inițială, avînd în vedere legăturile strînse cu bisericile creștine (ilegale) din Siria și Cappadocia, Biserica armeană a folosit ca limbă de cult nu numai arameica și greaca, ci și cîntecele acestor biserici, alții (N. K. Thahmizian, F. Wellesz) socotesc că Biserica armeană nu putea să se izoleze de cîntecul armean răspîndit prin *gusanii* laici și tradiția seculară națională, în orice caz, această problemă nu este elucidată. Totuși, se presupune că o dată cu inventarea alfabetului armean și scrierea de imnuri religioase în limba armeană, s-au pus și bazele muzicii spirituale naționale. S-au păstrat *șarakane* scrise de Mesrop Maștoth și melodiile lor, cîntate pînă astăzi în Biserica armeană. Ele se caracterizează printr-o linie melodică simplă, ascetică. În secolul al VI-lea se observă un interes crescînd pentru muzica religioasă bizantină, însă în secolul următor, începe un nou avînt al culturii

357 armene, se dezvoltă învățămîntul superior în mănăstirile armene, predîndu-se estetica și acustica, acordîndu-se atenție părții teoretice a muzicii. În estetică era folosită învățătura lui Movses Kherthogh, în compoziție principiile lui Komitas Aghthethi. Se compun cîntece spirituale originale armenesti numite *kathurd* sau *kondak* (kontakion), care se disting printr-o mai mare muzicalitate decît cele corespunzătoare bizantine din aceeași epocă. Creativitatea națională în domeniul muzicii se prelungește pînă în primul sfert al secolului al VIII-lea, reținîndu-se o seamă de nume de compozitori din perioada anterioară ca Sahak Dzorophorethi, Barsegh Cion (Djon), matematicianul Anania Shirakathi. Se întocmește chiar prima culegere de cîntece religioase originale sub titlul de *Cionîntir* după numele autorului său (sec. al VII-lea), după care, în sec. al IX-lea, la inițiativa catolicosului Maștoth I leghivardethi, ia naștere una din principalele culegeri de imnuri religioase ale Bisericii armene, numită *Maștoth*. Încă din secolul al VIII-lea se introduce principiul general din Biserica creștină a „canonului” cu opt voci și se fac primele încercări de notare muzicală cu semne specifice armenesti numite *chaz*. În același secol, apar și primele nume de poete și compozitoare armene ca Sahakaducht și Chosrovaducht, care scriu imnuri religioase *șarakan*. Ele continuă de fapt tradiția mai veche a muzicienelor armene, *Nazenik* din sec. al II-lea și al prințesei *Pharandzem* din sec. al IV-lea, despre care în istoriografia veche armeană sînt menționate doar date sumare. Prima, interpretează în genul cîntă-rețelor și dansatoarelor „vardzak” (varțag) la nunțile și petrecerile publice din antichitate, cea de-a doua, în genul bocitoarelor.

În secolele X—XIV se dezvoltă muzica populară cîntată de *gusani* incuți, care învățau aceste cîntece oral și creau spontan. Aceștia au păstrat mai nealterat vechiul fond național din popor, în special din rîndul tărănimii. Cîntecele lirice cîntate de ei au primit denumirea de „ierg” (ierk), cuvînt folosit și în prezent, în armeană modernă, pentru „cîntec”. În muzica populară sînt ogîndite preocupările oamenilor din popor, viața de toate zilele, munca, relațiile de familie, dragostea, durerile, suferințele pribegilor, dorul de patrie, contradicțiile sociale, mișcările de eliberare a armenilor, rezistența îndîrjită împotriva cîmpitorilor străini, împotriva opresiunii și exploatării feudalilor, a regimului sultanilor și a țarismului. Din vremuri străvechi cîntecele populare armenesti erau legate de procesele de muncă și producție, vînătoare, suferințele provocate de războaie, ceremoniile civile, ca, nunți ș.a. Aici întîlnim și cîntece de leagăn, satirice și de glumă, pline de forță emoțională. Cîntecele populare se caracterizează prin complexitatea intonației, ritmului și armoniei, prin claritatea expunerii, prezentîndu-se ca exemple de stil monodie (pe o singură voce). Din moștenirea folclorică veche referitoare la durerea celor care și-au pierdut casa este de reținut cîntecul *Antuni* („fără de casă”), o perlă a folclorului armenesc și universal, prelucrat în mod strălucitor, la sfîrșitul secolului al XIX-lea, de Komitas.

Instrumentele folosite pentru acompaniament de către *gusani* sau de către *sazandari* (instrumentiști) sînt specifice muzicii armene încă din antichitate, dar multe sînt comune cu instrumentele folosite de alte popoare din Orient **358** sau din Balcani ca cele de suflat numite *sring* (flaut), corn, cornet, *djnar zurna* (trompetă), *thuthak* și *duduk*, cu sunete specifice, *tik* sau *tikzar* (cimpoi) etc. Existența lor ar dovedi că în vechime și evul mediu muzica armeană avea un caracter de cantilenă.²¹⁶

La aceste instrumente pentru suflători trebuie adăugat fluierul din os, cu cinci tuburi, găsit la săpăturile de la Garni și Dvin. Erau, de asemenea, de uz curent: lira, harpa, precum și instrumente muzicale de percuție ca: toba, clopoței și chimvalul (talger).

În evul mediu, s-a dezvoltat genul tagA-ului (dagh), poezii scrise pentru a fi cîntate cu voce. Printre cele mai frumoase *tagh-uri* întîlnim unele încă la Grigor Narekațhi și mai multe în secolele XII—XIV. Acestora le csele propriu un grad înalt de emotivitate, festivitate, entuziasm. Ele erau însoțite de melodii în stil liber, polifonice complexe.

Muzica a devenit una din principalele materii predate la prima Universitate armeană de la Gladzor (1284) și în alte școli superioare, de către muzicieni-filozofi teoreticieni, numele multora dintre ei fiind cunoscute.

În secolele XII—XIV muzica armeană a luat mare dezvoltare și în Regatul Armeniei Ciliciene, fiindu-ne cunoscute numele unor poeți și compozitori ca Nerses Snorhali, Kostandin Srik, Grigor Chui, Gevorg Skevrațhi, Thoros Thaphronth și alții, care s-au remarcat mai ales prin cîntecele spirituale, unele de mare popularitate. Cîntecele lui Șnorhali (Dimineata luminii, Lumea tuturor ș.a.) erau o noutate în cultura armeană, atît prin versificarea luată din poezia laică, cît și prin folosirea unor melodii expresive, precum și prin simplitatea clasică a compoziției. O dată cu primele tagA-uri laice ale lui Frik, se deschid noi perspective pentru muzica laică armeană, îmbogățită prin creațiile lui Kostandin Erzinkațhi, Hovhannes Erzinkațhi Pluz, Hovhannes Tilkuranțhl ș.a.

În secolele XIII—XIV începe să se generalizeze notarea cîntecelor cu *chaz-uri* armenesti, dintre care ne-a parvenit un număr considerabil, dar, întrucît secretul lor a dispărut în secolul al XVI-lea, se fac încercări pentru dezlegarea lor. Cele mai avansate cercetări le făcuse Komitas, dar din nefericire manuscrisul său a dispărut în timpul deportării sale, în 1915.

În secolele următoare, își face simțită influența muzica persano-arabo-turcă, care însă nu reușește să schimbe specificul național păstrat prin *gusani* și în biserică. Mai ales orașul armenesc Agn cu împrejurimile sale (pe cursul superior al Eufratului) a rămas, secole de-a rîndul, un păstrător al tradițiilor naționale în muzică. Țara fiind sub ocupație străină, turco-persană, noile genuri muzicale s-au putut dezvolta în secolele următoare mai mult în emigrație. Astfel, încă din secolele XVII—XVIII apare la Noul Djughha, apoi la Constantinopol și

Tiflis noul gen al njwg/t-ilor (trubaduri), poeți dublați de voce, care cântau acompaniindu-se cu *saz* sau *khamancia*(instru-

¹¹⁶ **Aram Kociarian** *Hay gusanakan ierger (Cîntece armenesti de guscn)*, pag. 21, Editura Institutului de Artă a Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan, 1976.

359 minte muzicale cu coarde), precum și genul *sazandar-ilor*, cîntăreți cu instrumente populare: *khamancia*, *kamanî*, *santhur* (tambal triunghiular), *khanon* (un fel de harpă), *thar*, *ud* (instrumente cu coarde), *blul*, *șvi* (fluier cu 2 tuburi), cimpoi, tamburină ș.a.

În timp ce pentru cîntecul ași/g/i-ilor este caracteristic spiritul cugetător și gnomic, lirismul și iubirea, sentimentul de pribeag și mesajul patriotic, pentru muzica *sazandar-ilor* scopul este crearea unei atmosfere de veselie și petrecere, de bucurie a vieții.

Prima culegere de cîntece armenesti *tagharan* (dagharan) a văzut lumina tiparului în 1512—13, sub îngrijirea lui Hakob Meghapart, la Veneția. Această lucrare a contribuit la păstrarea tradițiilor naționale ale muzicii armene. La perpetuarea muzicii armene și-au adus contribuția și cunoscuți poeți compozitori ca Naghaș Hovnathan, Paghtasar Dîpir, Petros Gha-phanthi, și în secolul al XVIII-lea, genialul Saiath-Nova.

În vederea notării cîntecelor armenesti, centrul cultural din Constantinopol a luat inițiativa creării unui sistem propriu, sarcină ce i-a revenit muzicologului Hampartum Limondjian. El a reușit să pună la punct, în 1815, un sistem care folosea, alături principiile *c/iaz-urilor* armenesti, cît și cele moderne europene, exprimînd toate tonurile și semitonurile gamei diatonice. Deși sistemul era imperfect, el fiind adaptat muzicii monodice și neputînd satisface cerințele muzicii orchestrale și ale cîntecului pe mai multe voci, a avut marele merit de a salva de la uitare multe bucăți muzicale armene și în special cîntecul spiritual și muzica de slujbă. Abia spre sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea în muzica și școlile armene s-a introdus sistemul european de notare.

Secolul al XIX-lea, ca și întreaga cultură armeană, se caracterizează prin reînvierea conștiinței naționale și eforturile pentru păstrarea moștenirii străvechi, concomitent cu crearea de noi genuri muzicale. Muzica europeană a dat un impuls inovator și culturii muzicale armene. Un rol deosebit a revenit în această privință lui Komitas (Gomidas) Vardapet, pe numele real Soghomon Soghomonian (1869—1935), care a pus bazele etnografiei muzicale armene. El a studiat ani de zile folclorul armean și muzica bisericească, făcînd cercetări științifice, culegînd cîntece din popor. Prima lui culegere a fost întocmită în 1891 și a cuprins cîntece de leagăn, de nuntă, de pribegie, de jale, de dansuri ș.a. Este, de asemenea, autorul unei liturghii. Marele merit al lui Komitas constă în aceea că printr-o muncă asiduă și competentă a știut să separe și să elimine straturile străine suprapuse muzicii populare armene, scoțînd la iveală fondul național

original al fiecărui cîntec, pe care l-a armonizat și l-a transcris pe note europene. Activitatea sa de culegător de folclor, armonizator și compozitor a fost mult apreciată, la timpul său, pe plan internațional. Komitas este venerat de toți armenii din lume, numeroase coruri și ansambluri muzicale, fiind numite după el, iar Conservatorul din Erevan îi poartă numele. Influența sa asupra compo- **360** zitorilor armeni, care i-au urmat, este imensă. El a transcris și cîntecele populare ale unor popoare vecine: turci, greci, persani, kurzi.

Printre ceilalți compozitori armeni din ultima jumătate a secolului al XIX-lea și primele decenii ale secolului al XX-lea sînt de remarcat: Dikran Ciuchadjian (1837—1898) din Constantinopol, care a creat prima operă armeană în 1868 (*Arșak al II-lea*), mergînd pe linia romantismului istoric și a operei italiene; operete ca: *Leblebidji Horhor agha*, *înselătoria lui Arlf* ș.a. (primele nu numai în muzica armeană, ci în general în istoria muzicii din țările Orientului Apropiat și Mijlociu), precum și primele lucrări de muzică simfonică armeană, sub forma de uverturi la opere; Khristaphor Kara-Murza (1853—1902), unul dintre înaintașii muzicii polifonice armene și ale muzicii pentru pian; Makar Ekmalian (1856—1905), care a notat și a armonizat pentru soliști, cor și pian bucăți din folclor și repertoriul gusan-ilor și *așugh-xlor*, compunînd, totodată, o liturghie cîntată în prezent în majoritatea bisericilor armene din lumea întreagă; Nikoghaios Tigranian (1856—1951), care a notat și a armonizat, pentru prima oară în Orientul Apropiat și Mijlociu, cîntecele clasice orientale „mugham” și a armonizat pentru pian cîntece și dansuri populare armene și transcaucaziene; Alexandr Spendiarian (1871 — 1928) considerat întemeietorul muzicii simfonice armene (*Schițe din Cri- tneea*, *Studii din Erevan*, *Trei palmieri* etc.), fiind cunoscut, totodată, pentru opera sa *Almast* (după poemul *Cucerirea cetății Timka*, de H. Tumanian) nelipsit din repertoriul Operei din Erevan, muzica la tragedia *Othello* de Shakespeare, romane ș.a.; *Romanos Melikian* (1883—1935), unul din primii creatori ai românei clasice armene (*Trandafirul* etc.), pătrunse de lirism și rafinament psihologic, în stil original național; Armen Tigranian (1879— 1950), autorul unor romane și mai cu seamă a operei naționale *Anuș*, de mare popularitate în rîndul publicului armean din Armenia și din diaspora.

Arta interpretativă muzicală armeană a avut mari reprezentanți, care, din lipsa unei vieți artistice organizate pe pămîntul patriei s-au manifestat pe scenele capitalelor europene. Reținem doar cîteva nume: tenorul Armenak Șahmuradian (1878 Muș—1938 Paris), solist al Operei din Paris (1911) și celebru interpret al cîntecelor lui Komitas (discuri imprimate în 1912 cu acompaniamentul compozitorului); Nadejda Papaian (1863—1906), solistă a Operei Mariinski din Petrograd ș.a.

Pe lângă moștenirea mai veche indo-europeană și a civilizațiilor străvechi de pe Podișul Armeniei, poporul armean a venit în contact cu civilizațiile asiro-babiloniană și medo-parto-persană, apoi cu cultura și civilizația antică greacă și romană, cu cea elenistică și bizantină și, în sfârșit, cu cultura medievală occidentală și cu cea arabo-musulmană. Contactul cu cele mai înaintate și adesea divergente culturi și civilizații, dorința de a studia și a-și însuși tot

361 *ce este mai de preț de la alte popoare, nu a făcut decît să îmbogățească și să ridice valoarea culturii spirituale și materiale armene. Atitudinea receptivă față de culturile străine a făcut ca armenii să traducă în limba lor națională tot ceea ce a dat omenirea mai de preț în filozofie, știință, literatură, să asimileze opere și, de asemenea, să-și însușească experiența artistică a altor popoare, iar pe această bază să-și dezvolte gîndirea filozofică, literatura și arta, cîteodată sincretice, dar predominant originale, caracterizate prin maturitate și profunzime, umanism și perfecțiune artistică.*

Ca orice cultură, cea armeană a împrumutat și în același timp a dat valori impresionante civilizației universale.

Diaspora

Fenomenul emigrării armenilor din patria lor strămoșească este o consecință a evenimentelor istorice petrecute pe pământul Armeniei, despre care s-a vorbit anterior. Încă din secolul al V-lea, împărații bizantini obișnuiau să strămute populația armeană din Armenia Mică ocupată de Bizanț, spre alte provincii, în special în Balcani, pentru apărarea frontierelor imperiului.

În secolul al IX-lea, s-a ivit un alt pretext pentru a strămuta o parte a populației armenice. Împăratul de origine armeană Vasile I, după ce a reprimat mișcarea socialo-sectantă a pavlicienilor, i-a deportat pe aceștia în părțile nord-vestice ale imperiului, în special în Macedonia. În această perioadă s-au întemeiat colonii armenesti în Bulgaria, Grecia, Transilvania.

Armenii și-au părăsit patria și din cauza urgiei provocate de contropoziții străine: arabi, seldjucizi, mongolo-tătari.

După căderea orașului Ani și a împrejurimilor (1065) în mâinile turcilor seldjucizi, un nou val de refugiați s-a îndreptat spre vestul Asiei Mici și spre Georgia și sudul Rusiei. Când mongolii au cucerit Armenia în secolul al XIII-lea, numai de la Ani au mai emigrat aproape 40 000 de armeni spre Astrahan și Sarai. Emigranții s-au îndreptat și spre alte destinații ca: Asia Mică, Siria, Mesopotamia, Egipt, Persia, Crimeea etc.

În secolele XIX—XX emigranții armeni veniți în special din Turcia, după evenimentele sângeroase din această țară, s-au răspândit în număr mare în Orientul Apropiat și Mijlociu, în Europa, în America de Nord și de Sud. Numărul total al armenilor din Armenia și celelalte republici foste sovietice se apreciază la 5 milioane, iar în celelalte țări ale lumii la 2 milioane (1990).

1. Coloniile armenice din Orientul Apropiat și Mijlociu

Siria și Mesopotamia. La început, aceste regiuni au fost populate cu armeni luați prizonieri de arabi. În secolele X—XI împărații bizantini au

363 populat regiunile de frontieră cu nobili și militari armeni, pentru a bara invazia arabilor. Familiile princiare armenie primeau domenii întinse în aceste regiuni, creînd chiar mici principate, inclusiv în Cilicia. S-au stabilit colonii armenie importante la Antiohia, Seleucia (Svedia), Maraș, Edesa (Urha), precum și în sudul Siriei și Liban, în orașele Latakia, Homs, Acra, Tripoli ș.a.

Ocupația de bază era agricultura (viticultura, sericicultura, plantații de tutun).

Cea mai mare parte a populației armenie din orașe se ocupa de meșteșuguri, comerț intern și comerț de tranzit.

O colonie armeană se instalase și la Ierusalim, încă din secolul al VI-lea, luînd amploare în timpul Regatului latin al cruciaților (1099—1187). Se pomeneste de existența unor mănăstiri armeniești. În Siria și Mesopotamia s-a înfiripat o activitate culturală prin școli mănăstirești și scriptorii, unde s-au copiat și miniat manuscrise.

După prăbușirea Regatului Armeniei Ciliciene, o mare parte a populației s-a refugiat, în secolele XV—XVII, în Siria, unde a dezvoltat viața economică de aici. A crescut simțitor colonia armeană din Aleppo, unde trăiau peste 20 000 de armeni, în anul 1652. Aici s-au creat școli și scriptorii, pentru copierea și ilustrarea manuscriselor, s-au construit biserici, care au fost pictate cu fresce de către pictori armeni. Situația armenilor și a celorlalte populații creștine devenea însă din ce în ce mai grea sub dominația otomană, mai ales începînd de la sfîrșitul secolului al XVI-lea, astfel îneît se constată că în secolul al XIX-lea mare parte a populației emigrase în Europa Occidentală, Rusia, India și alte țări. La Aleppo mai rămăseseră doar 500 de familii. La Damasc mai trăiau 3 000 de armeni, dar după masacrarea creștinilor în 1859, mai rămăseseră (1866) numai 120 de persoane. O parte a armenilor s-a asimilat cu maroniții. După 1860, în urma intervenției puterilor europene, Turcia a recunoscut autonomia Libanului, guvernator fiind numit Hairabed Davutian (pînă în 1868). Armenii au contribuit la dezvoltarea culturii arabe (poeti, medici, arhitecți și oameni de știință). Facultatea de Medicină din Beirut a fost întemeiată de Hovhannes Pjișg (1826—1908). Pentru cinstirea memoriei lui, o stradă din Beirut i-a primit numele, iar la Facultatea de Medicină i s-a ridicat o statuie.

În noile condiții favorabile, numărul armenilor din Siria și Liban a crescut în ultimul sfert al secolului al XIX-lea, ajungînd, în deceniul 1880—1890, la 81 304, dintre care peste 50 000 în mediul rural. Colonia din Siria nu a fost însă ferită de masacrele din 1895—1896, din 1909, precum și cele din 1915 din Imperiul otoman. După primul război mondial, un mare număr de supraviețuitori ai genocidului s-au refugiat în Siria și Liban, numărul armenilor din aceste state ajungînd la 250 000 în Liban și 120 000 în Siria (după date din 1984).

Armenii din Siria și mai ales din Liban duc o activitate

culturală remarcabilă, avînd mai multe școli, edituri, tipografii, pcricoice, organizații obștești și sportive etc. în ultimii ani, în urma luptelor din Liban, un mare **număr** de armeni au emigrat spre Europa Occidentală și America.

364

Egipt. Colonia armeană datează de pe vremea dominației bizantine, cînd un număr mic de militari armeni din armata bizantină a rămas aici. Abia în secolele X—XII, pe vremea dinastiei fatimide, se constată un aflux mai mare de armeni, în urma evenimentelor din Armenia Mare. Curtea califului avea o compoziție națională și religioasă heteroclită, ceea ce a făcut ca numeroși siriaci, armeni, evrei, kurzi, turci ș.a. să ajungă pe posturi de vizir și comandanți. Cînd Califatul fatimid a slăbit, a început „epoca marilor viziri” de origine armeană. Primul a fost Badr al-Gamali (Djamali) originar din Armenia, care fusese vîndut ca sclav. El a devenit guvernator al Damascului și după aceea supraveghetor al Palestinei. Cu ajutorul unităților sale de soldați armeni din Siria a intrat în 1073 în Cairo și s-a proclamat vizir și comandant al Egiptului fatimid, conducînd țara timp de 22 de ani. A fost un bun organizator și ctitor. El s-a sprijinit pe unitățile de armeni, permițînd aducerea unui marenúmerdeconazionali înEgipt. Au urmat descendenții săi pe cale ereditară. Un alt vizir armean de seamă a fost Vahram Pahlavuni sau în arabă Bahram al-Armani (sec. XI—XII) originar din familia princiară Pahlavuni din Cilicia, care a cucerit puterea în 1135, intrînd în fruntea unităților sale armenesti în Cairo. Pe vremea lui, colonia armeană din Egipt a ajuns la 30 000 și s-au construit 35 de biserici și mănăstiri. Ultimii viziri armeni ai Egiptului medieval au fost din familia Razzik. După o dominație de aproape un secol, vizirii armeni au cedat puterea, în 1171, o dată cu înscăunarea Dinastiei Ayiubiene. Deși au fost perioade de răbufnire a fanatismului musulman și de xenofobie, care a dus la islamizarea unor armeni, aceștia au mai ocupat posturi înalte. Istoricii arabi din evul mediu numesc perioada de dominație a vizirilor armeni „epoca armeană”, cînd Egiptul a cunoscut o dezvoltare economică înfloritoare. În perioada dominației oastei de mameluci (1250—1517), colonia armeană din Egipt a crescut pe seama prizonierilor aduși din Armenia Ciliciană și a populației armene din Caucaz, care a fost deportată în parte și membrii ei vînduți ca sclavi, în Egipt. Situația s-a ameliorat întrucîtva la începutul secolului al XIV-lea, cînd Biserica armeană a luptat împotriva încercărilor de convertire a armenilor la catolicism, ceea ce i-a atras simpatia mamelucilor. Cu acest prilej, Sultanul mameluc a emis un firman, proclamînd mănăstirea armeană de la Ierusalim patriarhie (1311).

în evul mediu, ocupațiile principale ale armenilor din Egipt erau agricultura și meșteșugurile. S-a dezvoltat și viața culturală armeană, în cadrul mănăstirilor, unde s-au copiat manuscrise.

După ce Egiptul a căzut sub dominație otomană (1517), mulți armeni au emigrat în alte țări, iar unii s-au asimilat, trecînd la islam. În secolele XVII—XVIII se constată o refacere a coloniei armene, mai ales pe seama negustorimii angajate în comerțul de tranzit între Europa Occidentală și Extremul Orient. Armenii ocupă din nou posturi de seamă, ca acel *Moallem Nikola*, comandant al flotei egiptene în războiul împotriva lui Napoleon. Armenii sînt activi, totodată, în viața civilă și culturală, contribuind la ridicarea a numeroase monumente medievale. O parte din armeni s-a amestecat cu creștinii copti și s-a deznaționalizat.

365

După scuturarea jugului otoman (1801) și mai ales pe timpul conducerii de către Mehmet Aii (1805—1849) de origine albaneză, Egiptul a cunoscut o perioadă de dezvoltare, iar armenii s-au bucurat de libertăți civice. Comerțianții, industriașii și meșteșugarii armeni aii căpătat avantaje, ceea ce a dus la atragerea de armeni din Turcia și mărirea coloniei armene (6 000 în 1880). Armenii reîncep să ocupe funcții înalte. Boghos Iusufian devine consilierul comercial al lui Mehmet Aii și apoi primul ministru al țării.

O personalitate politică de prim rang în istoria Egiptului a fost *Nubar- Pașa*, un armean cult venit de la Izmir, care a devenit ministru de externe și apoi, în 1878, prim-ministru al Egiptului. A jucat un mare rol în reformarea sistemului juridic, îmbunătățirea situației țărănimii, construcției de canale pentru irigații ș.a. în afară de Nubar, o seamă de personalități armene au condus Ministerul Afacerilor Externe, Ministerul Comerțului, Ministerul Instrucțiunii Publice și alte ministere.

În secolul al XIX-lea, Ministerul Afacerilor Externe a fost condus, timp de 64 de ani, de miniștri de origine armeană.

În 1828, la Cairo a fost întemeiată o Școală armeană, după care au urmat altele. În 1865, s-a deschis prima tipografie armeană la Cairo și au început să fie publicate primele periodice în limba armeană. S-au creat, de asemenea, biblioteci, case de cultură, asociații culturale, echipe de teatru și ansambluri muzicale, s-au construit monumente arhitectonice. În 1917, colonia armeană ajunsese la 17 225. După primul război mondial, numărul armenilor din Egipt a crescut considerabil, datorită refugiaților din Turcia.

În ultimele decenii, după evenimentele din Orientul Apropiat, numărul armenilor din Egipt a început să scadă, unii emigrînd în Europa Occidentală și America de Nord. După date din 1984, în Egipt trăiau 12 000 de armeni.

Iran. Colonia armeană din Iran datează încă din secolele III—V, cînd persanii deportau în fundul Iranului parte din populația armeană în timpul incursiunilor și ocupării Armeniei. De asemenea,

după invazia seldjucidă în secolul al XI-lea, refugiații armeni s-au stabilit în partea de nord a Iranului, creînd noi localități în Atropatene și în regiunea Ispahan. Birurile grele puse de turci au determinat în secolul al XVI-lea noi emigrări spre Iran. Cea mai masivă dislocare a populației armenilor a avut loc în secolele XVI—XVII, în timpul singeroaselor ciocniri turco-persane, ce aveau loc în general pe teritoriul Armeniei. Persanii urmăreau să creeze în zonele de luptă „teritorii moarte”, în care scop Șahul Abbas I a dispus, în 1603, deportarea în Iran a întregii populații din Armenia persană. Pe lângă depopularea Armeniei, Abbas urmărea să dezvolte, cu ajutorul armenilor, economia, comerțul exterior și meșteșugurile din Iran. În acest scop, el a deportat circa 300 000 de armeni în centrul Iranului, în principal în jurul capitalei sale Ispahan, unde a permis să se creeze orașul Noul Djulfa sau Djugha. Șahul Abbas I a avut o atitudine binevoitoare față de comercianți și clerul armean, acordîndu-le chiar ajutoare materiale. Pe la jumătatea secolului al XVII-lea, Noul Djugha, care primise dreptul de autonomie, avea o popu- **366** tație armeană apreciată la 50 000 —60 000 și, împreună cu populația țărănească armeană din satele înconjurătoare, aproximativ 100 000. Structura socială a coloniei armenilor din Iran se caracteriza printr-un număr mare de țărani, care se ocupau cu agricultura, viticultura, sericicultura; meșteșugari, printre care excelau bijutierii și covorarii cu produsele lor de înaltă calitate și frumusețe; comercianți, care au organizat îndeosebi comerțul exterior al Iranului cu țările din Europa Occidentală și Asia.

Avînd în vedere stabilirea de reprezentanțe comerciale permanente în țările occidentale de către comercianții armeni, ei erau solicitați să îndeplinească și misiuni diplomatice în interesul Iranului.

Atitudinea binevoitoare și privilegiile acordate de Șahul Abbas I nu au durat prea mult căci sub Șahul Suleiman (1666—1694) și sultanul Husein (1694—1722) politica sefevizilor iranieni față de Noul Djugha și comercianții armeni s-a schimbat. S-au impus biruri grele, s-au exercitat presiuni pentru convertirea armenilor la islamism, s-au introdus chiar legi, care interziceau condamnarea unui musulman, cînd acesta omora un armean.

Grelele condiții create au determinat o mare parte a comercianților să-și transfere capitalurile în țări din Europa Occidentală și Asia și ei însși să emigreze. Marea masă a populației armenilor (țărani și meșteșugari) nu a putut însă emigra, din lipsă de mijloace materiale. În 1851, mai trăiau 19 000 de armeni în sudul Iranului și 15—20 000 în regiunea Tabriz din nord, în majoritate țărani. A scăzut simțitor și populația armeană de la Noul Djugha.

În secolul al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, în ciuda legii musulmane (*șariat*), care interzicea accesul celor de altă credință la funcții de stat, nevoile practice au obligat guvernul

Iranului să folosească elementul armean în administrația de stat, armată și în diplomatie. Mulți ambasadori ai Iranului în străinătate erau de origine armeană, iar în Ministerul Afacerilor Externe majoritatea cadrelor și mai ales interpreții erau armeni. Unul dintre cei mai talentați diplomați ai Iranului a fost *Hovhannes Masehian* (1864— 1932). Un om cult, cunoscător de mai multe limbi străine, cel mai bun traducător al operei lui Shakespeare în limba armeană și a altor lucrări în limba persană, a fost numit ambasador, succesiv, la Berlin, Londra, Tokio.

Armenii au participat și la viața politică a Iranului sprijinind forțele burghezo-liberale, care au dezlănțuit revoluția iraniană din 1909—1912. Guvernul constituțional instituit l-a numit pe Ephrem Davthian comandant al armatei nou create. De altfel 16 din cei 24 de conducători mai de seamă ai revoluției erau armeni. Potrivit constituției votate de forțele revoluționare, armenii au primit dreptul de a avea doi reprezentanți în Medjlis (parlamentul iranian).

În timpul primului război mondial, colonia armeană din Iran s-a înmulțit, mai ales pe seama refugiaților din Turcia. Între 1870 și 1917 numărul armenilor din Iran se estima a fi între 150 000 și 200 000. După primul și cel de-al doilea război mondial o parte s-a repatriat în Armenia Sovietică.

367

Începînd din secolul al XVII-lea se înregistrează și o bogată activitate obștească și culturală. Prima școală armeană a fost înființată în nordul Iranului, în 1630, după care au urmat alte școli laice întemeiate în secolele XIX și XX. În 1636—38, armenii au înființat o tipografie, care era prima din Iran și din tot Orientul Mijlociu. Prima carte tipărită aici în limba armeană datează din 1638.

În secolele XVII—XVIII, la Noul Djughha s-a dezvoltat arta manuscriselor și miniaturilor, a frescelor și sculpturii în piatră (*chacikharuri*), arhitectura (24 de biserici), poezia și muzica populară. La biblioteca și muzeul din Noul Djughha au fost aduse și multe manuscrise din Armenia. În 1907 se aflau aici 800 de manuscrise vechi. Publicistica a cunoscut, de asemenea, un mare avînt. Pînă la începutul secolului XX, la Teheran, Tabriz și Noul Djughha s-au publicat peste 20 de ziare și reviste în limba armeană, multe dintre ele avînd însă o existență efemeră de cîțiva ani. Și în prezent apar cîteva cotidiane și periodice armenesti.

După date recente, în 1984 numărul armenilor din Iran se ridica la 220 000, însă, în urma evenimentelor interne și a războiului irano-irakian mulți au emigrat în Europa Occidentală și America.

Constantinopol, Izmir și alte orașe din Turcia. Încă din secolul al V-lea, de pe vremea Imperiului Bizantin, armenii s-au stabilit la Constantinopol, fie ca studenți, fie ca specialiști

(arhitecți, cioplitori, meseriași).

După căderea Constantinopolului în mina turcilor osmanlii, Mohamed al II-lea a adus din Armenia un număr mai mare de armeni, cunoscând talentul lor de constructori, meșteșugari și comercianți. Patriarhia armeană a primit drepturi largi de jurisdicție, poliție (chiar închisori proprii) pentru credincioșii armeni. Biserica dispunea de moșii întinse, încasa impozite proprii și altele pentru guvernul turc. Pentru a obține confirmarea Sultanului, patriarhii îi plăteau sume mari, din care cauză autoritățile turcești erau interesate să-i schimbe cât mai frecvent.

Structura socială a populației armenice din Constantinopol se caracteriza prin mari diferențieri încă din secolele XVI—XVII. Autoritățile otomane au acordat titlul de *celebi* cămătarilor și de *chodja* comercianților. În secolele XVII—XVIII populația armeană din Constantinopol ajunsese la 200 000, creșterea datorindu-se în special evenimentelor din Armenia și a războaielor urco-persane. Încă din secolul al XVII-lea se semnalează prezența a 50 000 de *bantuchd* adică muncitori zilieri veniți din provincie și care trăiau în condiții precare.

În evul mediu și în epoca modernă, Constantinopolul a devenit un puternic centru cultural armean. În 1567 s-a întemeiat prima tipografie, dar care nu a tipărit decât cinci cărți, reluându-și activitatea abia peste un secol. Prima școală laică s-a întemeiat în 1789. În secolul al XIX-lea, au apărut primele ziare și periodice. S-au creat biblioteci, asociații culturale, cercuri de teatru, coruri, asociații sportive, biserici, spitalul „Surp Pîrgici” (1832). cu un azil de bătrâni și spitalul armenilor catolici „Surp Hagop”. Meseriașii s-au organizat în bresle numite *eshafutiun*.

368

Al doilea mare centru economic și cultural a fost la Izmir (Smirna). Din cauza deportărilor efectuate de persani din Armenia Orientală, în 1605 s-au refugiat aici peste 1 000 de familii. În secolele XVIII—XIX se numărau 12 000 de armeni. Aici a luat ființă o tipografie, unde se tipăreau cărți traduse din literatura occidentală. În 1799, s-a întemeiat prima școală laică armeană, din Izmir, un spital și un azil de bătrâni.

Populația armeană s-a mai stabilit în diferite provincii și orașe din vestul și nordul Turciei. În provincia Nikomedia de la Marea de Marmara, dintr-o populație de 310 000, în secolul al XIX-lea 70 000 erau armeni. Aici se aflau unele orașele locuite exclusiv de armeni ca Bardizag (Bahcecik) cu o populație de 16—17 000 în 1850, cu 4 școli inclusiv un liceu și Ovađjik cu 4 000 de locuitori, școală, biserică, ziar propriu. În aceeași provincie era și mănăstirea de la Armaș (cu un seminar) întemeiată în 1610. În regiunea Trabizon trăiau, în 1875, 60 000 de armeni, avînd școli, teatru, 5 periodice. Au mai fost colonii armenesti la Cezarea, Sebastia, Agn, Adana, Rodosto, Samson, Șabin Karahisar, Adrianopol și alte orașe.

Potrivit datelor oficiale din 1991, în Turcia au mai rămas 80000 de armeni, dintre care cca. 50 000— 60 000 în Istanbul, iar restul în provincie. Cei din provincie fiind lipsiți de școli proprii au devenit în cea mai mare parte turcofoni, păstrându-și etnicitatea doar prin legătura cu biserica.

În Istanbul există (1991) 20 de școli elementare, 9 școli medii, 5 licee și două orfeline armenesti, în care, cu excepția limbii armenе (6 ore săptămânal), celelalte materii se predau în general în limba turcă. Pe lângă zece dintre școli s-au constituit uniuni de elevi și absolvenți care duc activitate culturală. În același oraș funcționează 32 de biserici aparținând cultului armeano-grigorian, 10 biserici armeano-catolice și 3 biserici armeano-pro-testante.

Tot în Istanbul sînt publicate două cotidiane (Marmara și Jamanag), precum și cîteva periodice (Kulis, Șoghagat, Surp Pîrgici ș.a.). Există, de asemenea, Fundația profesorilor armeni, care editează manuale pentru școlile armenesti.

2. Asia de sud, Extremul Orient și Australia

India. Armenia a avut relații comerciale cu India încă din evul mediu timpuriu, semnalîndu-se importuri de produse indiene, de pietre semi-prețioase, lustre etc. Începînd din secolul al XVI-lea, comercianții armeni se stabilesc în porturile indiene Bombay, Madras, Surat și chiar în capitala Agra,

369 fiind atrași de privilegiile acordate de Șahul Akbar (1556—1605) al Imperiului Mogul, care le-a acordat multe înlesniri și acces liber în zone interzise în general europenilor, în scopul dezvoltării economiei țării. Cu timpul, Akbar a încredințat armenilor funcții de stat. Armeanul Mir Abdala a devenit judecător suprem, alții au fost numiți în diplomatie sau recrutați ca interpret în serviciul relațiilor externe. Armeanca Mariam Zagani Bekum a devenit una din reginele lui Akbar. Totodată, meseriași și armurieri armeni veniți de la Noul Djughha au ajutat la făurirea unor ateliere de producere de armament. În secolul al XVI-lea, comercianții armeni din portul Surat aveau propriile lor corăbii oceanice, cu denumiri și căpitani armeni, care navigau sub pavilion armean roșu-galben. Armenii au participat activ la întemeierea orașului Calcutta în 1690, unde au avut și un „port armean”.

Comercianții englezi, francezi, olandezi, care au apărut ceva mai târziu, apelau la comercianții armeni, pentru a le înlesni accesul la autoritățile indiene. Cu timpul însă o dată cu pătrunderea engleză și franceză în India, comercianții armeni nu au mai putut face față concurenței acestora, care erau sprijiniți de unități militare și nave de război, cum a fost cazul Companiei Indiilor de Răsărit a comercianților englezi. În această situație, armenii s-au alăturat indienilor în lupta împotriva colonialiștilor englezi și portughezi. În 1662, după victoria indienilor asupra colonialiștilor portughezi, în regiunea Malabar, la care a participat și populația armeană, autoritățile indiene l-au numit în funcția de guvernator al acestei regiuni pe armeanul *Markos*. În timpul revoltei împotriva colonialiștilor englezi din 1760—1764, în Bengal, comandantul armatei indiene a fost numit în persoana ofițerului armean Grigor Harutiunian, cunoscut și sub numele de Gorgin Chan, care a fost ajutat de un corp ofițeresc compus din indieni și armeni. În urma victoriei asupra englezilor, maiorul Margar Harutiunian a fost numit *nabab* (guvernator) al Bengalului. Se introdusese regula ca după orice victorie, alături de drapelul indian să fie ridicat și steagul armean.

În timpul dominației engleze, colonia armeană din India s-a restrâns la câteva orașe, dispărînd coloniile de la Delhi, Hyderabad, Mysore, Bangalore. La jumătatea secolului al XIX-lea a decăzut și colonia armeană de la Bombay și Surat. Totuși, au mai rămas câteva Companii comerciale armenesti și comercianți individuali la Calcutta. Numărul populației armenice din India atingea, în secolul al XIX-lea, 20 009—25 093. S-a modificat și structura socială a populației armenice, în urma unor noi valuri de refugiați săraci din Iran, în anii 1800—1825 și apoi în 1870—80. Majoritatea acestora se îndeletnicea cu meșteșuguri și micul comerț. Alții lucrau ca muncitori zilieri, funcționari, militari, interpreți, medici, avocați, arhitecți. Erau foarte apreciați bijutierii armeni și producătorii de coloranți.

Armenii din India au avut o bogată activitate culturală și politico-patriotică. Au întemeiat școli, tipografii, au editat *primul ziar armenesc* „*Azdarar*”, în 1794, la Madras, revista „*Ştemaran*”, la Calcutta (1822), manuale școlare, literatură moralizantă, traduceri, au întemeiat societăți culturale, biblioteci

370

(la Calcutta, în 1828), au colecționat manuscrise vechi armenesti, au creat aziluri pentru săraci ș.a.

Ruinarea economică a Indiei de către colonialiștii englezi și prigoana acestora împotriva comercianților armeni au provocat micșorarea coloniei armenice din India. La începutul secolului al XIX-lea, la Calcutta mai rămăseseră 2 000 de armeni. În prezent (date din 1984), în toată India mai locuiesc 1000 de armeni.

O parte din colonia din India și alți emigranți s-au răspândit, de asemenea, în Asia de sud-est, Extremul Orient, iar mai târziu în Australia.

China. Se pomeneste de construirea unei biserici armenie la Canton, încă Înainte de 1307. Comercianții armeni din China se ocupau de exportul de mătase. În secolele XVI—XVII începe o nouă etapă a relațiilor armeno- chineze. Se pomeneste de stabilirea a 30 de familii la Canton. În secolul al XVIII-lea se creează centre comerciale armenie la Șanghai, Canton, Macao. Literatul armean Hovhannes Ghazarian a făcut prima traducere a *Bibliei* în limba chineză. La sfârșitul aceluiași secol însă o dată cu pătrunderea englezilor în China și a presiunilor exercitate asupra comercianților armeni, mulți dintre aceștia s-au mutat la Macao și Singapore (aici au ridicat și o biserică în anul 1835). În 1983, în R. P. Chineză mai trăiau circa 100 de armeni.

Colonia armeană din Birmania a crescut în anii 1750—60, în urma emigrărilor din Persia și India. Încă din anii 1730—40, când colonialiștii englezi puseseră piciorul în regiunea Bassein (cea 150 km vest de Rangoon), soldații birmanezi și armeni, sub comanda lui Chodja Grigor Aivazian, au înfrînt pe englezi și au distrus fortificațiile lor, după care Aivazian a fost numit guvernator al Syriamului (est de Rangoon). În ceea ce privește structura socială, se întîlnesc și aici meseriași de diferite specialități, comercianți, funcționari, proprietari de plantații și în plus, începînd din 1870, constructori de nave pentru flota comercială armeană din Birmania, corăbii purtînd nume armenesti „Hayk“, „Ara“, „Djugha“ etc.). Armenii se bucurau de încrederea și aprecierea curții regale birmane. Prințul Sarkis Manukian a fost numit sub regii Min-du (1853—1878) și Tzi-bau (1879— 1885) *kalavuni* (ministru de externe) al Birmaniei, după care a urmat în aceeași funcție Alexi Ter-Gevorkian. De fapt, încă din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, acest post a fost ocupat continuu de cîte o personalitate politică armeană. În 1885, guvernatorul Amarabadului era Haruthiun Mikirtumian. Comercianții armeni dețineau monopolul exportului; de pildă, cheresteaua era în mîna „Societății Aghabekian“. Pătrunderea colonialiștilor englezi, americani, francezi, italieni a înrăutățit situația coloniei armenie. Este de notat încercarea regelui Min-du de a intra în relații cu țarul Rusiei, prin intermediul Catolicosului Bisericii armenie, în vederea încheierii unei alianțe ruso-birmane împotriva colonialiștilor englezi.

În urma ocupației Birmaniei de colonialiști, mulți armeni au părăsit această țară și, în 1905, jnai rămăseseră circa 500 de oameni. Armenii din

Birmania au desfășurat activitate culturală și de binefaceri. În 1984 mai rămăseseră doar 10 armeni.

În secolul al XVII-lea, după cucerirea Indoneziei de către olandezi și aici s-a stabilit o comunitate armeană. Numai în insula Java erau 2 000 de armeni. La început, olandezii vedeau în comerțanții armeni elemente utile, pentru a combate pe negustorii englezi. În 1841, armenii au primit drepturi și privilegii egale cu cetățenii olandezi. În 1855, armenii aveau 10 societăți comerciale, mulți meseriași, precum și muncitori zilieri. Din rîndul armenilor s-au ridicat în secolul al XIX-lea 3 viceguvernatori de provincii. În general, armenii au simpatizat cu mișcarea de eliberare națională și anticolonialistă a poporului indonezian.

În 1980, în Indonezia mai rămăseseră doar 100 de armeni.

În prima jumătate a secolului al XIX-lea, s-a aflat de existența unor aluviuni aurifere în Australia, ceea ce a atras mase de căutători de aur, printre care și armeni veniți din India, Indonezia, Singapore. Cînd însă căutătorii de aur au fost dezamăgiți. Numai un număr mic a putut să se îmbogățească, în timp ce majoritatea a trebuit să se îndeletnicească cu meserii, agricultură și micul comerț sau ca marinari și fochiști pe vase.

În timpul primului război mondial, autoritățile australiene au deschis porțile pentru refugiații armeni.

Potrivit datelor din 1984, în Australia trăiesc 30 000 de armeni, concentrați mai ales la Melbourne, Sydney, Brisbane, Brington și alte centre, precum și în mediul rural.

3. Europa Orientală și Occidentală

Crimeea. După căderea Regatului de la Ani, mase mari ale populației armenice s-au refugiat în a doua jumătate a secolului al XI-lea în Crimeea, așezîndu-se în regiunile maritime din sud-estul peninsulei. În 1299, o delegație a armenilor de pe litoralul nordic al Mării Caspice (Astrahan, Sarai- Berke) s-a deplasat la Genova, cerînd aprobare pentru stabilirea în Crimeea, ceea ce s-a încuviințat de către guvernul genovez.

În anul 1330, cîteva zeci de mii de armeni, însoțiți de unități înarmate își croiesc drum prin spațiul Hoardei de Aur și ajung în Crimeea, unde se unesc cu coloniile armenice mai vechi. În a doua jumătate a secolului al XIV-lea, numărul armenilor din Crimeea se ridică la cîteva sute de mii, ocupînd locul al doilea după tătari. Centrele armenice mai importante erau la Caffa (Feodosia sau Theodosia), Sudak, Surhat, Eupatoria, Belogorsk, Simferopol, Balaclava, Armiansk etc. Numai la Caffa trăiau circa 100 000 de armeni, formînd majoritatea populației, ceea ce i-a făcut pe contemporani să numească Crimeea „Armenia Maritimă “. În secolele XI—XIII, armenii din Crimeea se îndeletniceau în special cu comerț, meserii și agricultură. Ei făceau comerț **372** cu Rusia,

Europa, Orientul musulman, Constantinopol, Cilicia, Siria, se ocupau de tranzitul Est-Vest, cu orașele poloneze, cu Lituania, Transilvania, Banat etc. în secolele XIV—XV, armenii din Crimeea se bucurau de autonomie locală și erau în bune relații cu autoritățile și comercianții genovezi cu care colaborau. Aveau poliție și unități militare proprii, au întărit zidurile de apărare și fortificațiile orașului Caffa. După căderea Crimeii în mâinile turcilor (1475), o parte din populația armeană a emigrat în Ucraina, Polonia, Moldova, Muntenia și Bulgaria. Comercianții, care au rămas după această dată, au avut monopolul comerțului cu regiunile tătare, cunoscând limba și obiceiurile populațiilor locale. Circulând în toată Europa Răsăriteană, ei au îndeplinit și rol diplomatic în relațiile tătarilor cu Rusia.

Populația armeană era supusă unor dări grele. între secolele XIII—XV plăteau atât genovezilor cât și hanului tătarilor, iar după retragerea genoveziilor, lor, în 1475, turcilor și tătarilor. Structura socială se caracteriza prin mare diferențiere de clasă. Clasele înăvuite se compuneau din comercianți, moșieri, cămătari, meseriași bogați, clerici. Ca și în Cilicia, începând din secolul al XIII-lea armenii înstăriți își asumaseră titluri de „bey”, „hodja” și mai ales „baron”, care a devenit forma uzuală de adresare în diaspora, echiva- lînd cu „domn — domnule”.

În anii 1470, 10 mari familii de capitaliști-bancheri dominau viața economică. Majoritatea populației era compusă din meseriași săraci, țărani cu terenuri mici, muncitori salariați.

În urma războiului ruso-turc din anii 1768—1774, guvernul țarist a hotărât, din motive politico-economice, să strămute pe armenii și grecii din Crimeea în provincia Azov. După o peregrinare de un an și jumătate și mari privațiuni, 12 598 armeni s-au stabilit lângă Rostov pe Don.

Cultura armeană din Crimeea a cunoscut o dezvoltare remarcabilă. S-au întemeiat școli, scriitorii pentru manuscrise și miniaturi, biserici și mănăstiri (Sfînta Cruce, în 1358, lângă Surhat, Sfîntul Mîntuitor și Sfîntul Anton, în secolele XIV—XV). S-a dezvoltat literatura, arta aplicată, arhitectura, medicina. Au fost create monumente în stil armean, *chacikharuri*, sisteme de aprovizionare cu apă (prima conductă de apă a fost construită de armeni în 1316, la Caffa). Din manuscrisele, unele miniate, realizate în Crimeea, ni s-au păstrat 240, dintre care unele se află și în muzeele și bibliotecile din România. Din rîndurile armenilor din Crimeea s-au ridicat cunoscuți poeți lirici, scriitori și oameni de artă.

La începutul secolului al XIX-lea, mulți armeni au venit să se stabilească din nou în Crimeea, pe meleagurile unde strămoșii lor întemeiaseră colonii înfloritoare. Printr-un decret din 1832, țarul a restabilit vechile drepturi ale populației armene.

În 1914, erau 15 000. Ca și în trecut, a început să se dezvolte viața culturală: au fost întemeiate școli, tipografii, edituri; s-au

publicat cărți ii periodice. în 1897, în urma prigoanei țariste împotriva școlilor elementare armenesti, predarea în limba rusă a devenit obligatorie, afară de limba și religia armenă.

373

Rusia. încă din secolele X—XI se semnalează aici prezența episodică a armenilor. Caravanele negustorilor armeni frecventau orașele de pe malurile Volgăi și Niprului, ajungând pînă la Novgorod. împreună cu negustorii armeni, mergeau în Rusia arhitecți, meșteri constructori și medici. Se cunoaște că medicul Curtii lui Vladimir al II-lea Monomah (1113—1126) era armean, iar la monumentele construite în Principatul Rostov-Suzdal se remarcă influența arhitecturii armenă. Asemenea influențe se observă și la bisericile din Novgorod, iar în Catedrala Vasiliei Blajennîi din Moscova unul din altare se numește „Altarul lui Grigor al armenilor”¹⁴ (după numele lui Grigor Iluminatorul). în secolele X—XIII, se pomenește despre prezența unor unități armenă în rîndurile armatei ruse. De asemenea, în bătălia de la Griinewald, din 1410, împotriva cavalerilor teutoni, au participat și două unități armenă.

Cu timpul, comercianții armeni folosesc mai des tranzitul spre nordul Rusiei pe căile Volga-Don, urcînd pînă la Nijni-Novgorod, Kazan și Moscova, în secolul al XV-lea, se înfiripase deja o mică colonie armeană la Moscova, ca și la Kazan. în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, armenii se stabilesc la Astrahan, înainte de venirea rușilor (1663—1665). în 1667, se încheie primul acord comercial între comercianții de la Noul Djughha din Iran și Moscova. Armenii aduc mătase din Iran, pe care o vînd la Astrahan și în Rusia, cumpărînd în schimb mărfuri locale. Comercianții și meseriașii armeni stabiliți la Astrahan au contribuit la dezvoltarea economică a orașului și regiunii, ceea ce i-a făcut pe țarii Alexei Mihailovici și Petru cel Mare să le acorde privilegii și să încurajeze imigrarea lor. Armenii au întemeiat prima manufactură de mătase la Astrahan, în 1734. Spre sfîrșitul secolului, majoritatea fabricilor de mătase și a țesătoriilor de bumbac erau în mîna armenilor. în 1746, armenii din Astrahan au primit dreptul de a avea judecătoria proprie și de auto-administrare. Aici s-a elaborat, în 1782, și un *Cod juridic* propriu (*Codul armenilor din Astrahan*). La începutul secolului al XIX-lea, Astrahanul a devenit cel mai mare centru armenesc din Rusia, cu 1/6 din populația orașului, 20% din case, 5 biserici și 50% din flota comercială din Marea Caspică. Se dezvoltă, totodată, viața culturală cu școli, ziar, teatru de amatori, intelectualitate. în cursul secolului al XVIII-lea, s-au mai înființat colonii armenă în Caucazul de nord: la Ghzlar (1736), Mozdok (1763), Derbent (1700—1725), Sf. Cruce, în prezent Prikumsk •etc. în general, numărul locuitorilor armeni din fiecare oraș nu depășea 2 000—4 000 de oameni. în anii 1775—1800, s-au mai întemeiat două orașe armenesti: *Nor* (Noul) *Nachidjevan* lîngă Rostov și

Grigoriopol pe Nistru, în scurt timp, aceste centre au devenit orașe prospere și cu o viață culturală dezvoltată. Nor Nachidjevanul, construit după un plan cu străzi drepte ce se întretaiau perpendicular, cu piață mare centrală, cu case de piatră, cu ateliere și manufacturi, 11 abatoare, unde se tăiau pînă la 500 000 de oi anual, cu un export de grîu (apreciat în Europa Occidentală ca „grîul armenesc de la Don”), de grăsimi, piei, blănuri, miere, mătase, lînă, țesături, vinuri etc., a devenit un mare centru economic în sudul Rusiei. În 1850, orașul număra

.374

o populație de 11 295 armeni, iar în cele 5 sate armenesti din jur 5 293 de oameni. *Grigoriopolul* de la Nistru, de asemenea, a devenit după întemeierea sa, în 1792, un puternic centru economic, cunoscut pentru producția de piele șevro de înaltă calitate, de grăsimi, de luminări, precum și pentru comerțul de vite și cai. Și aici, armenii s-au bucurat la început de privilegii, jurisdicție și administrație proprii, libertăți naționale și religioase.

Colonii armenesti s-au stabilit și în alte orașe ale Rusiei. La Sankt- Petersburg (Leningrad) exista o colonie încă de la începutul secolului al XVIII-lea, unde, în afară de comercianți și meseriași, s-au ridicat interpreți pe linia relațiilor externe. De asemenea, la Moscova, încă din anii 1650—60 se semnalează prezența nu numai a comercianților și meseriașilor, ci și a unor intelectuali, interpreți și diplomați. În secolul al XVII-lea se construiește o biserică armeană. Unele familii devin de notorietate, iar familia Lazarian a fost înnobilită, cu rang princiar. În secolul al XIX-lea, Moscova și Petersburg devin importante centre ale culturii armenice, alături de Tiflis. Aici se dezvoltă armenistica și literatura, teatrul, învățămîntul, presa. La sfîrșitul secolului al XIX-lea, se mai stabilesc colonii armenice în Asia Centrală (Taș- kent, Samarkand, Așchabad etc.). Politica țărilor față de coloniile armenice s-a modificat în decursul timpului, privilegiile acordate la început fiind anulate treptat, pe la mijlocul secolului al XIX-lea, o dată cu unificarea sistemului juridic și administrativ, precum și adoptarea unei politici de represiune națională împotriva minorităților din Rusia țaristă. Capitaliștii armeni s-au înțeles totuși cu capitaliștii ruși și administrația țaristă, ocupînd poziții importante în industria petrolieră de la Baku și Groznîi, precum și în alte ramuri industriale.

Ucraina și Polonia. Prezența armenilor în părțile Ucrainei și Poloniei și în teritoriul, care, la jumătatea secolului al XIV-lea a trecut la Polonia, numindu-se ulterior Rzecz-Pospolita, este atestată încă din secolul al XI-lea, cînd prințul Fiodor Dmitrievici al Galiției și Volinului invită armeni să se stabilească în principatul său (1062), acordîndu-le drepturi și privilegii. În același an, conform tradiției, 20 000 de soldați armeni ar fi fost chemați în

ajutor de prințul Iziaslov al Kievului, în luptele de apărare împotriva polov-țienilor. Aceștia au rămas apoi acolo, ocupându-se de agricultură, comerț și meserii. În timpul invaziei tătaromongole, unii armeni s-au refugiat în Galiția, Podolia și Polonia. În anii 1260—70, când a fost întemeiat orașul Lvov, mulți armeni au fost invitați să se stabilească aici. În secolul al XIV-lea, numărul mare al populației armenie este confirmat de faptul că aveau 2 biserici (prima din 1363) și o mănăstire.

În secolele XIV—XVII au existat colonii armenie și în alte orașe ca: Vladimir, Luțk, Zamostie, Stanislav și mai ales la Kamenet-Podolsk, unde numărul populației armenie a ajuns în secolul al XVII-lea la 1 200 de familii, reprezentând peste 50% din populația orașului. S-au construit școli și spitale, iar în 1635, armenii au avut dreptul de a avea un magistrat propriu, echivalând cu funcția de judecător sau primar.

375.

Cel mai important centru, timp de mai multe secole, l-a reprezentat Lvovul, care a dăinuit ca centru economic, cultural și juridic al armenilor din Europa Răsăriteană, pînă în secolele XVIII—XIX. Armenii au avut principala pondere economică a țării în secolele XV—XVII. Regii Poloniei le-au recunoscut autonomia administrativă, dreptul de a avea judecător propriu (*voit*) și tribunal care se folosea de *Codul de legi* al lui Michithar Goș, precum și unele bresle de meseriași. Comercianții armeni țineau în mîna lor comerțul Poloniei cu Orientul, cunoscînd limbile și obiceiurile popoarelor din zonă. Tranzitul se făcea de la Podolsk prin Moldova și Marea Neagră. După împărțirea Poloniei între Austria, Prusia și Rusia, în 1772, dreptul de autonomie al coloniilor armenie din Polonia a fost anulat de austrieci, impunîndu-se legile austriece.

Armenii din Polonia au jucat un rol și în diplomatie și armată. Mulți diplomați armeni au fost folosiți de regii Poloniei în relațiile lor cu Rusia, Austria, Turcia, Persia. În bătălia de la Viena împotriva turcilor, la 12 septembrie 1683, în armata lui Jan Sobieski au participat și 5 000 de ostași armeni.

Cultura armeană s-a dezvoltat în secolele XVI—XVIII, prin înființarea de școli, biblioteci, teatru amator, construcții de monumente (biserici, *chacikhar-uri*). Ne-au rămas picturi, fresce, miniaturi din secolele XVI—XVII. În această perioadă s-au ridicat scriitori și istorici de limbă armeană ca: Simeon Lehați, Hovhannes Kamenetași, Stephanos Roșea, Minas și Hakob Tochatethi și chiar scriitori de limbă polonă ca Eminovici, membru al comunității armenie din Lvov.

Pe la jumătatea secolului al XVII-lea, Biserica catolică și-a intensificat presiunile pentru convertirea armenilor, care au rezistat cu îndrăzneală timp de jumătate de secol, lupta împotriva

catolicismului luînd forma unei rezistențe naționale. Profitînd de o sciziune în sînul Bisericii Apostolice Armene din Polonia, emisarii Vaticanului au reușit pînă la urmă să determine această Biserică armeană din Ucraina de Vest și Polonia să treacă la catolicism. Unirea cu Biserica catolică a contribuit la accelerarea procesului de asimilare a armenilor din Polonia, dispărînd ca etnie pînă în secolul al XIX-lea, începutul secolului al XX-lea. O altă parte a armenilor, determinată și de decăderea economică a orașelor poloneze, a preferat să se mute în alte țări, precum Moldova, Transilvania, Țara Românească, Crimeea, Ucraina Zăporo- jiană și Bulgaria. Ca urmare, Lvovul, de pildă, care număra 1000 de familii armenie, în 1600, mai avea doar 212 în 1784.

Bulgaria. Colonia armeană din Bulgaria este dintre cele mai vechi, datînd din timpul Imperiului bizantin, cînd o parte din populația armeană din Armenia Minor a fost strămutată forțat. Procesul a început în secolul al V-lea și s-a accentuat în secolele VIII—X, prin afluirea refugiaților din Armenia Mare, ca urmare a evenimentelor istorice. Imperiul bizantin urmărea, pe de o parte să slăbească rezistența Armeniei și pe de altă parte să populeze frontierele de nord cu o populație combativă, care să apere imperiul de invazia popoarelor migratoare.

376

Coloniile armenie erau de trei feluri: membre ale Bisericii Apostolice Armene, pavliciene și calchedoniene. Cele două din urmă au dispărut cu- rînd, fiind asimilate în rîndul populațiilor locale, Centrul principal s-a stabilit la Filipopole (actualmente Plovdiv), unde s-a înființat și Episcopia Armeană. În secolele XIV—XVIII au venit să se stabilească în Bulgaria refugiați din Cilicia, după căderea regatului armean, precum și din Crimeea și Polonia. De asemenea, după cucerirea Cetății Albe, Sultanul Baiazid al II-lea a strămutat populația armeană din oraș în Bulgaria și la Constan- tinopol. La jumătatea secolului al XVI-lea au venit în Bulgaria armeni din provincia Nachidjevan, din Șoroth (Armenia) și din Țările Românești. În timpul războaielor turco-persane din secolul al XVII-lea, de pe teritoriul Armeniei, noi valuri de refugiați s-au stabilit în Bulgaria. În secolele XV—XVI și începutul secolului al XVII-lea s-a înfiripat o colonie și la Sofia, unde s-a construit, în 1600, o biserică armeană. O serie de colonii au luat naștere și în alte orașe ale Bulgariei ca: Veliko Tîrnovo (capitala celui de-al doilea Regat Bulgar), la Varna, Ruse (în sec. al XV-lea, cu refugiați din Crimeea), Provadia (la începutul secolului al XVII-lea), la Razgrad (unde s-au stabilit, în aceeași perioadă, 460 de armeni), la Șumen, Bazargic (începutul secolului al XIX-lea), Burgas, Silistra etc. Structura socială se caracteriza prin existența unui număr mare de meseriași, în special bijutieri, marochinieri, cizmari, tinichigii, precum și agricultori care au întemeiat sate întregi armeniești, ale căror toponime s-au păstrat, mici și mari

comercianți, atât în comerțul interior, cât și exterior. După războiul din Crimeea, au venit în Bulgaria, Tracia și Macedonia noi valuri de emigranți, numărul lor ajungînd la 140 000. Ca și bulgarii, precum și celelalte populații creștine din Bulgaria, armenii au fost supuși unui proces forțat de islamizare și turcizare, din care cauză mulți armeni și-au uitat limba maternă, chiar dacă nu au trecut la islamism. Pe la mijlocul secolului al XIX-lea, mișcarea de redeş-teptare națională armeană se extinde și în Bulgaria. Se deschid școli, biblioteci, se scrie literatură în limba armeană, îmbogățind activitatea culturală din secolele XIV—XVIII, cînd s-au copiat și s-au miniat manuscrise.

După masacrele din Turcia din anii 1895 —96, 50 000 de armeni s-au refugiat în Bulgaria, dintre care au rămas 20 000. La sfîrșitul secolului al XIX-lea, numărul lor ajunsese la 33 000.

S-a întărit activitatea culturală a populației armenice, creîndu-se noi școli, case de cultură, asociații culturale, sportive, ansambluri de cîntece și dansuri, teatre de amatori, biblioteci publice, ziare (începînd din 1884), literatură originală. Populația armeană s-a solidarizat cu poporul bulgar în lupta de independență și de eliberare de sub dominația otomană, atât în războiul ruso-turc din 1877/78, cit și în războiul balcanic din 1912/13, cînd s-a format și o legiune de voluntari armeni, sub comanda lui Karekin Nijteh și a celebrului comandant de haiduci Antranig Ozanian, care a înfăptuit acte de mare eroism, luînd prizonier, printre alții, pe comandantul de corp de armată, Mehmet Iavere Pașa și ajungînd pînă la Marea de Marmara.

377

După masacrele din 1915, un mare număr de armeni s-a refugiat din nou în Bulgaria, iar viața culturală a luat un nou avînt, s-au întemeiat noi școli (inclusiv de învățămînt liceal), s-au publicat noi ziare, cărți etc.). După cel de-al doilea război mondial, a luat naștere Uniunea Culturală „Erevan”, cu filiale în toate centrele locuite de armeni, precum și un organ de presă săptămînal cu același nume, în limbile armeană și bulgară. Numărul populației armenice este apreciat la 25 000 (date din 1984).

Franta. Prezența unor comercianți armeni este semnalată în.că din secolele V—VII. După prăbușirea regatului de la Ani și în special în perioada Cruciadelor, comercianți armeni aduc în Franța mătase, bumbac, covoare și carpete, mirodenii etc.

În secolul al XIII-lea, colonii mici de armeni se stabilesc în Provence, Languedoc, la Marsilia, Montpellier, Narbonne, Nîmes. Toponimele armenesti confirmă prezența armenilor în evul mediu în Franța.

Regele Philippe al III-lea îndrăznețul (1245—1285) a adus în Franța meșteri constructori din Armenia, pentru castelul său și

construirea unor biserici, precum și viticultori pentru dezvoltarea viticulturii în Burgundia. În secolul al XVII-lea, se cunoaște că negustorii armeni aduceau în Franța mătase, pietre prețioase și piei fine din Armenia, superioare celor produse în Occident. Acești negustori s-au făcut atât de indispensabili, încât cardinalul Richelieu (1585—1642), primul ministru al Franței, a încurajat stabilirea permanentă a armenilor în această țară. Relațiile se dezvoltaseră într-atît, încît s-a simțit necesitatea și a unui dicționar armean-latin, pe care l-a elaborat Francesco Rivola, în 1633, cu sprijinul lui Richelieu. În secolul al XVIII-lea, se pomeneste de un anume Jean Alten (Hovhannes Altunian), care a venit în 1759 de la Noul Djughha și a introdus în Franța cultura de garanță, ale cărei rădăcini dădeau colorant pentru roșu. Drept recunoștință, francezii i-au ridicat o statuie, în 1846, la Notre Dame de Dome.

În urma evenimentelor din Imperiul otoman, la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului XX, precum și mai recent, din cauza situației din Orientul Apropiat și Mijlociu, noi valuri de emigranți armeni au sosit în Franța, numărul lor depășind 350 000 (1984).

Ca și în alte colonii, armenii din Franța duc o vie activitate culturală, atît pe plan francez, cît și propriu național. Încă din 1673, au înființat o tipografie la Marsilia. În 1798, Napoleon Bonaparte a înființat Școala de limbi orientale pe lângă Universitatea din Paris, unde limba armeană era una din cele 4 limbi ce se predau. Catedra a fost condusă în secolele XIX—XX de cunoscuți armeniști ca: Hagop Șahan Cerbedian, Ed. Dulaurier, A. Carriere, Antoine Meillet, Frederic Macler, Frederic Feydit, Jean Pierre Mahe. Cercurile conducătoare franceze s-au interesat încă din secolele trecute de achiziționarea de manuscrise armenesti. În 1834, la Biblioteca Regală a Franței existau 128 de manuscrise armenesti.

S-a dezvoltat, de asemenea, învățămîntul mediu. În 1846, se mută la Paris (apoi în suburbia Sevres) Liceul Samvel Muradian de la Veneția, **378** desființat în 1990 din motive financiare. Primele periodice armenesti apar în Franța în anii 1855 — 1865, se înființează noi tipografii, se fac traduceri în limba franceză din operele istoricilor și poeților armeni din evul mediu, mai ales sub îngrijirea lui Dulaurier și mai tîrziu a lui Arșag Ciobanian. Pînă în 1983, au apărut peste 20 de ziare și periodice în limba armeană, mîjoritatea la Paris, există echipe de teatru de amatori, case de cultură, biblioteci, ansambluri de cîntece și dansuri populare, post de radio în limba armeană la Paris etc. Colonia armeană din Franța a dat culturii și artei franceze creatori valoroși ca pictorul Carzou (Karnig Zulumian), membru al Academiei franceze de Arte Frumoase, pictorul Edgar Șahin, sculptorul Hagop Gurdjian,

regizorul și artistul Akim Tamiroff, compozitorul, interpretul, poetul și artistul Charles Aznavour (Aznavourian) un adevărat continuator al artei *așugh-ilor* armeni, compozitorul de muzică simfonică și religioasă Onnig Berberian, regizorul Henri Verneuil (Așod Malakian) ș.a.

Între cele două războaie mondiale și după cel de-al doilea război mondial, câteva mii de armeni din Franța s-au repatriat în Armenia Sovietică.

Anglia. Între armeni și Anglia au existat contacte mai vechi, dar primele mici colonii permanente s-au stabilit aici după 1830, mai cu seamă în orașele Londra, Manchester, Liverpool. La Manchester s-a construit o biserică în 1863 și alta în 1870. În 1914, la Londra erau 400 de armeni, iar în 1910, la Manchester, 550. Structura lor socială prezenta un tablou heteroclit: comercianți, meseriași, muncitori, agricultori, studenți, intelectuali. Începînd din 1863, au apărut 10 periodice, tipărite în limbile armeană engleză, franceză, avînd conținut politic, economic, satiric, religios, dar cu o existență efemeră de 2—8 ani. În urma evenimentelor din Turcia, de la sfîrșitul secolului al XIX-lea și începutul secolului al XX-lea, mai mulți scriitori armeni ca: Minas Ceraz, Arpiar Arpiarian, Ervant Odian, s-au refugiat în Anglia, unde s-au organizat comitete pentru ajutorarea victimelor prigoanei. Începînd din 1909 au luat ființă diferite uniuni, societăți și cluburi culturale. Colonia armeană din Anglia, deși nu a avut școli proprii, a dat cîțiva oameni de litere ca, scriitoarea Zabel Boyadjian, care a tradus și publicat în limba engleză *Legendele și poeziile armene din secolele V—XX* (1916) și romancierul de limbă engleză Michael Arlen (Kuyumjian), cunoscut în literatura engleză contemporană, între cele două războaie mondiale. Numărul populației armene din Anglia este apreciat la 17 000 (1984).

În celelalte țări europene există, de asemenea, colonii armene, dintre care unele au activitate culturală națională ca cea din **Grecia** (15 000 în 1984) cu școli, cluburi și periodice (35 de ziare și periodice apărute pînă în 1975). Masa principală este formată din muncitori, meseriași și mici comercianți, refugiați în Grecia după evenimentele din Turcia. Mai multe mii s-au repatriat în Armenia Sovietică (8 000 în 1925, câteva mii în 1932—33 și din nou, după război).

În **Cipru**, există o colonie de 4 000 de armeni, care dispune de un liceu și asociații culturale. Pînă în 1975, apăruseră 10 periodice. În **Belgia**, numărul armenilor se estimează la 5 000. Nu au școli și nici ziare. În **Germania**, sînt

10 000, Veniți în ultimul timp din Orientul Apropiat și Mijlociu. Nu au școli și nici ziare, ci numai câteva case de cultură. În **Italia**, unde — după cum arăta Nicolae Iorga, — încă din 1253 (în afară de

coloniile mai vechi) armenii își aveau „Casa“ la Venetia și tot acolo „Ospizio Armeno“ de la 1341, iar Papa Urban al VIII-lea a înființat la Roma „Colegiul Armenesc Unit”²¹⁷, numărul armenilor este apreciat la 2 000, fiind concentrați mai mult la Milano, Roma și Venetia. În acest din urmă oraș există și un liceu, precum și Academia Armeană a Congregației Mîchitariste, despre care s-a vorbit mai sus. În **Austria** sînt cca 4 000 de armeni (1984), avînd ca centru cultural Congregația Mîchitaristă cu bibliotecă (1200 de manuscrise vechi armene), centru de cercetări și organ de presă pentru armenistică. În **Olanda** există o colonie mai veche, care a avut în secolul al XVII-lea și o tipografie, unde s-au tipărit lucrări ale autorilor armeni din evul mediu. Numărul lor este apreciat la 3 000 (1984). Nu au școli și nici activități culturale deosebite. În ultimii ani s-au înmulțit coloniile armene din **Elveția** (3 000 în 1984), cu o biserică la Geneva și un centru mare cultural în fază de construcție, precum și în **Suedia** (3 000 în 1984) cu case de cultură și organ de presă, în celelalte țări europene, numărul armenilor este neglijabil.

217 Nicolae Iorga *Armenii și românii: O paralelă istorică* p. 22, 23, 31, București, 1913.

4. America de Nord și de Sud

Statele Unite. Nu există date despre primele imigrări de armeni în America de Nord, însă în anul 1618 se pomeneste de venirea în Statul Virginia a lui John Martin Armeanul, care a dezvoltat industria tutunului în acest stat. În anii 1653—1654, guvernul Statului Virginia invită specialiști armeni, pentru dezvoltarea sericulturii. În general, încă din această epocă, armenii sînt apreciați ca o populație harnică și creatoare. În timpul Războiului de Secesiune (1861 — 1865), se pomeneste de prezența ofițerilor și medicilor armeni în armata președintelui A. Lincoln. După acest război, misionarii americani au încercat să atragă mai mulți armeni în S.U.A., dar nu au reușit. Pînă în 1870, numărul armenilor stabiliți aici nu depășea 300. Abia după 1870—1880, în urma evenimentelor sîngeroase din Imperiul otoman, au imigrat un număr mai mare de armeni, care s-au stabilit la Worcester (Mass.), Providence, New York, Boston, New Jersey. Începînd din 1890 s-au stabilit și în California ca agricultori, contribuind la dezvoltarea orașului Fresno, în 1910, erau 2 000 în California, majoritatea lor provenind din orașele Charpert și Bitlis din Armenia turcească, printre care se număra și familia marelui scriitor William Saroyan. Numărul total al armenilor stabiliți în S.U.A., pînă în 1910, ajunsese la 20 500, iar în 1921 la 130 000, dintre care 95% erau muncitori și 90% oameni lipsiți de proprietăți.

Colonia armeană din Statele Unite desfășoară activitate obștească și culturală demnă de remarcă. Încă din 1886, la New York, s-a creat „Uniunea armenilor”. În 1892, la Fresno s-a înființat o bibliotecă. În 1909, s-a întemeiat „Uniunea generală de Binefacere” cu 20 de filiale și organ propriu de presă. În 1890—96 au fost înființate filiale ale partidelor politice: Socialdemocrat „Hînceag”, Dașnakțuthiun și Liberal-Ramgavar, cu organele de presă respective. În 1921, comuniștii armeni au început să publice ziarul „Panvor” (Muncitorul), devenit ulterior „Nor Așcharh” (Lumea Nouă). Activitatea culturală se remarcă printr-un mare număr de cluburi, echipe de amatori de cîntece și dansuri, mai multe emisiuni săptămînale la un post de televiziune din Los Angeles. Din 1888 pînă în 1972, se publicaseră peste 300 de ziare și reviste, dintre care multe și-au încetat apariția după cîțiva ani de activitate. În 1972, mai apăreau 69 de ziare și periodice dintre care 17 în limba engleză. Pînă acum cîteva decenii nu au existat școli permanente, învățămîntul pentru tineret făcîndu-se în școli duminicale. Din anii 1960—1970, sub impulsul unor grupuri proaspete de imigranți veniți din zone cu activitate culturală tradițională, s-au înființat și în Statele Unite, mai ales în zona Los Angeles, mai multe școli de diferite grade, unele cu grad de colegiu, precum și biserici, atît pe Coasta de Est, cît și pe Coasta de Vest. Structura socială a populației armenice s-a modificat. În prezent, în afară de muncitori, meseriași, agricultori și comercianți

au apărut și industriași și mai ales o intelectualitate numeroasă, compusă din profesori și conferențieri în Universități, oameni de știință, medici, ingineri, avocați, ziaști, oameni de artă, funcționari de stat. Guvernatorul Californiei, cel mai populat stat al țării, a fost ales în persoana fostului procuror general al statului, George Deukmedjian (prima dată în 1982 și reales în 1986).

În domeniul muzicii și artei și-au câștigat renume compozitorul Allan Hovhannes (Chakmakjian, născut în 1911), cu compoziții simfonice pe teme epice armenesti, Krikor Siuni (cîntece orale), regizorul de teatru și cinematografie Ruben Mamoulian, cîntărețele Zabel Aram și Lucine Amara (Arma-ghanian), aceasta din urmă solistă a Operei Metropolitan din New York, Armen Tokatlian, solist la aceeași operă ș.a.

Populația de origine armeană din S.U.A. a depășit 800 000 mai ales pe seama emigranților din Orientul Apropiat și Mijlociu, deși există și o mișcare inversă. În anii 1926—1936, au plecat să se stabilească în Armenia Sovietică peste 6 000 de armeni din S.U.A. După război, s-au mai repatriat cîteva sute.

În **Canada** se semnală prezența a numai 600 de armeni în 1910, ca după cel de-al doilea război mondial, datorită imigrărilor din Turcia, Egipt, Liban, Iran etc., cifra să crească rapid. După datele oficiale canadiene, în 1981, se declaraseră armeni 21 155 de cetățeni, dar sursele armenesti apreciază că, în 1984, erau deja 70 000 cu tendință de creștere. Există cluburi, biserici și ziare în limba armeană (1 cotidian și 5 periodice). În ultimii ani s-au înființat și cîteva școli.

În **America Latină**, cea mai mare colonie armeană se află în **Argentina**, atîngînd peste 85 003 de persoane (1984), avînd o activitate culturală proprită

381 o mare Casă de cultură în Buenos Aires, echipe de dansuri și cîntece, grădiniță de copii, școală primară și liceu, biserici (3 la Buenos Aires), asociații culturale, de binefacere și sportive. Între 1922—1970, apăruseră 32 de pe riodice. Structura socială cuprinde meseriași, mai ales bijutieri, mici comer- cianți, industriași și mulți intelectuali.

În **Brazilia** sînt peste 20 000 de armeni (1984) avînd o viață culturală proprie, asociații culturale, biserici. Sînt concentrați la Sao Paulo și Rio de Janeiro.

În **Uruguay** se numără 14 000 de armeni (1984), care duc, de asemenea, o viață cultural-artistică proprie, emisiuni de radio, casă de cultură.

În **Venezuela**, există o colonie mai recentă, numărînd 1 600 de membri, în celelalte țări latino-americane, numărul armenilor este neglijabil.

Armenii din România

1. Istoria

Armenii s-au stabilit în Țările românești, în diferite perioade istorice, încă din cele mai vechi timpuri. După cum arată Nicolae Iorga, Bogdan Petriceicu Hașdeu și alți istorici români, primele colonii armenie din Moldova au fost anterioare înființării Principatului Moldovei (deci înainte de primul descălecat al lui Dragoș de Maramureș, în 1348), fiind probabil tot atât de vechi ca și primele colonii armenie din Galiția, care datează din secolul al XII-lea. Negustorii armeni care se ocupau de comerț internațional foloseau în orice caz calea de tranzit din Polonia de sud, prin Moldova la porturile de la Marea Neagră. Săpături efectuate în zona orașului Cetatea Albă (Akkerman) din sudul Moldovei, port la Marea Neagră, au scos la iveală monede armeniești bătute de regi din Armenia Ciliciană din secolul al XIII-lea. Or, se știe că negustorii armeni din Crimeea, Galiția și Moldova făceau comerț în evul mediu, cu această țară. În același oraș, s-a descoperit o inscripție de mormânt în limba armeană din anul 1174. În 1350, s-a construit, după unele date, o biserică armeană la Botoșani. Deși nu există suficiente dovezi despre o colonie armeană în acest oraș, în perioada respectivă, este semnificativ faptul că Eparhia cultului armean din Lvov primește, în 1365, sub jurisdicția sa și pe armenii din Moldova, ceea ce lasă să se întrevadă că cel puțin în centrele comerciale mai importante ca Suceava și Botoșani erau colonii armeniești. De asemenea, la Iași (devenit ulterior capitala Moldovei), biserica armeană poartă pe frontispiciul intrării data de construcție 1395, deși clădirea actuală este dintr-o perioadă mai recentă (secolul al XVII-lea). După cum arată Nicolae Iorga, armenii aflați la Suceava și Șiret, înainte de întemeierea Principatului Moldovei, „au trecut la Iași, la Botoșani, la Roman, infiltrație care se va continua pînă la Focșani, aproape de hotarul dintre Moldova și Muntenia... în tot cazul, către 1330 existau armeni destul de mulți și, cum Principatul Moldovei a fost în realitate creat pe calea comerțului, acei care au urmat această cale a comerțului au devenit colaboratori la crearea statului național român în Moldova”.

Se cunoaște că, pînă în prima jumătate a secolului al XIII-lea,

au fost cinci mari emigrări de armeni din fosta capitală a Armeniei regale, Ani, spre

Crimeea, Polonia, și Moldova și anume: în 1060, 1064, 1239, 1319 și 1342 Cauzele acestor emigrări a aristocrației și comercianților armeni (pături înstărite și totodată culte din Armenia veche) au fost — după cum s-a arătat — invaziile străine, urmate de prăbușirea regatului armean cu capitala la Ani (1065), sau calamități naturale, cum a fost cutremurul catastrofal din 1319.

Marii voievozi moldoveni, Alexandru cel Bun și Ștefan cel Mare, au apreciat în mod deosebit pe armeni, invitându-i să se stabilească în Moldova, pentru a contribui la dezvoltarea economiei și a orașelor moldovenesti, în acest scop, li s-au oferit drepturi și privilegii: printr-un hrisov dat de Alexandru cel Bun, la 30 iulie 1401, se încuviințează înscăunarea unui episcop armean la Suceava (capitala de-atunci a Moldovei), pentru a păstori pe credincioșii armeni din Moldova. Primul episcop a fost un anume Hovhannes. în 1415, este pomenit un alt episcop, pe numele de Avedik, care-și avea reședința, atât la Suceava, cât și la Lvov.

Ulterior, Alexandru cel Bun, care întreținea personal relații de afaceri cu orașele polone Lvov, Cracovia etc., constatînd prosperitatea economică a acestor orașe, în care locuiau mulți comercianți și meseriași armeni, a invitat în Moldova, printr-un hrisov din 8 octombrie 1407, negustori armeni, oferindu-le diferite scutiri de impozite și taxe vamale. Numai la Suceava s-au stabilit 700 de familii armene, care au dat orașului o și mai mare importanță economică. în cursul secolelor al XV-lea și al XVI-lea ei au ridicat circa 7 mănăstiri și biserici, dintre care au mai rămas patru, cea mai veche și mai cunoscută fiind Mănăstirea Zamca, ridicată după tradiție, înainte de 1551 de bogătaşul Agopșa, indicat pe piatra lui de mormînt din 1551 ca fiind ctitorul bisericii. Gh. Balș se îndoiește însă că construcția actuală este cea veche, înclinînd să creadă că este o construcție de la începutul secolului al XVII-lea, întemeindu-și concluzia pe faptul că pe turnul din est al mănăstirii este indicată data de 1606.²¹⁸ Din cele circa 1 000 de case din Suceava, 200 erau armenesti, ele distingîndu-se prin tipul lor deosebit și prin buna gospodărire. Tot comerțul Sucevei era, pe vremea aceea, în mîna armenilor, ca și la Șiret și Cernăuți. în acest din urmă oraș, populația era compusă, pe vremea aceea, jumătate din moldoveni și jumătate din armeni, în curînd, cele trei orașe moldovene (Suceava, Șiret, Cernăuți) au devenit, în urma

²¹⁸ Gh. Balș, *Bisericile și mănăstirile moldovenesti din veacurile al XVII-lea și al XVIII-lea*, p. 41—46, București, 1933.

comerțului efectuat de negustorii armeni, importante centre comerciale. În 1418, Alexandru cel Bun a mai adus încă 3 000 de familii armenesti, pe care le-a stabilit în 7 orașe moldovenești (Suceava, Iași, Botoșani, Do-rohoi, Vaslui, Galați, Hotin).

Printre alte măsuri adoptate de Ștefan cel Mare, a fost emiterea unui hrisov în care îi invită pe armeni să vină în Moldova, promițându-le protecția sa, precum și privilegii comerciale. Printre cei care au beneficiat de aceste măsuri au fost unii armeni din Constantinopol, care căzuse, cu câțiva ani mai'.

devreme sub asaltul lui Mahomed al II-lea. De asemenea, în 1475, după ce turcii și tătarii au pus stăpânire pe Crimeea, mase importante de armeni s-au refugiat în Moldova. Ștefan cel Mare a făcut acestora o primire caldă și i-a colonizat în orașele Suceava, Iași, Botoșani, Focșani și Roman, unde armenii formau deja un număr important. Se apreciază că, sub domnia lui Ștefan cel Mare au mai venit în Moldova circa 10 000 de armeni. Numărul total al celor stabiliți aici în acea perioadă, este evaluat la peste 20 000. Armenii sînt amintiți și în oastea lui Ștefan cel Mare, în nenumăratele lupte purtate pentru independența țării. Se pomeneste de fapte de vitejie ale arti-leriștilor armeni, în bătălia de la Valea Albă, în 1476, împotriva turcilor, unde Ștefan cel Mare a câștigat o importantă victorie.

Cea mai de seamă contribuție a armenilor la dezvoltarea statului medieval moldovean a fost însă — după cum s-a arătat mai sus — în domeniul economic.

Încă de prin anul 1400 și pînă în secolul al XVII-lea, întregul comerț interior și exterior al Moldovei era concentrat în mîinile armenilor, care au știut să profite de situația geografică excepțională a orașelor moldovenești (în special Suceava), prin care treceau drumuri internaționale de tranzit spre Polonia (prin Hotin, Iași), spre Rusia (prin Cetatea Albă) sau spre Germania răsăriteană. Caravanele negustorilor armeni care cutreierau drumurile Moldovei erau cunoscute sub numele de „carele armenesti”. La Suceava se găseau depozitele principale de mărfuri ale negustorilor și, totodată, vama, care aducea venituri importante statului moldovean. Bugetul țării era de fapt asigurat numai prin comerț, întrucît atît boierii, cît și mănăstirile se bucurau de privilegii și erau scutiți de biruri. Negustorii armeni cîș-tigau bine și plăteau birurile și taxele legale. Ei exportau vite și cai în Prusia, Austria, Olanda, precum și oi, porci, piei, ceară, grîu, brînză și alte produse din Moldova, aducînd în schimb mărfuri manufacturate din Occident ca, postavuri, covoare, broderii, obiecte de lux, arme, iar din Orient mirodenii, vin grecesc, coloranți, mătăsuri și altele. Unii comercianți armeni aduceau din Muntenia și de la Brașov ceară de albine; din Ungaria, blană de samur; alții duceau postavuri și metale din Germania pînă în India. În secolul al XVI-lea, ei exportau grîu și vin din Moldova în Polonia și Rusia; ceară, miere, carne și grăsimi la Constantinopol. Aduceau din Polonia în

Moldova hîrtie. Exportatorii armeni de vite și de cai achiziționau aceste animale pe piața internă. Însă, întrucît calitatea lor nu corespundea adesea cerințelor pieței externe, ei au început să se ocupe și de zootehnie, cumpărînd vite tinere și mînji, pe care-i îngrășau și îi creșteau cu mijloace proprii, pe pășuni arendate și apoi le exportau, primind astfel prețuri mai mari pentru vitele îngrășate și caii de rasă moldovenească bine dezvoltati. De asemenea, unii dintre negustori au început să fabrice ei înșiși unele produse manufacturate importate.

Astfel, treptat, în sînul populației armenice au loc schimbări sociale structurale. Dintr-o populație predominant negustorească, unii s-au transformat în moșieri, mai ales în Moldova de Nord sau Bucovina, precum și în partea

385 de răsărit a Moldovei (Basarabia). Ulterior, armenii au fost cei dinții care au practicat o agricultură sistematică pe întinderi mari de pămînt. Alții au devenit meșteșugari și proprietari de manufacturi. Astfel, de exemplu, cele 603 de familii de armeni stabiliți la Iași ocupau cîteva străzi centrale, unde își aveau și atelierele. Meșteșugarii armeni, blănari, plăpumari, croitori, cizmari, argintari, cofetari, dar mai ales pielării, erau cunoscuți atît pe piața internă, cît și externă, pentru înalta calitate a produselor lor. Erau, de asemenea, foarte apreciate broderiile și dantelele lucrate de ei.

Domnitorii Moldovei chiar și din secolele mai tîrzii, XVII și XVIII, au prețuit negoțul organizat de armeni, întrucît, prin intermediul acestora, Moldova vindea numai în Polonia, anual, cîte 20 000 de cai, 5 000 de boi, 6 000 de vaci, 50 000 de ocale de ceară și 200 000 de piei de iepure.

În consecință, domnii moldoveni au continuat și în sec. al XVIII-lea să-i favorizeze pe oamenii de afaceri armeni, întărind privilegiile existente sau acordîndu-le chiar altele noi. De exemplu s-a luat ispravnicilor dreptul de a pedepsi personal pe armeni, impunîndu-le obligația de a-i deferi pe de- lincvenții armeni Curții de judecată a Domnului, singurul în drept să-i pedepsească.

Pe lîngă armenii stabiliți mai de mult în Moldova, au avut loc noi imigrări în secolele XVI și XVII. Acești imigranți armeni, ca și predecesorii lor, au găsit adăpost în sînul poporului român, cunoscut pentru generozitatea și spiritul său de toleranță.

Atît în Principatul Moldovei, cît și în celelalte principate, armenii s-au dovedit elemente harnice, active, cu spirit de inițiativă, buni gospodari și buni edili. Multe orașe moldovenești erau, la stabilirea armenilor acolo, la începutul existenței lor, însă s-au ridicat la un nivel economic și edilitar important, datorită dezvoltării impetuoase a comerțului și meșteșugurilor. Astfel, de pildă, Cernăuți, care era un sat, în momentul așezării acolo a armenilor de către Alexandru cel Bun, își datorează transformarea în oraș mai mult comerțului armenilor. În afară de contribuția lor la

dezvoltarea orașelor, armenii au întemeiat și unele sate, după cum dovedește numele lor, ca de pildă: Armenești (în jud. Suceava), Satul Armeanului (în jud. Iași), Valea Armeanului (în jud. Botoșani), Dealul Armeanului (în jud. Dorohoi), Armenești (lângă orașul Bîrlad) ș.a.

Populația armeană din orașele moldovenești a fluctuat puternic în cursul istoriei. Astfel, într-o descriere în limba latină a orașului Suceava, din 1693, se arată că numărul armenilor din Suceava a ajuns la 3000, iar într-un raport al administrației austriece din 1823 se afirmă că majoritatea celor 2 000 de familii din Suceava sînt armenesi.²¹⁹

Armenii au suferit, ca și populația majoritară românească, din cauza scindării nefirești a Moldovei, prin răpirea de către austrieci a părții ei de nord, care a primit denumirea de Bucovina. Economia țării a avut de suferit, familiile armenesi, ca și cele românești, au fost rupte de rudele lor rămase în Moldova. Numărul armenilor în toată Bucovina ocupată de austrieci scăzuse, la 31 dec. 1890, la 1 500.

La începutul secolului al XIX-lea numărul armenilor din Moldova se ridica la circa 4 500, iar în 1857, la 7 000.

În tot cursul istoriei Țărilor române și a statului unitar român, armenii au fost alături de poporul român, luptînd pentru apărarea independenței țării și progresul său social și economic. Astfel, în 1821, cînd a avut loc revoluția de eliberare națională și socială condusă de Tudor Vladimirescu, cei mai înaintați activiști ai populației armeni au sprijinit-o. De asemenea, armenii din Moldova, Muntenia și Transilvania au sprijinit revoluția din 1848. Sînt cunoscute numele arhitectului Hagop Melic din București, sprijinitor al revoluției și prieten cu Nicolae Bălcescu; armenii din Roman, Andrei Zaharian și Ion Misir, care au participat la evenimente și au fost puși în urmărire. Garda personală a lui Ion Heliade Rădulescu era formată, în cea mai mare parte, din armeni. După înăbușirea revoluției, au fost arestați 28 de meșteșugari de pe Str. Armenească, considerată un „cuib” al revoluției. Armenii din Moldova și Muntenia au sprijinit cu căldură unirea principatelor, numele lui Alexandru Ioan Cuza fiind pomenit cu dragoste de populația armeană din principate. Domnitorul A. I. Cuza, la rîndul său, este cunoscut ca un prieten al populației armeni.

Muntenia. Armenii se stabilesc în Muntenia ceva mai tîrziu decît în Moldova, în a doua jumătate a veacului al XIV-lea, venind din Armenia și Cri-meea.

Valuri ulterioare de refugiați armeni au găsit adăpost în Țara

²¹⁹ Haus-Hof und Staatsarchiv, Viena a. D. 580/22 martie 1823.

Românească, stabilindu-se la București, Pitești, Craiova. În secolul al XVI-lea se menționează și la Țîrgoviște (capitala Munteniei între 1430 și 1660) prezența unei numeroase și bogate colonii armenе. Despre prezența armenilor la București există mențiuni încă din anii 1400—1435. Astfel, Domnitorul Mihai Vodă (1418 — 1420) l-a trimis pe armeanul Hagop în Transilvania, pentru a încerca să apere pe mocanii de la Hîlcu față de pretențiile sașilor.

În anul 1665, călătorul turc, Evlia Celebi a trecut prin București, menționînd, printre altele, existența unei colonii armenе și precizînd că aceasta este simpatizată de populația autohtonă română.

În secolul al XVII-lea, armenii ortodocși-grigorienі și armenii catolici și-au construit o biserică în centrul Bucureștilor, punîndu-i numele de Bărăția (Frăția). Biserica a fost terminată în 1629, iar această parte a orașului a căpătat denumirea de Cartierul armenesc. Biserica a trecut însă, la scurt timp, sub jurisdicția Papei, ceea ce a determinat pe armenii grigorienі să-și clădească, în 1638, la marginea de atunci a orașului, o altă biserică din lemn. Strada pe care a fost construită această biserică (situată pe locul unde se înalță actuala Biserică armeană din București tîrnosită în 1915) a fost numită Strada Armenescă.

387

Prezența armenilor în București încă din timpuri străvechi este atestată și de unele denumiri de locuri din vechiul București ca: Stîlpul de Piatră al Armeanului, Crucea Armeanului, Podul Armeanului etc.

În timpul războiului ruso-turc din 1806—1812, colonia armeană a fost reorganizată temeinic, cu contribuția lui Manuc-Bei Mirzaian și a rudelor sale, care au preluat treburile bisericii și școlii armenе, școală construită din donația lui Manuc. Valuri mai mari de refugiați armeni au venit după evenimentele din Turcia din 1895—1896 și 1915, în special începînd din 1922. Potrivit recensămîntului din 1930, în București trăiau 4 761 de armeni, iar în toată România 15 444.

În afară de comercianți, în București se semnalează existența a numeroși meșteșugari ca: brutari, meșteri constructori, croitori, precum și fabricanți de tutun. Unii meseriași aveau breslele lor.

La începutul secolului al XIX-lea, exista un număr important de armeni și la Ploiești, Giurgiu, Pitești, precum și în județul Argeș.

Oltenia. Prezența din timpuri îndepărtate a armenilor în această provincie este dovedită de denumirea unor localități ca: satul Armeanul din județul Vîlcea, localitatea Piscul Armeanului din același județ și altele. De asemenea, la începutul secolului al XVIII-lea, în capitala provinciei, la Craiova, exista o colonie armeană. Numărul armenilor din Oltenia, în această perioadă, este apreciată la 500—1 000. La începutul secolului al XIX-lea, se semnalează și la

Rîmnicu Vîlcea prezența unor comercianți armeni.

Dobrogea. La Babadag, se semnalează prezența armenilor începînd din anul 1 500, unde credincioșii armeni aveau biserica lor. La Biblioteca Mî-chithariștilor din Viena este păstrată o colecție de versuri ale lui Martiros din Caffa, care a trăit în anul 1672, timp de aproape 6 luni la Babadag și a scris o poezie satirică la adresa frunțașilor armeni din acest oraș.

După tradiție și după o piatră găsită pe locul cimitirului vechi armenesc din Constanța, unde a fost și vechea biserică, colonia armeană datează aici cel puțin din anul 1760.

Numărul armenilor a ajuns la Constanța, în 1878 (anul eliberării Dobrogei) la 35 de familii. După imigrările masive din Turcia, după 1922, populația armeană din Dobrogea a crescut simțitor, ajungînd în anul 1928, numai în județele Constanța și Caliacra la 5664 de suflete. În orașul Constanța, potrivit unui recensămînt din 15 mai 1925, numărul armenilor era de 3560, situîndu-se pe locul al treilea, după români și greci. Numărul lor a scăzut însă simțitor, după cel de-al doilea război mondial, în urma emigrărilor.

Transilvania. Prezența armenilor în Transilvania este atestată din cele mai vechi timpuri. Cronicarii maghiari Simon de Kezo și Thurocsi arată că pe vremea ducelui Geza (972—997) și a lui Ștefan cel Sfînt (997—1038) — cînd Transilvania se găsea sub dominația maghiară — în această provincie au intrat armeni, care s-au amestecat cu ungurii și au obținut chiar titluri de noblețe.

Într-un hrisov al regelui Ludovic al IV-lea, din 1281, se vorbește de „Terra Armenorum” (Pămîntul armenilor) și de Monasterium Armenorum **388**

(Mănăstirea armenilor). Se presupune că armenii cei mai vechi din Transilvania provin din Imperiul bizantin. De la un sigiliu din anul 1343 s-a constatat că în localitatea Tâlmaci, de lîngă Sibiu, își avea sediul „episcopul Martin al armenilor”.

În 1399, se pomeneste de prezența și la Brașov a unor armeni, care aveau o biserică comună cu credincioșii altor culte necatolice. În secolul al XV-lea, numărul armenilor începe să crească, în urma invaziei regelui Albert al Poloniei în Moldova și emigrării a 700 de familii armene în Ungaria, Transilvania și Galiția. Mai tîrziu, în 1551, din cauza prigoanei voievodului moldovean Ștefan Rareș (1551 — 1552) împotriva armenilor, o parte dintre aceștia a emigrat, de asemenea, în Transilvania, emigrări care au continuat și în secolul următor. Existența armenilor în această provincie în sec. al XVII-lea este atestată și de o culegere de manuscrise armene, copiată în 1647 la Tîrgu Mureș, de către Chacic Kafaieți.

În așteptarea unor vremuri mai bune, armenii s-au stabilit în apropierea frontierei dintre Moldova și Transilvania, de-a lungul lanțului Carpaților Răsăriteni, în orașele Gheorghieni (1654), Bistrița, Frumoasa, apoi la Dumbrăveni (în 1658) și la Cic Somlb.

Un nou val de imigranți în Transilvania a venit după 1672.

Numele multor familii de armeni amintesc de originea lor moldovenească, ca de exemplu: Aști (de la lașiți), Urmantî (adică de la Roman), Bocianți (de la „Boto-șaniți”, din Botoșani), Focșanți (din Focșani), Socioviți (din Suceava) etc.

Întrucît situația din Moldova rămînea tulbure, armenii au acceptat invitația principelui Transilvaniei Mihail Apafi de a se stabili în acest principat. Armenilor li s-a dat dreptul la autonomie și comerț liber, la exercitarea de meșteșuguri, alegerea unor judecători proprii. Astfel, în Gheorghieni și alte orașe, armenii au avut primari proprii, separat de cei maghiari. Comercianții armeni au întîmpinat însă dificultăți, atît la Bistrița, din partea comercianților sași, cît și la Gheorghieni, din partea comercianților maghiari, care nu vedeau cu ochi buni concurența ce le-o făceau noii veniți. De aceea, o mare parte a armenilor moldoveni a hotărît să întemeieze orașe proprii autonome. Astfel, au luat naștere două orașe armenesti: la Gherla (Armeno- polis, Armenierstadt, Szomosujvár) și Elisabethopol (Dumbrăveni, Erzebet- város, Ibașfalău). Întemeierea acestor orașe coincide cu extinderea dominației austriece asupra Transilvaniei. Monarhia austriacă încerca să-și întărească pozițiile în noua provincie ocupată și cu ajutorul Bisericii catolice, împotriva elementelor reformate și a populației majoritare românești de cult ortodox apoi greco-ortodox. În acest scop, s-au exercitat presiuni asupra armenilor, pentru a-i determina să treacă la catolicism. Autoritățile austriece l-au folosit pe călugărul Ocsentius Vărzărescu (Vărzarian, Verzi-rewski), prelat catolic din Moldova, devenit mai târziu episcop al armenilor catolici din Transilvania. Inițial, armenii au opus o rezistență dîră față de încercările de a-i converti la catolicism. Întrucît însă pentru obținerea de pămînturi și a dreptului de a avea orașe proprii autonome, guvernul austriac condiționa trecerea la catolicism, armenii au cedat pînă la urmă, deși cei

389 din Dumbrăveni au făcut o încercare, în 1690, de a reveni la vechea lor credință grigoriană. După acceptarea catolicismului, o parte dintre armeni au cumpărat cu mijloace proprii pămînturile de lîngă vechiul sat românesc Gherla, de-a lungul Someșului. Statul austriac, care încuraja cu credite și împrumuturi pe coloniștii germani ce se stabileau în Transilvania, nu a acordat nici un ajutor imigranților armeni. Aceștia au trebuit să se descurce singuri. În vederea creării orașului Gherla (Armenopolis), ei l-au chemat pe arhitectul armean Alexaian, de la Roma, care a elaborat planul orașului, prevăzînd patru bulevarde paralele drepte, întretăiate perpendicular de străzi paralele, toate cu deschiderea spre Someș, o mare piață centrală cu dimensiunile de 125 x 122 m și cu numeroase construcții edilitare, un cartier de ateliere și unități producătoare la marginea orașului, un parc de odihnă (grădina engleză) pe o insulă între Someș și un canal al Someșului. Orașul

astfel conceput a fost întemeiat în anul 1700, fiind singurul oraș din întregul Imperiu austriac construit după un plan. În scurt timp, acest oraș a devenit unul dintre principalele centre de comerț și producție manufacturieră din Transilvania, cunoscut în special pentru producerea pieilor fine de capră, folosite la confecționarea cizmelor de înaltă calitate, contribuind prin comerțul cu alte țări la dezvoltarea economică a principatului Transilvaniei. La Gherla s-a stabilit o mare parte din cele 3000 de familii armenesti venite în Transilvania. Al doilea mare oraș armenesc din Transilvania a fost Elisabethopol (Dumbrăveni), unde exista o colonie armeană încă din anul 1658. În 1711, printr-un decret al împăratului Carol al VI-lea al Austriei, Gherla a fost declarată „Oraș liber regal”.

La 17 octombrie 1726, împăratul a acordat privilegii armenilor catolici din Gherla, iar la 11 august 1733 și armenilor catolici din Elisabethopol, pe care l-a declarat, de asemenea, „Oraș liber regal”. Aceste două orașe aveau dreptul să se autoadministreze, să aibă tribunale armenesti, să folosească legi proprii, să întrețină relații comerciale cu state străine, să organizeze târguri. Numai din punct de vedere militar și al impozitelor către stat ele erau supuse principelui Transilvaniei. În cele două orașe armenesti nu aveau voie să se stabilească cetățeni de altă naționalitate sau alt cult religios (nici măcar armenii ortodocși grigorienii.) Privilegiile și drepturile erau acordate exclusiv armenilor catolici. Armenii au continuat să rămână și în alte orașe transilvănene.

Unul din organele de autoguvernare era „Compania Armeană”, care coordona din punct de vedere economic și juridic Gherla și Dumbrăveni, în 1714, la Gherla, a fost instalat primul consiliu orașenesc, judecător principal fiind ales Hacı Agopșa împreună cu 12 „bătrâni” sau consilieri.

Caravanele negustorilor armeni din Transilvania mergeau în Orient, pînă la Constantinopol, iar în Europa Occidentală, pînă în Germania, Italia și Danemarca. Principala ocupație era creșterea și exportul de animale. Numai orașul Gherla a început să exporte anual 100 000 de vite. Negustorii armeni exportau, de asemenea, mari cantități de lemne, în Franța, Anglia și alte țări. Mulți armeni erau cunoscuți ca meșteșugari iscusiți, avînd breslele **390** lor. Ei se ocupau de lăcătușerie, broderie, dantelărie, blănărie, țesutul covorașelor, argintărie, prepararea băuturilor alcoolice, măcelărie și în special de tăbăcărie. Armenii veniți din Moldova au adus cu ei secretul tăbăcirii pieilor fine de capră, deținînd monopolul acestui tip de piei în Imperiul austriac. În cele patru centre armenesti din Transilvania și Banat, tăbăcarii armeni erau organizați în bresle.

Printre primele manufacturi create în secolul al XVIII-lea, în Transilvania erau cunoscute și marile întreprinderi de tăbăcărie de la Gherla și de luminări de la Dumbrăveni. Negustorii de la Gherla comercializau în Transilvania, anual, 30 000 de piei, iar în Ungaria 20 000. Gherla primea și comenzi de piei din străinătate, iar luminările produse la Dumbrăveni erau solicitate la Viena și alte

orașe din Occident.

Ca și în restul Transilvaniei, în centrele armenesti existau mai multe pături sociale, constituite din burghezia orașenească, meșteșugari patroni, mici meseriași, intelectuali, funcționari publici, militari, iar o dată cu dezvoltarea capitalismului în Transilvania, apare munca salariată. În curînd, orașele locuite de armeni au ajuns la un nivel ridicat de prosperitate economică. Armenii contribuiau cu sume importante la bugetul Imperiului austriac. Cînd vistieria imperială s-a golit, în urma îndelungatelor războaie împotriva Turciei, armenii au contribuit cu importanta sumă de 100 000 de florini aur, devenind astfel „bancherii” și donatorii Curții Imperiale austriece.

La începutul secolului al XVIII-lea, la Gherla erau 1000 de case cu 6 000 de locuitori, la Dumbrăveni 450 de case și 2 300 de locuitori, la Gheorghieni 140 de case etc. Mai trăiau armeni la Brașov, Sibiu, Tg. Mureș, Oradea, Deva, Abrud, Tîrgul Secuiesc, Odorhei, Timișoara și alte localități, numărînd în total 15 000 de locuitori. Istoricul maghiar L. Kovari scria, în 1842, că în Transilvania abia dacă există vreun sat sau oraș în care să nu fie și locuitori armeni.

Pînă la mijlocul veacului al XIX-lea, numărul populației armene din Transilvania a crescut, ajungînd, în ajunul revoluției din 1848, la 20 000. Totodată, are loc o mutație a populației armene și spre alte regiuni ale Imperiului austro-ungar. De pildă, după ocuparea unor teritorii noi în sudul Ungariei și în Banat, numeroși armeni colonizează terenurile mlăștinoase din această regiune, le asanează, transformîndu-le în pămînturi roditoare și realizează venituri importante din producerea și vînzarea de mărfuri agro-alimentare. În județul Torontal din Banat se citează apariția unor moșieri armeni, care au căpătat titluri de noblețe. Dintre aceștia familia Kiș sau Kișian deținea în apropiere de orașul Timișoara moșii în valoare de 2 — 3 milioane de florini. Alături de aceștia trăiau și agricultori armeni.

La Dumbrăveni, au început să se dezvolte abatoare. În 1837, breasla măcelarilor și crescătorilor de vite a elaborat propriul său statut. Primăria acorda acestei bresle, cu chirie, pășuni precum și alte facilități. La începutul secolului al XIX-lea este pomenit numele unui negustor angrosist armean, Stepan Altunoglu, care primise de la Sultan un firman ce îi dădea dreptul de a exporta mărfuri din Constantinopol spre Europa răsăriteană. Pe de altă parte, căpătase autorizația de a exporta mărfuri din Imperiul austriac într-o seamă de țări din Răsărit. El făcea comerț cu orașele din Moldova, Muntenia, Bulgaria și Serbia.

Între 1791 și 1837, timp de aproape jumătate de secol, orașele armenesti din Transilvania au luptat împotriva impozitelor

excesive, la care îi impuneau împărații Austriei, precum și împotriva altor constrângeri.

Treptat, autoritățile austriece au restrâns drepturile și privilegiile acordate populației armenе. Astfel, pămînturile urbane cumpărate de armeni cu bani proprii au fost declarate „proprietate regală”. Au fost anulate, de asemenea, scutirile acordate de împărăteasa Maria Tereza, de a plăti impozite asupra veniturilor realizate din vînzarea băuturilor alcoolice, din comerțul cu carne și din chiria caselor.¹

Pauperizarea unei părți a populației armenе este atestată prin faptul că în orașe au fost întemeiate, cu eforturi colective și prin donații particulare, aziluri pentru săraci, orfeline și aziluri de bătrîni. În același timp, începe un proces de asimilare forțată și maghiarizare a populației armenе din Transilvania. În anul 1801, s-a interzis comercianților armeni din Gherla dreptul de a-și ține sedințele, iar din 1830 și socotelile în limba proprie. Începînd din 1805, primăria orașului Dumbrăveni a fost obligată să renunțe la folosirea limbii armenе în scriptele oficiale. În școala publică de aici, ca și în școala întemeiată prin testamentul lui Gharamian, elevii nu au mai fost autorizați să învețe în limba maternă. Numai în școala de pe lîngă Mănăstirea călugărilor catolici mîchithariști s-a mai permis învățarea limbii armenе. Cu toate acestea, mult timp încă populația armeană din Transilvania a reușit să-și păstreze limba, literatura, proverbele, basmele transmise oral, obiceiurile.

În preajma revoluției din 1848, armenii s-au solidarizat cu lupta împotriva autocrației monarhiei habsburgice și a nobilimii maghiare. Publicistul, istoricul și luptătorul român George Barițiu (1812—1893), unul din conducătorii revoluției din 1848—1849 din Transilvania, în apelul său la frăția naționalităților din acest principat, publicat în „Gazeta de Transilvania”, s-a adresat nu numai principalelor trei naționalități: români, maghiari și germani, ci și armenilor. Conducătorul revoluționar maghiar Lajos Kossuth a încredințat deputatului din Gherla, Grigor Simaian, funcția de comisar al naționalităților din Transilvania, ca unul care cunoștea bine situația și aspirațiile lor. Alături de celelalte popoare din Transilvania și **392** din Imperiul habsburgic, armenii și-au dat sîngele pentru eliberarea popoarelor subjugate.

În urma reprimării revoluției din 1848—1849, populația armeană a avut mult de suferit, orașul Dumbrăveni în mod deosebit, fiind jefuit și pustiit de trupele imperiale, care i-au provocat pierderi materiale cifrate la peste 500 000 de florini.

Gherla a trebuit să plătească despăgubiri de război cifrate la peste 400 000 de florini. Mulți armeni au emigrat din orașele lor în căutare de lucru, în timp ce locuitorii de altă naționalitate au venit să se stabilească în orașele armenesti, care au trăit o perioadă de regres economic și cultural. Armenii transilvăneni au mai făcut însă încercări, în perioada 1850—1870, pentru redeşptarea lor națională, prin unirea forțelor tuturor centrelor armenesti. Totuși, prin dispariția școlilor armenesti și a condițiilor de viață create, prin retragerea privilegiilor acordate orașelor armenesti și politica de deznationalizare dusă de guvernele ungare, populația armeană din Transilvania s-a maghiarizat în cea mai mare parte, s-a răspândit în diferite alte regiuni, păstrând doar anumite tradiții pe plan religios. Liturghia în bisericile catolice armenesti continuă până astăzi să se țină în limba armeană, deși credincioșii n-o mai înțeleg. La începutul secolului al XX-lea, procesul de deznationalizare a armenilor din fostei orașe armenesti și din celelalte localități din Transilvania era destul de avansat, după cum constata un redactor de la revista „Ecoul Armeniei” care a apărut la București, în anii 1913—1914. În prezent, numărul armenilor din aceste centre, care mai cunosc limba armeană, nu depășește câteva sute.

Organizații obștești, cultura, școlile

În virtutea drepturilor și privilegiilor acordate de voievozii moldoveni pentru armenii care s-au așezat în Moldova, precum și a privilegiilor acordate de împărații Austriei armenilor așezați în Transilvania, în centrele cu număr mai mare de locuitori armeni, aceștia aveau dreptul să-și aleagă un primar (șoltuz, voit) propriu, asistat de un sfat de bătrâni (suta). Aveau, de asemenea, tribunale proprii cu judecători armeni în persoana primarului (șoltu- zului), care judecau, probabil, ca și în coloniile armenesti din Polonia, după Codul lui Mîchithar Goș. În 1449, la Suceava, șoltuzul armean Sarkis era asistat de un sfat de bătrâni, tot armeni. Dintre șoltuzii armeni de la Suceava s-au mai păstrat numele unuia Dzur Ctag (Căciulă strîmbă), în secolul al XVI-lea, Kiril (1669), Norko, Toader și alții, amintiți în același secol. Existau șoltuzi armeni și în alte centre locuite de armeni ca: Șiret, Vaslui, Iași și probabil în alte orașe. La Botoșani, orașul era administrat în comun de români și de armeni, la început în număr egal, apoi proporțional.²²⁰

În anii 1840—1850, colonia armeană din Moldova s-a

220 Vlad Bănățeanu *Armenii în istoria fi viala românească*, pag. 29, București, 1938.

reorganizat, statutul intern fiind aprobat printr-o enciclică de către patriarhul armean din Constantinopol, Hagop. Consiliul eparhial, compus din cinci membri laici, avea atât atribuțiuni bisericești, cât și laice ca: deschiderea de noi școli, rezolvarea litigiilor dintre armeni, apărarea drepturilor văduvelor și orfanilor și, în sfârșit, administrarea bunurilor coloniei armenice.

Lupta armenilor din Moldova și Muntenia pentru a obține drepturi cetățenești a fost încununată de succes, în 1858, când s-a prevăzut, prin acordul semnat la Conferința de la Paris (art. 46) ca Principatele Unite (Moldova și Valahia) să recunoască egalitatea în drepturi a cetățenilor de diferite confesiuni. Astfel, armenii din Moldova și Muntenia au fost primii în rândul autohtonilor ca „români aparținând confesiunii armenice”. Începînd de la această dată, mulți armeni au primit titluri boierești și dreptul de a cumpăra în proprietate veșnică pămînturi, precum și dreptul de a participa la viața politică.

În Transilvania, armenii aveau un primar propriu la Gheorghieni, alături de primarul maghiar și mai tîrziu primarul (judecătorul) unităților de grăniceri secuiești. La Gherla, Consiliul orășenesc era condus de judecător sau birău (după cum era numit în Transilvania), care era în același timp primarul. În 1757, orașele armenesti și-au ales *Adunarea Sutelor* sau *Suta* care era condusă de sutaș.

În toate centrele locuite de meșteșugari armeni existau bresle proprii sau constituite cu participarea lor. Astfel, întîlnim bresle ale tăbăcarilor, ale brutarilor, ale blănarilor etc.

În afară de bresle, armenii din Țările românești s-au unit în organizații obștești tradiționale „fraternități”, așa cum obișnuiau în Armenia și în alte colonii armenice din diaspora. Întîlnim asemenea „fraternități” (în limba armeană „ieghbairuthiun”) aproape în toate centrele locuite de armeni. Erau „fraternități” ale negustorilor, ale tineretului (în limba armeană kă- tricivorath — ale voinicilor), „fraternități” religioase pe lîngă biserici, iar în orașele armenesti din Transilvania, organizații obștești de femei. Toate aveau statute bine definite, care consemnau drepturile și obligațiile membrilor, în 1727, a avut loc la Gherla o mare adunare a delegaților din centrele armenesti din Transilvania, sub conducerea fruntașilor laici și bisericești, cu care prilej s-a adoptat un cod cuprinzînd reguli de etică și conviețuire socială a armenilor transilvăneni, prevăzîndu-se amenzi pentru cei ce le încalcă. În Moldova au existat mai multe organizații obștești. Se cunoaște că la Botoșani, funcționa, în 1811, „Fraternitatea tineretului asemenea organizații mai existau la Iași, Șiret, Roman, Bacău, Suceava; în 1866, s-a întemeiat o asociație culturală și de binefacere care sprijinea școala de fete și ajuta pe nevoiași. În 1868, la Iași, a fost creată Societatea „Azkasirath” {Societatea Patriotilor}, care avea drept scop păstrarea sentimentelor naționale

și sprijinirea școlilor armenesti. Societatea avea membri și printre armenii din Țîrgul Frumos, Roman, Bacău, Tecuci, Botoșani, Basarabia.

394

În București au existat mai multe organizații obștești și culturale armenesti.

Cultura. Deși ca structură socială populația armeană s-a compus în trecut mai mult din comercianți, meșteșugari și agricultori, în decursul veacurilor au existat preocupări culturale, s-au deschis școli, s-a i copiat manuscrise vechi armenesti, s-au creat opere literare, s-au scris cronici, s-au tipărit cărți, s-au editat ziare și reviste în limba armeană.

Dintre primele opere literare scrise în limba armeană pe pământ românesc, la Suceava, este *Plingerea* lui Minas Tochatethi (Minas din To- chat), o elegie despre prigoana lui Ștefan Rareș împotriva Bisericii armene din Moldova (1551 — 1552). Opera are valoare literară prin accentele sale lirice și totodată o valoare documentară prin informațiile pe care le transmite. La Suceava a scris și poetul Virtanes Sirínkethi, care trimitea scrisori versificate, în 1557, colegului său Grigor Varakethi, care trăia la Lvov. Un alt poet armean, Hagop Tochatethi, a scris o elegie despre evenimentele istorice care s-au desfășurat la Iași, în anii 1593 — 1595. Aceste opere literare aduc unele date documentare despre stările de lucruri din Moldova, din epocile respective. S-au scris, de asemenea, cronici. Astfel, cronicarul Hovhannes, fiul și apoi nepotii săi au scris la Kamenîța o cronică cu multe date despre viața politică din Moldova și coloniile armene, dispunând de unele date obținute probabil de la prietenii lor din diferite orașe moldovenești.

În Moldova și Transilvania au existat scriptorii la Suceava, Cetatea Albă (Akkerman), Iași, Botoșani, Gherla, Dumbrăveni, Brașov, Gheorghieni. Pînă în prezent s-au descoperit un *Lectionar*, copiat în 1480 la Cetatea Albă, o *Carte de rugăciuni*, din 1504—1506, scrisă la Suceava și păstrată la Viena ș.a. în Mănăstirea Zamca s-au copiat mai multe manuscrise, dintre care unele au ajuns la muzeele din Viena, Ierusalim, Erevan etc.

Pe teritoriul României se găsesc, de asemenea, un număr de manuscrise armenesti copiate în afara hotarelor țării, în Crimeea, la Constantinopol, în Cipru etc., datînd din anii 1306, 1310, 1344, 1348, 1351 etc., și aduse în țară în decursul secolelor. Multe din aceste manuscrise sînt împodobite cu miniaturi frumos executate și colorate.

Demn de semnalat sînt două manuscrise miniate aflate în țară, *Culegerea* copiată la Famagusta în 1310—1312 și *Evangeliarul* din Cilicia, din prima jumătate a secolului al XIV-lea, despre care cercetătoarea libaneză Sylvia Agemian afirmă că au fost ilustrate

de celebrul miniaturist cilician Sargis Pițak.²²¹

Armeni din Moldova ca, Grigore Goilav (Goilavian) și Grigore Buiu-cliu (Băiăclianț) au scris opere cu caracter istoric și documentar (sec. al XIX-lea).

În Muntenia, a trăit și a creat scriitorul satiric armean, Grigor Anuș (1768-1824).

În perioada de după 1922 s-au refugiat din Turcia în România și o seamă de poeți și scriitori armeni, care au continuat să creeze în țară, având condiții de pace și liniște. Printre aceștia au fost: poetul Eduard Kolangian, scriitorul și cercetătorul H.Dj. Siruni (Hagop Djololian), scriitorul satiric Levon Șatrian, poetul și publicistul Harutiun Arslanian-Horion, poetul Zareh Bilbul (Baronian), fabulistul și scriitorul satiric Harutiun Khintirian, scriitorul și medicul Aram Salbi și alții.

În domeniul artei, armenii au venit cu tradițiile lor naționale, fiind un popor cu înclinație pentru frumos. La bisericile armenesti din Botoșani, Suceava, Iași, Focșani, Galați, s-au găsit frumoase draperii de altar lucrate de meșteri armeni la Tokat și Constantinopol, în secolele XVII—XVIII, după tehnica imprimării în forme de ceară.

În Țările române, după o îndelungată conlocuire cu autohtonii, în arta armeană apar elemente de influență ale artei românești și invers. Nicolae Iorga arăta că s-a creat o sinteză „cu arta bizantino-română, cu arta bizantină care a devenit română”.

În arhitectură, în afară de Catedrala armeană de la București, ridicată între 1910—1915, aproximativ după modelul catedralei din Ecimiadzin, celelalte biserici armene din România nu sînt construite în stilul cunoscut al arhitecturii armene, ci în stilul bisericilor române sau baroc, cu mici influențe decorative armene. Aceasta se explică prin faptul că nu s-au păstrat cele mai vechi biserici armene. Bisericile armene construite ulterior sînt opera unor meșteri români sau de alte naționalități, care au aplicat stilul și tehnica de construcție din epoca respectivă.

În schimb, se cunoaște că, în secolul al XVII-lea, domnitorii Grigore Ghica-Vodă și Constantin Brîncoveanu au adus meșteri constructori armeni de la Constantinopol.

Presa- în Țările Românești, începînd din secolul al XIX-lea, au apărut mai multe ziare armenesti. În Transilvania, la Gherla, s-a editat în 1887—1913, revista de armenistică în limba maghiară „Armenia”. În 1906, la Constanța a apărut revista bilunară în limba armeană „Maro”, iar începînd din 1907 săptămînalul „Ararat”, ambele sub conducerea publicistului Murad Ghevorkian. La București, a apărut, începînd din 1906, revista de armenistică, în limba română „Aurora”. Aceste periodice au avut o existență de

²²¹ Silvia Agimian *Manuscrise miniaturate armenice în colecții din România*, pp. 20—22, Editura Meridiane, București, 1982.

cîtiva ani și și-au încetat apariția din lipsă de fonduri. Începînd din 1912 mai multe periodice au fost publicate la București, cum sînt: „Șepor" (Trîmbița), „Ecoul Armeniei" (1913—1914 în limba română și armeană), „Arax" (1915), „Inknavar Haiastan" (1916), „Ararat" (1924—1942) în limba română, „Meghu" (1925), „Ierghir" (1925—1926, 1929), „Or" (1926—1929), „Hrazdan" (1927), „Nor Arșaluis" (1922-1935), „Bahag" (1935—1941, 1944-1946), „Haiastan" (1927-1932), „Ghidutiun iev Kidelik" (1930), „Azat Bem" (1932), „Araz" (1932-1944), „Knaper" (1933-1934) revistă umoristică, „Hai Hamul" (1934—1942), „Nor Ughi" (1934, 1944—

396

1945), revista de armenistică în limba română „Ani" (1937—1943), „Haia- stanian Djagad" (1946—1950), „Nor Ghiank" (începînd din 1950), devenită bilingvă începînd din 1990, revista ilustrată „Sevan", bilingvă (1950—1958), revista lunară „Ararat"¹⁴ în limba română, începînd din 1990, organ al Uniunii Armenilor din România, precum și almanahuri, anuare și alte periodice.

Scolile. în trecut, armenii din Moldova, Muntenia, Transilvania învățau în școli bisericești, în localitățile unde existau colonii armenesti. în mănăstirea armeană Zamca de la Suceava a existat o școală mănăstirească scolastică. La Iași, se pomeneste, de asemenea, de existența unei școli armenie în anul 1646. Școlile publice apar mult mai tîrziu. Dintre acestea ne sînt cunoscute: Școala Armeană din Dumbrăveni (1685) și cea din Gherla (1700), în Transilvania. La Dumbrăveni s-a deschis, în 1724, și o școală de fete, în același oraș, călugării mîchithariști din Veneția au mai deschis, în 1746, o școală confesională catolică armeană. Au existat școli armenesti și în alte localități din Transilvania ca: Oradea (1749), Gheorghieni (1832), Frumoasa- Ciuc, în prezent județul Harghita (1797), Cluj, Școala de fete „Gharamian" (sec. al XIX-lea). Cei mai buni elevi erau trimiși la studii superioare la Sibiu, Viena, Budapesta, Veneția și alte orașe din Europa. Numai de la Dumbrăveni plecau anual în străinătate 20 de studenți. Pe lîngă Școala de la Dumbrăveni a funcționat, începînd de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, un colectiv de teatru-amator.

Un astfel de colectiv s-a înființat și pe lîngă Școala armeană de la Gherla, la începutul secolului al XIX-lea.

în centrele armenesti din Transilvania (Gherla, Dumbrăveni, Gheorghieni, Frumoasa) au existat biblioteci armenesti și săli de lectură. La Gherla a fost înființat și un muzeu, cuprinzînd valoroase manuscrise vechi. Orașul Gherla s-a îmbogățit, în 1806, cu pictura *Coborîrea de pe cruce* a lui Rubens, dăruită de împăratul Austriei Francisc al II-lea, drept recunoștință pentru aportul bănesc însemnat al armenilor din Gherla la visteria statului, golită în timpul războaielor împotriva lui Napoleon.

în București a existat o școală armeană din anul 1800. în 1817, s-a întemeiat o nouă școală, după cum s-a arătat, prin grija lui Manuc Bei Mirzaianț; în anii 1860, numărul elevilor acestei școli a

ajuns pînă la 100. în Moldova, în cursul secolului al XIX-lea s-au deschis mai multe școli armenesti publice: la Iași (1803), la Botoșani (1839), la Roman (1841), la Focșani, Bacău, Tg. Ocna, Galați, iar în Bucovina ocupată, la Suceava, în 1823. în aceste orașe funcționau și școli pentru fete. în 1858, în școlile armenesti din Moldova învățau 365 de elevi. Pe lîngă școlile publice funcționau și unele școli particulare, cum a fost celebra Școală a lui Karakaș, organizată după principiile pedagogiei moderne și unde învățau nu numai elevi armeni, ci și români, germani și maghiari. Un mare rol în modernizarea învățămîntului școlilor armenesti, ca și a celorlalte școli de toate gradele din Moldova, La avut marele cărturar Gheorghe Asachi (după unele date a fost fiul preotului armean Ghazar Asakievicz de la Herța, lîngă Lvov),

397 care a organizat presa, teatrul și învățămîntul public românesc în Moldova. Asachi a susținut cererea armenilor din Moldova pe lîngă domnitorul Mihai Sturdza, de a avea școli publice. în 1841, printr-un hrisov domnesc, școlile publice armenesti au fost luate sub ocrotirea Eforiei învățăturilor Publice, fiind puse pe aceeași treaptă cu celelalte școli publice românești și s-a aprobat regulamentul lor de funcționare. Școlilor armenesti li s-a permis ca, pe lîngă celelalte materii, să se predea limba, religia și istoria armenilor. Totodată, Asachi a înființat, în 1847, Tipografia „Aramian” pentru editarea de cărți armenesti, ca o secțiune în cadrul tipografiei „Albina”, întemeiate tot de el. Aici au fost tipărite abecedare armenesti, cărți religioase, o culegere de documente privind renașterea armenilor din Moldova ș.a. Școlile armenesti, precum și dorința generală de culturalizare au făcut ca în sînul populației armenesti din România să nu existe analfabeți.

Biserica. O dată cu primele colonii de armeni din Țările române, se întemeiază și biserici de rit armeano-grigorian.

Cu excepția unor scurte perioade, armenii au avut, întotdeauna, deplina libertate de a-și exercita cultul. După cum arăta marele domnitor și scriitor umanist moldovean Dimitrie Cantemir, „Bisericile armenesti nu sînt nici mai mici nici mai puțin ornamentate decît cele ortodoxe și ei sînt liberi să-și practice cultul”^{11 222}.

încercările făcute de Biserica catolică armeană din Polonia condusă de prelatul Nicol Torosovici și apoi de Vartan Hunanian și Oxentius Vărzărescu (Vărzarian) de a converti la catolicism pe armenii din Moldova, în a doua jumătate a veacului al XVII-lea, au dat greș.

în Transilvania, după Episcopatul armean din Tâlmăciu (aproape de Sibiu) din secolul al XIV-lea, despre care nu se cunosc

²²²¹²¹ Dimitrie Cantemir *Descripția Moldaviae*, Cap. XVI, p. 263.

amănunte, a luat ființă, la sfârșitul secolului al XVII-lea, un episcopat catolic armean condus mai întâi de Minas (Mennas) și apoi de Vărzărescu. După moartea acestuia din urmă, în ciuda tuturor încercărilor, armenii transilvăneni nu au mai putut să restabilească episcopatul armean de sine-stătător, ceea ce a avut și urmări politice pentru ei. Catolicii armeni au biserici la Gheorghieni, Frumoasa (Harghita), Gherla, Dumbrăveni.

În Muntenia, Oltenia și Dobrogea, armenii grigorienii au avut bisericile lor la București, Pitești, Tîrgoviște, Craiova, Constanța, Babadag, Tulcea și în alte localități, iar armenii catolici o biserică în București.

În 1931, a fost reînființată Eparhia bisericii armenie din România, cu sediul la București, cu un statut recunoscut de stat, avînd în frunte cîte un episcop sau arhiepiscop. În perioada postbelică, printre capii Bisericii Armenie din România s-a numărat (pînă în 1955) episcopul Balgian, devenit după această dată patriarh suprem, Catolicos al Bisericii armenie, cu sediul la Ecimiadzin (Republica Armenia), sub numele de Vazken I.

Personalități armenie în viața economică, politică și social- culturală a României

Din rîndurife populației armenie din Țările Române s-au ridicat, de-a lungul veacurilor, figuri de seamă în toate domeniile vieții sociale. În afara șoltuzilor (primarilor) unor orașe ca Suceava, Botoșani ș.a., întilnim armeni în posturi de interpreți și consilieri ai voievozilor, boieri, comandanți, figuri importante în viața economică. Unele familii își păstrează originea armeană sau orientală a numelor din Armenia sau din țările pe unde au trecut înainte de a ajunge pe pămîntul României, cum sînt familiile Buiuciu (Băiăclianț), Cerchez(ian), Goilav (Goilavianț), Măgîrdum, Chatuna, Aghababian, Sa- murcaș, Melic, Missir, Mirzaianț, Trancu (Tranholian), Aslan, Zadig ele. în schimb, alte familii și-au luat nume românești, ca de exemplu: Mîndrul, Lebădă, Pruncu, Bolfosu, Țeranul, Ciomac, Capri (de la ochi căprui) etc.

Ștefan cel Mare (1457—1504) a avut un consilier și interpret armean. De asemenea, domnul Moldovei, Petru Rareș (1527—1538, 1541 — 1546) a avut drept unul dintre cei mai apropiați consilieri ai săi pe armeanul Petru Vartic, care a primit un titlu de boier. El a fost numit, de asemenea, comandantul trupelor din Suceava și comandantul cetății Suceava. Fiul său, Iurașco Varticovici, este pomenit, în 1580, ca fiind consilierul voievodului lancu Sasu. Din aceeași familie, se citează numele lui Teodorașco Varticovici, comandant al cetății Soroca. În Muntenia, unul dintre cei mai însemnați agenți diplomatici ai marelui domnitor Mihai Viteazul (1593—1601) era Petru Grigorovici Armeanul (Armin

Peter). El a urmărit, din dispoziția domnitorului, crearea unei alianțe a statelor din Europa Răsăriteană și de Sud cu Persia, împotriva Imperiului Otoman. Îndeplinind această misiune, Petru Grigorovici era convins că va contribui astfel și la eliberarea Armeniei de sub stăpânire otomană. În 1609, Iosif, fratele lui Petru Armeanul, a întreprins demersuri asemănătoare pe lângă șahul Persiei, din însărcinarea împăratului Austriei.²²³

În Moldova, armeni din familia Serpega ajung chiar pe tronul țării. Cel mai celebru dintre aceștia a fost Ion Vodă cel Viteaz (1572—1574), cunoscut în istorie sub numele de Ion Vodă cel Cumplit sau Ion Vodă Armeanul (vezi Gr. Ureche și N. Iorga). Era fiul lui Ștefan cel Tânăr (fiu al lui Ștefan cel Mare) și armeanca Serpega. În anii 1577 și 1578 s-au urcat succesiv pe tronul Moldovei cei doi frați ai lui Ion Vodă dar din ambii părinți armeni, Gara- bed Ioan Potcoavă și Alexandru Serpega. În 1592, a devenit, pentru scurt timp, domn al Moldovei, Petru Cazacul, fiul lui Alexandru Serpega, al cărui colaborator apropiat a fost Avak Matisovici. În 1591, domnitorul Aron Vodă pune în funcția de vornic mare în Țara de jos (Moldova de sud) pe Vartic (*Vart* în limba armeană = trandafir).

La începutul secolului al XIX-lea, a jucat un mare rol în Muntenia și pe plan diplomatic european, în lupta anti-bonapartistă, omul politic, diplomatul și omul de afaceri armean Manuc Bei Mirzaianț (1769—1817), bei (prinț) al -Imperiului otoman și prinț de Moldo-Valahia. Grație relațiilor pe care le avea cu cercurile conducătoare politice și militare turcești, a salvat, în două rânduri, Bucureștii de la incendiere și represalii și a contribuit substanțial la încetarea războiului ruso-turc din anii 1806—1812, prin Pacea de la București, încheiată chiar în hanul ce-i poartă numele (Hanul lui Manuc). Aceasta a permis Rusiei să evite un război pe două fronturi și să concentreze trupele sale din sud pe frontul central, împotriva ofensivei lui Napoleon Bonaparte (1812—1813), însă, din nefericire, Pacea de la București a implicat cedarea Basarabiei Imperiului rus (1812).

Au fost și alte personalități politice și militare, care și-au înscris numele în istoria României ca: Spiru Haret (1851 — 1912), matematician, sociolog, pedagog și om politic, ministru al instrucțiunii publice (1897—1910 cu întreruperi), în care calitate a reorganizat pe baze moderne învățământul de toate gradele, inițiator al mișcării cooperatiste în mediul rural, Vasile Misir, președinte al Camerei deputaților și ministru (în perioada 1901 — 1908), Vasile Morțun (1860—1919), ziarist și om politic, generalul

²²³ Nicolae Iorga *Istoria comerțului românesc*, pag. 224—225, Vălenii de Munte, 1915.

Iacob Zadig (1867 — 1970), șeful Statului major în bătălia de la Mărășești, numit apoi, în 1918, comandant al Armatei a 8-a, care a eliberat Bucovina de sub jugul austro-ungar, generalii Mihail Cerchez, Iacob Cerchez, general dr. Agontș ș.a.; judecători la Curtea Superioară, Garabed Hristov, Grigore Buiuciu, Nicolae Hariton; oameni de artă ca, muzicologul și compozitorul Carol Mikuli (*Acsinian*) (1821 — 1897), Emanoil Ciomac (1890—1962), critic muzical, autor de monografii și traducătorul libretului operei „Oedip” de G. Enescu, prof. Garabed (Garbis) Avakian (1908—1967), violonist, pedagog și colecționar de artă, Apcar Baltazar (1880—1909), pictor și critic de artă, pictorul, graficianul și pedagogul Theodor Aman (1831 — 1891), fondatorul Școlii de Arte frumoase din București, fiul lui Garabed Aman, pictorița Nuți Agontș, pictorul și colecționarul de artă Hrandt Avakian, criticul de artă și colecționarul Kricor H. Zambaccian (1889—1962), pictorul și pedagogul Simon Hollosy (Corbul), 1857—1918, armean maramureșan, care a pregătit la Academia de Arte frumoase din Miinchen sute de pictori europeni (Vezi cartea lui Raoul Șorban *O viață de artist între Miinchen și Maramureș*, Editura Meridiane, București, 1986), regizorul Ion Șahighian (1897—1965), pionier al cinematografei române, maestru emerit al artei, Ion Sava (1900—1947), regizor, dramaturg, pictor și caricaturist, regizoarea Anca Ovanes, Cik Damadian (1919—1985) grafician și caricaturist, sculptorița Ioana Kasargian (1936—1985), ale cărei lucrări împodobesc foaierea Teatrului Național și Teatrului de Operă și Balet din București; oameni de litere ca: scriitorul, criticul și istoricul literar Garabet Ibrăileanu (1871 — 1936), poetul și matematicianul Dan Barbilian (1895—1964), pseudonim Ion Barbu, scriitorul Alexandru Șahighian (1904—1965), filozoful Vasile Conta (1845—1882) fiul unui preot armean din Moldova; cîntăreți de operă ca: artistul emerit și **400** laureat al premiului de stat David Ohanesian, celebrul interpret al rolului lui „Oedip” și a altor roluri, atît în țară, cît și în străinătate, tenorul dramatic Garbis Zobian, artist emerit, interpret a numeroase roluri în țară și străinătate, baritonul Eduard Tumagianian, mult apreciat în țară și pe scenele multor teatre lirice de peste hotare, solistele Operei Române din București, Arax Săvagian și Anahid Cherpician și alți artiști și interpreți. Printre oamenii de știință trebuie menționați: economistul și fost ministru al muncii Grigore Trancu-Iași (Tranholian, 1873—1940), economistul Virgil Madgearu (1887—1940), chirurgul și profesorul universitar Iacob Iacobovici (1879—1959), care a introdus metode noi în chirurgie, dr. Dumitru Bagdasar (1893 — 1946), prof. universitar, academician, creatorul școlii românești de neurochirurgie, acad. prof. dr. Ana Aslan (1897 —1988), șefa Școlii românești de gerontologie, prof. dr. Ervant Seropian (1923 — 1985) considerat întemeietor al Școlii românești de alergologie, prof. dr. Grigore Pambuccian (n. 1915) anatomo-

patolog, autor de manuale și studii ș.a.

În Bucovina, în timpul ocupării ei de către austrieci, un armean cu numele de Grigorie Pruncul este menționat ca *Judex Bucovinae*.

De asemenea, în centrele armenesti din Transilvania, s-a format, cu timpul, o intelectualitate armeană de limbă armeană și de limbă maghiară. Istoricul Chacik (Cristofor) Lukacian (1804—1876) a scris *Istoria armenilor din Transilvania*, în limba latină, precum și alte lucrări de istorie: Zakaria Gabrușian (1794—1870), născut la Gherla, a fost om de știință, poet, pictor; Chacik Songotian (1843—1907) publicist și cercetător, a fost redactorul șef al revistei „Armenia”, Gabriel Volf (-ian) (1811 — 1892), cunoscut botanist; Anton Czech (-ian) (1801 — 1865) de asemenea botanist. O seamă de plante descoperite de aceștia poartă numele lor.

Printre scriitorii de seamă de limbă maghiară sînt cunoscuți: Laszlo Korove (-ian) (1780—1839), Agostinos Otvos (-ian) (1811 — 1861); Mikael (Minas) Mali (-ian) (1799—1858), unul din reprezentanții cei mai de seamă ai Academiei de Arhitectură de la Budapesta și cunoscut specialist de construcții militare.

Se cunosc numele a numeroși comercianți de naționalitate armeană, care au contribuit la dezvoltarea economică a Țărilor române. Astfel, se pomeneste de Cocșa Armeanul din Suceava, care, în 1462, făcea negoț de răscumpărare a prizonierilor de război din Polonia.

Pe la 1500, se pomeneste de negustorii armeni din Suceava: Vartan, Gașpar, Avac, Donavak sau Donovacovici care făcea comerț cu vite și a ctitorit Mănăstirea Hagigadar (Hagioigadar adică împlinirea dorințelor) de lângă Suceava, în 1512.

În secolul al XVIII-lea, familia Capri (Capriianț) făcea comerț cu vite la Suceava. Ioan Capri plătea numai ca taxe vamale 3 000 guldeni aur anual. A fost înnobitat de austrieci, primind titlul de baron, după ocuparea Bucovinei de Austria (1775). Unul dintre aceștia, baronul Nikolaus von Kapri (Nikolai Kapriant), a construit un han și cazinou, pe care l-a donat, în 1808, orașului Suceava. Hanul (cel mai vechi din oraș), purta în gangul de intrare o inscripție în limbile armeană și germană.

Obiceiuri, tradiții, folclor

Armenii stabiliți în Țările române au adus cu ei unele obiceiuri și specific de folclor, încă din patria de origine, Armenia Mare sau obiceiuri căpătate în cursul emigrărilor prin Crimeea, Polonia sau Turcia. Mult timp, ei au păstrat tradițiile lor naționale, dar treptat acestea s-au amestecat cu obiceiurile și specificul românesc. Multe din obiceiurile păstrate se referă la exercitarea cultului armeano-grigorian, cu prilejul unor sărbători ca Crăciunul sau Paștele, dar și obiceiuri laice care au fost consemnate în statutele

fraternităților și ale altor organizații obștești din Moldova, Muntenia, Transilvania. Astfel, de Crăciun, se obișnuia ca tinerii să colinde pe la casele credincioșilor, cîntînd colindul armenesc „Avedis”. De asemenea, se obișnuia să se colinde și de Paști, strîngîndu-se daruri.

Și în arta culinară s-au păstrat unele vechi tradiții la armenii din Moldova, Bucovina și Transilvania. Printre mîncăruri tradiționale armenesti se menționează: „Aganciabur” (aganci = ureche, abur = supă) — o supă cu colțunași mici umpluți cu carne, Harisa (mîncare din grîu) și „Cata” — un fel de turtă sărată preparată cu unt.

La armenii veniți din Turcia se păstrează și acum obiceiul ca de Anul Nou să se prepare „Anușabur” („supă dulce”), făcută din grîu, fructe uscate, stafide, zahăr, considerată a fi o urare de belșug pentru anul următor, precum și „topig” (din năut, ceapă fiartă, tahîn, stafide) și alte delicatese.

În ceea ce privește obiceiurile laice, sînt demne de reținut regulile privind căsătoria și care au fost consemnate în *Codul de etică* adoptat la adunarea armenilor din Transilvania, în 1727. Printre altele, se prevede că fetele se pot logodi la împlinirea vîrstei de 12 ani și se pot mărita la împlinirea vîrstei de 13 ani. Nici mirele și nici mireasa nu trebuie duși la baie (obicei vechi care, în alte colonii armene din Răsărit s-a păstrat pînă mai tîrziu). Nu trebuie trimise cadouri nici preotului, nici birăului (primar) și nici altor persoane. Nu se admite acoperirea feței miresei cu vîl. Mirele nu are voie să meargă la căsătorie cu sabia. Nuntașii nu trebuie să aducă daruri nici mirelui și nici miresei. Numai părinții pot da cadouri, potrivit posibilităților lor. Cine încalcă aceste reguli trebuie să plătească o amendă de 3 galbeni. Și, un amănunt interesant, după cum relatează Stephan Roșea, în calitate de martor contemporan, la începutul secolului al XVIII-lea, la nunțile membrilor „Fraternității voinicilor”, se obișnuia să se cînte pe versurile antice despre nunta regelui Artășes cu prințesa Satenik (sec. al II-lea înainte de Hristos), culese de Movses Chorenathi (în secolul al V-lea după Hristos) din provincia Goghtan, unde mai persistau cîntecele păgîne din antichitate.

Armenii din România au avut în vechime și un folclor specific, care s-a păstrat în unele localități pînă la începutul secolului nostru.

Concluzii

Răspunzînd interesului crescînd din țara noastră de a cunoaște trecutul și cultura poporului armean, legat prin multe fire de istoria și cultura poporului român, ne-am străduit, folosind cele mai noi cercetări și descoperiri, să dăm o imagine de ansamblu cît mai documentată. Întrucît tema tratată cuprinde domenii foarte variate ale istoriei, vieții sociale și culturii armene, în care se cer cunoștințe de specialitate aprofundate, aproape imposibil de cuprins de către o singură persoană, am preferat să lăsăm să vorbească specialiștii cei mai competenți, la fiecare capitol. În felul acesta, cititorul poate să aibă certitudinea că a fost pus la curent cu stadiul cercetărilor contemporane în materie de armenistică, domeniu de cercetări încă neepuizat și care a trezit curiozitatea deopotrivă a oamenilor de știință, de artă, de litere ca și a publicului larg cititor dornic de o cultură multilaterală.

În concertul umanității și a interdependenței universale, fiecărui popor îi revine un rol, a cărui importanță este desigur în funcție de mulți factori. Fără a avea pretenția de a fi epuizat toate aspectele culturii spirituale și materiale a poporului armean, sperăm ca cititorul român va rămîne cu o impresie cuprinzătoare și va ști să traea singur concluziile ce se impun din experiența istorică și spirituală a unui popor, care prezintă, în multe privințe, trăsături unice.

Poporul armean reprezintă unul din rarele exemple de supraviețuire în condițiile pierderii periodice, pe intervale îndelungate, a independenței de stat și a ocupării teritoriului de către populații aflate pe trepte inferioare de dezvoltare sau imperii expansioniste puternice.

Faptul că națiunea armeană și-a păstrat totuși trăsăturile specifice ca etnie separată se datorește, fără îndoială, celor doi stîlpi puternici de susținere: pe de o parte limba, scrierea și

cultura, iar pe de altă parte, ideologia, credința exprimată prin biserica sa națională autocefală, element deosebit de important de rezistență, în trecut.

403

Opresiunile străine, care au luat formele cele mai nemiloase și tragice ar fi putut determina o xenofobie, dar, în mod surprinzător, rațiunea a fost mai puternică decât pasiunea și poporul armean a fost întotdeauna gata să învețe de la oricine, fie prieten, fie dușman, ceea ce i-a făcut pe unii să vorbească de o xenofilie, care se traduce și printr-un spirit larg de ospitalitate. Aceasta nu a împiedicat însă pe gânditorii și oamenii de litere și de artă armeni, ca timp de peste 15 secole să cultive ideile de independență și liber" tate, de luptă neîmpăcată împotriva dominației străine, să fie precursori ai ideilor de eliberare națională.

Sîntem convinși că studiul cît de cît sumar al istoriei și culturii poporului armean va fi plin de învățăminte.

BIBLIOGRAFIE

- ABGARIAN, G. W. *The Matenadaran*, Erevan, 1962.
- ABEGHIAN, MANUK., *Havolh hin grakanuthian patmuthiun* (Istoria vechii literaturii armene), în limba armeană, Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan, 1946.
- ABEGHIAN, MANUK *Der armenische Volksglaube*, Leipzig, 1899 sau în Opere complete, vol. VII, Erevan, 1975.
- ABRAHAMIAN, AȘOT *Gladzori hamalsarană* (Universitatea din Gladzor) în limba armeană, Erevan, 1983.
- ABRAHAMIAN, A. G. *Vederile sociale, politice și pedagogice ale Universităților din Siunikh* în Buletinul Universității din Erevan Nr. 2/1983 (în limba armeană).
- ACEARIAN, HRACIA, *Hayoṭh Lezvi patmuthiun II Mas* (Istoria limbii armene Partea a II-a) în limba armeană, Haypethrat, Erevan, 1951.
- ACEARIAN, HRACIA *Dialectul ardelean al limbii armene* (în limba armeană), Erevan, 1953.
- ADONTZ, N., *Histoire d'Arménie. Les origines du Xe siècle au VIe. (av. J.C.)* Paris, 1946.
- ADONTZ, N., *Etudes Armeno-Byzantines*, Lisbonne, 1965.
- ARAKELIAN, ARAKEL *Hay joghovrdi mitavor mişakuithi zarga/manpatmuthiun* (Istoria dezvoltării culturii spirituale a poporului armean) în limba armeană, Editura Haypethrat, Erevan, 1959.
- AGEMIAN, SYLVIA *Manuscrise miniaturate armene în colecții din România*, Editura Meridiane, București, 1982.
- AGHABABIAN, S. B. în *Istoria poporului armean* Vol. III Erevan, 1970.
- AGHAIAN, E. B. *Aknarkner hayoṭh tomarneripatmuthian* (Vedere generală asupra istoriei calendarelor armenești) în limba armeană. Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan, 1986.
- ALISHAN, LEONCE *Sissoucn ou TArmeno-Cilicie, description géographique et historique*. Traduit du texte armenien Venise, S. Lazare, 1899.
- Antologie de poezie armeană clasică și contemporană* „Biblioteca pentru toți”, Editura Minerva, București, 1981.
- AREVŞATIAN, SEN S. *Davith Anghaghth filozof de vază al Armeniei vechi* (în limba armeană) Editura Hayastan, Erevan, 1980
- AREVŞATIAN, SEN în *Istoria poporului armean* Vol. II (în limba armeană), Erevan, 1984.
- ARHIVELE *Mejdunarodnlie Otnoşeniia 1870—1918* (Sbomik Dokumentov), Moskva, 1940.
- AZARIAN, LEVON *Armenian Khatchkars*. By order of His Holiness Vasken I Catholicos of all Armenians, Holy See of Etchmiadzin, 1978.
- AZARIAN, L. R. *Miniatura în Istoria poporului armean* Vol. III, Erevan, 1976 (în limba armeană).
- BALŞ, GH. *Bisericile și mănăstirile moldovenești din veacurile al XVII-lea*

și al XVIII-lea.

BALȘ, GH. *Influences Armeniennes et Georgiennes sur l'Architecture roumaine*. Communi-

405

cation faite au IIIe Congrès des Etudes Byzantines (Athenes 1931), Imprimerie Datina Românească, Vălenii de Munte, 1931.

BALȘ, GH. *Începuturile arhitecturii bisericești din Moldova. Discurs de recepțiune la Academia Română* 9 iunie 1925, București, 1925.

BALTRUSAITIS, JURGIS *L'Eglise cloisonnée en Orient et en Occident*, Les Editions d'art et d'histoire, Pajis, 1941.

BALTRUĂAITIS, JURGIS *Etudes sur l'Art medieval en Georgie et en Armenie*, Paris, 1929.

BALTRUĂAITIS, JURGIS *Le probleme de l'ogive et l'Armenie*, Paris, 1936.

BAUER, ELISABETH, *Armenie, son histoire et son present*, Lausanne-Paris, 1977.

BORE, EUGENE *Armenia sau istoria și descrierea religiunii, moravurilor etc.* traducere și în parte prelucrare de Șt. Iacob Cerkes, Iași, 1880

BĂLTĂCEANU, MARIA FRANCISCA, *Armenien et Daco-Mesien*, comunicare la cel de al II-lea Congres Internațional de Tracologie, București, 4—10 septembrie 1976 și *Rapports entre l'Armenien et le Daco-Mesien*, Universitatea din București, 1980.

BĂLTĂCEANU, MARIA FRANCISCA, *Armenii și limba lor* în volumul „Introducere în studiul limbii și culturii indo-europene” de Lucia Wald și Dan Slușanski, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1987.

BĂNĂȚEAN U, VLAD *Cîteva probleme ale etnogenezei armenilor*.

BĂNĂȚEANU, VLAD *Armenii în istoria și viața românească*, București, 1938.

BRĂȚIANU, GH., *Recherches sur le commerce Genoïs de la Mer Noire au XIIIe siecle*. Editura Librairie Orientaliste, Paul Genthner, Paris, 1929.

BRĂȚIANU, GH. I. *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, Editura Emi-nescu. București, 1980. S'

BRIUSOV, VALERII *Poezia Armenii* (în limba rusă) Editura Comitetului Armean din Moscova, 1916.

BRYCE, VISCOUNT JAMES *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915—1916* 2-nd Edition, Beirut, 1972.

CANTEMIR, DIMITRIE *Descriptio Moldaviae* cap. XVI.

CÂSCANIAN, ȘIRAG H. *Covoare manuale*. Editura Tehnică, București, 1972.

CHACIATRIAN, MÎHER *Expertiza medico-legală în Armenia medievală* în Haireniki Dzain Nr. 23(827) din 3 iunie 1981, Erevan.

CHACIATRIAN, ȘAHEN *Introducere la Albumul M. Sarian-Selected Works*, Moscova, 1983.

CHÎRLOPIAN, G. *Problema omului în lucrările lui Eghîșe* în Banber Erevan! Hamalsarani (Buletinul Universității din Erevan) Nr. 3/1971 (în limba armeană).

CHOISY, AUGUSTE *Histoire de l'Architecture* Vol. II, Paris 1899, ediția a 11-a 1954. CHORENATHI, MOVSES *Patmuthiun Hayolh* (Istoria armenilor) în limba armeană, Editura Hayastan, Erevan, 1968.

CHURCHILL, WINSTON *World Crisis 1916—1918* Editura Thornton Butterworth, London, 1927.

CIALHUȘIAN, GR. *Din Lirica Armeană*, Editura Cultura Națională, București, 1922. CLEMENCEAU, GEORGES *Preface, Massacres d'Armenie, temoignages des victimes*, Paris, 1896.

COVRIGHIAN, CRICOR *Transilvania hayoṭh Metrabolisă gam nîgarakir Gherla haya- kaghaki* (Metropola armenilor din Transilvania sau descrierea orașului armenesc Gherla), Tipografia mîchitharistă, Viena, 1896.

- CURINSCHI-VORONA, GHEORGHE *Istoria Universală a Arhitecturii* Vol. III, Editura Tehnică, București, 1987.
- DAVID INVINCIBILUL *Introducere în filozofie*. Editura Academiei Române, București, 1977
- DAVTHIAN, SERIK *Episoade din Istoria artelor aplicate armenie medievale* (în limba armeană), Editura Institutului de artă a Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan, 1981.
- DECEI, AUREL *România din secolul al IX-lea până în al XIX-lea în lumina izvoarelor armenice*, Cluj, 1939.

406 DEDEYAN, GÉRARD *Histoire des Armeniens*, Toulouse, 1982.

DER NERSESSIAN, SIRARPIE *L'Art Armenien*, Paris, 1977.

DER NERSESSIAN, SIRARPIE *The Armenians, Ancient Peoples and Places*, General Editor Glynn Daniel, Thames & Hudson. London, 1969.

DER NERSESSIAN, SIRARPIE *Manuscripts Armeniens illustres des XII-e, XIII-e et XIV-e siècles de la Bibliothèque des Pères Mekhitaristes de Venise*, Paris, 1937. Prefața de Gabriel Millet.

DER NERSESSIAN, SIRARPIE *Armenian Manuscripts in the Freer Art Gallery*, Washington, 1963.

DEȘLIU, DAN și VICTOR TULBURE *Nahabed Kuceak*, Editura Tineretului, 1963.

DIAKONOV, M.I.M., *Hitifi, frigienii și armenii* (în limba rusă).

DIEHL, CHARLES *L'Architecture armenienne aux VI-e et VII-e siècles* în *Revue des Etudes Armeniennes*, 1921, Tome I, fascicule 3.

DIO CASSIUS, XXXVI, 6, 1.

DOURNOVO, L. A. *Miniatures Armeniennes*, Erevan, 1969, tradus și în limba română de Alice Poladian-Moagăr *Miniatura Armeană*, Editura Meridiane, București, 1975.

DRĂGAN, IOSIF CONSTANTIN, *Noi. tracii — Istoria multimilenară a neamului românesc* Vol. I, Editura Scrisul Românesc, Craiova, 1976.

EGHIȘE, *Scrieri* (în limba armeană) Editura Congregației mîchithariste. Venetia, 1859.

EGHIȘE, *Hayo/h paterazm* (Războiul armenilor) în limba armeană sau *Vardananh patmuthiun* (Istoria Vardanienilor) Editura Haypethrat, Erevan, 1946.

ENCYCLOPAEDIA UNIVERSALIS, Vol. II *Arménie*, Paris, 1970.

EREMIAN, S.T. *încercare de restabilire a originalului inițial al Așcharafuilh-ului* (în limba armeană). *Patma-banasirakan handes* (Revista de istorie și filologie) Nr. 4, Erevan, 1972.

FEYDIT, FREDERIC, *Limba în Histoire des Armeniens*, Toulouse, 1982 și la „Masa rotundă”, organizată de Televiziunea de la Erevan (sept. 1982) cu prilejul Simpozionului internațional de armenistică.

FOCILLON, HENRI *Prefață la cartea lui Jurgis Baltrusaitis Etudes sur l'Art medieval en Georgie et en Arménie*, Paris, 1929.

FORRER, E., *Hajasa-Azzi*, „Caucasica” Nr. 9, 1931.

GANDZAKETHI, KIRAK.OŠ *Patmuthiun hayoṭh* (Istoria armenilor) Erevan, 1961.

GEORGIEV, V. I. *Issledovaniia po sravnitel'no-istoriceskomu iazikozraniu* (în limba rusă). Moscova, 1958.

GHAZARYAN, MANIA *Armenian Carpets* editat de Institutul de Artă al Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan, 1985.

GHICA-BUDESTI, N. *Mănăstirea Probota*, Institutul de Arte Grafice Carol Gobi Sr., București, 1909.

GHICA-BUDESTI, N. *Gh. Balș și influența artei armenie asupra vechii arhitecturi din Muntenia și Moldova*, București.

GOILAV, GRIGORE *Armenii ca întemeietori de orașe*. București, 1909.

GOȘ, MÎCHITHAR *Codul legilor*, Erevan, 1975 (în limba armeană).

GOȘ, MÎCHITHAR *Dreptul armenilor* (în limba armeană), Ecimiadzin, 1880.

GRIGORIS *Cercetare asupra naturii omului și bolilor sale* (în limba armeană), Erevan, 1962.
 GROUSSET, RENE *Preface la „N. Adontz Histoire d'Arménie”*, Paris, 1946.
 HAȘDEU, BOGDAN PETRICEICU *Curtea de Argeș în Etymologicum Magnum Roni aniae*.
 HAY JOGHOVİRDİ PATMUTHIUN (Istoria poporului armean) vol. I—VIII (în limba armeană), Editura Academiei de Științe, Institutul de Istorie, Erevan, 1971.
 HAYK.AKAN SOVIETAKAN HANRĂGITARAN (Enciclopedia Sovietică Armeană) vol. VI, articolul *Limba armeană*, Erevan, 1980.
 HERATHI, MİCHITAR *Tratamentul febrei* (în limba armeană), Editura Congregației Michithariste, Veneția, 1832.
 HERODOT, V, 49.

407

HOVHANNISIAN, S. H. în *Istoria poporului armean* vol. II (în limba armeană), Erevan 1984.
 HOVNANIAN, G. *Manuc Bei Mirzaian* (în limba armeană) Viena, 1852.
 IONESCU, CRĂCIUN *Furtună deasupra Orientului*, Editura Politică, București, 1985.
 IORGA, NICOLAE *Armenii fi români: O paralelă istorică*. București, 1913.
 IORGA, NICOLAE *Conferință linută la Ateneul Român*, 1935 cu prilejul celei de-a 1 500-a aniversări a traducerii Bibliei în limba armeană în H. Dj. Siruni *Cu Nicolae Iorga* (în limba armeană), Beirut, 1972.
 IORGA, NICOLAE *Breve Histoire de la Petite Arménie-l'Armenie Cilicienne*, Paris, 1930.
 IORGA, NICOLAE *Istoria comerțului românesc*. Vălenii de Munte, 1915.
 IȘCHANIAN, R. A. *Hay joghovirdi fagman u hnaguin patmuthian harțer* (Probleme ale originii și istoriei celei mai vechi a poporului armean) în limba armeană, Erevan, 1988.
 IUȘKEVICI, A. P. *Istoria matematicii în Evul mediu*. Editura Științifică, București, 1963.
 JAMGOCIAN, H. G. *Hay joghovirdi patmuthiun* (Istoria poporului armean) în limba armeană, Editura Universității din Erevan, 1975. Idem Abrahamian, A. G.; Melik-Bachșian, S. T.; Poghosian, S. P.
 KAPANȚIAN, GR. *Hayasa-Kolibel Armian- Etnogenez Armian i ih Nacialnaia Istoriia*, Erevan, 1947.
 KAPANȚIAN, G. A. *Hayoth lezvi patmuthiun — Hin șirdjan, (Istoria limbii armenie — perioada veche)*, Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene — Institutul de lingvistică (în limba armeană) Erevan. 1961.
 KOCIARIAN, ARAM *Hay gusanakan ierger* (Cintece armenesti de gusan) Editura Institutului de Artă a Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan, 1976.
 KOGHBAȚHI, EZNIK *Respingerea sectelor* (în limba armeană), Erevan, 1970.
 KOLANDJIAN, SUREN în *Istoria poporului armean*, vol. V Cap. *Transilvania* (în limba armeană) Erevan, 1974.
 KORIUN, *Varkh Maștothi* (Viața lui Maștoth), în limba armeană. Editura Haypethrat, Erevan, 1962.
 KOSTANIAN, H. în introducerea la *Hayofh lezvi patmuthiun — Hin șirdjan* (în limba armeană), Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene — Institutul de lingvistică, Erevan, 1961.
 KRETSCHMER, P. *Der Nationale Name der Armenier Haykh*, „Anzeiger der Akad. der Wiss. in Wien, phil.-hist. klasse”, Nr. 1 — 17, 1932.
 KTOIAN, M. *Michithar Herathi* (în limba armeană), Erevan, 1968.
 LANG, DAVID MARSHALL *Armenia, Cradle of Civilisation*, George Allen & Unwin London, 1970.

- LANG, DAVID MARSHALL *The Armenians — A people in Exile*, Londra, Boston, Sydney, 1982.
- LANGLOIS, VICTOR *Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie*, Paris, Librairie de Firmin-Didot et C-ie imprimeurs de l'Institut, 1880, France.
- LEPSIUS, Dr. JOHANNES *Armenien und Europa*, Berlin, 1896.
- LEPSIUS, Dr. JOHANNES *Deutschland und Armenien 1914—1918. Sammlung diploma-tischer Aktenstücke*, Potsdam, 1919.
- LES TAPIS CAUCASIENS, Editions d'Art „Aurora“, Leningrad, 1984.
- LUCACI, CRISTAFOR *Historia Armenorum Transilvaniae* (în limba latină), Viena, 1850.
- MACLER, FREDERIC *Documents d'art arméniens*, publics et traduits par Frederic Mader, 2 vol., Librairie Orientaliste, Paul Genthner, 1924.
- MARKWART, J. *Die Entstehung und Wiederherstellung der armenischen Nation*, Berlin, 1919.
- MAȘTOȚH, MESRO? *Disertații despre dogmă* (în limba armeană), Vagharsapat, 1894— 1896.
- Mejdunarodnîie otnoseniia v epochu imperializma, Dokumentî iz arhivov jarskovo i vremen. pravitelstva*. Seria III voi. 8/II.
- MÎKÎRIAN, M. Poemul *Cartea Plingerilor* al lui Grigor Narekâthi, Introducere la ediția în armeană modernă, Erevan. 1960.

408

- MNATĖAKANIAN, A. S. în *Istoria poporului armean* vol. III, Erevan, 1976 (în limba armeană).
- MNATĖAKANIAN, STEPHAN *Haykakan așcharhik patkerakhandakâ IX—XIV dârerum* (Sculptura figurativă laică armeană în secolele IX—XIV) Editura Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Institutul de Artă, Erevan, 1976.
- MNATSAKANIAN, STEPHAN și NONNA STEPANIAN *Monuments d'architecture en Arménie Soviétique*, Editura Institutului de Artă al Academiei de Științe a R.S.S. Armene, Erevan.
- MOMMSEN, THEODOR *Roemische Geschichte*, Phaidon-Verlag, Wien — Leipzig, 1932.
- MORGAN, JACQUES de *Histoire du peuple Arménien*, Paris, 1929.
- MORGENTHAU, HENRY *Ambassador Morgenthau's Story*, New-York, 1919.
- MOUREY, GABRIEL *Etude sur l'art et la poesie Arméniens* în vol. *Poemcs Arméniens anciens et modernes*, traduits par Archag Tchobanian, Paris, 1902.
- NAIM-BEY *The Memoirs of Naim-Bey. Turkish Official documents relating to the Deportations and Massacres of Armenians*, London, 1920.
- NALBANDIAN, V. S., NERSISIAN, V. S.; BACHCINIAN H. G. *Hay midjnadarian grakanuthiun* (Literatură medievală armeană), în limba armeană, Erevan, 1986.
- NALBANDIAN, V. S. *Unele particularități ale istoriografiei armene din secolul al V-lea în Patma-banasirakan Handes* (Revistă de istorie și filologie) în limba armeană, în „Patma—banasirakan Handes” a Academiei de Științe a R.S.S. Armene nr. 3/1985.
- NARKISS, BEZALEL *Armenian Art Treasures of Jerusalem*, Ierusalim, 1979.
- NERSESĖAN, M. G. *Hay joghovîrdi patmuthiun* (în limba armeană). Editura Universității din Erevan, 1972.
- NOGALES, RAFAEL de *Four years beneath the Crescent*, London, 1926.
- OZANIAN. ANTRANĖG *Zoravar Antranig gichosi* (Vorbește Generalul Antranig) în limba armeană. Editura Nor Or, Los Angeles, California, 1974.
- PAȘAIAN, ASATUR *Chimistul Giacomo Ciamician* în revista „Krunk” Erevan Nr. 7/1985 (în limba engleză).

- PHAVSTOS BUZAND Patmuthiun hayoṭh (Istoria armenilor), Erevan, 1968.
- PIATKOWSKI, ADELINA *Democrit în Filozofia greacă pînă la Platen* vol. II partea I, Editura Științifică și Enciclopedică. București, 1984.
- PLINIUS (cel Bătrîn), *NH* VI, 9.
- PLUTARH, *Lucullus* 26, 32.
- POLEK, I. *Armenii în Bucovina* (în limba germană) Cernăuți, 1906.
- POMPEIUS, TROGUȘ *Historiae Philippicae* XL, XII, 2.
- PTOLEMEU, *V*, 12, 4, 9-
- RABUNI, V., *Analiza Categoriilor lui Aristotel* (în limba armeană) Manuscris Nr. 4268, Matenadaran.
- RAFFI *Opere* vol. V (în limba armeană) Erevan, 1956.
- RĂDULESCU, MIHAI *Civilizația armenilor*, Editura Sport-Turism, București, 1983.
- RIEGEL, ALOIS *Ein orientalischer Teppich vom Jahre 1202*. Berlin, 1895.
- RIFAT, MELVAN-ZADE, *Dedesubturile întunecoase ale revoluției otomane*, în limba armeană, Beirut, 1968.
- SARAFIAN, K. A. *History of Education in Armenia*, California, 1930.
- SIRUNI, H. DJ. *Cu Nicolae Iorga* (în limba armeană) Beirut, 1972.
- ȘIRAKAȚHÎ, ANANIA *Diezeragituthiun yev tomar* (Astronomia și calendarul) în limba, armeană, Erevan, 1940.
- STRABO, *XVI*, 1, 19.
- STRZYGOWSKI, JOSEF *Die Baukunst der Armenier und Europa* vol. I, II, Viena, 1918.
- STRZYGOWSKI, JOSEF *Das Etschmiatsin-Evangelium*, Viena, 1891.
- TACITUS *Annal.* UI, 1. XIII, 39. XIII, 41.
- TÂRLE, EVGENII *Evropa v epokhu imperializma 1871—1919* Moscova — Leningrad, 1928.
- TATHEVAȚHI, GRIGOR *Cartea predicilor* (Volum de iarnă și Volum de vară) Constantinopol, 1741.
- TATHEVAȚHI, GRIGOR *Cartea întrebărilor* (în limba armeană) Constantinopol, 1729

WALKER, CHRISTOPHER *Armenia: The Survival of a Nation*, London, 1980.

XENOFON, *Anabasis IV. 4.*

XENOFON, *Cyropedia III, 2. 11.*

ZAMBACCAN, K. H. *Arta covoarelor manuale armenesti* în revista „Ani”
Anul I, București 1936.

Summary

History and Culture of the Armenian People

Ancient Armenia was situated between the lakes of Sevan, Van and Ourmia, near the Black Sea and the Caspian, in the neighbourhood of the great civilizations of antiquity such as Assyria, Babylonia, Persia, the Hellenistic world and the Roman Empire. Some 2,000 years ago it represented the third great power of the Old World in respect of its area (320 000 sq.km) riches and military strength. As it was placed between two great empires of ancient times: the Roman Empire and Persia, being coveted by both of them for its strategic position in Asia Minor, it was often subjected to invasions and its subsequent domination by one or the other of its powerful neighbors. So, the periods of independence alternated with periods of foreign suzerainty or outright subjection and loss of statehood.

The origin of the Armenian people, one of the oldest peoples in the world, dates back into the depths of history. At present, there are two prevailing theories: one which asserts that the Indo-European Armenians migrated from the Balkans, being called Arims and Phrygians (Thracian tribes) by Assyrian and Babylonian sources, that they mingled with local tribes dwelling in Hayassa-Azzi, Arme-Shouprya, Ourartou and with the Hourrits, beginning with the 12th century B.C. and so gave birth to the Armenian people. The second theory which originated in Europe in the 19th century and was sustained by such scientists as J. Schmidt and Theodor Mommsen, as well as by Soviet historians and linguists in more recent times, maintains that the original home of the Indo-Europeans was situated in Asia Minor and more precisely in the Armenian Highlands. Consequently, the Armenians are the oldest dwellers of their country and hence one of the oldest Indo-European peoples. As such, the ethnic character of Ourartou is in doubt. More and more modern historians are inclined to believe that what was currently called „Ourartians" were actually a class of military aristocrats or simply a dynasty, whereas the people of Ourartou (9th to 6th century B.C.) were Armenian-speaking. The Greek historian of the 6th century B.C. Hecate of Miletus mentions the name of that country as „Armenia" and its inhabitants „Armenians". Similarly an old inscription of King Darius 1st of Persia on a rock near Behistun in Northern Iran dated 522—519 B.C. makes mention of „Armina" instead of Ourartou, whereas the Armenians call themselves „Hay" and the country „Hay- astan" according to the Hittite sources long before the advent of the state of Ourartou (Ourarti, Ourarat) on the stage of history so called by Assyrian sources. At the beginning of the 6th century B.C. Armenia is mentioned as being under the suzerainty of the Median Kingdom and later under the rule of Persia and the Seleucidans.

In 189 B.C. Armenia frees itself from the Seleucidan rule and Artashes 1st (Artaxias) was proclaimed king of Armenia and became the founder of the Artaxiad Dynasty, which lasted until the first century A.D. The most outstanding ruler of that dynasty was the „King of kings" Tigran the Great (95—55 B.C.) who set up an empire extending from the Caspian to the

Mediterranean and from the Caucasus to the border of Egypt, including the northern part of Mesopotamia, today's Syria, Lebanon and Israel. After the fall of the Arta- xiads, followed the Arsacid Dynasty (1st century A.D.). Under the Arsacid Tiridates 3rd

411

Christianity was proclaimed in 301 a state religion in Armenia, which became the first Christian state in the world.

The creation of the Armenian alphabet (392—405 A.D.) by Mesrop Mashtotz was of paramount importance for the development of Armenian culture and the survival of the nation, especially in the long periods when it was deprived of statehood. This made also possible the translation of the Bible into Armenian in 435 (the fifth translation in a foreign language) and above all the creation of a national literature, as well as of scientific and theological works. From the 5th century onwards the Armenian School of Translators translated into Armenian the masterpieces of ancient Greek and Hellenistic as well as Latin and Hebrew philosophers, theologians and scientists. The Armenian translations from Aristotle's works in the 5th and 6th centuries A.D. were the first ever in a foreign language, as well as the translation of Euclid's mathematical works and of other writings of Old and Middle Ages. The 5th and 6th centuries were marked by remarkable achievements of Armenian philosophers, historians and writers, whose works were later translated into a number of dead and modern languages such as: Latin, English, French, German, Italian, Arabic, Persian, Romanian, Russian, Polish, etc.

In spite of the collapse of the Armenian state and the loss of independence for long periods (Persian and Byzantine occupation from the 4th to the 6th centuries A.D., Arab occupation between the 7-th and 9-th centuries, the Seldjouk invasion 11th to 12th centuries, the Mongolian and Ottoman invasions from the 13th century onward in Greater Armenia and the conquest of the Cilician Armenia in 1375 by the Egyptian Mamelouks"), Armenian literature, philosophy, science, architecture, arts, have survived, enriching Armenian as well as universal culture with outstanding masterpieces. In the Middle Ages, almost every branch of culture produced prominent representatives such as the historians Moses of Khoren (Khorenatzi), Yeghishe. Faustus of Byzantium in the 5th century, the philosophers Yeznik of Koghb (Koghbatzi) in the 5th century, David Anaghth (David the Invincible or David the Armenian) a Neo-Platonist of the 5th—6th century, the 7th century mathematician, astronomer and geographer Anania of Shirak (Shirakatz), the 10th century brilliant mystic poet Gregory of Narek (Grigor Narekatzi) whose work has been translated into many modern languages, the 13th and 14th century nominalist philosopher Vahram Raboony (15th century), Hovhan Vorotnetzi (1313—1386), Grigor Tatevatzi (1346—1499) and other celebrated poets, writers, scientists such as Grigor Magistros (11th century), Nerses Shnorhaly (12th century), Frik (13th century), Nahapet Kouchak (16th century) and others. The physicians Mekhitar Heratzi and Grgoris (12th— 13th centuries) came up with original epoch-making ideas in the fields of etiology, diagnosis and therapy. The 12th century fabulist and jurist Mekhitar Gosh created a complete civil code which was put into practice not only on the territory of Greater Armenia and Cilician Armenia but also in many colonies of the diaspora. The philosopher, poet, mathematician and chemist Hovhannes Sargavak Imastasser (1045—1129) has presaged the law of the conservation of matter asserting the possibility of the transformation of a substance into another one. He also maintained, some two centuries before Roger Bacon, the necessity of experimentation to verify any theory.

The role played by the Armenian translators in translating the most important works of the Old and Middle Ages and thus saving many

originals from oblivion, such as the fundamental work of stoicism „About nature” by Zenon of Cition, certain works by Philo Judaeus, Eusebius of Caesarea's „Chronicle”, „The Definitions” attributed to Hermes Trismagistus, works by John Chrysostom, Gregory Nazianzen, Basil the Great and other authors, „The Assizes of Antioch” translated from Middle-French by the generalissimo Sembat and other works the originals of which are lost.

Schools in Armenia date back to the third century B.C., when they taught in Greek, under the influence of the Hellenistic culture. In 405 A.D. when the Armenian alphabet was officially introduced in both parts of Armenia (under Persian and under Byzantine rule), Mesrop Mashtots set up schools everywhere, to alphabetize the Armenians. Beginning with the 5th century the existence of higher educational institutions is mentioned in historic sources, though the first Armenian university was inaugurated in 1284 at Gladzorst the basis of teaching the „Septem artes liberales” as was common in ancient Greek and

412

Roman universities, to which the art of translations was added. The Gladzor University was the first one to be established outside Europe and as a characteristic feature it was the first one in the world where the instruction took place in the national language, at a time when in Europe they taught in Latin. Celebrated writers, philosophers, architects and scientists graduated from this University. On an average, six titles of doctor (vardapet)¹ a year were conferred. Unfortunately, following the Mongolian invasions, Gladzor University had to cease its existence after about 60 years. In 1373 a new university was set up in the Monastery of Tatev, where a center for scientific studies existed since 895 and had become famous in the 10th and 11th centuries, numbering 500 teachers and students. As at Gladzor, the Tatev University instructed its students in old philosophy, nominalistic philosophy, logic, rhetoric, grammar, bibliography, history, astronomy, geography, chemistry, anatomy, mathematics, the calendar, commentaries of theological and laic works. There used to be commentaries of Aristotle's, Porphyry's, Philo Judaeus' as well as other authors' works. Textbooks were worked out which were used during the following centuries in the Armenian schools. Another university was set up in Sis, the capital of Cilician Armenia, where a synthesis between Armenian and Western civilisations was taking place in the 12th to the 14th centuries.

The most representative branch of Armenian civilisation has been its architecture and sculpture, as well as the art of miniature. Christian architecture produced masterpieces beginning with the 4th century, reaching its height in the 5th to the 7th centuries and a renewed flourishing in the 10th—14th centuries.

According to such historians of architecture as Josef Strzygowski, Jurgis Baltrušaitis, Gheorghe Bals, Gheorghe Curinski-Vorona and others, the Armenian architects and builders were the first to resolve a number of problems in the construction of stone buildings, such as the cross-shaped churches with central cupola over a square basis in churches with four apses and central cupola. The use of the ogive as an element of construction was first achieved in the Cathedral of Ani (989—1001) as well as the intersecting arches in the vaults, with fillets and the stone multiple pillars. As a rule, the names of the architects were not disclosed, each building or monument being considered to be a collective achievement. Nevertheless history has retained the names of some outstanding architects such as Manuel, the architect of the church of Aghtamar (10th century), Tiridat the celebrated constructor of the Cathedral of Ani and restorer of the Saint Sophia of Constantinople, the 14th century architect

and sculptor Mcmik.

The *khachkars* (stone monuments 'decorated with cross motifs, interlacements, geometrical and floral motifs) is a peculiar branch of art, typical to Armenia. Beginning with the 10th century, the ornamentation of the church walls becomes richer and richer, as well as more refined and elaborate. Masterpieces of wall-decorations are the churches of Aghtamar (unique in the world) built in the 10th century, Tigran Honentz in Ani (13th century), St. John the Baptist at Gandzasar in Karabagh (Artzakh), 1216–1238, Noravank (13th and 14th centuries) etc.

The Armenian miniatures flourished in the Middle Ages, beaming their influence well beyond the borders of Armenia, in the Byzantine Empire and in Europe. The art of miniature reached a very high degree of development in the 9th–10th centuries. The most remarkable masterpieces are: Queen Melke's Gospel (9th century), the Lazarian Gospel (887) and the Echmiadzin Gospel (10 th century). They are classified among the best monuments of universal art. In the Armenian Kingdom of Cilicia the miniatures flourished in the 12th–14th centuries. The best representatives of the kind are Toross Roslyn (13th century) and Sarguiss Pitzak (14 th century). The Cilician miniature is characterized by the harmony of the composition, the wealth of colours and shades, the grace of human figures. Some art historians consider the Cilician Armenian miniature as a forerunner of European Renaissance.

Armenian art also found its reflection in the works of weavers and carpet handicraftsmen. Xenophon mentions in the 5th century B.C. the beauty of Armenian carpets. Fragments of Armenian carpets from the 10th century onwards were preserved to this day. An Armenian carpet dated 1202 A.D. bearing also an inscription in Armenian is being

413

conserved in Vienna. Specific features of the Armenian carpets are their floral and zoomorphic stylization, dragon-shaped drawings, which differentiate them from the so-called „Oriental“, „Anatolian“ or „Turkish“ carpets, erroneously classified in Europe.

Armenian music has a long past too. Armenian historians of the 5th century A.D. make mention of the existence of reciters in ancient Armenia, who used to chant poems accompanying themselves with popular musical instruments. In the Middle Ages *ashooghs* (troubadours) and *goussans* (minstrels) have developed a special musical notation, called *khaz*. Names of composers and ashooghs are known as far back as the 8th century. The most celebrated in modern times was the 18th century poet and ashoogh Sayat-Nova. In the 19th and 20th centuries the Armenian choral and symphonic music has known an unprecedented thriving, giving rise to such talented composers as Komitas, Alexander Spendiarian, Aram Khachaturian, Arno Babajanian, Alexander Haroutyunian, Allan Hovhanness and others.

Two chapters are dedicated to the Armenians living abroad (Europe, Asia, Near and Middle East, North and South America) and the Armenian colony of Romania dating from the 10th century A.D., laying stress on their remarkable participation in all walks of life in the guest-countries.

Resume

Histoire et Culture du peuple Armenien

Situee entre les. acs Sevan, Van et Ourmia à proximité de la Mer Noire et de la Mer Caspienne, aux sources des grands fleuves de l'Asie Mineure, Tigre et Euphrate, au voisinage des grandes civilisations de l'Antiquité, l'Assyrie, le Babylone, la Perse, le monde hellénistique et l'Empire Romain, l'Arménie couvrant une superficie de 320 000 km² fut, il y a 2000 ans, la troisième puissance de l'Ancien Monde, tant par son étendue, que par ses richesses économiques et son pouvoir militaire. Placée entre deux grands empires de l'Antiquité, l'Empire Romain et l'Empire Persan, convoitée pour sa position stratégique en Asie Mineure, elle fut pendant de longues périodes dominée par ses puissants voisins, jouissant cependant tantôt d'une indépendance totale, tantôt d'un statut de vassalité, jusqu'à la perte de son indépendance d'état.

L'origine du peuple arménien, un des plus anciens du monde, se perd dans les pré-fondeurs de l'histoire. À l'heure actuelle deux hypothèses se disputent la priorité: la théorie de l'immigration des Arméniens Indo-européens venus de la Péninsule balcanique au XIIe siècle av. J. Chr., et connus dans les inscriptions assyro-babyloniennes sous le nom d'Arimophrygiens, tribus d'origine thracienne et qui seraient mélangés avec les peuples de Hayasa-Azzi, d'Arménie Choupria, de l'Ourartou, des Hourrites, formant le peuple arménien parlant une langue indo-européenne. La deuxième théorie, partant des hypothèses soutenues au XIXe siècle par J. Schmidt et Theodor Mommsen et plus récemment par des historiens et linguistes soviétiques qui affirment que la patrie des Indo-européens fut l'Asie Mineure et plus précisément les Hauts Plateaux de l'Arménie. Donc, les Arméniens Indo-européens auraient pris naissance dès le début de leur existence sur le territoire de l'Arménie. En conséquence, le caractère ethnique de l'Ourartou est mis en cause. De plus en plus d'historiens sont enclins à croire que ce qu'on appelle « ourartéens » n'étaient qu'une dynastie, une aristocratie militaire, mais que le peuple lui-même de l'état d'Ourartou (IXe au VIe siècles av. J. Chr.) était de langue arménienne. L'historien grec Hécatée de Milet (VIe siècle av. J. Chr.) appelait la contrée « Arménie », ainsi que les habitants des « Arméniens ». De même qu'une inscription du roi de Perse Darius Ier sur le rocher de Behistoun datant des années 522—519 av. J. Chr., appelle l'Ourartou « Annina » en langue persane, tandis que les Arméniens eux-mêmes se disent « Hay » d'après la population appelée par les Hittites « Haya » et le pays « Hayassa » qui existait bien avant l'apparition de l'état appelé Ourartou (Ourarti, Ourarat) d'après les sources assyriennes. L'Arménie est mentionnée à partir du VIe siècle av. J. Chr. comme un état sous suzeraineté des Mèdes, des Perses et puis des Séleucides. Avec Artaban I (Artaxias) s'établit, dès 189 av. J. Chr., la Dynastie Artaxiade jusqu'au Ier siècle après J. Chr., dont le plus illustre représentant fut Tigran le Grand (95—55 av. J. Chr.). Après la chute de la Dynastie Artaxiade suit la Dynastie Arsacide. C'est sous l'Arsacide Tiridate III que l'Arménie fut proclamée en 301 état chrétien (le premier état au monde qui eut reconnu le christianisme comme religion

d'teat).

Un fvyetiement de portte historique fut la creation par Mesrop Machtots de l'alphabet armenien (392—405 apres J. Chr.) ce qui permit la traduction de la Bible en Armtieiien (435) et le ddbut d'une litteature nationale, ainsi que des oeuvres scientifiques et thtelo-

415

giques. A partir du V® siecle commence la traduction en Armdnien des principales ccuvres des philosophes et des scientifiques grecs de l'antiquity, ainsi que des auteurs latins et hcbreux. Aristote fut traduit pour la premiere fois en une langue etrangere, en Armenien, ainsi que l'oeuvre du grand msthematicien Euclide et d'dutres representants de la culture universelle de l'Ancien Monde. Les ecrits des philosophies et des historiens Arminiens des V®—VI® siecles representant des chefs-d'oeuvre de la culture armcnienne, ont âte traduits en plusieurs langues modernes.

En depit de la porte de l'independmee etatique pendant de longues periodes (occupation perse et byzantine du IV®—VII® siecles, occupation arabe du VII®—IX® siecles, occupation seldjoukide du XI®—XII® siecles, l'invasion mongole et puis ottomane à partir du XIII® siecle en Grande Armenie et des Mamelouks en Armenie Cilicienneen 1375, causant la chute de la dern'ere dynastic de l'Armenie independante (la Dynastie d'origine fran'aise des Lusignans), la culture armcnienne a survccu dans les domaines de la literature, de la philosophic, de l'nistoriographie, de l'architecture, de la miniature, des mathematiques, de l'astronomie, de la chimie, de la medicine etc. Les notns des historiens Moise de Khorene (Khorenatsi), Yeghiche (Elyse). Faust de 3/zince du V® siecle, des philosophes Yeznik de K.oghbb, David Anhaghth (David l'Invincible ou David l'Armenien, nco-platonicien du V®—VII® siecles), du mathematicien, astronome et giographe Anania de Chirak du VII® siecle, du poete mystique genial Gregoire de Nirek (Nirekatsi) du X® siecle, traduit en plusieurs langues modernes, des poetes, ecrivains et historiens da Moyen Age, des philosophes nominalistes Vahram Rabouni (XIII® siecle) Hovhan Vorotnetsi (1313—1386), Grigor Ta- thevatsi (1346—149?) et d'autres illustres representants des lettres, des sciences et de la pensee philosophique se sont fait remarques dans l'histoire do la culture Armcnienne et universelle, ainsi que Grigor Magistros, âcrivain, philosophe, scientifique et traducteur du XI® siecle, le poete, philosophe, theologien et diplomate du XII® siecle Nerses Cnnorhali, le poete et penseur du XIII® siecle Frik, le poete lyrlique et erotique du XVI® siecle Nahapet Koutchak etc. Dos idees originales ont exprimi les modccins Mekhitar Hiratsi et Grigoris aux XII®—XIII® siecles ainsi qua le juriste et fabuliste M:khitar Goon du XII® siecle. Le philosophe, poete, mathematician, chimiste Hovhannes Sargavak Imastasser (1045—1129) a pressenti la loi de la conservation da la matiere en affirmant la possibility de la transformation d'une mitiere en une autre. Aussi a-t-il soutenu, deux siecles avant Roger Bacon, la necessity de l'experimentatioa pour verifier une affirmation ou hypothese.

L'interet des traducteurs armeniens pour les ccuvres les pitas ceiebres d'autres peuples de l'Antiquite et du Moyen Age, ont sauve de l'oubii nombre de creations philosophiques et scientifiques telles que l'oeuvre capitale du stoïqua Zenon de Cition « Do la nature », certaines oeuvres de Philon le Juif (d'Alexandrie), la « Chronique» d'Eusebe de Cesares, les «Definitions» de Hermes Trismogistos, des Merits de Jean Chrysostome ou Bouche d'Or, de Gregoire de Nazianz, de Basil de Cesaree ainsi quo d'autres auteurs, « Les Assises d'Antioche» traduites du fran'ais moyen par le generalissimo Sembat el d'autres oeuvres dont les originaux sont perdus.

Les etablissemments scolaires de l'Armenie ont marque une Evolution

Eclatante. Ona des preuvos de l'existences d'ecoles en langue grecque des le debut du IIIe siecle av. J. Chr., e'est à dire des l'avenement de la culture hellenistique en Armenie. En l'an 405 apres J. Chr., au moment oil l'alphabet armenien fut introduit officiellement dans les deux parties de l'Armenie (celle sous domination persane et celle sous domination byzantine), Mesrop Machtots organisa partout des ecoles, pour l'alphabetisation du peuple armenien tout en- tier. À partir du Ve siecle on signale deja la creation d'ecoles d'enseignement superieur mais e'est en 1284 que fut inauguree l'Universite de Gladzor ayant comm: principe d'organisation et d'enseignement «septem artes liberates» des universites antiques auxquels s'ajoutait l'enseignement de l'art de la traduction. Ce fui la premiere Universite fondee en dehors des limites de l'Europe et la premiere Universite au monde ou l'on enseignait dans la langue nationale, alors qu'à cette ypoque-la dans les university europeennes on enseignait en latin. Des càldbres àcrivains, philosophes, architectes et scientifiques sont sortis des portes de cette Universite, ou l'on accordait, en moyenne, 6 titres de docteur is sciences (vardapet) par an. Malheureusement à la suite des invasions mongoles, l'Universite de Gladzor a du cesser son activity apres plus de 60 ans d'existence dans la Principxuti

416

semi-independante de Sunik. Le recteur de l'Univrsită, Hovhs.n Vorotnetsi, fut obligă d'emporter scs etudiants d'un lieu à l'autre. trouvant enfin un abri au Monastere de Tathev oii il fonda en 1373 une nouvelle University. Ici il existait depuis 895 un centre d'etudes scientifiques, qui avait acquis une renommee aux Xe—XIe siecles et comptait 500 professeurs et etudiants. Ainsi qu'à Gladzor, à Tathev on cnsignait la philosophic antique et medievale, la logique, la rhetorique, la grammaire, la bibliographic, l'histoire, l'astronomie, la geographic, la chimie, l'anatomie, les mathematiques, le calendrier, les commentaires aux reuvres theologiques et laiques (on commentait les chefs-d'oeuvre d'Aristote, de Porphyre, de Philon le Juif et d'autres philosophies). On y a elaborc des manuels d'enseignement qui ont cte utilises pendant des siecles dans les ecoles armeniennes. Une University fut ouverte aussi à Sis, la capitale de l'Armenie Cilicienne, oil avait lieu une syntheso des civilisations armenienne et franque (XIIe—XIVe siecles).

La preuve la plus eclatante de la valeur de la civilisation armenienne est son architecture et sa sculpture en pierre qui ont produit des chefs-d'oeuvre de l'architecture universelle à partir du IVe siecle, ayant comme periodes d'cpanouissement les Ve au VIIe et X^e au XIVe siecles. Salon les historiens de l'architecture tels Josef Strzygowski, Jurgis Baltrusaitis, Gheorghe Balş, Gheorghe Curinski-Vorona et d'autres, les architectes et bâtisseurs armeniens furent les premiers à rcsoudre beaucoup de problemes de construction en pierre telles les eglises à plan central sur carre avec croix inscrite et coupole reposant sur quatre piliers ou bien les eglises à quatre absides et coupole centrale. L'ogive comme element constructif fut realisee pour la premiere fois dans la Cathedrale d'Ani (989—1001) et d'autres eglises d'Armenie, ainsi que la croisee d'arcs dans les voutes à nervures et les piliers multiples en pierre.

L'histoire a retenu le nom; de quelques architectes seulement tels l'architectc Manuel, le constructeur de l'eglise d'Aghthamar (X^e siecle), de Tiridate le celebre bâtisseur de la Cathedrale d'Ani et restaurateur de la coupole de l'eglise Sainte Sophie de Constantinople, (X-XI s ec'es.)dj l'architecte, sculpteur et miniaturiste Momik (XIVe siecle).

Les *khi'chkars* (monuments en pierre sculptes avec des motifs en croix, des entre- lacs, des decorations geometriques, florales et antropomorphes) representent une branche specifique à l'art armenien. Les sculptures sur les facades des eglises deviennent de plus en plus riches

et raffinées, à partir du Xe siècles notons comme chefs-d'oeuvre les eglises d'Aghthamar (915—921), de Tigran Honents à Ani (XIIIe siècle), St. Jean-Baptiste de Gandzassar (1216—1238) au Karabagh (Artzakh), Noravank (XIIIe—XIVe siècles) etc.

L'art des miniatures armeniennes s'est epanoui au Moyen Age, marquant un rayonnement dans l'Empire Byzantin et en Europe. Aux IXe et Xe siècles la miniature arménienne atteint un très haut niveau. Les oeuvres les plus représentatives sont: l'Evangeliaire de la reine Melke (IXe siècle), l'Evangeliaire Lazarien (887) et l'Evangeliaire d'Etchmiadzine (Xe siècle). On les classe parmi les meilleurs monuments de l'art universel. La miniature du royaume de l'Arménie Cilicienne s'est epanouie au cours des XIIe—XIVe siècles et dont les plus illustres représentants sont Thorosse Roslyne et Sarguisse Pitzak. La miniature cilicienne se distingue par l'harmonie des compositions, la richesse des couleurs et des tonalités, la grace des personnages. Certains historiens de l'art considerent la miniature arménienne de Cilicie comme étant un precurseur de la Renaissance.

L'art arménien a trouve son application aussi chez les tisserands et les artisans des tapis, dont Xenophone en parlait déjà au Ve siècle av. J. Chr. On en a trouve des fragments de tapis arméniens provenant du Xe siècle. Le plus ancien tapis arménien avec une inscription en langue arménienne date 1202 est conservé au Musée de l'art technique à Vienne. La stylisation florale et zoomorphe, ainsi que les dessins de dragons sont spécifiques pour les tapis arméniens, longtemps méconnus en Europe on bien confondus avec les «tapis orientaux», «anatoliens» ou «turcs».

417

La musique arménienne aussi est de longue date. Les historiens arméniens du Ve siècle attestent qu'en antiquité il y avait en Arménie des declamateurs qui chantaient les textes des poesies en s'accompagnant d'instruments populaires. Au moyen-âge les *achoughs* (troubadours) et les *goussans* arméniens ont developpe la chanson en employant des *khazes* (signes de notation spécifiques arméniens). Au XVIIIe siècle le plus illustre représentant du genre fut le genial poete Saïat-Nova. Des le VIIIe siècle on connaît le nom de compositeurs et de theoriciens de la musique. Aux XIXe et XXe siècles la musique choral et symphonique arménienne connaît un essor remarquable avec des compositeurs tels Komitass, Al. Spendiarian. Khatchatourian. Allan Hovhaness, Amo Babajanian Alexandre Haroutiunian et autres.

Deux chapitres sont consacres aux Arméniens de la diaspora (Europe, Asie, Moyen Orient et Proche Orient, Amerique du Nord et du Sud), ainsi qu'à la colonie de Roumanie qui date depuis le Xe siècle, mettant l'accent sur leur participation à tous les domaines de la vie sociale, economique et culturelle des pays hôles.

Cuprins

<i>Prefață de prof. dr. arh. Gheorghe Curinschi-Vorona</i>	<i>5</i>
<i>Alfabetul armean</i>	<i>10</i>
<i>CAPITOLUL I Țara și poporul</i>	<i>15</i>
1. Geografia	15
Clima. Bogății naturale. Bogății minerale. Căile de comunicații ..	19
2. Preistorie și comuna primitivă	22
3. Formarea poporului armean.....	26
Uniunea tribală Hayassa-Azzi. Uniunea tribală din Arme-Șupria. Statul Urartu-Nairi-Biainili.....	27
4. Limba armeană	39
<i>CAPITOLUL II. Privire asupra.....istoriei poporului armean</i> <i>45</i>	
1. Primele formațiuni statale armenesti și întemeierea primului stat unificat	45
Contactul cu lumea elenistică și relațiile cu Seleucizii	50
2. Dinastia Artaxiadă (sec. al II-lea înainte de Hristos — sec. I după Hristos)....	52
3. Relațiile Armeniei cu Roma	55
Imperiul lui Tigran al II-lea (cel Mare). Războaiele armeno-romane. Lupta poporului armean pentru independență împotriva Romei. Ordinea social- economică-politico-administrativă în Armenia artaxiadă	55
4. Lupta pentru independență a poporului armean după prăbușirea dinastiei artaxiade	68
încoronarea lui Tirdat I și instalarea dinastiei arsacide în Armenia. Armenia primul stat creștin. împărțirea Armeniei între Imperiul roman și Persia	69
5. Inventarea alfabetului armean	81
6. Luptele pentru independență. Bătălia de la Avarayr	84
7. Invazia arabă	90
8. Restabilirea independenței Armeniei	92
Regatul bagratid. Regatul din Vaspurakan	96
9. Aportul armean în Imperiul bizantin	103
10. Mișcările sociale-sectante din Armenia	108
11. Prăbușirea regatului bagratid de la Ani	112
Apariția turcilor seldjucizi	113
12. Invazia mongolă	122
13. Armenia Ciliciană (secolele XI—XIV)	124
14. Dominația turcomană	136
15. Mișcările de eliberare națională	143
16. Represiunile și masacrele din Imperiul otoman	
17. Situația din Transcaucazia	

18. Republica Armenia	419
19. Republica Sovietică Socialistă Armeană Economia. Cultura	150
CAPITOLUL III. Mitologia, credințele populare fi religia antică armeană	159
Politeismul armean	164
CAPITOLUL IV. Cultura spirituală	168
1. Legendele antice armene	168
2. Literatura	170
Cultura elenistică armeană. Romanul antic armean. Literatura scrisă armeană. 170	
3. Istoriografia	252
4. Gîndirea filozofică armeană.....în secolele V—XIX	268
5. Dreptul	291
6. Științele exacte	296
Matematica. Astronomia. Calendarul armean. Chimia, alchimia, fizica. Științele naturale, medicina, farmacologia, geografia.	
7. Școala	317
CAPITOLUL V. Cultura materială	325
1. Arhitectura	325
2. Sculptura, mozaicul, fresca și pictura. Chacikhar-urile	335
3. Miniatura	346
4. Arta aplicată. Covoare	351
5. Muzica	356
CAPITOLUL VI. Diaspora	363
1. Coloniile armene din Orientul Apropiat și Mijlociu	363
2. Asia de Sud, Extremul Orient și Australia	369
3. Europa Orientală și Occidentală	372
4. America de Nord și de Sud	380
CAPITOLUL VII. Armenii din România . ■	383
Istoria.....	383
Organizații obștești, cultura, școlile	393
Personalități armene în viața economică, politică și social-culturală a României 399	
Obiceiuri, tradiții, folclor	402
Concluzii	403
Bibliografie	405
Rezumat în limba engleză.....	411
Rezumat în limba franceză	415

Table des matieres

<i>Preface par le Prof. Gheorghe Curinschi-Vorona</i>	5
L'alphabet armenien et sa transliteration	10
CHAPITRE I- Terre, peuple et langue	15
1. Geographic de l'Armenie historique	15
Climat. Ressources naturelles. Ressources minerales. Voies de communication 19	
2. Prehistoire et commune.....primitive	22
3. Origines du peuple armenien	26
Union tribale Hayassa-Azzi. Union tribale Arme-Choupria. L'etat Ourartou- Nai'ri-Bia'nili	27
4. La langue armenienne.....	39
CHAPITRE II. Aperçu de l'histoire du peuple armenien	45
1. Premieres formations d'etats armeniens et creation du premier etat unifie	45
Contacts avec le monde hellenistique et les relations avec les Seleucides	
2. La dynastie Artaxiade II ^e siecle av. J. Chr. — I-er siecle a. J. Chr.....	52
3. Les relations d'Armenie avec Rome.....	55
L'empire de Tigrane le Grand. Les guerres armeno-romaines. La lutte du peuple armenien pour son independance contre Rome. L'ordre social-econo- mique-politique-administratif en Armenie artaxiade	55
4. La lutte pour l'independance apres la chute de la dynastie artaxiade ..	68
Couronnement de Terdat I et l'instauration de la dynastie arsacide en Armenie. Armenie: premier etat chretien. Partage de l'Armenie entre l'Empire romain et la Perse.....	69
5. Invention de l'alphabet armenien	81
6. Lutttes pour l'independance. Bataille d'Avarayr.....	84
7. L'invasion arabe	90
8. Retablissement de l'independance	92
Le Royaume bagratide. Le Royaume de Vaspourakan	
9. L'apport des Armeniens dans l'Empire byzantin	96
10. Les mouvements sociaux-sectaires en Armenie	103
11. La chute du Royaume bagratide d'Ani. Apparition des Turcs seldjoukides
108	
12. L'invasion mongole	112
13. L'Armenie Cilicienne (XI ^e —XIV ^e siecles)	113
14. Le jeu des Turcomans	122
15. Les mouvements de liberation nationale. Reveil de la conscience	

nationale en Armenie turque	124
16. Repressions et massacres dans l'Empire Ottoman	136
17. La situation en Transcaucasie	143
18. La République. Armenienne	144
19. R.S.S. d'Arménie. Economic. Culture	150

423

CHAPITRE III. La mythologie antique, croyances populaires	159
L'ancienne religion païenne armenienne	164

CHAPITRE IV. La culture spirituelle	I j
2. Legendes antiques armeniennes	
1. La littérature	
La culture hellénistique armenienne. Le roman antique armenien .Debut de la littérature écrite. La littérature classique, médiévale et moderne.....	
3. L'historiographie	
4. La pensée philosophique armenienne depuis le cinquième au dix-neuvième siècles	
5. Le droit	
6. Les sciences exactes	IM
Mathématiques. L'astronomie. Le calendrier armenien. Chimie, alchimie, ■ physique. Sciences naturelles, médecine, pharmacologie. Geographic. J	
7. L'école	317

CHAPITRE V. La culture matérielle	32:
1. L'architecture. Diffusion de l'architecture armenienne	325
2. La sculpture. Les khatchkars. La mosaïque, la fresque, la peinture	335
4. La miniature	346
5. Arts appliqués. Tapis arméniens.....	351
6. La musique armenienne.....	356

CHAPITRE VI. La Diaspora	363
1. Les communautés arméniennes du Proche et Moyen Orient	363
2. Asie du Sud, l'Extrême Orient et l'Australie	363
3. Europe Orientale et Occidentale	372
4. Amérique du Nord et du Sud	389

CHAPITRE VII Les Arméniens de Roumanie	38.3
Histoire.....	317'
Organisations publiques, culture, écoles	39j
Personnalités arméniennes dans la vie économique. politique et sociale-culturelle de la Roumanie	• 399
Coutumes, traditions,.....	folklore
	402

Conclusions	403
--------------------------	-----

Bibliographie	405
Resume en langue anglaise	411
Resume en langue française	415

**trubadur cu un instrument ntuz'cal
popular ; jos vază cu flori).**

Tehnoredactor: ȘTEFANI A MIHAI

**Coli de tipar: 26,5
planșe 32 pag. alb negru
32 pag. color
Bun de tipar 6 VI 1992
Comanda nr. 780**